16

HistoriaAyrıntı Dizisi

Ermeni Halkının Tarihi • Der.: Gerard Dedeyan

866

Derleyen: Gerard Dedeyan

Ermeni Halkının Tarihi

Fransızca'dan Çeviren: Şule Çiltaş

HİSTORİA AYRINTI

GÉRARD DÉDÉYAN

Gérard Dédéyan (doğumu 1942 Nantes), babası tarih profesörü Charles Dédéyan'ın yolundan giderek Montpellier III Üniversitesi'nde ortaçağ tarihi profesörü olur..

Kökeni Kayseri çevresinden olan Dédéyan'ın ailesi XVIII. yüzyıl sonunda İzmir'e yerleşir. Burada bir matbaa ve Avrupa edebiyatının *Üç Silahşörler* gibi başeserlerini tercüme edip yayınlayacakları bir yayınevi kurar. 1919'da Fransa'ya yerleşir.

Ayrıntı: 866
HistoriaAyrıntı Dizisi: 16

Ermeni Halkının Tarihi
Der: Gérard Dédéyan

Kitabın Özgün Adı
Histoire du peuple arménien

Dizi Editörü
Masis Kürkçügil

Fransızca'dan Çeviren
Şule Çiltaş

Yayıma Hazırlayan
Ali Çakmak

Düzelti
Ceren Ataer

© 2007, Éditions Privat

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak Fotoğrafı
Funkystock/Age Fotostock/Getty Images

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Kapak Düzeni
Gökçe Alper

Dizgi
Hediye Gümen

Baskı
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No.: 8/2
Topkapı/İst. Tel.: (0212) 612 31 85 – 576 00 66
Sertifika No.: 12156

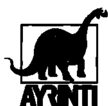
Birinci Basım *Şubat, 2015*
Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-975-539-969-0
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basın Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No.:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

Ermeni Halkının Tarihi

Der: Gérard Dédéyan

HistoriaAyrıntı Dizisi

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I
F. W. Hasluck

Tarihçi ve Toplumsal Hareket
Georges Haupt

Savaş Alanı Olarak Tarih
XX. Yüzyılın Zorbalıklarını Yorumlamak
Enzo Traverso

İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Friedrich Engels

Cihan Harbine Doğru Türkiye
Kişisel Gözlemlerden ve Otantik Kaynaklardan
Parvus Efendi

Bir Yeniçerinin Hatıraları
Konstantin Mihailoviç

Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler
George Haupt & Paul Dumont

Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II
F. W. Hasluck

Arabistan'dan Öteye
Warwick Ball

Bizans Dünyası Cilt 1
Cécile Morrisson

Halk İstiyor
Gilbert Achar

Modern Dünyanın Doğuşu
Sir Christopher Alan Bayly

İçindekiler

IV

Hıristiyan Ermenistan İddiası

(301-590)

V

Arap Hâkimiyeti ve Ermeni Özgürlükleri

(VII.-IX. Yüzyıl)

VI

Yeniden Bulunmuş Bağımsızlık: Kuzey Krallığı ve Güney Krallığı

(IX.-XI. Yüzyıl)

VII

İmparatorluk Yönelimi ya da Diyaspora Yazgısı:
Bizans'ta Ermeniler

(IV.-XI. Yüzyıl)

VIII

Haçlı Seferi Zamanları

(XI. ve XIV. Yüzyıl Sonu)

IX
Türkmenlerin ve Osmanlı Türklerinin Boyunduruğu Altında
(XV.-XVI. Yüzyıl)

X
Ulusal Bağımsızlık Yıkıntıları ve Diyaspora
(Başlangıcından XVIII. Yüzyıla)

XI
Ermeni Rönesansı ve Kurtuluş Hareketi
(XVII. ve XVIII. Yüzyıl)

XII
Ermenistan ve Uyrukların Uyanışı
(1800-1914)

XIII
1915-1916 Ermeni Soykırımı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu
(1914-1923)

Birinci Basıma Önsöz

Ermeni Halkının Tarihi "Fransa'da Ermeni Yılı" çerçevesinde yayımlanmış olduğundan, Enstitü üyesi müteveffa Philippe Wolff imzalı 1982 baskısının önsözünden Fransız Armenoloji geleneğinden bahseden aşağıdaki satırları almayı uygun gördük:

Ermenilerin Tarihi çalışmasına, en azından XIX. yüzyıl başına kadar uzanan bir Fransız Armenoloji geleneğinin sonucu olarak bakılabilir: 1818-1819 yıllarında Antoine-Jean Saint-Martin çığır açacak *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* adlı eserin iki cildini yayımlıyor; 1845'te E. Le Vaillant de Florival en tartışmalı Ermeni tarihçilerinden Movses Khorenatsi'yi çeviriyor ve yayıma hazırlıyor; Évariste Prudhomme, XI. yüzyıl tarihçisi Arisdages Lasdivertsi'nin *Badmutyun* [Tarih] adlı eserini 1864'te yayımlayarak bu tarih yazma girişimini takip ediyordu.

Bu alanda zirve, hiç şüphesiz Victor Langlois ve Édouard Dulaurier'ye aitti: ilki 1867-1869 yıllarında IV.-VIII. yüzyıl yazarlarına ayrılmış *Collection des historiens anciens et modernes* adlı çalışmasının ilk iki cildini bilim dünyasına teslim ediyor; ikincisi 1869'da Akademi tarafından yayımlanan *Recueil des historiens des croisades*'ı bir *Documents arméniens* cildinin kayıtları ve yazılarıyla zenginleştiriyordu. Onun *Documents latins et français relatif à l'Arménie*'sine gelince, Dulaurier'nin ölümünün ardından, içlerinde 1906'da eseri sunacak olan Charles Kolher'in de yer aldığı pek çok bilgin tarafından epey ilerletilmiş olmalıydı. X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla uzanan farklı Ermeni tarihçilerin derlemeleri 1870 ve 1876 yılları arasında Saint-Petersburg'ta, aynı zamanda Gürcistan uzmanı olan Marie-Félicité Brosset sayesinde Fransızca olarak gün yüzüne çıkıyordu.

Gelişmelerin, Ermeni meselesinin çözümüne doğru evrilmesi, araştırmaları XX. yüzyıl başlarına götürüyordu. Auguste Carrière genel olarak Altın Yüzyıl edebiyatıyla yetinirken, Frédéric Macler Armenolojinin bütün alanlarına el atıyordu: eski ve yeni tarih, elyazmaları üzerindeki resimler, edebiyat. Papaz François Tourne bize, 1910 yılın-

dan başlayarak ortaçağın sonunda takılıp kalan Ermenistan'ın siyasi ve dini bir tarihini sunuyordu.

Elbette, Émile Benveniste'in takip ettiği Antoine Meillet'nin dikkate değer çalışmaları aracılığıyla olsa bile, Fransız Armenoloji okulu kendi tarihçileri tarafından bilhassa parlatılmışsa da, filolojinin ve Ermeni dilbiliminin gelişmesine de katkı yapmıştır. Fransız Ermenilerinin Ermeni bilginlerle, özellikle Venedik Mıkhitaristleriyle ilişkisi sınırlı olmuştur.

Fransız Armenolojisi çerçevesinde farklı seviyelerde çalışmış olan daha başka Ermeniler de vardır: kendini dilbilgisi ve tarih çalışmalarına vakfeden Saint-Martin'in çağdaşı Şahan Çrbedyan [Chahan de Cirbied]; Langlois ve Dulaurier zamanında pek çok Ermeni tarihçisini yayımlayan ve çeviren Garabed Şahnazaryan ile Fransa'da Ermeni uygarlığı üzerine sayısız inceleme yayımlayan ve Jacques de Morgan'a *Ermeni Halkı'nın Tarihi*'nden hatırı sayılır malzeme sağlayan şair Arşag Çobanyan dışında, XX. yüzyıl başında Garabed Basmaciyan ve Kevork Aslan. Daha yakın bir döneme gelmek için, Sovyet Ermenistan'da ve başka yerlerde gerçekleştirilen araştırmalarla ve *Revue des études arméniennes* çevresiyle bağlantılı olarak, hiç çekinmeden, Fransız Armenolojisinin dil ve edebiyat incelemesi açısından olduğu kadar, sanat tarihi ve kısaca tarih açısından da iyi temsil edildiğini iddia edebiliriz. Bu yüzden, Ermenilerin alınyazısının üç bin yılını aydınlatabilecek ve bundan anlam çıkarmaya teşebbüs edebilecektir.

Önsöz

2007 yılı "Fransa'da Ermeni yılı" olarak belirlendi. Bu durum Ermeni halkının geleneklerini, gerçekleştirdiklerini, dinamizmini tanıtan pek çok olayla ortaya çıkıyor. Fakat bu halkın böylesine değişken ve bu denli ilgi çekici olan tarihine bir girişi ihmal etmek mümkün değildi. Yirmi beş yıl önce Gérard Dédéyan tarafından yönetilen ilk sentez *Histoire des arméniens* başlığıyla hazırlanmıştı. Bu büyük esere katkıda bulunanlara, geçen çeyrek yüzyıl hesaba katıldığında, araya giren değişimleri, yeni araştırmaları, yeni bakış açılarını izleyerek artık daha iyisini yapabilmek mümkün göründü. Bunu yapmak için de *Histoire du peuple arménien*'inki gibi yenilenmiş bir formüle karşılık gelen yeni bir başlık benimsemek faydalı olacaktı.

Bir önceki biçimi anımsatmamak haksızlık olacaktı: büyük tarihçi Philippe Wolff'un kaleme aldığı giriş kısmını muhafaza etmeyi tercih ettik; Wolff Ermeni halkının tarihyazımının, çağdan çağa zenginleşerek iki bin yıla yayılan son derece zengin bir tarihyazımının, neden ibaret olduğunu ana hatlarıyla belirlemişti zira Ermenistan büyük değerde tarihçiler kazandırmıştır ve zaman zaman çelişik olsa da onların tanıklığı esas alınmıştır. Bununla birlikte okura sunulan aynı kitap değildir. Elbette orijinal versiyon kaynakçanın sistematik bir biçimde güncelleştirilmesinden faydalandı fakat özellikle ilk on üç bölümden yedisinin metni ya aynı yazarlar ya da ilk yazarlara katılan başka yazarlar tarafından elden geçirildi ve zenginleştirildi: bunlar Ermeni diline (I), Hıristiyanlık öncesi Ermenistan'a (III), Hıristiyan Ermenistan'ın başlangıcına (IV), Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermenilere (VII), Haçlılar dönemindeki Ermenistan'a (VIII) ayrılmıştır.

Söz konusu eserin son katkısı: Erivan Devlet Üniversitesi'nin tarihi coğrafya laboratuvarı onu bir mini Ermenistan atlası oluşturan on sekiz harita ile donattığından, okur *Ermeni Halkının Tarihi*'ni sanki alandaymışçasına ve neredeyse yüzyıldan yüzyıla takip edebilecektir.

Ermeni halkının kalbi çağımızdan on asır öncesine dayanan uzun bir geleneğin yayıldığı ve devam ettiği bu ülkede atar; o sırada Frigya-

lıların kuzeni olan bu Hint-Avrupa dil halkı, daha sonra Pers, Roma, Bizans, Moğol, Safevi ve Osmanlılarla çatışmalar yoluyla ayakta kalmak üzere, Asurlulara kafa tutan Urartu İmparatorluğu'nun yerini almaya gelmişti. Fakat bir Ermeni Diyasporası çok erken var olmuştur: Ermeniler servet yapmaya çalışacak, Bizans'ta ve Fatımi Mısır'ında şaşırtıcı gelişmeler gösterip bir Küçük-Ermenistan'a dönüşecek Kilikya'daki yerleşimleri yararına Haçlılarla sıkı ilişki kuracaklardır. Soylular yakın müttefikleridir ve papalık küçük krallığın hayatta kalmasını garanti altına almaya çalışırken kiliseyle ilgili problemlere de bir çözüm arar. Bizans imparatorları kadar Müslüman hükümdarların da peşine düştükleri şey ortaçağın Ermeni liderleri ve savaşçılarının askeri nitelikleridir; fakat XIII. yüzyıldan başlayarak tüccarlar gibi Moğol İmparatorluğu'na yayıldıklarını ve "Moğol Barışı"ndan faydalanıp Çin'e ulaştıklarını görürüz. Bu hattı terk etmeyeceklerdir. Daniel Defoe 1706'da Robinson'unu Moğolistan ve Sibirya yoluyla geri götürmek istediğinde, onu Pekin'den Moskova'ya ipekli kumaşlar getiren Ermeni tüccarlar arasına katar. 1678'de *Binbir Gece Masalları*'nın çevirmeni Antoine Galland, İzmir'e yerleşmiş Ermeni kolonisini zikrederken çok sayıda yabancı Ermeni'nin "bu limanın en önemli ticareti olan ipek" yüklü kervanlarla İran'dan bu kente gelişinden özellikle bahseder ve içlerinden bazılarının mallarını kendi hesaplarına Fransa ve İtalya'ya götürmek için gemi kiraladıklarını not eder. Ermeni tüccar, bu nedenle büyük ticaretin tanıdık bir figürüdür ve Fernand Braudel'in "maddi uygarlık" hakkındaki çalışmalarının ardından Ermenilerin, Hindistan'ın, Safevi İran'ının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yaşamında nasıl önemli bir yer edindiği bilinir hale gelir.

Bunun nedeni çok erken zamanlarda ortaya çıkan ve Moğol döneminden itibaren sayısız Ermeni'nin çok çeşitli ülkelere yerleşmesini sağlayan bir kök salma yeteneğidir; genellikle müreffeh koloniler kurmalarını sağlayarak onları, diğerleri arasında, Karadeniz kıyılarına ve Polonya'ya kadar götürecektir. Gittikleri her yerde yeni yurtlarına kendilerinden bir şeyler katacaklardır.

Bu kitabın bütün ilginçliği, başat bir tarihsel olgu olarak ortaya çıkan Ermeni Diyasporası'na ayrılan incelemelerdedir. Diyaspora, Ermeni ulusal kimliğinin farkına varılmasına katkıda bulunmuştur: XVIII. yüzyıl başında (Duka'ların kentinde basılı ilk Ermeni kitabının yayımlanmasından iki yüz yıl sonra) Venedik'teki Mıkhitarist cemaatinin kuruluşunu ve özellikle matbaa sayesinde Ermeni kültür yaşamına katkısını düşünelim. Bu Diyaspora, her ülkenin yaşamına en mütevazı

katılımcılar yanında, ev sahibi ülkeye önemli kişiler, bir o kadar göze çarpan politikacılar, sanatçılar ve bilginler kazandırmıştır.

Dahası, mademki "Fransa'da Ermeni yılını" anıyorduk o halde Ermenistan'dan gelen din adamlarının Fransız topraklarına yerleştikleri zamanlardan –Haçlılardan önce– XX. yüzyıl başında yerini bu konuda öncü ülke Fransa'da sürdürülen Ermeni incelemelerine bırakana dek, Ermeniler ile Fransa arasındaki ilişkilerin bütününü ele alan bu büyük freskin son bölümünü sessizlikle geçiştiremeyecektik. Ermeni-Fransız ilişkilerinin sıklığı, bu anma yılını tanımlamak için benimsenmiş olan "Dostum Ermenistan" hitabını fazlasıyla hak ediyor.

Jean RICHARD
Enstitü Üyesi

Genel Kaynakçaya Giriş

Bir ilk yaklaşım için; K. Yüzbaşian, *Armenolojiye Giriş* (Ermenice), Erivan, 2006.

ELYAZMASI KAYNAKLAR

Bunlar, "Madenataran" denilen Erivan Eski Elyazmaları Enstitüsü, Kudüs'te Surp Hagop (Patriklik) Manastırı, Venedik ve Viyana Mıkhitarist Manastırı, Yeni Culfa'da (İsfahan) Surp Pırgiç Manastırı, her ikisi de Lübnan'da bulunan Antilyas'taki Kilikya Katolikosluğu ve Bzommar'daki Ermeni Katolik Patrikliği gibi büyük merkezlerde toplanan zengin bir eski, ortaçağ ve modern çağ Ermeni elyazmalarından oluşmaktadır. Büyük uluslararası kütüphaneler de daha az sayıda Ermenice elyazmalarına sahiptir: Fransa Ulusal Kütüphanesi, British Library, Oxford Bodleian Library, Vatikan Kütüphanesi ve bazı Amerikalı kuruluşlar. Bu son yirmi yılda, önemli bir istisna Madenataran dışında (basit bir katalog yine de doğru yola yönelmeyi mümkün kılar) neredeyse bütün koleksiyonlar özenle kataloglanmıştır. Uygun bir *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens* (Ermeni elyazmaları katalogları ve kütüphaneleri envanteri) şimdi elimizin altında, B. Coulie Turnhout, 1992.

ARŞİV KAYNAKLARI

Modern döneme ait arşiv kaynakları epey boldur. Doğu'da diplomatik ağların gelişmesiyle bağlantılı olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllar için, ister konsolosluk (bilhassa Halep ve İzmir) ister elçilik (Konstantinopolis ve İsfahan) ve hatta donanma (Paris Ulusal Arşivi'nde saklanan) arşivleri olsun, Fransız diplomatik belgeleri aracılığıyla sağlanan materyallerin önemine işaret etmek gerekir. Bunlara, o sırada Konstantinopolis ve Anadolu'da merkezler geliştiren Fransisken ve Cizvit misyonerlerin özgün katkıları da eklenebilir.

Batı Avrupa'daki modern çağ Ermeni kolonileri için, Venedik ve Marsilya Ticaret Odası Arşivleri, Amsterdam Noter Arşivleri ve Roma'daki *De propaganda fide* Kutsal Cemaati Arşivleri belli başlı materyaller sağlar. Orta ve Doğu Avrupa arşivleri uluslararası ticarette Ermeniler (mesela Lvov) tarafından oynanan ekonomik rolü aydınlatır, tıpkı büyük Ermeni ticaret şirketlerinin hesap defterleri gibi.

Ermeni meselesinin gelişmesiyle belirlenen çağdaş dönem, eski Batı arşivlerinin titizlikle incelenmesi sayesinde, şu son yirmi beş senelik önemli çalışmaların konusunu oluşturur. Rus ve Sovyet Ermenistan'ı ilgilendiren materyallerden –Saint-Petersburg arşivleri ve Ermenistan'ın önemli tarihsel arşivleri– geniş ölçüde faydalanılsa da, Osmanlı kaynakları farklı nedenlerden dolayı fazla keşfedilmemiş ve ulaşılmaz kalır. Batılı kaynakların zenginliği bu açığı kısmen de olsa kapatır. Söz konusu kaynaklar, kısmen, konsoloslukların 1894-1896 Hamidiye Alayları katliamları hususunda –kimi zaman günü gününe– tuttukları raporlar ile (daha az ölçüde) yine konsolosluk ağlarının 1915 soykırımı hususunda sağladığı, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi Osmanlı İmparatorluğu ile müttefik ülkeler ve Birleşik Devletler gibi tarafsız ülkelerin birincil kaynaklarından oluşmaktadır. Ermeni Devleti'nin kurulmasından önce bile, kısmen Erivan'daki ulusal arşivlerde ve kısmen Paris'te AGBU'nun (Ermeni Hayırseverler Genel Birliği) Nubaryan Kütüphanesi'nde saklanan Ermeni Ulusal Delegasyonu arşivleri, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Boston'a nakledilen EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaktsutyun) arşivleri, Kudüs Ermeni Patrikliği'ne bırakılan soykırım hakkındaki kaynaklar gibi önemli Ermeni arşiv materyali bir araya getirilmiştir.

BASILI KAYNAKLAR

XIX. yüzyılın Fransız Armenologları tarafından çevrilen tarihi kaynak derlemelerinin (önemli bir kaynak) varlığını hatırlayalım: Özellikle Altın Çağ yazarları için, *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie* adlı eserinde (2 cilt, Paris, 1867-1869) V. Langlois; *Recueil des historiens des croisades des documents arméniens*'i zenginleştiren E. Dulaurier (Paris, 1869, farklı destekçilerle, *Documents latins et français relatifs à l'Arménie*, Paris, 1906); *Collection d'historiens arméniens* (X. ve XVII. yüzyıl) adlı çalışmasıyla M.-F. Brosset (Saint-Petersburg, 1874-1876).

Basımına Erivan'da girişilen *Sources étrangères relatives à l'Arménie et aux Arméniens* dizisinin önemini vurgulayalım.

Ermeni elyazmalarının basılı halleri ya da hatıralar oldukça özgün bir kaynaktır: Sıklıkla yerinde kaydedilen kişisel izlenimleri ve dış olayları not eden yazıcıların ayrıntılı kayıtları söz konusudur. Yayımlanmış derlemeler arasında: V.-XIII. yüzyıl, 1250'ye kadar Katolikos Karekin Hovsepyan (Antilyas, 1951); VII. ve XII. yüzyıllar için A. Mateosyan (Erivan, 1988); XIV. yüzyıl için L. Khaçikyan (Erivan, 1950-1967) ve XV. yüzyıl (3 cilt, Erivan, 1951-1967); XVII. yüzyıl için V. Hakobian ve A. Hovhannisian (3 cilt, Erivan, 1974-1984) bulunmaktadır.

Ermeni, İtalyan ve Fransız eski elyazması kaynaklarına ya da *Trésor des chartes d'Arménie* (Venedik, 1863) adlı eserin yayımlanmasını mümkün kılan askeri emirlere dayanarak V. Langlois tarafından Kilikya Krallığı dönemine ait diplomatik kaynaklar kısmen yeniden bir araya getirilmiştir. A. A. Bozoyan tarafından *Documents relatifs aux négociations ecclésiastiques arméno-byzantines* (1165-1178) (Erivan, 1995) adlı yapıtın yayımlandığını söyleyelim. Başka belge derlemeleri, mesela V. A. Parsamian, *Les relations arméno-russes au XVII. siècle* (2 cilt, Erivan 1964-1967). Modern dönem için bu derlemeler çok daha fazladır. Diyaspora için: V. Krikoryan, *Actes du tribunal arménien de la ville de Kaménets-Podolsk du XVI. siecle* (Erivan, 1963).

Hukuki kaynaklar kısmen yayımlanmıştır: K. Torosyan tarafından hukukçu Mıkhitar Koş'un *Tadasdanakirk*'i [Kanunname] (Erivan, 1975); J. Karst tarafından, Sımpad aracılığıyla derlenen *Code;* J. Karst tarafından *Sempadischer Kodex* (2 cilt, Strasbourg, 1905); A. G. Galestian tarafından (Erivan, 1958) *Mıkhitarist Alişan* ve daha yeni olarak H. Kurtian tarafından *Assises d'Antioche* (Sımpad çevirisi) (Venedik, 1873).

Corpus du droit canon arménien V. Hakobian tarafından yayımlanmıştır (2 cilt, Erivan, 1964-1971). *Haÿsmavurk* (Konstantinopolis, 1730) ya da Papaz G. Bayan tarafından yayımlanan *Le Synaxaire arménien de Têr Israel* (12 cilt, Turnhout-Paris, 1909-1930) gibi dini kaynakların katkısını belirtelim.

Azizlerin yaşamları ya da bayramları üzerine tarihsel bilgilerin sayısı bize D. Kouymjian, H. Lehmann ve M. Stone'un *Album of Armenian Paleography* adlı eserlerinde verilmiştir (Aarhus University Press, 2002).

XIX. yüzyılda K. Kostaniants (Rusya Ermenistanı), M.-F. Brosset (Ani), V. Langlois (Kilikya), Alişan (Büyük Ermenistan ve Kilikya'ya ayrılan monografiler) ile başlamış sayısız ortaçağ kaydının yayımı, 1966'dan itibaren J. Orbeli, S. Barkhudarian ve diğerlerinin yönetiminde *Corpus des inscriptions arméniennes* ve P. Muradian, *Inscripti-*

ons géorgiennes d'Arménie (1977), *Inscriptions arméniennes de Géorgie* (1985) ile birlikte Ermenistan'da sürdürülmüştür.

Numismatique générale de l'Arménie (Paris, 1859) adlı eserinde V. Langlois'nın ardından K. Mouşeğian *Trésors monétaires de l'Arménie*'nin (Ermenice ve Rusça) bir dökümünü yaptı (Erivan, 1973). D. Kouymjian tarafından yayımlanan *Near Eastern Numismatics*... derlemesi genel olarak Doğu nümizmatiğine ayrılmıştır (Beyrut, 1973). G. Depeyrot, Wetteren, Moneta yönetiminde yayımlanan dört cilt (1999-2000), Ermenistan'da bulunan farklı Doğu paralarına ayrılmıştır. Bir klasik ise B. Z. Bedoukian'ın *Coinage of Cilician Armenia* adlı eseridir (2. Basım, Danbury, 1979). Soyağacı C. Tourmanoff tarafından incelenmiştir: *Les Dynasties de la Caucasie chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIX. siecle* (Roma, 1990).

GENEL TARİH

Öncüsü, Mıkhitarist M. Çamçiyan'ın *Ermenilerin Tarihi*'dir [Badmutyun Hayots] (3 cilt, Venedik, 1784-1786). Halihazırda, *Ermeni Halkının Tarihi'yle birlikte*, 1970'ten beri T. Ağayan, P. Arakelian, G. Galoyan, S. Yeremian, L. Khatçikian, A. Hakobian, M. Nersesian yönetiminde Erivan'da yayımlanan 8 ciltlik bir "özet" elde bulundurulmaktadır –XVIII. yüzyılın sonuna kadar en iyisidir. H. Jamkotçian ve diğerlerinin *Başlangıcından 18. Yüzyıl Sonuna Ermeni Halkının Tarihi* (Ermenice) iyi bir kılavuz oluşturur. Gazeteci (Marksist değil) Leo'nun eserlerinde açıkça kişisel bir ton bulunacaktır, eserleri içinde yeniden basılan *Ermenistan Tarihi* (Ermenice, Erivan, 1966-1973) ve H. Manandian, Bütün Eserleri içinde yeniden basılan *Ermeni halkının tarihinin eleştirel teorisi* (Ermenice, Erivan, 1973). R. Hovannisian Ermeni taşra tarihi ve kültürünü fakat aynı zamanda diyaspora yurtlarını ilgilendiren bir kolokyum (Los Angeles) dizisi yayımlamıştır. A. Alboyacıyan'ın anıtsal *Ermeni göç tarihi* (3 cilt, Kahire, 1941-1961) kaçınılmazdır. *Kısa Taslak* (Ermenice) A. G. Abrahamian (2 cilt, Erivan, 1964-1967) tarafından gerçekleştirilmiştir. Nihayet, V. Barkhudaria ve Z. Yegavian'ın, *Ermeni kolonilerinin tarihinden sayfalar* başlıklı eserinde faydalı bilgiler bulunabilir (Erivan, 1996).

Dört ciltlik bir özeti takip eden *Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi* (Ermenice, 8 cilt, Erivan, 1974-1986) içinde tarihsel makaleler ve 1972'de Beyrut'ta yeni baskısı yapılan H. Acaryan'ın *Ermenice isimler sözlüğü* (Ermenice) içinde (5 cilt, Erivan, 1941-1947) esaslı biyografiler ve kaynakçalar bulunur. Konu hakkındaki bütün araçları aynı şekilde harmanlayacak H. İpekian (t. 1, Osnabrück, 1982) ve R. H.

Kevorkian (t. II-IV, Osnabrück, 1985-1987) tarafından dört cilt halinde derlenen *Index bio-bibliographicus Notorum Hominum, sectio Armeniaca* ile tamamlanacaktır.

Fransa'da Armenolojiyi kuran çalışma J. Saint-Martin'in *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* (2 cilt, Paris, 1818-1819) adlı eseri ise, ilk Ermeni Halkının Tarihine sahip olmak için Jacques de Morgan'ı ve onu takiben H. Pasdermadjian'ın *Histoire de l'Arménie*'sini (1949, yeni basım 1964) beklemek gerekti. R. Grousset belgelere dayanan fakat olay odaklı bir *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*'i [Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi] tamamlamış (Paris, 1947, yeni basım 1995; Türkçe basım 2005) ve bu eser G. Mikaelian'ın *Histoire de l'Etat arménien de Cilicie* (Rusça, Erivan, 1952) ve K. Basnadjian'ın *Histoire moderne des Arméniens*'i ile tamamlanacaktır (Paris, 1922). Aynı zamanda: R. H. Kévorkian – J.P. Mahé, *Arménie: trois mille ans d'histoire* (Venedik-Marsilya, 1988); G. Dédéyan, albüm, *Arménie, histoire d'une chrétienté* (Toulouse, Privat, 1990); tıpkı A. ve J.P. Mahé'nin *L'Arménie à l'épreuve des siecles*'i gibi uygun bir özet olan (Paris, 2005) C. Mouradian'ın *L'Arménie*'si (Paris, 2004) gibi eserleri de anmak gerekir. X. yüzyıldan itibaren Ermeni halkının odaklarından biri olarak C. Mutafian'ın *La Cilicie au carrefour des empires* adlı incelemesini (Paris, 1988) belirtelim.

İngilizce yayınlar arasında S. Der Nersessian'ın *The Armenians* (Londra, 1969) ve E. Redgate'ın *The Armenians* (Oxford, 2000) adlı eserlerinde sağlam giriş yazılarından bahsedilebilir. Daha derinlemesine: R. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (2 cilt, New York, 1997). Rusça: G. Sarkisian, K. Koudaverdian, K. Yüzbaşian'ın resimli *Les Ancêtres de Hayk*'ı (Erivan, 1988).

XIX. ve XX. yüzyıllar için M. Sarkisyantz *A Modern History of Transcaucasian Armenia* (Leiden, 1975), R. G. Hovannisian'ın ilk Ermeni Cumhuriyeti hakkında "özeti" (Bölüm XIV) ve M. Kilbourne-Matossian, *The Impact of Soviet Policy in Armenia* (Leiden, 1962).

Ekonomik ve toplumsal tarih hakkında: sentez eser, S. Hakobian, *Ermeni köylülüğünün tarihi*'ni (Ermenice, 2 cilt, Erivan, 1957-1964), G. Sargsian, *Kadim Ermenistan'ın Sosyoekonomik gelişiminin yolları* (Erivan, 1962) ve İngilizce çevirisi, H. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in relation to Ancient World Trade*'de (Lizbon, 1965). XVII. ve XVIII. yüzyılların ekonomi tarihi L. Khatçikian ve H. Papazian'ın çalışmaları *Culfalı Hovhannes Ter Davtian'ın hesap defteri*, (Ermenice, Erivan, 1984) sayesinde bir canlılık kazanmıştır; V. Papazian *17. yüzyılda Ermenilerin uluslararası ticaret yolları* (Erivan, 1992). Sovyet dönemi için pek çok çalışmadan bahsedilebilir (Bölüm XV).

Din tarihi iyi temsil edilmiştir: anıtsal *Azkabadum*'u (Ulusal Tarih) ile Mgr M. Ormanian (3 cilt, t. 1 ve 2, İstanbul, 1913-1914, t. 3, Kudüs, 1927, dizinli ciltle yeni basım Erivan, 2002) ya da *L'Èglise arménienne* (Fransızca çeviri) (2. Baskı, Beyrut, 1954); *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*'de temel bir meseleye eğilen Katolikos Karekin Sarkissian (Londra, 1965); Papaz F. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie* (Paris, 1910); N. G. Garsoian, *L'Èglise arménienne et le grand schisme d'Orient*'da (Louvain, 1999) başlıklı eserinde bu Kilise'nin ilk yüzyıllarıyla ilgili çalışmayı tekrar ele alır. Bir diğer önemli katkı J.-P Mahé'nin "L'Eglise arménienne de 611 à 1066" başlıklı çalışması olup, J.M. Mayeur ve arkadaşları, *Histoire du christianisme*, t. 4: *Évêques, moines et empereurs (610-1054)* (G. Dagron ve arkadaşları, Paris, 1933) içinde yer almıştır; ayrıca bkz. I. Dorfmann-Lazarev'in eseri, *Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'orthodoxie* (Louvain, *CSCO*, 2004) önemli katkılardır; Mıkhitarist A. Gokian, *Floransa Konsiline kadar Ermeni Kilisesi* (Ermenice, Beyrut, 1961); P. M. Mouradian (dizi yöneticisi), *Ermenistan ve Hıristiyan Doğu* (kolokyum belgeleri) (Erivan, 2000). Keşişlik hakkında, A. ve J.P. Mahé, *Grigor de Narek. Tragédie, le livre de lamentation* (Louvain, 2000, giriş yazısı); Mgr G. Amaduni, *Monachismo. Studio storico-canonico e fonti canoniche, dans Codificazione canonica orientale, Fonti* (Dizi II, Fasikül XII, *Disciplina armena*, Venedik-Saint-Lazare, 1940). Ermeni Protestanlığı J.–D. Sahagian'ın *Le mouvement évangélique arménien*'i ile temsil edilir (Marsilya, 1986). F. Heyer tarafından yönetilen *Die Kirche Armeniens* adlı eser (Stuttgart, 1978) bütün hassasiyetleri ifade eder.

COĞRAFYA, ETNOGRAFYA

Ortaçağ Ermeni coğrafyasının incelenmesi B. H. Harutiunian, *Aşkharatsuyts ve dört Ermenistan sorunu* (Ermenice, Erivan, 1997) ve *Aşkharatsuyts'a göre Büyük Ermenistan'ın siyasi-idari paylaşım sistemi* (t. 1, Erivan, 2001) ve R. H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Širak, The Long and the Short Recensions*, giriş, çeviri ve yorum (Wiesbaden, 1992) ile yürütülmüştür. Dikkate eğer üç atlas: R. H. Hewsen, *Armenia: An Historical Atlas*, C. C. Salvatico cartographer in chief, (Chicago ve Londra, 2001); C. Mutafian ve E. Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie: Proche-Orient et Sud-Caucase, du VIIIe siècle av. J.–C. Au XXIe siècle*, (Paris, Editions Autrement, 2001); B. Harutiunian ve V. Mekhitarian, *Ermenistan tarihi atlası* (Ermenice, Cilt I, Erivan, 2004, 2. Cilt baskıda).

S. Eprikian tarafından iki cilt halinde yayımlanan *Resimli coğrafya sözlüğü*, tamamlanmamış olmasına rağmen, büyük yarar sağlar. T. Hakobian, S. Melik Bakhçian ve H. Barsegian tarafından derlenen *Ermenistan ve çevresinin topografik sözlüğü* (Ermenice, 5 cilt, Erivan, 1986-2002) neredeyse bütün tarihi yerlerin bulunmasını mümkün kılar. Ermeni bölgeleri için: R. H. Kevorkian ve P. B. Paboudjian'ın *Les Arméniens dans l'Empire otoman à la ville du génocide* (Paris, 1992, [*1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 2012]). T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey* (4 cilt, Londra, 1987-1988), aynı şekilde tarihsel coğrafyayla ilgilidir. S. Mavian, *Guide de l'Arménie*'yi de (Paris, 2006) unutmayalım.

GÜZEL SANATLAR

XX. yüzyılın başında Ermeni sanatının yeniden keşfedilmesi araştırmaları teşvik etmiştir.

Belli başlılar arasında: J. Strzygowski (eleştirel ancak sürükleyici), *Die Baukunst der Armenier und Europa* (Viyana, 1918); J. Baltrušatis, *Le Problème de l'ogive et l'Arménie* (Paris, 1936); T. Toramanian, *Ermeni mimarisi tarihi üstüne belgeler* (Ermenice, 2 cilt, Erivan, 1942-1948).

Sonradan ve epey ihtiyatlı olarak (uzmanlaşmış araştırmalara dayanarak) sentezlere girişildi: M. Tokarski, *IV.-XIV. yüzyıl Ermeni mimarisi* (Rusça, Erivan, 1961); L. Dournovo, *Ortaçağ Ermenistan'ında Sanat algısı* (Rusça, Moskova, 1979); S. Der Nersessian, *L'Art arménien* (Paris, 1977, İngilizce çeviri, Londra, 1978); P. Donabédian ve J.M. Thierry, *Les arts arméniens*, (Paris, 1987) ve M. Hasratian'ın özellikle Erivan'da yayımlanan sayısız çalışması. İtalya ve Ermenistan'da gerçekleştirilen Ermeni sanatının uluslararası kongre bildirileri araştırmanın evrimini takip etmeyi mümkün kılar.

Milano'da Milano Mimarlık Fakültesi ve Ermenistan Bilimler Akademisi tarafından yayımlanan monografiler, *Documenti di archittetura armena* (1968'den itibaren bir düzine albüm) fotoğrafların ve metnin kalitesi ile kendini ortaya koyar; J.M. Thierry'nin *Matériaux pour l'architecture arménienne* (Louvaine) dizisi de aynı şekilde. Şatoların incelenmesi için, Mıkhitarist M. Hovhannessian'ın *Ortaçağ Ermenistan kaleleri* (Ermenice, Venedik, 1970) ve R. W. Edwards'ın *The Fortifications of Armenian Cilician*'ı (Washington D.C., 1987) mevcuttur. Genellikle bol miktarda oyulan mezar ya da adak taşları *khaçkar*'lar ("haçlı taşlar"), "bütün Ermenilerin katolikosu I. S. S. Vazgen'in emri üzerine" oluşturulan bir sanat kitabının konusunu oluşturur: L.

Azarian'ın metni *Ermenistan'ın Khatçkar'ları* (Ermenice, Fransızca, İngilizce, Erivan, 1973).

Minyatürler hakkında: L. Dournovo, *Miniatures arméniennes* (Paris, 1960); S. Der Nersessian, mesela *Études byzantines et arméniennes* içinde (Fransızca ve İngilizce, Louvaine, 2 cilt, 1973) ve (S. Agémian ile birlikte) *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century* (Washington D.C., 1993); L. Zakarian, I. Drampian, E. Korkhmazian, H. Hakobian, *Ermeni minyatürleri* (Erivan, 2006).

Bunlardan başka: V. Ganzthorn, *Le tapis chrétien oriental* (Cologne, 1991); M. Ğazarian, *ESSC'de Güzel Sanatlar* (Ermenice ve Rusça, Moskova, 1978); O. Avedisian, *Peintres et sculpteurs arméniens du XIXe siècle à nos jours* (Kahire, 1959); Sarkis Boghossian, *Iconographie arménienne* (2 cilt, Paris, 1987-1998). "Fransa'da Ermeni Yılı" katalogları (Bölüm 19) sanatlara ilişkin kaynakçayı tamamlar.

Müzik alanında, N. Tahmizian'ın *Antkik Ermenistan'da müzik kuramı* (Rusça, Erivan, 1977) ve R. Atayan'ın *The Armenian Neumes system of notation* (Londra, 1999) çalışmaları mevcuttur.

DİL, EDEBİYAT, KÜLTÜR

Toplu çalışmalar arasında: K. Zarbhanelian, *Antik ve modern Ermenistan'da edebiyat tarihi* (Ermenice, 2 cilt, Venedik, 1897-1905); E. Tourian, *Histoire de la littérature arménienne* (Ermenice, Kudüs, 1933); H. Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne des origines à nos jours* (Paris, 1951); F. Feydit, *Cahiers de littérature arménienne* (Venedik, 1957, 1962).

Temel bir eser: M. Abeğian, *Antik Ermeni edebiyatı tarihi* (Ermenice, 2 cilt, Erivan, 1944-1946); M^ng N. Boğarian, *Ermeni yazarlar: V.-XVII. yüzyıl* (Ermenice, Kudüs, 1975). L. Ter Petrossian, *Ancien Armenian Translation* (İngilizce ve Ermenice, New York, 1992).

Bunlardan başka: Mıkhitarist M. Djanachian'ın 1701'den 1915'e kadar giden *Modern Ermeni edebiyatı tarihi* (Ermenice, Venedik, 1953); K. B. Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920* (Detroit, 2000 [*Modern Ermeni Edebiyatı*, 2013]); G. Sassouni, *Modern Batı Ermeni edebiyatı tarihi (1840-1914)* (Ermenice, Beyrut, 1951); H. Oşagan, *Tableau synoptique de la littérature arménienne occidentale* (Ermenice, t. I, Kudüs, 1945); Leo, *Rusya Ermenilerinin edebiyatı* (Ermenice, 2. Basım, Venedik, 1924); S. Ağababian ve diğerleri, *Sovyet Ermeni edebiyatı tarihi* (Ermenice, 2 cilt, Erivan, 1961-1965).

Gazetecilik üretimleri hakkında: A. Karinian, *Ermeni süreli yayınları tarihine bir bakış* (2 cilt, Erivan, 1956-1960).

Eğitim A. Alboyadjian tarafından ele alınmıştır, *Ermeni okulları tarihi* (Ermenice, t. I, Kahire, 1947).

Nihayet, 1959'da ilki, 1972'de ikincisi olmak üzere V. Çaloyan ve G. Gabrielian Erivan'da *Ermeni düşünce tarihi*'ni (Ermenice) yayımlamışlardır.

KAYNAKÇA

Bir öncü: Mıkhitarist A. Ğazigian'ın anıtsal fakat tamamlanmamış eseri *Nouvelle Bibliographie arménienne* [...], (Venedik 1909-1912).

En büyük bibliyograf *Bibliographie arménienne ancienne*'in yayımına girişen H. Anasian'dır (t. 1, Erivan, 1959, t. 2, Erivan, 1976). H. Pétrosian ve Kh. Samouêlian'ın *La Bibliographie abrégée* [...] adlı çalışması hâlâ faydalıdır. M. Miansarof'un *Bibliographia transcaucasica et caucasica*'sını (1874-1876, yeni basım Amsterdam, 1967) ve L. Mikirtitchian'ın *Caucasian Review* içinde *Soviet Historiography of the Armenian Nation*'ı, A. Kirakosian ve diğerlerinin *la Bibliographie de la presse arménienne*'i de (Ermenice, Erivan, 1970) zikredelim.

Batı koleksiyonlarının daha eskilere dayanan Ermeni basılı yapıtlarının dökümü R. K. Kévorkian tarafından yapılmıştır, *Catalogue des "incunables" arméniens ou Chronique de l'imprimerie arménienne (1511-1695)* (Cenevre, 1986); bu arada N. Oskanian vd temel kaynakça niteliğinde *Le Livre arménien, 1512-1800* adlı çalışmayı (Erivan, 1988) derlediler. H. Davtian, *Le Livre arménien, 1801-1850* (Erivan, 1967) ve *Le Livre arménien 1851-1900* (Erivan, 2000, Ermenistan Ulusal Kütüphanesi).

Gérard DÉDÉYAN – Raymond H. KÉVORKIAN

I
Toprak, Halk ve Dil

FİZİKİ COĞRAFYA

Coğrafya her ulusun gelişiminde hiç kuşkusuz önemli bir rol oynar. Ermenistan söz konusu olduğunda da önemli olmuştur. Dört özellik bilhassa vurgulanmalıdır: konum, engebeler, iklim ve doğal kaynaklar.

Konum

Ermenistan ılıman bölgede, batıda Anadolu ve doğuda İran yaylasıyla Ortadoğu'nun kuzey halkasını oluşturan karasal ve dağlık yüksek bir düzlüğü işgal eder. Güneye doğru Arap dünyasının yaylaları uzanır, kuzeyde Rus stepleriyle çevrili Kafkas sıradağları yükselir. "Doğal kale" –her durumda kendisine verilen– unvanına layık olmak için sıklıkla ve kolayca istila edilen Ermeni düzlüğü, onu kuzey ve güneye doğru sarmalayan ve destekleyen iki dağ zincirini kesen geniş bir oval engelden daha iyi tarif edilemeyecektir. Orta Anadolu'dan İran'a ve Orta Asya'ya giden bir yayla dizisinin öğesi olan Ermenistan, hem Anadolu hem de İran'ın bütünleyici bir parçası olmakla birlikte daha yüksek rakımı, dağlık yapısı ve karmaşık hidrografisi ile onlardan ayrılır. Anadolu yaylasının deniz seviyesinden ortalama yüksekliği 750 metreye, İran yaylasınınki 600 ile 1.500 metreye dayanırken, Ermeni yaylası 900 ile 2.100 metreye yükselir: böylelikle, iyi belirlenen yolları takip ederek komşu ülkelere hâkim bir ada oluşturacak ve bu ülkelere doğru görece bir kolaylıkla çıkılıp inilebilecektir. Birbirine yakın ticaret yolları sayesinde stratejik konumu Ermenistan'ı, en eski zamanlardan itibaren tüccarlar ve istilacılar için bir kavşak haline getirmiştir.

Tarihsel Ermenistan'ın aşağı yukarı 38° ve 48° enlemleri ile 37° ve 41° boylamları arasına yerleşmiş bir bölge, yani yaklaşık 619.840 kilometre karelik (550.000 km²'lik Fransa'nınkinden açık bir şekilde daha fazla) bir alan olduğu söylenebilir.

Engebeler

Ermeni ovası yalnızca dağ zincirleriyle destekli değildir (kuzeyde Kaçkarlar, kuzeydoğuda aşağı Kafkasya, güneyde Toroslar), sönmüş volkanların hâkim olduğu 2.400 ile 3.600 metre arasında değişen sıradağları da içerir. En yükseklerinden Ağrı, ovanın en yüksek ucunu oluşturur; eteklerindeki Ağrı Ovası (900-1.000 metre) onun en alçak kısmıdır. Bu sıradağlar ve onların uzantıları Ermenistan'ı gerçek yaylalar, basit vadiler ya da ovalar olmak üzere irili ufaklı, iyi belirlenmiş belli sayıda bölgeye ayırır. İçlerinden en az üçü, büyük göl havzaları içerir. Vaktiyle bu bölgelerden pek çoğu prenslikler oluşturuyor ve sınırları da dağlarla belirleniyordu.

Ermeni ovası keskin bir şekilde kuzeyde, doğuda ve güneybatıda sona erer; buna karşın sınırı güney ve batıda daha az nettir. Eğim bu yönlerde kademelidir ve yukarı Ermeni topraklarından her iki tarafa, Anadolu ve İran yaylalarına bağlantı neredeyse algılanamaz seviyelerle gerçekleşir. Kuzeyde yaylayı Kaçkarlar sonlandırır ve onu açık bir şekilde Karadeniz tarafından ayırır. Çoruh Nehri'nin alt kollarının kesiştiği noktada, doğuya doğru yönelmeye devam eden ve şimdi Acara adını alan aynı sıradağ, 2.700 ile 3.000 metre rakımlarla yaylayı doğuya doğru sınırlandırır ve Sevan Gölü'nün güneyine bir eğri çizen aşağı Kafkasya'yla birleşir. Bunun sınırı, güneybatıda Toros sıradağlarıyla pekiştirilir ve bu sıradağlar, Türkiye'nin Akdeniz tarafından İran sınırına kadar ve ardından Zagros adı altında güneyde İran Körfezi'ne doğru geniş geniş kıvrılır. Ancak güney cephesinde Irak'a iniş, Zagros'un altından zuhur eden bir dizi dev taraça yoluyla gerçekleşir; bu arada güneydoğuda Aras ve batıda Fırat nehirleri, yaylanın İran ve Anadolu'ya yavaşça alçaldığı yerde daha az belirgin sınırlar oluşturur. Bu sebeple, güzergâhlarının yarısından fazlasında epey belirleyici olan Ermenistan'ın doğal sınırları, ülkenin istilalara kolayca açılmasına izin vermesi ve siyasi sınırların takip edebileceği yol hakkında yorucu tartışmalara neden olması yüzünden en az üç yönde epey belirsiz kalır.

Ermeni dağlarının her türlü tanımı, Ermenilerin kutsal "Masis"i olan Ararat [Ağrı] hakkında kimi ayrıntılar verilmezse eksik kalır.

Konisi birkaç yüzyıl önce un ufak olan bu sönmüş volkan bütün Ermeni dağ sisteminin doruk noktasıdır. Aslında Ararat Dağı, 2.640 metrede ayrılan ve birbirine 11, 2 kilometre uzak temelde birleşmiş iki zirveden oluşur: daha alçak olan, öteki sönmüş volkan Küçük Masis 3.852 metre yükseklikte dir ve vaktiyle Rus, İran ve Osmanlı imparatorlukları arasında paylaşım noktası hizmeti gören neredeyse mükemmel bir konidir; öteki, Büyük ya da Soylu Masis 5.172 metre yükseklik-

te, zirvesi her daim karla kaplı kesik uçlu bir konidir. İki doruğun üst ve alt bölgeleri epey çorak olsa da orta bölge (1.500-3.450 m) Kürtlerin hâlâ sürüleri için kullandığı iyi otlaklarla kaplıdır. Yamaçlar bilhassa obsidyen, gözenekli volkanik bir kayalıktan oluştuğundan hiçbir nehir kaynağı yoktur. Uzak bir geçmişte volkanik bir felaketin neden olduğu korkunç bir dar vadi en yüksek doruğun doğu tarafını çevirir. Batıdan gelen dağların aniden güneye döndüğü bir noktada yer alan Ararat doğuya, ovaya doğru bir dirsek biçimi verir: Erivan'dan bakıldığında görkemli bir yalnızlık hissi vermesi bu yüzdendir. Andan ana, mevsimden mevsime çeşitlilik gösteren değişik görünümleri bir araya getirilse, Ararat dünyanın en görkemli ve hayranlık verici dağlarından biri olarak ortaya çıkar.

Ararat'ın kuzeydoğusunda, ovanın öteki tarafından ikinci bir izole volkan, Ararat'tan daha geniş ve kendi zirvesinde daha kuraldışı, güçlü kitle Arakadz [Alagöz] Dağı (4.031 metre) yükselir. Bundan başka iki volkan bahsedilmeyi hak eder: Van Gölü'nün kuzey kıyısına dikilen çok güzel bir zirve Süphan (4.364 metre) ve hâlâ mükemmel durumdaki krateri suyu temiz bir gölle dolu olan Nemrut Dağı (yaklaşık 3.000 metre). Bütün bu dağlar bugün sönmüşlerdir fakat geçmişte volkanik faaliyet dikkat çekici bir biçimde yoğundur. Yaylanın bütünü şu anda yüzlerce metre kalınlıkta volkanik kaya tabakaları şeklinde donmuş, tam anlamıyla lavla kaplanmıştır; bu durum görünüşü değiştirmiş ve toprağını son derece verimli hale getirmiştir.

Ermenistan dağları binlerce yıl önce soğuduğu ve büzüldüğünde, büyük ölçüde kalkerlerden, ateşin etkisiyle oluşmuş kayalıklardan, volkanik taşlardan, porfirden, ojitten, feldispattan, kuvarstan, yerkabuğunun sertleşmesinin sonucu olan bazalttan –bütün Asya dağları gibi bunlar birincil kökenlidir– oluşmuştur.

Nehirler

Yedi büyük nehir kaynağını Ermeni yaylasından alır: Dicle (Tğgat/ Dikris), Fırat (Yeprad), Aras (Yeraskh), Kura (Kur), Çoruh (Voh), Kızılırmak (Alis) ve Kelkit (Kayl). Hepsi kıvrımlı, hiçbir şekilde ulaşım yapılamaz ve çok zehirlidir. Ermenistan'ın engebeleri eski olduğundan, nehirler yumuşak lav akıntılarına derin boğazlar oymuşlardır ve çağlayanlar çok az sayıdadır. Her yıl karla kaplı olan zirveler, özellikle ilkbaharda bol miktarda su sağlar ve sayısız sel, bütün zirvelerden gelen ve her biri kendi küçük geçidini oyan bu nehirleri besler.

Bütün bu nehirler daha sonra yaylayı terk eder; yalnız Aras nehri yatağının yarıdan fazlası boyunca onu takip eder. Aras, Ararat'ın

büyük düzlüğünü sular, tarihi Ermenistan'ın büyük kentlerini aşar. Ermenistan'ın mükemmel nehridir *o*; "Aras Ana" söyleyişiyle Ermeni halkı için ulusal bir sembol olmuştur.

Ararat ovasının zenginliği ve güzelliği yüzyıllar boyunca nam salmıştır. İsa'nın çağlarında yazan Strabon "Ararat Ovası"nın verimliliğini tasvir eder ve onu Ermenistan'ın daha az bereketli kısımlarıyla karşılaştırır. Ermeni tarihçi Ğazar Parbetsi [Parbili] beş yüz yıl sonra bu bölgeyi ateşli ifadelerle şöyle tasvir eder:

"[...] Ararat'ın olağanüstü, meşhur ve nam salmış yöresi her türlü ürünü verir; faydalı şeyler bakımından bol, verimli, üretken ve insanın mutlu bir yaşam için ihtiyaç duyduğu her şeyi fazlasıyla sağlayan bir bölgedir. Ovaları uçsuz bucaksız ve av hayvanlarıyla doludur. Gayet güzel bir konumda bulunan, zengin otlaklı civardaki dağlar geviş getirenlerle dolu. Zirvelerden, gübre gerektirmeyen tarlaları sulayan bol miktarda çay akar; böylelikle kent [Ararat eyaleti] bol bol ekmek, şarap, lezzetli sebze ve kalabalık nüfusa yağ sağlayan bir kök çeşitliliğini garanti eder. Dağ yamaçlarına ve tepelere doğru şöyle bir baktığınızda değişik renkte çiçekler, işlenmiş bir çarşaf duygusu verir; verimli tohumları, kokulu otlakları zenginleştirir ve bunların otları çok sayıda vahşi eşek ve av hayvanını besler. Bu çiçeklerden, yetenekli okçuların, avcıların ve açık havada yaşayan çobanların sağlığına yararlı olağanüstü bir koku yayılır; ortam teşvik edici ve zihin açıcıdır. [...] Bu tarlalar insanın maddi ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz, toprağa gömülü hazineleri gayretli araştırmacılara açar; kâr ve dünyevi zevkler kadar cömertlik ve kraliyet hazinesi için altın, bakır, demir ve zanaatkârların krallar için olağanüstü mücevherler çıkardıkları, taçlarını ve altın işlemeli giysilerini parlattıkları değerli taşlar sağlar. [...] Nehirler her türlü, büyük küçük, değişik biçimlerde, her beğeniye hitap eden balıklarla doludur. [...] Toprak, soylu avcıların zevk ve eğlencesi için sayısız kuş barındırır; bayırların aşığı, öten tatlı keklik yavruları kayalıklara saklanır ve yuvalarını gizli köşelere yapar; yağlı ve lezzetli yabanıl kuş familyaları sazlıklara dadanır, bataklık ve çalılıklara gizlenir ve tıpkı öteki sayısız kara ve su kanatlıları gibi büyük su kuşları da tohum ve nehir bitkileriyle beslenir."

Ararat ovası Erivan'dan sonra daralır ve daha sonra yeniden basit bir vadiye indirgenmek üzere Nahçivan'da genişler. Ardından Aras, Sevan Gölü'nü Kuzey İran düzlüklerinden ayıran karışık dağ bütününde yiter. Vadi daralır, kuzeye ve Dağlık Karabağ bölgesine (Artsakh) –"Kara Bahçe"– doğru, Culfa, Ordubad ve Meğri'ye, güneye, sisler ve dumanlar ülkesi, üst kısımları çorak, alt kıyıları yeşil ve verimli

Karadağ'a (Parspatounik) –"Kara Dağ"– ulaşmak için ancak katır kervanlarıyla geçilebilir.

Daha ötede nehir, sonunda geniş Muğan (Paydagaran) bozkırına girene kadar erişilmez boğazlar oluşturur ve Hazar Denizi'yle birleşir. Geçmişte Aras, bu nehir ağzından önce Kura'ya katılıyordu ancak 1896-1897'de yeni bir yatak açıldı; şimdi Kura'yla birleşiyor ve Kızılağaç koyu yoluyla doğrudan Hazar Denizi'ne geliyor. Akış yönü yaklaşık 960 kilometre uzunluğunda ve havzası 88.920 km²'ye erişiyor.

Fırat, Ermenistan'da iki kola ayrılır: kuzeyde tam adıyla Fırat ya da Karasu ve güneyde Aradzani ya da Murat Suyu. İlki, Erzurum ovasının kuzey kıyısındaki yaz gezilerine uygun bir iklim kuşağında yer alan Dumlu Dağı'ndan (3.180 metre) gelir; daha uzun olan ikincisi, kaynağını Ararat Dağı'nın batı tarafında, Diyadin yakınlarından alır. Her ikisi de batıya doğru akar. Kemah'tan geçtikten sonra güneye doğru yönelen kuzeydeki Keban, Maden yakınlarında Murat Suyu'yla birleşir ve her ikisi de doğu-batı yönünde bir ova dizisini sular. Üst kolda Erzurum (1.725 metre) ve Erzincan (1.020) ovaları bulunur; alt kol boyunca Malazgirt [Manazgerd] ve Bulanık (her ikisi de 1.500 metre), Muş (1.260 metre), Palu ve Harput (900 metreden fazla) ovaları birbiri ardına dizilir. Orada birleşen nehirler Torosları deler ve İran Körfezi'ne kavuşmak üzere çabucak Mezopotamya'ya iner.

Dicle'nin, hepsi yaylanın güney kesiminde yer alan belli başlı üç kaynağı vardır: batıda Gölcük (Dzovk); Murat Suyu'nun güneyinde ve Palu'nun doğusundaki Kghesourk dağlarında tam adıyla Dicle; doğuda, Van Gölü'nün hemen güneyinde yer alan dağlarda Botan Suyu. Çok kısa olan ilk iki kol tam Eğil'in (Ankğ) güneyinde birleşir, bunun üzerine Dicle Diyarbakır'ın ötesinde güneye, sonra Botan Suyu'nu aldığı doğuya ve nihayet tam güneyde Mezopotamya ve Basra Körfezi'ne doğru akar.

Kura Ardahan'ın güneyinde yer alan bataklıklardan gelir ve doğu Gürcistan ovalarını ve Gürcistan'dan gelerek dar bir geçit yoluyla girdiği Azerbaycan'ı sulamak için Borjomi geçidiyle Ermeni yaylasının kuzey yamaçlarını çabucak iner. Gürcistan'ın eski ve yeni başkentleri Mtsheta ve Tiflis onun kıyılarında yer alır ve Ermeni yaylası ile Kafkasya sıradağlarından gelen sayısız ırmak orada birbirine kavuşur; aralarından en önemlisi güneyden gelen Aras'tır.

Çoruh, *İncil*'deki Pişon'la bir tutulan Ermeni nehridir. Kaynağını Dumlu Dağı'nın hemen kuzeyindeki Mescit Dağı'ndan alır, Bayburt'a kadar batıya doğru akar, geniş bir kıvrım çizer ve nihayet kuzeye dönüp Karadeniz'le birleşmek için Gürcistan yönünde doğuya geri dö-

ner. Bu nehrin pek çok ismi vardır: eski Ermeniler ona *Voh*, Yunanlılar *Akampsis* diyorlardı. Türkçe sözcük *Çoruh*, nehrin Bayburt'un doğusunda taşıdığı "Dört Ana", *Çormayri* eski Ermeni isminden kaynaklı görünmektedir.

Büyük Göller

Ermeni yaylasının en göze çarpan özelliği, hiç şüphesiz Batı Asya'nın en önemlileri sayılan büyük göllerinin sayısı ve boyutudur. Belli başlılarından üçü, Urmiye (Gapudan Dzov), Van ve Sevan'dır; Çıldır (Tseli), Erdjichak, Gölcük (Dzovk), Balık (Kayladu) ve Nazik daha küçükler arasında yer alsalar da yolcunun gözünden kaçmayacak genişliktedir. Daha büyük olan üçü, beş kat yüksek bir irtifadaki Leman Gölü'nün beş ya da altı katıdır.

1.230 metre yükseklikteki Ermeni yaylalarının güneydoğu ucunda yer alan Urmiye Gölü İran'ın en büyük, Ermenistan'ın en geniş tek gölüdür. Kuzeyden güneye 128 kilometre uzunluğunda ve 38 kilometre genişliğindedir; ancak bu boyutlar yanıltıcıdır zira yüzeyi 4.680 km² olsa da ortalama derinliği 4,5 ile 4,8 metredir ve asla 13,5 metreyi geçmez. Bu yüzden bir gölden çok bir kıyı gölüdür; aynı zamanda ölü bir denizdir, suları o denli alkaliktir ki, ne balıklar ne de yumuşakçalar yaşayabilir ve yaşam, bazı su kabukluları, kuğu ve su kuşlarıyla sınırlıdır.

Ermenistan'da kapsadığı alanla ikinci sırayı alan, deniz seviyesinden 1.692 metre yükseklikte ve şimdi Türkiye'de bulunan Van Gölü dünyanın en geniş göllerinden biridir. Süphan ve Nemrut yüce zirvelerinin hâkim olduğu sıradağlarla çevrili bu göl, kesinlikle en güzel manzaralardan birine sahiptir. Üç gölden daha derindir: 124,8 kilometreye (doğudan-batıya) 83,2 kilometre (yani 3.822 km²'lik, üstelik değişebilir bir yüzey alanı). Sayısız nehirle beslenir ancak hiçbiri ondan çıkmaz zira Nemrut Dağı'nın lavı uzun zamandır her türlü çıkışı kapatmıştır. Bu nedenle suları fazla tuzlu ve içmeye uygun değildir. Ancak nehir ağızları yöresinde, daha soğuk sularda yaşayan eşsiz bir balık türü (*Cyprinus Tarichi* yani Ermenice *darekh*) barındırır. Gölün suyu fazlasıyla sodyum yüklüdür ve derinliklerinin çok değiştiği (Urmiye ve Sevan gölleri gibi) gözlemlenmiştir; bu da vaktiyle yüzeyden kopan yedi adadan üçünün ortadan kalkmasını açıklar. En büyüğü X. yüzyıldan kalma olağanüstü bir kiliseye sahip Akhtamar'dır; ötekiler Gduts [Çarpanak], Lim ve Arder [Adır].

Büyük Ermeni göllerinin en yükseği olan Sevan (Türkçe "Gökçe") en küçüğüdür de. Ona ait ve çevre topraklara sarkan bir yaylaya yerleşmiş bu göl, 1.500 metreye ulaşan (deniz seviyesinden yaklaşık 4.000

metre yükseklikte) bazı volkanik zirvelerle birlikte yaklaşık 990 metrelik Ararat ovasına hâkim bir dağ dizisiyle çevrilidir. Suları, güneyde hafif tuzlu olmasına rağmen, kuzeyde beş balık türünün yaşamasına izin verecek derecede tatlıdır. Gölün maksimum derinliği 108 ile 128 metre (45 ile 75 arası bir ortalamayla), yüzölçümü 3.655 km², boyutları 62,4 kilometreye 117 kilometre hesap edilmiştir. Bununla birlikte, 1948 yılından itibaren elektrik üretmek için gerçekleştirilen kullanım yüzünden seviyesi yaklaşık 15 metre alçalmıştır. Göl sularını sayısız sele borçludur ve bu suları Hrazdan Nehri'yle akıtır. Vaktiyle suların alçalmasının yarımada haline getirdiği bir ada vardı; Prenses Sünikli Maryam tarafından X. yüzyılda yaptırılan Surp Kevork ve Surp Harutyun kiliseleri işte orada yükselir.

Sismik Faaliyet

Bütün bir Ermeni yaylası depremlere açıktır; fakat özellikle Ararat bölgesi ile Erzurum (Garin) ve Erzincan (Yerzınga) yöresi bu doğal felaketlerle yıkılmıştır ve deprem merkezleri olarak ortaya çıkarlar. Bu yöreler "Anadolu fayı"nın parçasını oluşturur; bu fay Anadolu ve Ermeni yaylaları aracılığıyla belli başlı iki çizgide Türkiye'nin batı tarafında uzanır: ilki Ege ve Marmara Denizi'nden Samsun'un güneydoğusunda yer alan Kaçkarlar'ın bir ucuna gider; ikincisi, Samsun'un güneybatısında yer alan bir noktada, biraz daha güneyde başlar; Erzincan ve Ermenistan'ın merkez dağları yoluyla batıya doğru yönelir, Ararat, Sünik ve İran'a kadar gider. V. yüzyıldan başlayarak en ağır ve sık yer sarsıntıları bu hat üzerinde gerçekleşmiştir.

En ağırları arasında 839, 862 ve 892 yıllarında Tıvin'i yerle bir eden; 858 ve 1043'te Tebriz'de geriye 40.000 ölü bırakan; 1168'de 12.000, 1457'de 32.000, 1481'de 30.000 kurbana neden olup, 1784'te kenti mahveden Erzincan depremleri gelir. Özellikle ağır iki sarsıntı 1650 yılının ağustos ayında Daron'da [Muş] meydana gelmiş ve bir üçüncüsü 1679'da Garni Tapınağı'nı yerle bir etmiştir. Daha yakında, 20 Haziran 1840 gecesi merkez üssü Ararat Dağı olan felaket, bir manastırı, bir kiliseyi ve 300 hanelik köyü yutan bir çığa neden oldu: her şey kar altında kaldı. Bir başkası 1926'da Gümrü'yü (Aleksandropol) vurdu, 1931'de yine bir başkası Zankezur'da ağır yıkımlara neden oldu (Sünik'teki meşhur Datev Manastırı ortadan kalktı). 1935'te merkez üssü Kars olan korkunç bir sarsıntı 25 köyü ortadan kaldırdı ve 2.000 ölüye neden oldu; 1966 Temmuz'unda merkez üssü Varto olan (Van Gölü'nün kuzeyinde) bir diğeri 2.477 insanın hayatına maloldu; Isbidak bölgesinde meydana gelen 1988 Aralık'ındaki bir sarsıntı

25.000 kişinin yaşamını yitirmesine neden olurken geride 40.000 evsiz bıraktı.

Bu sık ve ağır yer sarsıntıları yayladaki Ermeni anıtlarının yıkılmasından herhangi bir istilacıdan çok daha fazla sorumludur.

İklim

Ermeni yaylasının rakımı onun ılımlı bölgeye yerleşmesine engel olur; zira yüksek dağları, güney yaylalarından gelen sıcak rüzgâra karşı onu korudukları gibi, Karadeniz, Hazar Denizi ve Akdeniz'in serin esintilerinden de korur. Bu sebeple iklim özellikle karasaldır, yani sert ve kurudur. Bu durum Ermenistan'ı Ön Asya'nın çorak bölgelerinden biri haline getirir ve doğal verimliliğine rağmen sulak bölgelerinin dışında genel olarak ekili değildir. Merkezi ovaya yılda 50 cm'den az yağış düşer ve Ararat yaylası bunun 25 cm'den azını alır. Bununla birlikte bu yağış eksikliği, yaylanın rakımına bağlı olarak bol kar yağışıyla kısmen de olsa telafi edilir. Dayanıklı olmasa da bu kar, sonradan nehir ve göl sularını çoğaltacak taşkınları beslemek için ilkbahar boyunca yeterli nem sağlar. Bu yüzden, en azından Urartular zamanından itibaren yaylalarda geniş ölçüde sulama uygulanabilmiştir.

Karasal iklimler büyük ısı değişiklikleri ihtiva eder. Ermenistan'da kışlar uzun ve soğuktur, kar yedi sekiz ay boyunca kalkmaz ve yakacak odun ihtiyacı ağır bir orman kıyımına, dolayısıyla da yüzeyde derin bir yarığa neden olmuştur. Yazlar kısa, sıcak ve kurudur. İlkbahar üç hafta bile sürmez, sonbahar daha kısadır. Erzurum'da kar haziranda da, ağustos başında da yağabilir. Bununla birlikte, sertliğine rağmen Ermeni iklimi sağlıklıdır ve zindelik verir. Dağın soğuk ve keskin havası kışın canlandırır ve yaz günlerinin sıcağını akşamın serinliği takip eder. Karasal iklim yaz kış nem ihtiva etmeme avantajına da sahiptir. Bu iklim güçlü ve gürbüz bir köylü ırkı yaratmıştır. Sertliği zayıfları elese de hayatta kalanlara sağlamlık ve uzun ömürlülük bahşeder. Doğal çevreyi etkilemiş, mevsimsel uğraşların döngüsünü belirlemiş, üstelik bu yüksek topraklarda kendini tehlikeye atmak için kötü mevsim seçmiş olan bir seferin beklenmedik felaketini getirmiştir.

Doğal Kaynaklar

Daha önce belirttiğimiz gibi, Ermeni yaylasının bir özelliği genel olarak bitki örtüsünün olmamasıdır: Ülkenin önemli bir parçasının çorak olduğu gözlenir. Bu doğrudur, mesela, Van Gölü'nün güney kıyısında kalan bazı seyrek ormanlıklar dışında, yaylaya hâkim olan Toros'un kuzey bayırları böyledir. Bilhassa kozalaklı ağaçlardan olu-

şan bu tarz ormanlar genelde yayladaki dış yamaçlarda, yani Toros'un güney yamaçları, Acara'nın (kuzey yamaçları Batı Gürcistan ovalarına doğru alçalan) ve Karabağ bayırlarında bulunur. Karadeniz'e hâkim olan Kaçkarlar'ınkine kıyı nemine bağlı olarak verimli bir subtropikal bitki örtüsü egemen olur. Fakat yaylaya varıldığında yağış alan yerler dışında bu bitki örtüsünün yoğunluğu azalır ve 1.950 ile 2.100 metre arasında tamamen ortadan kalkar. Bununla birlikte daha yüksek tepeler genellikle iyi yaz otlaklarıyla kaplıdır.

Ermenistan'ın ağaçları kavak, titrek kavak ve meşe olup bu rakımlarda yetişebilen bütün meyve ağaçlarına da sahiptir. Çiçekleri zambak, gül, menekşe ve yasemindir.

Ermenistan bir spor cennetidir: eski ve ortaçağ zamanlarında Ermeni aristokrasisi boş vakitlerini ava ayırıyordu. Vahşi hayvanlar arasında keçi, koyun, köpek, kaplan, leopar, geyik, antilop, çakal, ayı, vaşak, tilki ve kurt sayılabilir. Daha küçük hayvanlar da bol miktardadır: porsuk, kunduz, sansar, kirpi, yaban faresi, tavşan ve Romalıların "Ermeni faresi" (*Sora armenica*) adını verdiği, bizim hâlâ "kakım" dediğimiz küçük kemirgen. Bu hayvanlar Ermenistan'ın diğer kısımlarında ve bilhassa şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nde eskiden oldukları kadar çok değildir, bazı türler azalmış veya ortadan kaybolmuştur.

Aynı şekilde Ermenistan'da evcil hayvanlar da bulunur: sığır, at, eşek, katır, manda, keçi ve kuyruklu yağlı koyunlar. Domuz nadirdir; Ortadoğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi kuzu tercih edilen et türüdür. Vaktiyle atlar yaylada epey fazlaydı ve kaliteleriyle meşhurlardı. Strabon, Ermeni krallarının yıllık haraç olarak İran'a 20.000 taydan fazlasını temin ettiklerini iddia eder; bu belki de şu anki eksikliği kısmen açıklar. "Palomino" türü küçük gürbüz bir hayvan olan Karabağ atına hâlâ rastlanır.

Ermeni yaylasının kuşları da aynı şekilde şaşırtıcı bir çeşitliliğe sahiptir: yalnızca Erzurum ovalarında en az 170 tür sayılmıştır. Kartalı, akbabayı, şahini, güvercini, kar tavuğunu, yabankazını, yabanördeğini, bıldırcını, sülünü, turaçı, balıkçıl kuşunu, kuğuyu, ibisi, leyleği ve Ermenilerin *grunk* adını verdikleri, mükemmel bir Ermeni kuşu olan turnayı not edelim.

Belli başlı böcekler tarantula ve akreplerdir; sinekler ve sivrisinekler kentlerde büyük bir sorun yaratabilir; kısa süre önce Erivan'da önüne geçilmiştir.

Ermenistan'ın geleneksel tarımı çifte bir görünüm arz eder: bir taraftan hayvan yetiştiriciliğine bağlı olarak otlaklara dayalı dağ ekonomisi, diğer taraftan daha alçak bölgelerin tarımı. Her ikisi de başlan-

gıçtan itibaren özenle uygulanmıştır fakat Ermeniler genellikle hayvan yetiştiriciliğini dağlılara, özellikle Kürtlere bırakarak kendilerini tarıma verir. Ermenilerin Hıristiyanlığa, Kürtlerin İslam'a dönmesi bu iki halk arasında zaten mevcut olan temel ekonomik ayrıma dini bir renk kazandırmıştır.

Ermenistan'ın en verimli toprakları sulak ovalar ve vadilerde bulunur; buralarda tahıl, pamuk, tütün yetiştirilir ve meyve bahçeleri mevcuttur. Su almayan dağ yamaçlarında ve düz toprakların pek çoğunda üzüm bağları, meyve bahçeleri, buğday, arpa, mısır ve sebzeler bulunur. Daha yüksek bölgelerde, bizzat dağlarda çiftlik hayvanları, koyunlar ve keçiler; etleri, peynirleri, yünleri ve derileri sebebiyle yetiştirilir. İpek kültürü Erivan bölgesinde yaygınken, pirinç Aras vadisinde yetiştirilir. Sebzeler arasında fasulyeyi, mercimeği, pancarı, lahanayı, soğanı ve yakın zamanlarda patatesi sayalım.

Ermenistan özellikle meyveleriyle ünlüdür. Hangi boyda olursa olsun sudan ve lezzetten yana zengin kavunlar, su kavunları, üzümler, narlar, şeftaliler, armutlar, elmalar, erikler, kirazlar, incirler ve kayısılar bu şöhreti fazlasıyla hak eder. Kayısının yüksek yaylalarda ortaya çıktığı ve Romalıların ona *Prunus armenicus*, "Ermeni eriği" adını verdiği düşünülür. Bu meyveler taze tüketilir ya da dışarıya satılmak üzere kurutulur; üzümler mükemmel şarap ve konyaklar hazırlamak üzere kullanılır. Yazlar o denli kavurucudur ki, asma Avrupa'da erişebileceğinin çok üstünde bir irtifada biter. Bu sıcak ve kuru yazlar tatlı, yoğun şarap üretimine özellikle uygundur fakat mükemmel beyaz ve kırmızı şaraplar da üretilir.

Ermenistan'a özgü *karbe* ya da "kudret helvası", bazı Ermenistan ve Küçük Asya ağaçlarının, özellikle meşenin yapraklarında bulunan, ıslak yapıda yenilebilir bir üründür. Beyaz toplar halinde bir araya getirilmiş ve bu biçimde tatlı yapımı için ihraç edilmiştir. Öteki önemli mahsuller, büyük bir fındık çeşitliliği, bal, balmumu ve iyi cins yündür. Genel olarak yayla ziyadesiyle verimlidir ve Ermeni Cumhuriyeti örneğinin gösterdiği gibi, büyük sayıda ve çeşitlilikte birinci sınıf ürünler yetiştirebilir.

Öte taraftan Ermenistan maden bakımından da zengindir: bu kaynaklardan yararlanmak için batı kesimlerinde çok az şey yapılmıştır; yaylanın sağlayabileceği kimi zenginlikler hakkında fikir vermesi bakımından bugünün Ermenistan'ında yeterli ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. Bakır, Zangezur, Alaverdi ve Gaban'da işletilir. Molibden, demir, çinko, kurşun, kalay, gümüş ve altın da bulunur; kireç, süngertaşı, bazalt, mermer ve volkanik kaya, yapı taşları arasındadır. Oldukça hafif,

çalışması kolay olan volkanik kaya özellikle boldur: farklı renklerine –kırmızı, siyah, krem, pembe ve eflatun– rastlanır; bunlar, antikçağlardan itibaren Ermenistan'da yapı amaçlı kullanılmıştır. Sovyet döneminin öncelikli projesi Hrazdan üzerinde elektrik elde etmek için barajlar inşa etmekti; 1970'te nehir boyunca altı elektrik istasyonu inşa edildi. Aynı türden başka istasyonlar Cumhuriyet döneminde öteki nehirler üzerine de dikildi. Ermenistan Cumhuriyeti'nin sınırları dışında, yaylanın pek çok ırmağı böyle bir donanıma uygun olacaktı: beyaz kömürün Ermenistan'ın en büyük doğal zenginliği olmakla kalmayıp aynı zamanda bütün yaylanın değerlendirilmesi açısından geniş olanaklar sunduğunu söylemek fazla olmaz. Bu doğal kaynaklar geçmişte çok az kullanılsa da, altın ve gümüş madenleri kazılmış, taşocakları oyulmuş, göllerden elde edilen sodyum temizleyici olarak kullanılmış ve tuzlu bataklıklar değerlendirilmişti. Antikitede değerlendirilen ve şimdiki Ermenistan'da oldukça yaygın olan bir başka doğal kaynak, çeşitli mineral kaynakları ve iyileştirici özellikleri sayesinde eski Sovyet ülkelerinde oldukça önem verilen termal sulardır. Sevan Gölü'nün kuzeyinde ve güneyinde bunlardan fazlasıyla mevcuttur –Dilican, Arzni ve özellikle Çermug'da olduğu gibi, batıya, Fırat'a doğru gidildikçe rastlanır, hatta Erzurum ovasında çok ünlüleri bulunur.

TARİHİ COĞRAFYA

Tarihçiler, VII. yüzyılda yaşamış Ananya Şiragatsi'nin [Şiraglı] *Aşkharhatsuyts*'unda [Coğrafya] bulunan bilgilere dayanarak, geleneksel olarak Büyük Ermenistan'ı yaklaşık iki yüz daha küçük "bölge"ye (*kavar*) ayrılmış on beş "eyaletten" (*aşkharh*, tam olarak "ülke") oluşmuş bir krallık olarak tasvir eder. (Bu kitapta, kolaylık olması açısından *aşkharh* sözcüğünü "ülke", *nahank*'ı "bölge", *kavar*'ı "il" olarak ifade edeceğiz). Bununla birlikte, hepsi reel jeopolitik varlıklar olarak, daha geniş bu on beş toprağın –Yukarı Ermenistan, IV. Ermenistan, Ağtzınik, Mogk, Gorcayk, Barsgahayk, Vasburagan, Duruperan, Sünik, Artsakh, Paydagaran, Udik, Kukark, Dayk ve Ayrarad– köken ve yapısının farklılık gösterdiğini ve hepsinin aynı zamanda var olmadığını şimdi biliyoruz.

Aslında, en azından İÖ 56'dan İS 298'e kadar Ermeni Krallığı'nın bu on beş ülkenin bütününü yönettiği sırada, içlerinden sadece altısının (Sünik, Ağtzınik, Mogk, Kukark, Paydagaran ve belki Artsakh) Ananya Şiragatsi'nin onlara atfettiği yerleri işgal ettiklerini belirleyebiliriz. Öteki beşi (Udik, Dayk, Dzopk –IV. Ermenistan olacak– Gorcayk ve Ayrarad) elbette vardı fakat *Coğrafya*'da geçen bu isimli ülkelerden daha az hüküm sürmüşlerdi. Son dördü daha sonra oluşmuş

(387-390'da Yukarı Ermenistan; 591'de Duruperan ve Vasburagan) ya da bizim kaynaklarda ancak daha sonra ortaya çıkmıştır (*Coğrafya*'nın Barsgahayk'ı 591 ve 636 arasında).

Ancak bu arada ve bu son dört bütünün ortaya çıkmasından bile önce Ermeni Devleti parçalanmaya başlamıştı. Dzopk 298'de Ağtzınik'le –ki sonradan Roma ile İran arasında paylaşılacaktır– birlikte (Roma yararına) yitirilirken, 363 ile 387 arasında Kukark Gürcistan yararına, Artsakh ve Udik Ağvan (Albanya) yararına ve Gorcayk İran yararına yitirildi. Roma 530'da Kuzeybatı Ermenistan'ın dokuz bölgesini İç Ermenistan'ın ili yapmak için topraklarına kattı: bu, *Coğrafya*'nın "Yukarı Ermenistan"ıdır. Ancak epey sonra, 591'de, Ermenistan'ın Roma ile İran arasında ikinci paylaşımı, Ananya tarafından anlatılan büyüyen Ayrarad ve Dayk gibi, Duruperan ve Vasburagan ülkelerinin oluşmasıyla son bulur.

Gerçek Ermenistan'ın on beş ilden değil, daha çok –küçüklerden bazıları büyüklere dahil olduğu için– irili ufaklı, yaklaşık iki yüz bölgeden oluştuğu sonucuna varabiliriz. Üstelik bu bölgeler ve onların tasnifi on beş ile benzer değildi ve yüzyıllar boyunca değişik bileşimlerde ortaya çıktılar. Bunlar artan yüzölçümü ve önem sırasına göre şöyle sınıflandırılabilir:

1° Genel bölgeler: Ermenistan'ın her küçük boğazı ya da vadisi, özellikle yerel nüfusun alıştığı kullanımla kendi adını taşıyabiliyor fakat bu yerel yer adları her zaman resmi kabul görmüyordu. Üstelik Fransa'da Riviera, İngiltere'de Cotswolds, Almanya'da Rhin Vadisi ya da Birleşik Devletler'de Appalaches gibi tanımlayıcı terimlerdi. Ermenistan'da bu tür isimlere örnek Hayots Tzor ("Ermeni vadisi"), Yeraskhatzor ("Aras nehri vadisi") ve Mşo Taşd ("Muş ovası") olacaktır.

2° Spesifik bölgeler: Her zaman politik varlıklar olmaksızın, kabul görür sınırlara sahip olmaları ve resmi spesifik bölge tanımına uymaları dışında, ilk kategoridekilere tam olarak benzer birimlerdi. Böylelikle, yukarıda zikredilen Hayots Tzor (Gürpınar, Van) genel bölgesi Yervantunik'in spesifik olarak kabul edilen bölgesinde bulunuyordu.

3° Tek bir bölgeden oluşmuş politik birimler: Politik ve aynı zamanda coğrafi varlıklar olmalarının dışında ikinci kategorinin bölgelerine benzerdirler. Bu bölgelerden bazıları kendi hanedanlarıyla birlikte ayrı prenslikler oluşturuyordu. Tek bir bölgeden oluşmuş bu prenslikler arasında Sber [İspir], Pasen [Pasinler] ve Koğtan'ı sayalım. Taranaği ve Yegeğyats gibi diğerleri pagan otoritelere aitti ve daha sonradan Ermeni Kilisesi'ne geçti. Daha başkaları Tıvin ve Vağarşabad gibi kent bölgeleri oluşturdular.

4° Pek çok bölgeden oluşmuş politik birimler için genellikle durum aynıydı. Politik olarak üçüncü kategorinin birimlerine benzerken, coğrafi açıdan daha karmaşıklardı. Sünik, Dayk ve Mogk bunun en açık örnekleriydi fakat daha başkaları da vardı.

5° Vitaxatlar: İber (Gürcü), Suriye, Arap ve Med sınır kentlerinin dört büyük askeri savunma bölgesiydi. Önceki dört kategoriye bağlı bölgeleri içeriyorlardı fakat her biri tek bir *vitaxa*'nın (Ermenice *pteşkh*) ya da "kral naibi"nin idaresi altındaydı. Bu gibi durumlarda bir prens için başka pek çoklarının kral naibi olmak olağandı, öyle ki, vitaxat yalnızca pek çok bölgeyi değil bir prenslikten fazlasını içine alıyordu. Öte taraftan, pek çok bölgeden oluşan prensliğini yöneten ve vitaxat'ının bir parçası olarak, kralın dışında prensi olmayan başka bölgeleri de kabul eden yalnızca bir prensin olması da –İber sınır kentinde olduğu gibi– mümkündü.

6° Ananya'nın *Coğrafya*'sında geçen "iller" (*aşkharh*): Yüzyıllar boyunca, büyük ya da küçük olsun, bölge ve prensliklere daha geniş varlık parçaları olarak bakılır hale geldi; daha önce gördüğümüz gibi köken ve doğaları değişiklik gösteriyordu ve oluşumları Arşag monarşisinin düşüşünden önce gelebilmiş ya da onu izlemişti. Ermenistan'ın değişik Bizans illerinin (aynı durumda olan) yanı sıra, Mogk, Sünik ve Dayk gibi büyük prensliklerin varlığını not eden Ananya, kendi sınıflandırmasını öteki ülkelere yaymış olabilir. Böylelikle toplam on beş birim elde ettiğinden, kendi zamanında var olanları geçmişe yansıtmış ve onları uzun zamandır Ermeni yörüngesini kaybetmiş olanlarınkine katmıştır.

7° Ermenistan'da iç krallıklar: İkinci kategoriden pek çok bölge IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar yaylada ortaya çıkan farklı Ermeni krallıkları içinde soğuruldu ve yalnızca bir tanesi, Sünik, dördüncü kategorimizin eski bir politik birimine ve yine bir tanesi, Vasburagan, altıncı kategorimizin bir birimine uygun düşüyordu. Öteki Ani, Kars, Lori ve Artsakh krallıkları dördüncü ya da beşinci türün eski birimlerine uygun düşmez; ikinci kategorinin önceki yeni bölge gruplarını temsil ederler. Genel olarak ikinci kategorinin bir ya da pek çok "bölgesini" de işgal eden farklı Arap emirlikleri daha yeni olan bu krallıklarla bir arada bulunuyorlardı.

8° Ayrılmış Ermeni krallıkları: Eski zamanlarda, İskender'in fetihlerini izleyen iki yüz yıl içinde Ermeniler yaylaya dağıldıkları zaman teker teker ortaya çıkan üç tanesi vardı: Büyük Ermenistan, Küçük Ermenistan ve Sophene Krallığı (Dzopk).

9° Tarihsel Ermenistan: Verili bir anda bir Ermeni Devletine –geç ortaçağın Kilikya Ermeni Krallığı da dahil– katılan bütün bölgeleri bir

araya getirerek, sonuç olarak, Kapadokya'da Kaisareia'dan (Kayseri) doğuya doğru Hazar Denizi'ne ve Tiflis'in güneyinden Urmiye Gölü kıyılarına giden topraklar olan "tarihsel Ermenistan"a varılır. Bu XIX. ve XX. yüzyıl ulusalcılarının Ermenistan'ıdır. Küçük Ermenistan dışında Suriye ve öteki yabancı topraklara egemen olan Büyük Dikran'ın kısa imparatorluk döneminde bile asla ve hiçbir zaman tarihsel bir gerçeklik olarak var olmamıştır.

İNSANLAR

Ermeniler antropolojik olarak Kafkas ırkının yüksek dağ koluna mensuptur. Orta ya da kısa boy, görece uzun gövde, kafatasında artkafa yassılaşmasının yarattığı oldukça uzun ve geniş bir baş, uzun ve kartalsı burun, genellikle koyu bir ten ve oldukça gür saçlarla karakterize edilirler. Vaktiyle hatalı bir şekilde Kafkas ırkının ayrı bir kolu olarak tanımlanan –ve yanlış bir adlandırmayla Armenoid denilen– Ermeniler, günümüzde, yüksek dağ tipinin bölgesel bir temsilcisi olarak kabul ediliyorlar; iki ayrı etnik beden tipinin kusurlu birleşiminden doğan melezlikleri onları ayrıksı kılıyor. Ermeniler, "yaylanın yerlileri" diyebileceğimiz birincilerden, kısa uçlu karakteristik bir burunla uzun yüzlerini, koyu renk ten ve gözlerini, gür sakal ve kaşlarını miras almışlardır. İkincilerden –Avrupa'dan gelen dağ kabileleri– uzun burun, kalın burun uzantıları ve belirgin burun delikleri gelir. Her ikisi de bodur bir boya sahiptir ve bu, Ermenileri her ikisinden daha tıknaz hale getirmiştir. Bununla birlikte, yerli tipteki Ermeniler dağ tipi olanlardan genellikle daha kalabalık –bire karşılık iki– olma eğilimindedir. Kuzey ve Akdeniz gövdelerinden gelen izler de ortaya çıkarılır ancak Afro ya da Moğol tiplere ilişkin hiçbir işaret yoktur.

Mevcut antropolojik soruşturmalar bugünkü Ermenilerin iki farklı versiyon ortaya koyduklarını gösterir: Batı Ermenistan'dan gelenler (Erzurum-Harput-Maraş-Kayseri-Sivas kentleri yoluyla, bir saatin ibrelerinin düzeninde, belli bir bölgenin içinde) ve yaylanın doğu kesimi kökenli olanlar (Erivan-Van-Bitlis-Diyarbakır). Daha az ya da daha çok seviyede de olsa, bu ayrım neredeyse bütün antropolojik ölçümlerden çıkar: ağırlık, boy, kafa çevresi, kafa uzunluğu, kafa oranı, oturma yüksekliği, burun uzunluğu, ten ve saç tipi... Doğu Ermenileri yerli ve kuzey unsurların baskın oluşuyla genelde daha uzun boylu, daha orantılı tipte, daha az saçlı olma eğiliminde; Batı'nınkilerse, dağ unsurlarının baskın oluşu ve Akdeniz unsurlarının daha etkin bir karışımıyla daha az uzun, daha az orantılı, genelde daha gür saçlıdır. Akdeniz unsuru en çok Kaisareia'da ortaya çıkıyor, yerli ve dağ tipleri

mevcut olduğundan kuzey tipi eksik kalıyorken, dağ tipi en çok Harput ve Maraş'ta belirgindir. Ne yaylanın yerlilerinin ne de Avrupa'nın dağ kökenli "İlk-Ermenilerinin" gerçek Ermeniler olduklarını belirtmek önemlidir. Bunlar başlangıçtan itibaren çok karma olmak zorunda olan bu iki halkın kademeli ve eksik karışımının bir sonucudurlar. Yeni etnik unsurların Ermeni halkının orijinal etnogenetiğinin gerçekleşmesinden çok sonra Ermeni yaylasına girmeye ve bu yeni gelenlerin –İranlılar, Yahudiler, Suriyeliler, Araplar, Kürtler, Türkler, Franklar (Haçlılar döneminde) Moğollar vd– modern Ermeni halkının oluşmasına yol açarak nüfusu değiştirmeye devam ettiğini not etmek de bir o kadar önemlidir.

DİL

Dil Gelişiminin Kökeni ve Aşamaları
(krapar, orta Ermenice, modern Ermenice)
Klasik Ermenice'nin Başlangıcı: Hint-Avrupa

Diakonoff'a göre Ermeni dilinin kökenleri İÖ II. binyılın sonuna uzanır. Kuşkusuz Anadolu yaylasında Ermenice'nin bu haliyle ne zamandır konuşulduğuna ilişkin kesin bir tarih vermek kolay değildir: bu tarih, bu dönem ile Urartu Krallığı'nın düşüş tarihi, çağımızdan önce VI. yüzyılın sonu arasında yer alır.

Aslında tarih, tam olarak V. yüzyıl başından önce bu dilin doğrudan tanıklığını vermez; bu tarihte, Ermenice'nin, keşiş Mesrob Maşdots'a atfedilen kendine ait bir alfabeyle donandığına şahit olunacaktır. Ermenice'nin bir Hint-Avrupa dili olduğunun kesin bir şekilde ortaya çıkmasını mümkün kılan bu dönemin "Klasik Ermenice" denilen ("yazılı olan" anlamında Ermenice *krapar*) dil durumunun incelenmesidir. Bu dil ailesi, Avrupa'nın önemli bir kısmını içine alan ve Küçük Asya ve İran yoluyla Hindistan'a kadar yayılan bir toprak üzerinde konuşulan çok sayıda dili bir araya toplar. XIX. yüzyılda sürdürülen karşılaştırmalı dilbilgisi araştırmaları, bize kadar ulaşan en eski biçimlerinin karşılaştırılması ve her türlü tesadüfi benzerlik olasılığını ortadan kaldıran uyum yasalarının üzerinde durulması sayesinde bu farklı dillerin aralarındaki akrabalığı ortaya koydu. Böylelikle bu dillerin hepsinin, doğrudan tek bir izine sahip olmadığımız ancak kısmen yeniden inşa edebildiğimiz ve kabaca "primitif Hint-Avrupa" şeklinde adlandırdığımız tarihöncesi bir dilin farklı gelişimlerinin sonucu oldukları saptanmıştır. Bu diller genellikle Germen, Baltık-Slav, İtalya-Kelt, Hint-İran gibi dil ailelerini, fakat aynı zamanda Arnavutça, Yu-

nanca ya da Ermenice gibi ayrı kolları içeren bir soyağacı biçiminde temsil edilir. Hint-Avrupa dilleri özellikle fonetik niteliklere dayanan öteki sınıflandırmalara da uygun düşer ve en bilineni, *yüz* rakamına verdikleri biçime uygun olarak dilleri *centum* ya da *satem* şeklinde iki türe ayıran sınıflandırmadır. *Satem* tipinde düzenlenen Ermenice uzun zaman bir İran dili olarak görüldü ve Farsça'dan çok sayıda ödünç sözcük alsa da, Farsça ile Baltık-Slav dili arasında fonetik olarak bir aracı olan ve A. Meillet'ye göre özellikle Yunanca'ya yakın duran Ermenice'nin buna rağmen Hint-Avrupa dillerinden ayrı bir kol olduğu XIX. yüzyıl sonunda Hübschmann tarafından kanıtlandı.

Ermenice primitif Hint-Avrupa'dan itibaren kendi evrimi içinde fonetik olarak iki özellik gösterir: patlamalı ünsüzlerin değişimi (Hint-Avrupa'dan Alman diline geçişte bu ünsüzlerin maruz kaldıkları gibi) ve sözcüğün sondan bir önceki hecesine vurgu. Böylelikle, sondan bir önceki eski Hint-Avrupa hecesi Ermenice'de güçlü vurgulu bir son heceye dönüştü ve arkasından diğer hecelerden açık bir şekilde farklılaştı, öyle ki bir sözcük fiil ya da ad çekim ekleri veya bileşim ya da ekleme türetme nedeniyle kendini bir ya da birçok heceyle uzamış bulduğu zaman, vurgu yeni bütünün son hecesine yapılıyor ve esas sözcüğün vurgulanan hecesi tekdüze kalıyordu; bazı sesliler *–ser* (aşk), *sirel* (sevmek) gibi bu durumda değişiklik gösterebiliyor; ya da *amusin* (koca), *amusnanal* (evlenmek) gibi ortadan kalkıyor; nihayet bazı çift ünlüler basit seslilere indirgenebiliyordu: *madyan* (kitap), *madenataran* (kütüphane). Sonradan, yüzyıllar içinde Fransızca'da olduğu gibi, bu vurgunun hiçbir anlamı kalmadı ve bütün sesliler eşit hale geldi. İşaret ettiğimiz sesli ve ikili ses (diftong) değişimleri böylelikle gereksiz hale geldi ve ortadan kalktı. Kuşkusuz, kalıplaşmış kabul edilen bileşik ya da türetilmiş sözcüklerde –Fransızca'da, sıfatı, dişil biçimin modern kuralına uygulama kaygısı gütmeksizin "grand-mère" (büyükanne) demeye devam edilmesi gibi– bozulmamış halde bulunurlar fakat ad ya da eylem çekim şekillerine hiçbir etkileri yoktur.

Söz ve biçim dizin planında, klasik Ermenice'nin Hint-Avrupa karşısında en çarpıcı özellikleri ikil yitimidir fakat, zamir sistemleri de dahil, bilhassa gramatikal biçimin ikil yitimidir; bu da "ona" yani sevgiliye gönderilen bir mektubun gizemli büyüsünden yoksun olan VI. yüzyıl çevirmenleri ve XIX. yüzyılın ozanlarını zora sokmaktan geri durmamıştır. Gündelik dil, çok gelişmiş bir işaret zamiri sistemi yoluyla cinste uyum yokluğuna bağlı olabilecek olası belirsizliklerden kaçınır.

Klasik Ermenice'den Modern Dile:
Lehçe Gruplarının ve Modern Edebi Dillerin Oluşumu

Ermeni alfabesinin oluşumundan itibaren zengin bir edebiyat doğar. Alfabe yaratımının ilk tasarısı orada yattığı için, önce *İncil*, fakat aynı zamanda orijinal ya da Yunanca ve Süryanice'den tarihsel-teolojik eserler tercüme edilir. İlk eserlerden itibaren dilin durumu öyle bir olgunluğa erişir ki, bugün yitmiş başka bir alfabenin Aziz Mesrob'un alfabesinden önce gelip gelmediği ve bu erken altın çağı açıklamayı mümkün kılıp kılamayacağı sorusu sorulabilmiştir. Fakat bu konuda herhangi bir kanıt olmadığından, Ermeni alfabesinin kökenlerinden itibaren normun bu sabitliğinin atfedildiği Hıristiyanlığa bağlı sağlam bir sözlü vaaz geleneği akla gelir. Bu dönemdeki lehçelerin varlığı gibi, V. yüzyılda yazılan bu dil ile o zaman konuşulan dil arasındaki ilişki de sorgulanabilmiştir. Klasik dil o zaman konuşulan dili yansıtır mı ya da zaten dönemin yerli lehçesi ya da lehçelerinden ayrılan edebi bir norm mudur? Pavıstos Püzant gibi bazı yazarlar V. yüzyıldan itibaren kuvvetli bir lehçe farklılaşmasının işaretlerini ortaya koyar; ancak meselenin uzmanları arasında pek bir uzlaşma yoktur.

Bir lehçeye en yakın bir dilin ilk tanıklıkları için X. yüzyılı beklemek gerekir. İdari, hukuki yazışmalarda kullanılmaya başlayan ve pratik yaşama ait orta Ermenice, iki lehçe ailesine ayrılmasının ilk işaretlerini taşır: Kilikya Ermenice'si batı Ermenice'sinin karakteristik dilbilgisi biçimlerinin ortaya çıkmasının kanıtıdır. Edebi ya da dini klasik Ermenice metinler yanında, XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, özellikle pratik yaşama ilişkin eserlerin, genelde istikrarsız ama konuşulan dile oldukça yakın ve modern Ermenice'nin ilk işareti olan bir dil içinde ise halk edebiyatının ortaya çıktığı görülür.

Aslında 1915-1916'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni soykırımına kadar, Ermenice tarihsel Ermenistan'a karşılık gelen oldukça geniş bir alanda konuşulur ve sayısız lehçe barındırır. Konuşulan dil yavaş yavaş yazıya girdiğinden, bu lehçeler XIX. yüzyılın ikinci yarısında, farklı entelektüel akımlar arasında sert tartışmalara neden olarak klasik edebi dilin yerini alan iki edebi dili doğurur.

Bu yeni iki edebi dilden biri olan doğu Ermenice'si (*arevelahayeren*) bugün günümüz Ermenistan Cumhuriyeti'ni biçimlendiren topraklarda ve Pers Kralı I. Şah Abbas tarafından emredilen bir nüfus naklinin ardından Pers ülkesinde kurulan bir koloniyle (bu koloninin bir kısmı sonradan Hindistan ve Uzakdoğu'ya göç ettiğinden) eski Sovyet alanı boyunca (yaklaşık 4 milyon kullanıcıyla) geçerlidir; ikincisi, yani batı Ermenice'si (*arevmdahayeren*), belli başlı odakları Ortadoğu (Lüb-

nan, Suriye, İsrail, İran), Batı Avrupa (ağırlıklı olarak Fransa), Kuzey Amerika (Birleşik Devletler, Kanada) ve Güney Amerika (Arjantin) ile Avustralya olan bir Diyaspora'da 1915'ten itibaren konuşulur.

Dilbilimsel açıdan, biri morfolojik diğeri fonolojik belli başlı iki özellikle iki norma yol açan lehçe aileleri karşı karşıya getirilir:

1° Şimdiki zamanın oluşumu: doğu Ermenice'si "*um* koluna", batı Ermenice'si "*gı* koluna" aittir.

2° Kapantılıların ve yarı kapantılı ünsüzlerin sistemi: doğu Ermenice'si sesli, soluklu ve gergin boğuk (ya da hafifçe "gırtlaksal") arası üçlü bir sistem tanır; bu sistemi klasik Ermenice'den miras almıştır, batı Ermenice'si soluklu ses çıkarma özelliğini kaybetmiştir (bağlantısı ile birlikte, soluklu olmayan boğukların gerilmesi) ve boğuk kapantılı ve sesli kapantılılara karşılık gelir.

Bu sesbilimsel ayrımların iki varyasyon için benzer kalan yazıya dahil olmadığını, Ermeni Cumhuriyeti'nde ve Sovyet dönemindeki Doğu Bloğu'nda benimsenen ancak İran'da olduğu gibi Batı Diyasporasında da her zaman reddedilen yazı reformunun olmadığını not etmek gerek.

İki edebi varyasyonun iletişimcileri arasında karşılıklı anlaşma sağlanmıştır. Yukarı Karabağ'ınki gibi kimi lehçeler için anlaşılmazlık muhtemelse de bu istisnai bir durum olarak kalır: bir taraftan, Ermenistan Cumhuriyeti'nde uzun yıllardır ve yaygın şekilde devam eden eğitim, diğer taraftan, ortak bir varyasyonun gerekliliğini içeren, Batı Ermenistan'ın farklı illerinden gelenlerin Diyaspora kolonilerinde toplanmaları sonucunda iki edebi dil büyük ölçüde lehçelerin yerini almıştır.

Bu iki dil zengin bir edebiyatı doğurmuştur fakat bugünkü konumları, bazı açılardan çarpıcı benzerliklere rastlansa da, epey farklıdır. Batı Ermenice'sinin durumu kolayca değerlendirilmeye izin vermez: Diyaspora'nın durumunun özgüllüğü her türlü sayımı zorlaştırır (3 ya da 4 milyon kişi olarak hesap edilir), dili kullanan ve kullanamayanları belirlemeyi çok daha az mümkün kılar. Üstelik doğu Ermenice'si 1918'den itibaren bir devlet aygıtıyla donanmışsa da Diyaspora'daki batı Ermenice'si bugün çok değişken bir normla karakterize edilir; o derece ki, zaman zaman bir dil kullanıcısını tanımlayan minimal yeterlik seviyesini saptamak zordur. Toplulukların farklı ikidillilik pek çok alt iletişim lehçelerinin oluşmasının hebercisi olabilir, bu da normalleştirme mercii yokluğunda, kullanıcıların saf ve basit beceri azalması hariç, çok az engelle karşılaşacaktır. Gerçek bir topluluk statüsünden ve ilgili devletlerin bağrında kendine has kültürel ve eğitici bir

yaşamdan faydalanan yalnızca Ortadoğu, bu kritik durumdan yakasını sıyırır ve norm konusunda Diyaspora'nın geri kalanı üzerinde uzlaşmaya dayalı görece bir otoriteden faydalanarak, batı Ermenice'sinin "koruyucusu" geçinir. Bugüne kadar tek dil konuşan Ermenice kullanıcılarının pratik olarak mevcut olmadığını belirtelim; bu durum pek çok sosyolinguistik yoruma yol açabilir (özellikle tehlikede olan bir dilin karakteristiği olarak bakılan ölçütlerden biridir).

Doğu Ermenice'si –Ermenistan'daki resmi dil statüsüne rağmen– bütün tehlikelerden azade değildir. Sovyet Ermenistan'da güdülen dil politikası, Ermeni dili için bir tehdit olarak görülen Rusça severliğin güçlenmesine yol açmıştır; bu tehdit, dilin korunması önlemlerinin, 1991'de bağımsızlığa adım attıktan sonraki ilk girişimlerden sayıldığı Ermenistan'da olduğu kadar Diyaspora'da da hissedilir.

Farklı Etkiler Kavşağında Bir Dil: Sözlükçe ve Tipoloji

Ermeni sözlükçesi, yüzyıllar boyunca Ermenileri ve onların dilini belirleyen etkilerin hemen fark edilir bir yansımasıdır. Bu yüzden Ermenice'de, farklı dönemlerde bölgede konuşulan sayısız dil ailesinden miras kalan sözcükler gözlenir: Urartu, Sami dilleri (Aramice, Arapça), Hint-Avrupa (Farsça, Yunanca, Kürtçe), Kartveli dilleri (Gürcüce, Lazca) ve Ural Altay dilleri (Moğolca, Türkçe). Fakat zaman içinde ikidilliliğin etkileri de dilin sözdizimsel biçimsel yapısını belirlemiştir.

Klasik Ermenice'nin modern Ermenice'nin iki varyasyonu şeklinde incelenmesi, eski Hint-Avrupa mirasının ötesinde, farklı dönemlere ilişkin kuvvetli bir bölgesel tesiri ortaya koyan dilbilimsel özellikler gösterir. Ermenice'nin, başlangıçtan itibaren, tipolojik bakımdan Ermenice'den çok uzak, İÖ VII. yüzyıla kadar konuşulan bir dil olan Urartu diliyle ilişki içinde olduğu sanılır ve bu dille birlikte Ermenilerin Urartu kültürünün yok olmasından pek çok yüzyıl önce ikidilliliği uyguladıkları olasıdır. Daha sonra Ermeniler, geç Antikite'den itibaren, İran İmparatorluğu ile Yunan İmparatorluğu arasında paylaşılır. İran etkilerinin izleri esasen sözcüksel olsa da Yunanca'nın Ermenice'yi daha derin olarak biçimlendirmeye katkısı olmuştur. Aslında VI. ve VII. yüzyıllardan itibaren "Helenofil" adıyla bilinen bir tercüme okulu kendi pratiği aracılığıyla, geleceği olmayan, fakat o güne dek bilinmeyen, örneklendirme yoluyla adıl türetme mekanizması gibi, kimi özellikleri muhafaza edilen gerçek bir ödünç dil yarattı. Yerel yaşama nispeten etki eden Arap hâkimiyeti (VIII.-IX. yüzyıl) çok az iz bıraksa

da, XI. yüzyıldan itibaren Türkçe'yle sürdürülen ikidilliliğin o sırada oluşum halindeki batı Ermenice sistemini derinden etkilemeye katkısı olmuştur. Aynı şekilde Kafkasya dilleri ve Azerbaycan Türkçe'siyle temas gibi, Doğu Ermenistan'daki (1828'de Rusya tarafından ilhak edilen) Ermeni-Rus ikidilliliği doğu Ermenice'sinin gelişmesine etki etmiştir.

İşleyişi önemli bir tipolojik altüst oluşun kanıtı olan modern Ermenice, farklı noktalarda Hint-Avrupa dışı (Kafkasya dilleri ve bilhassa Türkçe) yakın ilişki dillerinin etkisini yansıtır. Fakat klasik Ermenice'den başlayarak, modern dil aracılığıyla ortaya çıkan tipolojik geçirgenliği açıklayan ve ona tarihsel bir temel veren Urartu diliyle temasla yorumlanabilir olan bazı alışılmamış özellikler saptanır. En çarpıcı olanlar arasında:

– Bitişken morfoloji izleri: Bükümlü bir dilde bir çoğul çekim eki doğrudan kendi tekil eşanlamlısından çıkarılamaz. Ancak klasik Ermenice'de, çoğul, çoğul yalın işareti *–k* ile temsil edildiğinden, bazı çoğul çekim ekleri *durum+çoğul* şeklinde analiz edilebilir gibidir: tekil etkin *-ov* çoğula *–ov-k'*yı verir; birinci şahıs fiil çekimi *–em* çoğulda *–em-k* alır.

– Bitişken bir morfolojik işleyişle tutarlılığı bilinen özellik, hem isim hem zamir sistemi için tam anlamıyla bir gramatikal cins yokluğu;

– Nesnenin atipik işleyişi: fiile yarı-katılmış çoğul olmayan belirsiz nesne (avar arnel, "ganimet toplamak", "yağmalamak") yalın halle aynıdır; buna karşın, eğer göndergeselse ("toplanmış ganimet" ya da "büyük bir ganimet toplamak"), doğası gereği eğimli bir değerin karakteristiği olmasına rağmen *nota accusativi* denilen z– (z-awar-ø) edatı taşır; bu da bir –i hali Hint-Avrupa dili için atipiktir.

Yüzyıllar süren ağır bir hâkimiyetin sonucu olan Türk dilinin etkisi, morfolojik (edilgen fiilin, çoğul ismin oluşumu) ve sözdizimsel (cümlenin yapısı, bağlaçlı yancümle kullanımının bir sonradan gelen indirimiyle ortaçların kullanımına yer vermesi) taklide neden oldu fakat bu taklitler her zaman Ermenice malzemelerle gerçekleştirildi ve bazıları için aynı prensip eski Ermenice'de fiili olarak bulunuyordu. Türkçe'nin etkisinin sonuçları ile Ermeni dilinde zaten mevcut eğilimlerin evrimini bir araya getiren bir dinamik gereği, fiil sistemi de ortaçağda aynı şekilde derinlemesine yenilendi.

Sözcük dağarına ilişkin olarak, XIX. yüzyılda konuşulan dil kuvvetli bir biçimde (bölgelere göre değişen derecelerde olsa da) Türkçe'yle karışıktı; bu da modern dilin edebi kullanımına muhalif olanlara etkili

bir argüman sağlıyordu. Fakat entelektüeller, yazarlar, pedagoglar ve modern dilin savunucusu olan gazeteciler tarafından XIX. yüzyıl boyunca sürdürülen konuşma Ermenice'sinin normalleştirilmesi ve standartlaştırılması çalışmaları, Türkçe ödünçlerin büyük ölçüde klasik kaynaklardan ve lehçelerden alınan Ermenice terimlerle karşılandığı, görece homojen standart bir dilin oluşmasına götürdü. Bu lengüistik iradecilik tutumu, Türkçe'den alınanlar konuşulan dilde kullanılır olsa bile, eğitimli dil kullanıcılarının yazıda ya da daha formel bağlamlarda bunları dışladıkları günümüze kadar devam eder. Tamamen benzer tutumlar günümüzde Rus istilası karşısında Ermenistan'da gözlemlenir.

Tanımlayıcı Unsurlar
Fonetik

Ermeni dilinin fonetiği çok zengindir: V. yüzyıl başında oluşturulan alfabe (bütün Batı alfabeleri gibi soldan sağa okunan) otuz altı harften oluşur ve bunların yirmi sekizi ünsüz, ikisi (*w* ve *y)* yarı ünsüz ve altısı seslidir; sesli *u* Fransızca'daki gibi bir digram (iki harf bütünü) yoluyla yazılır. Bu özel durum dışında her harf bir sesi imler ve her ses yalnızca bir harfle temsil edilir. Dil belli sayıda bir ikili (*ay, oy* vs)ve üçlü ünlü (*yay, woy*) de içerir. XIII. yüzyılda alfabeye iki im eklenmişti: *o*'dan gelen *o* sesini imlemek için ikinci bir *o* ve yabancı sözcüklerin *f* sesini imlemek için bir *f* –bu ses Türk ve Romen dillerinde mevcutken Ermenice'de yoktu. Önceleri Yunanca *f* sesi *pilisopa* yani "filozof"taki gibi soluklu bir *p* ile yazılmıştı. Bazı Ermeni lehçeleri yuvarlak ö ve ü seslileri tanır; bazıları da baştaki sesli ünsüzleri bastırarak ifade eder: *bh, dh, gh* (soluklu okunan *b+h* ve yine soluklu okunan *g+h* okunacaktır). Doğu'nun ve Batı'nın lehçeleri arasında sert ünsüzlerin ve ünsüzlerin neredeyse kesin bir devrikleştirilmesi kaydedilir; bu da iki standart dil arasında en çarpıcı karakteristik zıtlıklardan birini oluşturur.

Alfabenin yaratılmasından başlayarak Ermeni dilinin fonetiği çok derin değişimler geçirmemiştir; tek büyük değişim modern Yunanca'nın gamasına (Yunanca'nın yedinci harfi) benzer bir gırtlaksala dönüşen l'lerden birininki olmuştur. Bu dilbilim bölümünden başka her yerde, bu ses, (Fransız alışkanlıklarına uygun olarak) bu eserde *gh* ile yazılacaktır. Kuşkusuz birkaç satır yukarıda gösterilen soluklu *g* ile hiç ortak tarafı yoktur. Batı Ermenice'si son zamanlarda, sert ünsüz ve yumuşak ünsüzlerin mutasyonu sırasında, sert/patlamalı zıtlığını yitirmiştir ve bu yüzden yazı sistemi ses sisteminden daha zengindir.

Fransızca, İngilizce ya da Yunanca'nın aynı zaman zarfında geçirdiği önemli değişiklikler göz önüne alındığında, yazıdan sese XV. yüz-

yılda Ermenice'de gözlemlenen kadar dayanıklı bir denkliğin dikkat çekici bir olgu olduğunu da belirtmek gerekir.

İsim ve İsim Grubu

Ermeni dili, gramatikal cins ve ikil kavramını yitirdiyse de, sekiz durum içeren Hint-Avrupa çekim sistemini neredeyse tam olarak muhafaza etmiştir: yalın, vokatif, –i hali, –in hali, –e hali, –de hali, ablatif ve enstrümantal. Ermenice, yalnızca vokatifi yitiren Hint-İran'ın ardından sisteme en sadık dildir. Dilbilimsel çalışmalar konusunda Ermenice'nin önemli olmasının nedenlerinden biri burada yatar. Ancak bir taraftan, fiil çekimlerinde olduğu gibi ad çekimlerinde de, kelimenin cümlede oynadığı rolü belirtmek için değişen her zaman kelimenin sonu olmuştur. Diğer taraftan, daha önce gördüğümüz gibi, Hint-Avrupa kelimenin son hecesi Hint-Avrupa'dan Ermenice'ye geçişte bir kısalmaya maruz kalmış ve sonuç olarak Hint-Avrupa'da farklı, bir dizi beklenmedik biçim Ermenice tek bir biçime indirgenmiş olarak bulunabilmiştir; "seviyor[um]" (*j'aime*), "sevi[yor]" (*il aime*), "seve[yim]" (*que j'aime*), "sev[sin]" (*qu'il aime*), "sev!"deki (*aime*!) Fransızca "seviyor" (*aime*) biçiminin, eşsiz ve dolayısıyla Latince *amo, amat, amem, amet* ve *amadan* kaynaklı kesin anlamı olmayan bir form olması gibi. Kullanılan eylem formuna özgüllük kazandırmak için özne ("ben", "o" vs) şahıs zamiriyle güçlendirilir; hatta, kipi belirtmek için bir bağlaçla. Bir halin biçimi belirsiz ve artık işlevi açık bir şekilde ifade etmeye yetmediğinde, çok geçmeden ilk anlamını yitiren bir edatla donatılır.

Tarihöncesinden beri, Ermenice de, Yunanca ya da Latince gibi bu çareye başvurdu; şu farkla ki, hal kavramı asla yitirilmedi (mesela Latince'deki enstrümantal hal gibi) fakat farklı durumlara ait form benzerliği nedeniyle çok az netlikle ifade edildi. Edatların kullanımını kayıtsız şartsız benimsemekten ve Roman dilleri ya da İngilizce gibi, bizzat ad çekimi prensibini göz ardı etme noktasına gelmekten uzak duran Ermenice, ikinci bir tarihöncesi döneminden itibaren en tehdit altındaki haller için net biçimler oluşturmaya da başladı. Üstelik bu hareket tarihi dönemler boyunca devam etmekten vazgeçmedi, öyle ki, modern diller ve lehçeler yalnızca adın işlevlerini işaret etmeye yarayan edatları tamamen ortadan kaldırdı. Bu harekete, ikinci derecede ilişkileri belirlemeye yönelik sayısız ilgecin oluşması –faydalı olduğunda– eşlik etti.

Ad çekimi sistemi tarihi dönemler boyunca çoğul haller için kökten bir değişime maruz kaldı. Yüzyıllık Ermenice-Türkçe ikidilliliğinin

etkisi altında, tekil ve çoğul için farklı Hint-Avrupa ad çekimi sistemi, klasik dilde hâlâ geçerli olan bir sistem terk edilerek, bir sonek, kolektif eski-sonek aracılığıyla çoğul oluşturuldu ve bu yeni bütün, tekilin ad çekimini (*Hay*, "Ermeni"; –in hali *Hayu*, "Ermeni'nin"; çoğul *Hayer*, "Ermeniler"; çoğul –in hali *Hayeru*, "Ermenilerin") takiben çekildi. Bununla birlikte, gördüğümüz gibi, bu işleyiş, kalıntı olarak bulunduğu klasik Ermenice'de tam olarak bilinmiyordu. İkidillilik, modern Ermenice'de Türk dilinde bulunmayan enstrümantal hali yine de kaybettirmedi.

Bu evrimlerin bütünü sözdizimsel sonuçlar da doğurdu: Ad grubu sıkı bir düzene göre yapılandırıldı; sıfat ya da ad tümleci olsun, tamamlayan tamlanan adın önüne geçti. Sıfat değişmedi ve morfolojik bir sınıf oluşturmadı. Sıfat konumundaki her ad, bir anlamda sıfat türünden yorumlanabildi.

Üç *-s*, *-d*, *-n* seviyeli (Latince: *hic*, *iste*, *ille*) eski işaret tanımlığından gelen belirli tanımlık, çoğul ve durum işaretinin ardından ada sonek katar; *-n* üçüncü şahıs iyeliği ve belirli tanımlık haline gelmişken, *-s*, *-d* biçimleri, birinci ve ikinci şahıs iyelik imlerinde uzmanlaşır.

Fiil

V. yüzyıl dilinin fiil kip ve zaman yelpazesine dikkat edilirse yapının çok basit olduğu tespit edilir. Haber kipi için yalnızca beş zaman vardır: şimdiki zaman, –di'li geçmiş zaman, basit geçmiş zaman, geçmiş zaman ve –miş'li geçmiş zaman. Dilek kipi iki zamanlıdır, bir şimdiki zaman ve haber ve istek kipinin gelecek zamanına yarayan bir gelecek zaman; emir kipi kuramsal olarak iki zamana sahiptir, şimdiki zaman ve gelecek zaman; mastar, tek bir resmi zamana (şimdiki zaman); ortaç, bir geçmiş (şimdiki zaman değil), bir geleceğe. Modern Ermenice'de bileşik zamanların oluşumu –geçmiş zaman ve miş'li geçmiş zaman– gerçek bir yenilik sunar: Roman dillerinin benimseyeceği sistemi takip ederek tam anlamıyla gelişir, bunun dışında, tıpkı Latince gibi, Ermenice'nin henüz "sahip olmak" fiili yoktu ve "benim var" demek için "bendedir" dolaylamasına başvurmak gerekiyordu. Bunu, geçmiş zaman ortacı etken geçmiş eylemlik rolü oynadığından, etken için "Paul'ü gör[düm]en bende" ve açıkça geçmiş olduğundan, Latince *visus sum* gibi geçmiş bir zaman oluşturan ve yine Latince'deki pasif şimdiki zaman ve –di'li geçmiş zaman basit zamanlar olduğundan, bir geçmiş zaman ortacıyla edilgen için "gören [olmuş olan] benim" şeklinde varsaydık. Ayrıca, tarihsel dönemler boyunca Ermeni fiil yapısı, bilhassa Türkçe'yle temasla derin bir değişikliğe uğramıştır. Etken ve

edilgen karşıtlığı karakteristik bir sonekin kökü ile sonu arasına bir orta ek getirilmesiyle belirtilir. Dolayısıyla bu yöntemle etken çatının bütün zamanları edilgene katılmış olabilir ve bu şekilde etken fiil çekimine tam olarak paralel edilgen bir çekim elde edilir. Doğrudan doğruya eylem kökünden çıkan geçmiş zaman ortacı artık edilgen değil etken olacaktır: *siradz*, "sevmiş olan"; sonek aracılığıyla oluşturulmuş ve edilgen *sir-v-adz*, "sevilmiş olan", "sevilen" olacak geçmiş zaman ortacının tersi. Edilgen şimdiki ve --di'li geçmiş zaman basit zamanlar (mesela Latince'deki gibi) kaldıklarından, bileşik zamanlar yeniden ve bu kez *sir-v-adz em*, "sevilmiş-olan-ım" = "sevil-dim"in tersi, gerçek *sir-adz-em*, "sevilmiş-im" = "sevdim" ortaçlarıyla yapıldı. Bununla birlikte dil, artık ortaçta (*ayrel*, "yakmak"; *ayril*, "kendini yakmak"; *ayradz*, "yanmış olan" ya da "yanmış edilen") etken ve edilgen ayırt etmeyen doğal fiilleri (ya da araçları) muhafaza eder.

Etken ve edilgen arasındaki zıtlığın dilin tarihinin başlangıçlarında çok daha tereddütlü olduğu ortaya çıkar. Buna karşın, en eski zamanlardan itibaren nötr fiiller, bir üçüncü kişinin ikinci bir özne tarafından gerçekleşen eyleme yol açtığını belirten neden bildiren bir çatıya sahip gibi görünürler: *vakhel*, "korkmak"; *vakhetsutsanel*, "korkutulmak", "korkutmak". Başka dillerdeki pek çok etken fiil Ermenice'de bulunmaz ve yukarıdaki "korkutmak" fiili örneği gibi neden bildiren nötr fiillerce değiştirilir. Bu neden bildiren çatı etken çatı değerinde olduğundan hiçbir şey onu edilgene çevirmeye engel olmaz: "korkutulmuş oldum" = "korktum [birinden]", "korkutuluyorum". Biçiminde modern olan neden bildiren çatı, daima modern Ermenice'deki kadar canlıdır.

Pek çok dilde olduğu gibi, eski şimdiki zaman dilek kipine dönüştüğünden, modern şimdiki zaman, doğu ve batı Ermenice'sinden farklı olarak, yeni bir güncelleştirme stratejisi aracılığıyla yeniden oluşturulan bir biçimdir zira bu, iki varyasyonun fark edilmesini mümkün kılan bir özelliktir: "*um*'lu kol", "*gı*'lı kol". Doğu Ermenice'si, bir olmak yardımcı fiili önüne konan (Ermenice'de tek) –*um*'lu (de halinin eşadlısı) değişmez bir forma başvurur: *sir-um e*, "o seviyor". –Di'li geçmiş zaman geçmiş zamandaki yardımcıyla benzer biçimde oluşturulmuştur. Batı Ermenice'si, orta Ermenice'de *gu* biçimi altında ortaya çıkan *gı* güncelleştirme edatına sahiptir; tek hecelikler dışında –*gu la*, "o ağlıyor"–, muhtemelen bir *ga ou'*, "vardır ve"nin dilbilgisel hale getirilmesi ve *gë*: *gë sirem*, "seviyorum"a indirgenmesiyle oluşturulmuştur. Ayrıca bu edat –di'li geçmiş zamanda (*gı sirei*, "seviyordum") da ortaya çıkar. Devrikleştirilmiş başka bir edat olan *gor*, batı Ermenice'sinde mevcuttur ve etken hali –*gı gartam gor*, "okumaktayım"– işaret eder.

Türkçe'den alındığından şüphelenildiğinden norma göre lehçesel olarak belirlenir fakat etken olarak dilbilgisel hale getirilmesi, devrikleştirilmiş Türkçe etken *-yor* imiyle desteklenmiş olabilecek bir Ermeni (gor'a indirgenmiş "e var", *ga vor*) kökenine sahip olabilecektir.

Doğu Ermenice'si geçmiş zamanın karşısına, klasik Ermenice'de olduğu gibi, tamamlanmış iki biçim çıkarır fakat yenilik yapan batı Ermenice'si bunu üç yapar. İki norm içinde, geniş zaman (basit zaman) olaysal ve hikâye edicidir: Fransızca basit geçmiş zamanında olduğu gibi, olayları konuşulan dille bağdaşmaz kılmadan kronolojik bir sıraya yerleştirir. Belirli geçmiş (bileşik zaman) sözceleme durumuyla ilişki içinde gerçekleşmiş bir olay tasarlar: Özellikle sonuca dayalı ya da deneyimsel bir anlama sahiptir.

Batı Ermenice'sinin ilginç tipolojik özelliklerinden biri, üçüncü tamamlanmış geçmiş biçimidir; "Vay be, sevdi!", "sevmiş görünüyor [bu bana söylendi ancak doğrulamadım]", "gördüğüm, sevdi" bağlamlarına göre ifade edecek bir *-er*: *sirer e* şeklindeki ortaçtan oluşturulmuştur. Belirli bir geçmişten kaynaklandığı Türkçe, Arnavutça, Bulgarca'da iyi bilinen bu kategori, sıklıkla, dili kullananın ilk elden almadığı ya da durum halinde kullanıcıya gereken fakat mesafesini ona göre aldığı bir bilgiyi karakterize eden olarak tanımlanmıştır. Sinemadan çıkarken yerin ıslak olduğu görüldüğünde: *antzrev yeger e*, "yağmur yağdı" (çıkarımsal) denilecektir; ya da seneler sonra bir çocuğu tekrar görüp: medzts-er e!, "o kız/erkek ne kadar büyümüş!" (hayranlıkla). O halde konuşanın, ifade ettiği içerikle ilişkisini ortaya koyan kipsel bir değer söz konusudur. Bu durum, öncekilere (polemik, nedensellik, değer yargısı, vs) eklenen çeşitli değerin mevcudiyetiyle doğrulanır.

Belirli geçmiş doğu Ermenice'sinde bir *-el* (sirel e, "o kız/erkek sevdi") ortacının, batı Ermenice'sinde sonuç bildiren *-adz (siradz e)* ortacının yardımıyla ifade edilir. *-Adz*'lı ortaç doğu Ermenice'sinde fakat fiillerden düşülen bir sayıyla ve yarı sıfatımsı bir anlamda ifade edilir: *nsdadz e*, "o kadın/erkek oturmuş"

Klasik Ermenice'nin eski belirli geçmişinin doğu Ermenice (*-el* ile) belirli geçmiş ortacını ve batı Ermenice *-er* ile spesifik ortacı verdiğini belirtmek özellikle ilginçtir. Belirli geçmişin klasik Ermenice *-yal* ya da doğu Ermenice *-el* ile kimi kullanımlarında *-er*'li biçimin karakteristik nüanslarıyla başka yerlerde de karşılaşılabilir. Bu şekilde, batı Ermenice'si tüm parçalardan Türkçe'nin itmesiyle bir fiil formu yaratamamış, basit bir biçimde daha önce bu değerleri temsil eden bir form özelleştirmiş ve bu nüansları temsil etmeyen aktif (istikrarlı bir durumu belirten) bir belirli geçmiş yaratmak için zaten var olan *adz* ile sıfat niteliğinde bir formu geri dönüştürmüştür.

Sözdizimi

Klasik dilin sözdizimi olağanüstü özellikler sunmaz fakat Hint-Avrupa'nın yedi sözdizimsel durumunun muhafaza edilmesi, cümlenin şu ya da bu unsurunu ortaya çıkarmaya izin veren bir serbest sözcükler dizisi gibi, ad fonksiyonlarının ifade edilmesi çalışmasında çok açık bir yaklaşımı mümkün kılar. Bu yedi durum günümüze kadar varlığını sürdürmekle kalmamış, daha önce işaret ettiğimiz gibi, formları da yeniden oluşturulmuştur. Klasik dilde uyum prensibi çok sayıdadır ve bazı kısıtlamalarla, adla birlikte sıfat durumunda varlığını sürdürür. Modern dillerde sıfat değişmez (ad olarak kullanılmasının dışında). Klasik cümlenin olağan sırası, tamlananın tamlayandan önce gelmesinden ibarettir. Modern Ermenice'de yapı daha sıkıdır ve ters sırada hareket eder.

Türkçe sisteminin taklit edilmesiyle şimdiki, geçmiş ve gelecek zaman ortaçlarının çok yaygın uygulanması, klasik dilde sürekli kullanılan, durum belirten (yer ve zaman) ve adıla ilişkin yancümlelerin kullanımını görece zayıflatmıştır. Bu cümlelerde, sıfat ortaç tarafından tamlanan adın aynı anda iki işlevi vardır: ana tümcede doldurduğu işlev ve kullanılacak hal belli kurallara göre belirlenmiş olduğundan, ilgi yancümlesinde zamir ya da ilgi zarfının doldurmak zorunda olduğu işlev.

Sonuç: İnceleme Konusu Olarak Ermeni Dili

Ermeni dili çok erkenden, Avrupa'da özellikle XVII. yüzyıldan itibaren beliren oryantalist hareket çerçevesinde Batı bilginlerinin dikkatini çekti. Bunun nedenleri çok çeşitlidir: Ermenice'nin ilk Batılı gramercilerinden olan J. Schröder ve J. Karst akademik ve bilimsel bir kaygıyla; *De propaganda fide*'nin Katolik misyonerleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Katolikliği yayma isteğiyle; Colbert tarafından Konstantinpolis'te kurulan *École des Jeunes de langues* (Gençlerin Dil Okulu) ise Ortadoğu'yla diplomatik ve ticari ilişkileri geliştirme kaygısıyla hareket etti. Bu okul, Paris'te 1795'te kurulan ve 1798'den itibaren Ermenice derslerin verildiği *École impériale et spéciale des langues orientales vivantes*'ın (Yaşayan Şark dilleri imparatorluk okulu) kurulmasına yol açar; ayrıca bu dönemde Ermenice'ye, o zamanlar insanlığın primitif dilleri için söylendiği gibi, "cennetin dillerinden" biri gözüyle bakılır. Nihayet, Hint-Avrupa'nın keşfi Ermenice'yi her filolog için mecburi bir disiplin haline getirecek, Antoine Meillet'nin en büyük Fransız Armenologlarından biri olmasını sağlayacaktır.

Günümüzde kültürel ve dilsel temaslar, göçler ve sürgün dizileri yoluyla biçimlenen modern dil, hem çevre kültürlere (kültürel dina-

mizmin işareti) büyük ölçüde bir açıklığı hem de şaşırtıcı bir sürekliliği (klasik Ermenice'den modern Ermenice'ye çok az değişiklikler) yansıtarak sosyolengüistik için bir hayli öğreticidir. Dilbilimsel tipoloji açısından sık sık dikkate alınan diller arasında da yer alır.

Ermeni dilinin öneminin Ermeni araştırmaları çerçevesiyle sınırlı kalmadığı anlaşılacaktır. Fakat dil, sıkı ilişki içinde olduğu Ermenilerin tarihine temel olarak daha az demirlemiş sayılmaz. Yüzyıllar boyunca kültürel ilişkiler ve alınan yaralarla örülmüş bir tarihin aynası olan dil, katıldığı bu tarihin seyircisi değil oyuncusuna dönüşerek, sık sık kendi başına politik bir hedef olarak da ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

1. Ülke ve İnsanlar

N. Aghbalian, *The Armenian Review*, 3, I, Bostan, 1950 genel giriş yazısı.

T. Kh. Hakobian, *Ermenistan'ın tarihsel coğrafyası* (Ermenice, Erivan, 1968); H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* (2 cilt, Londra, 1901, yeni basım Beyrut 1965); makale "Hayasdan" (makale), *Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi* (t. 6, Erivan, 1980).

Asie Occidentale, Ermenistan'ın fiziki coğrafyası, R. Blanchard, Vidal de la Blache *Géographie Universelle* (t. 8, Paris, 1929); R. Kiepert, *Atlas von Kleinasien in 24 Blättern* (Berlin, 1902-1906); "Tabiat ve doğal kaynaklar" (makale), *L'Arménie soviétique, Encyclopédie Soviétique* (Ermenice, Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1987, s. 29-88).

Venedik Mıkhitaristlerinin tarihi coğrafya çalışmalarına ek olarak, Ğ. İncicyan, *Hnakhasutyun aşkharhakragan hayasdanyayts aşkharhi* (Ermenice, Venedik, 1835); Ğevont Alişan, *Şirag* (1881), *Sisuan* (1885), *Ayrarad* [Ararad] (1890), *Sisagan* [Sünik] (1893) ve H.S. Eprigyan, *Pnaşkharhig pararan* [Coğrafya Sözlüğü] (tamamlanmamış, 2 cilt, Venedik, 1901-1905); H. Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen* (Strazburg, 1904); J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen* (Viyana, 1930) ve Arşag Alboyacıyan, *Tarihi Ermenistan'ın sınırları* (Ermenice, Kahire, 1950). S.T. Yeremian tarafından irdelenen *Aşkharatsuysts'a göre Ermenistan* (Ermenice, Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1963), "Dünya Ermeni Atlası haritalarının yeniden oluşturulması ya da *Aşkharatsuysts*", *REArm* (n.s., t. 14, 1980); R.H. Hewsen "Armenia according to the *Aşkharatsuysts*" *REArm* (n.s., t. 2, 1965) ve "Introduction to Armenian Historical Geography", I. "The Nature of the Problem", a.g.e. (t. 13, 1978-1979), *The Geog-

raphy of Ananias of Shirak, (Wiesbaden, 1992, *Armenia). An Historical Atlas* (Chicago ve Londra, 2001); R. Galichian, *Historic Maps of Armenia. The Cartographic Heritage* (Londra, 2004); B. H. Harutiunian, *L'Achkharhatsouyts et le Problème deş Quatre Arméniens* (Ermenice, Erivan, 1997), *Aşkharatsuyts'a göre Büyük Ermenistan'ın Siyasi-İdari Paylaşım Sistemi* (Ermenice, Ermenistan Bilimler Akademisi, t. I, Erivan, 2001), *Atlas de l'histoire de l'Arménie* (Ermenice, ortak yazar V. Mekhitarian, t. I, Erivan, 2004); Cl. Mutafian ve E. Van Lauwe, *Atlas historique de l'Arménie* (Autrement, Paris, 2001).

Etnografya ve etnoloji: E. Chantre, *Recherches Anthropologiques dans le Caucase* (3 cilt, Paris, 1885-1887); C. C. Seltzer, *Racial Characteristiques of Syrians and Armenians* (Cambridge, Mass., 1936); B.O. Hughes, *The Physical Anthropology of Native Born Armenians* (PhD., yayımlanmamış tez, Harvard, 1938); R. Khérumian, *Introduction à l'Anthropologie du Caucase-Les arméniens* (Paris, 1943); F. Boas, "Bemerkungen über Anthropometrie der Armenier", *Zeitschrift für Ethnologie* (3/4, Berlin, 1924); V. H. Sarafian, "Stature of Armenian People", *The Armenian Review* (4, 4, Boston, 1951); R. H. Hewsen, *Village Life in Armenia. In Crossroad of Cultures* (American Museum of Natural History, New York, 1980); A. Ghanalanian, *Ermeni folkloru tarihi üstüne çalışmalar* (Ermenice, Erivan, 1985); A. Baliozian, *Armenian Wisdom. Treasure of Quotations and Proverbs* (Glendale, 1992).

2. Dil

Fonetik ve yazı: F. Feydit, *Considérations sur l'alphabet Arménien de Saint Mesrop* (gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 2. Basım, Viyana, 1982); H. Acaryan, *Ermeni dili tarihi* (Ermenice, Erivan, 1951); A. Ğaribian (Erivan, 1953) ve A. Krikorian (1957), *Dialectologie Arménienne*, ek G. Dumézil, *REArm* (n.s., t, 2, 1965, t. 4, 1967 ve t. 5, 1968).

Meillet'nin öncü eseri, *Études de Linguistique et de Philologie Arméniennes*, I, (Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 1962).

G. B. Djahukian'ın çalışmaları, Ermenistan Bilimler Akademisi: *Ermenice ve antik Hint-Avrupa dilleri* (Ermenice, Erivan, 1970); *Ermeni dilinin evrimi ve yapısı* (Ermenice, Erivan, 1969); *Genel ve Ermeni dilbilimi* (Rusça, Erivan, 1978); *Ermeni dilinin tarihi: tarihöncesi dönem* (Ermenice, Erivan, 1987).

Ermenistan-Part/İran ilişkileri hakkında, E. Benveniste, *REArm*, a.s. ve n.s; *Problèmes de Linguistique Générale* (Gallimard, t. I, Paris, 1966, t. 2, 1974, [*Genel Dilbilim Sorunları*, Çev. Erdim Öztokat, Yapı Kredi Yayınları, 2000]). S. Lyonnet, *Le Parfait en arménien classique*

(Paris 1933) ve A. Ouzounian, *Le Discours Rapporté en Arménien Classique* (Louvain, 1992).

Gramer için (Lord Byron ve P. Avkérian'dan sonra, *Armenian Grammar*, Venedik-Saint-Lazare, 1907): V. Çalıkyan, A. Aydınyan, *Ermeni dili dilbilgisi* (Ermenice, Viyana, 1885); H. Hübschmann, *Armenische Grammatik* (Leipzig, 1895); E. Ağhayan, *Antik Ermenice dilbilgisi* (Ermenice, t. I, Erivan, 1964); F. Feydit, *Cahiers de Grammaire Arménienne* (Venedik, 1969-1974); R. W. Thompson, *An Introduction to Classical Armenian* (New York, 1975); H. Acaryan, *Ermeni dilinin 562 dille karşılaştırmalı dilbilgisi* (Ermenice, 5 cilt, Erivan, 1955-1965); J. Karst, *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen* (Strazburg, 1901).

Yazı için: A. Abrahamian, *Ermenilerin alfabe ve yazılarının tarihi* (Ermenice, Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1959); D. Kouymdjian, H. Lehmann, M. Stone, *Album of Armenian Paleography* (Aarhus Universty Press, 2002).

Leksikografi için: Başrahip Mıkhitar vd, *Büyük Ermenice sözlük* (Klasik Ermenice-Halk Ermenice'si, 1745-1769); P. P. Avedikyan, Surmelyan ve M. Avkeriyan, *Yeni Ermenice sözlük* (Venedik-Saint-Lazare, 1836-1837); S. Malkhasiants (standart dile ve lehçelere göre), *Açıklamaları Ermenice sözlük* (4 cilt, Erivan, 1947); H. Acaryan, *Ermeni dilinin etimolojik sözlüğü* (4 cilt, yeni basım Erivan, 1971-1979); E. Ağayan, *Açıklamaları modern dil sözlüğü* (2 cilt, Erivan, 1976); *Açılamalı Çağdaş Ermenice sözlük* (kolektif), (Erivan, 1969-1980); batı Ermenice'si için oldukça kapsamlı tekdilli sözlük, *Yeni Ermenice sözlük* (2 cilt, Doniguian Yayınları, 1992).

Ermenice-Fransızca sözlükler: Klasik dil için, A. Narbey (5. Basım, Paris, 1972), modern dil için B. H. K.'nınki (Venedik, 1926); ters yönde, Néandre (Norayr) de Byzance'ınkiler, (İstanbul, 1884), G. De Lusignan'ınki (İstanbul, 2. Basım, 1909) ya da M. Nubaryan'ınki (yeni basım Beyrut, 1955), K. Şahinyan ve H. Kürkçüyan'ın Ermenice-Fransızca ve Fransızca-Ermenice sözlükleri (Beyrut, 1999). J. Greppin ve Ch. De Lamberterie tarafından henüz girişilen önemli eski leksikografi incelemeleri.

Ayrıca R. Dermerguerian tarafından yönetilen modern batı Ermenice'si Terminoloji Konseyi'nin üç *Rehber*'i (Marsilya, 1993, 1995, 1998).

Modern dil için: "Öncü" A. Aydınyan'ın, *Aşkharapar veya modern Ermenice dilbilgisi* (Viyana, 1886) (Fransızca çevirisi devam etmektedir). El kitapları: L. S. Gokian, *Armenian Grammar in English* (Viyana, 1949); F. Feydit, *Manuel de Langue Arménienne* (genişletilmiş ve göz-

den geçirilmiş 2. Basım, Paris, 1969, 1. Basım, 1948); M. Minassian, *Manuel d'arménien Oriental* (New York, 1980); N. Kozintseva, *Modern Eastern Armenian* (Münih-Newcastle, 1995); D. Sakayan, *Modern Western Armenian* (Montreal, 2000); R. ve J. Gureghian, *L'Arménien Sans Peine* "Assimil", (Paris, 1999).

Yine aktaralım –A. Khaçaturyan'ın ardından (Erivan)– B. Vaux, *The Phonology of Armenian* (Oxford University Press, 1998); Z. Guentchéva *L'Énonciation Médiatisée*, Peeters, (Louvain 1996, s. 87-108), A. Donabédian "Batı Ermenice'sinde tamamlayıcı sözcüklerin farklı değerlerinin bir yorumu"; "Batı Ermenice'sinde analitik ve tamamlayıcı sözcük olumsuzlaması: sistemik bir ilişki mi?" *Cahiers de Linguistique de l'INALCO* (1/99, s. 23-41).

Âges et Usages de la Langue Arménienne (Paris, 1989) M. Nichanian'ın –tarih ve gelecek hakkında– ardından, Ermeni dilinin bugünkü durumu için bkz. J. Dum Tragut, *Die Armenische Sprache in der Europäischen* Diyaspora (Graz, 1997, s. 85-106); R. Dermerguerian, "Fransa'nın Ermeni ikidilliliği: Kopya edilen bazı ifade örnekleri", *Linguistique et Slavistique, Mélanges Offerts à Paul Garde* (Université de Provence, 1992, s. 635-639); "Sözcüksel yaratıcılık: ortam ve araçlar", D. Sakayan (dizi yöneticisi) *Proceedings of the Vth International Conference on Armenian Linguistics* (New York, Delmar, 1996, s. 301-310); A. Donabédian "Diyasporada nasıl Armenofon olunur: Bir sorunsalın taslağı", *Plurilinguismes* (7 Haziran 1994): Diyaspora Dilleri, CERPL, s. 47-68; *"Langues de Diyaspora"*, "Tehlikedeki diller: Batı Ermenice'sinin durumu", *Les Langues en Danger, Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, 1999 içinde ve aynı şekilde, *Langues de Diyaspora, Langues en Contact*, Dil Olayları No. 18/2001 Ophrys.

Bir başvuru kitabı: G. Djahoukian, *Introduction à la dialectologie arménienne* (Erivan, 1972); J. Weitenberg ve B. Vaux'nun sayısız makalesi.

Korpus hazırlığı: J. Weitenberg tarafından koordine edilen klasik ve orta (etiketli) Ermenice korpusu; Ermenice kitabı için M. Garabédian tarafından koordine edilen *projet www.digilib.am*. M. Sigler'in (King's College) ve A. Donabédian'ın (INALCO) batı Ermenice'si konusunda ve Rusya Bilimler Akademisi'nin dilbilimde yeni başvuru araçlarının hazırlığı için önemli olan doğu Ermenice çalışmaları.

Nihayet Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nun (INALCO) iki yüzyıllık albümü *Deux Siècles d'histoire de l'École des Langues Orientales* (Ermenice kısmının tarihi) (Paris, Hervas, 1995, s. 118-128).

II
Ermenilerden Önce: Savaşçı ve Kurucu Urartular

KÖKENLER

Urartu (ya da Van) Krallığı'nın kültürel mirasını anlamak için eski Yakındoğu'daki rolü hâlâ değerlendirilmeyi bekleyen Hurrilerin tarihinin başlangıçlarına eğilmek gerekir. Urartu ile Hurriler arasındaki dilsel ilişkilerden zar zor kuşkuya düşülse de, Urartu'yu son dönemin Hurri'siyle bir tutmak yanlış olacaktır. Urartu Devleti'nin oluşumu boyunca Hurriler, bundan böyle ortak bir kültürü paylaşmayarak, uzun zamandır gruplar halinde ayrılmıştı; fakat bu her zaman böyle olmamıştı.

Hurri ırkının Yakındoğu'daki ilk tezahürü, Orta Zagros'tan (Batı İran) Kafkasya'ya, Gürcistan Cumhuriyeti'nden Malatya (Melitene) bölgesine doğru geniş bir bölgeye yayılan eski Transkafkasya tarafında aranmalıdır. Uzun zaman boyunca, yerel farklılıklar, birliğe kıyasla bu son derece geniş bölgede çok daha belirgindi. Bu kültürün kökenleri tarihöncesinde yiter: Yüzyıllar sonrasının Urartu'su gibi, en büyük refah ve en uzun yerleşim bölgeleri, zaman içinde merkezin, rüzgârın süpürdüğü yüksek yaylalarında değil, kenarlara yerleşmişti. Seramik buluntular Aras vadisini eski Transkafkasya kültürü için olası bir çıkış noktası olarak belirtir görünür; fakat tek kaynağının bu oldukça sınırlı bölgede olduğunu kabul etmek tedbirsizlik olacaktır. Göçebe nüfus büyük ihtimalle zaten bu geniş bölgeye dağılmış, günümüzden önce IV. binyıl boyunca yerleşik bir yaşam tarzı benimsemeden evvel arkeolojik açıdan gözlemlenir hiçbir iz bırakmamıştı. Eski Transkafkasya halklarının bir kısmının dağlık anavatanlarından ötelere, Suriye'ye, batıda Filistin'e ve doğuda Orta Zagros bölgesine göç etmeleri fazlasıyla kaynak eksikliği çektikleri zaman olmuştur. Bu halkların Hurrilere katıldığı kesin olarak ispat edilemez; fakat daha iyi bir teori yoktur ve eski Transkafkaslar için ileri sürülebilecek akla yatkın başka hiçbir kimlik mevcut değildir.

Bölgesel bir farklılaşma eski Transkafkasya döneminin üçüncü ve son evresinde çok belirgin bir şekilde ortaya çıkar ve Transkafkasya'da metalürjinin gelişmesi ve Keban Barajı "kurtarma" kazılarından itibaren daha iyi tanınan Malatya ve Elazığ (Harput) bölgelerinde yerel boyalı bir çömleğin ortaya çıkmasıyla karakterize edilir. Bu bölgede, Asur ve Orta Anadolu'yla ticari ilişkiler önemli bir rol oynar. Fakat Van bölgesi ve Erzurum'u çevreleyen dağlar tecrit edilmiştir ve Hititleri Orta Anadolu'ya götüren günümüzden önce III. binyılın sonunun etnik hareketlerinin uzağında kaldığından görece geri durumdadır. Bu yüzden eski Transkafkasya kültürü bu bölgede sürüp gitmiş ve bundan sonra "Haftavan VIB" ve "Göktepe D-C" bölgelerinin "Urmiye boyalı çanağı"nı Urmiye havzasına ve orta tunç çağını Elazığ bölgesine getirenler gibi başka mutasyonlar kaydetmiştir. İÖ II. binyılın ortasında Van bölgesinin yerleşime açık olduğunu kanıtlayan böylesi izler, şimdiye kadar, açıkça Doğu'dan getirilen "Urmiye çanağı"nın bulunmasıyla sınırlandırılmıştır; bir süre sonra Muş Ovası'ndaki gri çömleğin bulunması, Batı İran'dan gelen ilk demir çağının İranlı kabileleriyle bazı ilişkilere işaret eder.

Arkeolojik kaynakların günümüzden önce II. binyıl boyunca Van bölgesi ve çevre bölgeler için olumsuz olması, pişmiş taş ya da tuğladan yapılmış sabit meskenlerden hoşlanmayan pastoral bir toplumu imler. Van Gölü'nün çökeltilerinde yapılan son araştırmaların gösterdiği gibi, bu nüfus epey ormanlık bir çevrede yaşadığından meskenler öncelikli olarak hatta tamamen ahşaptan inşa edilmiş olabilir. Asur Kralı I. Tiglatpileser, saltanatının üçüncü senesinin uzak seferi esnasında kendini Nayiri Ülkesi'nin altmış "kralı"yla karşı karşıya bulduğunda, içlerinden yirmi üçü kendi topraklarının adıyla anılan –bu topraklardan ilki Tummè, sonuncusu Diaohi'dir [Diaieni]– klan liderlerinden oluşan bir koalisyona karşı savaş açıyordu. Yüz yirmi savaş arabası düşmanın elinden alınmalı ve altmış lider "yüksek deniz" yani Van Gölü'ne kadar takip edilmeliydi.

Bunlar arasında Diaohi'nin lideri Sieni tek zikredilebilir olandır; onun toprağı, Diaohi ismiyle yeniden karşılaşacağımız III. Salmanassar'ın saltanatının üçüncü senesinin seferi için bir karşılaştırma noktası sağlar. Her türlü tarihi coğrafya meselesi dışında, hiç kuşkusuz Diaohi Murat Suyu (Arsanias, Aradzani) vadisi ya da hemen yanı başındaki Van Gölü'nün başlangıç sınırına yerleşmiş olduğundan, Nayiri liderleri tarafından toplanan bütün güçlerin büyük bir askeri gücün başında sağlam bir şekilde yapılandırılmış bir krallığı pek de temsil etmediği olasıdır. Diaohi'yi Erzurum yakınlarına yerleştirmek

çok akla yatkın olmayacaktır. "Yüksek deniz" ifadesinden ayrı olarak, tek işaret noktası Van Gölü'nün kuzeybatısında, Bulanık yakınlarındaki Yoncalı'dır; I. Tiglatpileser'in zaferlerinden birinin anısına bir dikilitaş yaptırdığı yer burasıdır; bu dikilitaş yeri ve Asur kralının kendisini "Tumme'den Diaohi'ye kadar Nayiri topraklarının fatihi" olarak tanımlaması yüzünden önemlidir. Tumme'yi Urmiye Gölü'nün güney bölgesi kadar uzağa yerleştirmek pek uygun olmayacaktır, en azından burada belirtilenlerden daha üstün güçleri bir araya getirebilen Nayiri topraklarının daha büyük bir alanının varlığı tasarlanmadıkça. Her şey bize, Nayiri'nin, Van bölgesinin batısında yer alan dağlara dek yayıldığını, göl kıyılarının batı kısmını kuşattığını ancak doğuya doğru daha uzağa gitmediğini kanıtlar. Ne yazık ki, Seben Suyu kaya yazıtında kapalı olarak geçen Nayiri'ye karşı I. Tiglatpileser'in ikinci ve üçüncü seferine ilişkin hiçbir tanıklık yoktur. III. Salmanassar bir seferin dağ kabilelerini boyun eğdirmek için yeterli olmadığını da keşfetmiş olmalıydı.

Nayiri belki de Asur'u, Asur topraklarının yakınında yaşayan dağ kabilelerini ortadan kaldırmak ve Asurlunun metal madenlerine girmesini engellemekle tehdit ediyordu. Gilzan (muhtemelen Urmiye Gölü'nün batı kısmı) liderinin III. Salmanassar'a verdiği haraç, bu tarz seferlerin ardından Asur krallarının taleplerini özetler: yalnızca para, altın, kurşun ve bakır değil, aynı zamanda atlar ve develer.

Uruatri'nin, içerdiği sekiz ülke ve elli bir kentle, Asurlu I. Salmanassar'ın İÖ XIII. yüzyıl başındaki tahta çıkışına gösterdiği başkaldırıyla ilgili anlatı, Uruatri'nin üç günde mağlup edildiği gerçeğiyle paralel okunmalıdır. Uruatri'nin sınırlarıyla ilgili ifadenin gerçeği kelimesi kelimesine yansıtmıyor olduğunu unutmamalıyız, zira Uruatri'nin bu kadar geniş bir alanı kapsıyor olması zor. Aynı şekilde, başkaldırıya yapılan gönderme ve bunun Asur için teşkil ettiği tehlikenin boyutu, bahsi geçen bölgenin Ninona ve Nemrut'a olan uzaklığıyla Van Gölü kıyılarına olan uzaklığını eşitliyor. Uruatri (Ararat) adı Asur kralları açısından Van Gölü'nü de kapsayacak şekilde Nayri'nin doğu kısmına uzanan dağlık bölgeyi ifade eden genel bir terimdir; ikinci bir hipoteze göre ise bu ad, Anadolu'nun doğusundaki düzlükleri içine alan çok daha kapsayıcı bir ifadedir. Her iki durumda da, çıkılan sefer yukarıda belirtilen alanın sınırlarını aşmamış da olsa, çok daha geniş bir toprağın fethedildiği inancını uyandırmak için siyasi propaganda amacıyla olduğundan büyük gösterilmiş olabilir.

Urartu'ya tartışmasız ilk referans II. Asurnasirpal'in "Standart Kaydı"nda bulunur. Arzaşku'nun önemi, III. Salmanassar'ın salta-

natının ilk üç yılı boyunca ortadadır; ve onun yeri, I. Tiglatpileser'in Yoncalı yazıtı mevkiinden pek uzak olmamalı ve dolayısıyla Nayiri'nin eski topraklarının merkezine yakın bulunmalıdır. Asur'un Nayiri ve Uruatri üstündeki baskısı, birleşmiş bir krallığın oluşumuna götüren faktörlerden biri olmuş gibidir. III. Salmanassar saltanatında zaten mevcut olan bu kentte iktidarın yeni bir hanedanlık tarafından ele geçirilmesi sırasında, Tuşpa (Van) tarafından yıkılıp ele geçirilmeden önce, Arzaşku onun bilinen ilk merkezi olmuştur; bu, muhtemelen Sardur'un Van Kalesi'nin kayalıkları eteğine bir *burg* (güçlü şato) inşa etmesinden birkaç sene öncesine dayanıyordu. Tuşpa'ya ilk gönderme, Urartu'da III. Salmanassar'ın kahramanlıklarının şiirsel hikâyelerinde ortaya çıkar. I. Sardur'un Van'daki sarayında tekrarlanan yazıtının, bu yeni hanedanlığın ilk etapta benimsediği Urartu diliyle değil Asur çiviyazısıyla yazılmış olması, kaçınılmaz bir şekilde Asur yanlısı bir tutum gereğiydi. Bu durum, Aram bunu Arzaşku'da kazıtmış olsa da, kraliyet yazıtlarına ilişkin bir geleneğin olmadığı anlamına gelir.

Önceki bütün kanıtlar, birleşmiş bir Urartu Devleti'nin ancak İÖ IX. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış olabileceği hipotezini kuvvetlendirir. Bu krallığın oluşumu, dış baskıların birleşik oyunu, doğal çevre, nüfus artışı ve kanıtının bugün bile ortada olduğu bayındırlık çalışmaları için gerekli işgücünü tek bir otorite altında toplama dahil olmak üzere, değişik faktörlerin sonucudur. Uruatri'nin günümüzden önce XIII. yüzyılda bir Urartu Krallığı'nın ilk evresi olarak görülmesi için hiçbir doğru neden yoktur. Nayiri'ye gelince, İÖ IX. yüzyıldan önce bu şekilde adlandırılan topraklar, Medlerin İÖ VI. yüzyılda Perslerle yaptığı gibi, halkı Urartu'nunkiyle birleşen bir kabile konfederasyonunu tanımlar. Bununla birlikte, Urartu'nun tesisinin ayrıntılarına ilişkin kanıtlar çok yetersizdir.

ASUR'A MEYDAN OKUMA

Urartu krallarının yazıtlarındaki ihtiyat, İÖ IX. yüzyılda yarattıkları ve yukarı Fırat'tan Hazar Denizi kıyıları yakınlarındaki Erdebil ovasına, Sevan Gölü'nden Orta Zagros'a kadar giden bütün bir dağlık bölgeyi kaplayarak genişlettikleri devletin tarihini basitleştirmez. Sanatta "saray" denilen stil gibi, Urartu kraliyet yazıtlarının modeli Asur'da İÖ IX. yüzyılda yaratıldı. Dolayısıyla şu sonuç gözden kaçırılmamalıdır: Asur'un izleyeceği yol Nayiri topraklarını Urartu (Van) Krallığı'yla birleşmeye götüren karanlık yıllar boyunca benimsenmiş fakat ardından Urartu kralları en büyük düşmanlarının uygarlığını kasıtlı olarak reddetmiştir. Fethedilen ve yağmalanan kentlerin ve toprakların tekdü-

ze listeleri –ganimet ya da haraç açıklaması dışında– pek değişmez. Erepuni'nin (Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'ın atası Arin Pert) kurulması için I. Argistis yazıtı aracılığıyla sürekli savaş hali telkin edilmiş ve yeni fethedilen ıssız bölgeleri sömürgeleştirmek için Kuzey Suriye'den 6.600 tutsağın sınır dışı edilmesinden bahsedilmiştir. Urartu kralları krallığın güvenliğini yalnızca büyük kaleler yaparak değil tarım üretimini artırarak da sağlamak istiyordu. Bayındırlık çalışmalarının ve sulama kanallarının geliştirilmesinden bahseden kısa yazıtları, seferlerinin "yıllıklar"ından çıkana benzer bir gurur kaynağıdır; bu yıllıklar yalnızca Menua, I. Argistis ve II. Sardur saltanatları için muhafaza edilmiştir ve İÖ 810-735 yıllarını, yani Urartu'nun en görkemli dönemini içine alır. Başka saltanatlar için –bilhassa II. Rusa'nınki (İÖ 685-645)– bu türden "yıllıklar"ın olmayışı, Urartu'nun tanınması açısından üzücü bir eksikliktir.

İlk toprak genişlemesi şüphesiz Urmiye havzası ve Musasir kentinin dağlık bölgesiyle kültürel ilişkiler nedeniyle güneydoğuya yöneltildi. Hasanlu'nun, ikinci demir çağı esnasında (İÖ 1200/1100-800) Urmiye Gölü'nün güneyinde Solduz Ovası aracılığıyla İran'ın kuzeybatısında Asur'un eski ticaret yolu üzerinde uyguladığı denetim sayesinde canlanan bir kent olduğu varsayılırsa, onun Kral Menua tarafından (İÖ 800'e doğru) fethi daha iyi anlaşılır ve bu operasyon basit bir toprak hırsının ötesine geçer. Şimdi geleceğin Afganistan'ında yer aldığını bildiğimiz kalay madenlerine giriş, hareketli bir ekonomik güç sağlayabilecektir: Medlerin kabileleri ve başka İranlılar tarafından bir engelleme olmadıkça, İran yaylaları aracılığıyla girişin o zamanlar İÖ IV. binyıldakinden daha zor olduğunu iddia etmek yanlıştır. İşpuini, Musasir Tapınağı'na zengin sunular yapmanın gerekli olduğuna hükmedecek bir dizi Urartu kralının ilki oldu, zira dolaylı olarak da, toprağının mülkiyeti Urartu'yu İran'ın kuzeybatısı yoluyla Asurluların yan sızıntısından –V. Şamşi-Adad (III. Salmanassar'ın oğlu ve halefi) hanedanından sonra daha hafif bir tehdit– korumaya katkı yapabilecekti. Kuşkusuz bu durum, Asurluların İran yaylalarını aşarak ticari yollar üzerinde denetimi sağlama hırsıdır; III. Tiglatpileser'in Kiştam ve batıda Halpa'da [Halfeti] II. Sardur karşısındaki zaferi ve İÖ 716-714'te Urmiye havzasında iki gücün karşı karşıya gelmesine neden olan Van üzerine (İÖ 735) yürüyüşüyle cesaretlendirilen bir hırs. Urartu'nun Zagros'un yüksek topraklarına doğru daha önceki büyümesi, kesin bir şekilde ilk sırada durdurulacaktı.

Belki de bu başarısızlık Urartu otoritesinin Urmiye havzasının kuzeydoğusuna doğru genişlemesinin belirleyici faktörü oldu: Bunun

izleri Meşkinşehr bölgesi ve Erdebil ovasına kadar bulunur. Bu olgu, Urartu'nun İÖ 715-714'teki Kimmer istilasının yıkıcı sonuçlarının ve II. Argistis'in İÖ 707'de Güney Rusya bozkırlarından gelen göçebeler tarafından bozguna uğratılmasının ardından Muğan bozkırına (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Aras'ın aşağılarına doğru) yerleşen göçebe kabilelerin baskılarına karşı koymak arzusuyla da açıklanabilir. Urartu'nun öteki başarısızlıkları gibi, bu olay da Asur casuslarının efendilerine bildirdikleri raporlardan öğrenilir. Büyük Bastam kalesinin inşası için II. Rusa'nın saltanatını beklemenin gerekmesi şüphesiz tesadüf eseri değildir. Urartu'nun, ilk yerleşimi Taştepe (Henry Rawlinson tarafından keşfedilen Menua dağ yazıtıyla) ve bereketli ancak tekinsiz Uşnu Vadisi'ne hâkim olan Kalatgah işaret noktaları ile belirtilen Urmiye havzasının güneyini nereye kadar denetlediği kanıtlanamaz. İÖ 715-714 yıllarının ardından Urartu'ya hâkim olan istikrarsızlık, Salmast Ovası'nda ve Urmiye Gölü'nün kuzeybatı ucunda Haftavan III sitinin zirvesinde yükselen rezidans yangınıyla açıkça ortaya konmuştur. Bu sitin Ulhu'nunkiyle bir tutulması, II. Sargon'un (İÖ 714) meşhur sekizinci seferinin yorumuyla alakalıdır: Yazar bunun, eskiden düşündüğünden daha az akla yatkın göründüğünü kabul etmek zorunda kalır. II. Sargon tarafından alınan yol ne olursa olsun, Haftavan III'ünkü gibi sergilenen yerleşimler artık güvenilir olarak görülmedi: Ancak Pers Akamanış dönemi boyunca, belki de Büyük Darius tarafından satrapların yeniden örgütlenmesinin ardından sit yeniden oturulur hale geldi. İÖ VII. yüzyılda Urartu kaleleri, başka işlevlere sahip olsalar da, askeri amaçlar için inşa edildi.

Urartu kralları, bilhassa Menua, I. Argistis ve II. Sardur tarafından arka arkaya sürdürülen seferler, Erzurum'un batısında Diaohi ve geleceğin Kolhis'inin (Karadeniz'e kıyısı olan) güney kısmı Kolha gibi, madenden zengin toprakları denetim altına alma amacına yönelikti. Diaohi'ye yapılan seferler Urartu'ya zengin bir ganimet sağladı: madenler, çiftlik hayvanları, kadınlar ve çocuklar. Daha doğuda, I. Argistis tarafından Erepuni adı altında kurulan, şimdi Erivan kentinin yer aldığı ova, verimli Aza yerleşiminin denetimini sağlayan Etiu [Etiuni] toprakları fethedildi. Sevan Gölü'nün rüzgârıyla süpürülen kıyılar, I. Rusa'nın, Kimmerlerin sükûnetini bozarak, daha ötelere, Kura vadisine maceralara atılmaya gittiği zamanlara kadar doğal bir sınır oluşturuyordu.

Önce Menua, arkasından II. Sardur tarafından mağlup edilen eski Malatya Krallığı, II. Sardur idaresinde Urartu tarafından sürdürülen Asur karşıtı kısa ittifakın bir parçasını oluşturduğundan, büyük ola-

sılıkla asla bir eklenti olmadı. Seramik buluntular Malatya ile Elazığ arasında kalan yukarı Fırat'ı Urartu'nun III. Tiglatpileser tarafından zikredilen sınırı olarak belirler gibidir. Kültürel ilişkiler batıda Orta Anadolu ve doğuda Urartu'yla gerçekleşiyordu. Güney sınırında, Şubria ve Ulliba gibi yerler tampon bölge görevi görüyordu; İÖ VIII. yüzyıl başında, Asur'un çöküşü sırasında Urartuların denetimindeydiler ancak daha sonra Asur tarafından yeniden ele geçirildiler.

Hazar Denizi'ne doğru genişlemesi dışında, Urartu İÖ VII. yüzyılda pek o kadar toprak fethetmedi. Fakat II. Rusa sonradan bir ekonomik iyileşme, merkezi idare ve ihtiraslı inşa çalışmaları politikası başlatmış gibi görünmektedir. Ancak uzun saltanatının bitiminden hemen sonra her şey çökmüştür.

MADEN KAYNAKLARI VE TARIMSAL ZENGİNLİK

Kapsamlı bir plana göre yapılan kaleleri, devlet kültüne hasredilen tapınakları, sınırları belirli alanlara özenle kurulan yerleşim alanları, tarıma yönelik inşa edilen terasları, sulama kanallarını ve yetkinlikle gerçekleştirilen barajları içine alan mimari çalışmalarının ve kamu mühendisliğinin sayısı ve çeşitliliği, Urartu yönetiminin gelişmişliğini gösterir. İdari makamın ve yapı çalışmalarının yönetiminin büyük çapta merkezileştirilmiş ya da en azından Van'la ilişkiler içinde sivil veya askeri bir personelin elinde olması muhtemeldir. Genelde birbirine epey uzakta olan farklı siteler arasındaki benzerlikler, tamamen rastlantı kabul edilmek için fazla dikkat çekici ve çoktur.

Ne yazık ki, yalnızca kraliyete ait ve resmi yapıda Urartu yazıtları mevcuttur ve ticari arşiv ya da diplomatik yazışma eksikliği üzücüdür; üstelik Urartu kralları asla Asurlularınkiyle karşılaştırılabilir nitelikte tarih kayıtları tutamamışlardır. Bilhassa Garmir Plur ve Bastam'daki kil tabletlerin keşfi, en azından İÖ VII. yüzyıl başının Urartu'su hakkında, bize yine de daha kapsamlı bilgilerin ortaya çıkmasını görme umudu verebilir: Arin Pert (Erepuni) Kalesi gibi en eski Urartu kaleleri genellikle içeriklerinden boşaltılmışlardır. Yazıtlar Urartu ekonomisi hakkında bilgi toplamayı mümkün kılar; fakat böyle referansların arkasına gizlenen nedenleri hesaba katmak önemlidir. Hayvanlar, mısır, şarap, değerli ya da değersiz madenler genellikle stoklar ya da belli başlı kalelerin karakteristik özelliği olan büyük kapasiteli depolarda tutulan mallardan alınan vergilerin sonucu olarak görülür. Kraliyet hazinesi ya da en azından taşra idari merkezleri böylelikle önemli bir gayrisafi milli hasıla toplayacaktır. Haldi'nin farklı kilise ve tapınaklarına ve Urartu panteonuna ait olan pay muhtemelen bu

yıllık üretim payına dahil edilmişti. Ancak gayrisafi milli hasılanın bir kısmı, I. Argistis tarafından kuzeybatıda Diaohi topraklarında ele geçirilen hayvanlar gibi, savaş alanında kazanılan ganimet ve haraçlardan geliyordu. Kral onların zenginliklerden doğrudan faydalandığından, devletin ekonomik gereksinimleri en değişmez eylemi yeni toprakların ilhakına tahsis ediyordu.

Urartu döneminde olduğu gibi peyzajın yeniden yapılandırılması, son araştırmalar iklim değişiklikleri kanıtını ortaya koymuş olsa da, büyük ölçüde hatta bütünüyle mevcut çevre esaslı olabilir. Van bölgesi ve çevresindeki doğal bitki örtüsü genişliğine dayanarak, İÖ II. binyılın ortasına doğru uygun bir iklimin varlığından bahsedilebilir. Hiçbir kesin bilgi bu varsayımı desteklemese de, Urartu krallarının sulamaya verdikleri önemle Van Gölü seviyesinin değişimleri arasında bir bağlantı kurmak cezp edici olacaktır. Daha inandırıcı olanı, etkileri tam olarak saptanamasa da, İÖ 800 yakınlarında Çin'de ciddi bir kuraklığın yaşandığının kanıtlanmasıdır. Aynı şekilde, otlaklardaki aşırı nüfus yoğunluğunun Van ve Urmiye göllerini çevreleyen en verimli vadilere ve Erivan ovasına bir baskı uygulamış olabileceğini iddia etmek tamamen spekülatif olacaktır: İÖ I. binyılın başlarında Urartu'nun batı sınırı yakınlarında Elazığ bölgesindeki insani yerleşimlerin bu türden bir gelişim gösterdiğine dair hiçbir kanıt yoktur.

Urartu krallarının bir çölü ekili ülkeye dönüştürme yeteneklerine güvendikleri ortaya çıkar; bu da daha önce hiç kimsenin başaramadığı bir şeydir. Yazıtlarından, izleri daha dayanıklı olan sulama sanatına askeri seferler kadar değer verdikleri çıkarılabilir. Gerçekten de iki faaliyet alakasız değildi zira savaş, geleneksel sürgün yöntemleri sayesinde, yeni sulanan tarlalar için ek işgücü elde etmenin en emin yoluydu. Aktarılacak en iyi örnek, kent kapısının yazıtında kurucusu I. Argistis tarafından zikredilen 6.600 kişinin Suriye'nin kuzeyinden Erivan'a nakliydi. Ülkelerinden uzağa getirilen bu sürgünler *a priori* düşmanca bir ortamda çok az sıkıntı yaratıyor olmalıydı; tarla çalışmalarında göçebelerden ve henüz sulamaya açılan toprakların komşu bölgelerinin çobanlarından genelde daha ustalardı; kuşkusuz Urartu dokümanlarının bundan bahsettiğinden daha fazla kullanılmışlardır. Urmiye Gölü civarında, bilhassa Diaohi'den kuzeybatıya ve Manna'dan güneydoğuya gelen binlerce tutsağın nakli, I. Argistis'in Van'daki kaya mezarına kazınmış yıllıklarında zikredilir. Ne yazık ki bu esirlerin güzergâhı genellikle belirtilmemiştir. Zorunlu çalışmaya boyun eğmiş bu insan gruplarının varlığı, düşüşünden önce gelen yıllar boyunca Urartu'nun zayıflıklarından biri olmalıdır.

Urartu idaresi krallık topraklarına her zamankinden daha kalabalık bir nüfusu yaşatma izni verse de, Van yönetiminin savaş aygıtı ekonomiyi tüketiyordu. Gereksinimlerinden biri, süvari birliği ve savaş arabaları için sürekli at tedarik edilmesiydi. Onların çoğu, özellikle İran'ın kuzeybatısından gelen haraçtan sağlanıyordu; bu bölgede, Asur krallarının ihtiyaç duyduğu benzer gereksinimler Urmiye havzasını ve çevresini iki büyük güç arasında doğal bir çatışma bölgesine dönüştürmeye katkıda bulunmuştu. Asur gibi Urartu kaynakları da, üstlerinde en iyi savaş atlarının yetiştiği ve kırlar arasında yeşile kesmiş krallık arazilerinin varlığını ortaya koyar. Atı Arsibi'nin üzerine on iki metreden fazla sıçradığını anlatan Menua yazıtı, Urartu krallarına binicilik yeteneği esinleyen en güzel iftihar tasviridir; bu yazıt, bir krala uygun sürüş kurallarının Behistun yazıtında Büyük Darius tarafından tanımlandığından da bahseder. Öteki koşum takımları gibi sayısız gem ve bronz gem başlığı biniciliğe verilen önemin kanıtıdır.

Urartu ve müttefiklerinin zanaatkârları tarafından kullanılan bütün hammaddeler, kalay ve fildişi hariç, VIII. ve VII. yüzyıllarda mevcuttu. En önemli altın, bakır ve demir madenleri öncelikle Urartu'da ya da sınırlarının uzantısında bulunuyordu. Trabzon'un doğu ve güneyinde yer alan dağlık maden bölgelerine giriş, Erzurum ovası yakınlarında yer alan ve güney Kohis'de, Kolha'nın fethi sayesinde II. Sardur tarafından genişletilen güçlü Diauehi Krallığı'na karşı Menua ve I. Argistis tarafından sürdürülen sonu gelmez saldırıların asıl nedeni olmuş olabilir. Demirin Urartu gücünün en önemli kozlarından biri olduğu kabul edilmiştir. Fakat kullanılan miktarların görece mütevazı, arkeolojik verilerin ve Musasir ganimetinin II. Sargon tarafından tasvirinin bize gösterdiği gibi, kuşkusuz bronzdan daha az olduğu söylenebilir. Garmir Plur, Çavuştepe ve Kayalıdere'deki demir ok uçlarının bolluğu bu durumu çelişkili hale getirmez zira bunlar çoğunlukla savaşçılar ve kabzada kalan kısmında bir çengel olan özel bir tür ok uçları kullanan bu savaşçılar arasındaki İskitler tarafından kullanılmışlardı.

Dış ticaret Yakındoğu'nun diğer bölgelerine bakarak görece mütevazı bir ölçekte gerçekleşmişse, Urartu ekonomisinin işleyişinin oldukça basit kalması muhtemeldir. Para sisteminin girmesinden önce, devlet gelirlerini artırmanın en etkili yöntemi malların idari depolarda toplanmasıydı; fakat bunlar kaçınılmaz olarak düşmanların saldırılarına ve yağmalara neden oluyordu ve genellikle yakıldılar. O zamanlar her Yakındoğu ülkesi hasat döneminden hemen sonra özellikle savunmasızdı: Garmir Plur'da B. B. Piotrovsky tarafından yönetilen çalışmalar esnasında keşfedilen organik kalıntılar, kaleye zarar veren sal-

dırı vaktini ağustos ayının sonu olarak düşünmeyi mümkün kılar. II. Sargon'un sekizinci seferinin ünlü hikâyesi, Urmiye Gölü çevresindeki Urartu depolarının yağmalanmasına çok açık göndermeler içerir. Bu türden saldırıların önemli zararlara neden olabildikleri ortadaysa da, kuşkusuz Asurlular tarafından propaganda amacıyla abartılmışlardır. Hakikat daha basittir: böyle depoların yağmalanması her zaman sefer halinde olan bir ordunun ayakta tutulması için gerekliydi. Ancak pek çok durumda, hasarları gidermek için en fazla bir yıl yetiyordu. Meyve bahçeleri ve bağlar daha korunmasızdı zira sarmaşık ve meyve ağaçlarının yetişip büyümesi için seneler gerekiyordu. Zeytin ağaçları Urartu kışlarının sert soğuğunda gelişemiyordu; bu yüzden incir de yoktu.

İki bilgi kaynağı, Urartu ekonomisinin temelleri, tarım ve hayvan yetiştiriciliği konusunu aydınlatır: depoların içeriğine göndermede bulunan metinler ve kazılarda keşfedilen kalıntılar-hayvan kemikleri, tahıl ve diğer bitki atıkları. Belli başlı depolar tam olarak saptanamamıştır; yazılar genellikle bağımsız olduklarını gösterir. Bugüne kadar önemli kalelerde gerçekleştirilen kazılar, konik tabanı toprağa gömülü, boyları iki metreyi aşan devasa toprak küpler, üç ya da dört sıra *pithoi* (büyük küp) içeren dar ve uzun kilerleri ortaya çıkarmıştır. Bunlar genellikle, kimi kez defalarca değiştirilen içeriklerinin doğasının ve miktarının işaretini taşır: Van yakınlarındaki Çavuştepe, Adilcevaz'ın yukarısında Kef Kalesi ve Garmir Plur gibi en önemli krallık merkezlerindeki bu yazıtlar çiviyazısı karakterindedir; piktogramlar, Kayalıdere yöresi kalesinde olduğu gibi başka yerlerde kullanılmıştı.

Bütün bir Urartu tarihi boyunca olduğu gibi Urartu öncesi dönemde de, etleri ve yünleri için koyunlar, dağlarda, bilhassa tarımın güçlükle uygulanabildiği yüksekliklerde yaşayan köylülerin önemli kaynağını oluşturur. Koyunlar, göçebeler ve köylüler tarafından krallara, tanrılara ya da tanrıçalara adanan en yaygın sunuydu. Kuşkusuz Erivan ve Teişeba (Garmir Plur) ovasının en büyük iki kalesinde bulunan hayvan kalıntıları arasında koyunların yer almadığını tespit etmek kafa karıştırıcıdır; ancak büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin krallığın tümünü çok az temsil eden Urartu'nun bu zengin bölgesindeki en önemli et kaynağı olması akla yatkındır: aslında bu bölge, kayalık tepelerle çevrili, sınırlı geniş bir düzlüğe egemen olan çağdaş Bastam kalesinde Kleiss tarafından sürdürülen kazılar sırasında bulunan vahşi tür çeşitliliğine sahip değildi. Van'ın güneydoğusunda, Giyimli'de (Hirkanis) bulunan dikkat çekici hazinenin kimi bronzları üzerinde, bugün yine aynı köyde bulduğumuz olağanüstü uzun kıvrımlı boynuzlarıyla aynı koyun ırkı temsil edilir. Urartu yazıtları hayvanı (bilhas-

sa uzun boynuzlu) ganimet olarak anar; Bastam, Erepuni ve Teişeba (Garmir Plur) kazılarında kemikler bulunmuştur: bu hayvan Urartu öncesi dönemde de görülür.

Bastam'daki iki kazı dönemi içlerinde koyunlar, ceylanlar, geyik ve leoparların bulunduğu sayısız yabani hayvan türünü tespit etmeyi mümkün kılmıştır; süslü bronz heykeller üzerinde sık görülen temsiller gibi, bu buluntular Urartu'nun büyük kesiminde ek besin kaynağı olarak avın önemine işaret eder.

Atlar, katırlar, eşekler ve öküzler hiç şüphesiz koşum ve taşıma için olduğu kadar toprağı sürme, kervanlar ve ordu için de kullanılmıştı. Develer ve bizonlar Bastam'da sayımı yapılan domestik türlerin bir parçasını oluşturur; fakat Urartu'da sürekli kullanıldıklarına dair bir kanıt yoktur. Sık sık Urartu bronzlarının üzerinde temsil edilen savaş arabaları, hafif, idare edilebilir ve dağ yollarına uyarlanabilir, Asurlularınki gibi, nehirler ya da yüksek dağ geçitleri aşıldığı sırada çabucak sökülüp takılabilirdi. Ağır yüklerin nakliyatı üzerlerinde bir Urartu mührü bulunan sağlam tekerlekli arabalarla gerçekleşiyordu. Asurlu ve Perslerinkine benzer yollar Urartu'da asla var olmamışsa, bu yollar resmi hiçbir iz de bırakmamışlardır; bununla birlikte dikilitaşlar ve bazı kaya yazıtları ipucu verebilir.

Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki en ispatlayıcı kazıların sonuçları arasında Garmir Plur'da bulunan tabletler üzerindeki yazıtlar, Aza adı verilen topraklar gibi Erivan ovasının Tuşpa kenti civarında bizzat Van bölgesinden çok daha fazla tahıl yetiştirildiğini ortaya koyar. Hükümetin altı tahıl deposu, I. Argistis ve II. Sardur idaresinde, krallığın en parlak döneminde 60.000 ölçekten fazla tahıl kapasitesine sahipti. Armavir'in (Argiştini) eteklerine kazılı kısa bir yazıtta Urartu'nun son on yılı boyunca kraliyet iktidarının çöküşünün bir işareti ortaya çıkarılabilir; bu yazıtta III. Rusa'nın bir tahıl ambarının ancak 1.432 ölçek (I. Argistis'in 10.000 kapasiteli Erivan'daki deposuna karşılık) kapasiteli olduğu anlatılır.

Bağcılık Urartu'da önemli bir faaliyetti ve bu Doğu Anadolu ve Transkafkasya dağ sakinlerinin tarihsel bir gelenek uyarınca şarap icat ettiklerini destekleyebilecektir; bu gelenek, batıda Elazığ ovasında olduğu gibi Gürcistan'da da, İÖ III. ve IV. binyılların tarihöncesi arkeolojik katmanlarında üzüm tohumunun keşfedilmesiyle güçlendirilir. Urartular üzümü meyve olarak tüketiyordu ve bunun suyunu kaynatarak şeker üretebiliyorlardı. Urartu kralları üzüm ekimine çok önem veriyor fakat hangi noktaya kadar devlet denetiminde olduğu bilinmiyordu. Menua kendi adını taşıyan kanallar boyunca üzüm ye-

tiştirilmesini sağladı; ve kurucusu II. Rusa saltanatında Teişeba'da depolanan 4.000 hektolitrelik şarap rekoruyla Urartu üzüm bağları bol ürün vermeye devam etti. Kuşkusuz Erivan bölgesi Orta Urartu'dan daha fazla şarap ve tahıl üretti. Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki toprak araştırmaları demir çağı başına ait kaleleri ve Urartu'nun en karakteristik iki özelliğinin kökenlerini şiddetle Transkafkasya'ya bağlamaya sevk eden sulama kanalı izlerini ortaya çıkardı.

Urartu'da her yerde olduğu gibi Aza yöresi ve Erivan ovasında sayısız meyve bahçesi vardı. Van'ın güneyine birkaç kilometre uzaklıktaki Edremit'in yukarısındaki geniş topraklar, ya kendi adını taşıyan kanalı kazdıran Menua ya da babası İşpuini tarafından inşa edilmiştir. Hoşap vadisinin suyunu Tuşpa'ya getiren bir kanal inşaatından daha az gösterişli bir teknik meydan okumayı temsil etse de, en iddialı toprağı değerlendirme projesi, Aras'tan yola çıkan altı kanalın yardımıyla Armavir (Argiştini) yöresinde yer alan vadinin en az 10.000 hektarının sulanması olmuştur belki de: bu, yeni Argiştini kompleksi planında, etrafını çevirdiği kale planında olduğundan daha büyük bir koordinasyonu gösterir. Kral ve halk, Menua'nın kızlarından birine bağışladığı üzüm bağlarından özel bahçelere ve ekili tarlalara varan krallık girişimlerinden sürekli olarak yararlandı.

Tuşpa kralları, yeni düzenlenen bölgelerde zorunlu çalıştırılmak üzere mahkûmlar kullanarak, bütün nüfusun yararı için topraklarının doğal zenginliklerinden faydalandı. Krallık hazinesi elbette ilk sıradaki yararlanıcıydı. Metre metre ve hava fotoğraflarının yardımıyla gerçekleştirilen yalnızca derinlemesine ölçümler bile, bir gün arkeologlara, bu dönemde Yakındoğu'da onurlu bir geleneği takip ederek onların geçici askeri başarılarından zaferler çıkaran kralların barışçıl çalışmalarını tam olarak değerlendirmeyi mümkün kılacaktır.

MÜSTAHKEM MEVKİLER AĞI

Urartu'nun belli başlı kalelerinin, izlerini bütün bir krallık alanında görebileceğimiz farklı tasarımlı ikincil sırada yer alan sayısız kalesinin daha büyük boyutta bir kopyasından çok daha fazlası olduğu hemen ortaya çıkar. En önemlilerinin tek görevi bir sınır bölgesini savunan ya da stratejik bir yolu koruyan garnizonun konaklaması değildi: aynı zamanda yerleşim alanlarının ve dahiyane bir şekilde tasarlanan su rezervlerinin ekili alanlara sahip idari ve tarım tesisleriydiler. Erivan (Erepuni, İÖ 782-777) bölge başkentinin kurulmasından altı yıl sonra, saltanatının on birinci yılında I. Argistis tarafından kurulan Argiştini çok iyi bir örnektir. Üstelik Erepuni, Teişeba, Bastam ve Çavuştepe

gibi, Urartu merkezinin belli başlı kalelerinin her biri, özenli bir şekilde düzenlenmiş bir ev ve ekili arazi bölgesinin merkezini oluşturuyordu.

Urartu'nun değişik boyut ve önemdeki farklı kalelerinin dağılımı konusunda bilhassa Kleiss tarafından İran Azerbaycan'ında gerçekleştirilen sistemli ölçümler ve Urartu'nun bugüne dek bilinen bütün kazı kentlerinin bir haritası sayesinde birkaç yıl öncesine göre çok daha iyi belgelere sahip olduk. Urartu'nun bugün Türkiye, İran ve eski Sovyetler Birliği sınırları içinde yer alan geniş bir toprak parçasını içine aldığı ve Van kentinin –yakın zamana kadar düşünülemese de– ülkenin merkezinde bulunduğu anlaşıldı. Belli başlı kalelerin tarihlendirilmesi ve yeri hakkında derinlemesine bir soruşturma, Urartu'nun genişlemesi konusunda bilgi toplamayı mümkün kılar gözükmektedir. Krallık genişlediğinde, ilkin sınırı korumak için yapılan kaleler lüzumsuz oldu ya da sivil idare merkezleri olarak kullanıldı. Bu durumda, Hasanlu'nun batısında Uşnu verimli ovasını idare eden ve Menua'nın, Asur'la anlaşmasından şüphelendiği yerel yöneticilerin güvenilirliğine pek itimat etmediği bir dönemde inşa edilmiş Kalatgah bir hisar üzerine dikildi; böylelikle sınır, daha sonra güneye ve yaklaşık bir yüzyıl sonra, II. Sargon Urartuları Urmiye'nin güney havzasındaki denetimlerinden vazgeçmeye mecbur bırakana kadar doğuya kaydı. Erepuni, Sevan Gölü havzasına kadar püskürtülmeden önce, korunmasız kuzeydoğu sınırını savunmak görevini belli bir zaman boyunca üstlenmek zorunda kaldı. Muhtemelen Bastam, Urartu'nun II. Rusa'nın (İÖ 685-645) zengin saltanatının başlarında, geçici olarak savunmada olduğu bir dönemde kuruldu; yani Salmast ovasının ortasında tehlikeye çok açık Haftavan III gibi bir medeniyet merkezinin kurulmasının, onun acımasız yıkımının ardından yararlı görülmediği zaman. Böylelikle kale inşası, I. Sardur ya da İşpuini'den Rusa'ya dek kısa duraklamalar dışında devam etti. İlerlemeler, resmi mimarlık ve yürütme denetiminin otoriter geleneğinden sapmaksızın gerçekleştirildi.

Yüzeyleri göstermesinin dışında, taş Urartu mimarisinde kullanılan tek materyal değildi zira duvarların temeli büyük boyutta metrelerce pişmemiş tuğla dizileri üzerinde yükselmişti. Çok daha küçük düz taş tabakası muhafaza edildiğinde bütün duvarcılığın ayakta kaldığı görülür; zira bu taşlar harçla bağlı alt tuğla tabakasının dayalı olduğu asıl temeli oluşturuyordu. Urartu kazı kentlerinde yapılan tuğla çalışmaları yalnızca Garmir Plur (iyi seçilen "kırmızı tepe" adının olgunun değerini artırdığı), Kef Kalesi, Toprakkale ve Bastam'da olduğu gibi, yapıların son yıkımları sırasında yakıldıkları zaman iyi korunmuştur.

Kef Kalesi'nde bulunan İÖ VII. yüzyıl tarihli bazalt rölyeflerine yapılan süslü çentikler, kirişlerle desteklenen pişmemiş tuğlalarla yapılan yüzeyi kaplayan unsuru ortaya çıkarır. Daha aşağıda, Çavuştepe müstahkem mevkiinden sarkan bazalt bloklara kazılanların benzeri dar yuvalar, kör pencereler görülebilir. Kef Kalesi kabartmaları üzerindeki bu dar pencereler, yirmi metre yüksekliğe erişebilecek iki ve kulelerde üç katın varlığını ortaya koyar. *Pithoi* (büyük küp) dizileriyle dolu uzun kilerlerin üzerine geniş odalar inşa etmek Urartu kalelerinin karakteristik bir özelliğidir: temeli taştan olsa da, üst tabakalar tuğladan ve her zamanki gibi kirişlerle desteklenen tavan ahşaptandı. Mahzeni oluşturan bu kilerlerin görece dar oluşu, bütünün düz olmasına neden oluyordu. Çavuştepe, Kef Kalesi ve bilhassa Garmir Plur'da üst katı oluşturan odaların çatısı "fil ayağı" denilen ağır taş sütunlarla desteklenmişti. Bu durum bütünü kırılgan kılıyordu zira bu üstyapının ağırlığı tuğla duvarlar için muhtemelen fazlaydı: Urartu düştüğünde, bu kaleler yıkıldığı zaman, ince kesilmiş bu bazalt sütunlar kilerlerin molozlarına gömüldü.

Urartu Krallığı'nın baskın özelliği olan bu kalelerin en şaşırtıcı tarafı, biçimlerinden çok işçiliğinin öneminde, özellikle de meslekten duvarcıların dikkate değer sayısında yatar. Şimdiye kadar yalnızca Van bölgesi arazisine ilişkin tanıklıklar, kale anlayışının, Menua idaresinde geçerli resmi bir planla doruğa erişmek üzere, İşpuini saltanatındaki hızlı evrimini ortaya koyar. İlk Urartu kalelerinin bazı temsillerini içeren bronz parçalara kakma sanatıyla işlenmiş sahnelerle birlikte, Balavat'ın Asur tarzı kapılarının süslemeleri, III. Salmanassar'ın (İÖ 859-824) tahta çıkışının ardından Urartu'da incelikli askeri bir mimarinin gelişimini ifade eder. Bu ilk kaleler hakkında, yıkıntıları bilinen kalelerle ilişkilendirilmedikçe, arkeolojik kanıt yokluğunu açıklamak zordur. Urartu çömleğine belli bir tarih vermek için gereken veri yokluğunu ifade etmek ilginçtir: Önceki senelerin en basit biçimleriyle karşılaştırıldığında, İÖ VII. yüzyılda Altıntepe ya da Bastam çömleğinde bir evrim olduğu tespit edilebilir; fakat Urartu'nun gelişme dönemine ait çömleği, İÖ IX. yüzyıl başına ait bir çömlekten ayırt etmek imkânsızdır.

Urartu kalelerinin tasarımlarında ya da yapı tekniklerinde göze çarpan hiçbir dış etki yoktur. Urartu'nun doğu bölgeleri ile orta ve batı bölgeleri arasında bir fark tespit edilir; fakat İran'ın kuzeybatısından kaynaklı herhangi bir etki olduysa daha çok dolaylı yollardan olmuştur. İÖ VIII. yüzyıla ait İran'ın kuzeybatısındaki Urartu kaleleri, genellikle iki ya da üç, zaman zaman beş payanda ayağıyla ayrılmış

kare ya da dikdörtgen yekpare kuleler eşliğinde bulunur. İÖ VII. yüzyılda başka yerlerde basitleştirilmiş şekilleri ortaya çıksa da Garmir Plur bu plana göre yapılmıştır. Urartu'da bile, saldırganlar üzerine tarama ateşi yapmaya izin veren daha incelikli biçim nadiren görülür; en dikkat çekici istisna, başka hiçbir yerde göremeyeceğimiz olağanüstü bir duvar işçiliğine sahip ve neredeyse kesin olarak II. Sardur (İÖ 764-735) saltanatı dönemine atfedilebilir, Uçkale denilen, uzun ve dar Çavuştepe Kalesi'nin bir parçasıdır. Hâlâ kazılı olmamasına ve dolayısıyla Bastam'ın eteklerinde geniş doğu yapısında keşfedilmiş olanların benzeri ahırların varlığını kanıtlayamamasına rağmen, Anzavur Tepesi'nin (Patnos) alt çevresi, bir kır için çok iyi bir at toplanma yeri hizmeti görmüş olabilir: bu, kulelerden sonra inşa edilmiş, uzun çevre duvarının her iki yanından çıkan dokuza sekiz metre dikdörtgen kulelerle birlikte en iyi sıra dışı yapı örneğidir. Payandalar Veraşram'da kale çevresinin iç ve dış yüzlerini sırayla aşar: bu önemli kale, Urartu'da tek, Aras nehri –üstündeki bir köprünün izleriyle– karşısında dışarıya yerleşmiş bir kente açılan bir kapıya sahiptir.

Erciş (Arceş) ve Van Gölü'nün kuzeydoğu ucuna hâkim olan "harabeli tepe", yani Zırnak Tepe, alanı (1 km^2) ve konumu açısından Urartu askeri kentleri arasında şimdiye kadar (yarıda kalmasına rağmen) tektir. Bu kale, kare başına yaklaşık 20 adam hesabı gereği, 5.000 adamın altında bir garnizonun kanıtı olmalıydı. Her kare bir orta koridorla ayrılmış iki sıra beş "oda" içerir: bu yapı, Giyimli de dahil olmak üzere, Van Gölü'nün doğu ve güneydoğusunda bulunan evlerin planıyla benzerlikler gösterir; fakat Bastam'daki benzerlik daha çarpıcıdır. Hiç çevre duvarı olmayan Zırnak Tepe'ye kuşkusuz hiç yerleşilmemiştir; fakat Urartu dönemine atfedilmesi, yakınında bulunan yaylanın bir parçasındaki Urartu yerleşiminin izleriyle doğrulanır. Hangi uygunsuz olay bu iddialı projeden vazgeçilmesine neden oldu bilinmez; Zırnak Tepe, Menua tarafından kuzeydeki seferlere temel teşkil etmek üzere, belki de, çok uzakta olmayan Anzavur Tepesi'nin yerine tasarlanmış da olabilir.

Urartu krallarının ve taşra idarecilerinin sarayları askeri eserlerde bulamayacağımız mimari bir ustalığın sergilenmesini mümkün kılar. Sütun kullanımı Urartu ve yakın bölgelerin mimarisinde farklı biçimler alır. Sütunlu salonlar ya Erepuni örneğinde olduğu gibi, üç duvarlı olup açıktı ya da Bastam ve Armavir'in batı kalesi sarayındaki gibi kapalı ve her mevsim kullanıma açıktı; fakat en etkileyicisi, üç sıra halinde altı masif sütun kaidesiyle Altıntepe'ninkidir ve Akamanış saltanatından çok, büyük ihtimalle II. Rusa saltanatı dönemi yani Urartu'nun

sonu olarak tarihlendirilebilir. Sütunlar Altıntepe'de, tapınağı çevreleyen bir çeşit avluda da kullanılmıştır. Kayalıdere'de hiçbir *in situ* sütun kaidesi bulunamamıştır. Bir avluya açılan mütevazı bir sütunlu salon Haftavan III'ün idari sarayının asıl kısmını oluşturuyordu: öteki sütunlu parçalar gibi katlar ihtiva etmiyordu; bununla birlikte, bitişik odaların zeminini kaplayan enkazlarda bulunan kırmızı renkte parlak Urartu çanağı, yere saçılan mutfak aletlerinin ortaya koyduğu gibi, burada bir üst katın bulunduğuna işaret eder.

Argiştini (Armavir) en ilginç ve krallığın merkezinde dahi eşiti bulunmayan en anlamlı müstahkem Urartu komplekslerinden biridir. Urartu öncesi ve sonrası yerleşimin değerli bir kanıtı olduğu gibi, Urartu'nun debdebeli günlerinin de bir ispatıdır. Kompleksin bütünü, doğuda Armavir, batıda Davti Plur ikiz kalelerine odaklanmıştı, bu da Argiştini'yi, asıl parçaları I. Argistis ve II. Sardur'un saltanatları esnasında inşa edildiğinden, Urartu kralları tarafından hiç tasarlanmayan en cesur projelerden biri haline getiriyordu. Kale 5 kilometre boyunca uzanıyordu, genişliği en fazla 1.500 metreydi; iki tepeyi kaplıyordu. Doğuda evler 2.500 metre uzunlukta bir bölgeye yayılıyordu; A. A. Martirosyan buranın nüfusunu, çoğunluğu çiftçi 30.000 kişi olarak hesap etti. Argiştini kazıları iki tür evin tespit edilmesini mümkün kılmıştır: yaklaşık 4'e 4,85 metrelik bir odayı içeren daha eski yapı ve büyük bir refahı gösteren iki odalı daha yeni bir yapı. Bu ev tipleri, en azından bu kazı kentle ilgili olarak, Urartu'da Kimmerlerin ve II. Rusa idaresinde yeniden fetih döneminin saldırılarının ardından, arka arkaya I. Rusa ve II. Argistis'in son günleriyle tarihlendirilir görünmektedir. İki odalı bu evlerden birinin içi, bir bronz dövme işçisine ait olabileceğini gösterir.

Boyutu ve önemli rolü nedeniyle Argiştini, Sevan Gölü yönünde Urartu sınırının rüzgârla süpürülen araziyi koruyan mütevazı surlarıyla karşılaştırılamayacaktır. Benzer Urartu kalelerinin pek çoğu için olduğu gibi, duvar işçilikleri daha kabaydı ve dengeleri, yaygın olarak "dev gibi" denilen kütlesine dayanıyordu. Urartu'nun başlangıçlarından itibaren, ağır blokların nakledilmesi tekniğine hâkim olundu; muhtemelen garnizonun su rezervlerini korumak için ve Asur çiviyazısı yazıtlarıyla tarihlendirilen Van Kalesi kayalığının doğu kısmı eteklerine I. Sardur tarafından inşa edilen eser bunun kanıtıdır. Bu eşsiz ve şaşırtıcı yapı için gereken taşların Van Gölü'nün güneyinde yer alan bir koyun öteki kıyısında, Erdemit'e komşu bir taşocağından elde edildiği sanılıyor. Büyük kaleler daha incelikli bir mimariden faydalanırken, dev duvar işçiliği Urartu kalelerinin ortak özelliği olagelmiştir.

Ancak bu büyük kaleler arasında farklı standartlar göze çarpar: Menua saltanatı sırasında bile, Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Körzüt Kalesi'nin duvar işçiliğinin, II. Sardur tarafından yaptırılan, tapınağı ve sarayıyla Çavuştepe Kalesi'ninkinden daha alt nitelikte olduğu kesindir. Körzüt Kalesi'nde, Urartu duvarlarının karakteristiği olan hafif dışbükey blokların bazıları üstünde kalan çentikler, yerleştirilmelerini kolaylaştırmak için iplerin kullanılmış olduğunu kanıtlar. Tapınaklar, mezarlar, saraylar ve evler dikkat çekici olsa da, Urartu medeniyetinin en önemli mirası tepeler, kanallar ve su rezervleri için barajlar üzerine oturtulan masif kalelerdir.

1991'den itibaren, kazılar, doğuyla Van'a geçiş yollarını savunan Tuşpa'nın kuzeydoğusuna (Van Kalesi) 11 kilometre uzaklıkta bulunan Anzaf'taki iki kalenin, üsttekinin ve alttakinin kalıntılarını ortaya çıkardı. Bu kalelerin en küçük ve en eskisi olan Aşağı Anzaf, ortaçağda ve daha yakın zamanlarda ciddi şekilde hasar görmesine rağmen İşpuini'nin (İÖ 830-810) kabartmalı sütun kaidelerinin ve yediye beş metrelik bir odası olan bir girişin elde edilmesini sağladı. 60.000 metre kare kaplayan Yukarı Anzaf Kalesi bundan on kat daha büyüktür. Burada yerel tarım ürünleri için ambarlar bulunur, topraklar kalenin doğusuna bir kilometre uzaklıktaki bir baraj sayesinde sulanır. Sekiler halinde sıralanan alçak bir kent, kalenin güneyine doğru 141.000 metre kareye yayılıyordu, her ikisi de masif duvarlarla çevrilmişti. Yazıtlar Menua saltanatının (İÖ 870-786) bütününü açıkça tarihlendirmemizi mümkün kılar. Üstteki kalede silahlar ve Urartu tanrılarını dikkat çekici bir şekilde temsil eden adak kalkanlar içeren kare planlı daha eski Urartu tapınağı bulunur. Kazı kentin bir kısmında gün ışığına çıkarılmış önemli ortaçağ kalıntıları üst üste eklenmişti ve böylelikle yaklaşık 5 metrelik bir kalınlık üzerinde Urartu katmanını koruyordu.

Van'ın kuzeybatısına yaklaşık 30 kilometre uzaklıkta, Van Gölü kıyılarına açılan bir müstahkem mevki olan Ayanis kazıları, volkanik kaya temeli ve tuğla üstyapısıyla bir duvar tarafından korunan kaleyi ortaya çıkarmıştır. Bu kalenin merkez noktası bir çevre duvarı, anıtsal sütunlu revaklarla çevrili açık bir ön avlu ve ahşap bir çatıyla birlikte 30 metre karelik bir tapınaktı. Doğu tarafında, bilinen en eski Urartu çiviyazısı yazıtıyla birlikte Urartu'da en iyi şekilde korunmuş bir *cella* (Tanrı heykelinin yerleştirildiği bir çeşit sundurma) bulunuyordu; kaymak taşından sunak platformuysa kutsal ağaç motifleriyle birlikte bir dizi kanatlı aslan ve kartal başlı aslanla süslenmişti. Bu adak nesneleri arasında aslan ve boğalarla süslü, tapınağın duvarından sarkan bir metre çapında bronz bir kalkan vardı. Ayanis, II. Rusa'nın (İÖ 685-

645) saltanatı sırasında erken inşa edilmişti. Yapılar bir yangın geçirdi ve yeniden inşa edildi (Ağaçbilim İÖ 651-650 gibi bir tarih verebilir).

SAVAŞ TANRILARI VE ÖLÜLER KÜLTÜ

Teişeba ve güneş tanrısı Şivini tarafından desteklenen Haldi kültüne dayalı Urartu'nun devlet dini, hiç şüphesiz kraliyet hanedanına belli bir karizma atfetmiştir; fakat sık sık bahsi geçen askeri ve ekonomik faaliyetleri dışında, krallığın özel nitelikleri ve işlevlerini bize gösterebilecek herhangi bir metin mevcut değildir.

I. Sardur'un oğlu İşpuini, gerek kendi lideri gerek oğulları Inuşpua ve Menua'nın yardımıyla muhtemelen İÖ IX. yüzyılın son yılları boyunca dini reformlara girişti; Menua babasının ölümüne dek (İÖ 810) birkaç yıl naip yardımcılığı da yaptı. Bu dönemde Tanrı Haldi'nin ortaya çıkışı aslında en çarpıcı yenilik olarak anlaşılabilir; Assur'un rolüyle mukayese edildiği aşikâr olduğundan, savaş tanrısı olarak elbette panteonun başındaydı. Ancak Assur'un tersine Haldi, Şivini gibi bir yeni gelendi. Urartu'nun belli başlı tanrılarından üçü içinden yalnızca Teişeba hiç kuşkusuz kökenlerini uzak Hurri geçmişten alır. En azından I. Sardur'dan itibaren Urartu hanedanının hâlâ kazılmayan zengin Musasir kentiyle özel ilişkiler sergilediğine dikkat çekilebilir. Revanduz yakınlarında yer alan bu kent, kentin ve sarayın (İÖ 879) yeniden inşası tamamlandığı sırada verdiği ziyafeti anlatan, Nemrut'taki Asurnasirpal dikilitaşına kazılı yazıt tarafından zikredilir. Musasir, muhtemelen dini nedenler yüzünden, hem Urartu hem de Asur tarafından onurlandırılır. Arzaşku'nun III. Salmanassar tarafından yağmalanması yalnızca kraliyet iktidarının ana merkezinin Tuşpa'ya taşınması değil, aynı zamanda bu iktidarın yeni bir hanedan tarafından ele geçirilmesi sonucunu doğurmuştur. II. Rusa tarafından bir hisar üzerine inşa edilen ve Toprakkale adıyla tanınan gelecekteki kalenin yanında, Meher Kapı [Mheri Tur] kayalığı üzerindeki uzun yazıt, onun emriyle Urartu tanrı ve tanrıçalarına yapılan sunuların olağanüstü sayısı ve dikkatli seçimiyle kendini meşrulaştıracak bu hanedanın çabasını kanıtlayabilecektir. Musasir ve Meher Kapı yazıtına atfedilen genel olarak Urartu diline etki gerçekten anlamlıysa, Urartu kraliyet ailesinin Musasir'le ilişkisi olmuştur. II. Sargon'un ganimet listesi, Van krallarının Haldi tapınağına zengin sunular yapmayı kendilerine görev bildiklerini gösterir.

Urartu tarzı bir tapınağın arka kapısına benzeyen kesik bir kaya parçasına kazılmış Meher Kapısı yazıtı, bizzat toprağa ibadetin bir yansısı olabilir; açık havada kayaya oyulmuş sunaklar üzerinde bula-

bileceklerimizin bir benzeridir ve dikkat çekici bir örneği Van Kalesi kayalığının kuzey kısmının etekleri dibindeki II. Sardur'unkidir. Kazılı olsun olmasın, dikilitaşlar da toprağa ibadet olasılığının göze çarpmasına izin verir. Erzincan yakınlarında hiçbir bezeme taşımayan Altıntepe'ninkiler bir türbenin üzerinde yükselir ve Urartu'da çok sayıda yazıt için olduğu kadar tapınakların inşası için de yaygın kullanılan bir kaya olan bazalta incelikle oyulurlar. Kaba ya da işlenmemiş, sonradan yakılan Hasanlu IV'ün ilk eserlerinin dikilitaşlarıyla çelişirler; Hasanlu ile Urartu uygarlığı arasında sürmüş güçlü bir ilişki kurmayı sağlayabilirler. Patnos yakınlarındaki küçük Giriktepe kamu binası bize daha emin bir ilişki sağlar: Hasanlu'da olduğu gibi burada da, karakteristik bir resim olan aslan başına iğne saplayan genç kadınlar ölüdürler; böylelikle bu, iki kazı kent arasında bir paralellik kurmayı mümkün kılar.

Altıntepe açık hava sunağı yakınlarındaki kayalığın çatlaklarına bırakılmış toprak vazolar, onun gömüt yapısını güçlendirir, kremasyonlar yakınında sunuların olmayışı ise türbede bulunanları daha da anlamlı kılar. Bronz plakalara ve mühürlere kazılı sahneler gibi, Altıntepe dikilitaşlarının karşısındaki havuz tanrılar onuruna yapılan saçı törenlerini kanıtlar. Toprakkale kaynaklı bir mühür, rahip ya da yakaranın karşısında bir küple birlikte, bir ağacın –kuşkusuz kutsal bir ağaç– yanındaki dikilitaşları resmeder. Küpler ve muhtemelen ekmek ya da meyveden oluşan yemek yığınları altında yıkılmak üzere olan bir masa, Hoşap'ın hemen yakınında Giyimli köyünde bulunan zengin bir hazineden kaynaklı bronz bir levha (bu levha şimdi Van Müzesi'nde bulunmaktadır) üzerinde yer alır. Başka yerlerde olduğu gibi Altıntepe'de de şarap küpleriyle ve başka besinlerle dolu kilerler büyük önem taşımaktadır, bu odalar açık bir şekilde tapınakla ilişkilidir. Bununla birlikte Meher Kapı kayalığı üzerindeki yazıt Haldi, Teişeba, Şivini ve bir dizi küçük tanrıyı ilgilendiren sunuları yöneten kurallar hakkında en iyi bilgi kaynağıdır. Haldi 17 boğa ve 34 koyundan, Teişeba 6 ve 12, Şivini 4 ve 8'den aşağısını kabul etmezken, öteki tanrıların çoğu 2 boğa ve 4 koyun ya da 80 tanrının ekseriyeti yalnızca 1 boğa ve 2 koyunla yetinmek zorundaydı. İkidilli Kelişin dikilitaşı tanrılara sunulan hayvanların sayısını, silah ve bakır kap kacak sunularını tanımlar. Sonraki saltanatlar boyunca, en azından II. Sardur'un yıllıklarının sonunda geçen sunuların listesinde, daha askeri bir eğilim belirir; bu yıllıklar kayalık yüzeylere ve 1916-1917 Rus seferiyle keşfedilmiş Van kayalığının kuzey tarafında yer alan büyük açık hava sunağının dikilitaşlarına kazılmıştır. Savaş arabaları, atlar, silahlar, bakır, arpa, şarap,

yağ ve çiftlik hayvanları sembolik olarak kurban edilmiş ya da tahta çıkışını bildiren seremoniler sırasında Haldi ve Urartu panteonunun öteki tanrılarına sunulmuştur. İÖ VII. yüzyıla ait yazıtların tanıklıkları doğru düzgün yorumlanırsa, sunuların II. Sardur ya da hatta İşpuini ve Menua tarafından listelenenlerden daha mütevazı olduğu ortaya çıkar. En olası açıklama, bollukta bir düşüş ve eski Yakındoğu'da her yerde olduğu gibi, taht uğruna önemli bir ek zenginlik kaynağı sayılan Urartu toprakları dışında askeri çarpışmaların sıklığıdır.

Ağaçlara inanç, Van Gölü kıyılarında Adilcevaz kaynaklı bazalt rölyefte anımsatılır ve onun ortaçağ şatosunun duvarlarına katılmış parçaları bulunmuştur. Burada Tanrı Teişeba'nın ağaca kutsal su serptiği görülebilir. İÖ XIII. yüzyıla ait Yazılıkaya (Hattuşaş) sunağının gösterdiği gibi, asırlık bir Hurri geleneği gereği, sırtına oturduğu boğayla tanınabilir. Bu tema elbette Asur kökenlidir; fakat Urartu ikonografisine mal edilmesi büyük ölçüde mühürlere dayansa da yorumlanması oldukça Urartu tarzıdır. *Sos* olarak adlandırılan ağaç büyük olasılıkla bir servidir ve Movses Khorenatsi'nin söylediklerine bakılırsa, Hıristiyanlık öncesi Ermenistan'da bu ağacın rüzgârdaki fısıltıları vahiyleri Armavir (eski Argiştini) rahiplerine iletiyordu. Ağacın Adilcevaz rölyefi üzerinde oldukça stilize bir şekilde çizilmesi, savaş tanrısı Haldi kültüne ait mızrakları akla getirir. Tanrı Teişeba'nın giysisi işlenmiş bir kumaş gibi görünür ve genelde tapınaklardaki tanrı heykellerini örten altın sarısı elbiseleri hatırlatır. Bu da bize, üretildikleri yer neresi olursa olsun Urartu'da bulunan kumaşların kalitesini açıkça gösterir.

Mızraklar, hem Altıntepe tapınağının *cella*'sında bulunanların hem de Musasir tapınağının titizlikle sınıflandırılan –96 gümüşten ve 1.514 bakırdan– zengin ganimetlerinden kaynaklı olanların gösterdiği gibi, Urartu tapınaklarında ortak bir sunuydu. Urartu yıllıklarının geleneksel önsözünün altını çizdiği gibi, Haldi'nin silahı savaşta kralın önünde gitmeliydi. Horsabad kaynaklı Musasir tapınağının kabartma betileme, giriş kapısını çevreleyen çatının ve mızrakların tepesini aşan büyük bir mızrak ucundan oluşur; yuvalar, Altıntepe tapınağının kapısının yanında aynı şekilde dizilir: Bütün bunlar bize savaşa ilişkin inancın ve monarşinin askeri yapısının önemini gösteren bir diğer kanıttır. Urartu'da yaygın tipte tapınak yapısı, kalınca bir çift küp uzunluğuna ulaşan masif duvarlarıyla, kısmen de olsa bir kale ya da kale burcunun yapısını akla getirebilir. Muş ilinde, Kayalıdere tapınağı altında keşfedilen büyük miktarda pişmemiş tuğla kalıntıları, bu çok özel Urartu mimari biçiminden çıkardığımız fikri güçlendirir. Urartuların sonraki kuşaklara bıraktığı miras araştırılırsa hiç kuşku-

suz Nakş-ı Rüstem'de, "Zerdüşt küpü" adı verilen mabet karşımıza çıkacaktır. Mezardan daha çok bir mabedi andıran Zerdüşt küpünü, Büyük Darius'tan itibaren Akamanış krallarının kayalıklarına oyulmuş mezarlarla ilişkilendirmek gerekir.

Hiç kuşkusuz Van kayalığı Urartu krallarının çoğunun defin yeriydi ve kaya mezarları geleneği Medler sayesinde Pers Akamanış İmparatorluğu'na iletilebildi. Movses Khorenatsi, efsane Asur kraliçesi Semiramis'e atfettiği saraylar, yatak odaları ve Van'ın hazineleri hakkında yazmıştır. Bu durum, diğerlerinin yanı sıra mezar yağmacılarının da ilgisini çekti. Ancak "kraliyet" nitelendirmesini hak eden yeterli büyüklükte yalnızca beş mezar mevcuttur ve yalnızca bir tanesinde, I. Argistis'inkinde net bir şekilde belirlenebilir bir yazıt vardır. Van Kalesi kayalığının güneyindeki sarp kayalık kısım boyunca daha çok doğuda yer alan başka bir kaya mezarlığı, mezarın karşısında yer alan bir platforma doğru inen geniş basamaklara sahiptir; altı basamaklı kısa bir merdiven eşiğe kadar gider. Van Kalesi kayalığının kuzey kısmında yer alan kayalığa oyulmuş II. Sardur'un açık hava sunağı olan Analı Kız'la yakınlığı, bu mezarın II. Sardur'a atfedilmesini inandırıcı kılar. "Neft Kuyu Mezarı" ve "İçkale Mezarı" adı verilen öteki iki mezar kıyaslanır boyuttadır ve en büyük odalarının tavanı beşikli tonoz biçiminde kesilmiştir. İçinde Neft Kuyu Mezarı'nın bulunduğu bitmemiş durum, saltanatı, selefi II. Sardur'unki gibi bir bozgunla sona eren I. Rusa'ya atfetmeyi mümkün kılar. Belli bir süre Van Kalesi kayalığının sert kristal kalkerine oyulan bu odaların mezar mı yoksa kilise mezarı mı oldukları soruldu; ancak şu anda, kraliyet ölümlerine ilişkin inanca bağlı ayinler ve sunular için gereken alana sahip olsalar da, asıl işlevlerinden şüphe edilemez. Bunu ortaya çıkaran bilhassa Altıntepe ve Kayalıdere'de bozulmadan kalmış ya da zaman zaman kısmen yağmalanmış mezarların keşfidir. Altıntepe mezarları duvarlara oyulmuş nişlere sahip oldukları kayalıklara oyulu olmayıp taş işleme yoluyla inşa edilse ve zirveleri kare ya da yuvarlak olsa da, Kayalıdere mezarlarının planı ve yapısı Van mezarlarıyla açık benzerlikler ortaya koyar. Aynı özellikler, Van'daki mezarı kare zirveli nişlere sahip olan I. Argistis saltanatından sonraki bir tarih varsayımını güçlendiren Kayalıdere'de bulunur; aynı şekilde bu mezar da taş duvarlara eklenmiş Asur tarzı kalkan biçiminde bir süslemeyle özgün bir şekilde süslenmiştir. Altıntepe mezarlarından birinin ikinci parçası iki güzel taş lahit içerir: her ikisinin de kapağı vardır ve tek bir bloğa oyulmuştur; çok iyi kesilmişlerdir fakat Urartu sanatını karakterize eden sade tarza uygun olarak neredeyse hiç süsleme ve yazıt içermezler. Urartu'daki kaya mezarları-

nın klasik planı, taş bloklarla kapanmış bir girişe sahiptir ve bunlardan biri, cenaze töreni ya da en azından son definin ardından mezarın kapatılacağı sırada küçük bir cenaze kurbanını akla getiren alevlerin dışarıda bıraktığı izlerle Kayalıdere mezarlığında sapasağlam yerindedir. Derin bir şekilde çatlamış kayaya oyulmuş kısa bir koridor sayesinde bu mezara ulaşılabiliyordu ve girişi, gediği dolduran kaba bir taş işçiliğiyle dikkatli bir şekilde tıkanmıştı. Kapının her iki tarafındaki küçük açıklık mezarın havalandırılmasını mümkün kılıyordu. Pek çoğu yakın zamanlarda İran'ın kuzeybatısında bulunan Urartu kaya mezarlarının büyük kısmı ön ana odaya açılan sayısız odaya sahiptir. Mezarların gelişimi ve yapısının evrimi hakkında çok az kanıt mevcuttur; bununla birlikte yazıtına bakarak Menua'yla ilişkilendirebileceğimiz bir Van mezarı, cenaze mimarisi doruk noktasına ancak izleyen saltanatta ulaşmış olsa da, Van Kalesi kayalığının öteki mezarlarından ya da önceki mezarlardan daha basit bir plana göre tasarlanmıştır.

Ölü yakma genel olarak halk arasında çok yaygın olsa da Urartu kraliyet ailesi ve aristokrasisi için zorunlu olan defin gibi görünmektedir. Halkın cenaze alışkanlıkları Van Gölü'nün kuzey kıyılarında Erciş ve Adilcevaz'da, Ağrı Dağı'nın kuzey inişi ve Garmir Plur yakınlarında Malaklı'da yer alan mezar kazılarından itibaren daha iyi tanınmıştır. Erciş'in hepsi profesyoneller tarafından kazılmayan taş kapaklıklı gömüleri "eski" Transkafkasya kültürünün bazı özelliklerine sahiptir: belki de bu yerde eski bir göçebe mezarlığı o zamana kadar kullanılmıştı. Argiştini'de (Armavir) sonradan evlerin kapladığı İÖ VIII. yüzyıl başına ait bir mezarlık, yapı işçilerine ait olabilir. Urartu defin geleneklerinde çeşitlilik eksikliği etnik bir homojenlik hipotezini güçlendirir.

BİLİNMEYEN BİR UYGARLIK

Daha derin bilgi sahibi araştırmacılar, uygarlıkların ya da onların özel çalışma alanlarını oluşturan devletlerin gerçekleştirdiklerini uzun zaman Urartu yararına yüceltmeye çalıştılar: Urartu, Asur ve çevre ülkelere atfedilir olması dışında, onu kültürsüz basit dağ bölgesi seviyesine indirmeye kalkışanlardan ve Yakındoğu'da yayılan nesneleri kendisine atfedenlerden çok çekti. Bu tarz teoriler İÖ I. binyılın başlangıcı boyunca Yakındoğu'da sanatın ve zanaatın kozmopolit yapısını göz ardı eder. Mesela yalnızca bronz süslemeleri ayakta kalan Urartu'nun ahşap mobilyaları, II. Asurnasirpal'dan itibaren Asur'unkiler ve daha sonra Suriye'nin kuzeyindekilerle pek çok ortak özelliğe sahiptir. Bilhassa boğa kafası biçiminde kenarları süslü kazanlar, Kuzey Suriye ya

da daha az ihtimalle Frigya kökenli de olabilirken sıklıkla Urartu'ya atfedilmiştir.

Hükümetin, taşra başkentlerinde olduğu gibi Van'da bir kraliyet sarayında merkezileşmesi, daha önceleri evsiz barksız olan zanaatkârlara, özellikle demircilere ve elbette duvarcı ve marangozlara iş imkânı sağladı; kuşkusuz saray çalışanları arasında dokumacılar da sıralanabilir. Altıntepe ve Erepuni saraylarının duvarlarını süsleyen ressamlar özgün anlayıştan yoksun gibi görünür; zira süslemeleri açıkça Asur etkisi taşır. Bununla birlikte, büyüleyici bir yalanan buzağı sahnesinin gösterdiği gibi Erepuni resimleri belli bir kişisellik ortaya koyar; bu eserin ruhu, II. Rusa idaresinde yönetimin yeniden örgütlenişi sırasında komşu Erepuni Kalesi'nden nakillerinin ardından Garnir Plur'da bulunan kalkanları süsleyen geleneksel aslan dizilerinin uzağındadır. İÖ IX. yüzyıl Asur sanatının kısmen temsilcisi, sarayın geleneksel tarzına uygun bronz kasklar, kalkanlar, kemerler ve sadaklar uzun zaman boyunca Urartu bronz el işçiliğinin olağanüstü ürünleri olarak görüldü. O zamandan beri genellikle Urartu'nun son yılları olarak tarihlendirilebilecek kendi fantastik yaratıkları ve hayat dolu çizimleriyle popüler bir tarzın varlığı kabul edildi: Urartu'nun düşüşünün ardından hiç kuşkusuz birkaç yıl uygulanmış olsalar da Urartu sonrası yapım parçalarını içeren Giyimli hazinesine bilhassa dikkat çekilebilir.

Mimarisi, parlak ve cilalanmış kırmızı çanak çömleği ve metal eserlerinin çoğu ile Urartu'nun maddi uygarlığı kendi karakterine sahipti. Zanaatkârlarının çok az tanınmış olması üzücüdür. Ne olursa olsun Urartular Ermenilere inşa yeteneklerini ve bazı süsleme motiflerini aktardı.

ERMENİLERİN GELİŞİ

Ermenilerin kökeni ve onların Urartu topraklarına gelişlerine ilişkin tanıklıklarda tarihsel olayları kurgudan ayırmak güçtür. Özel ve coğrafi isimler arasındaki benzerlikler üzerinde çok fazla ısrar etmek tehlikelidir: bu yüzden, Hitit tanıklıklarına göre Anadolu'nun kuzeydoğusunda yer alan "Hayasa" toprağının ismiyle Ermenilerin onların ülkelerine verdiği "Hayasdan/Hayg" ismi karşılaştırılabilir; veya Urartu metinlerinde geçen ve Muş Ovası'yla bir tutabileceğimiz "Urme" ve Büyük Darius'un Behistun'daki yazıtında zikredilen "Armina" Başka bir kafa karıştıran ipucu muhtemelen IV. Sardur'un halefi ve III. Rusa'nın babası "Erimena" isminden elde edilebilir ancak başka bir teoriye göre Erimena II. Rusa'nın (İÖ 685-645) kardeşlerinden biridir.

Frigya'dan geldiklerini ve Frigler gibi silahlı olduklarını düşünen Heredot'un tanıklığı, Ermeni ile Frig dilleri arasındaki benzerliğe yoğunlaşan Yunanlı seyyah Eudoxe de Cyzique'inkinden (İÖ II. yüzyıl) biraz daha kapsamlı olsa da, Ermenilerin Batılı kökenlerinden kuşku duymak pek o kadar mümkün değildir. Yarı efsanevi olsa da, Yunanlı coğrafyacı Strabon'un (çağımızın başlangıcına doğru) hikâyesi sırasıyla eski İşuva (Elazığ kenti yakınları) bölgelerine ve Asur'da yer alan Sophene ve Adiaben'e göndermede bulunur: yeni yurtlarına varmak için en azından Ermenilerin bir kısmı tarafından izlenen güzergâhlara ilişkin bilgiler anlamlı olmalıdır. Ermenilerin kendi adını taşıyan kahramanı Hayg'ın Babil devine karşı zaferinin Movses Khorenatsi tarafından aktarılan efsanesinin, Urartu'nun düşüşünü izleyen senelerde Ermeni güçleriyle Babil güçleri arasındaki bir karşılaşmanın popüler bellekte hâlâ hatırasını sürdürdüğünü düşünmek tam olarak anlaşılmaz değildir. En azından belki de bu, aynı yazarın Van ve çevresindeki sulama ve mimari çalışmalarını kendisine mal ettiği kraliçe Semiramis'le ilgili olan efsaneler içinde bulmanın güç olduğu tarihsel olayların yansısı olabilir.

Ksenophon'un *Kyropaidia*'sı bir kurgu kitabı olsa da, Behistun'daki Büyük Darius'un yazıtı gibi onun tanıklığı ve Strabon'un Pers İmparatorluğu'nun satraplıkları hakkındaki hikâyesi, Ermenilere ilişkin İÖ VI. yüzyılın sonunda yeni vatanlarının büyük bir kısmına güvenli bir şekilde yerleşmiş bir halk imgesi verir. Ksenophon'a göre Urartu'nun düşmesinin ardından ayakta kalan yerliler olan Alarodlar, Ermenilerin teşkil ettiği bu yeni gelenlerle aynı bölgeyi paylaşmış olabileceklerdi; tam tersine Strabon Urartu halkının geri kalanı için tercihini daha dramatik bir yer değişikliği tasarısından yana kullanacaktı; zira Urartulardan gelen Alarodlar on sekizinciye dahilken Ermenilerin on üçüncü satraplığı oluşturduğuna dikkat çekecekti. İÖ VI. yüzyıl önceleri Urartu Devleti'nin sınırları dahilinde yer alan dağlık bölgedeki uzun bir karanlık dönemin başına işaret etse de, önemli bir göç hareketi ya da Ermenilere isnat edilebilir bir istilaya ilişkin tarihsel ya da arkeolojik izlerin olmayışı anlamlı bir işarettir. Bu soruna en olası çözüm, Ermenilerin belki de daha önceleri çok sayıda mevcut oldukları hatta Urartu Krallığı Kyaksares (İÖ 590) idaresinde Medlere geçtiği zaman daha geniş olarak dağıldıklarıdır.

Eski Yakındoğu krallıkları fethedilmiş halklarla ilgili kasıtlı bir sınır dışı politikası izleme eğilimindeydi; bunu yalnızca bir terör silahı olarak değil aynı zamanda ıssız toprakları nüfuslandırma yolu ve zaman zaman da itaatsiz yerel halk üzerindeki iktidarlarını pekiştir-

me amacı olarak görüyorlardı. Sürgün edilenler ya bu yeni topraklara yerleşebilir veya işçi ya da asker olarak görev alabilirlerdi. "Asurlu Asarhaddon" (İÖ 681-669) denilen kahin, Urartu Kralı II. Rusa'nın Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Şubria sınır bölgesine Urartu ordusuna alınan Kimmerlerin (Karadeniz'in kuzeyinden gelen göçebeler) yardımıyla ya da yardımsız operasyon yapıp yapmayacağını güneşin kralı Şamaş'a sormasını isteyen kralı ifşa eder. Aynı saltanata ait başka bir metin, iki krallık arasında bir iade anlaşması varmış gibi Urartu mültecilerinin özenle II. Rusa'ya gönderildiğinden bahseder. Asarhaddon şu meseleye özellikle duyarlı olabilmiştir: *Eski Ahit* aslında babası Sanherib'in [Senekerim] katillerinin Ağrı (İÖ 681) topraklarına kaçmasına göndermede bulunur.

O halde II. Rusa'nın, babası II. Argistis'e (İÖ 707) ciddi bir bozgun yaşatmış olan bizzat bu Kimmerler arasından asker alması muhtemeldir. Liderleri Teuşpa'nın Toros'un eteklerinde Asarhaddon'un güçlü orduları tarafından bozguna uğratılmasının ardından Urartu'ya hizmet etmeyi kolaylıkla benimseyecek olan onlardır. Asur kralı için bu hem kuzeydoğu hem de kuzeybatıdan tehdit altında olan uzun bir sınır kesiminde yalıtılmış bir eylemi temsil ediyordu. Kimmerler ve İran kökenli (Kimmerler Trakya kökenliyken) öteki göçebelerden olan İskitler iki devlet için tehlike arz etseler de, eski rekabetleri azaldığından en acil tehdit Urartu içindir. Kimmerlerin Urartu topraklarına ve daha batıda Frigya Krallığı'nın tam kalbine doğru hızla yer değiştirmeleri, arkalarında, belki de bilhassa Yukarı Fırat'ın batısında Tabal Konfederasyonu'nun parçasını oluşturan topraklarda bazı kabile grupları bırakmış olmalıdır. Bu bağlamda klasik yazar Hippolyte'ten esinlenmiş varsayımı kabul etmek ve böylelikle zamanımızın ünlü Ermeni tarihçisi Nigoğayos Adonts'u takip etmek yerinde olur; Adonts'a göre *Kitabı Mukaddes*'teki "Gamer" Kapadokya (Ermenice *Gamirk)* halkını ve "Tokarma/Torkom" Ermenileri temsil eder. Tarihsel kaynak olarak *Eski Ahit*'in tanıklığı –Ninova ve arkasından Van'ın düşüşünü izleyen karanlık döneme açıklamalar getiren Yaradılış'ın onuncu bölümü gibi– bütünüyle reddedilemez. Bu kaynağa göre Tokarma Gomer'in oğullarından biri, Tubal (*Tabal*) ve Meşek (*Muşki*/Frigya) Gomer'in erkek kardeşleri ve Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'in [Hapet] oğullarıydı. Nuh'un soyu hiç kuşkusuz Ararat Dağı'na kutsal kitapvari bir ilişkiyle bağlanmış olsa da, Yaradılış'ın X. Bölümü'nün soyağacında burada zikredilen öteki kişiler dikkat çektiğimiz karanlık dönemden önce ve boyunca Anadolu'nun etnik ve politik güçlerini temsil ediyor görünürler. Gomer adı gerçekten Kimmer ırkına ait gibidir; sayısız Kimmer

daha sonra Kapadokya adı verilen bölgeye yerleşir: ötekiler isimlerini çoktandır Kırım'da (*Krim*) bırakmıştı. Doğuya doğru göçlerinden önce Ermeni kabileleri Tabal'a uzananı ve geç bronz çağı tarihli Hitit metinlerinde Tegarama adı verilen bölgeyi içine alan çevre arazileri işgal ediyorsa, daha erken bir gelenek gereği Kimmerlerle ilişkileri elbette daha anlaşılırdır. Muşki ile Gordion merkezli Frigya Krallığı arasında yüzyıllık ilişki karmaşık bir meseleye dönse de, Tubal ile Meşek'in kimliğinden pek şüphe edilemez: etnik kimlik Frigya Gordios ve Midas (*Mita*) Devleti'ninkinden kuşkusuz daha eskilere uzanıyordu.

Yaklaşık olarak İÖ 685 olarak tarihleyebileceğimiz, seneler süren ve Gordion'un yağmalanmasını da içine alan ayaklanmalar, içlerinde Ermenilerin de bulunduğu Batı Anadolu gruplarının doğuya doğru geçişi için uygun koşullar sağlamıştı. II. Rusa'nın, önemli bir kraliyet konutu (Kef Kalesi) yaptırdığı Adilcevaz kaynaklı bir metninde Muşki ve Hate topraklarına yapılan kısa bir gönderme, onun Urartu'nun batısında yer alan sınır bölgelerine girişini belirtir. Aynı şekilde, Kimmerler ve Ermeniler II. Rusa saltanatından başlayarak Urartu topraklarına pekâlâ girebilmişlerdir. Bu yeni gelenler, Urartu'yu temizleyen ve Fırat'ın (İÖ 637) batısında Asur iktidarına son veren İskitlerin korkunç saldırıları (pek bilinmese de) boyunca krallığın iç istikrarı için bir tehdidi temsil etti. Aras ovası üzerinde Urartu denetiminin sonu demek olan Teişeba'nın (Garmir Plur) yıkımı sırasındaki öldürücü darbe İskitler tarafından indirilmeden önce düzensizlik muhtemelen neredeyse her yerde hüküm sürüyordu. Krallığın kuzeydoğu ve batısının verimli sınır bölgeleri bir kez yitirildikten sonra ülkenin daha az verimli olan orta kısmı, Van'da merkezileşen idari ve askeri üstyapıyı artık destekleyemedi.

Hurrilerin yerlilere karışan ve kendileri de Hint-Avrupalı olan son soyları Ermeniler, eski Urartu topraklarının çoğunu işgal etmek için yeni gelen ötekilerle birleşti. Başarılarının anahtarı, görece azalmış sayılarına rağmen, belki de en verimli toprakların bazılarını işgal etmek oldu; bu da onlara siyasi bir üstünlük sağladı ve isimlerini yeni vatanlarına bırakmalarını mümkün kıldı. Movses Khorenatsi'ye göre, sadık yoldaşlarını topraklarını ektikleri Aras vadisine doğru götüren Hayg'ın oğlu Aramaniag oldu; Aramaniag'ın oğlu vaktiyle Urartu Argiştini kalesinin yükseldiği Armavir'i inşa etti.

Sonraki geleneklerin belirsizliğine rağmen, genel bir şema ortaya koymak aslında mümkün; buna göre, içlerinden bazıları Fırat'ın (Karasu) üst kıyılarında yer alan eski Hayasa toprağını aşmış olabileceğinden, Ermeniler batıdan gelmiş olabilir. Urartu'nun çöküşünden ve

düşüşünden yarar sağlayacak tek göçmen topluluk olduklarını söylemek pek mümkün değil. Bu yıkımdan iki yüzyıl sonra Ksenophon'un *Anabasis*'teki tanıklığı, belki de Alarodların yağmalarından kendilerini korumaya çalışan, duvarlar ve çukurlarla çevrili kırsal yerleşimlerin başındaki klan liderleriyle, oldukça primitif bir toplumsal yapıyı akla getirmektedir.

KAYNAKÇA

Eski Urartu ülkelerinde yeni bulunanlar. Günümüzde henüz sentezlenmeyen dergi makalelerindeki belgelemeler. C. A. Burney ve D. M. Lang, *The Peoples of the Hills* (Londra, 1971) içinde genel sunum, V. Bölüm. W. Klesis ve H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu* (Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Teheran, Berlin, 1976) içindeki daha yeni kaynakça. B. B. Piotrovskii, *Urartu: the Kingdom of Van and its Art* (Londra, 1967). Sergi katalogları: Hans-Jörg Kellner, *Urartu, ein wiederentdeckter Rivale Assyriens* (Prähistorische Staatssammlung de Munich, 1976) ve Stephan Kroll, *Urartu, das Reich am Ararat* (Helms-Museum, Hamburg, 1979).

G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinobraznye Nadpisi* (Moskova, 1960), şimdiye kadar bilinen çiviyazısı yazıtların en kapsamlı ve en bilimsel baskısı. Mühürler için, M. N. Van Loon, *Urartian Art* (İstanbul, 1966); G. Azarpay, *Urartian Art and Artifacts* (1968). Ayrıca S. Kroll, *Keramik urartäishcher Festungen in Iran* (D. A. I., Berlin, 1976); C. A. Burney ve C. R. J. Lawson, "Urartian relisfs at Adilcevaz..." (*Anatolian Studies*, VIII, 1958).

Kazı raporları arasında: Tahsin Özgüç, Altıntepe I, *Architectural Monuments and Wall Paintings; Altıntepe II, Tombs, Storehouses and Ivories* (Ankara, 1966-1969); C. A. Burney, "A first season of excavations at the Urartian citadel of Kayalıdere" (*Anatolian Studies*, XVI, 1966); W. Kleiss, önemli İran kalesi hakkında, *Bastam I* (Berlin, 1979); Ermenistan Cumhuriyeti'nin önemli bir eski kenti hakkında, B. N. Arakelian, "Alcuni risultati della ricerca archeologica ad Armavir" (*Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XIV, 1971).

Alan hakkında, E.T. Degens ve F. Kurtman, *The Geology of Lake Van* (Türk Maden Tetkik Arama Kurumu, Ankara, 1978).

Çok verimli son yirmi beş sene için (mesela Van bölgesi ve Ermenistan'da arkeoloji, eski yazıtlar vs), R. D. Barnett, "Urartu", *Cambridge Ancient History* (2. Basım), Cilt 3, I. Bölüm (Cambridge University Press, 1982, s. 314-371); C. A. Burney, "Hurrians and Indo-Europeans in their historical and archaeological context" (*Al-Rafidan*

18, 1997, s. 175-193); H. F. Russell, "Shalmaneser's campaign to Urartu in 856 B. C. and the historical geography of Eastern Anatolia according to the Assyrian sources" (*Anatolian Studies* XXXIV, 1984, s. 171-201) ve M. Salvini, "The historical background of the Urartian monument of Meher Kapısı", A. Çilingiroğlu ve D. H. French, *Anatolian Iron Ages 3*, (Londra, 1994, s. 205, 210); P. E. Zimansky, "Urartian geography and Sargon's eight campaign" (*Journal of Near Eastern Studies* 49, 1990, s. 1-2).

Yeni monografiler arasında: T.B. Forbes, *Urartian Architecture* (*British Archeological Reports-International Series 170*, Oxford, 1983); P. E. Pecorella ve M. Salvini, *Tra Lo Zagros e l'Urmia-Richerche Storiche ed Archeologiche nell'Azerbaighian Iraniano* (Edizioni dell' Ateneo, Roma, 1984), Urartu öncesi ve sonrası dönemleri de içine almaktadır; M. Salvini, "Researches in the region between the Zagros Mountains and Urmia Lake" (*Persica* 10, 1982, s. 1-35); *Geschichte und Kultur des Urartaer* (İstanbul, 1999); P. E. Zimansky, *Ecology and Empire-The Structure of the Urartian State* (Studies in Ancient Oriental Civilizations 41, University of Chicago Press, Chicago, 1985); J. Curtis, "Urartian bronze belts" (*Zeitschrift für Assyriologie*, 86, 1996, s. 118-136); O. W. Muscarella, "Urartian metal artifacts: an archaelogical review", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* (Ingenta Connect, Cilt 12, 1-2, 2006, s. 147-177).

Öteki kongre belgeleri arasında: D. H. French (No. 2-3) ve R. J. Matthews'un (No. 4) katkılarıyla A. Çilingiroğlu tarafından *Anatolian Iron Ages Colloquium* 2, 3 ve 4; Ankara İngiliz Arkeoloji Kurumu tarafından yayımlanan, *Monographs*, No. 2 ve 3 ve *Anatolian Studies* 49 (1999) No. 4. İzmir (1984), Van (1987) ve Mersin'de (1990) gerçekleştirilen kolokyum makaleleri arasında: Urartu teması üzerine 12 makale (1987); ayrıca O. Belli, *İstanbul University's Contributions to Archaelogy in Turkey 1932-2000* (İstanbul University Rectorate Research Fund, 2001, s. 157-194, Van Kalesi kazıları, Anzaf, vs; s. 336-381, yazıtlar, madenler, sulama, vs).

Van'ın kuzeyinde Ayanis Kalesi kazıları sayesinde: A. Çilingiroğlu, "Excavations at the fortress of Ayanis" (*Anatolian Iron Ages, 3*, Londra, 1994, s. 41-47); A. Çilingiroğlu ve M. Salvini, "When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of the word '*shuri*'?" (*Anatolian Iron Ages, 4: Anatolian Studies* 49, 1991, s. 55-60); Z. Derin, "Potter's Marks of Ayanis Citadel, Van" (a.g.y., s. 81-100); O. Belli: "Dams, reservoirs and irrigations channels in the Van plain in the period of the Urartian Kingdom" (a.g.y., s. 11-26); O. Belli, "Urartian dams and ar-

tificial lakes recently discovered in eastern Anatolia" (Tel Aviv 21, 1), 1994, *Iran* s. 77-116); M. T. Tarhan, "Recent research at the Urartian capital Tushpa" (a.g.y., s. 22-57); A. Çilingiroğlu ve M. Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavatons at Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998* (Roma, CNR Istituto per gli Studi Micenie ed Egeo-Anatolici, 2001).

Ermenistan için, ön raporlarla birlikte Horom (bilhassa Urartu öncesi eski kenti) kazıları: Rouben S. Badalian vd, *Iran* XXX (1992, s. 31-48); *Iran* XXXI (1993, s. 1-24); *Iran* XXXII (1994, s. 1-29). Aynı zamanda A. T. Simith ve K. Kafadarian, "New plans of Early Iron Age and Urartian fortress in Armenia: a preliminary report on the Ancient Landscapes Project" (Iran, XXXIV, 1996, s. 23-37) ve A. T. Smith, "The making of an Urartian landscape in southern Transcaucasia: a study of political architectonics" (*American Journal of Archeology*, 103 (1), 1999, s. 159-164); D. H. French ve G. D. Summers, "Pre-Urartian and Urartian pottery from the Mush region" (*Anatolian Studies*, XLIV, 1994, s. 45-71). Urartu'nun kökenlerinin bazı kısımlarını ilgilendiren üç makale: K. Bartl, "Some remarks on Early Iron Age in eastern Anatolia" (*Anatolica*, XXI, 1995, s. 205-212); V. Sevin, "The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz Excavations" (*Anatolian Iron Ages*, 4: *Anatolian Studies* 49, 1999, s. 159-164); D. H. French ve G. D. Summers, "Pre-Urartian and Urartian pottery from the Mush region" (*Anatolian Studies*, XLIV, 1994, s. 75-84).

III
İran ile Greko-Romen Dünyası Arasında Ermeniler (İÖ V. Yüzyıl-İS 300'e Doğru)

PERS HEGEMONYASI

Ermenistan'ın Oluşumu ve Akamanış İmparatorluğu'na Dahil Edilmesi

Gördüğümüz gibi, Ermenilerin batıdan geldikleri yadsınamaz. Sonradan "Ufak Ermenistan" ya da "Küçük Ermenistan" olarak adlandırılacak yerleşimin işgalinin ardından komşu Yegeğiats (Agilisen) bölgesine dalmak ve böylelikle Fırat'ın doğusuna geçmek zorunda kaldılar. Batıya ve kuzeye doğru uzanmadan önce Arsanias [Murat], Dicle ve Van Gölü yönünde büyüdüklerini düşünmek için nedenler vardır. VIII. yüzyıla ait bir Urartu yazıtıyla onaylanmış Arme ülkesi doğuya doğru ilerleyen Ermenilerin öncüsünü mü teşkil ediyor yoksa "Arme" adının onlarla hiçbir ilgisi yok mu?

Bununla birlikte Ermeniler Urartuların çoğunluğunu oluşturan ve Yunanlı yazarlar tarafından "Khaltlar" ya da "Alarodlar" denilen yerli halkların inatçı direnişiyle karşılaştı. Akamanış ailesinden Pers Kralı Kuruş'un [Kyros] VI. yüzyılın ortalarına doğru son vereceği Medlerin hâkimiyeti sırasında Ermeniler ile Khaltlar arasındaki mücadeleler doruk noktasına ulaştı: Yunanlı tarihçi ve Komutan Ksenophon tarafından yazılan Büyük Kuruş'un eğitiminin idealize edilmiş hikâyesi *Kyropaidia*'da [Kuruş'un Çocukluğu] bunun kurgusal bir yansıması vardır. Aslında Ksenophon 401'de Ermenistan'dan geçtiği sırada tercümanlar aracılığıyla ülke insanlarının kulaktan kulağa yaydığı güzel hikâyeler duymuştu. Tarihsel unsurlardan başlayarak gelişen bu sözlü gelenekler, ona, Ermeniler ile Khaltlar arasındaki ilişkilere adanan uzun yürüyüşün özünü vermiştir. Anlatılanlara göre, Ermeni kralının ve onun oğlu Dikran'ın yardımıyla dağlarına yerleşen Khaltları boyun eğdirmeyi başaracak bizzat Kuruş olacaktı. Üstelik bu seferin sonunda, diğerlerinin yanı sıra, iki halk arasında karşılıklı askeri yardım ve akraba evliliği hakkı doğuran bir anlaşma imzalandı; Ksenophon'un

dediğine bakılırsa onun zamanında bu anlaşma hâlâ geçerliydi. Aslında az ya da çok uzun zamandır Ermenistan'a yerleşmiş farklı halkların beraberliği yavaş yavaş gerçekleşecek ve isimlerini Khaldia (Bizanslıların Chaldie'si) adı verilen Kuzeybatı Ermenistan'ın bir iline bırakacak Khaltlardan uzun süre bahsedilecektir.

Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Kuruş ve halefi Kambyses'in hanedanlıkları sırasında Ermenilerin durumu hakkında kesin hiçbir şey bilinmiyor. 522'de, Akamanış ailesinin başka bir üyesi, Hystaspe'nin oğlu I. Dara [Darius] bir komplodan faydalanarak öteki altı Pers soylusunun yardımıyla iktidarı ele geçirecekti. Bu olay imparatorluk illerinde genel bir ayaklanmanın işareti olacaktır. Üç dilli büyük Behistun yazıtında ("Ermenistan" –eski Pers versiyonunda *Armina*– ve "Ermeniler"in zikredileceği ilk doküman) kendisine karşı neredeyse her yerde ortaya çıkan sahte taht talipleri üzerindeki zaferini açıklayan Kral Dara'nın bizzat kendisi olmuştur. Bu metne göre Ermeniler özel bir inat sergilediler. Uyruklarını ikna etmekte başarılı olamayan Ermeni Dadarşiş'in yerine, güneyden inen isyancıları Ermenistan'a doğru geri çekilmek zorunda bırakan ve onlara arka arkaya üç bozgun yaşatan bir Pers getirildi. Ermeni isyanının sonunu getirmek için bir yıldan fazla bir zaman ve tekrarlanan savaşlar gerekmiştir.

İmparatorluk İli: Ermenistan

Kuruş, Akamanış İmparatorluğu'nun kurucusu olmuşsa, onu adına yaraşır idari yapılarla donatan Dara olmuştur. Ermenistan bu örgütlenme içinde doğal olarak bir yere sahipti; dolayısıyla Akamanışlar tarafından kaydedilen yazıtlarda pek çok başka ulus arasında Ermenistan da yer alır. Dara'nın yirmi satraplık listesinde –ki Yunanlı tarihçi Heredot (İÖ V. yüzyıl) tarafından bize kadar ulaşmıştır– on altıncı satraplık çerçevesinde Ermeniler söz konusudur. Fırat nehri, Yukarı Dicle ve Van Gölü arasına yerleşen bu Ermeniler, bütün Ermenistan'ı temsil etmez. Aras vadisine çekilmiş Alarodları (Khaltlar) ve bir başka ulusun, Matienlerin eşliğinde on sekizinci satraplığa dahil olan Saspirleri (Sper bölgesi) bunlara eklemek gerekir.

Etnik gruplar halinde bu dağılım öncelikli olarak vergilendirmenin imparatorluğun bütününde iyi işlemesini hedefliyordu. Böylelikle Ermeniler ve on üçüncü satraplığın öteki halkları yılda 400 akçeye, Alarodlar, Saspirler ve Matienler ise yalnızca 200 akçe vergiye bağlanmıştı. Normalde, uyruk vatandaşlardan istenen yıllık vergi altın ya da gümüş olarak ödenmeliydi. Fakat Ermenilerin bu ödemeyi ayni ve

özellikle de at olarak ödediğini biliyoruz. Yalnızca onlar her sene Büyük Kral'a 20.000 tay veriyordu; küçük olmasına rağmen atları Perslerinkinden daha kanlı canlıydı.

Uyruk halklar Büyük Kral'a bir askeri destek birliği de sağlamak zorundaydı. Kserkses'in 480'de Grek ülkesine karşı kumanda etmeye hazırlandığı orduda Alarodlar ve ahşap başlıkları, pişmiş öküz derisinden kalkanlarıyla Saspirler bulunur. Tam adlarıyla Ermenilere gelince, Heredot'un açık açık bir kol olduklarından bahsettiği Frigyalılar tarzında silahlanmış ve donanmışlardır. Frigyalılar ve Ermeniler zaten tek bir kumanda altında birleşmiştir. Ermeni destek birlikleri Büyük Kral'dan asla mahrum değildir. Büyük İskender tarafından bozguna uğratılmasının ve 330'da Gangamela Çarpışması sırasında Akamanış monarşisinin düşüşünün arifesinde III. Dara'nın ordusunda olduğu gibi, 368'de Kilikya seferi sırasında mevcudiyetleri kaydedilecektir.

Son olarak en azından bütün Güney Ermenistan'ın, Susa ile imparatorluğun başkenti Persepolis'i Küçük Asya'nın doğusunda, Sardes'e bağlayan Perslerin Kral Yolu güzergâhında bulunduğunu not edelim. Böylelikle ülkenin bir kısmı Akamanış İmparatorluğu'nun büyük politik merkezlerine bağlanmıştı.

400'e Doğru Ermenistan'ın Durumu: Ksenophon'un Tanıklığı

Akamanış Ermenistan'ı hakkında sahip olduğumuz en değerli doküman doğrudan Ksenophon'un tanıklığına dayanır. Kendisi, Pers tahtının mutsuz adayı Genç Kuruş'a yardım etmeye gelen Yunanlı paralı askerler, Onbinler Ordusu'na katıldı ve Ermenistan'ı güneyden kuzeye aştığı bu epik geri çekilmenin maceralarını *Anabasis* [Onbinlerin Dönüşü] adlı yapıtında yazdı.

Akamanış Ermenistan'ı bu çok etkileyici (usta okçular olan Karduklardan bahsettiği) öyküsü aracılığıyla gerçek bir kent örgütlenmesinden yoksun, fanusta yaşayan bir ülke olarak ortaya çıkar. Güzel ve geniş konutlardan hoşlansalar da, Akamanış kralları ve onların satrapları "mimar" değildir. Bundan açıkça, Ermenilerin her şeyden önce tarımla uğraştıkları ve özellikle tahıl ve çiftlik hayvanı yetiştirmekte usta oldukları izlenimi edinilebilir.

Güneşle özdeşleştirilen Mihr (Mithra) kültü onlar arasında çok yaygın görünmektedir.

Küçük Ermenistan'ın Kökenleri

Yunan ve Latin kaynakları Ermeni kaynaklarından daha sık, Büyük Ermenistan'ın batısında "Küçük Ermenistan" adını verdikleri ve

kabataslak bir şekilde Yukarı Fırat'ın kuzeyine ve batısına yayılan topraklar olarak tanımlanabilen bir bölgeden bahseder.

Küçük Ermenistan'ın kökenleri net değildir. Ancak doğuya doğru ilerlemelerinde, ona isimlerini ve dillerini bırakmak için Ermeni-Friglerin oraya yeterince yerleştiklerini varsaymak oldukça akla yatkındır. Aslında Hıristiyan döneminde Ermenice'nin kırlık bölgelerde her zaman konuşulduğu kesin olarak bilinmektedir.

Küçük Ermenistan, vadileri ve sulak ovalarıyla refah içinde bir ülkeydi ve otlakları atların (Pontus ordusuna önemli bir at katkısı sağlıyordu) ve koyunların beslenmesine hizmet ediyordu.

İlk Kurucu Mitler

Ermenistan hakkında önemli bilgiler Ksenophon'un bir diğer eseri *Kyru Paideia*'da bulunur. Tarihsel bir kurgu söz konusu olmasına rağmen yazarı, Dikran ve tanınmamış bir Ermeni kralının oğlu olan Sabaris adlarını uydurmamıştır. Bu nedenle Ksenophon'un, Ermenistan'da geçirdiği (İÖ 401-400) uzun kış boyunca, bir kral ya da bir prens olan Dikran'ın eylem ve hareketlerinin ve Ermenilerin "Khalt"lara (Urartular) karşı seferlerinin söz konusu olduğu kurgusal hikâyelerden Yunanlı tercümanlar vasıtasıyla bahsedildiğini duyduğu düşünülebilir. O halde İÖ V. yüzyıl sonunda Ermeniler kaynağını eski olaylardan alan sözlü (ve efsanevi), kulaktan kulağa veya ozanlar tarafından yorumlanan şarkılar (vipasank) aracılığıyla yayıyorlardı.

Adem'den 439 senesine kadar bu Ermeni efsanelerinin pek çoğu, üç ciltlik bir *Hayots Badmutyun* [Ermenilerin Tarihi] eserinin yazarı olan Movses Khorenatsi [Khorenli] tarafından muhafaza edilmiştir. Bu eserin tarihi ve tarihsel değeri konusunda bilginler arasında bir mutabakat sağlanamasa da, Khorenatsi'nin kendi anlatımı için kullandığı çok eski sözlü geleneklere uzanan epik döngülerin önemi inkâr edilemeyecektir. Movses tarafından aktarılan mitsel gelenekler pagan Ermenistan'da dolaşımda olan ve yüzyıllar boyunca halk geleneği içinde devam eden efsaneleri sürdürüyordu. Zor olan, bir Yunan modelinden esinlenen ve belirgin biçimde epik tarzda pek çok eski destandan alıntılar yapan Movses'in ifade seviyesini anlamaktır.

Bu efsaneler belli durumlarda Urartu dönemine dek uzanan tarihsel bir temeli ortaya çıkarır. "Güzel" adıyla maruf, ulusal bir kahraman olan Ara'nın efsanesiyle birleşen Semiramis'in [Şamiram] hikâyesinin durumu böyledir. Ara'ya âşık olan ancak reddedilen Semiramis, Ermeni ordusunu alt ederek tanrıları aracılığıyla Ara'ya hayat vermeye çalışmıştır.

Bu olayların sonunda Semiramis güneye doğru yönelmiş ve gölün doğu kıyısında, Urartu kralları tarafından "Tuşpa" adı altında kurulmasına rağmen Şamiram tarafından yaptırılan ve "Şamiramapert" ismini alan Van kentini bizzat kurmaya karar vermiştir; Urartu Kralı Menua tarafından inşa edilen kanal da hâlâ "Semiramis Nehri" olarak adlandırılır.

Uzmanlara göre Semiramis efsanesi Ermenistan'la çok yakından ilgilidir. Aslında kraliçenin politik nedenlerden ötürü bir Asur kralıyla evli bir Urartu prensesi olabileceği de düşünülmüştür.

Khorenatsi tarafından anlatılan efsaneler dışında, *Sasna Dzırer* [Sason'un Yiğitleri] ismiyle bilinen ünlü destanın (XIX. yüzyıl etnografları tarafından derlenen) ilk bölümünde yine eski destanların izleri fark edilmiştir; bu destanın kökenleri, Sanasar ve Senekerim'in oğlu Baltazar'ın eylem ve hareketlerine dayandığından çok uzak bir geçmişe uzanır. Anlatılanlarda, Krallar Kitabı'nın tanıklığına bakılırsa, babalarının katledilmesinin ardından "Ararat"a, yani geleceğin Ermenistan'ı Urartu'ya sığınmış olan Asur kralı Sanherib'in iki oğlu, Sanasar ve Adramelik de yer alır.

Ermenistan'ın İranlaştırılması

Ermenistan'ın İranlaştırılması Medlerin işgaliyle başlamış, İran kökenli halefleri Akamanış Persleri idaresinde ve I. Dara'nın tahta çıkmasıyla (İÖ 521) birlikte hızlanmış olmalıdır. Bu süreç kurumlarda, inançlarda, alışkanlıklarda hatta Ermenilerin dillerinde neredeyse silinmez bir iz bıraktı. 401'de, Ksenophon ve adamlarının kamp kurduğu dağ köylerinde Pers dili konuşuluyor ve anlaşılıyordu. Fatihlerin dilinin Kuzeydoğu Ermenistan'ın en ücra bölgelerine yayılması, Ermenilerin ulusal dillerine bağlılıkları bilindiğinde, biraz şaşırtıcıdır. Ksenophon'un Ermenilere ait bir yazının varlığı konusunda hiçbir fikre sahip olmadığı düşünüldü ve muhtemelen Pers yöneticileri yazıdan yoksun bu halk ağzı konusunda fazla bir şey bilmiyordu.

VI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Pers dilinin etkisi Dadarşiş ve Dikran (Pers dilinde *Tigrana*) örnekleriyle değerlendirildiğinde kişi adlarında hissedilir. Bu etki, "Tigra" ("keskin") adlı bir Ermeni bölgesinden bahseden Behistun yazıtının tanıklığıyla yer adında zaten ortaya çıkar. Pers kişi ve yer adları Yervantuni (Orontid) ve Ardaşes (Artaksias) idaresinde alışılmış hale gelecektir.

İranlaştırmanın bir diğer sonucu, Akamanış yönetimi tarafından kullanılan ve "İmparatorluk" dili olduğu söylenen semitik dil Aramice'nin Ermenistan'a getirilmesidir. Kâtipler hem Aramice hem Pers dili için Arami yazısı kullanıyorlardı.

Satraplar ve diğer Akamanış çalışanları tarafından getirilen yaşam tarzı, Ermenilerin gelenek ve görenekleriyle bütünleşti. Böylelikle, "cennetleri" ve av hayvanı parklarıyla satrapların olağanüstü konakları, Hıristiyanlığa döndükten sonra bile, kralların ve soyluların zevki olmaya devam etti. Dahası Ermeni monarşisi kurumlarının en önemlilerini Akamanış geleneğinden ödünç almıştır.

Fakat bu dinsel alana en önemli katkı Perslerden gelmiştir. Akamanış İmparatorluğu İskender'in fethinin arifesinde nefes darlığı işaretleri veriyordu: satrapların isyanı, Mısır'ın bölünmesi, Yunan kentlerinin ve Makedonya Kralı V. Philippos'un entrikaları, korkunç aile anlaşmazlıklarının Pers sarayını kana buladığı bir sırada vuku buluyordu. İskender'in Makedonya'dan Asya'ya uzanan fetihleri, Ermeni özerkliği lehine bir dağılma sürecini hızlandırmış olmalıydı.

Ermeni Paganlığı

Sayısız yabancı ifadeye rağmen pagan Ermenistan'ın dininde tam anlamıyla yerli unsurlar ayırt edilir. İlk sırada, yerli ismi "Vahavan" olduğu görülen tanrı-kahraman Vahakn [Vahan] zikredilecektir. Helenistik dönemde Yunanların Herakles'i ile (Herkül) özdeşleştirilen bu tanrı, Ermenistan'ın Arşaglar idaresinde Vahakn, Vahavan gibi isimler alan Partların Varthagan'ı, Tanrı Verethragna'ya ait olacaktır. Vahakn'ın hem Herakles hem de Hint-İran Verethragna ile benzerlikleri vardır fakat belli özelliklerle onlardan ayrılır. Öncelikle *vişabakağ*, "ejder kıran"dır. Kendisini Dikran'ın oğlu gibi tanıtan Vahakn, destanda önemli bir yer edinir. Denizde parlak kırmızı bir sazlığın olağanüstü doğumunun şarkısı söyleniyordu. Movses Khorenatsi, Koğtan ilinin *pampir* (sitar) sesli ozanlarından bu şarkıyı kendi kulaklarıyla duyduğunu söyler. En meşhur Vahakn tapınağı Arsanias (Murat Nehri) üzerinde yer alan Aşdişad Tapınağı'dır ve bu nehir, bir Ermenistan-İran-Suriye bağdaştırmacılığının, tanrı-kahraman figürünün hâkim olduğu bir tür üçlü çerçevesinde Vahakn, Asdğig ve Anahit'i yan yana getirir. Yeni yılda kalabalıklar Arsanias'ın kaynaklarının yakınındaki Pakavan'a koşturuyor, *Vanadur* ("konuksever") ve *Amanor* ("yeni yıl") nitelendirmeleri altında yakarılan ve Jüpiter (Zeus) ile özdeşleştirilen Aramazt'a şükürlerini sunuyorlardı.

Pers Anahita kültünün eklendiği Toprak Tanrıçası Frigya Büyük Ana kültüne gelince, göçlerinin çok eski bir evresinde Ermenilerin inançlarını çok derinden etkilemiş görünmektedir.

Ermeni ya da çok eskiden Ermenileşmiş (güneş kültlerinin Yakındoğu'ya yayılması nedeniyle) tanrılar arasında Arev'i (Güneşi de

temsil eden fakat İran'dan ödünç alınan Tanrı Mihr'den farklı olarak) ve Lusin'i, yani tanrılaştırılmış Güneş ve Ay'ı anmak zorundayız.

Bazı eski, hatta Ermeni öncesi Ermeni kültü kalıntıları uzun süre hayatta kalmak için Hıristiyanlaştırmaya kök salmıştı. *Aralez* (*arlez*) ve *kaç*'lara inanç bundan ötürüdür: birinciler, şifacılardan çok savaşçıların cesetlerini yalayarak onları yaşama döndürme gücünün verildiği cinlerin türündendi; *kaç*'lar ("cesur, yiğit" anlamına gelen eski Ermenice adıyla) savaş yapıyor, avlanıyor ve zaman zaman, şüpheli faaliyetler esnasında, Vahakn'ın kahramanlıklarının kurbanları olan çok tehlikeli *vişab* ya da "ejderhalar"a katılıyorlardı.

Eski İran dininden ödünç alınan öğeler o denli dikkat çekicidir ki, Ermeni çoktanrıcılığı içinde Zerdüştlüğün (ya da kesin olmayan bir dönemde Zerdüşt tarafından kurulan ya da ıslah edilen Ahura-Mazda dini) en karakteristik tanrıları bulunur.

Ermenistan'da Aramazt'a dönüşen Ahura-Mazda yüce tanrı olarak kaldığından, Mihr ve Anahit'in babası, göğün ve yerin yaratıcısı "güçlü ve büyük Aramazt" Ani kraliyet nekropolünün çevresinde bir tapınağa sahipti. "Ana Tanrıça Anahit" kültünün merkezi Yegeğiats (ya da Agilisen) ilindeki Erez'di fakat o, Vahakn ve Asdğig ile bağdaştırılan Aşdişad'a da ibadet etti. Altından heykeline kendini adamayı reddettiği için Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı] bir kuyuya atıldı.

İran etkileri izlerini bazı ibadet (Pakaran, Pakavan) yerlerinin isimlerine ve kötü periler olan *parikler* ("peri" olarak Fransızlaştırılan) gibi İran adlarıyla tanımlanan masalsı varlıklara inanca da bırakmıştır.

Buna karşın pagan Ermenistan yüzeysel bir Kötü Ruh yani Ahriman bilgisine sahip gibi görünür; Pers dini Mazdeizm, acımasız bir mücadelede İyilik İlkesi ve Dünyanın yaratıcısı Aramazt'ın karşısına onu koyar fakat kurbanları, doğar doğmaz kendilerini kötülüğe adayan "şeytanlar" ve tanrı-kahraman Vahakn'ın işkencelerinin nesneleri *vişab*'lar olan *ejderha*'ları tanır.

HELENİSTİK DÖNEMDE ERMENİSTAN

Ermenistan, Büyük İskender ve Veliahtları

Onbinler Ordusu'ndan Akamanış monarşisinin düşüşüne kadar Ermenistan ve Ermeniler hakkında ancak ender ve kesin olmayan bilgiler edinilir. Mesela, hanedanın son üyesi yiğit III. Dara'nın 336'da tahta çıkmasından önce Ermenistan satrapı olduğu bilinir. Bu egemenin Makedonyalı İskender'e karşı giriştiği çarpışmalarda Ermeni destek birliklerinin varlığı göze çarpar. İsus (333) bozgunundan önce

Pers kuvvetleri içinde 40.000 piyade ve 7.000 Ermeni süvari bulunmaktadır; Gaugamela Çarpışması'nda İskender'in ordusu karşısındaki Pers kuvvetlerinde, sağ kanatta, Ermenistan'ın iki satrapı olarak kabul gören Orontes ve Mitrausdes'in emirleriyle Ermeniler tarafından binilen atlar gözlemlenir.

Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu 331'de kesin olarak fethetti. Bazı geleneklerin tersine ne Ermenistan'da ne de bugünkü Gürcistan'a ait bölgelerde maceralara atıldı. Gaugamela'daki (İÖ 331) Makedon zaferinin ardından gerçekleşen hükümetler dağılımında, Ermenistan, birkaç yıl önce fatihe Sardes Kalesi'ni teslim eden Pers Mithrines'e düştü. Görevlerini eskiden olduğu gibi yerine getiren satraplar da hâlâ yerlerindeydi; fakat şimdi onların tek hâkimleriydiler ve Ermenistan'ın yaşadığı politik inzivada, kendi satraplıkları içinde, Mithrines'in karşısında bulduğu yarı mutlak bir iktidarı haksızca benimsemeleri normaldi.

Fakat bu ülkenin çekiciliği nereden kaynaklanıyordu? Yaygın inanış Helenistik dönemden başlayarak işletilen Kabala (Sper bölgesinde) altın madenlerinin Büyük İskender'in iştahını kabarttığı yönündedir. Aslında maden yatakları (altın, gümüş, bakır, demir) epey boldu ancak az ya da çok işletilmişti. Bunlar özelikle kuzeybatıda, güneyde ve Van Gölü bölgesinde bulunuyordu. Sophene'de bulunan şimdiki Ergani Maden kazı kentinin ünlü bakır madenlerinin Helenistik dönemden başlayarak aktif olması imkânsız değildir. Ermenistan, yer adlarında izler bırakan kayatuzu madenleri gibi, özellikle Gordyana'da neft ve katrana da sahipti.

Ne yazık ki kaynaklar İskender idaresinde Ermenistan'ın durumunu belirtmiyor. Temel bir tarihsel hakikat Romalı yazar Quintus Curtius Rufus'un *Büyük İskender'in Tarihi*'nde ve bilhassa Kallisthenes'in *İskender'in Kitabı* adlı eserinde karşılaştığımız az ya da çok kurgusal ayrıntılarda tespit edilebilir. Kallisthenes'in eserinin orijinal versiyonuna güvenecek olursak, Makedonyalı Media'ya yöneldiği sırada yol üstünde Ermenistan'ı ele geçirmek ve otoritesini bu ülkeye kabul ettirmek için can atıyordu. Eserin, İS V. yüzyıl ortalarına doğru kaleme alınan Ermenice versiyonunda İskender'in Medlerin, Ermenilerin ve İberyalıların ülkesindeki hâkimiyetine anıştırmalarda bulunulur. Ermenistan'ın Makedonyalı fatihle ilişkileri hakkında tam olarak ne biliyoruz? Justinius'a (Pompeius Trogus'un eserlerini derleyen) göre Büyük ve Küçük Ermenistan asla yabancı boyunduruğu altına girmemiş, her zaman yalnızca yerli hanedanlara itaat etmişti. Diğer taraftan ne Büyük İskender ne de halefleri Ermenistan'a asla ayak basmadı.

Buna karşın Makedonyalı, Akamanış Dara'yı alt ettiğinden kendini bu ülkenin meşru sahibi olarak görüyordu.

Büyük İskender'in ölümünün ardından (İÖ 323) onun büyük Greko-Asya İmparatorluğu'nu paylaşan eski silah arkadaşları yani halefleri iç kavgalara öylesine gömülmüşlerdi ki, Ermenistan'da düzeni sağlama istekleri sonuç bulmadı. Fatihin ölümünün ardından komutanlarından biri olan Makedonyalı Neoptolemos'un Ermenistan satrapı görevini yerine getirdiği kesin değildir.

Bununla birlikte 316'da (?) bir Ermenistan satrapı, I. Orontes (Pers "Arvanda", Ermenice "Yervand" isminin Helenleşmiş biçimi) söz konusudur ve muhtemelen III. Dara'nın ordusunda Ermeni süvari birliğinin bir kısmını yöneten de aynı kişidir. Usta bir politikacı olan bu şahıs, seneler boyunca İskender ve haleflerine kafa tuttuktan sonra içlerinden bazılarıyla dostane mektuplaşmalar sürdürdü.

İpsos Çarpışması (301) I. Seleukos Nikator'un yükselişine adanacaktır. Daha önce İran ve Orta Asya'da geniş bir alanı kendine ayırmış olan bu general, Makedonyalı müttefiklerinden Kapadokya ve Suriye'nin bir parçası dışında Ermenistan'ın tümünü elde eder; o gün bu gündür Ermenistan Pers satraplarından kaynaklı hanedanların – Ermenistan'ın kuzey ve güneyindeki Orontidler, güneybatıda Sophene (Dzopk) hanedanları– iktidarda kaldıklarının görüldüğü Selefki hegemonyası altına geçmiştir.

Yervantuniler ve Helenizmin Aras Vadisine Girmesi

Seleukos'un Ermenistan'da tahta çıkmasıyla, o sırada başta olan Orontes [Yervant], Makedonyalının metbuluğunu tanımak zorunda kalmış, Seleukos da karşılığında, Orontes'in hanedanının (zaten sahip olduğu) bağımsızlığını tanımıştır. Adıyla anılan Yervantuni hanedanını kurmuştur. Üstelik, eski Pers satraplarından kaynaklı yerel hanedanların çoğunda olduğu gibi, Yervantuniler "kral" sanını almadan önce biraz zaman geçer.

Yervantuniler Yunanlı tarihçilerde ender, kısa ve her zaman epizodik bir rol içinde geçerler. Bu yüzden 300'e doğru, Ardoate olarak adlandırılan ve kuşkusuz I. Orontes'in halefi olan bir "Ermeni kralı" söz konusudur. 260'a yakın bir tarihte, kuşkusuz aynı soydan gelen bir Ermeni kraldan bahsedildiği de duyulur. Güvenilir bir kaynak tarafından açıkça zikredilen Oronteslerin sonuncusu II. yüzyıl başlarına doğru hüküm sürmüş olmalıydı. Movses Khorenatsi'nin *Hayots Badmutyun*'u bize Ardaşes'in mutsuz rakibi bir kral Yervant'tan bahseder. Çok az kesin olan bu hikâyeden, Aras ile Akhuryan'ın (ismi

"putların yeri" anlamına gelir) kesiştiği yerde bulunan Pakaran Kalesi gibi, Yervantaşad ("Yervant'ın neşesi") ve Yervantagerd ("Yervant tarafından yapılan kent") kentlerinin Yervantuniler tarafından yaptırıldığı çıkarılabilir. Yervantaşad, Armavir'in batısında, Aras nehrinin sağ kıyısında bulunuyordu. Yıkıntıları çok yüzeysel bir biçimde keşfedildi zira eski kent tam askeri bölgede, Ermenistan Cumhuriyeti sınırında bulunur. Orada Helenleşme etkilerini dışlamayan Akamanış mimari anlayışının uygulanışı ortaya çıkarılmıştır. Movses'in iddia ettiği şeyin tersine, Yervantaşad Armavir'in, yani Kuzey'den Ardaşes'in saltanatına kadar Ermenistan hanedanlarının başkenti olarak kalan Urartulu eski Argiştini'nin yerini almamıştı. Bu yazara göre, Sanadrug isimli bir kralın ölümünün ardından Yervant tahtı ele geçirdi ve Ardaşes hariç kralın bütün oğullarını sınır dışı ettirdi. Kendisi ve kardeşi Yervaz'ın Arsakidlerin [Arşaguni] ailesinden uzun boylu ve iğrenç suratlı bir kadının oğulları olduğu söyleniyordu. Yervant konusunda bakışlarının uğursuz bir enerji taşıdığından da bahsediliyordu.

İÖ III. yüzyılın ilk yarısında Atropatene –"Aterpatakan", Azerbaycan adının geldiği isim– satrapı ya da kralı Artabarzan, topraklarını Yervantunilerin krallığı zararına genişletmeyi başardı. 220'de III. Antiokhos silah zoruyla hükümdarlığını yeniden kabul etmeye onu mecbur bıraktı. Seleukos'un aynı boyun eğmeyi o sırada hüküm süren Orontes'ten istediğini kabul etmek için bazı nedenlerimiz vardır. Şüpheli olan, Artabarzan'ın Ermenilerin elinden aldığı toprakları iade etmeyi kabul etmiş olmasıdır. Aslında 190'a doğru Ardaşes'in elinde bulduğumuz satraplık epey küçük bir alandan ibaretmiş gibi görünmektedir.

Armavir Yunan Yazıtları

Ermeni geleneği Armavir'i İÖ IV. ve III. yüzyıllarda Aras vadisinin efendileri olan Yervantunilerin hanedanının konutlarından biri olarak zikreder. Urartu Argiştini kentinin kazı alanı yakınlarına kurulmuş Armavir arkeolojik kale-tapınak kazıları, bu kazı kentinin Helenistik dönemdeki gelişimini doğrulamaktadır. Movses Khorenatsi, bu kentin yalnızca Yervantunilerin başkenti olarak değil, aynı zamanda Güneş ve Ay (Arev ve Lusin) temsillerinin muhafaza edildiği Ermenistan'ın en önemli tapınaklarından biri olarak öneminden bahseder. Movses bizi Armavir kutsal çınarı ve ona atfedilen kehanet pratikleri hakkında bilgilendirir ve Epir'deki (Kuzey Yunanistan) Dodona kutsal meşe kehanetiyle çarpıcı benzerlikler fark edilir.

1911'de, bu akropolün eteklerinde, Ermenistan'da ilk defa kullanıldığına tanıklık eden Yunan yazıtları bulunmuştur. Yazıtlar iki kü-

çük kayalığa kazılıdır ve yalnızca biri hâlâ alandadır. Kayıp kayanın üzerinde, savaşçı bir tanrıçanın, kuşkusuz Anahit'in onuruna bir şiir oluşturması amacıyla bir araya getirilen ve belli bir edebi seviyeyi (en az üç Euripides dizesi tanınabilir) yansıtan şiirsel metinler bulunuyordu. Armavir dosyasının bu parçası, edebi göndermeler nedeniyle klasik filologları en fazla meşgul eden kısımsa, Yunan edebi uygarlığına yabancı bir bağlamda, Armavir yazıt dosyasının tarihsel durumu ve işlevini ortaya koymaya izin veren de öteki kayalıktaki bilhassa beş yazıttır. Kayalığa, temenni dilekleriyle birlikte üç resmi mektubun ilk kısımları kazılmıştır. Bu belgelerin yanında Makedonya takviminin aylar listesi bulunur. Kayanın altındaki başka bir yazıt, Numenius diye birinin ("Yunan" sıfatıyla "mektupvari" yazıtların birinde de zikredilen) bir kralın (Ermeni?) ölümü yüzünden duyduğu üzüntüyü ifade ettiği ve "kardeşini seven kadını" (*Philadelphos*: bu ibarenin muhatabı hiç şüphesiz ölen hükümdarın kız kardeşi ya da eşiydi) teselli ettiği bir yazıyı aktarır. Armavir mektuplarında geçen öteki şahsiyetler gibi Numenius'un kişiliği de kimlik problemleri ortaya çıkarır. Ayrıcalıklı bir konum dahilinde kayanın zirvesine kazılı yazıtta geçen iki kralın rolünü belirlemek bilhassa güçtür; orada, "Armavir kralı" Mithra diye birinin "Orontes kralına" (metin, kötü bir taş okumasının sonucu olan "Ebrontes" değil "Orontes" olarak aktarır) gönderilmiş bir mektubun başlangıcı tanınır. Bu Orontes, Ardaşes tarafından ortadan kaldırılan Yervantunilerin son temsilcisi Orontes/IV. Yervant ile özdeşleştirilmek istenmiştir. Kaynaklar bu tahminleri fazla kesinleştirmeye izin vermez: Belki de bu isimler daha eski bağlamlara göndermede bulunur.

Ne olursa olsun, çok daha kıdemli bir külte atfedilen taşlara kazılı Armavir yazıt dosyasının Ermenistan Krallığı'nın hafızası açısından olduğu kadar kale-tapınak açısından da başat bir öneme sahip olduğu aşikârdır.

Armavir dosyası öteki devlet oluşumlarının kayıtlarının karşılaştırmalı analizi sayesinde daha iyi anlaşılabilir. Küçük Ermenistan'da Yunanca'nın kesin zaferinden önce ikidilliliğin aynı anda kullanıldığını açıkça ortaya koyan Ağcakale'deki (Divriği'nin güneyine yaklaşık 40 kilometre) İÖ III. yüzyıla dayanan ikidilli (Aramice ve Yunanca) yazıt gibi.

Güney Ermenistan: Sophene Hanedanı

Yervantunilerin Kuzey Ermenistan'ın bir kısmında hüküm sürdüğü zamanlarda bile, Sophene, Pers satraplarının bir soyu tarafından Akamanış İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulmuş bir krallığın

merkeziydi. Eski yazarlara göre bu krallığın başkenti Argatiagerd'di. 228-227'ye doğru II. Seleukos'un isyankâr kardeşine barınma sağlayan Arsames'in [Arşam] hüküm sürdüğü yer kuşkusuz Sophene'dir. Bunun dışında, ön yüzünde "Sophene tarzı" denilen taç benzeri başlığıyla bir hükümdarın portresi ve arka yüzünde, Yunanca "Kral Arsames" damgası bulunan bazı paralar mevcuttur. Tipik bir Pers ismi olan Arsames (*Arşama*), Sophene hanedanının pek çok üyesinin ortak adıdır. Onlardan biri, Arsanias'ta (Murat Nehri) Yunanlı yazarların Arsamosata'sı (Arsames'in neşesi) Arşamaşad kentini kuracaktır. Hiç şüphesiz, Selefki hükümdarı ve oğlu Serhas'a haraç vermeyi kesen aynı Arsames'tir; Serhas, dikkafalı uyruklarını kendisine itaat etmeye zorlayan III. Antiokhos tarafından 212'de Arsamosata konutunda kuşatılacak ancak güçlü rakibi karşısında fazla dayanamayacaktır. Bu yüzden yapılan anlaşma, Sophene Krallığı'nın Selefki himayesine iade edilmesini ve 300 akçe, 1.000 at ve 1.000 taylık bir tazminatın ödenmesini şart koşuyordu. Başka bir madde genç Sophene kralının Antiokhos'un kız kardeşiyle evlenmesini öngörüyordu. Rivayete göre Antiokhos kız kardeşi aracılığıyla Serhas'tan kurtulmakta gecikmedi. Kesin olan, 190'da Sophene'nin Selefki İmparatorluğu'nun denetiminde olması ve bu imparatorluğun bir "stratej", yani bir *strategos* (Yunanca'da "general" demek olan bu terim Selefkilerde daha çok "vali" anlamına geliyordu) tarafından idare edilen bir bölge oluşturmasıydı. Sophene, ekonomik planda, kendi toprağından geçen uluslararası ticaretten çok büyük kâr elde etti. Kapadokya uzantısı onu bir de Ermenistan'ın kuzey bölgelerinden daha hızlı ve daha derin bir Helenleşmeye hazırlıyordu. Dolayısıyla Arşamaşad kentinin planı ve yapıları tartışılmaz bir şekilde Helenistik kentleşmeyle ilişkilidir.

Artaksias ve Zariadris İdaresinde Ermenistan'ın Bağımsızlığı

Romalılar karşısında Selefki Krallığı'nın geri çekilmesinin işareti olan Magnesia Savaşı'nda (190) III. Antiokhos'un bozgunuyla birlikte, Ermenistan'ın iki satrapı, kuzeyde Artaksias (Ermenice *Ardaşes*) ve güneyde Zariadris (*Zareh*) şüphesiz Romalıların desteğiyle Selefki himayesini reddedip bağımsızlığını ilan edebildi. Strabon, bu iki şahsiyetin general, yani III. Antiokhos'un valileri olduğunu söyler. Kafkasya gibi çevre bölgelerde generaller resmi olarak valiydiler ancak pratik olarak Akamanış İmparatorluğu'nun satraplarıyla aynı işleve sahiplerdi.

Sünik bölgesinde daha yeni bulunan Aramice yazıtlar Zariadris'in oğlu olarak görünen Ardaşes ve "Orontid"in (*Arvandagan*) kökenleri hakkında yeni bir bilgi ortaya atar. Bu soydan, Ermeni geleneğinden

yola çıkarak yaygın olarak kabul edildiği gibi Yervantunilerin iktidarını zorla ele geçirmek bir yana, Ardaşes'in Yervantunilerin sonuncusunun yerine geçmek zorunda kaldığı, bu sonuncunun babasının da muhtemelen Zariadris olduğu sonucunu çıkarmak daha doğrudur. Yervantunilerin ismi prestijliydi; küçük Kommagene hanedanının (Güneydoğu Anadolu) kralı Antiokhos kendisini bir Yervantuni olarak göstermek istiyordu. Sopheneli Zariadris'e gelince, Serhas'tan hemen sonraki halefti.

Ne yazık ki Ermeni Krallığı'nın oluşumunda Roma'nın rolünü belirleyemiyoruz. Aslında, Selefki İmparatorluğu'na göre Ermenistan'ın ve Sophene'nin bağımsızlığı İÖ 188'deki Apameia Barışı'nın sonuçlarından biriyle ilgiliydi; buna göre, Selefkilerin iktidarı sınırlandırılmış ve eski satrap/stratejler yerine yeni krallıklar kurmak mümkün olmuştu. Açıkça görünen, Senato'nun Anadolu'da durumu denetlemeye çalışması fakat Ermenistan gibi uzak bölgelere gözcülük etmekte çok zorlanmasıydı. Ayrıca Ardaşes Roma karşısındaki özerkliğini oldukça belagatli bir biçimde gösterebildi. Başkenti Ardaşad'ın kurulması için o dönemde Anadolu'da bulunan ve askeri bilgilerini Ermenistan ve Bitinya kralının emrine sunan, Roma'nın büyük düşmanı Hannibal'ın hizmetine koştu. Movses Khorenatsi tarafından sunulan Ermeni geleneği içinde Hannibal figürü kaybolmuş ya da es geçilmiştir zira en iyi Doğu geleneğinde kuruculuk onuru yalnızca Ardaşes'e düşüyordu. Fakat Kartacalı generalin varlığı Strabon ve Plutarkhos tarafından anımsatıldı. Plutarkhos'a göre, Romalı komutan Lucullus yüzyıldan fazla bir zaman sonra kendini Ardaşad önünde bulduğunda, onu, "en kötü düşmanlarının eseri, Ermenistan'ın Kartacası" olarak tanımlar. Ardaşes Roma'nın (Plutarkhos bunun III. Antiokhos'un düşüşünün ardından vuku bulduğunu belirtir) en büyük düşmanını karşılayarak, Scipio'larda ilk sırada yer alan, Roma Senatosu'nun gözünden kaçmayan bir kararla bağımsızlığını zımnen ortaya koyuyordu.

Ermenistan'ın tek bir hükümdarlık olarak birleşmesi henüz uzak bir ihtimaldi. Ardaşes ve Zariadris rakip olabilecekken, nüfusu en azından kısmen Ermenice konuşanlardan oluşan çevre bölgeleri fethetmek ya da yeniden fethetmek amacıyla sıkı bir ittifak gerçekleştirmeyi yerinde buldular. Uzun süren bu mücadeleler boyunca, diğerlerinin yanı sıra Hazar (Hazar Denizi'nin geniş sahil bölgesi), Sünik, Vasburagan, Yegeğiats, Garin bölgesi (Erzurum), Dercan, Kukark, Dayk ele geçirildi.

Bir süre Sophene'de hüküm süren Zariadris'ten artık bahsedildiği duyulmuyorsa da, ayrılığı sırasında şüphesiz oldukça genç olan Ardaşes

bu sıralarda kariyerinin başlangıcındadır. 179'da, Roma'nın gözetiminde, pek çok Asya hanedanı tarafından Pontus hükümdarı Farnakes'e kabul ettirilen anlaşmada akid taraflarından biri olarak ortaya çıkar; Farnakes'in en önemli müttefiki, "Ermenistan satrapı" (Küçük Ermenistan mı yoksa Sophene mi söz konusudur?) Mithridates büyük bir savaş tazminatı ödemeye mahkûm edildi. Birkaç yıl sonra Ardaşes, Ermeni bölünmesini çözüme bağlamak isteyen IV. Antiokhos tarafından yenildi. Ele geçirildi ve Selefki hükümdarlığını açıkça tanıması üzerine serbest bırakıldı. IV. Antiokhos'un doğu seferi, İÖ 165'teki olaylara ve "*Armil* adını verdikleri *Habigalbat* kentinin (başkent) kalelerine" anıştırmalarda bulunan, Babil çiviyazısıyla yazılmış ne yazık ki bölük pörçük bir metin tarafından zikredilir. Ermenistan için "Habigalbat" adının kullanılması kronolojik bir hatayla ilgilidir (vaktiyle Hurrilerin devletine işaret ediyordu) ve Babil rahip-astronomları tarafından kaleme alınan bir tarihçe olan metnin yapısıyla kendini haklı çıkarır.

Ardaşes fetih arzularından pek o kadar vazgeçmemişti. Sophene kralının (Zariadris ya da halefi?) ölümü üzerine bu krallığı ele geçirme projesini uygulamaya geçirme vaktinin geldiğini düşündü. Fakat Kapadokya Kralı V. Ariarathes'in yardımı olmadan harekete geçemiyordu ve Ariarathes'e, o sırada onun yanında bulunan mirasçı prens Mithrobuzanes'ten kurtulmayı kabul ettiği takdirde Sophene'yi paylaşmayı önerdi. Kapadokyalının öfkeli reddi karşısında tasarısından vazgeçti. Son kertede Mithrobuzanes Sophene kralı oldu. Selefkilerin hâkimiyetine her zaman karşı olan Ardaşes bundan kısa bir süre sonra, isyan girişiminde Media satrapı Timark'ı nafile desteklemeye çalıştı. O zamandan beri, Artaksiadların (Ermeni tarih yazımının *Ardaşesyan*'ı) hanedanının kurucusu, daha pek çok yıl saltanat sürmüş olması imkânsız olmasa da, artık ondan bahsettirmedi.

İçeriden bakıldığında Ardaşes/Artaksias saltanatı Ermeni uygarlığını bir ölçüde ilerletmeye katkıda bulunan pek çok girişimle kendini gösterir. Strabon bize, krallığın oluşum döneminde Ermenistan'ın vaktiyle başka etniler tarafından işgal edilen bir dizi bölgeyi içine aldığı bilgisini verip, "bu yüzden bütün bu insanlar aynı dili konuşur", diye ekler. Şaşırtıcı bir dil çeşitliliğiyle karakterize edilen bir Kafkasya yanında, genç Ermeni Krallığı baskın halkın kimliğinde sonsuza dek iz bırakan dilsel bir bütünleşme politikası geliştirmiştir.

Ardaşes özellikle, en azından devletlerinin bir kısmında, mülkiyetlere ve kasabalara sınır çekilmesini zorunlu kılmıştır; bilhassa Sevan Gölü çevresinde yeni bulunan Aramice yazılar kazılı taşlar bunu kanıtlar.

Ardaşesyanların Ermenistan'da Kentleşmesi ve Helenleşmesi

Ardaşes'in iç politikasında dikkatimizi fazlasıyla çeken hiç şüphesiz Ardaşad'ın kurulmasıdır. Kentin Ermenice ismi Ardaşad ya da Yunanlaşmış biçimiyle *Artaxata* (bazı yazarlarda ve paraların üzerinde *Artaxiasata* biçimi de bulunur) yani "Ardaşes'in neşesi"dir. Kent –yerini alacağı Armavir gibi– Aras nehri kıyılarında kuruldu. Ardaşad kazıları Urartu dönemine uzanan pişmemiş tuğladan yapılmış surların izlerini ortaya çıkarmıştır. Gösterişli bir plana göre tasarlanan kentin yüzölçümü 500 hektardan fazlaydı ve bunun, yukarı kente ait, dokuz tepeye yayılan bazı kesimleri kazılmıştı; "Khor Virab" denilen tepenin üzerinde kalesi yükseliyordu. Vaktiyle Aras nehri ve bataklıklar tarafından korunan bu arkeolojik kompleks bugün hâlâ tahkimatlarının ve onların stratejik pozisyonunun ihtişamıyla şaşırtır. Khor Virab Manastırı'nın şu an bulunduğu tepede muhtemelen bir pagan tapınağının yeri vardı. 2003'ten beri sürdürülen İtalya-Ermenistan kazıları, nehrin hemen yanında, aşağı kentte bulunan önemli bir dini kompleksi ortaya çıkardı. Ardaşes Krallığı'nın başkenti olan Ardaşad, kazılar sırasında bulunan Helenistik bir metropole yaraşır farklı nesne ya da heykelvari ve dekoratif amaçlı eser parçalarının teyit ettiği gibi, daha önce Armavir Sarayı'nda geliştiğini gördüğümüz Helenistik akımlara geniş ölçüde açılmıştır.

Ermeni dünyasında Helen tarzı kentlerin varlığını hatırlatmak önemlidir. "Helenistik" (İskender'in fethinden Roma fethine kadar giden) denilen dönem, bütün Yakındoğu'da olağanüstü bir şehircilik gelişimiyle damgalanacaktır; Ermenistan da zamanla bu akıma girmiştir. Daha Yervantuni döneminde, Van ve Armavir gibi Urartu yıkımlarından ve sonraki istilalardan kurtulan kentler uzun tutulma hallerine son vermişlerdir. Ardaşad'ın durumu da böyle olmuştur.

Kuşkusuz Ermenistan'da kent büyük olasılıkla belirleyici bir role sahip olmayacaktır ve oldukça şematik bir biçimde "yabancı unsur" özelliğinde ısrar edilmiştir. Elbette bir Yunan'ın gözünde, Yunanlıların dışındaki halkların oluşturduğu topraklardaki bir kent anlaşılır değildi ve Ermenistan krallarının konutları bir Yunan kentini karakterize eden kurumları temsil etmiyordu. Ardaşad başka açılardan da bir Helen kentiydi. Helenistik dönemin teknik deneyimi, Ardaşes'e yalnızca stratejik güvenliği ve ticaretin gelişimini değil, aynı zamanda siyasi ve idari bütünlüğü teşvik etmek için kent modelinin önemini göstermişti.

Armavir yazıtlarının kazıldığı dönemde hiç şüphesiz Yunanca eski Ermenistan Krallığı'nda edebi dil olarak kullanılmıştı. Ayrıca Ermenistan, alfabenin krallığın sonuna doğru kendini gösteren Mesrob ta-

rafından bulunmasından önce iki yazı tanımış ve kullanmıştır: Aramice ve Yunanca. Doğu idari geleneğine göre, Aramice yazısı Ermenice'yi olduğu gibi, İran ve Semitik dilleri ifade etmek için de kullanılıyordu.

Krallığın coğrafi ve politik konumu arşivleri yönetmek için gerekli olan iki sistemin kullanılmasını haklı çıkarır: Movses Khorenatsi kraliyet arşivlerinde saklanan Yunanca ve "Süryanice" (Aramice) belgelerden pek çok kere bahseder. Bu belgeler kaybolmuştur fakat arşivler antik kenti, eski başkent Ardaşad'ın (Khor Virab Manastırı'nın yanında) bir kazı çalışması sırasında bulunmuştur. Ermeni arşivcileri Yunan ve "Süryani" harflerine hâkim olmalıydı ya da büyük ihtimalle her dil için uzmanlaşmış (yabancılardan olması şart değil) kâtiplerin olması gerekiyordu.

Öyküden Efsaneye

Movses Khorenatsi tarafından anlatılan eski Ermenistan'ın kurucu mitleri arasında en önemlilerinden biri, *Hayg*, "Ermeniler" adının geldiği Ermeni ulusuna adını veren "Patrik" Hayg'ın soylu eylemidir. Hayg destanı, Ermenilerin, yörelerine yerleşmiş semitik halkların saldırılarına karşı koymak zorunda oldukları bir zamandan bahseder: Movses Khorenatsi yeryüzünün efendisi Dev Pel'e karşı mücadelesini anlatır. İşte Movses'in hikâyesinin küçük bir özeti: Hayg, Armenag'ın yarattığı Babil'den Ararat'a yerleşir ve yerli halkları boyun eğdirip Aramaniag'ın oğlu, torunu Gatmos'a ayrıcalık olarak verdiği bir konut yaptırır. Daha sonra Ermenistan'ın merkezine, Hark'a göç etmiştir. Ona boyun eğdiremeyen Pel, Ararat'ta torunu Gatmos'un üzerine yürür. Gatmos Hayg'ın yanına sığınır. Cesur ve fazla kalabalık olmayan savaşçıların emri altında olan Hayg, Van Gölü kıyılarında Pel'le çarpışır. Savaşın en şiddetli noktasında hasmına ölümcül bir ok fırlatır.

Bu destanın tarihsel kökenlerine bir tarih vermek kolay değildir. Hayg'ın Pel'e karşı mücadelesiyle sembolize edilen olaylar, gelecekteki Ermenistan'ın sakinlerinin Asurluların saldırılarına katlanmak zorunda kaldıkları yalnızca Urartu İmparatorluğu idaresinde değil, Ardaşes ve Zariadris'in tahta çıkması sırasında Selefkiler (yani Suriyeliler) Güney Ermenistan'ın bir kısmını ellerinde bulundurduklarından, çok daha sonra meydana gelmiş olabilecektir.

Movses, Yervant'la karşı karşıya gelen Ardaşes'in tarihi ve Ardaşesler ve Yervantuniler arasındaki sözümona düşmanlık hakkında başka epik hikâyeler de anlatır. Destana verdikleri masalsı özelliklere rağmen Yervant ve Ardaşes figürleri tarihi kişiliklerden yola çıkarak oluşturulmuştur. Yervant, Yervantuniler soyunun bir ya da birçok ha-

nedanını temsil eder ve Ardaşes, Ardaşesyan hanedanının kurucusu Ardaşes'le özdeşleştirilecektir. Düşmanlıkları, İÖ II. yüzyılın başında, Ardaşes'in ortaya çıkmasından önce vuku bulan iç mücadelelerin bir yansıması olabilir.

Movses Ardaşes'in ölüm koşullarını anlatır ve kralın cenaze töreninin ayrıntılı bir tasvirini verir. Bu seremoniye bir kurban kalabalığına neden olan bir katliam gibi, ölmeye gönüllü çok sayıda kadın, kuma ve kralın köleleri damgasını vurmuştu. Yazarımız burada, eski bir dönemde İskitler ve Sarmatlar arasında geçerli olan bir geleneğin tercümanı olur.

Ardaşes'in destanı Satenig doğumlu oğlu Ardavazt'ın efsanesiyle devam eder. Doğduğu zaman Aştahag soyundan gelen kadınların ona bir büyü yaptığı anlatılıyordu. Ardavazt babası Ardaşes'in yerini aldı. Fakat Ardaşad Köprüsü'nü aşarken bir baş dönmesine yakalanıp atından düştüğü ve nehrin sularında kaybolduğu zaman birkaç günlük hükümdardı.

BÜYÜK DİKRAN VE ERMENİ İMPARATORLUĞU

II. Yüzyılın Başında Politik Durum

Ardaşes ile Büyük Dikran saltanatı arasında Ermenistan hakkındaki kaynaklar oldukça yetersizdir. Appianos İÖ II. yüzyılın ortalarına doğru Ermenistan'da hüküm süren bir Kral I. Dikran zikreder: Ampelius'un *Liber Memorialis*'ine göre, III. Kartaca Savaşı boyunca Romalılara askeri bir yardım (bir süvari birliği?) gönderecek olan aynı Dikran söz konusudur. Roma Senatosu Ardaşad'ın savunma sisteminin inşası için Hannibal'in işbirliğini unutmamıştı: Ermeni kralı için bu, hiç şüphesiz söz konusu hatıranın karşılığını ödemenin ve Doğu'ya yapacağı sonraki müdahalelerini düşünen Roma'nın gözüne hoş görünmenin bir yoluydu.

II. yüzyılın sonuna doğru Partlar ile başı dertte olan Ardaşes'in haleflerinden biri, Ardavazt adının geçtiğine tanık oluruz. Pers'in doğu sınırlarına yerleşen bu İranlılar Selefkilere karşı isyan eder ve İÖ 250'de güçlü bir devlet kurar; bu devletin ilk kralı da Arşaguni hanedanının kurucusu Arşag olmuştur. I. Ardavazt hakkında, Dikran isimli en yakın akrabalarından birinin Part Kralı II. Mithridates'e rehin bırakılması dışında fazla bir şey bilinmez. Dikran, Mithridates'in sarayında senelerce kaldıktan sonra "Yetmiş Vadi" adını alan ve tahminen Atropatene sınırlarında yer alan bir toprağın devri yoluyla, Partların yardımıyla Ermenistan tahtını geri alabildi.

Kuşkusuz Arşaguniler Ermeni kralından krallıklarındaki Part himayesini tanımasını istediler. Bununla birlikte Dikran, tahta çıkmasından çok az bir süre sonra atası Ardaşes'in başarısız olduğu yerde muvaffak oldu. Sonradan "Büyük Dikran" olarak tanınacak olan Ermenistan hükümdarı, Sophene Krallığı'nı ele geçirdi ve kendi krallığına kattı. Dikran'ın Ermenistan'ı bundan böyle "Büyük Ermenistan" olarak tanınmış oluyordu. Ancak bu krallık, güneydoğu tarafından Yetmiş Vadi, batı ve kuzeybatı tarafındansa Pontus Krallığı'ndan mahrum kalmıştı; üstelik Pontus Krallığı VI. Mithridates Eupator sayesinde o sırada gelişiminin zirvesindeydi ve Batı Ermenistan'ın bir kısmı (en azından Agilisen ya da Yegeğiats ve belki Dercan) gibi Küçük Ermenistan'ı içine alıyordu.

Küçük Ermenistan, o güne dek Trabzon ve Farnasya'ya (şimdiki Giresun) kadar Batı Paryadres kabilelerine egemen olan Sisis'in oğlu Antipatros hanedanı zararına, İÖ II. yüzyılın dönemecinde Mithridates tarafından işgal edilmişti. Bu dik yamaçlı ve derin dağ geçitli ağaçlık ülke Pontus Krallığı'nın "kalesi" adlandırmasını fazlasıyla hak ediyordu. Aslında Mithridates, Küçük Ermenistan'da, özellikle Paryadres tepelerinde hem cephanelik hem de gazofilasi (hazineler için güvenlikli yerler) görevi gören ve ihtiyaca göre müstahkem kamp olarak kullanılan neredeyse zaptedilemez yetmiş beş güçlü kale yaptırmıştır. Strabon bize Küçük Ermenistan sakinlerinin zaman zaman Fırat'ın ötesindeki Ermenilerle sıkı politik ilişkiler kurduğunu gösterir. Doğrulanan olaylar açısından bakılırsa, her şeye rağmen Büyük Ermenistan'la asla ciddi bir birleşme istemedikleri ortaya çıkmaz. Ancak Pontus egemenliğine fazlasıyla uyum sağladıkları ve Mithridates için sadık ve hatta gayretli kullar oldukları tartışılmazdır. Küçük Ermenistan Ermenileri Pontus ordusuna mükemmel süvari birlikleri ve okçular sağlıyordu. Pontus kralına gelince, Paryadres'in barındırdığı zengin madenlerden faydalanabildi.

Ortadoğu'nun Fethinde Dikran

Öyle görünüyor ki Dikran Ermenilerin zararına olan bu toprak tecavüzleri karşısında Mithridates Eupator'a sitem etmedi. İki hükümdarın anlaşmasında fayda vardı. Aslında öncelikli olarak Roma'nın özverili bir kral yerleştirdiği Kapadokya'ya karşı birleştiler. Zafer durumunda Mithridates toprağı, Dikran ganimeti ve tutsakları ele geçirecekti. Bu anlaşmayı sağlama bağlamak için, Dikran, Eupator'un kızı Kleopatra ile evlendi: Bu evlilik, Ermenistan'ın zamanın politik bağlamındaki konumunu güçlendirdi. Dikran artık Romalıların gözünde şüpheli ve tehlikeliydi.

Ermenistan kralı o ana dek, en azından resmi olarak, Partların kralı, kızlarından biriyle evlenen II. Mithridates'in müttefiki ve vasalı olarak kalıyordu. Fakat Arşaguni hükümdarı çok yaşlıydı ve devletleri içindeki otoritesi ağır bir şekilde tartışılıyordu; bu da bir rövanş savaşı için Ermenistan'a uygun koşullar sunabilecekti. Bu nedenle Dikran işe Yetmiş Vadi'yi geri almakla başladı, ardından Part İmparatorluğu'nun kalbine daldı ve Medlerin imparatorluğunun antik başkenti Ekbatana kapılarına kadar geldi. Sırasıyla Atropatene, Adiabene, Gordyana [Karduk], Osroene [Edessa] onun egemenliği altına girdi. Dikran Yukarı Mezopotamya'nın, Nusaybin'in çok önemli bir müstahkem mevkisiyle birlikte, özellikle Mygdonia'nın [Nisibis] büyük bir kısmını ele geçirdi. Partlar en güzel illerinden yoksun bırakılmıştı: Kuruluşundan itibaren Arşaguni monarşisi böyle bir aşağılanma yaşamamıştı. Kısa süre sonra Dikran belki de çoktan ölmüş olan II. Mithridates'in elinden "Krallar Kralı" unvanını almak için kendini epey güçlü gördü.

Dikran'ın Partlara karşı savaşı, hâkimiyetini Fırat'ın batısına yayma fırsatı kendisine sunulduğunda sona ermişti. Bu arada jeopolitik denge değişmişti. Birkaç on yıl içinde Selefki İmparatorluğu gücünü yitirmişti. Toprağı neredeyse Suriye-Filistin bölgesiyle sınırlıydı ve ülkeyi anarşiye sürükleyen Seleukos'un torunlarının kardeşi kardeşe kırdıran kavgalarıyla sarsılmıştı. Suriye yeni bir hükümdar istiyordu. Öteki iki yabancı adaya tercih edilen Dikran görünüşe göre "nüfus tarafından", başka bir deyişle Yunan kentleri, özellikle de İÖ 83 yılında Antakya tarafından Selefkilerin yerini almaya çağrıldı. Dikran'ın Selefkilerin tahtına çıkışı direnişsiz gerçekleşmedi. Krallar Kralı Suriye'nin sahipliğini sağlama bağlamak için silaha başvurdu fakat en önemli Helen metropollerinden biri, Seleukeia Piereia ona kapılarını kapattı. Dikran'ın büyük kent Damas'la birlikte Güney Suriye ve Fenike'yi fethi kolay olmadı. Buna karşın Dikran Suriye'ye doğru ilerleyişinde yolu üzerinde bulunan küçük Komagene Krallığı'nı kolaylıkla egemenliği altına aldı ve kesin geri çekilişinin arifesine kadar sık sık konaklayacağı zengin Antakya metropolünün tam denetimini ele geçirdi. Kralın artık Amanos'u aşmak, limanları ve Yunan nüfuslu kentleriyle Kilikya ovalarının hâkimi olmak için katedecek fazla mesafesi yoktu. Kilikya'nın fethi, batı yönünde Ermeni ilerleyişinin sona ermesi demekti.

Ermeni paganizminde bazı Suriye etkileri de açığa çıkarılır; en önemli kanıtı da Tordan tapınağında Barşamin ya da Parşam adı altında ibadet edilen Tanrı Baalşamin'in [Baal Şameme] benimsenmesidir. Movses Khorenatsi'ye göre, Ermenice'de *ısbidagapar* ("parlak beyaz-

lıkta") olarak nitelendirilen Tanrı Baalşamin'in gümüş, fildişi ve kristal heykelini Mezopotamya'dan getiren Büyük Dikran olacaktır. Gerçekte bu kültün girişi, Baalşamin'in o zamanlar önemli bir kutsallığa sahip olduğu Suriye'nin Ermeni işgalinin acil bir sonucu olabilecekti.

Diyaspora'da olduğu gibi Ermenistan'da da Dikran'ın geçici imparatorluğu Ermenilerin kimlik bilinci açısından imgelemde önemli bir rol oynadı. Fetihlerinin haritası bütün ders kitaplarında bulunur ve kayıp şanlı ve ihtişamlı bir geçmişle beraber Hıristiyanlık öncesi Ermenistan'ının tarihsel hafızasını şartlandırır. Ermeni tarihçiler (milliyetçi olmaları şart değil) tarafından hazırlandığı biçimiyle, bu imaj yanlış bir şekilde çoğu zaman istismar edildi.

Dikran İmparatorluğu

Hazar Denizi'nden, Küçük Asya'da güneydoğu kısmına da nüfuz ederek Akdeniz'e yayılıyordu. Bu devlet tek bir otorite altında tutmanın zor olduğu farklı güçlü ulusları içine alıyordu. Arşaguni hükümdarlarının vasal krallıkları olarak Part İmparatorluğu'nun bir üyesi olan Atropatene, Adiabene, Gordyana ve Osroene gibi ülkeler, Ermeni İmparatorluğu'na katılmaları sırasında merkezi hükümete daha sıkı bir bağımlılık benzeri bir statü kabul ettiler. Aynı statü, muhtemelen Kommagene Krallığı'na ve şüphesiz Güney Suriye ve Mezopotamya'nın ıssız bölgelerinde türlü prenslikler oluşturan bazı Arap kabilelerine de verildi. Öteki ükeler satraplar ya da generaller aracılığıyla yönetildi; tıpkı, Bagadates diye birinin –Pakradlılar (Pakraduni) ailesinin atası olduğu konusunda hata edilen– emri altında, geniş bir idari yetki alanında Kilikya'da toplanan Suriye ve Fenike gibi. Yönetici olarak Dikran'ın bir kardeşini kabul eden Selefkilerin Mygdonia'sı, Nusaybin bölgesinin durumu da bu oldu.

Fırat'ın doğusunda olduğu gibi batıdaki Ermeni hâkimiyeti, bağımlı kılınmış bütün bölgelerde derin ve kalıcı bir iz bırakmış olmak için çok kısa sürdü. İçlerinden bazıları Ermenilerle eski bir kültür ve gelenek ortaklığını paylaşıyordu. En güçlülerinden ve bağımlı kılınmış vilayetlerin en iyi şekilde donanmış olanlarından Adiabene ve Atropatene'nin durumu bu olmuştur; bu da krallarının neden ayrıcalıklı bir durumdan yararlandığını açıklar. Dolayısıyla Atropatene Kralı Mithridates (hükümdarının damadı olan) zor günlerde en sadık destekçisi olduğunu gösterecektir.

Ermeni İmparatorluğu ekonomik planda, bilhassa batı kısmında hatırı sayılır kaynaklara sahipti. Kuzey Suriye'nin Yunan şehirleri ve Fenike tarafının ticari kentleri büyük bir refahtan faydalanıyordu. Ki-

likya ovasından bol miktarda tahıl ve başka ürünler elde ediliyordu. Gordyana, Adiabene, Atropatene, Kommagene bölgeleri az ya da çok işletilen doğal kaynaklara sahipti. Üstelik Güney Ermenistan, Osroene ve Kommagene yolundan geçen uluslararası ticaret şimdi tamamen bundan büyük bir fayda sağlayan Ermenilerin denetimine geçmişti. Buna bir de fethedilen ülkelerin ve Kapadokya'nın (Mithridates Eupator'un izniyle pek çok kere talan edilen) elinden alınan ganimetleri de eklemek gerekir. Bu koşullarda, Dikran'ın çok büyük miktarlarda gümüş sikke ve değerli objeye sahip olması anlaşılır bir durumdur.

Bir İmparatorluk Başkenti: Dikranagerd

Ermeni İmparatorluğu'nun temsil ettiği ulus, soy ve diller harmanını türdeş ve merkezi bir devlete dönüştürmek yalnızca yorulmaksızın uygulamaya konan bir Helenleşme politikasıyla mümkündü. Dikran, Ermenistan'da veya komşu bölgelerde Helen tarzı kent yaşamının gelişmesini teşvik etmek amacıyla, Helen veya Yunan kentlerinden topluluklar getirip yerleştirecekti. Yüzyıllardır Doğu'da kullanılan bir yönteme göre, bu kentler kitlesel nüfus nakilleriyle kalabalıklaştırılmıştı: Bu yüzden binlerce insan Kilikya ve Kapadokya'dan Mezopotamya'da yeni Dikranagerd [Tigranokerta] şehrine sürgün edildi. Dikran bunların dışında başka toplulukların nakil emrini de verdi: Ardaşad'a gönderilen Yahudilerin ya da kralın kervan ticaretinde faydalı olabilecekleri yerlere gönderdiği pek çok Arap göçebenin durumu buydu.

Dikran'ın Helenleştirme politikası tam ifadesini Dikranagerd'in (Pers dilinde "Dikran tarafından yapılan kent") kurulmasında buldu; bu kent, Miyafarikin (şimdiki Silvan) ya da daha doğuda Ağtzınik (Arzan) hatta büyük olasılıkla Yukarı Mezopotamya (Til-Ermen) tarafına yayılarak merkez bir konumda kurulmuştur.

Dikranagerd kazı kenti tam olarak saptanmasa da (zaten bu bölgenin kentleri hâlâ keşfedilmemiştir) Appianos ve Plutarkhos gibi imparatorluk döneminin yazarları kent hakkında pek çok ipucu verir. 69'da Lucullus tarafından ele geçirilişi sırasında, Dikranagerd doğru ya da yanlış yüz binlerce kişi olarak hesap edilen oldukça büyük bir nüfusa sahipti. Dikran uyruklarının en önde gelenlerini bütün mallarıyla birlikte oraya yerleşmeye mecbur bırakmıştı; bu da Dikranagerd'in, kurucusunun düşüncesinde imparatorluğun başkenti olarak anlaşılması arzusunu göstermektedir. Dikran'ın uyruk halklarının pek çoğunun varlığına rağmen, nüfusun çoğunu oluşturan Kilikya ve Kapadokya şehirlerinden getirilen Yunanlılardır. Bu yeni tertibe bir Helen kentinin görünümünü ve canlılığını verme işi onlara, yani her kategoriden

mimarlara, yontuculara, duvarcılara, zanaatkârlara ve tüccarlara düşüyordu.

Dikranagerd 22 metreden daha yüksek bir duvarla korunmuştu ve kral ile hareminin hazinelerini muhafaza eden sağlam bir kalesi vardı. Duvarların dışında yükselen kraliyet sarayından başka, surların kalın yerlerine açılan ahırlar ve kenar mahallelerde, en güzel İran geleneği gereği, büyük parklar, göletler, av alanları görülmekteydi. Kale çevresinde yükselen kamu binalarının pek çoğu Helenistik tarzda ve havadaydı; tıpkı Yunanlı sanatçıların giriştikleri fakat kentin Romalılara teslim olması sırasında hâlâ açılmayan tiyatro gibi. Lucullus fethedilen kente girdiği zaman, orada, "Dikran'ın her taraftan topladığı" çok sayıda oyuncu bulmuştur ve zaferini kutlamak için verdiği gösterilerde onları kullanmıştır. Kuşkusuz Dikranagerd'de bir Yunan tiyatrosunun yapılması hükümdarın ve maiyetinin Yunanlı yazarların eserlerine gösterdikleri ilgi açısından önemlidir. Aynı eğilim, trajediler kaleme alan Dikran'ın oğlu ve halefi Kral II. Ardavazt'ta da bulunur. Bu durum aynı zamanda, Plutarkhos tarafından altı çizilen, kralın "teatral" küstahlığının bir işaretiydi.

Fakat Dikranagerd yalnızca Helenistik tarzda bir oluşum değildi. Appianos kentin tasvirinde en tipik İran unsurlarını açık bir şekilde ortaya koyar –bahçesi, av alanı ve çevresinde bulunan göletleriyle kraliyet sarayı kompeksi. Kente ilişkin tek ayrıntı olarak, surlara bitişik sayısız ahır üstünde durur; Plutarkhos'un tersine, Yunan sütunları konusunda susar ve kentin bütün sakinlerini Kapadokyalı olarak tanımlar. Appianos, Dikran'a düşman Roma kaynaklarını kullanıyor, bu kaynaklar da kralın Doğulu dolayısıyla olumsuz yapısının altını çizmek için Dikranagerd'in barbar tarafını gözler önüne seriyordu. Kaynakların incelenmesi, Dikranagerd'in karma yapıda heterojen bir kent olduğu, hem Helen hem İran arzusu içinde olan bir kral tarafından yönetildiği ve çok ırklı bir krallık inşa etme iddialı projesini yansıttığı sonucunu çıkarmamızı mümkün kılar. "Alışkanlıkları içinde itişip kakışan" Arap göçebelerin durumunda olduğu gibi, alanların ve nüfusların kökten bir yeniden örgütlenişini öngören bu tasarıda hiç şüphesiz ütopik bir model tespit edilebilir. Ne olursa olsun, Dikran Helenistik dünyada epey yaygın olan bir modeli takip ediyordu. "Yunan" tarzı kentlerin inşasını krallığını sağlamlaştırmak için temel olarak görüyor, yeni pazarlar ve dış düşmanlar kadar iç düşmanlara yani kargaşa yaratmaya eğilimli soylulara ve hanedanlara karşı koyabilecek heybetli müstahkem alanlar yaratıyordu.

Mezopotamya Dikranagerd'i Büyük Dikran'ın en meşhur oluşumuydu fakat kaynaklar bu isimde başka kentlerden de bahseder. Bun-

lar arasında, Kafkasya Arnavutları toprağının sınırında yer alan bir Dikranagerd söz konusudur. Bu kent uzun süre Yukarı Karabağ'da şimdiki Mardagerd'in güneyindeki bir arkeolojik alanla özdeşleştirildi; bu da 2006'da girişilen kazılarla teyit edilmiş gibi görünür. Arkeologlar burada Büyük Dikran paraları ve inşa tekniği başka kraliyet tesislerinin siperleriyle benzerlik gösteren Helenistik döneme ait bir savunma alanı buldular. Küçük Asya'nın ticari atardamarlarını denetleyen Mezopotamya Dikranagerd'i gibi Karabağ Dikranagerd'i de aynı işleve sahipti, İran ve İberya ile bağlantıyı sağlıyordu; bu da Strabon tarafından "İberya yakınlarında" yer alan bir *Tigranokerta*'nın zikredilmesini açıklıyordu.

Görüldüğü gibi, Dikran bu merkezlerin oluşumu için bir nüfus nakil politikasına başvurdu. Bu sürgünler büyük bir kolonizasyon girişimiyle ilgiliydi.

Krallar Kralı Dikran

Dikran, bütün Doğu'da ona bir tür üstünlük sağlayan Krallar Kralı unvanına çok değer veriyordu. Ermeni dinsel törenleri hükümdarın önüne kapanmayı ve önceleri Akamanışların sarayında gözde olan ve Partlarda kısmen sürdürülen bütün tapınma ritlerini içeriyordu. Büyük bir ihtişamın sergilendiği Antakya'daki bir Roma elçisine bakılırsa, Dikran'a sarayında olduğu kadar at gezintilerinde de dört vasal kral sürekli eşlik ediyordu. Bunlar kraliyet tahtının yanında, itaat pozisyonunda, ellerini kavuşturmuş ayakta dikiliyordu. Doğu monarşilerinin resmi terminolojilerinde vasal hanedanların, sözcüğün Yunanca ifadesiyle *tzara*'lar yani "köleler" olduğu bilindiğinde hiç de şaşırtıcı olmayan bir gösteri. Gerçekten de Büyük Dikran Akamanışlardan devralınan mutlak monarşi prensibini mükemmelen temsil etti. Fakat imparatorluğunun dağılmasının ardından, Büyük Ermenistan ve elinde bulundurduğu Yukarı Mezopotamya ve Gordyana illerindeki bütün yetkisini muhafaza etti. Buna karşın son Ardaşesyanlar büyük krallıkların saltçılığının sürdürmüş olduğu karanlıktan çıkabilen aristokrasinin rakip hiziplerinin ellerinde oyuncak oldu.

En saf İran geleneğinde bir hükümdar olmaktan hoşnut olmayan Dikran, kayınpederi ve müttefiki Mithridates Eupator misali Helen kültürünü kendi devletlerine yaymaya ve geliştirmeye çalışıyordu. Ermeni İmparatorluğu'nun Batı'ya doğru genişlemesi yüzyıllardır Büyük Ermenistan'da girişilen bu Helenleştirmenin derinlemesine bir şekilde ilerlemesine uygun bir ortam yaratmıştı. Biz yalnızca bu büyük çaplı esere Yunan kültür ocakları olan Kilikya ve Kuzey Suriye kentlerinin

getirdiği katkıdan şüphe duyuyoruz. Dikran'ın gücünün büyük bir kısmı hiç kuşkusuz Part Krallığı'nın krizinden kaynaklanıyordu fakat geleneksel olarak İran topraklarında Yunan tarzı kentler kurma yeteneği gibi, kralın cüreti de aynı zamanda şaşırtıyordu. Dikran'ın, kendi sarayında Yunan bilim insanlarını memnuniyetle karşıladığı ve bunlardan birinin de bir *Dikran'ın Tarihi*'ni yazan Skepsisli Metrodoros olduğu bilinir. Dahası, döneminin Yunan edebiyatında belli bir şöhret elde edecek olan bu prens örneği, geçici de olsa, Dikran İmparatorluğu'nun, Helen dünyasıyla ilişkileri teşvik ederek Ermeni üst sınıflarının Helenleşmesinde kalıcı bir etkiye sahip olduğunu gösterir. Adını taşıyan bir Yunan yazıtı bulunmasa da Yunan dili, Dikran'ın başarısı sayesinde, Aramice karşısında saray ve idari hizmet dili olmuştur. Helenizmin sembolik dili İrancılığın diliyle de bir arada bulunuyordu. Bu durum, papalık tacının "karma" yapısının ortaya çıkardığı gibi, yalnızca ikonografik seviyede değil, Dikranagerd'in kuruluşu gibi önemli ve tutkulu girişimlerde de görülür.

Ermeni panteonunun tanrıları Helenistik dönemin sonuna doğru Yunan tanrılarıyla özdeşleştirildi: Aramazt Zeus'la, Anahit Artemis'le, Vahakn Herakles'le, Mihr Hephaestus'la, Nane Athena'yla, Asdğig Afrodit'le, Tir Apollon'la. Büyük Dikran'ın politikasının hiç yabancı olmadığı bu Helenistik akımın gözünden Parşam ve belki de Arev ve Lusin gibi Suriye kökenli Doğu tanrıları kaçmış gibi görünmektedir. Üstelik Ermeni tanrılarının Helenleştirilmesinden değil, daha çok Yunanlıların edebi ve sanatsal dilinin bir *interpretatio armeniaca*'sından bahsedilebilir. Dolayısıyla dışarıdan getirilen ya da alanda şekil verilen putlar Yunan özellikleri arz ederler. I. yüzyıldan başlayarak kraliyet atalarının heykellerinin eklendiği bu tanrı temsillerinin çoğalması, Mazdeizm temellerinden giderek uzaklaşan Ermeni paganlığının çoktanrılı eğilimlerini net bir şekilde yansıtır.

Ordu

Dikran'ın ordusu, mevcut sayı açısından olduğu kadar onu oluşturan halkların çeşitliliği açısından da görkemliydi. Piyade birliği, ağır silahlar taşıyan askerler, sapan kullanan erler ve okçulardan oluşmaktaydı. Bu ordu atlı birliklerin sayıca üstündeydi. Kaynaklar bu birliğin falanjlar ve bölükler şeklinde ayrıldığını teyit eder; bu da Selefkilerin askeri kurumlarından etkilendiklerini göstermektedir. Engebeli olması yüzünden Ermeni arazisi süvari birliğinin gelişmesine uygun değildi. Bununla birlikte meydan savaşlarında son hamleler onlara düşüyordu.

Ağır süvari birliği binlerce zırhlı süvariden, başka bir deyişle Eskiler'in (bilhassa Ermeniler ve Atropateneliler) zincirli zırhlı giysili, her türlü madenle (*ısbarazen*) donanmış ya da demirle kaplı süvarilerinden oluşmaktaydı. Yalnızca soylulardan kurulu zırhlı süvariler elit bir birlik teşkil ediyordu. Savaş düzeninde, destek verecek biçimde daima ön saflarda yer alıyorlardı. Fakat taktikleri genelde etkili olsa da baştan aşağı kaplandıkları zırhları ve takımları hareketlerini engelliyordu. Bu handikap, farklı bir şekilde donanmış ve silahlanmış yabancı süvarilerle karşı karşıya gelmek zorunda kaldıklarında kâbusa dönüşüyordu. Daha kalabalık olan hafif süvari birliği, atlı okçular ve mızraklı süvarilerden kuruluydu. Okçular öncü birliğinden numara yaparak firar edenleri engelleyecek şekilde hareket etmesini biliyordu.

69'daki (bkz. aşağıda) Dikranagerd Çarpışması sırasında Dikran'ın güçleri kendi saflarına yabancılardan oluşan bir destek birliği çoğunluğu dahil ediyordu: Suriye ve Mezopotamya çöllerinin Arap süvarileri, "kralsız" kabileler, Aras nehri sakinleri, Adiabeneliler, Atropateneliler, Gordyanalılar (mükemmel mühendisler), İberya'da ve Kafkasya Arnavutları arasından askere alınan yedekler, Yunan paralı askerleri. Bu tanımı gereği karma, bağlantısını ve birliğini Krallar Kralı yüce liderinden alan bir imparatorluk ordusuydu; fakat Dikran İmparatorluğu'nun çözülmesiyle ayakta kalamadı. Dikran'ın halefi, II. Ardavazt'ın emrinde artık sınırlı sayıda bir askeri birlik vardı ve ön planda zırhlı süvari birliği ışıldamaya devam ediyordu.

Krallığın Ekonomisi

Ardaşesyanların –ve daha sonra Arşagunilerin– Ermenistan'ı Akamanışların idaresinde daha önce olduğu gibi kaldı; özellikle at yetiştiriciliğiyle (kuzey ve merkezdeki otlaklarda) ünlü, tahıl ve hayvan yetiştiricisi, ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi. Genel olarak ülkenin vadileri son derece verimliydi ve değişik meyve ağaçları ile çeşitli tarım ürünleri yetiştiriliyordu. Kukark ve Udik'inki kadar çetin bir iklimde zeytin gibi her zaman yeşil olan bir ağacın yetiştirilmesinin mümkün olabilmesi biraz şaşırtıcıdır. Bilhassa güney ve güneybatıdaki öteki bölgeler, mesela Koğtan, üzüm yetiştiriciliğine elverişli bir toprağa sahipti ve İÖ I. yüzyıldan itibaren Ermenistan büyük miktarda şarap üretiyordu. Ayrıca Ermeniler, ender bulunan ve eski dünyada aranılan bazı şifalı ya da aromatik bitkiler de yetiştiriyordu.

Helenistik dönemin sonuna doğru, hammadelerle ve Ermeni toprağının maden kaynaklarıyla ilgilenilmeye başlanır. Ermenistan az ya da çok işletilen neft yataklarına sahipti. Aynı dönemde, "Ermenistan

rengi" denilen kırmızı renkte arsenik sülfür özellikle tentür, sarı renkte arsenik sülfür, Ermenice'de *zarig* adı verilen zırnık, boraks ve bilhassa *armenium* denilen mavi renkte bakır karbonat üretiliyordu.

Ardaşad Ermeni yol ağının büyük bir kısmının çıkış ve bağlantı noktasıydı. Kartli Krallığı'nın (İbena) başkenti Harmozike'ye (Armazi) olduğu kadar Kolhis'e ve Karadeniz'in batı sahili limanlarına bağlanmıştı. Ardaşad-Satala ve Ardaşad-Dikranagerd yolları Pakavan'a kadar ortak bir kısma sahipti; bu istasyondan ilki önce Aras yönüne uzanıyor ve ardından, Satala'da (Satağ) sona erdiği Küçük Asya'ya girmeden önce Fırat'ın seyrini takip ediyordu; ikinci yol güneybatıya yöneliyor ve Muş Ovası'yla Dikranagerd'e ulaşıyordu. Ardaşad'dan başlayarak Atropatene'ye varmak için iki güzergâhtan yararlanılıyordu: Aras'ın batısını takip eden biri Khoy'dan geçiyor, Urmiye Gölü'nün doğu kıyısı boyunca uzanıyordu; bir bağlantı oluşturan diğeri, Nahçivan ve Aras üzerinden geçtiği Culfa'dan geçiyordu. Bu iki yol, Atropatene'den Kantzag'a ve Ekbatana'ya doğru (Media'nın eski başkenti) tek bir yol oluşturmak için daha aşağıda birleşiyordu. Muhtemelen "Dikranagerd" adını almış olan Yukarı Karabağ'da henüz keşfedilen kent, hiç kuşkusuz bu bölgedeki yol ağının önemli bir unsurunu oluşturuyordu.

Güney Ermenistan, Dikranagerd ve Nusaybin kavşaklarıyla birlikte ülkenin kuzey kısmından çok daha yoğun bir yol ağına sahipti. Batıda Efes'ten başlayarak bütün bir Küçük Asya'dan geçen büyük bir ticari yol tarafından katedilmiş olduğunun altını çizmek yerinde olur; bu yol Sophene'de Tomisa'ya dalıyor, Harput ovasını geçiyor ve Argana (Maden) yakasında Toros'u aşıyordu; Harput'un güneyinde bir kol Murat nehri, Arsamosata ve Dicle ve Yukarı Mezopotamya yönünde yoluna devam eden ana arter Palu'ya ayrılıyordu. Bu Hindistan yolu, güzergâhının bir kısmında Perslerin eski Kral Yolu'na karışmış olabilirdi.

Ermeniler İbena ve Kolhis gibi kuzey ülkelerine doğrudan çıkış yollarına sahipti; Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmiş İran kökenli göçebe bir halk olan Sarmatlarla devam eden ilişkileri de vardı; onlara büyük Ekbatana-Kantzag-Ardaşad yoluyla doğrudan geçirebilecekleri Babil ve Hindistan malları satıyorlardı. Fakat Hint mallarının –bu dönemden başlayarak Batı'da fazlasıyla aranılan ürünler, değerli taşlar, inciler, ahşap süs eşyaları, kumaş ve hatta baharat– nakli esas olarak Güney Ermenistan'ı kateden Hindistan yoluyla sağlanıyordu. Daha önce zikredilen Ermeni ürünlerinin de eklendiği bu mallar, İÖ I. yüzyıldan itibaren Ermenistan'ın sınırları dışındaki Ermeni ticaretinin belli başlı deposu, Komana Pontika'ya taşınmıştı. Oradan ya kara ya deniz (Karadeniz'in limanlarıyla) yoluyla daha uzak noktalara yönel-

tilmişlerdi. I. yüzyıldan başlayarak Roma ve İtalya yönüne ihracatlar yoğunlaşmıştır.

Define yapıları ve bazı arkeolojik keşifler yoluyla Ermenilerin Efes ve Bergama gibi Küçük Asya ülkeleri ve Ege Denizi adalarıyla ticaret yaptığı bilinir. Ardaşad, Rodos ve Kos'tan içinde şarap ve zeytinyağı bulunduran testiler alıyordu. Bazı keşifler sayesinde uzak Kıbrıs adasıyla ilişkilerin söz konusu olduğu da bilinmektedir. Fakat Ermenilerin Suriye ve Fenike'yle özellikle de Helenistik dönemde büyük bir tekstil sanayi merkezi olan Fenike Tsor kentiyle çok daha fazla süren ticari ilişkileri vardı. Suriyeliler kendi el sanatı ürünlerini, Tyr mor kumaşlarını Ermenistan'a ihraç ediyordu. Bunların ve karşılığında Ermenilerden alınacak malların nakliyesi Yukarı Mezopotamya ve Suriye'yi kateden kervan yollarıyla gerçekleşiyordu. Antakya ve Seleukeia du Tigre ile (Part ülkesinde) ilişkiler Nusaybin yoluyla kurulmuştu.

ARDAŞESYANLAR VE ROMA

Ermeni İmparatorluğu'nun Çözülmesi

İÖ 71'de Mithridates soyunun üçüncü savaşı Romalıların Pontus kralı karşısındaki ezici galibiyetiyle son buluyordu; kendi krallığından kovulan Mithridates Eupator Ermenistan'a sığınmıştı. Sonraki sene Antakya'da, Dikran kayınpederinin diplomatik yollarla iadesini isteyen Lucullus'a onu teslim etmeyi reddetti. Roma'nın müttefik ülkesi Kapadokya'da tekrarlanan saldırılarına bağlı olarak, bu tutum Romalıların ve özellikle de Doğu'daki ordu güçlerinin başkomutanı ve Mithridates'in taze galibi Lucullus'un kinini üzerine çekiyordu. 69 baharında Ermenistan'a giren Lucullus hemen ardından Dikranagerd'i kuşatmaya geldi; Ermeni hükümdarı Roma ordusunun önünü kesmeye yönelik başarısız bir girişimin ardından oraya çekilmişti. Toroslara sığınan Dikran, imparatorluğunun her noktasından Roma ordusundan sayıca üstün 100.000 adamdan oluşan kuvvetli bir ordu toplamaya çalışıyordu.

Kesin karşılaşma kentin kıyılarında gerçekleşti. Bir tepenin eteklerine sıralanmış Ermeni ordusu, Niseforion (belirlenemeyen) nehri boyunca yığılan Roma güçlerine karşı koyuyordu. Sol kanatta adamlarıyla birlikte Adiabene kralı; sağ kanatta, zırhlı süvarilerinin başında Atropatene kralı görülmekteydi; ana birlik bizzat Krallar Kralı'nın komutasındaydı. İlk Roma saldırısı sağ kanattaki cepheyi tutan zırhlı süvari birliğini bozguna uğrattı. Muharebeyi terk etmek bundan böyle kaçınılmazdı: Bu Dikran adına eşi görülmemiş bir bozgundu.

Dikranagerd'deki Yunan göçmenlerin muhtemel ihaneti gibi bu felaket de aylardır kuşatma altında olan kentin düşüşünü hızlandırdı. Kent, diğerlerinin yanı sıra oldukça korunaklı bir hazineyi ele geçiren Lucullus'un askerleri tarafından yağmalandı. Oğlu, Atropatene kralı hariç, Dikran'ın bütün vasal hanedanlarının çözülmesine ilk etkiyi bu felaketler yaptı. Lucullus'un Selefki hanedanının son torunlarından birinin yeniden tahta çıkmasını desteklediği Suriye'nin kesin olarak yitirilmesine neden oldular. Ermeni İmparatorluğu on dört yıldan fazla sürmemişti. Bununla birlikte Dikran, Büyük Ermenistan'dan miras kalan kendi alanları dışında, Atropatene Krallığı'nı, Nusaybin bölgesini ve belki de Adiabene'yi muhafaza ediyordu. Üstelik kral son sözünü söylememişti. Ermenistan'a sığınan Mithridates Eupator, Dikranagerd bozgunundan hemen sonra ona yardım teklif etmek ve tavsiyede bulunmak için yanına gelmişti. Onun girişimiyle Dikran, Roma'ya karşı müttefiki olmayı kabul ettiği durumda kendisine önemli toprak devirleri teklif etmek –üstelik başarısız– için Partların kralına bir elçi gönderdi.

Dikran, yine Pontus kralının direktifleri uyarınca, kaybettiği ve Roma tarzında yeniden örgütlediği mevcudun yerine yeni birlikler toplama işine girişti. 67 baharında, Toros'u aşan Lucullus Ardaşad yoluna koyulduğunda düşmanlıklar açıkça yeniden başladı. Roma süvari birliği Murat nehri geçişinde Ermeni ve Atropatene zırhlı süvarilerinden kendini korumak zorunda kaldı ve bazı kayıplar verdi; fakat Lucullus her şeye rağmen nehri geçebildi ve ilerlemeyi sürdürdü. Son kertede gerisin geri dönmek ve güneye doğru geri çekilmek zorunda kalmışsa, dağları aşmaktan bitkin düşen askerlerinin ayaklanması yüzündendir.

Bu durum, Romalıların, askeri mühendislik tutkunu Dikran'ın kardeşinin kumanda ettiği Nusaybin'i kuşatmaya gitmesine engel olmaz. Bu stratejik alanın düşmesi Dikran'ın Yukarı Mezopotamya fetihlerine engel oldu. Nusaybin'in zenginlikleri Lucullus'un askerlerinin eline düştü. Roma'ya nakledilen Nusaybin ve Dikranagerd'de ele geçirilen olağanüstü ganimetler bazı zihinlerde gerçek bir aydınlanma yarattı.

Roma Denetiminde Ermenistan

Savaş, 67 senesi boyunca Pontus'ta tüm hızıyla devam etti. Mithridates Eupator miras kalan topraklarının büyük bir kısmını kurtarmayı başardı. Mücadeleye devam etmek için Ermeni müttefikinin yardımına güveniyordu. Bu müttefik Roma güçleri karşısında bazı başarılar kazanabildi ve 67'nin sonuna doğru Kapadokya'ya yeni bir baskın yaptı.

66'nın başında, Lucullus'un yerine Afrika ve İspanya'da ün kazanan Pompeius'un geçmesi yalnızca Pontus'ta değil Ermenistan'da da ağır sonuçlar doğuracaktı. Pompeius ilkbaharda, kaçmaya mecbur bırakarak, Küçük Ermenistan'da Mithridates'in ordusunu dağıtıyordu. Büyük Dikran ona sığınma vermeyi reddetti; Romalılar tarafından tehdit edilen Mithridates, ikinci oğlu Genç Dikran'ın ihanetine uğradı. Part kralı III. Phraates'in damadı olan Genç Dikran, onu henüz ele geçirilmeyen Ardaşad'a kadar götürdü ve Büyük Dikran'ın birlikleriyle karşı karşıya geldi. Babası tarafından geri püskürtülen Genç Dikran yenilgiyi kabul etmek istemedi. Büyükbabasına –şimdi kaçak Pontus Kralı Mithridates– güvenmeyerek Ardaşad üzerine yürüyen ve Roma ordusuna rehberlik etmeyi öneren Pompeius ile bağlantı kurdu. Bu anlaşma muzaffer generale Ermenistan kralına karşı mücadelesinde başka bir avantaj sağladı. Tehlikenin yaklaştığını hisseden Dikran, iyi niyet göstergesi olarak Mithridates'in elçilerini teslim ettiği Roma generaliyle görüşmeler yapmayı denedi.

Lejyonlar başkentten görüldüklerinde, eski kral kaderini, kendine adil ve uzlaşmacı süsü veren Pompeius'un ellerine teslim etmeye karar verdi. Atın üzerinde ve tamamen kraliyet ritüellerine uygun olarak Roma kampına ulaştı. Tacını yere bıraktıktan sonra Pompeius'un önünde eğildi. Bu hareketler sıklıkla yanlış anlaşılmıştır. Hiçbir aşağılayıcı taraf içermediklerini bilmekte fayda vardır. Bu tarz bir tören, yenilen hanedandan kazananın ayaklarına kapanarak iktidarının nişanlarından herkesin gözü önünde ayrılmasını gerektiren İran geleneğiyle ilişkiliydi. Pompeius, kralı ayağa kaldırdı, yanına oturttu ve akşam yemeğine davet etti. Bundan kısa bir süre sonra gerçekleştirilen anlaşma açık bir şekilde Dikran'ın zararınaydı. Onu batıdaki bütün fetihlerinden vazgeçmeye zorladığı görülüyordu: Suriye, Fenike, Kilikya, Kommagene. Yalnızca kendine kalan devletleri, başka bir deyişle Sophene'den yoksun Büyük Ermenistan Krallığı'nı elinde kabul ediyordu. Kral ayrıca 6.000 Yunan lirası tazminat ödemeyi ve rütbelerine göre bütün Romalı askerlere nakit bağışta bulunmayı üstleniyordu. Bu anlaşma Roma'nın Büyük Ermenistan üzerindeki etkisinin usulüne uygun bir şekilde kabul edilmesi anlamına geliyordu. Bir Roma garnizonu Ardaşad'a yerleştirildi. Pompeius'un yöntemi gelecek yüzyıllar için Roma ile Ermenistan arasındaki ilişkileri belirlemeye yönelikti.

Romalılar tarafından istenen savaş tazminatını Sophene hazinelerinden tahsil etmeyi reddeden Genç Dikran sonunda yine Romalılar tarafından yakalandı. Buna karşın Pompeius Büyük Dikran'ı bağışladı ve dalkavukluk etmek için Part kralına layık görmediği Krallar Kralı

sanını ona verdi. Dahası, Gordionlular konusunda Dikran'ı Phraates'le karşı karşıya getiren anlaşmazlıkta açıkça ilkinden yana olduğunu ifade etti ve onun girişimiyle tıpkı Sophene ve Nusaybin bölgesi gibi Gordion da Dikran'a iade edildi. Ermeni İmparatorluğu kesin olarak çökmüşse de, Büyük Ermenistan Krallığı bu sınavdan daha da genişlemiş olarak çıkıyordu.

Mithridates'in iniş çıkışları doğal olarak Küçük Ermenistan'ı etkiledi. İÖ 71 ya da 70'te Lucullus'un eline düşen krallık toprağı, 69'da Pontus kralı tarafından geri kazanıldı. Fakat bu geçici bir başarıydı: 66'da, Pompeius tam olarak Küçük Ermenistan'da bulunan modern Piurk yakınlarında Mithridates karşısında kesin zafer kazandı. Roma denetimi altındaki Pontus Krallığı'nın bu eski parçası bundan böyle kendi Roma krallarını kabul etti. Pompeius aracılığıyla ilk zamanlar bu parça Galatya Kralı Deiotarus'un mülklerine bağlandı.

Efsanevi Kahraman Dikran

Mithridates Eupator'un durumunda olduğu gibi, Romalılar, Roma'ya kafa tutabilen Doğu Kralı Dikran'ın hatırasına özel bir saygı duyar. Movses'in *Tarih*'i [Badmutyun] ilginç bir şekilde bu krala hiç yer vermez. Buna karşın tarihçi, Yervand'ın oğlu ve Pers kralı Büyük Kyros'un müttefiki olan çok daha eski bir Dikran zikreder. Movses, iki kralın müttefikliğinden kaygı duyarak Dikran'ı ortadan kaldırmayı tasarlayan Med Aştahag (Astyages) figürünü buraya dahil eder. Güçlü bir ordunun başında olan Dikran sonunda Media'yı istila eder. Teke tek süren bir mücadele boyunca, bir mızrak atışıyla Aşdtahag'ın zırhını kırmış ve onu öldürmüştür. Aştahag'ın ilk karısı Anuş gibi, kavgalar sırasında tutsak edilen Medler Ararad'dan Koğtan'a kadar uzanan bir toprağa yerleştirildi. Movses'te olduğu gibi, epey tarih dışı bir çerçevede burada farklı geleneklerin füzyonuna sahibiz. Kuşkusuz Dikran, Kyros ve Aştahag/Astyages şahsiyetleri daha eski bir geçmişe uzanır: Kyros'un az ya da çok tarihsel çağdaşı olan bir Dikran, Ksenophon'un *Kyropaidia*'sında zikredilir ve dahası Astyages İran mitolojisine ait bir figürdür. Diğer taraftan, anlatı Büyük Dikran'ın önemli işlerinden bahseder gibidir. Zaten Dikran ile Astyages'in çatışması kaynağını Büyük Dikran tarafından Media'ya karşı sürdürülen ve Media Atropatene'nin Ermeni İmparatorluğu'na bağlanmasıyla son bulan seferden alacaktır.

Roma ile Partlar Arasında II. Ardavazt

II. Ardavazt, 55/54'e doğru seksen beş yaşında ölen babası Büyük Dikran'ın yerine geçti. Bu prens, bugün ortadan kaybolmuş ancak İS

II. yüzyılda hâlâ var olan tragedyalar, diyaloglar, tarihsel eserler kaleme almıştır. Helen kültürü onu Batı ve Roma dünyasına yaklaştırıyorsa da ailesel benzerlikleri kendisini daha çok Partlara çekiyordu. İki rakip güç arasında kararsız kalan Ardavazt, politik planda çok hassas durumlarla karşı karşıya kaldı. Kararsız tavrı modernler tarafından farklı ve sıklıkla haksız bir şekilde değerlendirildi.

Suriye valisi olarak atanan Crassus, Ardavazt'ın tahta çıkmasından çok az bir süre sonra yeterince hazırlanmadan Partlara karşı bir savaşa girişiyordu. Hasmının gücünü küçümseyen Crassus, ilk sırada Ermenistan kralının bulunduğu Roma'nın koruduğu pek çok hanedanın yardımına güvenebileceğini düşünüyordu.

Ardavazt, kışın Suriye'deki bölgelerinde bulunan Crassus'un yanına gitti. Kendisine, koruma hizmeti gören 6.000 seçkin süvari eşlik etmekteydi. Bu birliğe 10.000 zırhlı süvari ve 30.000 piyade ekleme sözü veriyordu. Aynı zamanda Romalıya, birliklerinin gereksinmelerinin kraliyet hazinesinden karşılanacağı ve engebeli arazinin Part süvari birliğinin yerleşmesine çok az uygun olduğu Ermenistan'dan geçmesini teklif ediyordu. Ancak Crassus başka bir karar verdi ve kendini Kuzey Mezopotamya'nın ıssız yollarının kılavuzluğuna bıraktı; bu arada, Part kralı II. Orodes'in bir saldırısıyla Ermenistan'da hareket edemez durumda olan Ardavazt'tan yardım beklemeyecekti. Bu Roma orduları için eşi görülmemiş bir Carrhae [Harran] felaketi (İÖ 53) oldu. Crassus muharebeden hemen sonra öldürüldü. Kuşkusuz Doğu'da geleneksel olan bir alışkanlık gereği, başı ve sağ eli Part kralına ganimet olarak verilmek üzere cansız bedeninden ayrıldı.

Bu arada Ardavazt Orodes'le barış yapmıştı ve barışmaları Ermenistan kralının kız kardeşinin Part kralının oğlu ve belirlenen mirasçısı Pakoros'la nişanlanmasıyla pekiştirildi. Crassus'un kellesini getiren Mezopotamya satrapı onu, bu birleşmeyi kutlamak için Ermeni başkentinde düzenlenen ve Ardavazt'ın "Helenofil" eğilimleri gereği Euripides'in *Bakkhalar*'ından bölümlerin sergilendiği bir ziyafet sırasında kralına sundu. Aktörlerden biri, rolünü yorumlamakta olan bir Karya Yunan'ı temsil için ürkütücü bir maske kullandı.

Ardavazt Roma'ya karşı tarafsız olduğunu ortaya koymak için, oğlunu Romalıların dostu Galat kralının kızıyla nişanladı. Roma'nın Doğu'daki temsilcisi, en zengin ve en güçlü Helen krallığı olan Mısır kraliçesi Kleopatra'nın müttefiki Marcus Antonius'un seferi sırasında yanlarında yer aldı.

Antonius 36'da, ölmeden evvel Jules Caesar tarafından gerçekleştirilen bir plan gereği Partlara karşı büyük çapta bir saldırı başlatmak için kendinde güç buldu. Öngörülen güzergâh Büyük Ermenistan'dan,

vasal krallık olarak Part İmparatorluğu'nu içine alan Atropatene yönüne gidiyordu. Bu plan, 36'dan çok önce Romalılarla ilişki kurmak zorunda kalan Ermenistan kralının onayı ve yardımı olmaksızın gerçekleşmeyecekti. Sefere katılan mevcudun toplanma yerinin Garin bölgesi olduğuna inanılır. Ardavazt kendi tarafında 16.000 süvari ve 7.000 piyade bulunduruyordu. Birlikleri gözden geçiren Antonius'un karşısında 6.000 zırhlı süvariden oluşan birliğine geçit töreni yaptırmaktan çok hoşlandı. Bununla birlikte Part egemenliği altında saltanat süren Atropatene kralıyla boğaz boğaza geldiği için öfkeli değildi. Fakat Antonius ve ordusunun büyük bir kısmı daha kestirme bir yola girdiklerinde, kuşatma ekipmanı Antonius'un papalık elçisinin kılavuzluğundaki büyük yoldan gönderildi. Ardavazt kendi birliğinin başında aynı yolu takip ediyordu. Aniden saldırıya geçen ve bir Part süvari müfrezesi tarafından her taraftan sarılan Romalılar dayanamadı. Biraz uzaktan takip eden Ardavazt, geri çekilmeyi akıllıca buldu. Saldırıdan sonra alana gelen Antonius, Ardavazt'ın firarıyla ağırlaşan felaketin boyutunu tespit edebildi.

Bununla birlikte operasyonlar devam etti ve Antonius Atropatene'nin başkenti Kantzag'a ulaşabildi ve Vera Kalesi'ni kuşattı. Ancak son kertede Roma ordusu çekilmek zorunda kaldı. Aras nehrine doğru ilerlemeleri esnasında Part süvarileri tarafından sürekli taciz edilen Antonius'un askerleri ağır kayıplar verdi. Nehir aşıldıktan sonra büyük bir rahatlamayla Ermeni toprağına tekrar ulaştılar. Ardavazt prensip olarak daima Roma'nın müttefikiydi. Ordu, uzun Ermenistan geçişi sırasında gereken malzemeler için bütünüyle ona bağlıydı. Bu yüzden Antonius, başarısızlığından sorumlu tutsa da ona saygısını esirgemedi. Mısır kraliçesi Kleopatra tarafından, kendisinin ve maiyetinin Ermenistan kralının "ihaneti" dedikleri şeyin öcünü almaya itilen Antonius, bunu bir an bile unutmuyordu.

Antonius İÖ 34'te Ardaşad için geldi. Israrla onun kampına gitmek isteyen Ardavazt muvaffak olamadı; yakalandı ve zincire vuruldu. Antonius, kraliyet hazinelerinin teslim edilmesi için onu bu şekilde kaleden kaleye sürükledi fakat garnizonlar inatla buna karşı çıktı. Ailesiyle Mısır'a gönderilen Ermenistan kralı Kleopatra'ya teslim edildi ve yine onun emri üzerine İÖ 30'da kellesi uçuruldu.

Bu olaylar, esir II. Ardaşes'in oğullarından birini kralları olarak düşünen Ermenilerin öfkesine neden oldu. Bununla birlikte Antonius ülkenin büyük bir kısmının denetimini ele geçirmekte acele etti ve neredeyse tahta yakın duran Ardaşes'in Part kralından sığınma istemek zorunda kaldığı görüldü.

Ardaşesyanların Çöküşü

Antonius'un Doğu bozgunu Batı'nın hâkimi Octavianus'la (Caesar'ın yeğeni ve mirasçısı Caesar Octavianus) anlaşmazlığını hızlandırdı. Antonius 32'de birliklerinin büyükçe bir kısmını Atropatene ve Ermenistan'dan çekmek zorunda kaldı. 31'de Octavianus, Aktium (Yunanistan) yakınlarında Antonius ve Kleopatra'nın filosunu alt ediyor ve Augustus ismiyle ilk Roma imparatoru olmaya hazırlanıyordu. Antonius'un yükümlülük almaması Partların desteği sayesinde II. Ardaşes'in yeniden tahta çıkarılmasını mümkün kılmıştı. Onun emri üzerine, hâlâ Ermenistan'da kalan Roma garnizonları acımasızca katledildi.

Augustus, Antonius'un Roma halkı için yüzkarası olduğunu düşündüğü Ardavazt'a karşı tutumundan şikâyetçi oldu. Roma'ya davet edildiği ve Ardavazt'ın oğullarını himayesine aldığı görülmektedir; böylelikle, Ermenistan'da Roma çıkarlarına en iyi şekilde hizmet etmek için onları kullanma zamanını bekliyordu. Onun iradesiyle, altı Romasever kralın birkaç yıl arayla Ermenistan'da birbiri ardından geldiğini ve bunun Partlar tarafından sürdürülen kasıtlı karışıklık ortamında vuku bulduğunu göreceğiz.

Augustus, Romalıların açık düşmanı II. Ardaşes'in hükümdarlık etmesine iyi gözle bakmıyordu. Fakat uygun zamanı kollamayı bildi ve 16'da damadı Tiberius'u Ardaşes'i uzak tutmakla ve onun yerine, kardeşlerinden biri olan Dikran'ı geçirmekle görevlendirdi. Tiberius ordularla müdahele etme ihtiyacı duymadı; geldiğinde, yakınları tarafından ihanete uğrayan Ardaşes henüz katledilmişti. Bu yüzden ona, tacı III. Dikran'a sunmaktan başka bir şey kalmıyordu. Bu şahıs İÖ 6'dan önce ortadan kayboldu. Oğlu IV. Dikran, kız kardeşi-eşi Erato'yla birlikte onun yerini aldı ancak buna Augustus'un rızası olmadı. İmparator da onun yerine, Roma yanlısı bir hizbi girişimiyle, Ardavazt diye birini geçirdi. Ardavazt, IV. Dikran ve Erato lehine neredeyse anında sürüldü. Durum öylesine karmaşıktı ki, Ermenilerin isyanını besleyen Part kralının Roma hükümetiyle görülecek daha başka hesapları vardı. İS 1'de V. Arsakid Phraates ve onun adına hareket eden Augustus'un torunu Jules Caesar Fırat'ta buluşur. Bu görüşme sırasında varılan anlaşmaya göre, Partlar Ermenistan'dan resmi olarak vazgeçiyor, başka bir deyişle bu ülkede Roma denetiminin yeniden kurulması ilkesini kabul ediyorlardı. Bir süre sonra IV. Dikran'ın bir sefer sırasında öldüğü ve Erato'nun çekildiği olasıdır. Böylelikle, son temsilcileri IV. Dikran ve Erato olan Ardaşesyanların hanedanı ortadan kalkmıştır. Daha sonra Roma, silahla desteklediği yabancı prenslere çağrı yapar. İS I. yüzyı-

lın ilk on yılında Ermenistan iki Atropatene prensi ve bir Yahudiye prensi tarafından yönetilmiştir; bunlar Ermenistan'da hiç sevilmiyor, entrikalara ve Erato'nun yeniden tahta çıkarılmasına (tarihsiz) karşı koymak zorunda kalıyordu.

Ülke anarşiye sürüklenmişken Part prensi Vonones şahsında hiç beklenmedik bir aday ortaya çıktı. Roma'da eğitim alan bu şahıs, fazla Helenleşmiş meşhur âdetleri yüzünden Partların tahtını gasp etme girişiminde başarısız olmuştu. Bu belirsiz şartlarda Ermenistan kralı olmayı kabul etti. Fakat Roma gereken resmi onayı kendisine vermeyi reddetti ve Tiberius işi, onu Suriye'deki evinde gözaltına aldırmaya kadar bile götürdü. İS 15 ya da 16'ya doğru Ermeniler kendilerini kralsız buluyordu. Aslında Tiberius (İS 14-37) Augustus'un yerine geçmişti. Ermenistan'da selefiyle aynı güçlüklerle karşı karşıya kalma tehlikesi içindeydi. Tercihi, Pontus kralının oğlu Zenon'dan yana oldu. Ardaşad'da (İS 18) tacı kabul ettiği zaman yardımcıları ayaklarına kapandı ve onu "Ardaşes" adıyla selamladılar. Bu III. Ardaşes ismi hiç şüphesiz Ardaşesyanların uzak kurucularına bir saygı anlamına geliyordu. Çocukluğundan itibaren Ermenilerin gelenek ve göreneklerine alıştırılan Zenon, kendisini İran geleneklerine yakınlaştıran unsurlar olan av ve ziyafetler konusunda onlarla aynı zevki paylaşıyordu. Böylelikle ölünceye kadar uyruklarının sempatisini koruyabildi.

Bu arada Küçük Ermenistan hükümdar değiştirmekten vazgeçmiyordu. Caesar, iç savaş sırasında Pompeius'a verdiği desteğin cezası olarak Galatia kralı Deiotarus'u Küçük Ermenistan'ın bir kısmını Medialı Ariobarzanes'e bırakmaya zorlamıştı. 35'te Pontus kralı I. Polemon Küçük Ermenistan'ı aldı fakat beş yıl sonra Augustus, Media Atropatene'den Ardavazt'a geçen, Romalıların müttefiki krallığının bu kısmını ondan çekti. 20'de, Polemon'un yerine Kapadokyalı I. Arkhelaos geçti. Daha sonra, Küçük Ermenistan'da saltanat sırası I. Polemon'un küçük oğlu Kotys'e geldi. Roma'ya bağlı bu krallar dizisinin en sonuncusuysa Yahudi Prens Aristobulos oldu.

ERMENİSTAN'DA BİR PART KRALLIĞI: ARŞAGUNİLER

İberlere Karşı Partlar

İran Arşagunileri Ermenistan'da gözlerinin olduğunu saklamıyorlardı. Ermeni monarşisinin zayıflaması, değişik bölümlerle, ancak 63'te Rhandeia Antlaşması'yla son bulan inatçı bir mücadelede, 35'ten itibaren, Arşag II. Artabanos önderliğinde somutlaşacaktı. Girişimci ve hırslı Artabanos, Roma karşısında açık bir şekilde em-

peryalist bir program ilan ediyor ve Ermenistan'ı Part himayesinde vasal bir krallık haline getirerek, İÖ I. yüzyıl başındaki haline dönme tasarısını besliyordu. III. Ardaşes'in 35'teki ölümü üzerine, harekete geçme vaktinin geldiğini düşünerek, oğlu Arşag'ı Ermenistan'ı işgal etmek ve orada hüküm sürmek için kuvvetli bir ordunun başına gönderdi. İmparator Tiberius özverili bir adayın seçimiyle karşılık verecekti: Roma tarafından sadık bir müttefik olarak görülen İberyalı Kral Pharasmane'ın [Parsaman] oğlu Mithridates. Bu anlaşma gereği imparator Ermenistan'da meydanı İberyalılara bırakmak zorunda kalıyordu. Kardeşinden önemli bir askeri yardım gören Mithridates, Ardaşad'ı ele geçirmekte ve Arşag'ı yakalayıp öldürmekte fazla güçlük çekmedi.

Bununla birlikte İberyalılar Ermenistan'a yalnız gelmemişlerdi. Kral Pharasmane, Güneydoğu Kafkasya'nın pek çok kabilesini bir araya getirerek birkaç on yıldır bir krallık oluşturan Doğu komşuları Kafkasya Arnavutlarının desteğinden emindi. Bu ittifaktan tatmin olmayan Pharasmane Kuzey Kafkasya'daki Sarmatlar arasından birlikler topladı ve onları Daryal geçidiyle getirtti. "Krallık sözcüleri"yle yönetilen bu kalabalıklar bütün bir Ermeni toprağına yayıldılar. Bu gerçek bir istila, sonradan pek çok kez Ermenistan'a çarpacak Sarmat etnisinin bir kolu olan Alanların ilk dalgası oldu.

Artabanos'a gelince, kalabalık bir ordu toplamıştı ve bunun idaresini, Ermenistan'da Arşag'ın yerini almaya hazırladığı oğlu Orodes'e bırakmıştı. İberyalıların ve Ağvanlıların piyade birliklerinin Part süvari birliği karşısında etkili olduğu farklı girişimlerin ardından, İberyalılar toprakların hâkimi olarak kaldılar.

İberyalı Mithridates, II. Artabanos'un yeni girişimlerine rağmen bir süre iktidarda kalabildi. İmparator Caligula kendisini Roma'ya çağırdığı ve orada tuttuğundan beri neredeyse iki yıldır hüküm sürüyordu. Ermenistan savunmasız bir halde Partların saldırılarına maruz kalıyordu. Artabanos, Roma hükümetine karşı üstlendiği taahhütlere aldırmadan onu yeniden istila etmek için durumdan faydalandı. Büyük olasılıkla bu koşullar altında, Ermenistan Krallığı'nın bütünleyici parçası Nusaybin bölgesinin hâkimi olarak onu sadık vasalı Adiabene kralına bağışladı. Başka bir cepheye çağrılır çağrılmaz fethedilen toprağı bir satrapın himayesine bırakıyordu. Zira politika sahnesinden kesin olarak çekilmekte gecikmeyecekti.

İS 41'de tahta çıkışından çok kısa bir süre sonra İmparator Claudius İberyalı Mithridates'e özgürlüğünü bağışladı ve onu bir ordu eşliğinde Ermenistan'a yolladı. Mithridates Part satrapını yakalamakta

ve krallığını yeniden ele geçirmekte fazla güçlük çekmedi. Bununla birlikte, durumu hassasiyet arz ediyordu zira Roma garnizonlarının yardımına güvense de, acımasızlığı yüzünden tebaası ondan nefret ediyordu, üstelik Partların ülkede casusları vardı.

Sükûnet içinde geçen birkaç senenin ardından, tehlike, babasının kendi emellerini tatmin için Ermenistan'a yolladığı İberya kralının oğlu, Prens Rhadamiste'den [Hıratamizt] geldi. Romalıların bir garnizon yerleştirdikleri Garni Kalesi'ne sığınan Mithridates, Hıratamizt tarafından haince tuzağa düşürüldü ve vahşice idam edildi. Partların yeni kralı I. Vologesus, kardeşi Dırtad'ı müdahil etmek ve Ardaşad'a yerleştirmek için Suriye'nin Roma valisinin kararsızlığından faydalandı. Sarayında kuşatılan Hıratamizt kıl payı kurtuldu. İberya'ya hızla kaçışı sırasında, düşmanın eline geçmesini istemediği hamile karısı Zenobia'yı öldürmek isterken kılıcıyla yaraladı. Bu romantik koşullarda kurtulan prenses, Dırtad'ın kendisini prenses olarak karşıladığı Ardaşad'a götürüldü.

I. Dırtad'ın Taht Mücadelesi

Part güçlerinin yeniden geri çekilmesine rağmen, Dırtad Ardaşad'dan hemen ayrılmadı ve ilk zamanlar açık bir muhalefetle karşılaşmadı. Tıpkı kardeşi Vologesus gibi, Ermenistan'dan vazgeçmeyi ya da onu Romalılardan almayı reddediyordu. Doğu cephesindeki askeri harekâtların yürütülmesi görevini üstlenen Romalı Komutan Domitianus Corbulo, Lucullus ve Pompeius tarafından fethedilen bir ülkenin yitirilmesine katlanamıyordu. Corbulo Ermenistan'daki askeri seferlerinin yorumlarını yazdı ve Latin yazar Tacitus *Annales*'i için bunları kullandı. Bu tarihçiden yapılan meşhur bir alıntı Ermenilerin o dönemdeki durumunu tasvir eder: "Belirsiz" olarak tanımlanırlar zira iki hasım güç arasında gidip gelmektedirler. Bu tavra rağmen, Tacitus, büyük bir gelenek ve çok sayıda evlilik ittifakı aracılığıyla yaratılan ilişkiler nedeniyle daha çok Partların tarafında olduklarını gizleyemedi. Ermenilerin Partlara olan bu eğilimi Arşaguni adayının kişisel nitelikleriyle güçlendirilmiş olmalıydı.

Roma'da senelerdir savaşa hazırlanılıyordu. 58 baharında Dırtad'ın kaçmasına neden olan Roma lejyonları neredeyse tamamen harabeye dönen Ardaşad üzerine yürüdü. Bir yangın sırasında başkentin arşivleri yok edildi. Corbulo'nun ikinci hedefi, izleyen baharda sırası geldiğinde teslim olmak zorunda kalacak Dikranagerd'di. Roma güçleri Kapadokya'daki üslerine geri dönerken Toros geçidinden Kharpert'e [Harput] kadar komuta eden Legerda (Lice) garnizonunun direnişiyle

karşılaştı; oraya sığınan yörenin genç Ermenileri ancak en ücra yerlere gidebildi.

Atropatene'ye sığınan Dırtad mağlup olduğunu kabul etmiyordu. Kardeşi Vologesus'tan, Atropatene'nin ardından vasal monarşilerin ikincisi olan Ermenistan tahtının resmi onayını aldı. Ermenistan'ın Arşaguni hanedanı böylelikle kurulmuş ve dört yüz yıla yakın hüküm sürmüştü. Gücünü bu kraliyet karizmasından alan Dırtad, Part süvari birliğinin, Yahudiye krallarının soyuna uzanan ve Romalıların bir adayı olan V. Dikran'ın oturduğu Dikranagerd üzerine yürüdüğünü öğrendi. Bir süre sonra, bir Roma garnizonu tarafından savunulan alanı kuşatma operasyonlarının beklenen sonuçları vermemesi üzerine, Vologesus daha uzlaşmacı davrandı. Görüşmeler başladı ve karşılıklı bir geri çekilme anlaşmasının sonuca bağlanması imkânsız değildi. Aslında her biri kendi konumunu koruyordu fakat Dikran Romalılar tarafından terk edilmişti.

62 baharında Partlar ve Romalılar yeniden çarpışmaya hazırlandı. Ermeni cephesinde Corbulo'nun başarılarını kıskanan Neron'un yerini, stratejik plan konusunda daha az yetenekli Caesennius Paetus almıştı. Yeni komutan Vologesus'un ordusu tarafından Rhandeia'dan kopmuş kampında sarıldı ve onur kırıcı bir şekilde teslim oldu. Paetus Partlara kaleler ve erzak bağışlamakla kalmadı, Ermenistan'ın tahliye edilmesini de üstlendi; buna mukabil Vologesus Roma kampının kuşatılmasını kaldırmayı kabul ediyordu.

Neron, Ermenistan'a dönüşünde, Vologesus'un isteklerini karşılamak zorunda olan Corbulo'yu geri çağırmaya mecbur oldu. Part ve Romalı Fırat nehri üzerinde bulunan bir köprüde buluştu: Corbulo nehrin sol kıyısında yaptırdığı tabyaları yıkmayı, Part birliklerini Ermenistan'dan çekmeyi kabul etti. Bunun üzerine bir Part elçisi acilen Roma'ya gönderildi: Vologesus Neron'a mesajında Paetus karşısındaki son zaferiyle övünüyor, Dırtad'ın imparatorun huzurunda krallığını resmen kabul etmeye hazır olduğunu da belirtiyordu. Roma hükümeti daha fazlasını, Arşaguni adayının imparator tarafından tacının takılması için şahsen Roma'ya gelmesini istiyordu.

Roma ile Partlar Arasında Tarihi Uzlaşma:
Rhandeia Anlaşması (İS 63)

Corbulo'nun birkaç hafta sonra Sophene'de ortaya çıkmasıyla birlikte müzakereler kesin safhasına girer. Bir Part zaferinin tanığı olan Rhandeia karargâhı bizzat Dırtad'ın talebiyle görüşme yeri olarak seçildi. Her iki tarafın kusursuz bir nezaket sergilediği ilk görüşme boyunca, Dırtad ailesinin asaletini övmekten geri durmadı ve Roma'ya

gittiğini, Sezar'a yeni bir zafer –yalvaran bir Arşag'ın zaferi– götüreceğini ekledi. Birkaç gün sonra Part süvari birliği ve Roma taburları eşliğinde prens tacını Neron'un heykeli önüne bıraktı. Ancak üç yıl sonra onu geri aldı zira İtalya'ya gitmek için, Ermenistan kralı olmadan önce yaptırdığı bir "büyü" nedeniyle, deniz yolu Zerdüşt dininin kuralları gereği ona yasak olduğundan kara yolunu kullanmak zorunda kaldı.

Görüşmeler sırasında Dırtad, Neron'un ilk hatta tek aracısı olmuşsa da, hiç şüphesiz Partların kralı olan kardeşinin talimatlarını uygulamakla yetinmiştir. İki taraf arasında varılan uzlaşma kapsamında Ermenistan krallarının göreve başlaması bundan böyle Roma imparatorlarının yetkisindeydi. Başka bir deyişle, Roma'nın çatışmanın asıl kaynağı Büyük Ermenistan üzerindeki otoritesi hasmı tarafından kısıtsız tanınmıştı. Karşılık olarak –bu toplantıdan çıkan önemli bir hakikattir– Roma, İran Arşaguni hanedanına, üyelerinden biri lehine Ermenistan tahtına sahip olma hakkı tanıyordu. Böylelikle tesis edilen *modus vivendi* açık ve tehlikesizdi. Barışın elli yıldan fazla bir zaman boyunca muhafazasına izin verecekti. Bununla birlikte Rhandeia Anlaşması gerçek bir diplomatik başarı ve uluslararası ilişkilerde Romalılar tarafından elde edilen ilerlemelerin bir işareti oldu. Neron Dırtad'ı tacı kendi elinden almak için İtalya'ya kadar gitmeye zorluyordu, bu da ona Doğu halklarının gözünde ayrı bir otorite verecekti.

Neron Dırtad'ı Napoli'de bekliyordu ve ona Pozzuoli'de bir gladyatör dövüşü gösterisi sundu. Taç giyme töreni Roma'da Forum alanında gerçekleştirildi. Arşaguni, muzaffer kıyafetleri içindeki imparatorun önünde eğildi; o esnada Dırtad tarafından telaffuz edilen sözler (hiç kuşkusuz Yunanca) alıntılanmayı hak ediyor: "Efendimiz, Arşaguni soyundan Kral Vologesus ve Pakoros'un kardeşi olan ben kölenim; Mithra gibi sana tapınmak için tanrım olan sana geldim çünkü sen benim alınyazımsın." Açıkça Neron'u pohpohlayan bu sözlerin kaynağında vasalın (İran "feodalizminin" terminolojisine göre "köle") hükümdarına duyduğu saygıyı ifade etmeye yarayan Part törelerinden ödünç bir formül yatar. Neron daha sonra tacı, kalabalığın alkışları arasında ayaklarına kapanan Dırtad'a verdi. II. yüzyılın dönemecinde Yunanca yazılan *Roma Tarihi* adlı eserinde Cassius Dio'nun hikâyesi ana hatlarıyla budur. Kısa olmasına rağmen, yarım yüzyıl önce Yunanca yazılan kendi biyografisinde *De vita Caesarum* [Sezarların Yaşamları] Suetonius, ilgisiz olmayan bazı ayrıntılar verir. Ermenistan kralı, "büyülerle" daha doğrusu terimin Mazdeizm anlayışına göre rahiplerle sarılmış bir halde bir süre daha Roma'da kalacaktır.

Dirtad, Neron'da uyandırdığı karışık duygulara rağmen, hürmetkâr tavrıyla, Ardaşad'ın ve savaşın yakıp yıktığı bu ülkenin öteki yerlerinin yeniden inşası için (mimarlar gibi) gereken yardımları elde edebildi. Bu İyon Karni tapınağının epey klasik olan oranlarını açıklar; bu yapıdaki sayısız döşeme taşı, mimarlar tarafından duvarların birleştirilmesi (öteki işaretler kale surlarının yenilenmesi çalışmaları sırasında daha yeni bulunmuştur) amacıyla damga olarak kullanılan Yunan alfabesinin harflerini taşır. Karni'de aynı zamanda Dırtad'ın bir Yunan yazıtı da bulunmuştur; bu yazıta göre kalenin yeniden inşa edilmesi çalışmaları, saltanatının on birinci yılında yani İS 75'e doğru tamamlanmıştır.

Romalılar o zamana kadar Ermenistan'a her zamanki yorumlayıcı kategorileriyle bakmaya devam etmişlerse de, Neron dönemi Doğu meselesinin özenli bir değerlendirmesini getirmiştir. Hiç kuşkusuz lojistik ve coğrafi bilgiler meselesi Anadolu ve Kafkasya'daki askeri harekâtlar için önemli olmuş, üstelik Marcus Antonius'un Ermenistan'daki maceraları iz bırakmıştı. Bununla birlikte, Doğu'daki Neroncu politikanın özgünlüğünün ve Corbulo'nun rolünün incelenmesi, Neron'un ve onun olası danışmanlarının bütünsel stratejisine eğilmekle sınırlanamaz. Mesela, bu dönemdeki Ermenistan tarihi yalnızca savaş olgularına indirgenirse (normalde Roma tarihi incelemelerinde yapıldığı gibi) Dırtad'ın taç giymesi Neron yoluyla anlaşılamaz. Bu imparatorun saltanatı, özellikle *terrae incognitae*'ye ve daha geniş ölçekte de yabancı gerçekliklere açık bir dış politika aracılığıyla karakterize edilmiş gibidir. Bu sürecin dışında yerel iktidar biçimlerinin bilhassa saygın siyasal tercihleri bulunur. O halde bu "marjinal" topraklardaki Roma *imperium*'unun varlığını yeniden değerlendirmek ve Doğu'ya gönderilen askerlerin ve "uzman"ların tutumunu –her şeye rağmen onlara Roma monarşisinde imkânsız olan aşırı bir seçim özerkliği vermeden– incelemek söz konusuydu.

Ermenistan Arşagunileri ve Tarihsel Hafızanın İnşası

VI. yüzyılın önemli tarihçilerinden Prokopios, *De Aedificiis* (Yapılar Hakkında) eserinin üçüncü kitabında Ermenistan Krallığı'nın tarihi hakkında kısa bir ara sözle Ermeni sınırının tasvirini yapar. Buna göre, en eski zamanlarda Ermenilerin krallığında, yerini "belli bir zamanda", "Arşaguniler" adı verilen Part kralının kardeşine bırakan "aynı soydan" bir kralın hüküm sürdüğünü açıklar. Dahası Prokopios VI. yüzyılın başına doğru, Ermenileri krallıklarını iki kral arasında paylaşmaya götüren tarihsel nedenleri de belirtir. Bu şekilde paylaşı-

lan krallık daha sonra doğrudan Persler ve Romalılar tarafından denetlenmiştir.

Prokopios'un Ermeni tarihi hakkındaki bilgileri "Ermenilerin Tarihi" adını verdiği bir kaynağa bağlıdır; Kaisareialı tarihçi IV. yüzyılın olaylarına göndermede bulunan *De Bellis*'in (Savaşlar Hakkında) uzun bir bölümünde de aynı kaynağı zikreder. Prokopios'un bahsettiği "Ermenilerin Tarihi" tarihi bir eser değildi. Bizanslı tarihçi bu ifadeyle, Ermeni yazılı geleneğin bütününe göndermede bulunuyordu. Prokopios Ermeni dilinde yazılmış olan bu geleneğe doğrudan başvurmamış, gereken bilgileri kendisine sağlayan danışmanlar kullanmıştı. *De Bellis*'te geçen olaylar V. yüzyıl sonuna doğru yazılan Pavstos Püzant'ın "epik tarihi" (*Püzantaran Badmutyun*/Bizans Tarihi) ile ilişkilidir; oysa Ermenistan tarihinin özeti, uzmanlarca *Ana Tarih* olarak adlandırılan ve Ermeniler tarafından "Mar Abas Katina" adı verilen Ermenistan kralı Vağarş'ın (Vologesus) hizmetinde bir "Süryani" (Arami) dilbilimciye atfedilen biraz daha eski bir tarihçenin sentezidir. Bu eser ilk tanrıları, onların dünyadaki erdemlerini ve faydalarını kutsuyordu ve bu tanrılar, korkunç bir güç ve devasa bir boyla donatılmış, insanlar arasına nifak sokan devlerin ırkından farklıydı... Ermeni kralı bu bilgeyi, "kraliyet arşivlerini açtırması için" kendi kardeşi Partların büyük kralı Arşag'a gönderecekti. Bu tarihçenin Ermenice bir versiyonu Ermeni tarihçi Sepeos'un elyazması geleneğinde muhafaza edilmiştir; aynı yazar, *dznuntapanutyun* yani Büyük Ermenistan'ın "soyağacına" atfedilen onun *Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi] adlı ilk kitabında Movses Khorenatsi tarafından kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi, Ermeni ulusal tarihi en anlamlı ifadesini Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'inde [*Badmutyun*] bulur. Bu yazar, Mar Abas Katina'nın söz ettiği kahramanların eylem ve olaylarına dayandığını söyler ve öte taraftan onun zamanında Ermeni ozanlar tarafından söylenen epik gelenekleri göz önünde bulundurur. *De Aedificiis*'te Prokopios'un öyküsü bu iki metinde yer alanlara göre faydalı bilgiler içermese de, bağımsızlıklarını kaybettikleri bir dönemde Ermeniler tarafından hazırlanan tarihsel geleneğin hedeflerini açıkça belirtir. Ermeni hafızası soya ait hatıralara dayanmıştı zira bütün olaylar kralların aile ilişkileriyle ilgilidir. Prokopios'un zamanında Arşagunilerin Part ailesinden gelen soyları hâlâ kendi krallıklarını talep ediyordu ve tarihçi "Arşagunilerin Ermeni olduğunun düşünülmesini önlemek için" hanedan değişikliğini hatırlatır. Buna karşın, kadim zamanlarda Ermenistan kralının "aynı soydan" olduğunu gösterir. Hiç kuşkusuz ülkenin uzun İranlaşma süreci inkâr edilemezdi. Fakat VI. yüzyıla

doğru Konstantinopolis'te Ermeni kralının meşruiyeti hakkındaki tartışma önemliydi çünkü ülke iki yüz yıldır Hıristiyanlaştırılmıştı. Sasani etkisinden en iyi şekilde uzaklaşmak için Hıristiyanlığı benimseyen Arşaguniler krallığı koruyamamıştı. İustinianos döneminde hanedanın torunlarına artık müttefik olarak bakılmıyordu, meşruiyet hakları iddia ettikleri kadar eski değildi.

Farklı dönemlere uzanan Ermeni mitoloji geleneklerinin şifre çözümü görünüşe göre umutsuz bir girişimdir. Bununla birlikte bu geleneğin ana katmanlarının tarihsel bir yeniden inşasına girişilebilir. En eski gelenekler Akamanış dönemine uzanıyorsa da kralların söylence ve destanlarının sistemli hale getirilmesi özellikle Part dönemine rastlar. Movses pek çok kere, Ermeni ulusunun kadim tarihinin yeniden inşası için kullanmış olduğu arşiv kaynaklarından bahseder. Aramice ya da Ermenice olarak kaleme alınan bu belgeler tek faydalı tanıklıklardı zira o, eski Ermenistan'ın gerçek bir yazılı gelenekten yoksun olduğunu düşünüyordu. Ermenistan vali ve satraplarının isimlerinin yer aldığı "Keldani, Süryani ya da Pers" arşivleri yanında, krallığın batı sınırında yer alan Ani-Kemah kentinde muhafaza edilen bir "tapınağın tarihi"ni zikreder. En eski mitlerin Evhemerosçu eleştirisinde Movses "soyağacını uyumlu hale getirmeye" ve bilhassa *İncil*'in geleneklerine uyarlamaya çalışır. Bunu şöyle ifade eder:

"Başlangıçtan günümüze kadarki zamanları özetlemenin ne kadar zor, keşfetmenin ne kadar zahmetli olduğu; dahası Nuh'un üç oğlunun soyundan gelen hanedanlıkların –bunlar arasındaki dönemleri de incelemek gerektiğinden– bu işi daha da güçleştirdiği, herkesin malumudur. Zira, Kutsal Yazın, kendi soyu dışında kalanları ötelemiş, sözlerine bahis konusu etmeye diğer görmemiştir."

Hem, Sem ve Yafet'in soylarını İbraniler, Asurlar ve Ermenilere bağlamasını mümkün kılan onun "birbiriyle uyuşturma" girişiminin nedeni budur. Böylelikle Kutsal Yazını inkâr etmeyen bir sistem uyarınca Ermenistan'ın kökenleri hakkındaki eski hikâyeleri bir biçimde kurtarabiliyor ve biçim verebiliyordu.

Klasik modellere bu katılımdan ayrı olarak Movses, ön plana yerel iktidarı yöneten büyük efendilerden (Ermenice *nakharar*) çok Arşaguni krallığını yerleştirmesiyle öteki Ermeni tarihçilerden ayrılır. Onun *Hayots Badmutyun* [Ermenilerin Tarihi] adlı eseri Ermeni Krallığı'nın gerçek bir biyografisi şeklinde tasarlanmıştır. Eserin üç cildi arka arkaya doğum, zirve ve Movses'in Arşaguni monarşisinin 428'deki sonu ile Katolikos Sahag'ın 439'daki ölümünü karşı karşıya getirdiği çöküşü tasvir eder. Eserin yapısı ve kompozisyon tekniği *Tarih*'i öteki çağdaş metinlerden çok farklı bir yere oturtur. Movses Khorenatsi sözler ve

olayların kronolojisi ve retorik açıklamasıyla yetinmez; etrafında olaylar ve insanların yer aldığı gerçek bir tarih felsefesi hazırlar.

Ermeni geleneğinin "Tarihin Babası" (*Badmahayr*) olarak kabul ettiği Movses konusunda XIX. yüzyılın aşırı eleştirel felsefesi aracılığıyla ortaya atılan ve pek çok değerli bilgin tarafından geliştirilen sayısız şüphe söz konusudur. Pek çoğu, Movses'in verdiği bilgilerin V. yüzyılın son çeyreği ile sınırlandırılmış olduğu eserin "geleneksel" tarihini reddetmiş olanlardır. Buna karşı bazı anakronik unsurlar sonraki bir tarihi gösterebilecektir. Bununla birlikte oldukça sınırlıdırlar ve şüphesiz ortaçağ yazıcılarından kaynaklı daha geç tefsirler olarak tanımlanmış olabilirler. Sonuç olarak, öyle bir doğaları vardır ki, *Badmahayr*'ı Pakraduni hanedanının yeniden doğuşu sırasında, VIII. ve IX. yüzyıl taklitçisine dönüştüren dilbilimcilerin inadını pek de haklı çıkarmaz.

Araştırmacıların şüphesini çeken bilhassa Movses'in kişiliğidir. Aslında, V. yüzyılın öteki Ermeni metinlerini göz önünde bulundurursak marjinal bir yazar olarak ortaya çıkabilir. Ermeni geleneğini klasik ve Hıristiyan edebiyat gelenekleriyle uzlaştırma girişiminde, onun *Tarih*'i, Ermenistan'ın kadim tarihine kimlik kazandırma ve Yunan tarih yazımıyla aynı seviyeye yükselterek Ermeni tarih yazımını geliştirme çifte amacıyla iddialı bir sentez yaratır. Stilleri yanında büyük zenginlikleri ve büyük ifade özgürlükleri yüzünden de taklit edilen klasik örneklere sürekli başvurmanın nedeni budur. Bir Yunan modelinin peşinden gitmesi Movses'in bu gelenekleri, geç antikitede epey popüler olan Diodoros'un *Bibliotheke historike* (Tarih Kitaplığı) ya da Eusebios'un *Kronikoi kanones* gibi eserleri tarafından ihmal edilen evrensel bir çerçeveye yerleştirmesini mümkün kılar. Bu eserler Ermeni hakikati ve geleneksel öykülerini bir tarafa bırakmıştı. Bütünleşme çabası içindeki Ermeni tarih yazımı, Helensever bir halk için az çok kabul edilebilir bir versiyon yayımlamak istedi.

Kaynakların doğası, *Ana Tarih* ve Movses tarafından özetlenen soya ait gelenekler arasındaki ilişkileri kesin bir biçimde oturtmaya izin vermez. Nina Garsoian ve James Russell tarafından çok iyi incelenen bu geleneklerin İran unsurları tartışılamaz. Bu geleneklerin pek çoğunun, günümüzden I. yüzyıla doğru, krallığın başlangıcının geleneklerini bir araya toplamak ve Ardaşesyan hanedanını bir Arşaguni perspektifine yerleştirmek amacıyla derlendiğini de unutmamak gerekir. Movses'in karma kronolojisi Ermeniler ile Partlar arasındaki paralelliğin altını çizmeyi mümkün kılar. Cyrille Toumanoff, Part döneminde Ermeni Krallığı'nın "kuzen" krallığın genel bir taklit sürecini yaşadığını tam olarak gözlemlemişti.

Movses'e göre, en önemli öyküler Part kralı "Arşag"ın kardeşi "Vağarşag" denilen bir kralın emriyle Mar Abas Katina tarafından derlenmişti. Hıristiyan döneminde gelenekleri değiştirme girişimlerine rağmen, Ermeni kökenlerinin mitolojik içyüzü aslında özellikle Part döneminde biçimlendirilmişti. Movses Khorenatsi gibi Bizanssever bir yazar bile buna açıkça dikkat çeker: Kadim krallar "incelemelere ve hatta sözlü şarkılara olan aşklarıyla" pek tanınmazlar. Movses kendi tarihinin başında, önceliğinin Helenistik derin bilgi ve eski Doğu'nun Tarihi'ni *Kutsal Kitap* soykütükleri sistemiyle çerçevelemiş olan Eusebios gibi Hıristiyan kronograflardan yana olduğunu belirtir. Bununla birlikte en önemli hikâyeler, Ermenistan Arşaguni hanedanının gerçek kurucusu ve Part kralının kardeşi I. Dırtad olabileceğini düşündüğümüz "Vağarşag"ın emri üzerine derlenmişti. Movses'in "Arşag" dediği Dırtad, aslında kendi soyunun bütün kralları gibi "Arşag" (Movses bunu Makedonlara başkaldıran ve bu yüzden I. Mithridates'le bir tutulması gereken bir Arşag'la karıştırıyor) adını taşıyan I. Vologesus'tu. Movses'in genel kafa karışıklığı fazlasıyla hatalı olan kendi kronolojik sistemine bağlı olduğu kadar kaynaklarının mitolojik hikâyelerini tarihsel malzemeye dönüştürme güçlüğüne de bağlıdır. Arşag-Vağarşag kardeş çifti, başka bir kardeş çiftini, Arrian'ın geleneğince Part hanedanı Baktriya'dan gelmiş kurucular olarak tanınan Arsak ve Dırtad'ı akla getirir görünür. Neredeyse yarım yüzyıl sonra, Josef Wolski, Romulus ve Remus mitiyle paralellik önererek geleneğin yeniden hazırlanmasının mitsel yapısına zaten dikkat çekmişti. Burada, tarihsel gerçeklik parçalarının İran etkileri taşıyan ortamın epik geleneklerine epey yayılmış bir *topos*'a karışan bir bağlamda hatırlatılan, yalnızca Ermenistan'da bir "Romalı ikizlerin" izi vakıası değildir.

Ermenistan Arşagunileri

Arşag hanedanının Ermenistan'a yerleşmesi devlet üzerinde önemli sonuçlar yaratacaktır. Saray, toplum, ordu, Partların İran'ının sunduğu modele göre yeniden örgütlenecektir. Bu Ermeni "feodalite"sinin kökeninde yer alan *nakharar* ("hanedan" ve "satrap" olarak çevirebileceğimiz bir terim) rejiminin benimsendiği zamanlara rastlar. Klasik Ermenice'nin askeri, idari, hukuki kelime dağarcığına geçmiş epey bir terim, Ermenistan'ın "Partlaşması" adını verebileceğimiz sürecin gücünü ve boyutunu kanıtlar. Bununla birlikte, Dırtad ve onun en yakın ardılları tarafından uygulanan reformların Ardaşesyanlar idaresinde yürürlükte olan yapıların ve kurumların tam bir altüst oluşuna neden olduğunu düşünmek yanlış olurdu. Ermenistan uzun süredir en de-

rinden İranlaştırılmış uluslar arasında sayılıyordu; Part etkileri, fazla değişikliğe uğramaksızın eski Pers mirasıyla birleşecektir. Dinsel planda, Aramazt-Anahit-Vahakn üçlüsü inancın temeli olarak kalacaktır.

Tarih, I. Dırtad'ın saltanatından çok az iz muhafaza etmiştir ve Part Devleti'nin temel özelliklerini Ermenistan'a vermek için almak zorunda olduğu inisiyatifler konusunda sessiz kalır. Bununla birlikte Corbulo tarafından yıkılan Ardaşad'ı yeniden inşa ettiği ve Neron'un onuruna ona "Neronia" adını verdiği bilinir. Bir süre sonra geçtikleri her yeri yakıp yıkarak Atropatene ve Ermenistan üzerine yürüyen Alanlar (Osetlerin ataları, Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmiş bozkırın göçebe halkı) karşısında epik gelenek (onu III. yüzyılın sonunun Dırtad'ıyla karıştıran) tarafından yüceltilen kahramanlıklar gerçekleştirir.

Kaynakların boşlukları, kimlikleri dahi söz konusu olan en yakın haleflerinin saltanatlarına kadar uzanır. Her şeye rağmen I. yüzyılın son çeyreğinde ve belki de izleyen yüzyılın başında bir Arşaguni olan meşhur Kral Sanadrug'un [Sanatrukes] hükümdarlık ettiğini destekleyen bazı işaretler mevcuttur; Sanadrug Ermenistan krallarının nekropol alanı Ani-Kamakh'ta sağlamlığı sayesinde IV. yüzyılda Pers askerlerinin hedefi olmaktan kurtulan bir mezar yaptırmıştı. Murat nehri ile Megh ırmağının birleşme noktasına kurulan Mtzurk kentinin de kurucusudur. Ermişlerin yaşamıyla ilgili gelenek, havari Tateos ve kızı Santukht'un şehit edilişini bizzat bu hükümdara, şüphesiz haksız yere, atfeder görünmektedir.

Bu dönem boyunca Flavius hanedanının imparatorları bazı stratejik noktaları işgal ederek Kafkas bölgesindeki Roma denetimini güçlendirmek istedi. 72'de, Vespasianus Küçük Ermenistan'ı geniş Kapadokya-Galatya (İS 72) bölgesini de dahil ederek Roma İmparatorluğu'na kattı. Roma egemenliği altındaki Küçük Ermenistan yüzyıllık inzivasından çıktı ve Greko-Romen dünyasıyla ilişkilerini güçlendirdi. Pompeius tarafından zaferinin alanlarında kurulan Nikopolis bu bölgedeki ilk kültür merkezi olmuştur. Enderes yakınlarında bulunan bir kitabe, Nikopolis kökenli ozan ve hatip Theokritos diye birinin varlığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte, ülkenin Helenleştirilmesine rağmen, ulusal dil, en azından halk arasında kullanılmaya devam eder. İS IV. yüzyılda Ermenice'nin Nikopolis'te bile yaygın olarak konuşulduğuna dair kanıtlarımız vardır.

Sonraki değişikler sayesinde Kapadokya ve Küçük Ermenistan Galatya'dan ayrılmıştır. Daha sonra, 75'te, bir Roma garnizonu İberya Krallığı'nın başkenti Harmozike'de konuşlanıyordu. İlhakın hemen ardından, Küçük Ermenistan *koinon* ya da "Ermeni idareci" sanını

taşıyan bir görevli tarafından yönetilen yerel meclise sahip oldu. Fırat sınırının savunulması askeri tesis, yol ve köprü yapımıyla takviye edildi. Yol ağları gözle görülür bir biçimde geliştirildi ve iyileştirildi. Bölgenin belli başlı Roma garnizonlarından olan Satala pek çok yolun kesişme noktasında önemli bir stratejik mevkiyi işgal ediyor ve Büyük Ermanistan'la doğrudan iletişim sağlıyordu.

Domitianus idaresinde, birkaç yıl sonra, şimdiki Bakü'den 70 km uzaklıkta, Hazar kıyılarında kamp kuran bir lejyoner müfrezesi ortaya çıkarılır. Bu operasyonların bir yansısı Movses'in *Tarih*'inde bulunur. İlk Ermenistan kralı Ardaşes'e ayrılan bölümde, Alanların istilasına ilişkin kısım tarihdışı bir unsur oluşturur çünkü Alanlar, I. Dırtad saltanatında, Ermeni sınırlarında İS 72'den önce görülmeyeceklerdir. Bu istila hikâyesine, ozanlar tarafından anlatılan fablları takiben, çok romantik şartlarda Ardaşes'in eşi olan Alanların kralının kızı Satenig'in efsanesi eklenir. Alanların kralı kızının eline karşılık olarak altın yüzüklerle işli kırmızı deri şeritler almıştı. Ardından Ermeni kralının ihtiyar hocası Sımpad Pakraduni'nin Roma ordusu karşısında galip geleceği, Ardaşes'in İmparator Domitianus ile savaşı söz konusudur. Bu zaferleri mitsel bir formda anlatanlar "Domet" diye birinden bahsediyorlardı ve Movses onun tam olarak Domitianus ya da daha iyisi (Movses'in çok açıkça belirttiği gibi) bu prensin idaresinde ilerleyen (ve tasvirlerini taşıyan) Roma ordusu olduğunu düşünür.

Bazılarına göre bu "Domet", Neronvari çarpışmaların muzaffer generali Domitianus Corbulo'dan başkası değildi. Şüphesiz bu yorum desteklenmiş değildir. Kuşkusuz klasik yazarlar Corbulo'nun başarıları hakkında onun savaş *Anılar*'ından okuyabildikleriyle bizi epey bilgilendirir. Senatoya ilişkin tarih yazımı bu generali Neron tiranlığına karşı direnişin timsaline dönüştürmüş ve sonuç olarak Ermenistan'da yaptığı işleri yüceltmişti. Fakat Ermeni şairleri için Corbulo ötekiler gibi bir generaldi. Bu ozanlar, kahramanlar ve hükümdarların destanlarını anlatıyordu: Corbulo'nun durumunda gelenek, Ermenilerin gözünde basit bir görevli olan komutanının adını değil, Neron'un adını zikretmeliydi.

Roma İmparatorluğu'na Katılma

Movses'e göre, Domitianus'un ölümü ve Nerva saltanatının kısa sürmesiyle iştahlanan Ardaşes, başlangıçta belli bir cüret göstermiş olacaktı. Ermeni orduları Partların desteğiyle "Yunan" toprağına pek çok saldırı gerçekleştirecekti, bu esnada kralları, Domitianus ve Trajanus'un seferlerinin nedeni olan yıllık vergiyi ödemeyi kabul et-

miyordu. Yakında bütün Doğu Roma'ya yayılan bu mali itaatsizlik Ardaşes örneğinden ve Ermeni-Part çatışmaları tarafından yaratılan anlaşmazlıklardan doğmuş olacaktı. Movses'in Roma ile Ermenistan arasındaki savaşlar hakkındaki hikâyesi Ardaşes'e ilişkin olarak uzun zaman ihmal edildi. Aslında Roma imparatorları hakkındaki bilgilerin kesinliği, bu seferin I. yüzyıl sonuna tarihlendirilmesi konusunda en ufak bir şüpheye yer bırakmaz; ayrıca bu tarih, Ermenistan tahtının İS 110'a doğru Büyük Kral Pakoros'un (Gürcü kaynakları Artaşan olarak bahseder) oğlu Aksidares tarafından işgal edildiğini bildiren bazı klasik kaynaklarca doğrulanır. Pakoros'un rakibi ve akrabası Osroes tarafından ayağının kaydırılması, Aksidares'in yerini, ataması Roma'nın görüşü alınmadan gerçekleştirilen kardeşi Parthamasiris'e bırakmak zorunda olduğu Ermenistan'da ağır sonuçlar doğurmuştur. Rhandeia Anlaşması'nın bu ihlali, İmparator Trajanus'a Partlara karşı mükemmel bir savaş bahanesi sunacaktı. 114 ilkbaharında, önemli bir mevcudun başında Sophene'ye girdi. Birinci amacı, Sophene krallarının eski yerleşkesi Arsamosata'yı ele geçirmekti. Bundan sonra, Küçük Ermenistan'daki Roma askeri üssü Satala'nın yolunu tuttu ve oradan Büyük Ermenistan'a giden stratejik yola koyuldu. Fırat'ın kaynaklarının yakınında, Elegeia'da [Ilıca] vaktiyle Dırtad'ın Roma'ya gelmesi gibi, tacını imparatorun elinden alma umuduyla gelen tartışmalı aday Parthamasiris'le görüşmüştür. Bu isteği reddeden Trajanus, "Kapadokya, Küçük ve Büyük Ermenistan ili"ni büyük bir toprak bütününe dahil ettiği Ermenistan'ı ilhak etmiştir.

Ardaşad'ı işgal eden Trajanus ordusunun büyük bir kısmı ile seferini Nusaybin ve Edessa'nın kapılarını kendisine açtığı Kuzey Mezopotamya tarafına ilerletti. Daha ilk safhasında bir zafer yürüyüşü görünümü alan bu "Part tarzı savaş", 116 yazında Partların başkenti Ktesiphon'un alınmasıyla doruk noktasına ulaştı.

Romalılar Ermenistan'ı işgalleri boyunca yol ağının genişletilmesi ya da en azından iyileştirilmesini destekledi. Unutmamak gerekir ki, Ermenistan'ın içindeki yol ağları Roma yolları gibi sağlam inşa edilmiş değildi; taşlı güzergâhlar, hatta kayalıklar boyunca çizilmiş basit patikalardı.

Ermenistan'da bulunmuş Latince yazıtlar, Roma'nın fetihlerinin izini bırakma isteğini kanıtlar. Arkeologlar Ardaşad bölgesinde iki lejyoner cenaze yazıtı ve IV. Lejyon *Scythica*'nın mührünü taşıyan tuğlalar bulmuştur. Bu lejyon anıtsal bir eser, Trajanus'un onuruna yerel taştan inşa edilmiş uzun bir yazıtın da bulunduğu, belki de bir zafer abidesi dikmiştir.

Fakat Trajanus'un Ermenistan ve Mezopotamya fetihleri fazla aceleye getirildi ve 116 baharından itibaren, fethedilen topraklar ayaklanmaya başladı. Ermenistan, Arşaguniler tarafından yönetilen bu ayaklanmanın belli başlı odaklarından biri oldu. Bunlar arasında, bu isimdeki bir Ermenistan kralıyla özdeşleştirilmeye çalışılan bir kral Sanadrug söz konusudur. Bu varsayımda, bu denli ünlü bir hükümdarın başka bir Arşaguni (Aksidares?) yararına nasıl ve neden tahtını kaybetmiş olabileceğinin açıklanması gerekir. Ne olursa olsun, Ermeni isyanının lideri Prens Sanadrug Romalılarla savaşırken ölmüş olmalıdır zira hemen ardından isyancıların başında oğlu Vologesus (ya da Vağarş) görülecektir. Kapadokya ve Ermenistan elçisi, "Sanadrug'un oğlu" olan bu Vağarş'la görüşecek ve ona, imparator adına (geçici olarak) "Ermenistan'ın bir kısmı"nı sunacaktır. Trajanus'un halefi Hadrianus ilhak politikasından tamamen vazgeçmiş, Rhandeia Anlaşması düzenine geri dönmüştür.

Roma politikasının Kafkasya'daki dönüm noktası Ermenistan'ın ayrı idari bölgelere ayrılması girişimlerinin terkine denk düşer. Bu terk, II. yüzyılda, Doğu'daki Roma politikasının ne irticalen söylenmiş ne de bazı komutanların sezgisiyle dikte edilmiş olması ölçüsünde kesinlikle bilinçli olmuştur; tam tersine bu politika iyi düşünülmüş bir strateji izliyordu. Kültürleri, dilleri ve ekonomileriyle farklı bölgelerin daha az yüzeysel bir denetimini mümkün kılan Roma bilgi sistemleri ilerlemişti. Böylelikle, gerçek bir "protektora" çerçevesinde, askeri ve mali bir denetimle birlikte III. yüzyılın gelecek senaryosu kendini belli ediyordu.

Ermenistan Kargaşasında Roma'nın Arabuluculuğu

Roma tarafından 116 ya da 117'de tanınan Vağarş en az bir yirmi yıl saltanat sürdü. Ardaşad'a otuz kilometre uzaklıkta, (bugün Ararat adıyla bilinen) Masis Dağı eteğinde, Vağarşabad ("Vağarş tarafından nüfuslandırılan") adını verdiği yeni bir yerleşke yaptırdı. II. yüzyıl sonundan önce Büyük Ermenistan'ın başkenti unvanını alması gereken bu kent, sonradan Eçmiyadzin adıyla Ermeni Hıristiyanlığının merkezi oldu. Pakrevant'ta Vağarşagerd ("Vağarş tarafından yapılan kent"), Pasyank'ta Vağarşavan ("Vağarş şehri") isimlerini muhtemelen bu hükümdardan alır. Vağarş, Alanlar 136'da İberya kralının suçortaklığıyla, Kapadokya'ya kadar ilerleyerek Kafkasya'nın güneyine yerleşmiş ülkeleri yeniden istila ettiklerinde hâlâ saltanat sürüyordu. Ermenistan kralı bu istilayı durdurmak için Kapadokya'nın Romalı valisiyle güç birliği yaptı.

İzleyen dönemi kaplayan karanlıktan sızan ışık, epey bölük pörçük bir tasarımı mümkün kılar. On, on iki yıl kadar önce Gürcistan'ın başkenti Harmozike (Tiflis) kazılarında bulunan bir Yunan yazıtı, bir Ermeni kralı "Vologesus"tan, dolayısıyla bir Vağarş'tan –kızı Drakontis, bu epigrafik buluntudan önce tanınmayan İberya Kralı Hamazasp'la evlenmiştir– bahseder. Ruhani lider Anagrane –"eğitmen" (*dayiak*) ve *hazarabed*'e uygun düşen *epitropos* sanlarını almış bir Ermeni'dir– İberya'daki yeni konutunda onun adına hamamlar adamıştı. Söz konusu İberya kralı II. ve III. yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür; o halde başka bir Vağarş söz konusu olmalıdır ama meseleyi aydınlatacak fazla verimiz yoktur.

Pakoros (Pagur) isimli bir Ermenistan kralının söz konusu olması için 160'lara kadar inmek gerekir. Onun, kraliyet sanını tamamlayan onun adı, gümüş bir kupanın dibinde okunur. Kardeşi Mithridates tarafından anısına ithaf edilen, Roma'da bulunan bir cenaze yazıtı ile ortaya çıkarılan "Büyük Ermenistan'ın Kralı" Aurelius Pakoros'tan muhtemelen farklı değildir.

İmparator Marcus Aurelius tarafından 161'de başlatılan Part savaşı, Romalıların öncelikle Elegeia'da, 114'de Trajanus'un Ermenistan'ın ilhakını ilan ettiği yerlerdeki bozgununu yaşamıştır. İzleyen yıl Ermenistan'da Partlarla çarpışmayı üstlenen Kapadokya valisi Statius Priscus olur; usta ve cesur komutan seferini başarıyla sürdürmüş ve Ardaşad'ı ve bir Roma garnizonu kurduğu, adı Kainepolis ("yeni kent") olarak yenilenen Vağarşabad'ı ele geçirebilmiştir. Üç Roma yazıtı bu garnizonun varlığını ve askerler tarafından gerçekleştirilen çalışmaları doğrular. Pompeius döneminde olduğu gibi, garnizonun Romalıları Roma'nın vasal krallığında belli bir istikrar sürdürme işlevine sahipti; yalnızca Alanların ya da öteki halkların olası baskınlarına karşı değil, Romalılar tarafından uygulanan sıkı denetim karşısında Ermeni hükümdarlarının sabırsızlığını teşvik edecek bir Part hükümeti tarafından desteklenen Ermenilerin isyankâr eğilimlerine karşı da.

Latince bir kaynak o zamanlar Ermenistan tahtında üç talip olduğunu söyler: tahttan indirilmiş gibi görünen Pakoros, kuşkusuz Partlar tarafından desteklenen bir Arşaguni olan Vağarş diye biri ve en sonunda galip gelen, Romalıların adayı Suriyeli bir prens Sohaemos.

Birkaç yıl sonra, o sıralar Kapadokya papalık elçisi olan Martius Verus satrap Dırtad'ın (bir Arşaguni?) karışıklıklara neden olduğu Ermenistan'a müdahale etmek zorunda kaldı. Roma dostu Henioklar'ın kralını öldürmüş olmaktan memnun olmayarak, bu ölümden dolayı kendisini suçlayan elçiyi kılıçla tehdit etmeye kadar gitti. Dırtad uzak-

laştırıldı ve Bretanya'da hapsedildi. Görevini tamamlayan Martius Verus da Vağarşabad'ı 172'ye doğru Büyük Ermenistan'ın başkenti ilan etti. Ardaşad kenti bir ekonomik merkez oluşturmaktan vazgeçmedi.

Sohaemos hakkında başka hiçbir ipucu mevcut değildir fakat belki de Martius Verus tarafından diriltilen bu yabancı kral er ya da geç yerini bir Arşaguni'ye bırakmak zorunda kalmıştır. 191'de, Septimius Severus'la yarışa giren Suriye valisini desteklemeyi reddeden bir Ermenistan kralı söz konusudur. 197'de, bu imparator Partlara karşı bir saldırıya giriştiği zaman, Ermenistan'ı istila etmeyi tasarlıyordu. Bununla birlikte, Ermenistan kralı görüşmek için hazır olduğunu imparatora bildirerek tehlikeyi önlemeyi başardı. Üstelik Septimius Severus'ın Doğu'daki –özellikle Ktesiphon'un (198) ele geçirilmesi– parlak başarılarının bitiminde Büyük Ermenistan artık Roma protektorasını tartışacak durumda değildi.

Romalılarla arası iyi olan bir Ermenistan kralı da bir bahaneyle Roma'ya davet edilip İmparator Caracalla tarafından 214 baharında tutsak edilmiştir. Bu zat birkaç ay önce Edessa kralı Abgar'a karşı aynı şekilde davranmıştı. Bu Ermenistan kralı, yukarıda adı geçen ve onun gibi kim olduğu bilinmeyen hükümdarla aynı olabilirdi. Caracalla, Part kralı, kızıyla evlenmeyi reddeden IV. Artabanos'la savaş yapmaya hazırlanıyordu. Tutuklanması haberi üzerine, Ermeniler her durumda yapmaya alışık oldukları gibi davrandı: silaha sarıldı. Başlarında kralın oğlu Dırtad bulunan direnişçiler, 215'te onları bastırmakla görevlendirilen Komutan Theokritos'u ağır bir yenilgiye uğrattı. 217 Nisan'ında Caracalla kendi başkomutanlık yöneticisi Macrinus'un kışkırtmasıyla katledildi. Hemen arkasından imparator ilan edilen Macrinus, Partlara karşı savaşın sürdürülmesinde üstünlük sahibi değildi. Bununla birlikte, 218'in başında ant içerek bir anlaşma imzalandı. Ermenistan'ı ilgilendiren madde II. Dırtad'ın, İmparator Macrinus'un resmen göreve başlamasını kabul etmesini öngörüyordu. Buna karşılık o, esir tutulan kralın annesini serbest bırakmayı, Ermenilerden alınan ganimetleri ve Kapadokya'da babasından miras aldığı yerleri iade etmeyi taahhüt ediyordu. Aynı zamanda kendisine, Roma hükümeti tarafından selefine verilen yıllık ödenekleri geri alma umudu doğuyordu. Tahta çıkışı sırasında çok genç olduğu anlaşılan II. Dırtad hakkında fazla bir şey bilinmez. Ayrıca Kuzey Ermenistan'da, Abaran'da bulunan Yunan yazıtı tarafından zikredilen Kral "Tiridates"in (Dırtad) kimliği daha iyi belirlenemez. Yazıt, bu kral tarafından, "Gynt[ou]nies" yani, farklı yerel kaynaklardan öğrendiğimize göre, Abaran'ın eski ismi Nig bölgesinin denetimini elinde bulunduran Gntunilerin

Ermeni soyu aracılığıyla tayin edilmiş bir şahsiyete verilen bir ayrıcalıktan bahseder.

Sürekli yinelenen iç anlaşmazlıklar yüzünden yetki ve saygınlığı azalan Part monarşisinin, İran'ın güneyinin mütevazı kralı, Babak'ın oğlu Sasani Ardaşir'in darbeleri altında can vereceği vakit yakındı. Seneler süren bir mücadelenin ardından, 224'te Ardaşir'in IV. Artabanos karşısındaki zaferi Arşaguni hanedanının kesin olarak yıkılmasını getirdi. Bu olayın, mağlup hanedanın hası, Ermenistan'da ağır sonuçlara neden olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Ermenistan ve Atropatene takviye güçlerinin katıldığı, felaketten kaçan Part kuvvetlerinin birleşme sinyali de Ermenistan'dan gelir. Ermenistan Arşagunileri, Romalıların desteğiyle krallıklarını geri almalarında İran Arşagunilerine yardım etmeye çalışmıştır. Böylelikle IV. Artabanos'un oğullarının emriyle yeniden yapılandırılan Arşaguni ordusu, tahta çıkmasından çok kısa bir zaman sonra Büyük Ermenistan'a saldırıya geçen Ardaşir'i püskürtmek için yeterince kalabalıktı. O sırada hüküm süren kralın II. Dırtad ya da yakın halefi I. Khosrov olduğunu söylemek mümkün değildi. Ne olursa olsun, Ermenistan Arşagunilerine azillerinin ardından İran Arşagunileriyle dayanışma içinde olmak olağan geliyordu.

Ermeni yazarların metinlerinde, Arşagunilerin karşı koyduğu direnişin örgütleyicisi olarak adı geçen kişi yukarıda söz edilen "Büyük" Khosrov'dur. Ne ki Doğu'nun yeni efendileriyle artık uzlaşma yoluna girmiş, politik olarak yalnızlaşmış Khosrov, Romalılardan destek bekliyordu. Fakat devir Sasani zaferleri devriydi. 240'ta Ardaşir'in oğlu ve halefi I. Şahpur'un tahta çıkmasıyla birlikte Ermenistan tarihinin en kritik dönemlerinden birine girecekti.

ERMENİSTAN'DA SASANİLER

Roma İmparatorluğu'nun askeri krizi Sasanilere kendi konumlarını güçlendirme fırsatı verirken, bir Arşaguni koalisyon girişimi başarısız olmuştur. Şahpur 244'te, Orta Fırat'ta Misikhe'de genç Roma imparatoru III. Gordianus'un ordusunu alt ediyordu. Kısa bir süre sonra ölen Gordianus'un yerini alan Arap Philippus, Sasani'ye fidye ve yıllık haraç vermeyi şart koşan epey dezavantajlı bir anlaşmadan kurtulamadı. Roma İmparatorluğu, İÖ 53'teki Carrhae Muharebesi'nden beri hiç bu kadar aşağılanmamıştı. Ermenistan müzakerelerde hazır bulundu. Aslında Philippus, Pers hırslarına teslim olmuş bu korunan krallığı artık savunmuyordu. Roma desteğinden mahrum kalan Khosrov her şeye rağmen mücadeleyi bırakmadı. Fakat bir süre sonra Sasa-

ni davasında kârlı çıkan rakip bir hizbin kışkırtmasıyla uzaklaştırıldı ve hatta belki de kardeşlerinin biri tarafından katledildi. Kendi bütünü içinde, Surenlerin Part ailesinin üyesi ve Persler tarafından bozguna uğratılmış Anag diye birinin kral katili olduğuna hükmeden Ermeni geleneği bu bakımdan çok şüphelidir.

Ermeni kaynakları, mantıklı bir gelişim tesis etmek ve bilhassa bu materyalleri klasik kaynaklarla ilişkiye sokmak konusundaki zorluklara rağmen, bu dönemin olaylarının bir kısmını yeniden inşa etmeyi mümkün kılar. Kronolojinin bakış açısı da dahil olmak üzere hiçbir şey kesin olmasa da, Sasani hanedanının kurulmasından itibaren olgunlaşan Ermenistan'ı fethetme tasarısının 252-253 yıllarında Şahpur tarafından uygulamaya konulduğuna dair pek çok işaret ortaya çıkar. İstilacılar karşısında, bir grup sadık saray mensubu eşliğinde kaçan genç Prens Dırtad, Kapadokya Roma yetkililerinin yanına sığındı. Büyük Ermenistan anında Sasani İmparatorluğu'na katıldı ve Arşaguni hanedanı kesin olarak ortadan kaldırıldı. I. Şahpur'un oğlu ve mirasçısı Hürmüz-Ardaşir, aslında görevi bir kral naibininkine uygun düşen "Ermenistan'ın Büyük Kralı" unvanıyla yeni Sasani il yöneticiliğine getirildi.

Ermeni tarihsel hafızası, Ermenistan ile Sasani İmparatorluğu arasındaki ilişkileri, Artabanos'un ölümünü ve I. Ardaşir'in tahta çıkmasını Ermeni halkının tarihi açısından gerçek bir kavşak noktası olarak görecek denli özel bir bakışla değerlendirdi. Bundan dolayı, ülkenin Hıristiyanlaştırılmasına ayrılmış *Akatankeğos*'un adıyla bilinen metnin ilk bölümü bu olayların bir öyküsüdür. Üstelik eski Yunanca versiyonunun tek elyazmasında, ermişlerin yaşamına ilişkin bu öykünün kuşkusuz Ermenice'den çevrilmiş, Ardaşir'in (*Karnamag i Ardaşir i Babakan*) Pehlevi tavrıyla pek çok bağlantı ortaya koyan bir metinden önce gelmesi bir tesadüf değildir.

Yunan kültürü ile Ermeni kültürü arasında rekabet değilse de kavşak noktası olan Küçük Ermenistan, en azından İS III. yüzyıldan itibaren Sasanilerin zulmünden kaçan Ermenileri karşıladı. Uzun Bizans hâkimiyeti boyunca (IV.-V. yüzyıllar) bu rol, Yunan unsuru yanında Ermeni unsurunun devam etmesini mümkün kılarak yoğunlaştı. "Küçük Ermenistan" terimi III. yüzyıldan başlayarak başlangıçta tanımladığımız ve Doğu Kapadokya'yı içine alan bölgeden çok daha geniş bir bölgeyi belirtir.

Ermeni sorunu bununla birlikte yeni bir çatışmaya neden olabilecekti. Pers fethinin ilk zamanlarında Ermenistan'da olup bitenler hakkında yanlış bilgilendirildik. Kesin olan, Şahpur'un Roma İmparatorluğu'na karşı ikinci saldırısının resmi bahanesinin impa-

ratorun Ermenistan'da yol açtığı zarar olduğudur. Bu koşullarda, Şahpur'un sözünü ettiği imparatorun kimliği belli olmasa da, 244'te üstlenilen taahhütlerden cayan Arap Philippus'un geçici haleflerinden birinin, giderek tehdit altında olan Roma protektorasının savunmasını örgütlemeye yeltenip yeltenmediğini kendi kendimize sorabiliriz. Ya da çok daha ciddisi, ülkenin hâkimleri haline gelen Perslere karşı Ermenilerin başkaldırısını amaçlayan bir Roma inisiyatifi düşünmek gerekli midir? Ne olursa olsun, her satıhta zafer kazanmış Perslere Suriye'yi, Kapadokya'yı ve Küçük Ermenistan'ı harap etme iznini veren bu sefer, yalnızca Ermenistan'daki Sasani etkisini pekiştiriyordu. Aynı gözlem 260'ta vuku bulan Şahpur'un üçüncü seferi konusunda da kendini zorunlu kılar. Hürmüz-Ardaşir'in 272'de babasının yerine geçmesinin ardından, Şahpur'un genç oğlu Narses görevi ve Ermenistan'ın Büyük Kralı unvanını devralacaktır. Sasani işgali iç çatışmalara bir son vererek Ermenistan'a, Ermeni edebiyatına yansımalarının görüldüğü görece bir barış ve refah dönemi sağlar. Tam bir işgal söz konusu değildi zira başlangıçta Arşagunileri topraklarından kovan Büyük Kral, Ermenistan Krallığı'nın kurumlarını yenilemeye ve Arşagunileri Ayrarad bölgesi arazilerine yerleştirmeye karar verdi. Buna karşın Ardaşir, otoritesini öteki Ermeni *nakharar*'lara yaymıştı.

İlk Sasani İşgali Döneminde Din

III. yüzyıl sonuna doğru, Sasani işgali Mazdeizmin topyekûn bir restorasyon girişimine yol açtı: Persler büyücüler getirdi, Pakavan gibi belli başlı dini merkezlere "sonsuz ateşi" yerleştirdi, Anahit inancındaki kutsal fuhuşu yasakladı. Bununla birlikte, putları ve kurm denilen rahipleriyle güçlü bir birlik oluşturan Ermeni paganizminin kutsal mekânlarının varlığını sürdürmesine izin vermek durumunda kaldı.

III. Dırtad'ın saltanatına denk düşen, Sasani işgalini takip eden ve Hıristiyanlığa dönüşten hemen önceki dönemde, temelde putperest kültlere derin bir biçimde yerleşmiş ve dayandırılmış halk dininden ayrılan bir kraliyet dini hesaba katılabilecekti. Kraliyet dini, aynı döneme doğru Sasani hükümdarlarından tanıdığımız dinle mukayeseye hazırdır; Aramazt-Anahit-Vahakn üçlüsüne odaklanır. Fakat III. Dırtad öncelikle Anahit'e ibadet edecektir. Bu tanrıçanın kültü Ermeni krallığına o kadar yakından bağlantılıydı ki, kralların her yıl tanrıçanın bayramına katılmak için Erez'e [Eriza, Erzincan] gitmeleri âdettendi. Anahit'e ve kraliyet atalarına saygılarını sundukları Ardaşad'a ve yedi sunaklı merkez tapınağın bulunduğu (kaynakların suskunluğuna rağmen) Vağarşabad'a da dua etmeye gidiyorlardı.

Öyle görünüyor ki yaygın dindarlık özellikle Aşdişad ve Pakavan'da ortaya çıkar. Hiç kuşkusuz bu tapınakların Ermenistan'da Aydınlatıcı Krikor [Krikor Lusavoriç] tarafından kurulmuş ilk kiliseleri karşılamak için seçilmesi tesadüf değildir. İlk kiliseler, Hıristiyanlığa dönüş sırasında büyük bir kısmı yerle bir olan pagan tapınakların yerini alıyordu. Aynı şekilde, (sözlü yapıdaki) pagan edebiyatına yönelik bir tepki de söz konusuydu; bu edebiyatın vakanüvisler tarafından muhafaza edilmiş kimi örneklerinden fikir edinilebilir.

İran dininden alınan bunca ödünç şeye rağmen, Ermenilerin yumuşatılmış Mazdeizmi Zerdüşt'ün yasasının bizzat temeli olan ateş kültünü göz ardı etmiş ya da tanımamış duygusu verir. Eski Ermeni kiliselerinde henüz belirlenen ateş sunakları, Ermenistan'ı işgalleri sırasında, III. yüzyılın ikinci yarısında Sasaniler tarafından inşa edilmiştir. Ermeni putperestlik görevlileri, yani *kourm*'lar, tanımı gereği ateş rahipleri, sihirbazlarla ne olursa olsun karışmaz.

Hıristiyanlığın İlk Nüfuz Edişi

Ermeni Kilisesi apostolik kökenleriyle daima övünmüştür. Aziz Tateos [Taday] dışında, ermişlerin yaşam öykülerine ilişkin edebiyat, Ermenistan'ın Hıristiyanlaştırılmasına havariler Jude, Simon (Zelote) ve bilhassa Aziz Partoğimeos'u [Bartalmay] dahil eder. Movses Khorenatsi kendini, yetmiş iki yandaştan biri olan Tateos'tan "Ermenistan kralı" (aslında bu Edessa krallarının adıdır) Abgarus'a gönderilmiş sayar. Bütün bu gelenekler en önemli yeri Aziz Tateos'a verir: Ermenistan katolikosunun koltuğu isteyerek "Aziz Tateos'un koltuğu" olarak nitelendirilir. Aziz Tateos'un Çilesi'nin Ermenice versiyonuna göre, yandaşı tarafından dini değiştirilmiş kızı Santukht'u öldürecek olan Kral Sanadrug'tur. Bu çifte şehitlik Şavarşan'da (Vasburagan bölgesinde, Ardaz eyaleti) vuku bulacaktı. Kısa bir süre sonra, Doğu'da Hıristiyanlığı yayan havari Partoğimeos, Ermenistan'a geçişi sırasında, Arevban'da şehit edilecekti. I. yüzyılın sonu ve günümüzden II. yüzyılın başına doğru saltanat sürmesi gereken bir Arşaguni olan bu Sanadrug'tan daha önce bahsetmiştik.

Bu gelenekler kuşku götürür olsa da, Aydınlatıcı Krikor'un vaazından çok daha önce Ermeni toprağına bir Hıristiyanlaştırma aşılamasını ortaya koyduklarından şüphe edilemez. Fakat ilk Hıristiyanlık izlerini Vağarşabad ya da Ardaşad çevresinde, Aras vadisinde değil, daha çok Dicle bölgesinin sınır yerleşimlerinde aramak gerekir. Aslında, Part İmparatorluğu'nun Hıristiyanlaştırılmasına ilişkin dini bir belge, II. yüzyıl ortalarına doğru, Edessa'dan –Doğu'nun Hıristiyanlaş-

tırılmasının büyük merkezlerinden biri– gelen ve Adiabenos ve Babil'e yönelen havarilerin öncelikle Batı Arzanene, Zabdikene ve Gordyana bölgelerinde vaaz verdiklerini akla getirecektir. Bu misyonerler takımı hızla, eski çağlardan beri Suriye etkilerine maruz kalan Daron bölgesiyle ilişkiye geçti ve Aşdişad bu ilkel Ermeni topluluklarının belli başlı merkezlerinden bir oldu.

Hiç kuşkusuz Aşdişad merkezine "Ermenistan Kiliselerinin Anası" denilmesi nedensiz değildir ve (V. yüzyılda yazan) Akatankeğos'un *Tarih*'inin Yunan versiyonuna bakılacak olursa, Aziz Krikor'un Kaisareia'dan dönüşünde Piskopos Bedros Sepasdatsi tarafından tahta çıkarıldığı yer Aşdişad'tır. Farklı veriler önemli bir noktada toplanır: Aşdişad merkezinin öteki bütün piskopos merkezlerine göre önceliği; bu öncelik de, Aziz Krikor'un ortaya çıkmasından çok önce, bölgede az ya da çok önemli bir Hıristiyan topluluğunun varlığıyla açıklanabilir.

III. Dırtad ve Roma İttifakı

Ölen Kral Khosrov'un oğlu Dırtad, yeniyetmeliğini ve gençliğini Kaisareia'da geçirdi ve mükemmel derecede Yunanca ve bir Arşaguni için görülmemiş olsa da Latince öğrenebildi. Ermeni epik geleneğine bakılırsa, Roma ordusunda imparatorun ilgisini çekecek denli büyük başarılar kaydetmiştir. Aslında Dırtad'ın, giderek tehlikeli olan Barbarlara karşı imparatorluğun hizmetinde savaştığı kuvvetle muhtemeldir. Kriz yıllarında kısa aralıklarla birbiri arkasından gelen kralların onun kaderi ile ilgilenme olanakları yoktu ya da 276'ya doğru Sasanilerle barış anlaşması imzalayan İmparator Probus gibi uzlaşmalar elde ediyorlardı. Bu vesileyle, sınırı belirlemek için bir hendek kazmak gerekecekti. Bunun ardından Ermenistan, "anarşi" (*anişkhanutyun*) dönemi olarak bilinen bir devir yaşadı. Movses Khorenatsi'ye göre, Büyük Kral "bizim ülkemizi Pers valileriyle birlikte kendi ülkelerinden biri gibi savundu" Bu Pers görevlilerin idaresine rağmen, Ermeni toprakları İranlı olmayan kimliklerini yine de muhafaza etti. Sasani kralı III. Vahram'ın Roma protektorasının iyileştirilmesi ve III. Dırtad'ın 286 ya da 287'ye doğru yeniden tahta çıkarılması konusunda onayını alarak Ermeni sorununa daha kalıcı bir çözüm bulmayı başaran, 248'de imparatorluk tahtına çıkarılan yalnızca Diocletianus'tur. Fakat o, kadim krallığın yalnızca bir kısmını yeniden elde edebilmiştir; bu da aslında, 387'deki paylaşımın ardından Roma Ermenistan'ı olacaktır. Büyük Ermenistan'ın en büyük kısmı Perslerin elinde kalıyordu ve 293'te II. Vahram'ın yerine geçmek üzere olan Narses, daima Ermenistan'ın Büyük Kralı'ydı. Ardından Krallar Kralı olarak ödül-

lendirildi fakat Dırtad'ın (Irak'ta, Paikuli'de bulunan Orta Farsça bir metin ona saygı duyan prensler arasında Dırtad'ı zikretse de) yeniden tahta çıkarılmasından itibaren Sasani otoritesinden giderek kurtulan Ermenistan'ı unutmadı. 297'ye doğru, kuşkusuz yalnızca düşmanlarının olduğu bu ülkeye girdi. Diocletianus o sırada Doğu'ya, sonunda Narses'i Ermenistan'dan kovacak olan bir ordu yolladı. Müzakerelerin ardından, 298'de, Nusaybin'de iki güç arasında bir barış antlaşması imzalandı; Persler için epey dezavantajlı olan bu anlaşma, özellikle "Dicle'nin ötesindeki satraplıkların" Romalılara devredilmesini istiyordu. Bu geniş bölgeler Sasani fethinden önce Güneybatı ve Güney Ermenistan'ın büyük kısmını biçimlendirmişti: Sophene (*Dzopk*), İngilene (*Ankğ*), Sophanene (*Dzopk Medz*), Arzanene (*Ağtzınik*), Gordyana (*Korduk*), Zabdikene (*Tzodek*); tanımı gereği Dicle'nin doğusuna yerleşmiş olan son dördü, 363'te Perslere intikal etmiştir. Kral Dırtad bu hüküm yüzünden yaralanmış olduğunu düşünmekte haklıysa, yeniden tahta çıkışı bu anlaşma sayesinde kesinleşiyordu ve bundan böyle Büyük Ermenistan'ın bizzat kalbinde hüküm sürebilirdi.

KAYNAKÇA

Yunan edebi kaynakları arasında, Akamanış dönemi için bkz. Heredot, *Tarih*; Ksenophon, *Anabasis* ve *Kyru Paideia*; Yervantuniler için: Polybius, *Roma tarihi*; Diodorus, *Tarih Kitaplığı*; Ardaşesyanlar için: özellikle Strabon, *Coğrafya*'sının Ermenice kısmı; Büyük Dikran ve II. Ardavazt hakkında: Plutarkhos'un *Yaşamlar*, Cassius Dio'nun *Roma Tarihi*. Roma tarihçilerinin verileri: *Tacitus'un Yıllıkları*, Arrian tarafından (özenle) tamamlanacak Arşagunilerden önceki onyıllar hakkında, *Partların tarihi*'nden parçalar ve *Augustus'un tarihi*. Eski Ermenistan hakkında (kafa karıştırıcı bir kronolojiyle birlikte): Movses Khorenatsi (V. ya da VIII. yüzyıl), Fransızca çeviri A. ve J.P. Mahé, *Moïse de Khorène, Histoire des Arméniens (d'après Victor Langlois)*, Paris, Gallimard, 1993. Yine V. Langlois tarafından çevrilen öteki Ermeni yazarlar, *Collection des auteurs anciens et modernes de l'Arménie* (1869), yeni baskı, Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 2001.

Yazıtlarla ilgili hatta nümizmatik veriler. Aramice yazıtların yayımlanmasına ilaveten G. Traina tarafından hazırlanan Yunanca yazıtların bir *korpus*'una başvurulabilir; bu arada bkz. F. Canali de Rossi, *Iscrizioni dello Estremo Oriente greco*, Bonne, 2004. G. Depeyrot'nun girişimiyle Ermenistan nümizmatına ilişkin temel incelemelerin çevirisi K. Mouchéghian, Ardaşesyan ve Roma paraları, "Moneta" (Wetteren) koleksiyonu. Ermenistan arkeolojisi için: G. Tiratsian, "Armavir"

REArm., t. 27, 1998-2000, s. 135-130; A. Invernizzi, *Ai piedi dell'Ararat. Artaxata e l'Armenia ellenistico-romana*, Floransa, 1995.

Tarihsel coğrafya için: R. H. Hewsen, C. Mutafian (yukarıda geçen I. Bölüm).

Dilbilimsel katkılar (Part'tan ödünç alınanlar): H. Hübschmann, *Armensiche Grammatik*, I, 2. Basım, 1962; R. Schmitt ve G. Bolognesi, *Scritti Glottologici, Filologici, Orientali*, Brescia, 1991. Yer adları hakkında: H. Hübschmann'ın yeri doldurulamaz eseri *Die Altarmenische Ortsnamen*, Strazburg, 1904, 2. Basım, 1969.

Farklı sentezler arasında (Ermenistan Bilimler Akademisi'nin *Ermeni Halkının Tarihi*'nin kitaplarını unutmadan): ilk sırada P. Asdourian, *Politische Beziehungen zwischen Armenien und Rom von 190 v. Chr. Bis 428 n. Chr.*, Venedik, 1911; Y. O. Kerousian, *Armênia e Roma. Relaçoes Politicas nos Anos de* 190 AC-387 DC, Sao Paulo, 1977; aynı zamanda bkz. C. Toumanoff, *Les Dynasties de la Caucasie Chrétienne* (B.G.); M.L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire de l'Arménie de l'avènement des Sassanides à la Conversion du Royaume*, Paris, 1968 ve *L'Arménie entre Rome et l'Iran*, I (*Aufstieg und Niedergang der röm. Welt, II, 9/1, 1976*); *M. Schottky, Media Atropatene und Gross-Armenien in Hellenistischer Zeit*, Bonn, 1989 ve E. Kettenhofen, *Tirdâd und die Inschrift von Paikuli*, Wiesbaden, 1995.

Sergi katalogları: J. Santrot, *Arménie. Trésors de l'Arménie Ancienne*, Paris-Nantes, 1996 ve C. Mutafian, *Roma-Armenia*, Roma, 1998. Eski Ermenistan'ın tarihi ve tarih yazımı hakkında G. Traina'nın makale dizileri.

Ermenistan'ın İranlaşması hakkında: bkz. "Armenia" makalesi, M.L. Chaumont, *Encyclopaedia Iranica*, New York, aynı şekilde N.G. Garsoian'ın Hıristiyanlık öncesi (ve Hıristiyanlık) Ermenistan'ının başlangıçları üzerine önemli katkıları, R. Hovannissian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times* (B.G.); N.G. Garsoian ve J.P. Mahé, *Des Parthes au califat: quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne*, Collège de France, Paris, 1997.

Ermeni inancı hakkında: J. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, Harvard, 1987 ve *Armenian and Iranian Studies*, Harvard, 2005.

Gülbenkyan Vakfı tarafından yayımlanan N. Adontz'un "klasik" çevirilerini de unutmamak gerekir, *Armenia in the Age of Justinian*, 1970 (N.G. Garsoian); H. Manandian, *Tigrane II ve Rome*, 1963 ve *Trade and Cities of Armenia in Connexion with Ancient World*, 1965.

IV
Hıristiyan Ermenistan İddiası (301-590)

DİN DEĞİŞİKLİĞİNDEN THEODOSİUS'UN PAYLAŞIMINA

298'de Perslerle yapılan Nusaybin barışıyla Roma, Ermenistan'ın denetimini ele geçirir. Sasanilerle uzlaşan III. Dırtad uzaklaştırılır. Galip gelenler, onun yerine Constantinus'un gelecekteki rakibi Licinius tarafından Batı'da eğitilen yeğeni IV. Dırtad'ı getirir. Genç kral, 279'dan 287'ye kadar Batı Ermenistan'da egemen olan babası II. Khosrov'un maiyetinde, aile geleneğinin öğrettikleriyle hayal edebileceğinden çok farklı bir ülke keşfeder.

Aslında, 252'deki Sasani istilasından başlayarak, Persler ile Roma arasında sürekli tartışma konusu olan krallık büyük dini ve politik değişimler yaşamıştı. Persler denetledikleri bütün bölgelerde sunakları yakıp yıkıyor, tanrı heykellerini paramparça ediyordu. Partlardan miras kalan senkretik paganizm artık desteklenmiyordu. Vaktiyle Zerdüşt tarafından öğretilen "aydınlık inancını" yenilemek ve eşsiz Ormizd (Aramazt, Ahura Mazda) kültünü dayatmak isteyen yeni ustalar, Pagan tanrılarını kutsal ateş kültü yüzünden onurlandırılmaları gereken "saygıdeğer unsurlar" (*yazata*) seviyesine indirgiyorlardı.

Yabancı bir istila tarafından vahşice dayatılan bu dini devrimin köylü zihniyeti üzerinde çok az etkisi olmuştu. Kolektif hafızaya kazınan eskinin mitleri ve destanları hemen silineceğe benzemiyordu. Buna karşın, yenilenen Zerdüştlük aristokrasi nezdinde daha çok başarılı olmuştu: unsurların inancı ona putlarınkinden daha akla yatkın geliyordu ve prenslerin Pers sarayının itibarını kazanmakta çıkarları vardı.

Hıristiyanlaştırma

Tahtını istikrarlı kılmak isteyen Dırtad bu ideolojik kırılmayı mutlaka tamir etmeliydi. Tahta çıkar çıkmaz, atalarının yedi tapınağına kurbanlar adamakta gecikmedi. Fakat elli yıl geriye gitmek mümkün değildi. Eski çoktanrıcılık karışık ve aşılmaz görünüyordu. Kral önce-

likle, muhtelif tanrıları bir üçlü etrafında toplayarak onu modernize etmeye kalkıştı: krallık için Zeus-Aramazt, savaş kahramanlıkları için Herakles-Vahakn ve doğurganlık için Artemis-Anahit.

Kırsal yaşamla uyumlu, mevsimsel ritlere köklü bir şekilde demirlemiş bu tanrıların popülaritesi ne olursa olsun, üçü, dört unsurun yaratıcısı Perslerin Ormizd'inde yoğunlaşmış ilahi bütünü yok etmiyordu.

Sonuçsuz çabalarla geçen on, on beş yılın ardından, Dırtad Sasanilerinkine zıt bir tektanrıcılığın taşıyıcısı olan İsa inancına yönelmek zorunda kalıyordu.

Olaydan bir asırdan fazla zaman sonra, Akatankeğos'un Ermenice tarihçesi ve onun yabancı dillerdeki farklı versiyon ya da yazımları yoluyla bize aktardığı şekilde, Aydınlatıcı Krikor tarafından kaleme alınan din değiştirme hikâyesi, *Actes apocryphes des apôtres*'tan esinlenmiş düşçü hikâyeler içerir. Bununla birlikte, epey keyfi bir düzen içinde anlattığı olaylar bağlamlarına yerleştirilebilir ve 224 ile 230 arasına tarihlendirilebilir.

İmparatorluğun dürüst müttefiki Arşaguni Krallığı önce Hıristiyanları takip etmişti. 303'deki Diocletianus fermanını bile beklemeksizin, 301'den itibaren Kayane, Hıripsime ve Vağarşabad kraliyet kenti yakınlarına sığınan onların kırk yoldaşını şehit etti. Bu "Roma" bakireleri hiç kuşkusuz imparatorluğa uzak bir merkezden değil, işkenceden kurtulmak için kaçmak zorunda kaldıkları bir Doğu ilinden geliyorlardı. Efsaneye göre, yitimlerine neden olan önce Diocletianus, sonra Dırtad'ın güzel Hıripsime'ye olan dizginsiz tutkusudur. Aslında Hıristiyanlar onların peşine düşen Roma valisi tarafından muhtemelen krala ihbar edildi. İmparatorun müttefiki onları yalnızca yakalayabilir ve öldürebilirdi. Neredeyse fark edilmeden gelip geçen ölümleri çabucak unutuldu.

311'de, Maximinus yeniden Doğu'da İsa'ya inananların izini sürme emri verdi. Part asıllı Krikor diye biri, o sırada eşi Julitta ve iki oğlu Arisdages ve Vrtanes'i sınırın öte tarafında güvende olmaları için Kaisareia'ya bırakmak zorunda kaldı. Geleneğe göre, bu sığınmacı, Dırtad'ın babası Khosrov'un katili Anag'ın oğluydu. Bu cinayetin cezasını çekmek için kimliğini gizleyerek Arşaguni hanedanının hizmetine geri dönecekti. Bu melodramatik senaryoya inanmayabilir ve kraliyet şansölyeliğine her zaman faydalı Helen kültürü yüzünden hükümdarın güvenini kazandığını düşünebiliriz. Hıristiyan olarak ifşa edilen Krikor, işkence altında dinden dönmeyi reddetti ve cansız bedeni Ardaşad Hapishanesi'nin "derin çukuruna" (*khor virab*) atıldı.

Geleneğe bakılacak olursa orada on üç on dört yıl kalmadı. Aslında Krikor, Arşaguni sarayının tek Hıristiyanı değildi. Kralın kız kardeşi Khosrovitukhd da İsa Mesih'e inanıyordu ve rüyasında esirin salıverilmesini emreden bir meleğin ziyaretini kabul etti. Kraliyet kanı taşısa dahi, hiç kimse bir kadının rüyalarına aldırmadığından prenses erkek bir müttefik buldu; bu müttefik, kralı tutuklunun bağışlanması konusunda ikna etmekle kalmayıp, baş danışmanı olarak atamaya ikna eden krallığın "büyük hükümdarlarından" biri olan Ota'ydı.

Bu kararı aldığında Dırtad'ın normal durumda olmadığı söylenir. Dinsizliğinin cezasını çekmesi için yabandomuzuna dönüştürülen Dırtad, ancak Aziz Krikor tarafından eğitilmesinin ardından insan görünümüne kavuşmuştur. Bu din değiştirme metaforu siyasi bir açıklamaya engel olmaz. Krikor'un serbest bırakılması, Constantinus'un hoşgörü fermanından bir yıl sonra, 314'ün başında gerçekleşmiştir. Zaman zaman bu iki olay birbiriyle ilişkilendirilmiştir: Dırtad imparator örneğini takiben Hıristiyan olacaktır. Bu varsayım inandırıcı değildir. 314'te Constantinus'un Doğu'da henüz hiçbir yetkisi yoktur. Ancak on yıl sonra hasımlarını alt eder. Bütün krallığıyla birlikte din değiştiren Arşaguni hanedanı Roma İmparatorluğu'yla tam bir uyum içinde değildi.

Bunun nedeni iç politika olmalı: Ota örneği, aristokrasinin bir kısmının çoktan Hıristiyanlığa katılmış olduğunu gösterir. Bu Hıristiyanların desteği Ormizd inancını benimseyen Pers tarafına karşı değerli olabilirdi. Dırtad Hıristiyanlığı dayatarak krallığının dini birliğini sağlama bağlıyor ve krallık otoritesini güçlendiriyordu. II. Ardavazt'ın, İÖ 34'te, Marcus Antonius tarafından ele geçirilmesi ve öldürülmesinden itibaren bütün Ermeni hükümdarları yalnızca Caesar'ın ya da Sasani Krallar Kralı'nın iradesiyle tahta çıkarılmıştı. Dırtad din değiştirerek Yüce Tanrı adına saltanat sürüyordu.

Aziz Krikor 314 yazında, yirmiye yakın başrahip eşliğinde, Kaisareia'da Büyük Ermenistan piskoposu olarak kutsandı. Dönüş yolunda, ilk yardımcılarından bazı inananları Sebasteia'da [Sivas] yanına aldı. Ermenistan'a geldiğinde, onu karşılamak için Fırat yakınlarına gelen kralı, kraliyet ailesini, soyluları ve orduyu vaftiz etti.

Kilise Örgütü

Eski tapınaklar ortadan kaldırıldı. Bu sürecin şiddete başvurmadan ya da kan dökmeden gerçekleştiği söylenemez. Akatankeğos atlı veya yaya olarak Ardaşad'da Tir tapınağı yakınında kraliyet birlikleriyle çarpışan ya da Aşdişad tapınaklarını kuşatan şeytani ordular tasvir

eder. Bu direnç kırıldığından, gelecekteki şapellerin ve yakıp yıkılan tüm arazisi Hıristiyan inancının yandaşlarına tahsis edilen tapınakların yerini haçlarla belirleyerek ve kilitli kapılarla donatılmış yüksek duvarlarla çevirerek fethedilen toprağı işgal etmek gerekti. Böylece papazlar, her dini bölgede, "kırsal alanda dört tarla ve kasabalarda yedi mülk" aldı.

Bu ani dönüşüm orta vadede bir istikrar faktörü olarak ortaya çıktı. Dini devrime rağmen, din dışı ve kutsal alanların dağılımı değişmez kaldı. Neredeyse bütün eski hak sahipleri mallarını çabucak yeniden elde etti. Aslında yeni inançla yetiştirilen pagan rahiplerin çocukları tarafından Sebasteia'dan Kapadokya'ya götürülen misyoner papazların yerinin alınmasının sağlanması bekleniyordu. Aynı zamanda, kuşaktan kuşağa, papaz ailelerinin gasp edilmesine neden olabilecek intikamlardan sakınılıyordu.

Aşdişad tapınaklarının malları, istisnai olarak Krikor ve soyuna verildi. Bu alanların efendilerinin, bütün akrabaları ve potansiyel mirasçılarıyla birlikte yok edildiğini düşünmek gerekir ve gelenek, ölümlerinin intikamını almayı ve miraslarını talep etmeyi dayatmış olmalıdır. Bu katliamın hayatta tek bir insan bırakmadığı kesin değildir. Aziz Krikor'un küçük oğlu ve ilk halefi Arisdages, Dzopk prensi tarafından katledilmiştir. En büyük oğlu Vrtanes onun yerini alır ve belki de miras haklarının ellerinden alındığını düşünen "papaz ırkından adamlar tarafından" Vahakn tapınağının yerine inşa edilmiş Aşdişad Kilisesi'nde az kalsın kendisi de öldürülür. Vrtanes'in küçük oğulları, diyakozluk almış olan Bab ve Athanakines, yerlerin kutsallığına hiç aldırmadan, ata sarayında düzenlenen bir ziyafet sonrasında ölü bulunurlar.

Aziz Krikor'un piskoposlarca kutsanmasının ardından, kendisine yalnızca dini otorite ve büyücülerin liderinin alanları değil aynı zamanda sosyal çalışmalara ayrılan kaynakların yönetiminden sorumlu, krallığın "yüksek hâkimi" (*tadavor*) ve yoksulların "koruyucusu" (*djatagov*) olarak kilisesinin tüm idari yönleri de kalıyordu. Vakanüvislik bize Aydınlatıcı'yı ve onun peşi sıra gelen ardıllarını bu sorumlulukların doğrudan uygulaması içinde göstermiyor. Fakat 354'e doğru, Aziz Nerses akraba evliliklerini ve cenaze ağıtlarını yasaklayarak ya da vergileri sınırlandırarak kilise yasalarını ilan eden bir yargıç gibi davranır. Düşkünler evi kurdurarak ve Aydınlatıcı'nın soyundan gelen seleflleri, yani "atalarının kurumlarını yenileyerek" toplumsal işleri yönetir.

Başlangıçta, Ermeni Kilisesi'nin başpapazı "piskopos" (*yepisgobos*) ya da "büyük rahip" (*kahanayabed*) olarak belirlenir. "Başpiskopos" (*arkyepisgobos, yebisgobosabed*) unvanı bizzat başka rahipleri kutsadı-

ğı zaman kendisine verilir. "Katolikos" (*gatoğigos*) statüsü ise kurallara uygun olarak ancak VI. yüzyıl başında yani Aziz Krikor'un takdisinden iki yüz yıl sonra verilmiştir.

Vağarşabad sarayında tutuldukları zamanlar dışında, ilk Gregoryen patrikleri kendi Aşdişad bölgelerinde ikamet eder. Oranın yakınlarında "Aziz Tateos'un merkezi" bulunur ve yetki çevresi Suriye-Mezopotamya sınırlarına doğru güneye yayılır. Havarilere ait bir miras gibi saygı duyulan bu merkez, 342'de Vrtanes'in oğlu Husig'in tahta çıkışı sırasında, daha sonra 353'te Aziz Nerses'in takdisi için, Aziz Krikor'un merkezine törenle bağlanmıştır. Vağarşabad'ın, II. Sahag idaresinde 405 ile 428 arasında ilerlemesi, İsa'nın Eçmiyadzin ana kilise mahallinde Aziz Krikor'a görünmesiyle doğrulanır.

Akatankeğos, Aydınlatıcı'nın putların rahiplerinin oğulları arasından on iki rahip seçip eğittiğini iddia eder. Fakat bu sayı gerçekten çok sembolik gibi görünür. Başlangıçta Ermenistan tek bir piskoposluk bölgesinden oluşuyordu. Bununla birlikte, misyonun etkinliği açısından, farklı bölgelere sonradan yerel piskopos olmaya aday sorumlular tayin etmek gerekiyordu. "Fırat'ın ötesinde" vaaz vermeye davet edilen saray papazı Albianus, Dırtad'ın halefi ona önemli araziler versin diye bölgeye iyiden iyiye yerleşmişti. Hanedan sisteminin olağan uygulaması çok geçmeden belli başlı soylu aileleri kendi piskoposlarına sahip olmaya yöneltti. Böylelikle, kimi prenslikler birden fazla piskoposluk bölgesini içermek için epey yayılmış olsalar da Mamigonyanların, Arşagunilerin, Gnunilerin piskoposu olur.

Keşişliğe gelince, V. yüzyıl tarihçilerinin anakronizmini kabullenmekten kaçınılacaktır. Aziz Krikor asla manastır kurmamıştır, Basileios, VI. yüzyıl başından önce Ermenice'ye çevrilmeyen Aziz Basileios yasasını asla keşişlere dayatmamıştır. IV. yüzyıl Hıristiyan çilecileri keşişten çok, üçü de Suriyeli kırsal bölge piskoposu Taniyel'in öğrencisi olan Suriyeli Şağita, Yunan Epiphanos ve Ermeni Kint gibi, münzevidir. Yalnızlığa çekilmiş bu keşişler doğanın kucağında, mağaralarda ya da ormanlık yerlerde yaşıyordu. Çilelerini çekmek ya da bir ruhani liderin derslerini dinlemek için küçük gruplar halinde toplanıyorlardı. Bu lider, zaman zaman onları, inziva yerlerine (*anabad*) dönmeden önce bir süre basit köy evlerinde (*vank*) konakladıkları köylere gönderiyordu.

Hanedanlar ve Kraliyet Otoritesi

IV. yüzyılda hiyerarşinin her seviyesinde mirasla aktarılan bir papazlığın var olması, çoktanrıcılığın reddinin ardından bile yürürlükte kalan krallığın örf ve âdet yasasının veçhelerinden yalnızca biriydi.

Geleneğin üç temel direği ataerkil aile, sınıflar sistemi ve hanedan prensibiydi. Sosyal statüsü ne olursa olsun, Ermeni, aynı atanın üç ya da dört kuşağa uzanan erkek çocuklarını, onların eşlerini, çocuklarını ve evli olmayan kız kardeşlerini aynı çatı altında toplayan büyük bir ailede yaşıyordu. Bu ekonomik topluluk mallarını ve gelirlerini "aile liderinin" (*der*) yetkisi altında ortaklaşa yönetiyordu ve bu lider eve, askerlik hizmetine ya da kan davalarına ilişkin öteki bütün sosyal yükümlülüklerden de sorumluydu.

Aileler sosyal durumlarına göre üç sınıfa ayrılır. Sıradan insanlar *şinagan* ve *ramig*'den oluşur. İlk terim "ekili topraklarda ve köylerde üretenleri" (*şen*) tanımlarken, ikincisi hayvanların bakımını üstlenen bir grubu oluşturan halk tabakasını adlandırır. Soylular *azad*'ların sınıfını oluşturuyordu ve adları yüksek soya, aristokratik bir "ırka" (*azn*) mensup olduklarını, vergi ve yükümlülüklerden "muaf" (*azat*) kaldıklarını ifade ediyordu. Birincil görevleri "soylu süvari birliğinde" (*azadakunt*) "prenslere" (*işkhan*) hizmet etmektir. Bu "hizmet" (*tzarayutyun*) karşılığında, "kar" adı altında miras yoluyla bütün soylarına bırakılan araziler elde ederler ancak bu imtiyaz bağlı oldukları ve seçkin özelliğini koruyan prens ailesinin efendisi tarafından feshedilebilir.

Üst sınıf "prenslerin" (*işkhan*) ya da "hanedanların" (*nakharar*) sınıfıdır; bunlar çok eski zamanlardan beri Ermeni "kantonlarının" (*kavar*) eski toprak sahibi ailelerinin torunları ya da hanedanlarından oluşur. Her vadi, bir zirveden diğerine tamamen dağlık bir arazi üzerinde kapalı bir dünya, kendi içine kapanmış ve kar yüzünden komşularından uzaklaşmış küçük bir ülke oluşturur. Günümüzden önce III. bin yıldan itibaren, Hurri dilindeki çiviyazısı belgeleri, toprakları soylulara bırakarak ya da doğrudan köylülerin yararlanmasını sağlayarak ülkeye hâkim olan büyük ailenin liderini, kendi adıyla adlandırılan "şu ya da bu kantonun" lideri olarak belirtir.

Yaklaşık 230.000 km²'lik bir alana kurulu Arşaguni Ermenistan'ı, her *nakharar* soyu tarafından bağlı olunan askeri birliklerin listesi, *Zoranamak*'a göre 86 prenslikten oluşuyordu ve bunlardan en genişi 2.000-20.000 km² arasındaydı. Çevresinde, dört *pteşkh* ("vitaxes") kısmen Ermenileştirilmiş sınır kentlerinde (Ağtznik, Kukark, Sünik ve Dzopk) hüküm sürer. Merkezde "kraliyet alanı" (*arkuni dun*) "çok büyük" (*medzamedz*), "büyük" (*avak*) ya da "küçük" prenslerinkiyle komşudur. En önemli sülaleler Mamigonyanlar, Pakraduniler, Mardbedler, Khorkhoruniler, Gamsaraganlardır. Öteki aileler, yani çoğunluk, sınırlı güçleri ve toprakları temsil eder. Daha büyüklerin yandaşlarının zorunlu bir parçasını oluştururlar.

Ermeni masifinin tüm alanı üzerinde, farklı kantonların her birine biçim veren üç sınıfın dikey hiyerarşisi, yatay planda geleneksel ilişkiler bütünüyle birleşir; bu ilişkiler bütün bu toprakları kendi aralarında "hanedan sistemi" adını verdiğimiz şeyde toplar. Geleneksel alanları bir ya da birçok kanton kaplayan her prens soyu, topluluğa, uygulama ile belirlenen (*Zoranamak*'a göre 50 ile 19.400 adam arasında) bir soylu süvari birliği mevcudu sağlamakla yükümlüdür. Katkısının önemi "öncelikler hakkı listesi" yani *gahnamak* tarafından verilen saraydaki mevkisini belirler.

Eski başkent Ardaşad ya da "yeni Vağarşabad kentinde" sahip oldukları taş saraylarda, mevsim müsaitse, krallar sıklıkla eğitim alanları ve hipodromların bulunduğu av arazilerine kurulmuş gösterişli kampları tercih eder –Dırtad'ın oğlu III. Khosrov tarafından Ardaşad dolaylarında ya da Şahapivan ve Tebriz "kraliyet kamplarına" (*panag arkuni*) dikilmiş iki orman gibi. Gösterişli bir şekilde deriyle kaplı kraliyet çadırı, patriğin çadır-kilisesinin yakınında, ortada kurulur. Geniş asker çadırlarından şölenler takip edilir.

III. Khosrov tarafından ilan edilen bir yasa, 1.000 ile 10.000 ya da daha fazla adama komuta eden prens ya da valiler olan *nakharar*'ları, kraliyet ordusunu kendi birliklerinin başına geçirmeme yasağıyla, sürekli olarak hükümdarın yanında bulunmaya mecbur bırakır. Buna karşın, saray entrikalarından kaçınmak için, hükümdarın kuzen, yeğen ve yakınları yani Arşaguni mahdumları, Van Gölü'nün kuzeydoğusunda, Ağiovit ve Arperani kantonlarındaki evlerinde gözaltına alınır. Bu sınırlardan izinsiz geçmek vatan hainliği anlamına gelir.

Krallığın büyük işleri babadan oğula prens soylarının "liderine" (*der*) aktarılır. Bu yüzden "süvari" (*asbed*) birliğini yöneten "kralın taç giydiricisi" (*takatir*) bir Pakraduni'dir. "Başkomutanlık" (*ısbarabed*) görevi Mamigonyanlara aittir. Gnuniler sarayın yeme içme sorumlusudur ve *hazarabed* ("binlerin lideri") kırsal alanlardaki vergi tahsilatından ve devletin idari işlerinden sorumludur. Khorkhoruniler Muhafız Birliği'nin başındadır. Mardbedler hazineye ve hareme göz kulak olur. Hükümdarın bu farklı görevlerin sahiplerini kendi başına seçme hakkı yoktur. Bu görevlerle ilgili olan prens soylarının liderleri tarafından belirlenen adayları kabul etmek zorundadır. Mesela, güvensizliğine rağmen, Kral Bab, 368'de ordusunun kumandasını, *ısbarabed* olarak babası Vasag'ın yerini alan Muşeğ Mamigonyan'a bırakmak zorunda kalır. Bütün saygınlığıyla, krallık Arşagunilerin ata ayrıcalığıdır.

"Hanedancılık" adı verilebilen bu geleneksel hanedan örgütlenmesi, ortaçağ Avrupa'sında benimsenen feodalizmden titizlikle ayrılma-

lıdır. Vasal tımarını hükümdarından miras alırken, hanedan eski zamanlardan beri ailesine ait yerlerin "doğal sahibi"dir (*pun der*). Krala borçlu olduğu hizmet kişisel bir bağlılığın sonucu değildir. Arşaguni kralları hanedancılığı primitif bir feodalizm biçimiyle ikame etmeyi dener. Kendi alanlarının "prensleri" (*işkhan*) ve yüksek idarecileri olarak kalan hanedanlar, aynı zamanda *nakharar* (bu durumda "satrap" ya da "vali" anlamında anlaşılan) olmaya teşvik edilir ve hükümdar, karşılığında gerçek "tımarlar" (*khosdag*) verilmesi koşuluyla, özel yeteneklerine göre onlara bir "görev" (*kordzagalutyun*) verir. Bir prens soyunun hanedan halefi, hükümdarın hizmetinde, selefiyle aynı avantajları elde etmek isterse, ondan bir tür vasalik onurlandırma kabul etmelidir; bu esnada görevinin sembolü olan "işareti" (troş) alır. Bu koşullarda, krallık otoritesine karşı sayısız başkaldırı ve direniş olmuştur. "Yıldızların yakını, Güneş'in ve Ay'ın kardeşi" Krallar Kralı'nın ilahi ve kesin bir yetkiden faydalandığı Sasani İran'ında görece istikrarlı olan hanedanlık örgütü, kralın hiçbir surette en yüksek otoriteyi temsil etmediği –Roma tarafından fazlasıyla korunmuş ya da Krallar Kralı'na bağımlıydı– Hıristiyan Arşagunilerinin Ermenistan'ında dengesizdi. İmparatorluk örneği ve korunması hükümdarları güçlerini yaymaya teşvik ederken, Sasani Büyük Kralı'na gönderme *nakharar*'ın disiplinsizliğine yardım ediyordu: Ermenistan'ın etnik ve dinsel çıkarlarının aleyhine bile olsa, bağlı olmak istedikleri odur. Bu durum ülkenin paylaşılmasına (384-387) ve krallığın düşmesine (428) kadar devam edecektir.

IV. Dırtad, Daron, Sünik, Vasburagan ve Ağtzınik *nakharar*'larına karşı mücadele etmek zorunda kaldı. Kral, isyancıları en sadık prenslerine verdiği ata topraklarından atmakta tereddüt etmiyordu. Pers kralının yardımlarına koşmayı başaramamasından önce, Daron'daki Voğagan beyleri, Seğkuniklerin isyanını bastırmakta krala yardım eden Mamigonyanların talihinin kaynağı buydu. Soyluların öfkesi pek o kadar dinmedi. Sünik beyleri ve kendi *senekabed*'i ("mabeynci") tarafından ihanete uğrayan kral, bir av sırasında öldü ve Tordan'da Aziz Krikor'un yanında toprağa verildi.

Püzantaran ve Movses Khorenatsi, Khosrov, Diran ve Arşag'ı IV. Dırtad'ın ilk üç halefi olarak nitelendirir. Her ikisi de, Julianus'un bozgunu ve ölümünden hemen sonra, İmparator Valens idaresinde, Diran'ın gözlerinin Persler tarafından oyulduğunu anlatır. Ancak daha bilgili Ammianus Marcellinus o zamanlar gözleri oyulan Ermeni kralına Diran değil "Arşag" der. Dolayısıyla Ermeni vakanüvislerin epik kaynaklarında haksız yere iki kişi olarak düşünülen Diran ve Arşag'ın

tek ve aynı insan olduğundan şüphe duyulmuştur. Bu durumda Diran-Arşag, Movses Khorenatsi'nin yazdığı gibi otuz yıl (338-368 arası) hüküm sürmüş olacaktır.

Fakat daha ağır kronolojik hatalar da ortaya çıkarılmıştır. *Püzantaran* Valens'i (364-378) II. Constantinus'la (337-361) hatta belki de, 297'de Perslerin galibi Galerius'la karıştırır. Bu bağlamda, Diran'ın gözünü oyan Aterpatakan satrapı Varaz-Şahpur, Barsaborses'in adaşıdır; tam olarak aynı dönemde Petrus Patricius onu, anakronik olarak torunu II. Şahpur'un yerine zikredilen Sasani kralı Narses'in önde gelenlerinden biri olarak tanır. Bu nedenle, zaman zaman, Ermeni geleneğinde IV. Dırtad'ın halefleri olarak sunulan Khosrov ve Diran'ın, aslında onun iki selefi, II. Khosrov (279-287) ve III. Dırtad (287-298) oldukları sanılmıştır. Bu ikisinin saltanat süresi Movses Khorenatsi'nin Khosrov ve Diran'a atfettiğiyle neredeyse aynıdır: dokuz ve on bir yıl. Bu durumda, V. Dırtad'ın katlini izleyen bir kargaşa döneminin (330-338) ardından tek bir hükümdar, II. Arşag, Ermenistan'ı 368'e kadar yönetmiştir.

Sözlü geleneğe özgü tarihsel belirsizlik nedeniyle bu varsayım epey caziptir. Ancak kendini mutlak bir şekilde dayatmaz. Aslında klasik kaynaklar üç saltanatın kronolojisini açık seçik ifade etmek açısından bize bazı destek noktaları sağlar. 338'de II. Constantinus adı açıklanmayan bir Ermenistan kralını yeniden tahta çıkarır: Bu II. Khosrov'un (330-338) halefi Diran olabilir (338-350). Öte taraftan 345'teki Singara [Sincar] zaferini takiben ve 350'de Nusaybin karşısında üçüncü Pers bozgununun ardından, II. Constantinus, gözleri oyulan babası Diran'ın yerine II. Arşag'ın (350-368) tahta çıkmasını destekler. Krallığın iç yaşantısı hakkında bu tarihlere dayanarak yalnızca Ermeni kaynaklarının bize sağlayabileceği bilgileri yorumlamak mümkün olabilir.

III. Khosrov tahta çıkar çıkmaz, babası gibi, *nakharar*'ların ayaklanmalarına karşı koymak zorunda kaldı. Malazgirt beyleri Manavazyanlar ve Pasyank'taki [Pasinler] Vortoru ileri gelenleri iki prenslik arasında kanlı bir iç savaş başlatmıştı. Piskopos Albianos'un arabuluculuğunu reddettiklerinden, kral *ısbarabed* Vaçe Mamigonyan aracılığıyla onları ortadan kaldırttı ve topraklarını Albianus ile Pasyank piskoposuna dağıttı.

335'e doğru Maztukların (Massagetler) kralı Arşag Sanesan (namı diğer Sanadrug) Vaçe Mamigonyan'a bir karşı saldırı düzenler. Çarpışmalar tam bir yıl sürer. Sanesan yenilir ve Oşagan yakınlarında öldürülür.

Fakat *nakharar*'lar yeniden ayaklanma fırsatı yakalar. 336-337'de Pıznuni prensi Tadapen, Pers birliklerine Dzor (Bitlis) geçidini açar;

böylelikle savunma güçlenecektir. Düşman Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda, Aresd yakınlarında durdurulur. Hain taşa tutulur, bütün ailesi yok edilir. Malları Albianus'a bırakılır. Aynı anda, Ağtznik *pteşkh*'i [prens] Pagur da Perslere katılmaya yeltenir. Bundan böyle kraliyet alanına katılmış kendi bölgesinin valisi olan Vağinag Sünik tarafından yenilgiye uğratılır.

Dışarıdan bakıldığında Ermenistan'ın durumu o kadar karışıktır ki, meşru hükümdar olmaktan umudu kesen İmparator Constantinus, 337'de katledilen gayrimeşru çocuğu Hannibalianus'u kral ilan etmiştir. Nusaybin'i kuşatan Persler yeniden Ermenistan'a saldırır ve *ısbarabed* Vaçe Mamigonyan'ı öldürür. Kral Khosrov bu çarpışmadan kısa bir süre sonra ölür. Arşagunilerin mezarlığında, Taranağik'de Ani-Kemah'ta defnedilir. Arşavir Gamsaragan tarafından desteklenen Patrik Vrtanes, Diran'dan taç giymesini istemek için II. Constantinus'un yanına Andok Sünik tarafından yönlendirilen bir elçi gönderir.

Güçlü bir kişiliğe sahip olan yeni kral ne pahasına olursa olsun *nakharar*'ların itaatsizliğine son vermeye karar verir. Harem ağalarının lideri, *mardbed* ("büyük mabeynci") Hayr'ı gizli bir soruşturmayla görevlendirerek, komployla suçlanan bütün Rışduni ve Ardzıruni hanedanlarını önlem olarak yakalatır ve idam ettirir. Van ve Adamagerd çevresindeki Ardzıruni arazileri *mardbed*'in ailesine aktarılır. Bu darbeye karşı çıkan *ısbarabed* Ardavazt Mamigonyan ve kardeşi Vasag, kralı tehlikeli bir şekilde silahsız bırakarak Dayk'daki arazilerine çekilir.

Bununla birlikte, bütün yetkisini ortaya koyan Diran, babası Khosrov idaresinde Patrik Vrtanes tarafından dayatılan katı dini kuralları hafifletmek de istiyordu. Yeni Patrik I. Husig (324-348) bu hoşgörüde hataya teşvik ve paganizme bir geri dönüş görüyordu. Büyük bir bayram günü kilisenin krala ve maiyetine açılmasını yasakladı. Feci şekilde dövüldü ve hemen ardından öldü. Patriklik bölgesinde Aşdişad Kilisesi'nin papazlık görevini üstlenen taşra piskoposu Suriyeli Taniyel karşı çıkma cesareti gösterdiğinden boğularak idam edildi. Husig'in genç oğulları Bab ve Athanakines rahip olmayı reddettiklerinden, Daron'da Aziz Garabed Şehitliği'ne bağlı Paren (namı diğer Parnerseh) diye biri patrik olarak atandı. Fakat Kaisareia'da takdis edildikten çok kısa bir süre sonra öldü. Böylelikle Albianus ailesinden I. Sahag sırası gelince Kapadokya metropolünde takdis edildi. Her ikisi de kralın tutumu ve politikası konusunda her türlü yorumdan kaçındı.

Patriğin Kaisareia'daki takdisi Roma ittifakına bir sadakat güvencesiydi. Bu yüzden Diran, Paren ve Sahag'ı boyun eğdirmeye özen gös-

terdi. Amcası Arisdages'in de katıldığı İznik Konsili Ortodoksluğuna epey bağlı olan Husig'in bertaraf edilmesinin, Arius'un sapkın inancının yandaşı II. Constantinius'un hoşuna gitmediği için gerçekleşmediğinden bile şüphe edilebilir. Fakat Aydınlatıcı'nın soyuna saldıran kral, geleneksel krallık yasasına karşı geliyordu. Patrikliğin saygınlığına zarar vererek kendi iktidarını zayıflatıyordu. Eski tapınaklardan ata yadigârı, selefleri tarafından bol bol bağışta bulunulan Kilise'nin desteğini sağlama almak yerine, Perssever *nakharar*'ların başkaldırısını kontrol altına almakta krallığa yardım eden prens ailelerini kendinden uzaklaştırıyordu.

Oysa 345'deki Singara bozgunlarına ve Roma ile imzaladıkları barışa rağmen, Persler Doğu'da silahsızlanmıyorlardı. 346'dan başlayarak Nusaybin'i kuşatıyor, 350'de yeniden başlıyorlardı. *Isbarabed* ve Husig ve Taniyel'in geleneklerine öfkelenen herkesle arası bozuk olan Diran tehdit karşısında şaşırdı ve Sasanilerle yeniden ilişki kurmak için karşı tarafa güvenmekten başka çıkar yol bulamadı. Bir Sünik *nakharar*'ı tarafından ihanete uğrayan ve aşağılayıcı bir adlandırmayla Kisag adı verilen birinin II. Şahpur'un emriyle gözleri oyuldu. Bu arada Persler karşısında galip gelen Romalılar II. Arşag'ın oğlunun tahta çıkışını destekledi. Movses Khorenatsi, esaretten kurtulan Diran'ın, son günlerini Arakadz'ın eteğinde Goğ (Kevaş) köyünde geçirdiğini anlatır.

Püzantaran, yeni saltanatın ilk günlerini pırıl pırıl bir gün olarak tasvir eder. Mamigonyanlar ve Gnuniler yeniden ele geçirilen toplumsal barışta orduyu yeniden oluşturur ve yönetirler. Müttefikleri gibi bu ailelerin *nakharar*'ları kralın sarayında statülerine göre onurlandırılır ve ayrıcalıklar kazanır. 353'e doğru, Aziz Krikor'un torunları Kilise'yi yeniden örgütleyen Aziz Nerses'in şahsında patrik tahtını eski durumuna getirir. Bu soylu tepkinin zaferi fazla uzun sürmez. Giderek daha da gergin bir dış durumla karşılaşan Arşag, papazlar sınıfı ve prenslerin direncini kırarak yetkisini artırma ihtiyacı duyar. Babası gibi bütün aileleri ortadan kaldırmakta ve topraklarına el koymakta tereddüt etmez. Böylelikle bütün Gamsaraganları katleder, Şirag ve Arşarunik'teki arazilerini ele geçirir. Ermenistan *ısbarabed*'i olan kardeşi Vasak'ın suçortaklığıyla Vartan Mamigonyan'ı katlettirir.

Nüfusun yeni tabakalarından, özellikle de kentlerin sakinlerinden destek almaya yeltenir. Gokovid bölgesinde, sayısız muafiyetlerle donattığı Arşagavan'ı kurar. *Nakharar*'lar çok sayıda köylüyü kendi alanlarının dışına sürükleme tehlikesini doğuran bir önlemden endişe duyar. Aziz Nerses, "bütün borçlu, sanık ve suçluların dokunulmazlıklarından emin bir şekilde sığınabilecekleri" bir kentin ahlaksızlığını

ifşa eder. *Püzantaran*'a bakılırsa, Patrik tarafından kehanet edilen bir salgına yakalanan kent, bu lanetle yerle bir olur: Movses Khorenatsi'ye göre ise *nakharar*'lar yüzünden yıkılır. Bu çifte gelenek papazlar ve soylular sınıfının krala karşı gizli bir anlaşma içinde olduğunu iyi ortaya koyar. Aziz Nerses'in yardımcısı diyakoz Khat, Gamsaraganların katliamına karşı çıkar. Nerses, Arşag ile Perslerin tarafına geçmekte gecikmeyecek olan Merujan Ardzıruni ve Vahan Mamigonyan arasındaki tartışmalara arabuluculuk yapmaya gelir.

Krala etki altında kalabilir bir yaradılış ve çalkantılı bir duygu dünyası atfedilir. Yeğenlerinden biri olan Tirit'in asılsız suçlamaları üzerine, öteki yeğeni Kunel'i [Knel] öldürecek ve onun karısı Parantzem'le gözde eş olarak evlenecektir. Kral ilk suçuna Tirit'in katledilmesini eklerken, Parantzem bir Bizans prensesi olan Kraliçe Olympias'ı şarabına zehir katarak öldürttü. Bu suçlar ve karışıklıklar Aziz Nerses'i kızdırmış olacaktı. Patriğin eleştirilerini duymaktan bezen Arşag, onu 359'da görevinden alır. Fakat *İncil*'de yaygın bir metafora göre, vakanüvisin, Ariusçuluk hakkındaki tartışmalara ilişkin olarak tamamen doktriner ve teolojik olan şikâyetleri zina hikâyelerine dönüştürmüş olması muhtemeldir; belki de Arşag, II. Constantinus'un sapkın inancını paylaşıyordu. Ne olursa olsun, kralın kararı, ilk defa, Kaisareia merkezinin yargılama yetkisine karşı çıkıyordu. Öte taraftan bu karar soylulara karşı savaşını güçlendiriyordu. Prenslerin bakış açısını benimseyen *Püzantaran*, hem basit karakteri hem de Ariusçu eğilimleri yüzünden *tchounak*, yani "alçak adam" takma adlı, Sahag diye birinin Nerses'in yerine atanmış yeni patrik olduğunu belirtir.

Perslere Karşı Savaşın Yeniden Başlaması

III. yüzyıl sonunun Roma zaferleri sayesinde kazanılan denge Perslerin üstünlüğüyle değişmeye başlıyordu ve onların bazı *nakharar*'ların ihanetiyle kolaylaşan seferleri, İmparator Theodosius'u, 384-387 yıllarının yıkıcı paylaşımına zorlayacaktı.

Arşag saltanatının sonu, kralın Sasani hırslarından kendini korumak için dayanmayı umduğu Roma ittifakının kırılganlığını ortaya koyar. Ancak imparatorluğun askeri kararsızlıkları bu politikaya tutunmasına izin vermemiştir. Tahta çıkışından kısa bir süre sonra, II. Şahpur'un kendisine olağanüstü ilgi gösterdiği ve kentin Hıristiyan papazları huzurunda sadık müttefiki olarak kalmaya *İncil* üzerine yemin ettirdiği Tizpon sarayına geldi. Kuşkuya kapılan kral alelacele Ermenistan'a geri dönecekti. Yemine tanık olan rahipleri hile yapmakla suçlayan Şahpur onları idam ettirecekti.

Birkaç sene sonra, Arşag Roma'yla yeniden ittifak kurmayı denemiştir. İmparator Constantinus onu (şüphesiz 358'e doğru) krallık muhafız sorumlusu Flavius Ablabius'un kızı, ağabeyinin eski nişanlısı Olympias'la evlendirir. Pers'le düşmanlıklar yeniden başlar. Amida'nın (Diyarbakır) 359'daki düşüşüyle son bulacak Romalıların gevşekliği karşısında, Arşag kendi müttefiklerine karşı Şahpur'a katılır. Constantinus sonraki yıl yeniden ona dönmeyi dener ve Kaisareia'da bir görüşme esnasında Roma ittifakına güvenebileceğine ikna eder. Gerisi malumdur: Arşag 363'te İmparator Julianus'un yıkıcı seferini destekledikten sonra, Dicle'nin ötesindeki illeri Şahpur'a bırakan ve Perslere karşı artık Ermenistan'ı desteklememeye söz veren Jovianus tarafından ihanete uğrar.

Şahpur 364'ten başlayarak Ermenistan'ı istila eder. *Nakharar*'lardan ayrılmalar artar. 368'de Arşag ve *ısparabed* Vasak Mamigonyan Tizpon'a gitmek zorunda kalır. *Püzantaran* dikkat çekici ve dokunaklı bir gerçekçilikle Ermeni hükümdarının kararsızlığını ve Vasak'ın onurlu tavrını tasvir eder. Kral, Unutulmuşlar Şatosu'na kapatılırken –Sasani hükümdarının karşısında adı bile geçmemelidir– Vasak aşırı duygusal ve şaşkın bir haldedir.

Bu arada Kraliçe Parantzem, Perslere karşı on dört aylık bir kuşatmayı desteklediği Ardakers (Keçror) şatosuna sığınmıştı. Yenilmiş ve düşmanlarının şiddetine teslim edilmiş olsa da oğlu Bab'ı Neokaisareia'ya [Niksar] kaçırmayı başardı. Persler geçtikleri Ermeni köylerini yakıp yıkarak zaferlerini Gürcistan'a kadar yayarken, Vasak'ın kardeşi Muşeğ Mamigonyan İmparator Valens'in yardımını elde eder. Bab'ı Ermenistan'a getirtir ve Kont Arinthaeus'un zaferleri sayesinde onu yeniden tahta çıkarır.

Isbarabed olan Bab, Roma lejyonlarının desteğiyle Perslerde kalan ülkeyi yeniden ele geçirir. Ağtznik'teki bir Neperkert (Miyafarikin) yazıtı kentin Bab adına ele geçirildiğini ortaya koyar. Persler 372'de Nebad Dağı eteklerinde, Pakavan yakınlarında kesin bir bozgun yaşar. Fakat bir süre sonra, *ısbarabed*'ine ve Roma protektorasına karşı mesafe alan Bab, projelerine karşı çıkan *nakharar*'lar, Geğak [Cylax] ve Artabanos'u idam ettirir.

Soylular tarafından Aziz Nerses'i geri çağırmaya zorlanan kral, sonradan onunla –373'de zehirleterek öldürecek derecede– ters düşer. II. Arşag'ın durumunda olduğu gibi, Ermeni tarih yazımı kral ile patriğin çatışmasına tamamen ahlaki nedenler atfeder. Aslında Bab, müsadereler ve yıkımlar yüzünden Kilise'nin maddi gücünü zayıflatmaya çalışır. Bab'ın Aziz Nerses'in yerine atadığı, Albianus'un soyundan gelen II. Husig'tir. Daha önce Aziz Nerses'in yerini alan Sahag-Tchounak'la özdeşleştirilmesi zaman zaman önerilmiştir; fakat soylu kökenleri ne-

deniyle bu pek olası değildir. II. Husig'in tahta çıkması esnasında, Aziz Basileios iki yıldır Kaisareia patrik tahtını işgal ediyordu. Kral tarafından belirlenen patriğe Ermenistan'daki piskoposların takdis edilmesini yasaklar. Bununla birlikte, yazışmaları, Bab'ın onunla tam olarak kopmaya cesaret edemediğini kanıtlar gibidir.

Kilisenin cismani gücüne muhalefeti, krala, *Püzantaran*'ın dile getirdiği bir satanizm şöhreti getirir: Dinsiz Parantzem tarafında *tev*'e ("şeytanlar") adanmış kral, tarihsel kayıtlara göre, eşcinsel tavırlarıyla doğrulanmış bu şeytani gücün fiziksel gerçekliğini ortaya koyan beyaz yılanlarla çevriliydi daima. *Nakharar* ve ruhban sınıfı tarafından itham edilen Husig, Perslerle anlaşmış olmakla suçlandı ve Kilikya'da bir sürgün döneminin ardından Romalılar tarafından idam edildi.

Romalıların dayattığı Arşag Varaztad'ın (374-378) saltanatı kısa ve dramatiktir. Önce Roma ittifakının sadık taraftarı Muşeğ Mamigonyan'ı destekleyerek, üvey babası tarafından *ısbarabed*'i katletmeye ve yerine onu atamaya ikna edildi. O zamana dek tutsak bulunduğu Pers ülkesinden dönen kurbanın kardeşi Manuel Mamigonyan, kraliyet birliklerini alt eden isyancı bir *nakharar* ordusunun başına geçer. Varaztad Romalılara sığınır ve Britanya adalarına sürgün edilir.

Manuel Mamigonyan'ın zaferi ve sonrasında gelen yedi senelik yönetimi *nakharar*'ların hükümdarların diktatörlüğü karşısındaki zaferini açıkça ortaya koyuyordu. Fakat burada daha çok Jovianus Antlaşması'nın ve kısa süreli bir Theodosius paylaşımına götüren Roma istifasının onaylanmasını görmek gerekir. Gerçekte, 378'de Gotlar'ın saldırıları İmparator Valens'i Ermenistan'da konuşlanan Roma birliklerini Avrupa'ya geri çağırmak zorunda bıraktı. Manuel, Krallar Kralı'na ülkeyi kendi kaderine terk eden bir teslim mesajı gönderecek duruma düştü. II. Şahpur, 10.000 adamlık süvari birliğiyle donattığı bir vali (*marzban*) tayin etti. Bu birliğin bakımı, her türlü haraç ya da sungu mecburiyeti söz konusu olmaksızın bundan böyle Ermenistan'a düşüyordu. *Isbarabed* Manuel görüntüyü kurtarmak için Kral Bab'ın dulunu keyfince yönetmekten yanaymış gibi göründü. II. Şahpur öldüğünden, halefleri aynı otoriteyi sergileyemedi. Manuel bundan, kızıyla evlenen genç Kral III. Arşag'ı tahta çıkarmak için faydalandı; Sahag Pakraduni'nin kızıyla evlenen Arşag'ın büyük kardeşi Vağarşag'ı ikinci kral olarak atadı. Bu evlilikler soyluların uzlaşmalarını sağlama bağlıyor ve yeni hükümdarları kendi denetimleri altına alıyorlardı. I. Theodosius'un bu çifte taç giyişi desteklemesi ve Manuel'in Roma'ya yaklaşarak bir parça daha bağımsızlık kazanmayı düşünmesi ihtimal dışı değildir. Büyük olasılıkla 385'te gerçekleşen ölümü, bunun için kendisine vakit bırakmadı. Bir sonraki yıl Vağarşag da öldü.

Vasisinden yoksun kalan III. Arşag, hemen sonra III. Şahpur'dan yeni bir hükümdar istemeye giden *nakharar* direnişiyle karşılaştı. Şahpur Kral Naibi Zik ve bütün bir ordu tarafından desteklenen Arşaguni III. Khosrov'u atadı. Kaçmak zorunda kalan III. Arşag Romalılardan koruma istedi ve onların sayesinde Batı Ermenistan'da kalabildi; bu esnada, krallığın büyük bir kısmını elinde tutan Khosrov Doğu'da hüküm sürüyordu. Ermeni tarihçilerinin IV. yüzyıl sonunda ülkelerinin paylaşılmasına ilişkin yaptıkları açıklamalardan biri budur.

Çelişkili olarak bir başkasını da ortaya koyarlar ancak bunun *nakharar*'ların kavgalarıyla hiç ilgisi yoktur. Roma ve Pers, Ermenistan'ı paylaşmak için önceden anlaşmış olacaklardı. Aslında, III. Şahpur'un 384-387 arasında Theodosius'un yanına pek çok diplomatik görevli gönderdiği kesindir. Hiç kuşkusuz o zamanlar Ermeni sorunu tartışılmıştı fakat paylaşımın tam olarak ne zaman gerçekleştiğini bilmiyoruz: belki de bölgede yavaş yavaş gerçekleşti. Yeni sınır, kuzeyden güneye, Garin'den (Theodosiopolis, Erzurum) Amida'ya (Diyarbakır) giden bir hattı takip ediyordu. Bu iki krallıktan her biri akid tarafların yararına birkaç ilden yoksun bırakılmış olmalıydı. Aslına bakılırsa III. Arşag Krallığı, ister kral paylaşımın hemen ardından ölsün ister çeşitli avantajlar karşılığında geri çekilmeyi kabul etmiş olsun, kendini çok geçmeden ilhak edilmiş bulmuştur. IV. Khosrov tarafında Ermenistan, Gürcistan'a bağlı Kukark'ı ve Albania'ya bağlı Udtik'i kaybetti. Fakat bu son kaybı belki de 428'deki Arşaguni monarşisinin sonuna götürmek gerekir. Artsakh'a gelince, büyük olasılıkla 451'den sonra Albania'ya katıldı. Hıristiyan Kafkasya'nın bu parçası zaten Perslere bağlanmıştı. Doğu ile Batı Ermenistan arasındaki bölünme, iki yüz yıl boyunca 590'daki geçici Bizans fethine kadar uzanacaktı. Bu arada taraflardan her biri, Bizanslılar ve Persler, bir asimilasyon politikası uyguladı. Batı'dan kopan Pers Ermenistan'ın Hıristiyan nüfusu, bundan böyle her türlü Mazdeizm inancı bir yana, düşmanlarının inancına bağlılığından dolayı onu güçlükle bağışlayan bir hükümdara bağlıydı.

ERMENİ HIRİSTİYANLIĞININ SINAVI VE SAĞLAMLAŞTIRILMASI (387-484)

Sahag ve Maşdots'un Kültürel Eseri

IV. Khosrov'un saltanatı kısa sürdü. *Nakharar*'lar tarafından Yunanlarla anlaşmakla suçlandı ve V. Vahram'ın onu yakalayıp hapse attırdığı Ktesiphon'a (388) getirildi. Taht 389'dan 401'e kadar boş kaldı; daha sonra Krallar Kralı, halefi olarak küçük kardeşi Vramşabuh'u (401-417)

sunmasını kabul etti. IV. Khosrov, 387'ye doğru, Konstantinopolis'te Yunan Kilisesi sevgisi ve bağlılığı içinde eğitilen Nerses'in oğlu Aziz Sahag'ı Ermenistan patriği olarak atayarak Pers kralını öfkelendirmişti. Hiç kuşkusuz takdisi, Aziz Nerses'in katlinin ardından, Kaisareia başpiskoposunun onayı olmadan halefi II. Husig'in atanmasıyla ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünü gerektirir. Aydınlatıcı'nın soyundan gelen birinin tahta çıkması kendi başpiskoposluk koltuğunun otonomisinin resmi olarak tanınması için yeterli bir meşruiyet garantisiydi.

Kendi rızası olmaksızın tayin edilen bir piskoposu tanımayı reddeden IV. Vahram, onun azlini emretti. Kaisareia'ya giden Sahag, 401'den hemen önce koltuğuna yerleşmeyi başardı. Vağarşabad'a dönüp Ermeni Hıristiyanlığını sağlamlaştırmak için kısa süreli sükûnetten faydalandı ve *İncil*'in çevirisiyle dini eğitimin derinleştirilmesini mümkün kılan ulusal bir alfabenin bulunmasını destekledi.

Bu yeni yazının yaratıcısına gelince, daha geç gibi görünen bir tarihte Movses Khorenatsi onu Mesrob olarak adlandırırken, 443'e doğru biyografisinin yazarı Gorün ve 487'lerde tarihçi Ğazar Parbetsi ona yalnızca Maşdots der. Aynı derecede eski olan bu iki ismin başlangıçta aynı anlama ya da aynı işleve sahip olmaması muhtemeldir. Mesrob, alfabenin yaratıcısının Daron bölgesinde, Hatsegats köyünde ("küçük dişbudaklar") 363'deki doğumunda aldığı kendi adıymış gibi görünüyor. Maşdots muhtemelen –eski Farsça *mazda*, "bilge" kökünü tanıdığımız– Mesrob'a bir şeref sanı olarak atfedilen "bilgelik yuvası" takma adıdır. Önceleri kraliyet şansölyeliğinde Yunanca tercümanıyken ardından dini yaşama yönelmiştir. Ücra illerdeki vaaz deneyimi, onu *İncil*'in ulusal dilde yazılmış bir çevirisini yapma vaktinin geldiğine ikna etmişti. Fakat onun döneminde Ermenice yazılmıyordu. Kralların resmi eylemleri Yunanca ya da Aramice kaleme alınmıştı.

Böyle bir yenilik Kral Vramşabuh'un onayı olmadan gerçekleşemezdi. Yunanlılarla gizli anlaşma yaptığı şeklindeki asılsız iddialar üzerine V. Vahram tarafından tahttan el çektirilip hapse atılmış zavallı kardeşi IV. Khosrov'un hatırasını zihninde saklıyordu. Her türlü Helen sevgisi kuşkularına karşı gerekli önlemleri almak için, Sahag ve Maşdots'a, Daniel isimli Süryani bir piskopos tarafından Pers İmparatorluğu'nda Ermenice için kullanılan bir yazı sistemine başvurmayı telkin eder. Maşdots bu arızalı yazımın sakıncalarını muhtemelen başlangıçtan itibaren hisseder. Fakat kraliyet düzeni seçim yapmasına izin vermez. Küçük çocuklardan oluşan bir sınıfa Daniel'in alfabesini öğretirken, iki yılın bitiminde, tam da yaygınlaştırıldığı sıra-

da bu deneyimi durdurur ve öğrencilerini Amida (Diyarbakır), Edessa ve Samosata'ya bir inceleme yolculuğuna götürür.

Anadolu'daki belli başlı Hıristiyan Helenizm ve yorum odaklarından kaçınarak, Persler tarafından arzulanan hatta talep edilen kültürel çeşitlilik bölgesi Osroene'ye yoğunlaşır. İki yıldan beri, Sasani Büyük Kralı'nın zımni yetkisiyle daha önce giriştiği bir araştırmayı sürdürür görünür. Aslında, 405'te bu yolculuktan getirdiği alfabe, Daniel'den aldığından kökten farklıdır: Bu, Ermeni dilinin eksiltili değil tam anlamıyla fonetik bir yazısıdır. Orta İran dilinde yazı en fazla şifahi anlatımın yardımcısıyken, Maşdots alfabesi pagan geleneklerine karşı bir saldırı silahı olarak bunu tamamen özerk kılar.

Edessa'da yeni yazının işleyişini tasarladığından beri, Maşdots her harfe Tanrı'nın sözünü aktarma amaçlı işaretlere uygun düşen anıtsal bir taraf vermekle meşguldür. Bu yüzden hattat Rufin'in yanına, Samosata'ya gider. Eğitici bir kaygıyla, kısa cümlelerden oluşan bir seçkiyi, cümle cümle müsveddeye geçirdiği Süleyman'ın Atasözleri'ni seçer. Rufin bu eskizi tamamlanmış bir kopya haline getirir. Bu örnek daha sonra, iki çocuk grubu aracılığıyla onu yeniden kaydettiren hocanın iki öğrencisi, Hovhan ve Hovsep tarafından yeniden çoğaltılır. Dolayısıyla Maşdots genç öğrencilere sahip olduğu müddetçe ilk kitabın Ermenice yazılmış tek bir ilkörneği yoktur.

İncil'in öteki yazılarının çevirisi Maşdots'un Vağarşabad'a dönmesinin ardından gerçekleşir. Zaman kazanmak için, "tesadüfen bulunmuş elyazmaları"yla ilgili olarak, bir yüzyıl içinde kiliselerde dini kutlamaları benimseten sözlü yorumu alelacele denetlemek, arkasından yazıyla not etmekle yetinilir. Daha sonra, Pers Ermenistan'ının başrahiplerinin temsil edilmediği Efes Konsili'nin (431) ardından, bu ilk Ermeni kutsal kitabı versiyonunun Süryani tonu Anadolu'nun Yunan piskoposlarını endişelendirdi. Maşdots'un pek çok öğrencisinin Konstantinopolis'te bulunmasından faydalanan imparatorluk kentinin piskoposu, onların aracılığıyla, Patrik Sahag'a, "Tanrı tarafından sunulan yazıların güvenilir kopyaları" gibi konsilin inancını sergileyen *Tome aux Arméniens* adlı eserini gönderdi. Ermenice versiyonu böylece Sahag ve Yeznig tarafından bu Yunanca elyazmaları metnine dikkatlice uyarlandı.

Efes Konsili'nde mahkûm edilen Nestorius, İsa'nın beşeri ve tanrısal tarafını tamamen ayırdığı için suçlanıyordu. İsa'da cisimleşmiş Tanrı, kurtuluş için gizemli ve kesin bir şekilde onunla birleşmek yerine, geçici olarak ete kemiğe büründürülmüştü. Bu şikâyetler büyük ölçüde yanlış anlaşılmalara dayanıyordu. Nestorius kendi doktrinini

değil, Antakya ve Edessa'nın en büyük Süryani yorumcularınınkini savunuyordu. Onlar arasında, 328'de Kilise huzuru içinde ölen Misisli Teodoros sapkın muamelesi görmüştü! Maşdots onunla belki de yazışmıştı; her ne olursa olsun, eserlerinden bazıları Ermenice'ye çevrilmişti. Bu eserler dolaşımdan çıkarıldı ve ortadan kaldırıldı.

Sahag *İncil*'in çevirisine devam ederken ve aralarında torunu Vartan Mamigonyan'ın bulunduğu sarayın önde gelenlerini eğitirken, Maşdots misyon olarak ülkenin en ücra bölgelerine, Ermenice bile konuşmayan Markların yanına, din adamlarını yerleştirdiği ve öğrencisi Anania'yı piskopos olarak bıraktığı Sünik'e gidiyordu. Ermenistan'ın Hıristiyanlaşması ve Kafkas nüfusunun son kısımlarının Ermenileştirilmesi bu tarihte tamamlanmıştır.

Yeni alfabe Doğu Roma İmparatorluğu'na bağlı Ermeniler arasında da yayılmıştır. Maşdots, Doğu Roma ordularının komutanı Anatolius aracılığıyla 422'ye doğru İmparator II. Theodosius ve Konstantinopolis Piskoposu Attikos ile görüştü. Bizans otoriteleri o sırada Ermeni okullarının kendi topraklarında açılmasına izin verdi. Aslında Maşdots, Ermeni tapıncı kutlamasının, resmi Kilise'ye imparatorluk uyrukları olan sayısız vatandaşını getirmenin tek yolu olduğuna onları ikna etmişti; bu vatandaşlar Borborideslerin muhalif mezhebine katılmıştı çünkü Yunan ayin düzeninden hiçbir şey anlamıyorlardı. Dolayısıyla Ermeni yazısı kamu düzeni açısından gerekliydi.

Gorün'e göre, Maşdots Gürcülerin ve Arnavutların ulusal alfabelerini de yaratmıştı. Arnavutlara ilişkin hakikat, 1996'da Sina Aziz Katherina Manastırı'nda bulunan parşömenlerce teyit edilir. Gürcü alfabesinin durumu tartışmalıdır. Aslında Yunan alfabesiyle ilişkisi Ermenice ve Arnavutça'nınkinden farklılık gösterir. Bununla birlikte, Maşdots'un Gürcistan'a yaptığı iki ziyaret hakkında Gorün'ün hikâyesi hiçbir tarihsel imkânsızlık içermez. Günümüze kadar (Kaheti'de Nekresilerinkiler bile) bulunan hiçbir Gürcü yazıtı İS V. yüzyıldan öncesine kesin olarak tarihlendirilemez. Son kertede Gürcü alfabesi öteki iki Kafkas yazısıyla birlikte rastlantıya bağlı olmayan önemli işlevsel benzerlikler ortaya koyar. Dolayısıyla Sasani eziyetlerinin arifesinde, Kafkasya'nın üç Hıristiyan ulusunun arka arkaya *Kutsal Kitap*'a ait alfabeler ve versiyonlarla donatıldığını ve bunların Zerdüştlük karşısında inançlarını ve kültürel dayanışmalarını güçlendireceğini tespit etmek gerekir.

Edebiyatın Altın Çağı

Ermenice, kutsal kitapların çevrilmesiyle büyük bir kültür dili seviyesine yükseliyordu. Kelime dağarcığı antik Yakındoğu'nun en parlak

teknik ve entelektüel kazanımları gibi bütün kurumları tanımlayan uzmanlaşmış sözcüklerle zenginleşiyordu. Kozmoloji, coğrafya, yasa ve atasözleri, zaman ve alan ölçüleri açık terimlerle ifade edilen tanıdık kavramlar haline geliyordu. Ulusun zihinsel ufku, yaşanılan dünya ve insan uygarlığı ölçüsünde tamamen genişliyordu.

Tanrı kelamının çevirisiyle ortaya konan bütün sorulara cevap vermek için, zorunlu olarak, eski yüzyılların kilise babalarına ilişkin edebiyatını da tanımak gerekiyordu.

Bu edebi miras Maşdots'a Kutsal Yazın'dan ayrılamaz gibi geliyordu. Bu yüzden, *İncil*'in ilk Ermenice versiyonunun tamamlanmasını bile beklemeden, öğrencilerini iki gruba ayırır ve onları Yunanca ya da Süryanice'den Kilise Babalarını çevirmekle görevlendirir. Bizans ile Pers arasındaki gerilimler yüzünden Mezopotamya'da başlayan bu çalışma Anadolu'da ve 422'den 435'e kadar Konstantinopolis'te devam eder.

Patrik Sahag, 428'de Pers'e sürgün edilmesinden önce Eçmiyadzin kuşatmasının uzamasını ve Vağarşabad kiliselerinin patriklik idaresinde yeniden düzenlenmesini haklı gösteren *Aziz Krikor'un Yaşamı*'nı kaleme aldırmıştı. Bu tarihçenin Ermenice orijinali bugün kayıptır. Onu yalnızca, Akatankeğos'un *Ermenilerin Tarihi*'nden önemli ölçüde ayrılan Yunanca ve Arapça versiyonlarından biliyoruz.

İncil'in ilk çevirisini gözden geçirmesinde Sahag'a yardımcı olduğu Ermenistan'a dönmesinin ardından, 432-435'e doğru, Yeznig Goğpatsi teolojik bir eser kaleme alır. Hoş ve etkileyici bir dilde, kimi zaman kelimesi kelimesine pek çok Yunan ve Süryani yazarı takip ederek, eserini Tanrı aşkınlığı üzerine özgün bir sentez haline getirir; bu aşkınlık Sinoplu Marcion ve gnostikler tarafından dünyadan tamamen koparılmış fakat doğa güçlerine tapan paganlar ve Persler tarafından ciddi şekilde göz ardı edilmiştir.

Gorün, 443'e doğru, Patrik Hovsep'in isteği üzerine 439'da ölen hocası *Maşdots'un Yaşamı*'nı kaleme alır. Bu eser Kafkasya Hıristiyan yazınının doğuşu üzerine önemli bir kaynaktır. Esrarengiz kısaltmaları modern tarihçilere epey güçlük çıkarsa da, mesela "Atasözleri Kitabı"nın çevirisini Sina'dan inen Musa'dan daha ihtişamlı bir şekilde ülkeye getiren Maşdots'un muzaffer dönüşünü anlattığı hikâyedeki olağanüstü güç ve duygu hemen fark edilir.

Hıristiyanların Zerdüşt işkencelerine karşı direncini harekete geçirmek için 451'e doğru oluşturulan Akatankeğos'un *Ermenilerin Tarihi* adlı kitabı, eski *Aziz Krikor'un Hayatı* eserini hayali bir Yunan yazara –daha önemli kılmak için– atfedilen büyük bir freske dönüştürür.

Ölçüsüz bir şekilde Aydınlatıcı'nın din eğitimi ve konuşmalarıyla dolu olan metin, ana hatlarıyla V. yüzyıl Ermeni Kilisesi'nin resmi öğretisiyle sınırlıdır. Tarihçi kendi bilgilerini Gorün'ün metninden alınan ödünç bilgiler ve halk destanlarından parçalarla besler.

Ermenistan'ın 384-387'de parçalanmasına kadarki dönemi içeren ve Akatankeğos'un devamı olarak sunulan *Püzantaran* da aynı yapıdadır. Eski bir kelime olan ve "epik olaylar seçkisi" anlamına gelen püzantaran, ses benzerliğinin yarattığı bir karışıklıktan ötürü gizemli Piskopos Pavıstos Püzant'a atfedilegelmiştir. Canlılıklarını koruyan bu sözlü kaynaklar, 470'e doğru, Mamigonyanların bir hizmetlisi tarafından 428'den beridir düşmüş olan Arşagunilere karşı bir saldırı öyküsüne dönüştürülmüştür. Kronolojik tutarlılık yazarın en az endişelendiği konudur.

487'ye doğru, Vahan Mamigonyan'ın çocukluk arkadaşı Ğazar Parbetsi, 384-387'deki paylaşımdan 484 zaferinin ardından Ermeni otonomisinin yerleşmesine kadar, Ermenistan'ın tarihini anlatır. Ermeni dilindeki ilk otobiyografik yazı olan *Tuğt ar Vahan Mamigonyan*'ı sayesinde V. yüzyıl yazarlarının en tanınmışıdır; *Tuğt* bize kendini beğenmiş ve intikamcı bir karakteri, kilise mahkemelerini yöneten laik din adamlarının zorlu rakibi, entelektüel üstünlüğe sahip keşişlerin ayrıcalıklarının gururlu bir savunucusunu tanıtır. Bununla birlikte, iyi yaşar; iyi yemek, av ve balıkçılık tutkunudur ve memleketi Ayrarad'a âşıktır.

Ermeni ulusal geleneğinin aksine neredeyse bütün Batı filologları Movses Khorenatsi'yi V. yüzyıla değil VIII. yüzyıla ait bir yazar sayarlar. Bununla birlikte, Sepeos'un ilk kısmından tanıdığımız, V.-VI. yüzyıllara ait Ermenistan'ın *Antik Tarihi*'ni kaynak olarak kullanmıştır.

Perslerin tanrıtanımazlığına karşı şehit olana kadar "babalarının inancını" savunan bu yeni Makkabiler, Aziz Vartanank savaşının tutkulu anlatıcısı Yeğişe, iddia edilenin tersine, 451 olaylarının görgü tanığıdır. VI. yüzyıl sanat bilgisi, epik ve romansı fresk tonuyla Ğazar Parbetsi'nin tarihsel verilerini ustalıka sürdüren daha geç bir yazarı ele verir.

Din değiştirme ve pagan zalimlerine karşı ilk mücadelelerin coşkusu içinde biçimlenen böylesi bir altın çağ Ermeni edebiyatıdır. Militan Kilise'nin didaktik kaygıları nesir yararına şiiri dışlamıştır. Şunda yanılmayalım: Eski kralların ve tanrıların kahramanlıklarının sözel eylemi, aslında her yerde –bu geleneklerin açık düşmanı Yeznig'e kadar– mevcuttur. Yabancı icatları olarak bakılan yazı ve retoriğe direnen, devlerin ejderhalarla karşı karşıya geldiği efsanelerle içlidışlı halk

imgelemi, Movses Khorenatsi ya da sonraki yüzyılların şiirsel çiçeklenişinde fışkırmaya hazır, gizlice devam eder.

Krallığın Düşüşü ve Hıristiyanlığın Savunusu

Vramşabuh'un 414'deki ölümü üzerine Aziz Sahag, Pers kralı I. Yezdgerd (399-420) aracılığıyla IV. Khosrov'un serbest bırakılmasını ve Ermenistan tahtına çıkarılmasını sağlamıştı. Ne yazık ki hükümdar geri dönüşünden bir yıl sonra ölür. O zaman Pers kralı giderek Ermeni monarşisini ortadan kaldırmaya çalışır. Tacın mirasçısını Ermenistan'da saltanat sürmeye gönderen İran Arşagunileri'nin eski alışkanlığını taklit eden Yezdgerd, Khosrov'un yerini almak üzere kendi oğlu Şahpur'u atar. Ona, sarayına Ermeni prenslerini davet etmesini telkin eder; böylece onları Zerdüştlük temalı merasimlere alıştıracak, Hıristiyan Kilisesi'nden ve Bizans İmparatorluğu'nun saygınlığından yavaş yavaş kopacaklardır. Dört yıl boyunca Şahpur beklenmedik bir direnişle karşılaşır. 420'de babasının öldüğünü öğrenir ve alelacele Pers'e geri döner. Döndüğünde, Theodosius'la barış yapan ve IV. Ardaşes'i (422-428) Ermenistan tahtına yerleştiren kardeşi V. Vahram'ın (421-439) emriyle öldürülür.

Bir Arşaguni hükümdarının –Sasani değil– tercihi, Yezdgerd'in politikasına göre geri çekilmedir. Bununla birlikte Vahram yeni krala dini ve kültürel baskı uygulamaktan çekinmez. Ardaşes ismini Ardaşir olarak İranlaştırmaya ve sarayını bir Sasani gibi yönetmeye onu mecbur bırakır. Ardaşir görünüşte boyun eğer ama aslında direnir. Selefi gibi cariyelerle yaşar ve Pers tarzında yaşıyormuş gibi yapar. Fakat Hıristiyan kalır ve Kilise'yi desteklemeye devam eder.

Ermeni prensleri tutumuna öfkelenir. Davranışları bütün Hıristiyan ilkelerini gülünçleştiren bu haindense, farklı bir inancın güvencesini isteyebilecekleri gerçek bir paganla uğraşmalarının daha iyi olacağını düşünürler. Kendi iç dünyasında, Perslerin putperestliğine gerçekten inanmadığını kim söyleyebilir? Ermeni Kilisesi'nin resmi lideri Aziz Sahag'ın Ktesiphon sarayında hangi desteklerden faydalanabileceğini bilerek, onu Ardaşes'in görevden alınmasına ve yerine bir Sasani prensinin geçirilmesine ikna etmek isterler.

Patrik onları önce sabırlı olmaya davet eder. 422 barışı Hıristiyanlara uygundur. Bizanslılarla ilişkilerini güçlendirmelerine izin verir. Persleri biraz zamana bırakmak yeterlidir. Fakat prensler kralın günahkâr geleneklerini ifşa ettiklerinden, Aziz Sahag hararetle onu savunur: "Tanrı kayıp koyunlarımı aç kurtlara teslim etmekten korusun! Zina yapsa da o [Ardaşes] bir Hıristiyandır. Etini kirletti ama

ruhu inançsız olamaz. Kadınlara karşı zaafı var fakat ateş tapınıcıları Zerdüştler gibi doğa güçlerinin kölesi değil. Bir Ermeni kralının yerine yabancı bir prens getirmeyi istemek ne çılgınca! Hasta koyunumu sağlıklı bir yırtıcıyla asla değiştirmeyeceğim, zira gücü ister istemez bize karşı dönecektir!"

Bunun üzerine Ermeni prensleri, kralı ve patriği itham etmek üzere Pers'e bir delegasyon göndermeye karar verir. Vahram onları Ktesiphon'a davet eder. Kralın görevden alınmasına bir bahane bulacak şekilde, şaşkınlıkla Sahag'ı Ardaşes'e karşı tanıklık ettirmeyi dener. Sahag bu adalet yalanına katılmayı reddettiğinden, Sasani, Ardaşes'i tahtından düşmüş ilan eder. Onu Pers'te esir tutar ve kendi ailesi yararına Arşaguni hükümdarlarının bütün Ermeni arazilerine el koyar. Surmag isimli biri Aziz Sahag'ı Bizanslılarla uzlaşmakla suçlar. Başrahip Ktesiphon'daki konuta gönderilir ve suçlayıcısı Ermenistan patriklik koltuğuna atanır.

Surmag eski müttefikleri hain prenslerle durmaksızın kavga ettiğinden, yeni Pers valisi Veh-Mihr-Şahpur onu görevden alır ve yerine, Berkişo adlı Süryani dili konuşan bir Pers başrahip yerleştirir. 429'dan 432'ye kadar, üç yıl boyunca bu şahıs Aziz Sahag'a sadık kalan Ermeni piskoposlara karşı bir yıpratma savaşı sürdürür. Ölen başrahiplerin yerine başka rahiplerin geçmesini engelleyerek, kendisine bağlılık yemini etmeyen adayları kutsamayı reddeder. Bu arada boş piskoposlukların gelirlerini sahiplenir.

Sasani İmparatorluğu'nun papaz sınıfı *virgines subintroductae*'lerin eski kullanımını muhafaza etmişti. İlkel Kilise'de, rahipler ve piskoposların konutlarında hizmetli olarak çalışan dindar kimseler bu şekilde adlandırılıyordu. Bu tür bir birlikte yaşamanın yaratacağı olası ihlallerin önüne geçmek için, kilise meclisi tarafından belirlenen bir alt sınırla, bu görev için "kırk yaşındaki hizmetçi kadınlar" tayin ediliyordu. Berkişo'nun evine Mezopotamya'dan gelen bu hizmetçilerin varlığı kısa zamanda bir sefihlik işareti olarak yorumlandı. Ulusal dini geleneklerine saygı gösteren bir patrik isteyen prensler Vahram'a şikâyete gelmiştir.

Pers kralı o zaman yeni bir çareye başvurur. Şimuel'i Ermeni Kilisesi'nin yöneticisi olarak atayarak Aziz Sahag'ın Aşdişad'daki arazisine geri dönmesi izni verir; orada, Şimuel tarafından önerilen adayları farklı piskoposluklara atama istisnai ayrıcalığını koruyarak yerel piskopos olarak bulunur. Gitmesine izin vermeden önce, Vahram kendisinden bir sadakat yemini ve "Yunanlıların sahte inancını" asla benimsememe sözü ister. Aslında, Efes Konsili Bizans Hıristiyanlarını

bundan böyle "Nesturiler" olarak nitelendirilen Pers dindaşlarından ayırmıştır. Bu bölünme, Ermenilere aynı kopuşu dayatmak isteyen Sasani krallarının politikasına hizmet eder. Fakat Aziz Sahag, eğitimini borçlu olduğu Bizans Kilisesi'ni suçlamayı reddeder.

Şimuel ölü ya da diri piskoposlar zararına vergilerini ikiye katlarken, Sahag Vağarşabad kentinde Maşdots tarafından devralınan görevini Aşdişad'dan itibaren sürdürür. *İncil*'in yeni çevirisini ve Efes Konsili'nin kararlarını yayımlar. Şimuel'in 437'deki ölümü üzerine, Ermeni prensleri, Aziz'i patriklik koltuğunda kalması için ikna etmeye çalışır. Yanlışlarını itiraf eder ve Pers kralının bu restorasyonu onayladığını iddia ederler. Sahag'ın oğlu olmadığından, patriklik kendi soyunda ısrar etmiş gibi, kızının oğullarından birini halefi olarak kabul edeceklerine söz verirler. Fakat Sahag Aziz Krikor'un erkek tarafının zayıflamasında, kendisine Ğazar Parbetsi tarafından anlatılan bir rüya ile kanıtlanan, Yaradan'ın bir işaretini görür. Bundan böyle patriklik babadan oğula aktarılmamalıdır. Kutsal Ruh'tan esinlenen bir kilise meclisinin en yaraşır olanı seçmesi gerekecektir. Böylelikle, Van Gölü'nün kuzeybatısında, Pıznuni piskoposu da olan iğrenç Surmag yönetici olarak yeniden çağrılır.

Kiliseye ait malları ve kazançları kötüye kullanan, kendi vatandaşlarının gözünde inandırıcılığını yitirmiş Surmag, yanına yalnızca açgözlü ve yozlaşmış din adamlarını alır. Pers kralının gücü yüzünden çok az yetki sahibidir. Bütün Ermeniler için yasal patrik Aziz Sahag olarak kalır. 438'de, Sasaniler ile Bizanslılar arasındaki savaş yeniden başlamışken, Aziz Nerses'in ağır hasta olan oğlu Plur köyüne gönderilir ve elli papazlık yılının ardından, *navasart* ayının sonunda, doğum günüyle aynı gün kutsal yağları kabul ederken ölür.

Patrik Sahag'ın ölümüyle aynı yıl, II. Yezdgerd (439-457) V. Vahram'ın yerini alır ve aniden hoşgörü ya da seleflerinin yavaş asimilasyonu politikasından vazgeçer. Mihr-Narseh'in teşvikiyle bütün Ermeni tebaasının acilen Zerdüştlüğe dönmesi zorunluluğunu tasarlar. Ğazar'a göre, projeleri konusunda, V. Vahram'ın *marzban* adını verdiği Sünikli Vasak'ın damadı hain Varazvahan tarafından yardım görmüştür.

Yeğişe'ye göre, imparatorluğun doğu sınırlarındaki *nakharar*'ları öncelikle Hunlara karşı sonu gelmez savaşlara sürükleyen kral, en cesurların öldüklerini görmeyi umuyordu; bu arada onlardan uzakta hayatta kalanlar yavaş yavaş ulusal dinlerini unutabilecekti. Bu beklentide yanılan kral, nüfusun bütün tabakalarına karşı zorbalıklarını ikiye katlar: Soylulara karşı, en ezici yükümlülüklerin ilki olarak, bütün

malların dökümünü çıkarır; Kilise'nin esnekliklerine karşı, o zamana dek bundan muaf kılınan geliri yüksek papazları vergiye bağlar; köylülere karşı, büyük beğeni kazanmış olan Vahan Amaduni'yi *hazarabed* rütbesinden mahrum eder ve onun yerine, tedirgin edici yönetimiyle köylüleri büyücülerin yasasını kabul etmeye zorlayan Meşkan isimli bir Pers'i getirir.

Nihayet 449'da, elçisi Mihr-Narseh'in mektubu eşliğinde bir ferman ilan eder, kullarının selametinden sorumlu olduğunu bildirir ve Ermenilerin derhal Zerdüştlüğe dönmesini emreder. Kralın beklentisinin tersine, Ermeni Kilisesi yetkilileri kuru gürültüye pabuç bırakmaz. Esasen, Aziz Sahag ruhani ayrıcalıklarını korurken Şimuel ve ardından Surmag'ı Kilise'nin maddi işlerini yönetmekle görevlendiren V. Vahram, patriklik koltuğunun kurumsal olma tehlikesi içeren bir tür ikiye bölünmesine neden olmuştu. Sahag'ın ölümü üzerine, maiyeti, elçisini Maşdots'a vermeyi çok doğal buldu ve Maşdots 439'da öldüğünde, sadık takipçisi, Aziz Sahag'ın papaz yardımcısı Hoğotsimli Hovsep halef olarak gösterildi.

Tamamen ahlaki bir kaygıyla, Surmag'tan başka "patrik" tanımayan II. Yezdgerd bu atamaya onay vermemişti. 444'teki ölümü üzerine, Ermeniler Sasani Büyük Kralı bir oldubittiye getirerek patrikliği yeniden birleştirmeyi denedi. *Isbarabed* Vartan Mamigonyan'ın, prens ve piskopos, Hıristiyan halkının nitelikli temsilcilerinin hazır bulunduğu Şahabivan'daki arazisinde soylu süvari birliğinin yıllık gelirinden faydalanarak, bir kilise meclisi toplamaya –aldığı kararlarla bizi Ermeni Kilisesi'nin *Kanunlar Kitabı* çerçevesinde tutan ilk toplantı– ve hep birlikte Hovsep'i patrik olarak takdis etmeye karar verdiler.

Bu bizzat geleneksel yasanın, hanedancılığın ve görevlerin babadan oğula aktarımının desteklerine büyük bir darbe demekti. Aslında, Aydınlatıcı'nın erkek soyunun tükenmesinin ardından, hanedanlık ilkesinin normal uygulanışı patrikleri başka bir rahip ailesinden seçmek olacaktı; mesela Aziz Sahag ve şüphesiz Surmag'ın kendisinden önce Aziz Nerses'lerin halefleri Aziz Krikor döneminde saray papazı olan Albianus'un soyundandı. Bu yüzden Hovsep'in seçilmesini asla kabul etmeyen II. Yezdgerd, Albianide'in yerine 452'de I. Melide'yi atadı.

Şahabivan'ın hukuki devrimi hiçbir şeyi şansa bırakmaz. Maşdots tarafından mücadele edilen Borborideslerin yakını Messalian sapkın inancını bastıran bu meclisin kararları, ilk kez, her seviyedeki kilise papazlıklarının babadan oğula intikalini yasaklar.

II. Yezdgerd'in fermanını aldığı zaman Hovsep sert tepki verir. Piskopos ve önde gelen *nakharar*'ları Krallar Kralı'na dünyevi konu-

da bağlılıklarının teminatı olarak toplar ve onun dini konuda yasa koyma hakkını tamamen yok sayar. Yezdgerd o zaman Ermenistan *nakharar*'larını Ktesiphon'a çağırır. Onları sınır dışı etmekle tehdit eder ve Zerdüşt ibadet ayinlerini hemen uygulamayı reddederlerse ülkelerini yakıp yıkacağını söyler. *Nakharar*'lar görünüşte itaat etmeyi ihtiyatlı bulurlar. Fakat bu aldatıcı görüntü aslında onları gerçek bir dönekliğin bütün sonuçlarına katlanmaya mecbur bırakır. Yezdgerd onları, Ermeni ulusunun tümünün beynini yıkamaktan sorumlu bir büyücü korteji eşliğinde evlerine yollar. Kiliselerde bile, Eçmiyadzin Katedrali'nin sunağının altındaki kazıların ortaya çıkardığı gibi, her yerde ateş sunakları yükselir.

Zerdüşt inancının eğitimi zevcelere, oğullara ve *nakharar*'ın kızlarına dayatılır. Bununla birlikte teslimiyetin bütün ağırlığını hissedecek olan soylu ailelerden çok halkın kendisidir. Vergiler ve angaryalar altında çoktandır ezilen halk kendini yeni yükümlülük ve zorunluluklar içinde bulur. Gelirlerinden edilen papazları, topluluklarından kovulan keşişleri, büyücüleri ve onların çömezlerini beslemeleri gerekiyor ve bu çömezlerin şüphe uyandıran yaygınlıkları yorucu ya da komik her türlü zorlama ayini –kutsal şenlik ateşinin sürekli yanar halde tutulması, karanlıkları temsil eden av hayvanları (kurbağalar, karıncalar, kertenkeleler)– dayatıyordu. Bilinçleri altüst eden büyücüler çokeşliliği ve akraba evliliklerini dayatıyordu. Yalnızca sığır idrarıyla yıkanmaya ve kuru gübreyle (*at'ar*) ısınmaya izin vererek gündelik yaşamı engelliyorlardı.

Nakharar'lar topluluğu Tıvin bölgesinde Ankğ'da durduruldu. Beraberlerindeki büyücüler kilisenin kapılarını zorlamaya hazırlanırken, Gorün'ün Konstantinopolis'ten yoldaşı, Maşdots'un öğrencisi Rahip Ğevont, düşmanı ilk defa geri çekilmeye mecbur bırakan yetersiz silahlanmış bir köylü birliğinin başına geçti. Haber yayıldı ve zihinleri ısıttı. *Marzban* Sünikli Vasak o zaman büyücülere bazı yerel kargaşaların genel bir isyana dönüşmesini önlemek için daha esnek hareket etmelerini önerdi.

Bununla birlikte, din adamları halkın hoşnutsuzluğunu idare etmeye çalışıyor, vaizler Aziz Dırtad ve Krikor'un hatırasıyla ulusal onuru canlı tutmayı hedefliyordu. Ancak korkuları ve bölünmeleri hatta belki de dönekliğinin pişmanlıklarıyla felce uğrayan soylular sınıfının desteği olmaksızın hiçbir şey mümkün değildi. Vartan ordusunun bir kısmıyla Ankğ'a geri döndüğünden, 450 yazında piskoposlar onu gece vakti gizli bir toplantıya çağırıp hatasını bağışladı, kutsadı ve isyanın sorumluluğunu üstlenmeye ikna etti. Yeğişe'ye ait olan bu açıklama,

kahramanın bu projenin bizzat başlatanı olduğunu düşünen Ğazar'ınkinden daha akla yatkındır.

Hareketin kapsamından ürken Sünikli Vasak bütün öteki *nakharar*'lar tarafından edilmiş yemine katılmak zorunda kaldı. Aslında *nakharar*'ların gerçekten seçenekleri yoktu. Ardından gelen halk taşkınlığı neredeyse devrimci bir ortamı kanıtlar: Yeğişe'ye göre, "efendi köleden daha üstün değildi; soylular, kederli halk adamından çok daha huzur içinde görünmüyordu." Pers garnizonlarını yıkarak kentler serbest bırakılırken, Hmayag Mamigonyan eşliğinde bir soylu heyeti İmparator Marcianus'tan yardım istemek için Konstantinopolis'e gidiyordu. Tuna civarında Hun imparatoru Atilla'yla çarpışmakla meşgul olan Marcianus, Ermenilere yardıma gelmeyi reddetti. İmparatorluğun Ermeni prenslikleri de çatışmaya uzak kalmayı tercih etti. Albania Persler tarafından işgal edildiğinden Ermeniler yalnızca kendilerine ve Kukark'ın *pteşh*'i (yöneticisi) Aşuşa'nın Gürcü tebaasına güvenebiliyordu.

Vartan'ın 450 yazı sırasında Albania Pers ordusuna karşı galibiyetle biten ilk seferinin ardından, Krallar Kralı'nın vesayetinde Ermenistan'ı yönetme hırsından vazgeçmeyen Sünikli Vasak, Yezdgerd'den bir hoşgörü fermanı elde etti, bunun sayesinde *nakharar*'ları bölebildi ve içlerinden pek çoğunun Vartan tarafından yönetilen isyanla ilişkisini kopardı. Daha sonra Persler 451 Mayıs'ından başlayarak saldırıya geçti ve kesin çarpışma 2 Haziran 451'de, Dığmud ovasında Maku yakınlarındaki Avarayr'da gerçekleşti. Yeğişe tarafından 60.000 adam olarak tahmin edilen bir ordunun başında, Patrik Hovsep ve rahip Ğevont tarafından desteklenen Vartan Mamigonyan Pers piyade sınıfı, Ölümsüzler Birliği ve zırhlı asker müfrezeleri tarafından desteklenen fillerle göğüs göğüse çarpıştı. Düşmana verdirdiği kayıplara rağmen, Ermeni Kilisesi'nin inancın şehitleri olarak "Aziz Vartancılar" [Vartanank] adıyla yüceleştirdiği 280 *nakharar*'la birlikte savaş esnasında öldü. Bayramları günümüze kadar bütün Ermeni topluluklarında resmi olarak kutlandı.

Yatışma ve İsyan

Zor kazanılan bu zafer Persleri daha ihtiyatlı olmaya mecbur bıraktı. Doğu sınırları aynı şekilde Hunlar tarafından tehdit edilirken, orduları Ermenistan'da güçlü şatoları kuşatmakla, dağlara yayılmakla, köy çetelerini silahla takip etmekle nefes tüketiyordu. Bizans yardımlarıyla gerçekleştirilen Dayk isyanı, hain Sünikli Vasak'ın ele geçirip öldürmekte büyük güçlük çektiği Hmayag Mamigonyan tarafından yönetilmişti.

Marzban görevinden azledilen Sünikli'nin yerini, o sırada yatıştırma politikası uygulayan ve rahip olsun olmasın, misilleme korkusu olmaksızın herkese yerini alma izni veren bir Pers aldı. Bununla birlikte, isyana önderlik eden belli başlı *nakharar*'lar ve din adamları bu hoşgörünün dışında tutuldu. Bilgi alma bahanesiyle toplantıya çağrılanları *marzban* yakaladı ve Sünikli hain Vasak tarafından Ktesiphon'a götürüldü. Yezdgerd'in danışmanı olan damadının suçlamaları kadar ayaklananların suçlamalarıyla da hainliğine ikna olunan Vasak, hapse atıldı ve orada öldü. Ancak öteki tutuklular Horasan'da Nişabur Şatosu'na kapatılmıştı. İçlerinde Katolikos Hovsep ve Ğevont'un bulunduğu kilise adamları acımasız cezalar yüzünden 454'te peş peşe öldü. Ermeni Kilisesi bu şehitleri "Aziz Ğevontçular" adıyla onurlandırır.

Ancak Aşuşa 455'te özgürlüğüne yeniden kavuştu ve Perslerin rehin tuttuğu Hmayag Mamigonyan'ın oğullarından üçüyle, yani yeğenleriyle birlikte geri döndü. Genç bir dindarın, Ermenistan'ın gelecekteki tarihçisi Ğazar Parbetsi'nin eşliğinde onları yetiştirdi. Bu çocukların arasında Vartan Mamigonyan'ın küçük kızı Şuşanig de bulunuyordu ve daha sonra Aşuşa'nın oğlu Vazken'le evlenecekti. Hmayag'ın dördüncü oğlu Vart'a gelince, Bizans sınırı yakınlarında Dayk'ta yetişmişti. Avarayr şehitlerinin ya da hayatta kalanlarının çocukları böylelikle, Pers valilerinin yıpratma ya da birleştirme politikası uygulamaya çalıştığı Ermenistan'da yetişiyordu. Kardeşi Hürmüz'ün ölümünün ardından 459'da tahtı ele geçiren Firuz, 462'de Pers'te tutulan son *nakharar*'ları serbest bıraktı.

Katolikos Arahezli Küd (461-478) Bizans'la anlaşmaya ikna olduğunda yine de görevden azledilmedi. Firuz, *marzban*'ı Tıvin'deki sarayından uzaklaştırmakla yetindi; onu önce Pers'e (471) daha sonra, görevini yerine getirmeye devam edebileceği Vanant'ta Otmus'a götürecekti. Fakat Küd'ün 478'deki ölümünden kısa bir süre sonra, halkın ve din adamlarının arasında gelenekleri ve çok sıkı kutsal uygulamaları yenilemeye çalışan büyük vaiz, enerjik bir başrahip olan halefi Hovhannes Mantaguni'nin karıştığı yeni bir kriz patlak verdi.

467'de babası Aşuşa'nın yerini alan Vazken, Firuz'un sarayına geldi ve karşısında anında Hıristiyanlıktan vazgeçti. Zerdüştlüğe dönen Vazken, ikinci eşi olarak Büyük Kral'ın üvey annesini aldı ve Kukark'ta çocuklarıyla birlikte oturan ilk eşinin de dinini değiştireceğine söz verdi. Şuşanig hakikati öğrenir öğrenmez kocasıyla bütün ilişkisini kesti. Diretmesine öfkelenen Vazken ocak onu maşasıyla vahşice dövdü ve hapse attırdı; Şuşanig 475'te orada öldü. Günah çıkardığı Papaz Hov-

hannes Tsourdartsi tarafından 476'da kaleme alınan *Aziz Şuşanig'in Yaşamı* hiç şüphesiz Gürcüce yazılmış ilk edebi eserdir. V. yüzyıl sonunda, mezarına hac ziyaretleri düzenlenmeye başladığı zaman gerçekleştirilen Ermenice bir çevirisi de mevcuttur.

Vazken'in dinden dönmesi destek görmüştü: Firuz'un arka çıkmasıyla Gürcistan tahtını ele geçirebileceğini düşünüyordu. Fakat yenildi ve Perslere karşı açıkça isyan halinde olan, Gorgaslani ("kurt başı") denilen meşru Kral I. Vahtang (447-522) tarafından öldürüldü. Hunlarla ittifaka kesin olarak inanan Vahtang, Ermenilere kendisine katılmayı önerdi.

Kafkasya'daki askeri hareketler ya da Orta Asya'daki savaşlar yüzünden Krallar Kralı tarafından sürekli görevlendirilen *nakharar*'lar, ülkenin yaşamında dinden dönmelerin artmasının rolüne de öfkeleniyordu. Geleceği olmayan insanları hırslı ve utanmaz prenslere katan Persler, bundan, Hıristiyanlığa sadık geleneksel aristokrasinin yerini alan yeni bir yönetici sınıf yaratmıştı. Geleneksel yasanın Ermenistan *ısbarabed*'i olarak belirlediği Vahan Mamigonyan bile ayrı tutulmuş değildi. Bizanslıların yardımıyla bir ayaklanma başlatmak için Poğpert ve Pharangion altın madenlerinin gelirini Dayk bölgesindeki aile arazilerine aktarmakla suçlanan Vahan, küçük bir maiyet ve hatırı sayılır bir hazineyle hemen Ktesiphon'a giderek mahkûm olmaktan kıl payı kurtulmuştu; fakat Firuz onun dinden dönmesini de istemişti! Bu aşağılanma yüzünden kin dolu, sınırlı güçleriyle ve olası müttefiklerine karşı bir güvensizlik içinde henüz bir ayaklanma başlatmakta kararsızdı.

Vakhtang Gorgaslani'nin mesajı Kafkasya'nın kuzeyindeki bir sefer dönüşü, Şirag ovasında *nakharar*'lara ulaştı; bu seferde Pers generali Zarmihr ve *marzban* Adhur-Guşnasp Albania sınır garnizonlarının isyanını bastırmıştı. Hepsi hemen Gürcülere katılmaya karar verdi. Fakat Vahan Mamigonyan'ı da ikna etmek gerekiyordu. O, komploculardan, sonuçları ne olursa olsun, Tanrı'nın dışında ne Yunanlılardan ne de Hunlardan bir şey beklemeksizin, sonuna kadar ittifak anlaşmalarına bağlı kalacaklarına dair Haç ve *İncil* üzerine yemin istedi. Kıdemli yardımcısı Sımpad Pakraduni'yle birlikte resmi olarak *ısbarabed* ilan edildi; Pers *marzban*'ın yabancı zulmüne karşı yasal bir otorite yaratacak şekilde Sımpad Pakraduni'ye Ermenistan *danuder*'i ("Soyun Efendisi") unvanı verildi.

Komplodan çabucak haberdar olan Adhur-Guşnasp erken davranmaya yeltenir. Güçlerin dengesizliğine rağmen –7.000 Pers'e karşılık 400 süvari– Vasak Mamigonyan, düşmanı Agori köyü yakınlarında,

isyancıları sonraki ilkbahara kadar kurtaran kesin bir zafer kazandığı Ararat yamaçlarına sürmeyi başarır. Vahan Mamigonyan 483'ün başında, Ardaz düzlüğünde, Nersesabad'da, Adhur-Narses'in yetkisiyle Pers'ten gönderilen destekleri bozguna uğratır. Adhur-Guşnasp çarpışmada öldürülür. Bir süre sonra, Vahan ve Vasak'ın küçüğü, gençliğinden itibaren Persler tarafından esir tutulan Vart Mamigonyan kaçmayı başarır.

Bununla birlikte, o zamana kadar Ermenilere yalnızca 300 süvarilik paralı bir Hun birliği gönderen Vahtang Gorgaslani, Mihran tarafından kumanda edilen bir Pers ordusunu püskürtmek için müttefiklerini yardıma çağırır. Hunların yardıma geleceğine dair onlara söz verir. Anlaşmaya sadık kalan Vahan, Kura kıyılarında orduya katılır. Gerçekte hiçbir destek gelmez. Bazı Ermeni prensleri ne yapacağını bilemez ve Mihran'la gizlice görüşmelerde bulunur. İsyancılar ilk bozgunlarını 483 yazında Djarmanayin düzlüğünde yaşar.

Sınırın Bizans tarafından, Dayk'taki arazilerine çekilen Vahan savaş mağdurlarına el verir. Mihran Pers Ermenistan tarafından Vahan'a katılır ve onunla nafile birleşmeyi dener. Bunun üzerine Ktesiphon'a çağrılır. Ermeniler, 483-484 kışı boyunca Aras düzlüğünü yeniden denetler. İlkbaharda, Zarmihr tarafından kumanda edilen üçüncü bir düşman birliği Vahan'ı Yunan topraklarına çekilmeye mecbur bırakır; ardından Gürcistan'da Vahtang Gorgaslani'ye saldırıya geçer. Gürcü soylu sınıfının bir kısmının ihanetine rağmen Persler kesin bir başarı kazanamaz. Vahtang, Eger (Megrelya'da) bölgesine sığınır. Beklenmedik bir anda Hunlar tarafından İran'da yenilen Firuz'un ölüm haberi gelir. Zarmihr ve yeni *marzban* Şahpur alelacele geri çekilir.

Her şeye rağmen isyan başarılı olmuş ve Ermenistan yeniden özgürlüğüne kavuşmuştu. Firuz'un halefi Valaş, Vahan tarafından düzenlenen üç barış şartını Nvarsag'ta kabul etmek zorunda kaldı: 1. Bütün Ermenistan toprağında Hıristiyan inancına özgürlük ve Zerdüşt inancına yasak; 2. Pers yetkililerine geleneksel aristokrasi içinde ve geleneksel hukuka uygun olarak Ermenistan'da resmi temsilcilerini seçme zorunluluğu: soylu olmayanlar (*andohmig*) arasından hiçbir adaya müsamaha gösterilmeyecektir; bu durum muhtedilerin pek çoğunu bertaraf etmeye götürür; 3. *Marzban*'ın aracılığına ihtiyaç duyulmaksızın doğrudan Krallar Kralı'na başvurmaya yetkili *nakharar*'ların özerkliği.

O sırada Vahan, Valaş'ın kardeşi Zarer'in başkaldırısıyla mücadele etmesine yardım etmek üzere bir destek birliği göndermeye razı oldu. Bunun üzerine Ktesiphon'a gitti ve orada Ermenistan'ın atadan

yadigâr *ısbarabed*'i olarak tanıtıldı ve isyan sırasında el konulan bütün mallar ailesine ve aynı şekilde müttefikleri Gamsaraganlara bırakıldı. Perslerle uzlaşan Ardzıruniler bu avantajı ancak pek çok sene sonra elde etti. Vahan'ın gücü 485'te kendisine Ermenistan'ın idaresini bahşeden Pers kralı tarafından verilen *marzban* unvanıyla daha da arttı.

Ulusal bir monarşinin iyileştirilmesi mümkün olmadığı için, Pers Ermenistan'ı 451 dramının izlerini kesin olarak silmiş ve *marzban*'ların ya da Ermenice bir sözcük tercih edersek, *danuder*'lerin idaresinde yeni bir dengeyi tanımak zorunda kalmış görünüyordu. Buna karşın Bizans illerinde imparatorların merkeziyetçi tutumu ağır gerilimlere neden olabilecekti.

DANUDERLERİN ERMENİSTAN'I, VAHAN MAMİGONYAN'DAN BİZANS FETHİNE (590)

Pers Otonomculuğu ile Bizans Merkeziyetçiliği Arasında

Çoğunlukla Ermeni *marzban*'ların idaresinde olan Pers Ermenistan'ı VI. yüzyıl ortasına dek görece bir barıştan faydalandı. Yeniden ele geçirilen bu özgürlük, Vahan'ın özellikle başkent Tıvin'deki ve Eçmiyadzin Katedrali'nin onun tercihi olan planı hâlâ muhafaza ettiği Vağarşabad'daki Ermeni kiliselerini restore etmesine yaradı. Ardından ateş sunaklarını ortadan kaldırmak ve dini cemaatleri yeniden örgütlemek için bütün ülkeyi katetti. *Marzban*'ın dünyevi çabaları, Kilise'nin iç disiplinini sağlayan Patrik Hovhannes Mantaguni'nin manevi destekleriyle tamamlanmıştı.

Ülkenin savunulmasına gelince, Vahan kardeşi Vart'ı kendi yerine *ısbarabed* olarak atadı. Üsteğmenler olarak kendisine Nersesabad kahramanı Nerseh Gamsaragan'ı ve kendi yeğeni Krikor'u verdi. 489'a doğru, Aziz Krikor'un torunu ve Albanialıların ilk patriği Aziz Krikoris'in kutsal emanetlerinin bulunması, Ermenilere bu bölgelerde hüküm süren Vaçe'nin oğlu Vatşagan'la dostluklarını pekiştirme izni verdi; sınırlarının savunusu için değerli bir destekti bu.

Yeni Pers kralı Kubad, İmparator Anastasius tarafından ne olursa olsun terk edilen, Vahan'ın (493) katı tutumu karşısında zorla din değiştirme girişimlerinden vazgeçer. Ermenilerle uzlaşmak onun için o kadar gerekliydi ki, Heftalit Hunlarını Transkafkasya'ya girmeye iten Bizans İmparatorluğu'na (476'da Batı İmparatorluğu'nun düşüşünden itibaren Doğu Roma İmparatorluğu adı verilmesi gerekir) karşı savaş devam ediyordu. Bizans Ermenistan'ı Persler tarafından istila edildiği sırada, 502'den 506'ya kadar süren düşmanlıklar esnasında, Vahan kendi topraklarında barışı korumuş ve Albania yoluyla kuzey-

doğuya dalan Hunları geri püskürtmüş göründü. Bununla birlikte, *marzban*'ın kesin ölüm tarihi bilinmemektedir. Tarihçiler 503 ve 510 arasında tereddüt eder. Ayrıca askeri operasyonların önemli bir kısmı küçük kardeşi, halefi (Bizanslılar tarafından *"partice"* unvanıyla onurlandırılan) *ısbarabed* Vart'a dayanıyordu. Yalnız kalan Vart, otoritesini uzun süre devam ettiremedi; *nakharar*'ların iftirası üzerine, dört yıllık idarenin ardından Kubad tarafından devrildi. Bizanslılardan yedi yıllık bir ateşkes elde eden Pers, daha önce idare etmek zorunda kaldığı Ermenistan'da kontrolü ele almaya yeltenebilirdi.

Aslında, birkaç on yıl boyunca Vart'ın yerini alan yabancı *marzban*'lar ülkeyi farklı Hun kabilelerinin istilalarına karşı savunacak güçte değildi. 515-516 yıllarında Ermenistan kendini, Bizans illeri de dahil olmak üzere tamamen istila edilmiş halde buldu. Bu sıkıntılı koşullarda, toprakları Sason'a komşu Gnuni Ailesi'nden Mjej direnişinin etkinliğiyle ortaya çıktı. Kubad onu ödüllendirdi ve *marzban* olarak atadı. 527'de yeni bir istilayı geri püskürterek ve Kubad'ın halefi Hüsrev Anuşirvan'ın (531-579) tahta çıkışından sonra bile dini barışı sürdürerek 548'e dek bu görevi yerine getirmiş olmalıydı.

Bizans egemenliğindeki Ermeni illerine gelince, önemli reformlara boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. İmparator Theodosius'un paylaşımının ardından krallığın ortadan kaldırılmasına rağmen, Bizans uyruklarına dönüşmüş Ermeni *nakharar*'lar yaklaşık yüzyıl boyunca kendi alanlarının özyönetimlerini muhafaza ettiler. Bununla birlikte, merkezileştirme girişimlerinin neden olduğu bir isyanın (488) ardından kendilerini babadan oğula intikal eden iktidarlarından olmuş gördüler ve imparator, basit memurlar olarak bütün il yöneticilerini atama ve azletme hakkını elinde tuttu.

Bu sıkı politika aslında bütün Ermenistan'ı Perslerin kontrolünden kurtaracak Bizans çabalarının bir sonucuydu. VI. yüzyılın ilk yılları boyunca, ardı ardına bir ittifaktan diğerine geçen Hunların ani akınları bu girişime engel oldu. Bununla birlikte, 521-522'de I. İustinianos Gürcistan'ın batısındaki Laz ülkesini ele geçirdi ve böylelikle Perslerle 532'ye kadar uzanacak bir savaşa da girmiş oldu. O sırada İustinianos ile Hüsrev Anuşirvan arasında akdedilen barış, Sasanilerin sultası altındaki Pers Ermenistan'ının (yine burada Pers Ermenistan, Barsgahayk "bölgesi" değil) otonomisini geçici olarak sürdürüyordu. İki taraf da kesin çarpışmayı tehlikeye atmak konusunda henüz yeterince güçlü değildi ve Mjej bu durumdan ustalıkla pay çıkarmayı bildi.

529'a doğru ve ardından 536'da imparator, Bizans Ermenistan'ının askeri ve sivil örgütlenmesini birbiri ardına yeniledi; böylelikle tutar-

lılığın güçleneceğini düşünüyordu. Askeri bakış açısından bilhassa imparatorluk ordularının eylemini koordine etmek söz konusuydu; bu ordular "Ermenistan dükünün" ve *nakharar*'lar tarafından tedarik edilen ve o güne dek Ermeni komutasında tutulan "federe" destek birliklerinin otoritesine boyun eğmişti. Perslere karşı mücadele deneyimi, Ermenistan dükünün böyle bir koordinasyonu güçlükle yerine getirdiğini göstermişti. Bundan dolayı, 529 reformu, iktidarı yalnızca Pontus'un kuzeydoğusuna ve daha doğuda, o zamanlar "I. Ermenistan" [Armenia Prima] ve "II. Ermenistan" [Armenia Secunda] adı verilen iki bölgeye değil, *nakharar* prensliklerine uzanan dükün üstünde kıdemli bir subay yarattı. Bu arada, soyluların yanında *márzban*'ınkiyle aynı rolü oynayan kamu görevlisi, eski "Ermenistan kontu" görevi ortadan kaldırılmış bulunuyordu. İmparatoriçe Theodora'nın kayınbiraderi Sittas 531'e kadar kıdemli subay [magister militum Armenia] oldu. *Nakharar*'ların askeri iktidarlarını ortadan kaldıran Sittas, imparatorun onayıyla aralarından bazılarını yardımcı olarak seçmeye özen gösterdi. Bu arada imparator, olağanüstü bir kale sisteminin inşası ve yenilemesiyle sınırı güçlendiriyordu; tarihçisi Prokopios *De Aedificiis* adlı yapıtında bunun ayrıntılarını anlatmıştır.

536'daki sivil yönetim reformu yeni bir idari dağılım tesis ediyordu. Gerçek anlamıyla Ermenistan kuzeyde Garin'le birlikte (Theodosiopolis) I. Ermenistan ve Nıpırgerd'le (bu durumda İustinianopolis olmuş) birlikte IV. Ermenistan'a ayrılmışken, tam olarak Sebasteia (Sivas) ve Melitene (Malatya) Kapadokya bölgeleri "II. Ermenistan" ve "III. Ermenistan" olarak adlandırılıyordu. Ermeniler uzun zamandır bu iki bölgede oldukça kalabalıklarsa da, yeni Bizans Ermenistan'ı böylelikle kendini geniş bir idari bütüne dönüştürülmüş olarak buluyor, onun da yalnızca bir parçası Ermeni oluyordu. Bu hakikat tek başına, başka bir taraftan idari bölgelerin rasyonelleşmesine dayanmak zorunda olan bir Helenleştirme girişimini açıkça ortaya çıkarıyordu. *Nakharar*'ların, ailelerinin ayrıcalıklarıyla birlikte, bütün grup özelliklerini kıskançlıkla sürdürdükleri geleneksel prensliklerin tuhaf bezemeleri yerine, eskisine hiç uygun düşmeyen ve ille de yerel aristokrasiden çıkmış olmayan Bizans idarecilerine serbestçe teslim edilebilecek doğru düzgün mahalleler yaratılıyordu.

Aynı dönemde ilan edilen öteki yasalar, miras ve evlilik konusunda geleneksel Ermeni yasasını ortadan kaldırıyordu. Kadınları erkekler gibi mirasçı kılan ve zorunlu bir drahoma getiren İustinianos, hanedancılığın ve ataerkil ailenin temellerini yıkıyordu. Malların dağılmasına neden oluyordu ki, o zamana dek idari ve askeri iktidarlarının

yitiminden sonra bile, Ermeni prens soylarının malların bölünmezliği ilkesi değişmez kalmıştı.

İmparatorun yasalarından birinin başlığının belirttiği gibi, "Ermenilerin her konuda Roma kanunlarını izlemeleri" konusundaki ısrarı, imparatorluğun bütün illerine uygulanacak geniş bir idari reformlar planı doğrultusundaydı. Bunun herhangi bir gruba eziyet etmek gibi bir amacı yoktu. Ancak bütün bir ülkeyi emperyal iktidarın ihlallerine karşı kışkırtabilecek Ermeni partikülarizminin ağır bir ihmalini kanıtlıyordu.

İsyan, canavarlıkları ve açgözlülüğü yüzünden nefret uyandıran I. Ermenistan valisinin Arşag Hovhannes tarafından katledilmesiyle başladı. Ağır bir baskı isyancıları 540'ta Perslerden (Hovhannes'e sığınanlar arasında) yardım istemeye sevk etti. 555'teki ateşkese ve 561'deki barışa kadar giden uzun savaş boyunca Persler ve Bizanslılar öncelikli olarak Ermenistan'da ya da çevre bölgelerde karşı karşıya geldi. Bu arada, 548'de, Bizans'a göç etmiş ve yurtlarının alınyazısından zarar görmüş pek çok Ermeni *nakharar* Arşaguni Arşag'ın kışkırtmasıyla imparatoru sonuçsuz katletme girişimlerinde bulundu. Bu çeşit başkaldırılarla karşı karşıya kalan İustinianos, Ermenilerden arındırma politikasını daha da ağırlaştırarak karşılık verdi. Ermenilerin uzun vadede kendiliğinden batıya kaydırılmasını destekleyen idari yeniden örgütlenme önlemlerinin arkasından Balkanlara zorunlu nüfus nakilleri geldi.

Kilisenin Yunanlılardan Ayrılması

Bu trajik koşullarda, 451'de Khalkedon'da geçekleştirilen ekümenik konsili itham ederek, 553'teki Tıvin rahipler meclisine yeniden yer verilmesi gerekir. Bu karar Yunan Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasında bir kopuşa neden olabilirdi. Geçen bunca senenin ardından anlamsız gelebilecek teolojik tartışmalardan bu ani uyanış nasıl açıklanabilir?

Efes (431) ve Khalkedon ekümenik konsilleri (451) öncelikle Enkarnasyonun gizemini ele alır. Hazreti İsa nasıl hem Tanrı hem insandır? Efes'te savunulan İskenderiye doktrinine göre, onun ilahiliği "teolojiye" yani Tanrı'nın sonsuz doğasına bağlıyken, insanlığı "düzenden" yani Teslis'in merhametli bir kararından ileri gelir: zamanda, verili bir anda Tanrı, insanlığı doğumu ve dünyevi yaşamıyla üstlenir. "Teoloji" ile "düzenin" tarifi imkânsız karışımında, İsa'nın insanlığı ve tanrısallığı aynı şekilde eksiksiz ve gerçektir. Basit bir biçimde, yalnızca "teoloji" Tanrı'nın "doğası"nı niteleyebilir zira onun her zaman olduğu şeye denk düşer, olduğu kadar doğal olan insanlığı ise edinilmiştir. Bu yüzden Efes Konsili "vücut bulmuş Tanrı'nın tek doğası"ndan bahseder.

"Miafsizm" (tek bir doğa) olarak adlandırılabilecek bu konum tamamen Ortodokstur fakat İsa'nın eşsiz doğasının (tanrısal) insanlığını soğurup dönüştürdüğü düşünülürse bir sapmaya mahal verir. Bu Eutykhes'in monofizit sapkınlığıdır; 451'deki Khalkedon Konsili bu görüşü mahkûm etmiştir. İsa'nın insanlığının gerçekliğini iddia etmek için o sırada Papa tarafından kaleme alınan formül, tek bir kişiyi oluşturan, insani ve tanrısal, "iki doğalı tek bir Tanrı"yı tanımlar. Kelimesi kelimesine bu tanım Efes Konsili'ninkini yalanlar görünüyordu. Fakat uyuşmazlık aslında Antakya, Roma ve İskenderiye yorum ekollerinin terminolojilerinin farklılığına dayanır. 433'te Antiokheialı [Antakyalı] Hovhannes'le mektuplaşmalarında Efes Konsili'nin öncüsü İskenderiyeli Cyril: "Doğaların farklılığı kabul edilse de, tarifi imkânsız birliğin gerçekleştiğini düşündüğümüz yalnızca tek bir Tanrı İsa Mesih vardır", diyerek muhatabının terminolojisini kabul etmişti.

450'deki Zerdüşt zulmü yüzünden Khalkedon'a gitmeleri engellenen Pers Ermenistan piskoposları hiç kuşkusuz tartışmalara katılan Bizans Ermenistan'ından meslektaşları yoluyla konsil kararlarından haberdar oldular. Fakat bütün Doğu Akdeniz'de Khalkedon inancı İmparator Zenon'un 482'de *Henotikon*'u ("birlik kararı") ile askıya almayı uygun gördüğü bu tür ihtilaflara neden oldu; bu otoriter önlem dahi muhalif grupların şiddetini yatıştırmadı. Bununla birlikte, Ermeniler başlangıçta sınırlarının dışında gerçekleşen bu tartışmaların içinde yer almadılar. 506'da Kafkasya'nın bütün piskoposlarını Patrik Otmuslu Papken idaresinde bir araya toplayan bölgesel bir papaz meclisi, dolaylı olarak Khalkedon sorununu yeniden ortaya çıkardı.

Süryanice konuşan bir papaz, Pers kralının kendi imparatorluğu içinde İsa'nın "tek doğası"ndan yana olanlara hoşgörü göstermeye karar verdiğini bu meclise bildirdi; bunun yolu da bu taraftarların inançlarının Yunanlılar ve Ermenilerinkiyle aynı olduğunu kanıtlamalarından geçiyordu. Ermeniler öncelikli olarak, iyi tanımadıkları Khalkedon'u zikretmeden ancak eski konsillerle yetinerek kendilerinden istenen bildiriyi hazırladı. Dolayısıyla muhatapları onlardan Zenon kararnamesinin Khalkedon'la ilgili çekincelerini kendi bildirilerinde yeniden gözden geçirmelerini istedi. Yunanlılarla (yani bu dönemde Evrensel Kilise'yle) birliklerini ifade etmek isteyen Ermeniler, bunun İsa'yı iki tabiatlı olarak tanımlayarak, onun insan tarafı ile tanrı tarafını fazlasıyla radikal bir biçimde ayırmakla suçlanan Nestorius'un hatasını tekrarlar görünmesinden çok daha kolaylıkla Khalkedonculuğu mahkûm etti.

"Yunanlılar ve biz Ermenilerin, Gürcüler ve Albanialıların bu küfürleri hiçbir şekilde kabul etmediğimizi ve etmeyeceğimizi size bildiririz" diye yazıyorlardı Kafkasya piskoposları Süryani muhataplarına.

506'da, ilk Tıvin konsilinde bu şekilde ifade edilen mahkûmiyetler, uzun zamandır Nesturilere karşı ortaya atılan saldırıyı tamamen olağan ve yüzeysel bir şekilde yineliyordu. Khalkedon orada, Kilise'nin bütünlüğünü sorgulayan bir tartışmanın merkezinde yer alacak biçimde değil, tesadüfi ya da ikinci dereceden zikredilmişti; bu yüzden Yunanlılarla birlik herkesin bildiği bir hakikat olarak ortaya çıkıyordu.

Khalkedonculuk elli yıl sonra, 553'teki Tıvin ikinci papazlar meclisinde bir kez daha açıkça mahkûm edildi. Bu meclis, 555'te yine Tıvin'de gerçekleştirilen bir üçüncü meclisten ayırt edilebilecektir. Neredeyse bütün kaynaklar bu iki olayı karıştırsa da, Gürcü tarihçi Arseni Sapareli aynı Katolikos II. Nerses (548-577) idaresinde iki farklı meclis olduğunu açıkça ifade eder. İlki doğrudan Khalkedon'u, ikincisi Ermenistan'a yerleşmiş Pers "Nesturileri" mahkûm ediyordu.

Teolojik durum I. İustinianos'un 518'de tahta çıkmasının ardından Bizans'ta yavaş yavaş değişmişti. Zenon siyasetiyle bağını koparan imparatorlar, İsa'nın "tek bir doğası" olduğunu destekleyenlere eziyet etmeye başlamıştı. Halikarnassoslu Julien doktrinine göre, İsa'nın etinin aslında hissiz olduğunu açıkça ifade eden Süryani bir monofizit grubu, hasımları tarafından İsa'nın Çilesi'nin erdemlerini inkâr etmekle suçlanmıştı. Yunan Kilisesi tarafından onlara karşı ilan edilen yasaklar nedeniyle, cemaatlerinin papazının takdisi için kilise yasalarınca gereken üç piskoposu bir araya getirmeyi başaramıyorlardı. Aziz Sahag'ın zuhur edişinden itibaren Ermeni Kilisesi'nin Yunan Kilisesi'nden hukuki olarak bağımsız olduğunu bilerek, Abdiso diye birini Daron piskoposu Nerşabuh ile görüşmekle görevlendirdiler.

İstekleri 553'teki Tıvin ikinci papaz meclisinde incelendi. Yunan ve Latin kiliselerini tamamen sapkınlığa batmış olmakla suçladılar; İsa'nın iki tabiatlı tek bir kişi olduğunu iddia ederek Khalkedon tanımları gibi Papa Leo'nun *Tome*'unu Nestorius'un küfürlerinin bir tekrarı gibi ortaya koydular. "Tabiat", "öz" ve "kişi" kelimelerinin tamamen eşanlamlı olduğunu düşünen İskenderiye monofizit patriği (457-477) Timoteos Eluros'un tartışmalı bakış açısını benimseyerek, Khalkedon Konsili papazlarının, Enkarnasyon'un ardından İsa'da "iki tabiat, iki kişi ve iki biçim" olduğunu öğrettiklerini ve Üçleme'nin neredeyse bir "Dörtleme"ye dönüştüğünü Ermenilere ilan ettiler!

Bu şekilde sunulan Khalkedon doktrini ancak mahkûm edilebilirdi. Ermeniler bu yüzden "Nestorius'u, Teodor'u [Mophuesteli],

Teodoretus [Cyrrhuslu], Khalkedon Konsili'ni, Leo'nun *Tome*'unu, Apollinaire'i [Latakyalı], Eutykhes'i ve Severus'u [Antiokheialı]" telaşla reddetti. İsa'nın bedeninin ve tanrısallığının ayrılamaz birliğini göstermek için, ayin düzeninde, *Trisagion*'a ("Mukaddes, mukaddes ve güçlü, mukaddes ve ölümsüz Tanrı") "bizim için çarmıha gerilen" tümcesini eklemeyi zorunlu hale getirdiler. O zamana dek bazı cemaatlerde seçimsel olan bu formül, konsilin hemen ardından gelen Khalkedon karşıtı tartışmanın başaktörlerinden biri olan Antakya monofizit patriği Petrus [Bedros tapiç] uzanıyordu.

İki yıl sonra, 21 Mart 555'te, üçüncü bir Tıvin papaz meclisi, Ermenistan'da kendi kiliselerini kuran ve inançlarını yaymaya çabalayan Susa (Huzistan) kökenli Pers Hıristiyanlarına yönelik bertaraf etme önlemlerini karara bağladı. Suçlu bulunan doktrin, bu defa Khalkedonculuk değil Nestoriusculuktu. Bununla birlikte dönemin pek çok Ermeni bilgini pek ayrım gözetmiyordu. 553'ün mahkûmiyeti kendini güçlenmiş buldu.

VIII. yüzyıl başlarına uzanan *Narration* gibi pek çok kaynak, haksız yere, 551-552'de başlayan Ermeni dönemini kuranın 553'teki ikinci Tıvin papaz meclisi olduğunu iddia eder. Aslında Katolikos II. Nerses, 324'te İznik Konsili tarafından ilkbahar ekinoksunun ardından dolunayı izleyen ilk pazar olarak belirlenen Paskalya tarihini hesaplama yolunu aramak zorunda kaldı. Problem öylesine çetrefilliydi ki, Ermeni takvimi hareketli ve sabitlenmemişti; üstelik Bizanslı André tarafından 352-552 dönemi için oluşturulan çizelgelerin süresi dolmuştu. Bu yüzden hiçbir çözüm bulunamadı. İskenderiyeli Eas 562'de önceki çizelgelerden devralınan bir 532 yılı çizelgesi hazırladı. Bununla birlikte bu takvime göre tarihlenen ilk doküman 232 (+ 551= 783) senesine ait bir Talin kaydıdır.

Yunanlılarla kopuş ve ardından gelen teolojik tartışmalar oldukça önemli kültürel sonuçlar doğurdu. Monofizit Timoteos Eluros'un eserlerinin yanı sıra, ortaçağ geleneğinin Porphyros ve Aristo felsefesi hakkında sayısız Yunanca metnin sahibi Tavit'e ("Yenilmez" denilen) atfettiği her türlü felsefe, mantık ve Yunan seküler bilim çalışmaları tercüme ediliyordu. Yunanca'dan alınan teknik kelime dağarcığı nedeniyle "Helenleşmiş" denilen bu çeviriler, Khalkedon karşıtı uzmanlar, Bedros Kertoğ, Vrtanes Kertoğ ve Hovhan Mayrakometsi'nin [Mayrakomlu] faydalandığı diyalektik donanımı sağlamıştır. Daha uzun vadede ise Ermeni dilini şimdiye kadar mahrum kaldığı bilimsel kelime dağarcığıyla zenginleştiriyorlardı. İzleyen yüzyıllarda, geç antikitenin (gramer, retorik, diyalektik, aritmetik, müzik, geometri ve astroloji)

yedi liberal sanatına ilişkin bir dizi eksiksiz yükseköğretim kılavuzunun oluşturulmasını mümkün kıldı: Anania Şiragatsi'nin [Şiraglı] meşhur *Knnigon*'u. Bu arada Ermenistan Yunan ekolüne bağımlı olmaktan vazgeçiyor ve kendi kültürünü tamamen özerk bir biçimde geliştirebiliyordu. Son bilgilerine XV. yüzyılda Datev'de erişebileceğimiz Ermeni skolastiği de buradan itibaren tarihlendirilebilir. Ne yazık ki bu olumlu kültürel gelişmeler o zaman için son derece ağır politik sakıncalar içeriyordu. Khalkedon'un mahkûm edilmesinin ardından Ermenistan'da bölünmeler, Albanialılar ve Gürcülerle anlaşmazlıklar oldu.

553 ve 555'teki Tıvin papaz meclislerinin kararlarına basit bir engel olarak ortaya çıkan Khalkedon mahkûmiyeti, Gürcülerle kopuşun asıl nedeni olarak yasal formlarda ancak 610'da resmi bir şekilde duyurulmuştur. İçeriğe göre biçime daha çok önem verilmiş olabilir. Aslında, esas tartışmalar Ermeni doktrininin 726'da Malazgirt'te saptanmasına kadar devam etmiştir. Öte yandan, VI. yüzyıl ortasından başlayarak Ermeni Kilisesi'nin Khalkedon'a muhalefeti, Bizans'ta ve Kafkasya'da, Kutsal Topraklar'da ağır sonuçlara yol açması açısından yeterince resmidir.

Aslında, Tıvin'de toplanan bazı piskoposlar II. Nerses'in ve meslektaşlarının çoğunun Khalkedon karşıtı bakış açısını paylaşmadı. *Narration*, Daşir, Tzoropor, Gardınan, Artsakh bölgesi ve Sünik sınır kentinin kuzey kantonlarının piskoposlarının Khalkedon'u mahkûm etmeyi reddettiklerini doğrular. Sünik piskoposu Bedros işi, koltuğunu Ermenilerin yargılama çevresinden çıkarmaya kadar götürdü; halefi Vrtanes de aynı politikayı uyguladı ve Katolikos II. Hovhannes'le bir teolojik tartışmaya girişti. Bu anlaşmazlık o denli ağırdı ki, prens Sünikli Vahan, Krallar Kralı'ndan kendi arazisinin Ermenistan'ın geri kalanından çıkarılmasını ve doğrudan Perslerin yetki alanına yerleştirilmesini istediğinde politik bir ayrılmayı da beraberinde getirdi. Tamamen dini planda gerçekleşen bu bölünme, Katolikos Apraham'ın (606-610) zuhur edişine kadar devam etmiştir.

Bununla birlikte, Ermenistan dışında Ağvan Kilisesi de aynı dirence karşı çıkıyordu: Barda piskoposu Apas 570'e doğru, Ermenilerden ayrılmaya ve Khalkedon bakış açısını kabul etmeye girişen Kudüs Patriği II. Jean'a yazdı. Boyun eğmeyi reddeden Kutsal Toprak Ermeni keşişleri manastırlarından uzaklaştırıldı. Birkaç yıl sonra, Gürcistan'daki Tsurdav Ermeni piskoposu Movses, Gürcülerin patriği Kurion'u dinden sapmakla suçladı. Kurion, hasımlarının saldırılarına cevap olarak, Khalkedon doktrininin Ermeni ilahiyatçılarına yönelik

ilk eksiksiz tezini sunduğu sayısız dogmatik yazıyla karşılık verdi. Bununla birlikte 608-609'da Katolikos Apraham'ın mektubu yüzünden mahkûm edildi ve Yunan Kilisesi'ne katıldı. Ermenilerle kopuş kesin oldu ve Yunanlıların entrikalarıyla Perslerin dirilen zulümleri karşısında kendi haline çekilen ve bölünen Ermenistan'ın zayıflamasına katkıda bulundu.

Bizans Fethi

II. Vartan Mamigonyan'ın isyanı Bizans saldırılarının başlangıcı oldu. 561'de Bizans ile Pers arasında akdedilen "elli yıl barışı" prensip olarak, özellikle Transkafkasya ülkelerinin güvenliği için zararlı mücadelelere son verebilecekti. Aslında, Pers *marzban* Suren'in (564-572) zalim politikası Ermenileri isyana sevk edebilecek ve Bizanslılara, uzun zamandır bekledikleri Pers Ermenistan'a müdahale etme fırsatı sağlayacaktı. Hükümdarından aldığı emirlerin dışına çıkan Suren, *nakharar*'ları zayıflatmaya ve seleflerinin bir yüzyıldan fazla zamandır vazgeçtiği Zerdüşt işkencelerine yeniden başlamaya girişti. Öteki suçları arasında, Manuel Mamigonyan'ı katletmek ve Tıvin'de bir ateş tapınağı yapma emrini vermek de vardı. Katolikos II. Hovhannes'in onayı ve yardımıyla, ölenin (onu 451'in kahramanından ayırmak için genellikle "II. Vartan" adı verilen) kardeşi Vartan Mamigonyan o sırada isyanı örgütlemeye başladı. II. İustinianos'un yanına gönderilen bir heyet, gizli Bizans ittifakının sözünü aldı. Öteki gizli anlaşmalar Ağvanlar ve Gürcülerle akdedildi. Bununla birlikte, neredeyse açıkça, isyancılar 10.000'e yakın adam toplamıştı.

Suren hükümdarını uyarmak ve bir ordu istemek üzere Ktesiphon'a kaçtı. Ermenistan'a geri döndüğünde, Vartan tarafından 23 Şubat 572'de Tıvin'de bozguna uğratıldı ve savaş esnasında öldü. Ancak Persler başkenti ele geçirdiklerinden, Vartan ve Katolikos Hovhannes bir piskopos ve *nakharar* dizisi eşliğinde Konstantinopolis'e kaçmak zorunda kaldı; *Narration*'a bakılırsa, İustinianos onları, başlangıçtaki itirazlarına rağmen, Yunanlılarla Ayasofya'da bir araya gelmeye zorlamıştı. Bu, Bizans'ta Ermenilerin Khalkedon Konsili'ne karşı düşmanlıklarının ilk resmi göstergesi oldu. Olay görünüşte çözüldüğünden, imparator Ermenistan'ı kendi himayesine aldığını ilan etti ve Hunlara karşı yükseltilen kalelerin bakımı için 561 antlaşmasıyla Perslere ödemek zorunda olduğu yekûnu ödemeyi reddetti.

Ülkesine dönen Vartan Bizanslıların yardımıyla Tıvin'i yeniden fethetti; Yunanlılarla birliğe düşman olan Ermenilerin bir kısmı, Bizanslıları çarpışma boyunca Surp Krikor Kilisesi'ni bile isteye yakmış

olmakla suçladı. Konstantinopolis'te kabul ettiği komünyon hakkında sorgulanan Vartan'a geri çekilmesi bildirildi. Bununla birlikte ikinci bir Pers ordusu yenilmişti. Mezopotamya ve Suriye'de pek çok başarısızlık yaşayan Bizanslılar 574'te ateşkes istediklerinde Ermenistan'da düşmanlıklar devam ediyordu. Ordusunu bizzat idare eden Hüsrev Anuşirvan Kapadokya'ya kadar ulaştı, ancak Bizanslı İustinianos'un ve Vartan tarafından idare edilen Ermeni isyancıların müttefik birlikleri karşısında yenildi. Persler için acı verici bir bozgun: Atalarının hatırasını canlandıran II. Vartan, Fırat'ın sularında kralın sefere götürdüğü ateş sunağını ve onun inancına bağlı olan Büyücüler Büyücüsünü boğdu.

Ancak bu zaferin geleceği yoktu. Bundan böyle aşikâr olan Yunanlılar ile Ermeniler arasındaki dinsel çatışmaları şiddetlendirmekten başka bir şeye yaramayan kısa bir Bizans işgali sonrasında, Persler yeniden toprağın hâkimi oldu. Vartan ve Patrik Hovhannes, en uzlaşmış *nakharar*'ların tebaalarıyla yerleştikleri Bizans'a yeniden sığınmak zorunda kaldı. Ancak Bizans birlikleri geri çekilmeye zorlandı. O sırada Bizans ordularını yöneten geleceğin imparatoru Maurikios, Pers saldırılarını engellemek bahanesiyle Ağtznik bölgesini yerle bir etti ve sakinlerini başka yerlere sürdü. Persler ile Bizanslılar arasındaki farklı cephelerde düşmanlıklar devam ediyorken, yabancı *marzban*'ın boyunduruğu altına giren Ermenistan, ikincil öneme sahip bir mücadele sahnesi olarak kalıyordu.

Maurikios ile II. Hüsrev Perviz'in anlaşmasıyla durum değişti. 589'da İran'da patlak veren devrim Bizanslıların üstünüğü ele geçirmesini mümkün kıldı: Vahram Çoben tarafından zorla ele geçirilen Sasani tahtının yasal mirasçısı II. Hüsrev Perviz, krallığını yeniden fethetmek için İmparator Maurikios'un yardımını istedi. Hazırlanan çatışma karşısında, Ermeniler hangi tarafı seçtiklerini kendi kendilerine sorabilirlerdi. Vahram Çoben, Muşeğ Mamigonyan'a Yunanlılar ve Sasanileri devirmek için kendisiyle birlikte çarpışmasını teklif etti. Zafer halinde Ermenistan krallığını yenilemeye söz veriyordu. Bu öneri onay görmedi. *Nakharar*'lar imparatora ve yasal hükümdarlarına yardım etmeyi seçti ve böylelikle 591'de Kantzag [Gence] yakınlarındaki Vararad zaferine yardımcı oldu. Kazananlar düşüncelerini sormadan onlara sahip oldu: Hırazdan ve Azad boyunca kuzeydoğuda yer alan illerin dışında bütün Ermeni toprağı Bizans'a bırakıldı ve vaktiyle İustinianos tarafından kurulan illerin sınırlarının yeniden düzenlenmesinin ardından, Theodosiopolis (Erzurum) ve Kars çevresinde İç Ermenistan'ın ve Sevan Gölü'nün güneydoğusunda Alt Ermenistan'ın yeni illerini inşa ettiler.

Dini tartışmalar kısa sürede yeniden canlandı. Hüsrev'in gaspçıya karşı zaferinden çok kısa bir süre sonra Konstantinopolis'e gönderdiği Muşeğ Mamigonyan'a, Vartan'ın 573'teki tavrını neden gösteren İmparator Maurikios tarafından Yunanlılarla Kutsal Haç [Khaçverats] bayramını kutlama emri verildi. İmparator, Ermenistan'ın reddi karşısında, Katolikos Movses'i ve bütün piskoposları Yunanlılarla birlikte bir papaz toplantısına çağırdı. Movses, Yunanlıların saygısız ayini için yapılması gereken "mayalı ekmek yemek ve sıcak su içmek için" Azad'a adım atmayacağını bildirdi: İsa'nın eti filizlenmek için "maya"ya ihtiyaç duyuyormuş ve "kirli su" (*abaganutyun*) ekleyerek "katıksız" (*anabag*) tanrısallığının şarabını bozma izni vermiş gibi! İmparator tarafından Katolikos karşıtı olarak adlandırılan Khalkedon Konsili yanlısı Pakaranlı Hovhannes, o sırada, tam sınırda, Avan'ın yeni katedralinde yer aldı. Bizans, Khalkedon yanlısı Ermeni topluluklarını kendi asimilasyon politikası için kullanma niyetini açıkça keşfettiğinde, Ermeni Kilisesi'nde bir bölünme tesis ediliyordu.

Sanat, Kentler ve Ticaret (IV.-VI. Yüzyıl)

Bu uzun entelektüel olgunlaşma dönemi boyunca Hıristiyan Ermenistan yoğun bir sanatsal gelişim de yaşadı. Ancak unutulmamalıdır ki, günümüze kadar ayakta kalan IV. ve VI. yüzyıllara ait çok az sayıda yapı ve nesne yüzünden bu konularda daima tahmini bir bilanço yapılır. Yazıt temelli ve edebi tanıklıklar ya da az çok kesin tipolojik varsayımlardan yola çıkarak bu döneme atfedeceğimiz pek çok anıt, sonraki yüzyıllar boyunca yenilenmiş ya da dönüştürülmüştür.

En eski anıtlar arasında mezarlar ve özellikle, Ağts kraliyet mozolesi (364), Dzovuni'de (451) Dacad Kınduni'ninki ya da Eçmiyadzin (VI.-V. yüzyıl) Surp Hıripsime Kilisesi'nin apsidinde yer alan mahzen mezar zikredilecektir. 338'de şehit olan ve kemikleri Ağvan Kralı Vaçagan tarafından 489'da bulunan Aydınlatıcı Krikor'un torunu Aziz Krikoris'in mezarı, XVII. yüzyıl tarihli şimdiki kilisenin absidinde şapeliyle birlikte hiç değişmeden kalmış görünmektedir.

Suriye'de olduğu gibi Ermenistan'da inşa edilen ilk kiliselerin genellikle ahşap bir çerçeveyle kaplı dikdörtgen bazilikalardan oluştuğu kabul edilir. Bu son nokta IV.-V. yüzyıllarda kiliselerde yaşanan sayısız yangını zikreden Ğazar'ın *Mektup*'unda doğrulanır. Ancak yapılar hızla, görece hafif ve çalışması kolay bir malzeme olan delikli taşla kaplanmıştır. Bu taş kaplama, sütunların Ermeni bazilikasını Suriye'deki örneklerinden ayıran ve onu Gürcü bazilikasına yaklaştıran daha masif desteklerle değiştirilmesini dayatır.

Bize kadar gelen en eski bazilikalardan biri, Azerbaycan'ın güney ucunda, Dzidzernavank'ta bulunur. III. yüzyıla ait bir pagan tapınağının yıkıntıları üzerinde, IV. yüzyılda, izleyen yüzyılın ortasında bazilikaya dönüştürülen ve VI. yüzyılda sağlamlaştırılan mononef bir kilise inşa edilecektir. Katsağ bazilikası 400 olarak tarihlendirilmiş görünürken, Yereruyk V.-VI. yüzyıllara dayanır.

Akatankeğos tarafından aktarılan Aziz Krikor'un keşfi; sonradan kendini iyiden iyiye benimsetecek eski tip kubbeli bir kilisenin varlığını ortaya koyacaktır. Bununla birlikte, V. yüzyılın son senelerinden önce bunun örnekleri pek bilinmez. 480'den kısa bir süre sonra Vahan Mamigonyan tarafından inşa edilen ikinci Eçmiyadzin Katedrali, serbest haçlı (637-638'de, Talin Surp Asdvadzachin gibi) ya da melek (618'de Vağarşabad Surp Hıripsime gibi) nişleriyle işli olarak gerçek anlamda ancak VII. yüzyıl başlarında filizlenen bu tarzın belki de en eskisidir. Bu dönemden önce, kubbeyi dikdörtgen bir yapının ortasına yerleştirerek uzunlamasına bir planla merkezi bir plan birleştirilmiş değildir: Böylelikle serbest (630-640'ta Mren'de olduğu gibi) ya da bağlantılı (665'e doğru Aruc'da olduğu gibi) desteklere dayanır. Bu mimari yapı 480 tarihli Degor Kilisesi'nden öncesi için mevcut gibi görünmektedir ancak bu kilise de yenilenmiş olabilir.

Daima akıllıca fakat asla sistemli olmayan bir tercihe bağlı kalınarak canlılık kazandırılmış taş renklerinin yalınlığıyla, en eski kiliselerin yüzeyleri kapıların ve pencerelerin yakınındaki "koruyucu" (yani felaketleri savuşturmaya yönelik) rölyeflerle süsleniyordu. Nasıl ki akşam duasını okuyan köylüler meleklere, azizlere ve Aziz Meryem'e çatı penceresini ve gecenin kötü şeytanlarını uzaklaştıran evlerinin tek girişini koruması için yalvarıyorlarsa, kiliselerin bütün girişleri kutsal yerin saflığını korumaya yönelik olarak, inananlara güven veren figürlerle süsleniyordu. Belki de İsa'nın, meleklerin ve Peteğhni'nin (VI. yüzyıl başı) pencerelerinden birinin çevresini süsleyen on iki havarinin görevi budur.

Öteki heykeller adak olarak kullanılmıştı: Mesela Ağts (364) mozolesinde aslanlar tarafından saygı gösterilen Taniyel, öteki dünyanın şeytanlarına karşı ölenlerin ruhunu koruyan ilahi korumayı sergiler; Taniyel, Lazar'la birlikte, yalnızca ölmek üzere olanların duasında anımsanır. Besleyici asma ve Haç, kurtuluşun gizemini ve dini törenleri sembolize eder. Yine Ağts'ta kanlı bir av sahnesi, günahlarının cezası için vahşi bir domuza dönüştürülen Dırtad'ın dikili taşlarını akla getirir. Muhtemelen VI. yüzyıldan başlayarak çoğalan ve duanın bütün temalarını tasvir eden bu dörtgen sütunlar, zengin bir şekilde oyulmuş görkemli kaidelere dayanıyordu: Ayakta ve tetikte duran mümi-

ni, azizlerle komünyon halinde betimliyorlardı. Bağnazca tepkilerin ya da Arap istilasıyla güçlendirilmiş olması muhtemel resimlere karşı şüphenin kurbanı olan bu tasvirler, VII. yüzyıla kadar sebat göstererek ortadan yok olmuşlardır.

Bilinen en eski resimler –Lembatavank'ın ilahi arabası, Kurtarıcı'nın Aruc ve Talin'deki freskleri– dönemimizden önceye aittir. X. yüzyıla ait *Eçmiyadzin İncili* ile aynı ciltte muhafaza edilen dört minyatür halinde (Zekeriya'nın görüsü, Meryem'e gebe kalacağının haber verilmesi, İsa'nın doğuşuna ilişkin bayramlar ve İsa'nın vaftizi) muhtemelen VII. yüzyılın İsa inancına ilişkin döngüsünün çağdaşıdırlar. Bununla birlikte, büyük olasılıkla X. yüzyıl tarihli bir Kudüs Ermeni mozaiği üzerinde tavuskuşlarının görünmesi, X. yüzyıldan başlayarak onaylanan kutsal kitap yazarlarının çizelgelerinin süslemesini hatırlatır. Ne yazık ki eski nüshalar kaybolmuştur.

VII.-VIII. yüzyılların çiçeklenişiyle karşılaştırıldığında Hıristiyan Ermenistan'ın ilk üç yüzyılının sanatı henüz tam özgünlüğüne kavuşmuş gözükmemektedir. Bu sanat, daha sonra dönüştürülecek ve merkezi planla birleştirilecek bazilika planını dışarıdan ithal eder. Geleceğin dekoratif arayışlarının habercisi olan ihtiyatlı bir biçimde sembolik figüratif oymalar bakımından oldukça zengindir. Bununla birlikte bazı temel özellikler bu dönemden başlayarak edinilmiş görünmektedir: taşın kendine has üstünlüğü, yüzeylerin yalınlığı ve yapıların aşırılığa kaçmadan görkemli, devasa boyutlara ulaşmadan büyük ve birbiriyle uyumlu oranı.

Güçlü bir şekilde İran etkisiyle belirlenen Ermenistan, Arap egemenliğinden önceki dönemde büyük kentsel gelişimlere elverişli değildi. Bir uygarlık ideali olmaktan uzak olan kent, krallık otoritesi tarafından yapay bir biçimde yerleştirilmiş daha çok yabancı bir icat gibi görünüyordu. Dikranagerd'den Arşagavan'a kadar pek çok kent zaten bunları kuran hükümdarın adını taşıyordu. *Nakharar* ve *azad*'lar, yabancıların, soylu olmayanların ve geleneksel sınıf dağılımından kaçan serserilerin içlidışlı olduğu bu uyumsuz yığınların uzağında duruyordu. Düşman saldırıları ya da kralla husumet durumunda erişilmez kalelere sığınmaya hazır, kendi arazilerinde yaşamayı tercih ediyorlardı.

III. yüzyıldan başlayarak Ermenistan'ın ayrıcalıklı bir geçit yeri olduğu Uzakdoğu'yla ticareti engelleyen Roma İmparatorluğu'nun ekonomik krizi, IV. yüzyılın ikinci yarısından önce sona ermez. Bu süre zarfında kurulmuş olan yeni bir kent tanımıyoruz. Hatırı sayılır ölçüde hasara neden olan savaşlar yüzünden ara verilen ticaret ilişkileri daha sonra kaldığı yerden devam eder. Bu yüzden II. Şahpur, Kral Bab

zamanında Ermenistan'ın sekiz belli başlı kentini yakıp yıkıyordu: Dikranagerd, Vağarşabad, Ardaşad, Yervantaşad, Zarehavan, Zarehad, Van ve Nahçivan.

V. yüzyılın ilk yarısında barış yeniden tesis edilir fakat alışverişler, mecburi geçiş yerleri ile Romalı ve Doğu tüccarlarının mallarını mübadele etmek zorunda oldukları kentler aracılığıyla sıkı sıkıya yönlendirildi. Theodosius'un paylaşımının ardından özellikle Ardaşad'ın rolü budur. Daha sonra, *marzban*'ların zamanında, bu mirasa konmuş görünen Tıvin'dir. Güçlendirilmiş surların dışında tutulan yabancı tüccarlar, o zamanlar son derece müreffeh olan varoşlarda ya da yakın köylerde kalmak zorundadır. Aynı dönemde başka kentler de mevcuttur: kralların eski yerleşkesi Vağarşabad ve ticaret yolları üzerinde bazı kent-konaklar. Bizans tarafında, Tıvin'e sekiz günlük mesafede yer alan Theodosiopolis sınır kentinin parlak gelişimine tanık olunur.

Ticareti yapılan malların neler olduğu tam olarak bilinmemektedir: kuşkusuz ipek ve Uzakdoğu baharatları; fakat Batı yazarları tarafından zikredilen ender şeyler dışında, o zamanların Ermenistan'ına ait ürünleri ayırt etmek zordur. Hiç kuşku götürmeyen, sürekli muhalefet halindeki iki imparatorluk arasında Ortadoğu'yu suni bir şekilde paylaşan politik koşulların Ermenistan'ın Asya ile Akdeniz arasında doğal bağlantı rolü oynamasına engel olmasıydı. Arap istilalarının ardından, bütün bu topraklar yeniden benzer bir siyasi egemenlik altına girdiğinde denge yeniden kurulmuş olacaktır.

Ermenistan'ın din değiştirmesinden Bizans fethine kadar yayılan üç asır Ermeni halkının alınyazısı ve kültürel kimliğine damgasını vurmuştur. Ülke yavaş yavaş ulusal hâkimiyetini yitirirken paradoksal bir şekilde güçlü komşularının asimilasyoncu çabalarına indirgenemez ruhani bir otonom varlık olarak ortaya çıkar. Aziz Krikor'un eylemi ve Ermeni harflerinin Maşdots tarafından oluşturulması, kapıyı geniş geniş Helenizme açarak Ermenistan'ı Sasani tehlikesinden kurtarıyordu. Ancak bu açılış Sahag'ın ölümüyle ani bir şekilde durdu, Khalkedon tartışmasının büyümesi ve Yunanlıların asimilasyoncu uzlaşmazlığıyla gitgide ortadan kayboldu.

Bundan böyle kendi içine çekilen Ermeni kültürü örgütlenir ve düzene girer; dışarıdan aldığı şeyleri kendi zenginliğine katar. Böylelikle VII.-VIII. yüzyıl sanatsal ve edebi çiçeklenişi yavaş yavaş olgunlaşır.

KAYNAKÇA

Kaynaklar (V. Langlois, *Collection des auteurs anciens et modernes de l'Arménie*, Bölüm III içinde bütünüyle enine boyuna anlaşı-

lacaktır): M. Çamçiyan'ın *Badmutyun Hayots* [Ermenilerin Tarihi] ve M. Ormanian'ın *Azkabadum*'unda [Milli Tarih] geçenler. Saltanatların kronolojisi için, C. Toumanoff, "The Third-Century Armenian Arsacids", *REArm*, n.s., t. 6, 1969, s. 233-282; R. Hewsen, "The successors of Terdat the Great", *REArm*, 13 (1978/79), s. 99-126; din tarihi için, M. Van Esbroeck, "Chronique arménienne", *Analecta Bollandiana*, t. 80, Brüksel, 1960. V. Inglisian, *Die armenische Literatur*, her yazara has özel meseleler hakkında bilgi, Leyde, 1961. Akatankeğos için, G. La Fontaine ve M. Van Esbroeck tarafından Yunanca ve Arapça versiyonlarının baskılarıyla tamamlanacak, G. Garitte ile birlikte kaynakları enine boyuna ele almak bakımından onun çok yenilikçi *Documents*'ı (yukarıda Bölüm III). Sırasıyla bkz. G. Winkler, "Our Present Knowledge of the History of Agathangelos and its Oriental Versions", *REA*rm, 14 (1980), s. 125-141; P. Muradyan, *Akatankeğos'un eski Gürcüce yazıları* (Ermenice), Erivan, 1982; M. Van Esbroeck, "Agathangelus", *Reallexicon für Atike und Christentum*, Ek, Lieferung I, 2, Stuttgart, 1985, s. 239-248. Gorün için, *Maşdots'un hayatı* (M. Abeğyan), Erivan, 1941. En son yayınların J.P. Mahé tarafından eleştirel sunumları, *REA*rm, t. 25, 1994-1995, s. 417-428. *The Epic Histories, Püzantaran Badmutyun*, Cambridge, Mass., 1989, N.G. Garsoian'ın sözlükçeleriyle genişletilmiş IV. yüzyılda onomastik, yer adları ve uygarlık, geleneksel olarak Pavıstos Püzant'a atfedilen bir metnin çevirisi. Ğazar'ın metni üzerine yeni materyaller, R. W. Thomson'dan çeviri, *The History of Lazar Parpeci [Ğazar Parbetsi]*, Atlanta 1991, J. Sanspeur'ün *REArm*'a katkılarıyla, n.s., t. 10, 1973-74, t. 11, 1975-76, t. 12, 1977. R. W. Thomson'un yorumlanmış çevirisinde incelenen Ğazar ile Yeğişe arasındaki ilişkiler, *Elishe, History of Vardan and the Armenian War*, Cambridge, Mass., 1982. R.W. Thomson (Cambridge, Mass, 1978) tarafından saptanan Khorenatsi kaynakları, A. ve J.P. Mahé tarafından sunulan metnin anlatı yapısı, ideolojik erimi ve tarih varsayımları, *Moise de Khorene, Histoire de l'Arménie*, Paris, 1993. Sepeos'un R. W. Thomson çevirisi (Abgarian baskısında okunacak metin), *The Armenian History Attributed to Sebeos*, 2 cilt, Liverpool, 1999. VIII. yüzyıla kadar, *Narration sur l'histoire d'Arménie*'nin Khalkedoncu Ermeni yazarı tarafından hatırlatılan Khalkedon krizi, G. Garitte, CSCO 132, Louvain, 1952, çeviri J.P. Mahé, *REA*rm., t. 25, 1994-95, s. 429-438. N. G. Garsoian tarafından sunulan ve Fransızca'ya çevrilen *Livre des lettres*'in doküman dosyası, *L'Église arménienne et le Grand schisme d'Orient*, CSCO 574, Louvain, 1999, s. 411-483.

Toplu incelemeler: N. Adontz, *Armenia in the period of Justinian* (Böl. III), *Recueils de la Société Jean Bodin*, Brüksel, 1937, "Köleliğin İranlı yüzü" ve C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown, 1963; aynı zamanda bkz. C. Toumanoff, *Les Dynasties de la Caucasie chrétienne* (Böl. III). Hukuk hakkında, bkz. J.P. Mahé, "V. yüzyıldan XIII. yüzyıla Ermenistan'da yazılı kanun ve örf, adet hukuku", *Travaux et Mémoires* (*Collège de France*), t. 16, 2000; A. Mardirossian, *Le Livre des canons arméniens*, CSCO 606, Louvain, 2004 (IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla).

H. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia* (Böl. III); F. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie*, Paris, 1910 ve F. Heyer, *Die Kirche Armeniens*, Stuttgart, 1978. *Ermeni halkının tarihi* (Ermenice) t. 2, Erivan, 1984 ve R. G. Hovhannisian, *History of the Armenian People* (B.G.) Ermenistan'ın resmi olarak din değiştirmesi ve Arap öncesi inşası geniş bir şekilde yer alır.

Din değiştirme ve IV. yüzyıl hakkında, M.-L. Chaumont, "Roma ile İran arasında Ermenistan" çerçevesindeki eleştirel tartışma, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Cilt II, 9, Berlin, 1976 ve yayımlanacak olan 9, 2; Mgr P. Ananian (W. Seibt tarafından takip edilen ancak R. Manasérian tarafından karşı çıkılan 314'e kadar giden), "La data e le circonstanze della consecrazione di S Gregorio Illuminatore", *Muséon*, t. 74, Louvain, 1961; R. Manasérian tarafından sunulan din değiştirme (360) arifesinde dini durum, *Ardavazt'tan Büyük Dikran'a Ermenistan* (Ermenice), Erivan, 1997. M. Van Esbroeck tarafından incelenen azizin ölümü ve defnedilişi hakkındaki çeviriler, havarilere ait dönemde (*Apocryphes chrétiens* içindeki metinler, Bibliothèque de la Pléiade, t. 2, Paris, 2005) Hıristiyanlaştırma efsaneleriyle de (*REA*rm., t. 9, 1972, t. 17, 1983) ilgilenen *Analecta Bollandiana*, t. 80, 1962 içinde.

G. Winkler tarafından incelenen Maşdots ve V. yüzyıla ait kaynakça, *Koriwns Biography des Mesrop Mastoc*, Roma, 1994. 1996'da Sinai'de bulunan Ağvank metinleri hakkında, bkz. Z. Aleksidzé ve J.P. Mahé, "Ağran yazısının şifre çözümü", *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 2001, s. 1239-1257; yazının bulunması ve sonuçları hakkında bkz. J.P. Mahé, "Ermeni alfabesi ve çevirmen azizler", *L'Alphabet arménien*, Sahag Mesrop Kültür Merkezi, Marsilya, 2006, s. 39-76. 451 ve 482 ayaklanmaları hakkında, K. Yüzbaşıyan, *Avarayr muharebesinden Nvarsag antlaşmasına* (Ermenice), Erivan, 1989.

Khalkedon ve VI. yüzyıl: Katolikos Karekin Sarkissian tarafından sunulan Ermeni Kilisesi'nin bakış açısı: *The Council of Chalcedon and*

the Armenian Church, Londra, 1965. Dogmalar tarihi için, *Histoire des conciles oecuméniques du Dumeige*'de yer alan monografiler, t. 1-3, Paris, 1961-73. *Das Konzil von Chalkedon*, A. Grillmeier-H. Bacht içinde, t. 2, Würzburg, 1953, V. Inglisian, *Narration* ve Arseni Sapareli, *Ermeni ve Gürcülerin ayrılması üzerine* (Gürcüce), Alexidzé, Tbilissi, 1980. J.-P Mahé'de dönemin kaynakları ile sonraki yorumları arasındaki ayrım, "VII. yüzyıl başında Ermeni-Gürcü kopuşu ve IX-XI. yüzyılların yeni tarihyazımları", *Il Caucaso: cerniera fra culture dal Méditerraneo alla Persia*, Spoleto, 1996, t. 2, s. 927-961.

Edebiyat ve sanatlar için: K. Zarbhanalyan, *Eski Ermenice çeviriler kataloğu* (Ermenice), Venedik, 1889 ve *Antik Ermenistan Tarihi (IV-XIII. yüzyıl)*, Venedik, 1897, temel, M. Geerard tarafından kısaca gözden geçirilen ve güncellenen, *Clavius Patrum Graecorum*, Turnhout. Genel kaynakça: bkz. R. W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 A. D.*, Turnhout, 1992. B. Coulie, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits arméniens*, Turnhout, 1992 içindeki kaynaklara uzanmayı mümkün kılan bilgiler. M. Abeğyan, *Yapıtlar* (Ermenice), 7 cilt, Erivan, 1966-75, pagan Ermenistan'ın halk geleneklerinin deneyimine ilişkin metinlerin bilgisi. R. W. Thomson, *Studies in Armenian Literature and Christianity*, Aldershot (Variorum), 1994 tarihsel ve dini kökleşmeyi aydınlatır.

J.P Mahé'den kaynaklı sentez dizisi, *Travaux et Mémoires (Collège de France)*, t. 10, 1987, s. 159-206 , "VII. yüzyılda Ermenistan'da yükseköğrenim ve eğitim dönemleri"; "Çeviri ve metin yorumu: Ermeni örneği üzerine düşünceler", *Mélanges Antoine Guillaumont*, Cenevre (*Doğubilim Defterleri* 20), 1988, s. 243-255; "Azizlerin hayat öykülerinin *Kutsal Kitap* açısından meşrulaştırılması", *Mélanges Jacques Fontaine*, t. 1, Paris, 1992, s. 29-43; "Musa ile Muhammed Arasında: Ermeni tarih yazımı üzerine düşünceler", *REArm.*, t. 23, 1992, s. 121-153; "Ermenistan ve Kilise Babaları: tarih ve kullanım kılavuzu", J.-Cl. Fredouille ve R.-M. Roberge, *La Documentation Patristique*, Paris-Québec, 1995, s. 157-179.

Sanat hakkında en iyi sentezler: S. Der Nersessian, *L'Art arménien*, Paris, 1977; *Études byzantines et arméniennes*, Gülbenkyan Vakfı, 2 cilt, Louvain, 1973; J.M. Thierry, P. Donabédian, *Les Arts arméniens*, Mazenod, Paris, 1987. J.M. Thierry, *Répertoire des monastères arméniens*, Turnhout, 1993 içindeki anıtların (ve giriş kaynakçası) tam listesi. Arap öncesi döneme ait fotoğraflar, plan ve taslaklar, M. Hasratian, *Early Christian Architecture of Armenia*, Moskova 2000. T. Greenwood tarafından yayıma hazırlanan bu dönemin taş yazıtları, "A Corpus of

Early Medieval Arrnenian Inscriptions", *Dumbarton Oaks Papers* 58, 2004, s. 27-91. Ermeni sanatının orijinal ve kavrayışlı ayin ve tefsir yaklaşımları, Th. F. Mathews, *Art and Architecture in Byzantium and Armenia*, Aldershot (Variorum), 1995.

V
Arap Hâkimiyeti ve Ermeni Özgürlükleri (VII.-IX. Yüzyıl)

Ermenistan'da Sasani hâkimiyeti VI. yüzyılın sonundan itibaren zayıfladı ve Araplar Muhammed'in ölümünün (632) ardından genişlemeye başladıkları sırada tamamen yok oldu. Aniden çöken Sasani İmparatorluğu'nun elinden alınan topraklarda, Bizans İmparatorluğu'ndan zahmetsizce koparılan Hıristiyan illerinde (Mısır, Suriye, Ermenistan) yeni fatihlerin alanı oluştu. Bundan böyle onlarla Bizanslılar arasında ritimleri Yakındoğu'nun yaşamını derin bir şekilde belirleyen bir çatışma vuku buldu. Konstantinopolis'e karşı yapılan büyük Arap seferlerine, VIII. yüzyıldan itibaren, daha sistemli bir yağmalama harekâtı eklendi ve imparatorluk buna, elinde tutabildiği Anadolu'nun savunusunu yavaş yavaş ve bölge bölge örgütleyerek cevap verdi. Dolayısıyla doğal sınırlar boyunca yavaş yavaş bir denge kurulabildi; bu denge de ancak IX. yüzyılın ikinci yarısında, Bizanslılar Müslüman hâkimiyetine geçen toprakları yeniden fethetmeye giriştiklerinde bozulacaktı.

Bundan böyle Ermenistan'ın yaşamı bu yeni bağlamda gelişti. Ağır Bizans vasiliğinden kurtulan Ermeni dünyası bir Arap valinin yetkisi altında VIII. yüzyılda bir halifelik iline katılmadan önce, ilkin İslam'ın alanında yer aldı. Patlak veren Ermeni başkaldırılarının en önemli sonucu büyük ailelerin karşılıklı ağırlığını kesin olarak değiştirmek ve ilerleyen gelişmeyi yeni yerel güçlerin temeli, Arap unsurları yani emirliklerle desteklemek oldu. Valiler ile Arap emirleri arasında gelişen üç aile, Pakraduniler, Ardzıruniler ve Sünikler IX. yüzyılın ortasına sıkıca kök salmış gerçek prenslikler oluşturmayı başardı. Böylelikle Bizans saldırılarının sürmesi halifeyi Ermenilere belli bir özerklik bırakmaya sevk etti: 884'te (bazılarına göre 885) Aşod Pakraduni, halifenin talebiyle, Arşaguni büyüklerini akla getiren ancak X. yüzyılda birden ortaya çıkan belirsizlikler bakımından zengin, saygın bir unvan olan Ermenistan kralı oldu.

BİZANS MI İSLAM MI?

Bizans Ağırlığı

Arapların Ermeni topraklarında ilk ortaya çıkışlarının arifesinde eski Arşaguni Krallığı, Bizans ve Pers hâkimiyeti arasında sürekli fakat IV. yüzyıl sonunun paylaşımını yaratmış olan koşullara benzemeyen şartlarda paylaşılmıştı.

571-591 arasındaki uzun Bizans-Pers savaşlarına son veren 591 antlaşmasının sınırı Konstantinopolis lehine değiştirmesinden itibaren Bizans etkisi orada egemen olmuştu. Persler yalnızca doğu bölgelerini muhafaza ettiler: Vasburagan, Sünik, Tıvin civarı. Bizanslılar Fırat'ın her iki yukarı kolundan vaktiyle ilhak edilen illere bağlanan merkez ovanın tümüne yayıldı. Konstantinopolis etkisi, sırasıyla Aras ve Murat (Doğu Fırat) vadileri ve yollarını gözetlemekle yükümlü Yukarı Ermenistan'da Theodosiopolis (Garin) ve IV. Ermenistan'da Melitene'den itibaren kendini gösteriyordu. Güney toprakları Amida'nın (Diyarbakır) çevresine, Mezopotamya bölgesine katılmıştı. Bizans iktidarı 591'de edinilen topraklara çok daha az yerleşmişti ancak, eski ya da yeni olsun Bizans hâkimiyeti Ermenilerin çoğunluğuna benimsetiliyordu.

Bununla birlikte Persler ve Bizanslılar, Ermeni ovasını onların imparatorluklarının yapılarıyla tam anlamıyla bütünleştirmekten vazgeçmişler ve oraya az ya da çok hızlı bir şekilde yerli sorumlular yerleştirmişlerdi. Böylelikle Pers tarafında, VI. yüzyıl sonunda, Pakraduni ailesinden seçilen ve bir *ısbarabed*'in ("başkomutan") eşlik ettiği bir "kral naibi" (*marzban*) ortaya çıkmıştı. Bizanslılara gelince, 629'dan itibaren bir *işkhan*, yani öncelikle sivil olan görevlerini yeni ilhak edilen topraklarda pek gösterme zamanı bulamayan bir "prens" atadılar.

Aslında Pers İmparatorluğu 636'dan başlayarak Arapların darbeleri yüzünden çöktü; Persarmenia (Pers Ermenistan'ı anlamında) bu nedenle artık ne hükmeden ne de koruyucuydu ve 640'tan itibaren Ermenistan'a yapılan ilk Arap akınları, doğu kısmında, gerçekten bağımsız olan bir toprağı etkiledi. Buna karşın orta ve batı bölgelerinin savunusu Bizans İmparatorluğu'na düşüyordu fakat, aynı anda Anadolu'ya ve denize saldırdığından Ermenilere pek ilgi göstermedi. Dolayısıyla Ermenilerin kaderi büyük ölçüde onların ellerindeydi; ülkeyi savunma ve pazarlık yapma durumuna getirebilen toplumsal ve politik (*nakharar*'lar, *işkhan*, *marzban*, *ısbarabed*) yapıları ellerinde bulunduruyorlardı ve ilk Arap baskınlarından itibaren, *nakharar*'ların hepsi onlardan birinin, kaynakların kendisinden bir *işkhan* olarak

bahsettiği *ısbarabed* Teotoros Rışduni'nin otoritesini tanımıştı. Böyle bir konsensüs acil tehlikenin ciddiyetiyle ilişkiliydi fakat aileler arasındaki geleneksel rekabet *işkhan*'a yalnızca kırılgan bir temel sağlıyordu.

Ermenilerin Seçimi

Savunma ve müzakere aslında ilk yirmi yılı belirledi. 640'tan 644'e kadar pek çok Arap seferi Mezopotamya ve Azerbaycan'dan başlayarak Ermenistan'ı etkiledi. 6 Ekim 640 tarihli Tıvin yağması bunun en önemli bölümü oldu. Etkilenen topraklar güney bölgeleri, IV. Ermenistan, Van Gölü kıyıları ve Persarmenia idi. Esas olarak, güneyde Ağtzınik hariç, işgale dönüşmeyen baskınlar söz konusuydu. Birkaç yıllık bir duraklamanın ardından, 650'de yeni bir saldırı *işkhan* Teotoros'u boyun eğmeye ve Suriye'nin Arap valisiyle bir antlaşma yapmaya yöneltti. Fakat İmparator Konstas tarafından kumanda edilen bir Bizans seferini takiben, Araplar 654'te, Doğu Gürcistan ya da Ağvan kentlerinin yaptığı gibi, birbiri ardına teslim olan Ermeni kentlerinin sistemli olarak azaltılması seferi başlattı. Araplar Ermeni bir *işkhan*, Hamazasp Mamigonyan'ı atadı ve 661'de bir *nakharar* meclisi ülkelerinin Araplara itaat etmesini kabul etti. Hâkimiyet değişimi böylelikle yirmi yıllık bir zaman zarfında gerçekleşmişti. Böyle bir olayın anlamı ve erimi aza indirgenemez.

Bizanslılar ile Ermeniler arasında 640'tan 661'e kadar hiçbir uzlaşma mümkün olmamıştı, zira imparatorluk Ermenistan'ı Bizans toprağı olarak kabul ediyorsa, Ermeniler de Bizanslıları yabancı olarak görüyordu. 591'den sonra aralarında yakınlaşma olmadı ve Bizans hâkimiyetinin Pers hâkimiyetine geçişi büyük bir düş kırıklığına da yol açtı. Önceki yüzyıllarda Perslere karşı pek çok isyan patlak vermiş ve Zerdüşt zulmü bu isyanlara dini hatta ulusal bir boyut kazandırmıştı. Oysa Perslerin 591'de geri çekilişi sonuçta asla bir kurtuluş olarak anlaşılmadı: Ermenistan bölünmüş ve politik olarak bağımlı kalmış, bilhassa Bizanslılar yeni alanlarına Khalkedon doktriniyle birleşme taleplerini getirmişlerdi. İlk Arap saldırılarına, iman birliğini güçlendirerek askeri eylem güçlüklerini aşma niyetindeki Bizanslıların yeni dinsel baskıları eşlik etti. Bu politika Batı Ermenistan'ın bazı kesimlerinde olumlu yankı buldu fakat genel olarak nüfus Khalkedonculuğun yabancı, Yunanlı karakterine bilhassa duyarlıydı. Tıvin'de İmparator Konstas tarafından organize edilen Yunan ayin düzeni karşısında Ermenilerin çekinceleri bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Son kertede bu dini gereklilikler Ermenistan'ın Arap baskınlarına karşı hiçbir reel korunma çabasını artırmadı; Bi-

zanslılar Kilikya gibi Anadolu topraklarını savunmaya gitmek için Ermeni destek birliklerini bile kullandı.

Arap otoritesinin Ermeniler tarafından tanınması, Doğu'nun Khalkedoncu olmayan Hıristiyan nüfusunun Araplardan yana ya da daha çok Yunanlılara karşı yaptığı genel seçimin özel bir durumundan başka bir şey değildi. Ermeniler bu tutumda, Yakubi (monofizit) ya da Nesturi Süryaniler ve Mısır Kıptileri tarafından geride bırakıldı.

Aslında Araplar tarafından getirilen rejim Ermeniler için bazı avantajlar içeriyordu. IV. yüzyıl sonundan başlayarak ilk defa, güney kıyıları dışında ülkelerinin tümü, yabancı devletler tarafından dayatılan iç sınır olmaksızın kendini birleşmiş olarak buldu. Bundan başka Arap hâkimiyetinin koşulları eski rejimin koşullarından tartışmasız bir şekilde daha hafifti. Ermenistan Arap hilafetinin merkezinde bağımlı bir devlet statüsü elde etti. Haraç ödemekle somutlaştırılan politik boyun eğişlerinin karşılığı olarak, Ermeniler ülkenin Araplar tarafından işgal edilmemesi ve süvari birliklerinin dışarıda kullanılmaması garantisinin yanında, din ve inanç özgürlüğü elde etti. Bu anlaşmanın uygulanması, eski *işkhan* unvanını koruyan ve otoritesini Doğu Gürcistan ve Ağvan üzerinde de gösteren bir Ermeni'ye bırakıldı; Teotoros Rışduni'den sonra bu önce Hamazasp Mamigonyan (655-658), ardından kardeşi Krikor (662-685) oldu. Vaktiyle Persler gibi, hiç şüphesiz Araplar da Hıristiyan değillerdi; din adamlarının bir kısmı bu yüzden bu anlaşmaya cehennemle yapılan bir pakt olarak baktı; ancak VII. yüzyılın önemli tarihçilerinden Sepeos, Muhammed'i, kardeşlerini çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçiren bir Arap, *İncil*'in ilan ettiği Arap genişlemesini ise dinden sapmış Yunanlılara verilen bir ceza olarak kabul ediyordu. Müslümanlarla nasıl yaşanacağı üzerinde düşünmediği bir problemdi; belki de aslında VII. yüzyılın ikinci yarısında Araplar Ermenistan'da pek kalabalık olmadıklarından bu soru sorulmuyordu.

Böylelikle, bu politik değişimlere eşlik eden Ermenistan'ın giderek netlik kazanan tarihsel ve dini birlik iddiası ortaya çıkar.

Çiçeklenme

İlk büyük Ermeni bilgini (610-685) Anania Şiragatsi'nin (ya da bazıları için bir başkasının) hayatının son günlerinde ülkesi hakkında yaptığı tanımlama bunu iyi ortaya koyar. Geçmişin bütün bölünme ve sınırlarını silen, ülkenin reel heterojenliğinden kaçan, karma bir gerçekliğe düzen ve gerçeklik getiren Anania, on beş zengin bölgeye ayrılmış bir Ermenistan ortaya çıkarır: Yukarı Ermenistan, IV. Ermenistan,

Ağtzınik, Duruperan, Mogk, Gorcayk, Barsgahayk (Urmiye Gölü'nün batısındaki bölge), Vasburagan, Sünik, Artsakh, Paydagaran, Udtik, Ayrarad, Kukark, Dayk. Ülke hiçbir zaman böyle bir örgütlenme tanımamıştır ve tanımaz; bu illerden pek çoğu hiçbir zaman Anania'nın onlara atfettiği genişliğe sahip olmamıştı fakat her biri, tamamen ya da kısmen, bir Roma, Pers ya da Bizans iline, bir Arşaguni sınır bölgesine bağlanıyordu. Bölünme ve yabancı hâkimiyeti geçmişi, kendi başına var olan bir Ermenistan inşa etmek, uzun zamandır ayrılmış güney ve batı topraklarını yeniden bütünleştirerek Gürcü, Ağvan ya da Pers nüfusuna sahip bölgelerine taşan bir Büyük Ermenistan tasarlamak için böylelikle telafi edilmiş olacaktı.

Zihinsel olarak tasarlanan bu birlik yalnızca dini planda gerçek bir varlığa sahipti. Bu gerçek anlamda, kendi Katolikos'unun etrafında toplanmış Ermeni Kilisesi'nin, kuruluşunun geleneklerini birleştirdiği ve kutsal emanetleri mucize eseri bulunan Aydınlatıcı Aziz Krikor'un havari Tateos'un halefi olduğunu ilan ederek kendini Apostolik ve Gregoryen olarak tanımladığı VII. yüzyılda olmuştur. Aziz Krikor ve azizeler Hıripsime ve Kayane tapıncı, o zamanlar inşa edilen kiliselerin ikonografi programının gösterdiği gibi, giderek büyüdü. Ermeni Kilisesi, dogmatik formüllerine uygun olarak, 691'den itibaren, Bizanslıların Konstantinopolis'te toplanan bir konsilde onları mahkûm etmek amacıyla kaydetmekten çekinmedikleri ayine ilişkin özgünlüklerinin altını çizdi. Bizans himayesini bir kez uzaklaştırdıktan sonra, her şey sanki Ermeniler kendilerini hiç tanımlamasalar daha iyi olabilirmiş gibi olup bitti. Buna bazı patriklerin papalıkları katkıda bulunmak zorunda kaldı: kendi yapılarıyla ünlü II. Nerses (641-661), takvimin yenilikçisi I. Anastasius (661-667), Ağvan Kilisesi'ne kendini yenilemeyi dayatan I. İsrayel (667-677) ve din ile politikayı birbirinden ayırmayan Müslümanların yanında Ermeni cemaatinin gerçek temsilcisi olarak ortaya çıkan bir *işkhan*'dan fazlası, III. Sahag (677-703).

Mimari bir faaliyetin kendini göstermesi bu dini canlılığı ortaya çıkardı. Bu zenginlik çok az sayıda yazılı kaynağın çözümlemeye izin vermediği fakat Tıvin arkeolojik kazılarının doğruladığı belli bir malzeme bolluğunun işaretiyken, genellikle İslam tarafından Müslüman olmayan bağımlı halklara verilen statünün, ibadet yerlerinin inşasını sınırlandırması ya da yasaklamasının belirgin olması ölçüsünde gerçek bir dini özgürlüğün de işaretiydi. Bütün bir 650 senesi boyunca bu yüzden gerçek bir kopma olmadı. Yüzyılın ilk yarısında Vağarşabad'da Surp Kayane ya da Masdara'da Surp Hovhannes ile başlayan kilise inşaatları, Tıvin'de Surp Sarkis'i inşa ettiren ve eski Arşaguni başkenti

yakınlarında gökyüzü melekleri Zıvartnots'a ithafen bir kilise yaptıran Katolikos Nerses'in idaresinde devam etti. Bu inşa faaliyeti Taliş Kilisesi ya da Arakadzodn'da Talin Katedrali'yle doruk noktasına ulaştı. Yüzyılın ilk yarısı, bu yüzden, paradoksal bir şekilde Ermeni mimarisinin en güzel örneklerinden bazılarının inşa edildiği gerçek bir yeniden doğuş dönemi olarak ortaya çıkar.

Kırmızı, pembe, sarı ya da gri değişik renkli yumuşak taşlardan yapılmış bu Ermeni kiliseleri, dışarıdan bakıldığında iç tasarımlarının karmaşıklığını gizleyen ölçülü ve basit bir görünüm arz eder. Aslında VII. yüzyıl boyunca, yaygın olarak görülen eski tip tonozlu bazilika tarzı kiliseden merkez planda kubbeli kilise tipine geçiş gerçekleştirilir. Kubbe inşasının ortaya çıkardığı teknik problemler uygulamaların çeşitliliğini açıklar: Taliş'teki gibi, yan duvarlara dayalı dört güçlü ayağın üstü kubbeyle kaplı ana kareyi ortaya çıkardığı uzunlamasına bir oda; dikdörtgen ve Otzun'daki gibi sütunların ayrıldığı bir salonda yer alan haçlı ibadethane; Vağarşabad Surp Hıripsime'deki gibi köşe nişli yonca tarzı bir yapı ve bilhassa Zıvartnots'taki çember şeklinde muhteşem bir diğer yonca.

1950'den itibaren, komşu ülkelerin sanatıyla ilişkileri gibi, bu Ermeni mimari formlarının kökeni ve evrimine ilişkin sayısız araştırma devam etmektedir. Bu kiliselerin yarattığı dekor sadedir ve pencereleri taçlandıran kemerlerle –bilhassa içeride– sınırlandırılmıştır. Figüratif yontu sanatı içeride, kimi zaman sütun başlıklarında, yüzeylerde ve kirişlerde ortaya çıkar. Boyalı süslemelere gelince, asla bilgi sahibi olunamaz. Taliş, Mrien, Lembat kiliselerinin anıtsal resimlerinden geriye yalnızca bazı parçalar kalmıştır. Azizlerin temsiline özel bir ilgi gibi, *Eski Ahit*'ten (bilhassa vahiysel rüyalar) alınmış sahnelerin hâkimiyetine vurgu yapılmışa benzer; bunlar aynı zamanda VII. yüzyılda Vrtanes Kertoğ tarafından sanat düşmanlarına karşı gerçekleştirilen bir kitaba da tanıklık eder.

Bununla birlikte, VII. yüzyıl Ermeni sanatının en özgün göstergeleri arasında kökeni çok eski bir Doğu geleneğine uzanan dikili büyük mezar taşlarını hatırlatmak gerekir. Bilhassa yüksek, dikilitaş formunda olan bazıları çıplak bırakılmış kübik bir kaideye dayalıdır; cephelerinden iki ya da üçü, kare ya da dikdörtgen bölmeli kat kat süslemeler içerir: en meşhuru, devasa iki kemer arasına dikilen çifte Otzun dikilitaşıdır. Daha fazla sayıda olan ötekiler daha küçüktür; kaide süslenmiştir ve dikilitaşın yüksekliği bir sütun başlığı gibi hafifçe genişletilmiştir. Figüratif bir temsil, bölümlere ayırmaksızın, dikilitaşın dört yüzünden her birini kaplar.

Ancak, VII. yüzyılın ikinci yarısının Ermenistan'ının yeniden bulunmuş bir birlikte sessizce yaşadığını düşünmek bir hata olacaktır.

Dengesizlikler

Kaynakların güçlükle tespit etmeyi mümkün kıldığı koşullara göre, haraç ödenmesi dışa bağımlılığı yıllık olarak hatırlatmak için söz konusuydu ve soylu Ermeniler yani *nakharar*'lar borçlarını ödememek için en küçük Arap kayıtsızlığını kolluyordu. Öte yandan Bizans-Arap savaşı devam ediyor ve Bizanslılar, yitik bir toprak olarak baktıkları şeyi ele geçirmeyi denemek için halifeliğin her türlü iç probleminden faydalanıyordu; 689-693 yıllarında giriştikleri şey bu oldu. Nihayet, güney ülkelerinin zenginliğine kapılmış ve Hazarlar (Türk ırkı) idaresinde örgütlenmiş Türk nüfusu, kuzeyden başlayarak, Gürcistan, Ağvan, Ermenistan ayrımı gözetmeksizin yağmalamak için 685'ten itibaren düzenli olarak Kafkasya'yı geçmeye başladı. Dış ortam bu yüzden istikrara elverişli değildi.

İç gerçeklikler de çok farklı değildi. Büyük ailelerin liderleri, *danuder*'ler, kralın yokluğunda ve hâlâ esnek yabancı bir egemenlik altında rakip hırslarıyla Ermenistan'ın akıbetini belirleyeceklerdi. Bu döneme ait *nakharar* soylarının tam listesine sahip değiliz; sayıları aracılığıyla –yüzden fazla– ülkenin bir oranda parçalanmasına ve büyük bir yerel durum çeşitliliğine katkıda bulunuyorlardı. *Nakharar*'lar özgür insanlardan oluşan soylulara, şöhretli bir süvari birliğini oluşturan ve köylülerin dünyasına hükmeden *azad*'lara liderlik etmeye devam ediyorlardı. Bir dizi müstahkem mevki beylerin gücünü sağlamlaştırıyordu. Bilhassa soylular sınıfıyla ilgilenen Ermeni kaynakları, sonu gelmez değişiklikler yüzünden gerçek önemleri hakkında fikir edinmenin zor olduğu otuza yakın aile tanıtıyordu; ancak oynadıkları ya da oynayabildikleri politik rol gereği bazı aileler öne çıkıyordu.

En başta gelen hiç tartışmasız Mamigonyan ailesiydi. Daha güneyde Muş ve Pağeş (Bitlis) bölgeleri gibi, Arsanias Vadisi'nde prestijli kent Aşdişad'ı, Müjdeci Surp Garabed'in meşhur manastırıyla birlikte öncelikli olarak Daron'u elinde tutuyordu. Fakat bu ailenin iktidarı Pakrevant'a ve Aras nehrinin her iki tarafında Arşarunik ve Arakadzodn'ın büyük bir kısmına yayılıyordu. Aziz Krikor ailesinin son soyuyla yapılan bir evlilik Yukarı Ermenistan ve Dayk'taki toprakları geri almasını mümkün kılmıştı. Mamigonyanlar böylelikle Fırat ve Aras arasında tutarlı bir toprak bütününe sahip oluyordu ve Tıvin'den Melitene'ye kadar büyük yolda işgal ettikleri merkez konum, toprakları arazilerine sınır olan daha az güçlü ailelere –Ağiovid ve Malazgirt

kentinin geleneksel efendileri olan Kınuniler ya da Ahlat çevresinde Van Gölü'nün batı kıyısında Pıznuniler gibi– kendilerini dayatmalarını mümkün kılmıştı. Etkileri, Arşarunik ve Şirag'da, Aras ile Çoruh arasına yerleşmiş olan kuzeydoğudaki Gamsaraganlara da uzanıyordu: Başkentleri Yervantaşad'dan başlayarak Tıvin'den Garin'e ya da Gürcistan'a giden yolları denetliyorlardı. Toprak ve müttefik bakımından zengin Mamigonyanlar, ataları Vartan'ın 451'deki şanlı ölümüyle dopdolu ve (siyasi olduğu kadar ailesel) sayısız bağlantının onları birleştirdiği Bizanslılara başvurarak kışkırttıkları Perslere karşı giriştikleri belli başlı direniş hareketlerinin örgütlenmesinden kaynaklı bir saygınlıktan faydalanıyordu. Ancak Pers baskısıyla büyük ölçüde zayıflatılmış olan Mamgonyanlar, Bizans hâkimiyetine geçişten yeterince faydalanamadı ve Arapların genişlemelerinin ilk evresinde isteyerek direnişin uzağında kaldı. Bu çekingen tavır ve onların büyük gücü, halifeleri, önce Hamazasp ardından Krikor Mamigonyan'ı *işkhan* olarak atamaya iten gerekçeler oldu. Bununla birlikte aile bir gelenek olarak yabancı himayesine karşı mücadeleyi sürdürmüştü ve iki kez, 656'da ve 680'de *işkhan*'lar haraç vermeyi reddetti. Böyle bir kopma eğilimi, 689-693'te kısa işgalleri sırasında Bizanslıların bir Gamsaraganı *işkhan* olarak atadıkları zaman güvensizlikleri iyiden iyiye artan Araplardan onları uzaklaştırmış olmalıydı. Bununla birlikte Mamigonyanlar VII. yüzyıl sonunda bütün ihtişamını sürdürüyor, toprakları refahlarının kanıtı olan yeni yapılarla zenginleşiyor ve ulusal bir rol oynadıkları, daha da oynayacakları duygusu onları her türlü husumet ve rekabete karşı duyarlı kılıyordu.

Başka hiçbir aile onlarla rekabet etme iddiasında bulunamazdı. Çok eski kökenli Sünikler, isimlerini taşıyan bölgede Koğtan ve Artsakh prenslerine yayılan bir iktidarı koruyorlardı ancak büyük ölçüde Azerbaycan'a yerleşmiş olan Arapların çok yakın çevresinin dengelediği belli bir özerkliğin cazibesine kapılmışlardı.

Van Gölü'nün doğusunda bu, infilak demekti. Rışduniler güney yerleşimleri aracılığıyla ayrıcalıklı olarak güney yollarını denetliyordu; bu yüzden, doğrudan ve ivedilikle Arap baskınlarının tehdidi altında kalarak, *nakharar*'ların çoğunun desteğiyle savunmayı örgütlemişlerdi; bu da Arapları onları müzakereci olarak kabul etmeye ancak aynı zamanda yüz çevirmeye ve 661'de zayıflatmaya sevk etti. Böylece, Arap hilafetinin geri kalanı ile Ermenistan arasına artık hiçbir güç girmiyordu ve Ardzıruniler, VI-VII. yüzyıllara ait biraz genişletilmiş bir şecerenin ortaya koyduğu gibi, Ağpag'ta vasat bir öneme sahipti.

Yukarı Ermenistan'da, Isper [İspir] dolaylarından gelen Pakraduniler hiçbir bölgeyle özdeşleşmiyor ve henüz Mamigonyanların önceliğini tehdit edecekmiş gibi görünmüyorlardı. Hiç kuşkusuz VI. yüzyıl sonunda Khalkedonculuğun büyük rakibi *marzban* ("vali") Sımpad'la birlikte ün kazanmaya başlamışlardı ve malları Yukarı Ermenistan'da Kogovit'e, Koğtan'a, IV. Ermenistan'a, Gorcayk'a dağılmıştı. Araplar yeterince tanınan ama yeterince güçlü olmayan Pakradunilere, ikide bir Mamigonyanları şikâyet etmelerinin gerekmesinin ardından, 685'te bir *işkhanat* [prenslik] verdi. II. Aşod o sırada başkentini Tarünk'ten Kogovit'e yerleştirdi. Bizans fasılasının ardından, 693'te yeğeni VI. Sımpad *işkhan* oldu. Pakraduni ailesinde bir yarı-verasetin ortaya çıkması Mamigonyanları kızdırmadan gerçekleşmedi.

Mamigonyanların endişeleri, kendini dönüştüren Arap himayesi birkaç yılın bitiminde hâlâ Pakradunileri destekler göründüğü zaman, VIII. yüzyılda büyüyecekti.

VIII. YÜZYIL ERMENİ İSYANLARI

Eğilimler

Bizans hâkimiyetinin ortadan kalkmasının yaratmış olduğu görece elverişli durumun değiştiği kesin anı söylemek zordur. Ermeni ve Arap kaynakları Abdülmelik hilafetinin (685-705) işareti olan değişikliklerin altını çizmek konusunda uzlaşır: Birinciler ona Ermenistan'ın ilk Arap valisi adını verir, ikinciler Arapların isyancı Ermeniler yüzünden ülkeyi yeniden fethetmek zorunda kaldıklarının altını çizer. İsyanlar ve merkezi yönetimin güçlendirilmesi VIII. yüzyılla yakından ilişkilidir.

Üç isyan Ermeni kaynakları tarafından doğrulanmıştır. 703'te Pakraduniler arasında Kogovit'te bir hareket patlak vermiş ve buna Rışduni ve Gamsaraganlar arasına yayılan eylemler eşlik etmiştir. 743'ten 750'ye kadar Ermenistan, Mamigonyanların teşvikiyle Vasburagan'da doğan ve belli bir genişlemeye ulaşan ikinci bir isyan yaşadı. Nihayet Mamigonyanlar 774-775'te bütün bir Ermenistan boyunca Arap karşıtı bir hareketi teşvik ettiler.

Bu ayaklanmalar Sasani karşıtı hareketlerin basit bir tekrarı olarak anlaşılamaz; geç ortaya çıkmaları yalnızca Ermenistan'a değil, İslam'ın denetlediği alanın tümüne etki eden bir olgunun gelişimiyle aynı ana denk düşer: İç gerilimleri yaratan veya her yerde uyandıran merkeziyetçiliğin güçlendirilmesi. Bu güçlendirme ilerici oldu, VII. yüzyılın sonundan itibaren, fethedilen bölgelerde Araplar yararına örgütlenen ve başkent tarafından sıkı bir şekilde denetlenen iller

yaratan Damas [Şam] Emevi halifelerinin yönlendirmesiyle başladı. Ancak Müslümanlar tarafından dinsizlikle suçlanan Emevi rejimi zayıflamakta gecikmedi; 750'de Abbasiler iktidarı ele geçirdi ve halifelik iktidarının uygulamasını daha dini bir anlama kaydırmaya yeltendi. Bölünmelerle birlikte VII. yüzyıldan itibaren uygulanan İslam'ın öğretisel hazırlığı, onu Hıristiyanlar için daha endişe verici bir din haline getirdi. Böyle dönüşümler kaçınılmaz bir biçimde Ermenistan'a yansıdı; bunlar, VIII. yüzyılda Ermenilerin yaşamını belirlemiş görünen fakat birbirlerinden oldukça derin bir şekilde ayrılan isyan hareketlerinin ortaya çıkmasını açıklar.

Arminiya

Ermenistan'ı içine alan bir Arap ilinin yaratılması tam olarak tarihlendirilebilir bir reform değildir; hiçbir kaynak bundan bahsetmez. Bazı Ermeniler arasında sempati uyandırmış olduğu için halifelik iktidarını kaygılandıran ve onu, o zamana kadar Ermenistan'a atfedilen rejimi 699-701'e doğru değiştirmeye azmettiren Bizans girişiminin (689-693) ardından araya girer. Bağımlı bir devlet olmaktan vazgeçen bu il, Doğu Gürcistan (Kartli) ve Ağvan ile birlikte Arminiya adı verilen bir ile katıldı ve Tıvin ya da Partav'da [Barda] ikamet eden, Ermenilerin *vosdigan* adını verdikleri bir Arap valinin yetkisi altındaydı. Son derece Araplaşmış Cezire (Cizre) iline bağlanan Ağtzınik ve Gorcayk'ın güney toprakları bu ile sızıyordu. Bu yüzden büyük yenilik, ülkeyi halifeliğin yararına örgütlemeye kararlı doğrudan ve sürekli bir Arap idaresinin bizzat Ermenistan'da yerleştirilmesi oldu; bu da gelirleri dikkatli bir şekilde toplamak, askeri olanakları kullanmak ve bunu Damas'ta [Şam] tanımlanan genel bir politikanın gerekliliklerine uyarlamak demekti. Ermeni topraklarının kadastro çalışmasına girişildi; vergiye dönüşen haracı almak için memurlar ortaya çıktı; Tıvin, Garin, Arsamosata'da (Arşamaşad) askeri garnizonlar kuruldu ya da desteklendi.

Böyle bir dönüşümün somut koşulları hakkında çok az şey bilinir fakat *işkhan*'a ait –böylelikle Doğu Gürcistan ve Ağvan üzerindeki bütün haklarını yitirir– iktidarın zayıflamasını, *nakharar*'ların geleneksel iktidarlarının azaltılmasını, yakın ve görünür bir iktidar tarafından vesayet altına alınmalarını içeriyordu. Bu bir Arap valisi tarafından haksız muamele gören *işkhan* Pakraduni VI. Sımpad'ın 703'teki isyanını ve 705'te ardı sıra gelen zalim baskıyı açıklar: Çok sayıda *nakharar*, Arapların daha sonra ateşe verdikleri Nahçivan ve Khram'daki iki kiliseye hapsedilir. Ancak bu otorite gösterisinin ardından, Emevi iktidarı

askeri bakımdan Arminiya'nın korunması için kaçınılmaz olan *nakharar*'larla işbirliğine gitme kartını oynamakta istekli göründü; varlıklarını tanıdı, öyle ki yurdundan edilen Sımpad geri döndü ve *işkhan* unvanını yeniden ele geçirdi.

Kırk yıl boyunca sükûnet hâkim oldu; Bizanslıların müttefiki olan ve Hazar'ı boylu boyunca geçerek ya da Alanlar'ın kapısından (Kafkasya'ya meşhur geçiş yolu) bölgeyi talan eden Hazarların saldırılarıyla bilhassa allak bullak edilmişti; bu da Arapları Derbent ve Tiflis'te sağlam garnizonlar kurmaya sevk etti.

Emeviler Ermenistan'da, Bizans karşıtı tutumla olduğu kadar hoşgörüyle de Kilise'nin ayrıcalıklarına saygı göstermeye devam etti. Katolikos, Müslüman varlığının damgasını vurduğu Tıvin kentini terk etti; fakat her türlü görev ya da idari uzlaşma yükünden –*nakharar*'ların varlığıyla– kurtulmuş cemaatin dini temsilcisi olarak otoritesinin kabul görüp güçlendirildiğine şahit oldu, bu da bazı papalık sürelerine katkıda bulundu. En önemlisi, Kilise'nin örgütlenmesini desteklemek için özgürce iki konsil toplayan ve ilk defa Ermeni kilise hukukunu sistemleştiren Otzunlu Hovhannes'inki oldu (718-729). Sevan Gölü'nün güneydoğusunda Magenots Manastırı o zamanlar ayin düzeninin güzel örgütlenişiyle parlıyordu; sonradan Sünik piskoposu olan, öğretisel çalışmalarıyla ünlü Stepannos'un incelemelerinin bir kısmını yaptığı yer orasıdır.

Kiliseye heretik hareketlerce karşı çıkılması bizzat onun bağrında vuku bulmuştur; müminlerin ibadetine sunulan aziz resimlerini parçalayan sanat düşmanı bazı tarikatlar VII. yüzyıl sonunda bölgesel olarak ortaya çıkmıştı ve VIII. yüzyılın ilk çeyreğinde, maniheizmin ve messalianizmin mirasçıları, Otzunlu Hovhannes tarafından mahkûm edilen Paulikianoslardan [Pavlikyanlar] ilk defa kesin olarak bahsedilir oldu. Resmi Kilise onların peşine düştü. Ermeni Hıristiyanlığı bu yüzden Arminiya ilinin yaratılmasından zarar görmedi; takvim bütün bu dönem için yalnızca iki şehidi, Tıvin'de Tavit ve Koğtan'da Vahan'ı unutmadı; ilki Hıristiyanlığa dönen bir Pers, ikincisi terk ettiği İslam dininde yetişmiş bir Ermeni'ydi: Araplar onları Hıristiyanlar değil dönekler olarak vurdu. Bu yüzden orada işkenceye dair hiçbir kanıt yoktur. Bizans'a başvuruyla sonuçlanan ilk Ermeni isyanları da gerçek bir dini boyut sunmadılar. Açıkçası, bilhassa 730'dan sonra, daha önce Ermeni Kilisesi tarafından mahkûm edilen ikon düşmanlığı imparatorların resmi onayıyla imparatorluk içinde geliştiğinde, Ermeni din adamları Bizans otoritesinden asla bir karşılık beklemek zorunda kalmayacaktı.

Böylelikle yeni rejim kendini kabul ettirebildi. Bazı aileler duruma memnuniyetle intibak etti. *İşkhan* III. Aşod'la birlikte Pakraduniler 732-740 arasında Hazarlara karşı girişilen Arap seferlerinin zaferi ve maddi kazanımına doğrudan ortak oldu. Kendi alanlarını Van Gölü yakınlarına ve Daron'a kadar genişletmeyi bile başardılar. Buna karşın öteki aileler –Mamigonyanların durumunda olduğu gibi– Pakradunilerin ya da Emevilerin bir müttefiki gibi görüneceklerinden kendilerini dezavantajlı saydılar.

Mamigonyanların Yenilgileri

Mamigonyanların hoşnutsuzluğu 740 yıllarında açıkça ortaya çıktı. Krikor ve Tavit Mamigonyan kardeşler bir Pakraduni olan *işkhan* Aşod'un atanmasını 732'de protesto ettikleri için Yemen'e sürgün edilmiş, hasımları da bazı yeni ilhaklar için bundan faydalanmıştı. 730'daki geri dönüşleri Emevilerin zayıflamasının başlangıcıyla çakıştığından, iki kardeş Vasburagan'a yardım etmeye girişti ve *işkhan*'ı katletmeye çalıştı; Krikor *ısbarabed* olarak atandığında rahatladılar. Fakat 747'de Emevilerin çıkardığı güçlükler giderek arttığından ve Tavit idam edildiğinden, Krikor bir eylem başlattı ve öteki aileleri Bizanslıların desteklediği bir bağımsızlık savaşı için bir araya topladı. Fakat kötü bir başlangıç yapan bu birlik kısa sürdü; bir süre projeye katılan Aşod ayrıldı ve Krikor bunu onun gözlerini kör etmekle cezalandırdı. Önde gelen liderlerin yaralanması, ölümü ya da uzaklaştırılması gerçek bir Arap eylemine gerek bile olmadan sona eren hareketi yavaşlattı. 751'deki geç Bizans müdahalesi yalnızca Melitene (Malatya) ve Garin müstahkem mevkilerinin yıkılmasıyla sonuçlandı.

Sonuç olarak Araplara karşı pek çok isyan oldu fakat bu müdahale, iktidar adına mücadelede eşit olmayan bir şekilde desteklenen iki aile arasındaki bir çatışmadan doğmuştu. İkinci derecede bir Arap karşıtı boyut ortaya çıktığı zaman özel bir kin hakkını kullanmakta gecikmedi ve her şeyden önce kişisel çıkarı kollayan aileler arasında kurulan birlik kırılgan hale geldi. Ardzıruniler kendi otoritelerini Van Gölü'nün doğu kıyılarına yerleştirmeye başlamak için bundan faydalanmayı bildi.

Sonu Abbasilerin yeni hanedanının ortaya çıkmasıyla çakışan bu isyan, iki hasım aileyi hemen zayıflatmaya başladı; topraklarının bir kısmından yoksun kalarak, ileriki yıllarda sağlam muhalefet temelleri oluşturmanın maddi olanaklarını böylelikle yitirdiler ve Arap denetimi kuvvetleri çöken bir Ermenistan'da daha sınırlı gerçekleşebildi. Düşmüş halifelik hanedanı tarafından desteklenen Pakraduniler, Ko-

govit ve Vasburagan'daki mallarını terk etmek zorunda kaldı ve kör Prens III. Aşod ve kuzeni, Daron'un efendisi kuzeni Sahag'ın yanında zor zamanlar geçirdiler. Çok açıkça Bizans yanlısı olan Mamigonyanlar büyük kaybeden oldular ve yalnızca Pakrevant ve Dayk'ta barınabildiler. Yeni Abbasi valileri hepsine ağır vergi yükümlülükleri getirdi. Genel olarak halifenin oğlu ya da kardeşi olan tek bir liderin yetkisiyle hareket eden Kuzey illerinin tümü (Arminiya, Azerbaycan, Cezire) aslında, halifelerin yeni başkenti Bağdat'ın kurulduğu Irak'ın korunması için gerekli bir bölgeler bloğunu oluşturuyordu. Her türlü yerli isyanı ortadan kaldırmak, bütün Müslüman ayrılıkçıları uzaklaştırmak, yeni rejimin gençleri tarafından teşvik edilen Bizans ve Hazar saldırılarının destek bulmasını engellemek gerekiyordu. Arap askeri mevcudu böylelikle artırıldı, Melitene ve Garin yenilendi ve Arap kabilelerinin Cezire'den (Ağtzınik'in güneyi) başlayarak nüfuz etmesi dahi yüreklendirildi. Arapların doğrudan bu harekete yansıyan yağmalarının Vasburagan'da neden olduğu karışıklıklar, Nıkhan'ın güçlü konumunu elinde tutan üç Ardzıruni kardeşin tepkisine yol açtı; 762'de üçü de öldürüldü fakat güçleri, Güney Ermenistan'ın en önemlisi olarak ortaya çıkmaya başlayan bir ailenin alanını yine de korumuştu.

Bu denetim koşullarında, genellikle *ısbarabed*'inkinin yerini alan *işkhan*'ın (ya da Ermenistan "prensi") görevi imrenilir olmaktan uzaklaştı. Pratik olarak, 753'ten 770'e kadar Daron Pakradunisi Sahag'a, daha sonra Kör Aşod'un oğlu, kuzeni VII. Sımpad'a dayatılan bu görev en ufak bir indirim olmadan *nakharar*'ların sağladığı askerlik hizmetini elde etmekten ibaretti. Pek çokları Bizans topraklarına göç etmeyi tercih etti.

Böylelikle 774-775 başkaldırısı, vergi ihlallerine (pek çok memur Ardavazt Mamigonyan ve Muşeğ tarafından katledildi), Arap askerleri tarafından getirilen keyfi uygulamalar ve düzensizliğe karşı bir gerilla protestosu olarak başladı. O sırada müstahkem mevkilerden itibaren bazı *nakharar*'lar ve onların takipçileri tarafından sürdürülen bölgesel eylemler söz konusuydu. Ardından Tıvin garnizonu karşısında bir zafer, özellikle Pakrevant'ta daha genel bir hareketi tetikledi. Çabucak yayılması Arap varlığının dayanılmaz hale gelen karakterini iyi ortaya koyuyor ancak ani oluşu, örgütlenmeye ve stratejiye çok az yer bırakıyordu; Bizanslılar Bulgar meseleleri yüzünden Balkanlarda alıkonmuşken, yakın zamanda güçlendirilen Garin'i ele geçirme kararı onun gerçekdışılığını da gösteriyordu. Birlik hâlâ eksikti; tedbirli Ardzıruniler Vasburagan'da yalıtılmış ancak etkili eylemlerle yetindi, Pakraduniler bölündü ve yalnızca *işkhan* VII. Sımpad gerçekten Mamigon-

yanların yanında yer aldı. Büyük bir Arap seferi Arceş ve Pakrevant'ta meydana gelen arka arkaya iki karşılaşmada ovanın denetimini ele geçirdi. İki büyük aile, liderleri Muşeğ ve Sımpad da dahil olmak üzere orada en iyi adamlarını kaybetti.

Bu son isyanın sonuçları ağır oldu. Haddi hesabı olmayan ölümlere ve hesaplanması mümkün olmayan maddi hasarlara, bu kez 775-785 yıllarında açıkça ortaya çıkan, hiç durmadan zayıflatmak üzere büyük ailelerin başını ezen ve yeni Arap yerleşimleriyle valilerin iktidarını güçlendiren Arap iradesi de eklendi.

Mamigonyanların soyağacı tablosuna bir göz atış hangi noktada devrildiklerini ortaya koyar. Pek çoğu öldü ya da göç etti; küçük bir kol bir süre Pakrevant'ta barındı ve son mirasçılarından biri, kurtuluşu bir Arap lideri olan Cahap'la evlenmekte buldu. Onlarla birlikte, mallarını Arşarunik ve Şirag'ta satan ve yeni koruyucular arayan eski müttefikleri Gamsaraganlar da zayıfladı; bu arada Kınuniler Ağiovit ve Malazgirt'i terk ediyordu. Pakraduniler bütün varlıklarını ve Daron'u, yalnızca küçük Mogk mıntıkası dışında, Doğu Ermenistan fetihlerini yitirdi ve kuzeybatıya çekildi. Vasat yerleşimlerinin karşısında, güneydoğuda, görünüşte daha güçlü Ardzırunilerin yerleşimi bulunmaktaydı; isyan sırasındaki ihtiyatları, öncelikle Vasburagan'daki hegemonyalarını sağlama almalarını mümkün kılmıştı fakat 785'te sıraları gelince cezalandırılmalarına neden olan belki de bu yükselmedir: İki kardeş Ardzıruni, Sahag ve Hamazasp şehit edildi, üçüncüsü ancak din değiştirerek paçayı kurtardı. Dolayısıyla Araplar kendilerini dayatmak için zorunlu olarak İslam'a dönmeyi kullanmaktan artık çekinmiyorlardı; Ermeni Kilisesi için bunda Sasani egemenliğinin en karanlık zamanlarını hatırlatan bir tehlike vardı. Aynı politik ve dini egemenlik politikası Doğu Gürcistan'ı da etkiledi. Ermenistan'da olduğu gibi orada da *işkhan*'ın işlevinin ortadan kalkması *nakharar*'ları hesaba katma konusunda Arap reddini açıkça ortaya koydu.

Bilhassa Balkan meseleleriyle meşgul olan Bizans imparatorları müdahale etmedi ve harekete geçmediler. Ermenistan'ın kuzeyinde Kuzey Anadolu Dağları'nın bir kısmına ve Trabzon kıyı şeridine egemen olsalar da, geleceğin Khaldaia Theması (idari ve askeri bölge) olan bu bölgenin bilhassa savunmaya yönelik bir işlevi vardı ve sayıları giderek artan Ermeni göçmenleri kabul ediyordu. Bizanslılar için Khaldaia'dan itibaren harekete geçme olanaksızlığı, onları teorik olarak Bizans kalan Batı Gürcistan'da bağımsız bir devlet ve zorunlu olarak Araplardan kaçan tek Kafkasya bölgesi Abhazya Krallığı'nın örgütlenmesine izin vermeye sevk etti.

VIII. yüzyılın sonuyla birlikte bir çağ kapanıyordu ve bu çağ Mamigonyanların üstünlüğünün, rekabetlerin kaynağı olan bizzat sayıları yüzünden Araplar karşısında zayıflamış *nakharar*'ların bir ölçüde dağılmalarının da çağıydı. Ülkenin güçlerinin yeniden inşası gerekliydi; bu da, şimdiye dek gölgede kalmış üç aile, Pakraduniler, Ardzıruniler ve Sünikler etrafında gerçekleşecekti.

Dönüşümler

Pek çokları Ermenistan'da sürüp giden değişikliklerin ciddiyetinin farkına vardı ve pek çok eser dini endişeyi, birlik ihtiyacını fakat aynı zamanda hayatta kalma kararlılığını ve mücadele etme iradesini ifade edebildi. En uzak olarak en yakın geçmişe yansıtma, geleceğe inancı kurdu.

Vartabed Ğevont VIII. yüzyıl sonundan itibaren *Badmutyun* [Ermenistan'da Arapların Savaşları ve Fetihlerinin Tarihi] adlı eserini yazdı. Öyküsünün çerçevesini VII. yüzyıldaki ani bir Ermeni direnişinin ve VIII. yüzyıl isyanlarının etrafında kurdu ve özellikle bu isyanlara, Ardzıruni prenslerinin şehit edilişinin duygu dolu tasviriyle dini bir boyut kazandırdı.

Movses Khorenatsi'nin eseri bu dönüşüm evresini daha fazla yansıttı. V. yüzyıl Sasani Ermenistan'ında yaşar gibi yazarak, başlangıcından V. yüzyıl başında Arşaguni Krallığı'nın ortadan kaybolmasına kadar, *Hayots Badmutyun*'u [Ermenilerin Tarihi] ve Aziz Krikor'dan kaynaklı patriklerin soyunun sönmesini anlattı ve bu çifte yok oluşun neden olduğu muhteşem bir son ağıtla birlikte, dini ve politik bir tiranlık yüzünden geleneksel güçlerinden yoksun bırakılan bir dünyanın kargaşasını ifade etti. Bununla birlikte Movses Perslere karşı isyanları tasvir etmekle vakit kaybetmedi. Ümit nedenlerini başka yerde aradı.

Aslında bunları yazıya geçirmek için, Nuh'un oğullarından biri, yani Hayg'tan başlayarak Ermenilerin kökenlerini anlatan bir gelenekler bütününü devam ettirdi. Nuh'un gemisi tufanın sonunda Ermenistan tepelerine (dağcılar bir yüzyıldan fazla bir zamandır Ararat'ta bunun kalıntılarını arayacaklardır) sürüklendiğinden çocukları rastgele dağılmıştır; Hayg, Asurlu Tiran Pel'in hâkimiyeti altında güneyde uzun süre yaşadıktan sonra bütün ailesiyle birlikte Tanrı affının kendini gösterdiği topraklara geri döndü. Oraya yerleşti, parlak bir askeri zaferle Ararat Dağı etrafında, Van Gölü'nden Sevan Gölü'ne kadar Hayg'a ait olan bu yüksek ülkeye boyun eğdirmek isteyen Tiran Pel'i oradan sürdü; ülkesini büyüttü, her birini bir *nakharar* gibi egemen olduğu ülkenin farklı bölgelerine isimlerini veren soyundan gelenler

arasında paylaştırdı fakat bütünü Hayg olarak adlandırıldı. Bununla her türlü farklılığın ötesinde, Ermeni halkının özgün birliği, gerçekten onun olan kutsanmış bir toprağa yerleşmesinin Kutsal Kitap'a has eskiliği, onu savunmanın hakkı ve ödevi, kalıcılığının kesinliği, her yeni tiranın kaçınılmaz bozgunu teyit edildi. Aynı zamanda Ermenilerin babasını, bizzat Ermenileri ve onların ülkelerini tanımlayan *Hayg* kelimesinin birkaç anlam içermesi, bu halkın toprakla özdeşleşmesini ve temel birliğinin bilincini mükemmelen ifade eder.

Yalnızca Hayg'ın çocuklarına ait bir Kutsal Toprak olarak Ermenistan iddiasının Müslüman vesayetinin şiddet uygular hale geldiği, Arap nüfusunun arttığı ve eskinin ulusal savaşlarının anısını uyandıran isyanların anlatıldığı ana denk gelmesi bir tesadüf değildir. Bu eserlerin, ilk tarihsel Ermeni eserleri gibi Mamigonyanlar için değil, Pakraduniler için yazılmış olması ve Movses Khorenatsi'nin, Arşagunilerden bile önce, inancın savunucuları olmuş olan Pakradunilerin muhteşem başlangıçlarını ilk defa sergilemesi de bir tesadüf değildir.

Geçmişe doğru uzanan bu ayrıntılı bakışlar, aslında zayıflamış olsa da dinamizmlerini hiç yitirmeyen Pakradunilerin ağır toparlanma çalışmasına eşlik ediyordu. Kör Aşod ailesinin iki kolu Bizans Khaldaia ve bağımsız Abhazya'yı çeviren dağlara sığınarak geri çekilmişti. Vasak ve oğlu Adarnaz Klarcet'de Doğu Gürcistan sınırlarında güçlenirken, yeğenleri ve kuzenleri IV. Aşod Dayk'a yerleşiyor, Şirag ve Arşarunik'teki mallarını Gamsaraganlardan kurtarıyor ve Pakaran'da yeni bir başkent kuruyordu. Gelecek yüzyıllar Pakraduni iddiasının yüzyıllardır ve bu iddia hem Gürcü, Adarnez kolları hem de IV. Aşod'un, oğulları Pakarad ve Sımpad'ın ve Sımpad'ın oğlu, 884 ya da 885'te krallığı onu göz önüne alarak kurduğu V. Aşod'un Ermeni kolları için geçerlidir.

Ancak Pakradunilerin ortaya çıkması istikrarlı fakat merkezi yönetimde patlama tehdidi altındaki sınırlarda bir Abbasi İmparatorluğu çerçevesinde gerçekleşebildi. Öteki iki aile, Ardzıruniler ve Sünikler aynı anda toprakların Ermenistan'ın doğu ve güneydoğusunda toplanmasına girişti fakat Pakradunilerin önüne geçemedi.

PRENSLİKLER, VALİLER VE EMİRLER

Güvenli Sınırlar

Arminiya IX. yüzyıl başında on yıllar boyunca doğrudan ya da müttefikler aracılığıyla Bizans İmparatorluğu'nun ve Abbasi halifeliğinin çarpışma alanı olmayı bıraktı. Ermenistan savaştan ve bir önceki yüzyılda onu sık sık tehdit eden baskınlardan uzaklaştı. Bundan

böyle her biri ötekinin kaçınılmaz sürekliliğinin farkında olan iki büyük imparatorluk arasındaki ilişkiler aslında yavaş yavaş dönüşmüştü; kesin olarak arzulanan büyük seferlerin yerini, imparatorluk sınırlarında, Ermenistan'ın ve Kilikya'dan Kuzey Anadolu Dağları'na kadar Cezire'nin doğusundaki bütün bölgelerin yaşamını derinden etkileyen bir sınır savaşı aldı.

Bizans imparatorları öncelikle Arap saldırılarından kendilerini korumak için yavaş yavaş savunmayı bölgeselleştirmeyi mümkün kılan bir sistem hazırladı: İdari ve askeri yeni bölgelerin oluşumuyla, askeri ve sivil yetki sahibi stratejler (generaller) tarafından yönetilen themalarla kendini gösterdi. Böylelikle Ermenistan'ın batısında Khaldaia, Koloneia, Sebasteia themaları imparatorluğu koruyor ve kolluyordu. Öteki themalar daha güneyde, Arap ordularının geçtiği Toros ve Aladağ geçitlerinin karşısında aynı şekilde onu güvence altına alıyordu. Halifeler ve bilhassa meşhur Harun Reşid (786-809) bu yeni idari örgütlenmeye karşılık vermek için ileri sınır-mevkiler (*thoughour*) ile koruyucu sınır kentleri (*awâsim*) birleştiren geniş bir sistem kurdu; IV. Ermenistan gibi Ermeni bölgeleri buraya katıldı ve Melitene'nin heybetli kalesi kuzeyde böyle bir örgütlenmenin sınırlarını tayin etti; İslam alanının güvenliği daha ötede yalnızca Garin müstahkem mevkisine bağlıydı ve onun Hıristiyan toprağında oldukça yalıtılmış garnizonu Arap aile yerleşimleri tarafından korundu. Halifelik *Thoughour* sistemini bir şekilde uzatmak için, IX. yüzyılda Ermenistan'ın bu sınırlarına Pavlikyanların yerleşmesini destekledi.

Hâlâ kırsal ve sınırlı öneme sahip fakat Ermeni Kilisesi tarafından reddedilen Pavlikyan tarikatı VIII. yüzyılda Batı Ermenistan ile Pontus'un güneyinde Koloneia bölgesi arasında yer değiştirdi. IX. yüzyılda Bizanslılar tarafından işkence görmüş Pavlikyanlar, 830'a doğru, onlara Argaun müstahkem mevkiini bırakan Melitene emirinin yanına sığındı; bu sırada hareket yarı askeri bir örgütlenme halini aldı, sırası gelince de, bilhassa 856'ya doğru güçlü Teprike [Divriği] Kalesi'ni kurduktan sonra Bizans İmparatorluğu'nu tehdit etti. Böylelikle, *thoughour*'ların bölgesinin kuzeyinde, Melitene emirinin olduğu kadar Bizans stratejlerinin de gözünden kaçan bölgede Pavlikyan kalkanı savaşı Ermenistan'ın batı sınırlarından uzaklaştırmaya yardımcı oldu. Melitene, Teprike ve Garin ele geçirilmediği müddetçe Ermeni topraklarına giriş Bizanslılara nasip olmayacaktı.

Arminiya'nın Kafkasya sınırlarına odaklanan tehditler aynı anlarda ortadan kayboldu. VIII. yüzyıl Arap seferleri, sonuç olarak Hazarları daha kuzeye çekilmeye ve başkentlerini Volga düzlüğüne yerleş-

tirmeye zorladı; IX. yüzyıl başından itibaren pratik olarak Kafkasya'yı geçmekten vazgeçtiler ve Azak Denizi ile Hazar arasında, Müslüman dünyası –Arminiya dahil– ile stepler ve Slav ormanlarıyla ticaret akışını yavaş yavaş destekleyen bir istikrar kurmaya katkı sağladılar.

İç Karışıklıklar

Ermenistan'ın bir süre faydalandığı güvenlik Arap baskısında yine de bir gevşeme yaratmadı. Aslında Bağdat'ın finansal ihtiyaçları hantal bir yönetimin gelişmesiyle artıyordu. Halife, neredeyse her yerde, görevleri genellikle babadan oğula aktarılan valilerden yana rol oynayan, fakat rejimdeki Müslüman muhaliflerin de yararlanmaya çalıştığı yerel ayrılıkçılığın yükselmesiyle uyuşmalıydı. Halifelik düzenin sağlanması açısından kaçınılmaz bir unsur olan ordusunu güçlendirmek zorunda kaldı, onun önemi liderlerinin hırslarıyla birlikte arttı.

Ermenistan bu evrimi bir mikrokozmos gibi yansıtır: IX. yüzyıl, vergi karşısında kaygılı fakat ülkeyi daha iyi denetlemek için önceleri yerleşmelerinden yana oldukları bazı Arap liderleri tarafından tehdit edilen etkili Müslüman valilerin yüzyılıydı; bu liderlere genel olarak, sınırlı anlamıyla bir ordunun başkomutanı demek olan fakat aynı kelime valiyi tanımlamak için de kullanılmış olabileceğinden belirsiz kalan Arapça "emir" adı verilir.

VIII. yüzyılın sonundan IX. yüzyılın ortalarına kadar, neredeyse "iki hanedanlık" diyebileceğimiz, iki Arminiya Arap vali grubu izlenebilir; Şaybani kabilesinden gelenler ve fetihten itibaren yerleştikleri Cezire kökenli Sulaymi kabilesinden olan ötekiler. En önemli görevleri sınırlardaki güvenliği sağlamak değil, valilerin iktidarını güçlendirerek vergi tahsilatına yardımcı olmaktı. Vergiler önemli bir artış gösterdi: bir Arap kaynağına göre, tahsil edilen ücret, 4 milyonu varlık vergisine (*haraç*) ve 9'u her bağımlı halk tarafından ödenen kişi başına düşen vergiye (*cizye*) ayrılmış 13 milyon dirheme (gümüş sikke) denk düşüyordu; nakit tutara kaliteli ürünlerin ayni teslimatı ekleniyordu; algı koşulları dönüştü ve her türlü aşağılamaya neden oldular. Gelişmiş vergi sisteminin katılığı sayısız protestoya neden oluyordu; papaz sınıfının, özellikle de manastırların malları bile bağışlanmadı. Vergi almak genellikle askeri bir destek gerektiren hassa bir görev haline geldi.

Valiler otoritelerini desteklemek için kendileriyle birlikte askerleri ya da basitçe ülkeye yerleşen ailelerinin üyelerini getirdi. Dolayısıyla Arapların kentsel ve daha sınırlı yerleşimi, kapsamıyla IX. yüzyıl Ermenistan tarihinin önemli bir olayını tesis eden daha yaygın kırsal bir nüfuz edişle ikiye katlandı. Aslında pek çokları valileri destekleme

kaygısı gütmeden, müsadere yoluyla ya da keyfi, kestirmesi zor fakat reel mülkiyetlerin oluşmasına çalıştı; ötekiler kendilerini daha geniş yetkilerle donatmaya yeltendi. Bunun örneği, kenti 809'dan 819'a kadar elinde tutan, Emevilere az ya da çok yakın İsmail diye biri tarafından Tiflis bölgesinde verilmişti ve oğlu İshak 833'ten 853'e kadar, her türlü yüksek makama karşı ayaklanan gerçek bir emirlik geliştirdi. Ermenistan'da "Kays" (Sulaymilerin ait olduğu) denilen Arap kabileleri en aktifleri oldu. Mamigonyanların dışarıda bırakılmasından ve Ardzırunilerin geçici zorluklarından faydalanmakta kararlı olan Kayslar, bilhassa Van Gölü çevresine –Malazgirt, Pergri, Ahlat, Arceş– yerleşmeye çalıştılar; karışık koşullar altında bir kez işgal edildikten sonra güçlerinin temelleri sağlam kaldı. Özerk emirlikler yaratma istekleri, onları, otoritelerinden kaçtıkları bilhassa Şaybani valiler ve arazilerini aldıkları Ermenilerle karşı karşıya getiriyordu. Bazıları *nakharar* ailelerinden yaptıkları ustaca evlilikler sayesinde bu son zorluğu aşıyordu; tıpkı oğlu Abdülmelik'le birlikte Ardzırunilerin, Pakradunilerin ve Arap valilerin en zorlu hasımlarından biri olan Emir Cahap'ın yapmış olduğu gibi. Hepsi Daron'a, Vasburagan'a, Ayrarad'a, Tıvin bölgesine ağır tehditlerde bulundu ve eylemleri Tontrag köyü yakınlarında Malazgirt civarında Pavlikyanlarla ilişkileri hâlâ tartışılan "Tontragçı" denilen dini hareketin gelişmesine katkıda bulundu.

Öteki karışıklıklar dışarıda doğmuş Müslüman isyanların Ermenistan'a yansımasından çıkacaktır; hem dini hem toplumsal taraflı olan hareketleri Azerbaycan'da başlayan fakat 816'dan 837'ye kadar Sünik'te ciddi destek bulan meşhur İran tarikatı Babek'inki gibi.

Bu karmaşık durumun sonuçları bilhassa Güney Ermenistan'da hissedildi. Emirlerin hırsları, Vasburagan'da Müslüman yerleşimler geliştirmekten kaçınmak isteyen Ardzırunilerin beslendikleri ve Daron'un denetimini ele geçirmek için daha az istekli olmayan Pakradunilerin hırslarını engellemiyordu. Çıkarları bir kereliğine mahsus olmak üzere valilerinkiyle denk düşüyor bu da 804'te Ermenistan'da *işkhan*'ın işlevinin iyileştiğini ortaya koyuyordu. Bütün kaynaklar IX. yüzyılın ilk yarısındaki sert rekabetlerin, karışıklıkların çetinliğinin ve bunun sonucu olarak da maddi yıkımların boyutunun altını çizer. Ağır bir vergi yüküyle birleşmiş bu sorunların etkileri nüfusun giderek artan memnuniyetsizliğini açıklar.

Toplanmalar

Ancak bizzat bu karışıklıklar, liderleri daha sonradan kraliyet unvanı iddiasında bulunan üç Ermeni prensliğinin aşamalı olarak oluş-

masını mümkün kılar. Bu prensliklerin oluşumu, hasım krallıklar olarak ortaya çıkmalarının ardından yazılmış geç kaynaklar tarafından tanınmıştır; taraflı olmalarının yanında bu krallıkların geçmişi konusunda oldukça çekimserdirler.

Yaşamı VIII. yüzyıl boyunca görece silinmiş olan Sünik'i birçok küçük aile şeklindeki dağılım belirlemişti. IX. yüzyıl başında, Pakradunilere yakın olmakla birlikte sonradan Hayg'ın oğlu Sisak'ın soyundan geldiği iddia edilen Vasak diye birinin ailesi kendini dayatmaya başladı. Malazgirt emiri tarafından tehdit edilen Vasak, kızıyla evli olan Babek'e başvurarak onu etkisiz hale getirmeyi düşündü ve mallarını ele geçirmek için bundan faydalandı. XIII. yüzyılda Ermeni tarihçi Isdepanos Orpelyan, *Badmutyun Nahankin Sisagan* [Sünik Eyaleti Tarihi] adlı eserinde Babek'in, sayısız aileyi mallarını ele geçirmek için ortadan kaldırarak ülkeyi nasıl belli aralıklarla kesip biçtiğini tüm detaylarıyla anlatacaktı. Vasak'ın ailesi direndi ve iki oğlu Babek öldüğü zaman Sünik'i paylaştı. Sahag Sevan Gölü yakınlarındaki Keğarkunik'le birlikte Batı Sünik'i aldı ve Khot'u başkent yaptı; Pilibbos, sonradan başkent Datev'in inşa edildiği Vayots Tzor'la birlikte doğu Sünik'e sahip oldu. IX. yüzyıl ortalarında iki kol arasındaki rekabet yatıştığından aile bütün bir Sünik'e egemen oluyordu ve hatta Kura'nın sağ kıyısında, Batı Ağvan'ın, Khaçen'in ve Gardman'ın denetimini ele geçirmeyi başarmıştı.

Ardzırunilerin gelişimi kesindir; 850'de tartışılmaz bir şekilde "Vasburagan'ın *işkhan*"ları olarak ortaya çıkarlar fakat ilerleme şekilleri hakkında bilgimiz yoktur. 886'dan itibaren Prens Krikor'un talebi üzerine onların tarihlerini yazan Tovma Ardzıruni, prensliklerin büyümesini ancak 850'den başlayarak açıkça takip edebilir. Bununla birlikte bir şey kesindir: Bu gelişim, onlarda vergi vermeye karşı çıkan itaatsizleri gören Kays emirlerine ve valilere karşı çifte bir muhalefette gerçekleşmiştir.

Pakradunilerin tarihi daha iyi bilinir. "Badmapan" ("Tarihçi") unvanlı ünlü Katolikos V. Hovhannes'in (899-931) kendini vakfettiği uzun *Badmutyun Hayots*'un [Ermenilerin Tarihi] içeriğini oluşturur ve bu eser XI. yüzyıl eşiğinde Asoğik ("İlahici") denilen Isdepanos Daronetsi tarafından yazılan *Badmutyun Diyezeragan*'ı [Kâinat Tarihi] tamamlar.

Pakradunilerin ilk şansları temel olarak Arap dünyasının en ücra bölgelerini ele geçirmek oldu; Bizans ve Gürcü topraklarına sırtını dayamış olan bu yerler, Arap yerleşimlerinin uzağında kaldı ve IV. Aşod'a, güvenlikle birlikte hırslı bir politikanın araçlarını sağladı. 804'te, Ermenistan "prensi" (*işkhan*) –valiler için kaçınılmaz– olan

Aşod, Cahap'ın oğlu emir Abdülmelik'e karşı sürdürdüğü mücadelelerin bitiminde "Etle Beslenen" (Mısager) lakabını aldı; o sırada iktidarı Daron, Dayk, Arşarunik, Şirag illerinde, Fırat ve Arsanias'tan (Doğu Fırat) Aras nehrine kadar yayılıyordu. Valilerle uzlaşma halinde gerçekleşen bu genişleme, artık bundan kaygılanan bizzat bu valiler tarafından 826'daki ölümüyle durduruldu. Böylece mallarının ve iktidarlarının oğulları arasında paylaşımı söz konusu oldu; Pakarad Daron'u ve *işkhan* unvanını aldı, Sımpad Pakaran çevresindeki Aras arazilerini elinde tuttu ve katolikosun yerleştiği topraklarda *ısbarabed* ("başkomutan") oldu. İki kardeş arasındaki uyumsuzluk, IX. yüzyılın ortasında bütün Transkafkasya'nın en güçlüsü olan bir ailenin dinamizmini yavaşlattı: İkincil dallar Ermenistan'da Mogk ve Sper bölgelerini elinde tutuyor ve aynı genişleme politikası başkentleri Ardanuç'tan itibaren Pakradunilerin Gürcü kolunu canlandırıyordu.

Bununla birlikte Pakraduniler valilerin kayıtsız şartsız müttefikleri değildi. Bu durum IV. Aşod'un hâkimiyetinde aşikâr oldu: *Isbarabed* Sımpad halifeyi çok sert bir valinin azline ikna etti ve *işkhan* Pakarad bile isteye Ardzırunilerin isyankâr politikasını paylaşıyordu. Dolayısıyla 842'de Arminaya'ya karışıklık ve ajitasyon egemen olmuş görünüyordu. Tiflis emiri her türlü otoriteye açıkça meydan okuyor, Kays emirleri söz dinlemiyor, Ermeni nüfusu vergiyi güçlükle ödüyor ve Tontragçı hareketlerden ve İslam'a dönüşlerden kaygı duyan din adamları huzursuz oluyorlardı.

Halife Mütevekkil (847-869) tarafından acil bir devralım kararı verildi. İmparatorluğunun tümü adına bağımlı halkların haklarını kısıtlayan bir kanunu yürürlüğe koyduktan sonra, 850'den itibaren Ermeni itaatsizliğinin belli başlı öncüleri, Pakarad Pakraduni ve Aşod Ardzıruni'yi boyun eğdirmeye girişti. Bir ilk ordunun Güney'in dağlarında yaşadığı güçlükler, Sasuntsi [Sasonlu] Tavit'in büyük halk destanına temel teşkil etti. İkinci bir sefer, 852'de, üç yıl içinde Arap emirlerini ve Ermeni soylularını sistemli olarak boyun eğdiren Türk Boğa'ya [Emir Boğa] emanet edildi. Daron, Vasburagan, Sünik savaş yüzünden uzun zaman tahrip edildi; *ısbarabed* Sımpad'ın uzlaşmaya yakın tutumu, topraklarını kısmen de olsa aynı kaderden uzak tuttu ancak yakalanmasını engellemedi.

KRALLIĞIN İYİLEŞMESİ: İTİBAR VE BELİRSİZLİK

Türk Boğa'nın seferinin ardından Ermenistan'a hâkim olan baskı, onun tarihinin en iyi bilinen bölümlerinden biridir. Son Mamigonyan lideri (Krikor Pakrevant), Pakraduniler (*ısbarabed* Sımpad, *işkhan* Pa-

karad ve iki oğlu) Sünikler (Vayots Tzor'dan Vasak ve Aşod), Gardman ilinin liderleri sürgünde yan yana bulundular. Halife İslam'a dönmelerini istedi, pek çokları kabul etti ya da kabul etmiş göründü; Sımpad'ın uzun direnişi kendisine "günah çıkaran" unvanını sağladı ve yalpalamalarına bir son verdi. Bu görkemli ve dramatik olaylar onlara uzun tasvirler atfeden Ermeni tarih yazarlarını etkiledi.

Ancak bu baskı Ermenistan'ın tarihi boyunca hiç kesintiye uğramadı; bir taraftan sürgünler, bir taraftan yıkımlar ne büyük ailelerin tamamen ortadan kalkmasına ne de arazilerinin yok olmasına neden oldu. Halife otoritesinin ağırlığını hissettirmek istemişti fakat emirler için elverişli koşulların yerel olarak yaratılmasına müsaade etmeyi tercih etmiyordu. Böylelikle ailenin bazı üyelerini büyük prenslikler içinde barındırdı; *ısbarabed* Sımpad'ın oğlu V. Aşod ya da yakın bir koldan olan Apupelc'in oğlu Kurken Ardzıruni gibi. Üstelik sürgün kalıcı değildi: 857'den başlayarak Krikor Mamigonyan ve Krikor-Terenig Ardzıruni geri dönüyordu; 862'de son tutuklular salıverildi. Böylelikle belli bir süreklilik sağlanmış oldu ancak eşitsiz bir biçimde uygulandı ve Pakradunilerin öteki iki ailenin önüne geçmesini desteklemeye katkıda bulundu.

Pakradunilerin Yükselişi

Savaş bilhassa Daron ve Doğu Ermenistan'ı yakıp yıkmıştı. Bunun dışında Vasburagan, Kurken'i, kuzeni Krikor-Terenig ve Aşod Ardzıruni'yle karşı karşıya getiren ve emirlerin nemalanmaktan geri durmadıkları iktidar kavgalarına maruz kaldı; Vasburagan'ın gücünü ortaya koyması için IX. yüzyılın sonunu ve Terenig'in oğlu Gagik'in güçlü kişiliğini beklemek gerekti. Her zaman iki kol tarafından paylaşılan Sünik, yeni inşa edilen Arap Partav ve Kantzag kentleri tarafından denetlenmişti. Büyük ölçüde savaşların dışında kalmış topraklarda rakipsiz olan V. Aşod Pakraduni, yeni Bizans dış politika eğilimlerinden endişe duyan halifenin Ermeni yaşamının karmaşasından kurtulmayı umduğu bir anda, kendini dayatmaya uygun bir iç durumdan ustaca faydalanmayı yine de bildi.

V. Aşod, Krikor Mamigonyan'ın 862'deki ölümünün ardından öncelikle Pakrevant'ı ilhak etmeyi başardı; ardından Vasburagan ve Sünik'e müdahale etti ve başarılı evlilik ittifakları sayesinde Krikor-Terenig ve Sünikli Vasak-Kurken'le uzlaştı. *Isbarabed*'liğe yükselmiş kardeşi Apas'ın koşulsuz desteği, Malazgirt emirinin hırslarını törpülemesini mümkün kıldı. Bizans-Arap savaşlarının yeniden başlaması onun politikasını da destekledi. Bizanslıların askeri gelişimi 860'tan

başlayarak aslında kesin olarak başladı; Makedonya hanedanının kurucusu İmparator I. Basileios 871'den 882'ye kadar Arap sınırını küçültmeye girişti; Melitene'yi ele geçiremedi ama onu tamamen ayrı tutmayı başardı ve Teprike'yi alarak Pavlikyan meselesine bilhassa son verdi. Ermenistan'ın durumunu asla gözden kaçırmadan o gün bu gündür kendini daha güneyde Toros ve Aladağlar geçitlerini ele geçirmeye vakfetti; Pakradunilerle yaptığı bir ittifak Melitene ve Garin'e karşı saldırılarını hiç kuşkusuz kolaylaştıracaktı. Halife bu tehlikenin farkındaydı: Aşod'u Bizans büyüsünden kurtarmak için 862'de ona Ermenilerin *"İşkhanların İşkhanı"* ("Prenslerin Prensi") olarak ifade ettiği bir unvan verdi. Aslında böyle bir unvan, öteki prenslerin, öteki *işkhan*'ların varlığını tanıyarak Aşod'un üstünlüğünü onaylıyor; Aşod da Arminiya'nın Arap valisini ortadan kaldırmaksızın bir *vosdigan*'ın *nakharar*'lar ve Ermenistan emirleri üzerindeki iktidarını kabul ediyordu. Aşod'un ustalığı, iktidarını Bizanslılar tarafından kabul ettirerek Arap saygınlığını bir dengeye kavuşturması oldu. Bizanslılar bu atamayı göz önünde bulundurdu ve Aşod'u, imparatorun egemen olduğunu iddia ettiği devlet liderleri hiyerarşisine dahil etti.

Ancak Aşod Bizans ilerlemesinin kendi iktidarı için teşkil edebileceği tehlikeleri çok iyi biliyordu; Ermenistan'ın Makedonyalıların geniş eylem planındaki yeri potansiyel bir müttefik değil, imparatorluğun yeniden fethetme görevini üstlendiği "kayıp mallardan" biriydi. Bizanslılar geleneksel Khalkedoncu girişimlerine tekrar başladıkları için, din konusunda çok katı olduğu ortaya çıktı. 862 ile 867 arasında I. Basileios'un saltanatından hemen önce, Katolikos Zakarya ve Şiragavan Konsili (862) aracılığıyla yapılan Patrik Photios'un önerilerine olumsuz cevap vermişti. Ermeni geleneklerine bu türden bir bağlılık kendisine Kilise'nin sempatisini ve desteğini kazandırdı.

Dolayısıyla Aşod'un gücü uygun bir bağlamda özenle bir araya getirilmiş çeşitli unsurlardan oluşuyordu. Bununla birlikte bu güç sınırsız değildi. Şimdilik Sünik ve Vasburagan'ın bölünme halinden faydalanıyordu; müdahaleleri onu yararlı bir arabulucu gibi gösterirken, bölünmeleri devam ettirmeye katkıda bulunuyor ve kinlere neden oluyordu. Aşod'un, Krikor-Terenig'in entrikaları yüzünden kuzenleri Pakraduni'den Daron'u alması mümkün olmadı. İktidarı Sevan Gölü'nün kuzeydoğusunda geçmiyordu. Üstelik emirler kafa tutuyor, Arminiya valileri rekabetçi iktidarından kuşkuya kapılıyorlardı ve Aşod'un bir Şaybani valisinin kendisine karşı bir emirler koalisyonu kurma girişimini engellemesi için çok uğraşması gerekti.

Bununla birlikte bütün *nakharar*'lar Aşod'un seçkin konumunun epey farkındaydı: Ermeni kayıtları 874-879'dan başlayarak onu, Halife el-Muhtedi'nin kendisine 884 ya da 885'te verdiği ve I. Basileios'un hemen tanıdığı unvanla, "kral" olarak tanımlar. *İşkhan* V. Aşod, Kral I. Aşod oluyordu.

X. yüzyıla ait Ermeni kaynakları uzun uzadıya ve haklı olarak bu olayın önemini vurguladı: Bütün *nakharar*'lar tarafından istenen, Arşagunilerin düşüşünün açmış olduğu uzun ve hüzünlü yabancı hâkimiyet evresine son veriyordu. Pakradunilerin krallığıyla birlikte Ermeni boyutu ve ülkenin refahı yeniden doğuyordu.

Ermeni krallığının bir Ermeni hanesi etrafında kurulması aslında, ülkenin ardı ardına uğradığı asimilasyon girişimlerinde Perslerin, Bizanslıların ve son olarak Arapların başarısızlığını gösterir. VII. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar bilhassa halifeler Ermenistan'ı tam olarak imparatorluklarına katamadı. Hiç kuşkusuz aynı anda ve göreceli olarak, onlar da başka bölgelerde benzer bir özerklik tanıdı; Kuzey Afrika'da, Mısır'da, İran'da olduğu gibi; fakat bu tanıma yalnızca Ermenistan'da ve bir süre sonra da Gürcistan'da Hıristiyan aileleri yararına gerçekleşti. Bu da bütün bu yüzyıllar boyunca dini unsurun Ermeni ulusalcılığının ne kadar temel bir bileşeni olduğunu gösterir. Kraliyet restorasyonunun geleceği, bütün dini kurumların dikkate değer görkemine şahit olacaktır ve tarihçi Katolikos Hovhannes'in olayın methiyesini yapmış olduğu anlaşılır.

Bu restorasyon koşulları, *nakharar*'larıyla beraber ülkenin sosyopolitik yapılarının söz konusu ulusal kalıcılığa ne kadar destek olduğunu da ortaya koyuyordu; giderek ağırlaşan Müslüman hâkimiyetini aşabilmişlerdi; sıkça tehdit edilen, zaman zaman acımasızca cezalandırılan bu yapılar Müslüman egemenliğini onlarla uyuşmaya zorlayarak daima yeniden oluşturulmuşlardı. Bununla birlikte bu epey ufalanmış yapılar daha gelişmiş biçimler olan prenslikler şeklinde bir araya geldikleri zaman direnmeyi kesti ve ülkenin gerçek idaresini üstlenebildiler. Bu anlamda, *nakharar*'ları krallığın restorasyonuyla sıkı sıkıya ilişkilendiren Katolikos Hovhannes tarafından yapılan tanımlama özellikle doğrudur.

Ancak ne krallığa bu dönüşün anlamını abartmak ne de bunun belirsizliklerini gizlemek gerekir.

Bir Ermeni krallığının kurulması halife açısından bağımsızlığın bahşedilmesi anlamına asla gelmedi. Aslında bu, daha onurlu bir biçim altında, Ermenistan bağımlı olarak kaldığından paktın uygulanmasına bir geri dönüş gibi gerçekleşti. Arminiya'nın Arap valisinin

ölmesi, paktın uygulanması hakkının Azerbaycan'ın yakın Müslüman ilinin valisine tanınmasıyla dengelendi. Emirlere gelince, bir Hıristiyan krala boyun eğmeyi asla kabul etmediler. Bizans'ın tanınması saf diplomasiden kaynaklanıyordu. Bazı Bizans politik çevrelerine I. Basileios'un Arşaguni kökenli olduğu düşüncesinin yayılması, imparatorun ülkenin nihai idaresinde hak iddia ettiğini yeterince ortaya koyuyordu.

Tovma Ardzıruni tam bir sessizlikle geçiştirse de Ermeni prensleri muhtemelen bu atamayı onayladı. Arap valinin ortadan kalkması herkes için bir avantajdı. Fakat hiçbiri bu saygın kral unvanının, her yere müdahale etme hakkını kendinde bularak, kalıcı eylem yardımıyla güçlü bir merkezi iktidarın yerleşmesiyle somutlaşmasını gerçekten de istemiyordu. En eski zamanların Ermeni geleneği hâlâ devam ediyordu: Kral, eşitleri arasında ilk sırada kalmak zorundaydı. Bir Vasburagan ya da Sünik kralı ortaya çıkmakta gecikmeyecekti.

Pakradunilere uygun, krallık ile refahı birleştiren tarih yazımının ima ettiği şekilde biten dönem boyunca gerçekten durgunluk olmuş muydu? Bugünkü bilgilere dayanarak, kaynakların takip etmeyi mümkün kıldığı ölçüde hangi ekonomik gerçekliklerin politik dönüşümlerin sahnesini inşa ettiğini söylemek güçtür. Pakradunilerin krallığının ilk zamanlarının ülkenin maddi gelişimine şahit olduğu doğrudur, fakat VII.-IX. yüzyıllarda Ermenistan'ın "ezilmesi"nden bahsetmek aşırıya kaçmak olur. Yazılı kaynaklar vergilerin ağırlığının, ihlallerin, isyanlardan doğan askeri seferlerin yıkıcı karakterinin altını çizer. Ancak bazı ailelerin her zaman sağlam iktidarı ve hatta güçlendirilmeleri, gereken maddi temelleri içerir. Kent ağı bozulmadan ayakta kalır ve Pakaran gibi yeni kentlerle zenginleştirilir. En yeni nümizmatik çalışmaları Ermenistan ile İran, Irak ve hatta Kuzey Afrika arasında canlı bir ticaretin varlığını ortaya koymuştur; arkeoloji de Tıvin'in canlılığını ispatlar; fakat Müslüman gücünün varlığının bir tüketim pazarı yarattığı kentlerin bu özel yükselişi, bütün İslam alanı için ortak bir olgudur. Bu canlılık ne ölçüde Müslüman kentlerinden çıkmıştır? Hangi ortamlar bundan faydalanmıştır? Hangi bölgeler savaş ve karışıklıklardan etkilenmiştir? Mali açık üretimi etkilemiş midir? Nüfus kayıpları nasıl düzenlenmiştir? Faaliyetleri ve rolleri anlaşılan Ermeni "savaşçıların" yanında "köylülerin" kaderi nedir?

VII.-IX. yüzyıla ait, hâlâ cevapsız kalan ve politik dönüşümleri derinlemesine aşmayı ve açıklamayı mümkün kılan sabırlı araştırmalara çağrıda bulunan birçok soru.

KAYNAKÇA

Yakındoğu bağlamı için, A. Ducellier, M. Kaplan, B. Martin, F. Micheau, *Le Moyen Âge en Orient: Byzance et l'Islam*, Hachette-Université, Paris, 3. Basım, 2006 ve J.-Cl. Cheynet, *Le Monde byzantin: L'Empire byzantin, 641-1204*, Nouvelle Clio, Paris, 2006. Aynı zamanda M. Canard, *Encyclopédie de l'Islam*'ın "Arminiya" maddesi, t. 1, 2. Basım, Leiden, 1975 ve A.-M. Eddé, F. Micheau, Ch. Picard, *Communautés chrétiennes en pays d'Islam du début du VIIe au milieu du XIe siècle*, SEDES, Paris, 1997. Kafkasya bağlamı için, N. G. Garsoian ve B. Martin-Hisard, "Unité et diversité de la Caucasie médiévale (IVe-XIe s.)", *Il Caucaso* içinde: *Cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI)*, Spolète, 1996, s. 275-36, R. H. Hewsen, *Armenia: a Historical Atlas* (bkz. B. G.).

Uzmanlaşmış eserler arasında: J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris, 1919, 2. Basım, M. Canard tarafından güncelleştirilmiş ve genişletilmiş, Gülbenkyan Vakfı, Lizbon, 1980; A. Ter-Ğevondyan, *Ermenistan ve Arap hilafeti* (Rusça), Erivan 1977, M. Canard'ın *REArm*'daki ayrıntılı raporu, n.s., t. 13, 1978-79. Büyük Ermeni ailelerinin rolünü aydınlatmak için, C. Toumanoff, *Les Dynasties de la Caucasie chrétienne* (yukarıda III. Bölüm).

M. Albert, *Christianismes orientaux: Introduction à l'étude des langues et littérature*, "Ermeni dili ve edebiyatı", Ch. Renoux'nun yayınlarına, çevirilerine ve yorumlarına ilişkin belli başlı referanslar, Cerf, Paris, 1993, s. 109-166 ve R. W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500*, Turhout, 1995. Vaktiyle S. Yérémian tarafından yanlış bir şekilde Movses Khorenatsi'ye atfedilen Anania Şiragatsi'nin coğrafi eserinin incelenmesi, *Aşkharatsuyts'a göre Ermenistan* (Ermenice), Erivan, 1963 ve "Ermenistan dünya haritalarının oluşturulması", *REArm*, n.s., t. 14, 1980, fakat R. H. Hewsen tarafından daha derinlemesine incelenen *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhacoyc)*; *The Long and the Short Recensions*, Wiesbaden 1991. Anania'nın *Autobiographie*'si, Çev. H. Berbérian, *REArm*, n.s., t. 1, 1964 ve R. H. Hewsen, "Science in Seventh Century: Ananias of Sirak", *Isis*, 59, 1968.

F. Macler'in atfına rağmen (Piskopos Sepeos'un *L'Histoire d'Héraclius* çevirisi, Paris, 1904), G. Abgarian tarafından incelenmiş olan sahte bir Sepeos'tur (gerçek Sepeos yalnızca metin fragmanlarından tanınır), "Sepeos'un Tarihi Hakkında Uyarılar", *REArm*, n.s., t. 1, 1964 ve bilhassa *Sepeos'un tarihi* (Ermenice), Erivan, 1979. Bundan

böyle *The Armenian History attributed to Sebeos*'a başvurulacaktır, R. W. Thomson'un çeviri ve notları, Liverpool, 1999.

Eski faydalı çeviriler: Ğevont için, V. Chahnazarian, *Histoire des guerres et des conquêtes arabes en Arménie*, Paris, 1856; J. Muyldermans, *La Domination arabe en Arménie, extraits de l'Histoire universelle de Vardan*, Louvain-Paris, 1927; A. j. M. Gatteyrias, "Ermenistan'ın Felaketlerine Ağıt ve Aziz Koğtanlı Vahan'ın Şehit Edilişi: Ermenistan'da Arap İşgali Devri", *Journal asiatique*, t. 16, 1880.

Belli noktalar hakkında: V. Harutiunyan, "Ortaçağ Ermenistan'ında Kent Düzenlemesi", *REArm*, n.s., t. 14, 1967; H. Outmazian, "Babek ve Sivnie Prensleri", t. 3, 1966; K. A. Moucheghian, "VIII-X. yüzyıllarda Ermenistan'ın dış ticareti", t. 13, 1978-79; P. J. Alexander, "An ascetic sect of iconoclasts in seventh century Armenia", *Late classical and medieval studies in honor of A. M. Friend*, Princeton, 1955.

Son zamanlarda vurgulanan iki mesele için:

Büyük aileler: N. G. Garsoian, "The problem of Armenian integration into the Byzantine Empire", *Studies on Internal Diyaspora of the Byzantine Empire*, H. Arhweiler ve A. E. Laiou, Washington, 1998, s. 53-124; B. Martin-Hisard, "Konstantinopolis ve Kafkas dünyasının yargıç kralları", *Livre des cérémonies*, II, 48, Bizans Tarih ve Uygarlık Araştırmaları Merkezi, *Travaux et Mémoires* 13, Paris, 2000.

Dini bakımdan: J.P. Mahé, "611'den 1066'ya Ermeni Kilisesi", G. Dagron, *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris, 1993 (t. 4 J. –M. Mayer'in, *Histoire du christianisme*, Desclée); N. G. Garsoian ve J.P. Mahé, *Des Parthes au Califat* (III. Bölüm); N. G. Garsoian, *L'Église arménienne et le Grand Schisme d'Orient* (*yukarıda*, 4. Bölüm). İran hakimiyetiyle birlikte Ermeni tarih yazımıyla ilgili olarak, *Church and Culture in Early mediaval Armenia* içinde N. G. Garsoian'ın incelemeleri, Aldershot, 1999.

Sanat hakkında, J.-M. Thierry ve P. Donabèdian (B.G.) dışında, bkz. P. Donabèdian, *Le Premier Âge d'or de l'architecture arménienne au VIIe siècle*, Parenthèses, Marsilya, 2007 (baskıda).

VI
Yeniden Bulunmuş Bağımsızlık: Kuzey Krallığı ve Güney Krallığı (IX.-XI. Yüzyıl)

KUZEY KRALLIĞI

Pakraduni Krallığı'nın Ortaya Çıkışı

"Büyük" denilen prensler prensi Aşod Pakraduni'nin, 884'te Piskopos Sünikli Hovhannes'in katılımıyla, Katolikos Karnili Kevork tarafından Şirag'ta, başkent Pakaran'da Ermenistan Kralı olarak resmi taç giyme tarihi, geleneksel olarak özellikle parlak yeni bir dönemin başlangıcı olarak yorumlanır. V. yüzyıl başında Arşaguni hanedanının düşüşünden itibaren Ermenistan'da yiten bağımsız krallığın yenilenme dönemidir bu. Kraliyet takdisinin, Ermenistan tarihinde olduğu gibi I. Aşod'un yaşamında da kesin bir safhayı belirleyeceği düşüncesine dayalı bu tez tartışmasız kabul edilir olmaktan uzaktır ve ülke içinde büyük prens soylarının yerel idare eğilimleriyle ve dışarıda, Bizans'ı Müslüman dünyasıyla karşı karşıya getiren istikrarsız dengeyle sürekli tehdit edilen Pakraduni dönemi tarihçiler açısından sorunlarla doludur.

Vasburagan'ın prensleri, Van Ermenistan'ının, Doğu Sünik'in ve Sevan Gölü'nün güneydoğusunda Keğarkunik'in efendisi Krikor-Terenig, Vasak İşkhanig ve II. Krikor-Supan Halife Muhtedi'den soyluluk unvanlarını yükseltmesini istediklerinde, I. Aşod'un kariyeri çoktan kanıtlanmıştı. Otuz yıla yakın bir süre boyunca, vazgeçmek yerine, 861'de Halife Mütevekkil'in katlinin ardından Abbasilerin çöküşünden ve parlak Bizans Poson zaferinden (863'te Fırat yolu üzerindeki Melitene Emirliği'nin en yakın tehdidini etkisiz hale getiren), Buğha seferinin ardından Samarra'ya sürgün edilen prenslerin dönmesiyle öteki Ermeni ailelerinde üretilen iç karışıklıklardan ve nihayet babası, esarette ölen "Günah Çıkaran" Sımpad'ın manevi halesinden faydalanan Aşod, Şirag ve Arşarunik'ten oluşmuş kuzeybatının uzağındaki

alanından başlayarak soyunun otoritesini sistemli olarak sağlamlaştırmış ve yaymıştı. Daha güneyde Pakrevant'ın ve doğuda Ayrarad *ostan*'ının bir parçasının doğrudan efendisi, Ermenistan'da olduğu gibi Gürcistan'da da Pakraduni ailesinin büyüğü, evlilik yoluyla Vasburagan Batı Sünik ve Daron Pakradunilerinin küçük kolunun prensleriyle müttefik, yerel emirlerin itaatsizliğine karşı halifenin temsilcilerinin sadık destekçisi, Ağvan Katolikosluğu'nun bağımsızlık girişimlerine karşı Kilise'nin laik tüzesi Aşod, *de facto* duruma tartışmasız bir biçimde hâkim oluyor ve uzun süredir kısmen de olsa yarı bir kraliyet pozisyonundan faydalanıyordu. Bütün bunlar Arap *vosdigan*'ı İsa ibn-Şeyh halife adına Aşod'a İmparator I. Basileios tarafından "sevgili oğlu" için neredeyse hemen taklit edilen onurlar olan tacı ve simgeleri getirdiğinde tarihçiler Katolikos V. Hovhannes ve Vartan tarafından doğrulanacaktı.

Uluslararası bakış açısından Aşod'un konumu *de jure*'ü pek değiştirmiyordu. Değişmez Bizans formülü *Archon ton archonton* ("Yargıçların yargıcı") gibi Arap kaynaklarının nitelendirdiği *Batrik al-batarika* unvanı (bir Bizans saygınlığı adı gereği "Soylular Soylusu"), Aşod'un yirmi yılı aşkındır taşıdığı "Prenslerin Prensi" (*işkhanats işkhan*) unvanının belli çevirilerinden başka bir şey değildi. Taç göndermek o dönemde Doğu'da yaygın bir nezaket ifadesiydi. Dolayısıyla el-Muhtedi ve I. Basileios'un jestleri bir yenisini yaratmaktan çok var olan durumu resmen onaylıyordu. Ancak Bizans'ın sadık vasalı olduğunu ileri süren, üstelik taç giymiş I. Aşod Bağdat'a her zamanki haracını göndermeye devam etti. Halefleri de dahil, egemenlere özgü kendi adına para basma ayrıcalığını kabullenmedi; eskiden olduğu gibi (ya da zaman zaman yerel bir emir adına) Tıvin'de halife adına para basmaya devam edildi. Hiç kuşkusuz uzaktaki halifenin ve Bizans otoritesini Anadolu'da olduğu gibi İtalya'da da kurmakla meşgul imparatorun, çok güçlü "vasal"larının hak iddialarını tanımaya hatta desteklemeye boyun eğdikleri görülüyordu. Aşod, Pakaran'da kalmayı tercih ederek kendi konutunu eski Ermeni başkenti Tıvin'de kurmuş olmasa da, İsa ibn-Şeyh'in ardından Ermenistan'da daimi bir Arap valisinin yokluğu, Pakraduni kralının saygınlığını artırıyordu; böylece halifenin etkili temsilcisine dönüşüyor ve otoritesini Tıvin'e ve Hıristiyan prenslerinin yanı sıra Garin ve Malazgirt emirliklerine (Konstantin Porphyrogenetos'a göre hatta belki de Her –ya da Khoy– ve Salmast'ınkilere) yayıyordu. Yüzyıllardır ülkenin birliğinin buluşma noktası olan Ermeni Katolikos'u ile Sünik kilise otoritelerinin desteği, kralın iktidarını fazlasıyla artırıyordu. 887'de damadı Krikor-Terenig'in ölümünün

ardından Ardzıruni verasetinin hakemi, 888'de Abhazya prensine karşı şanlı mücadelesinde Batı Gürcistan'ın saray mareşali II. Adarnase'nin destekçisi, kardeşi *ısbarabed* ("başkomutan") Apas'ın egemen olduğu Kars'ın, Gardman'ın ve Kukark'ın komşu yörelerinin efendisi olan Aşod, son beş senesi boyunca uzun kariyerinin zirvesine ulaşmış ve "Büyük" unvanını tamamen hak etmiş görünmektedir. Yüce gönüllü bir ruhla donanmış demir yumruklu seçkin bir kişilik, çağdaş tarihçi Katolikos Hovhannes'in sayfalarından açıkça süzülür.

I. Sımpad'dan I. Gagik'e Pakraduni Krallığı

I. Aşod'un otoritesi ve saygınlığı göz kamaştırmış ve çağdaşlarına egemen olmuştu fakat oğlu I. Sımpad'ın (890-912/914) alelacele tahta çıkmasıyla iktidarının temellerinin zayıfladığı ortaya çıktı. Ülkenin kuzeybatısında yoğunlaşmış Pakradunilerin arazisi mükemmel bir sığınaktı fakat Ermeni topraklarının büyük bir kısmını ya da merkezini oluşturmaktan uzaktı. Geri kalanı için kral, vasallarının sadakatine güveniyordu; eşitleri arasında ilk sırada düşündüklerinin karşısında onların yerel idare eğilimleri, yeniden ortaya çıkmak için küçük bir işaret bekliyordu. En büyüklerinin idaresinde miras yoluyla intikal eden topraklarını ortak olarak ellerinde bulunduran *nakharar*'ların eski sosyal toplulukları, alanları parçalayan ve başka yerde olduğu gibi kraliyet soyunda da, aynı ailenin üyelerini karşı karşıya getiren bir has sistemine dönüşüyordu. Ermenistan için Abbasi halifesinin gücünü yitirmesi, Azerbaycan valileri ve Garin, Melitene, Tiflis, Salmast ve Her [Khoy] emirlikleri gibi tehditkâr komşular anlamına geliyordu. Müslüman yerleşim bölgeleri ülke içinde bilhassa güney bölgesinde bulunuyordu fakat Aras vadisinde Nahçivan ve Koğtan'ı izleyen Malazgirt ve özellikle Tıvin her türlü Müslüman yeniden fetih girişiminin temeli olmaya aday kilometre taşlarıydı. Nihayet, Tanrı'nın yeryüzündeki simgesi olarak bütün Hıristiyan halklarının hükümdarı, Konstantinopolis'in uzağındaki otokrat son kertede kendi iktidarından bağımsız hiçbir devleti kabul edemiyordu ve Konstantin Porphyrogenetos, Ermenistan kralının imparatorun "hizmetlisi" (*doulos*) olduğunun altını çizdi. Daha açıkçası, resmi olarak I. Basileios'u Arşaguni krallarına bağlayan yanlış soy, onu, Ermenistan tahtında bütün Pakradunilerden daha meşru bir mirasçısı yapmakla tehdit ediyordu.

I. Sımpad babası öldüğünde hâlâ Kukark'ta bulunuyordu. Amcası, *ısbarabed* Karslı Apas veraset anlaşmazlığı yüzünden ayaklandı ve böylece Pakraduni ailesinde kardeş kavgaları başlamış oldu. Muzaffer Sımpad'ın halife ve İmparator VI. Leon tarafından tanınması ve Şira-

gavan başkentinde katolikosun elinden, Azerbaycan'ın yöneticisi Afşin ibn Ebul Saci tarafından gönderilen tacı kabul etmesinden önce iki yıl geçmesi gerekti. Tarihçi Hovhannes'e göre, aynı yıl Doğu Sünik'teki Vayots Tzor prensi Vasak İşkhanik, geçici bir süre olsa da, kendisine de bir taç sunabilir umuduyla Afşin'e yaltaklanmak için Pakradunilere sadakatinden çoktan vazgeçiyordu. Ağvanlı Prens Hamam sonraki yıl (893) krallığını ilan ediyordu. I. Sımpad'ın cesareti ve enerjisi yirmi yıla yakın bir süre boyunca babasının krallığının bütünlüğünü sürdürmesini mümkün kıldı fakat düşüşünün habercisi olan işaretler çoktan ortaya çıkmıştı.

Sımpad ülke içinde vasallarının ayrılıkçılığına karşı sürekli kampanyalar sürdürmek zorunda kaldı. İlkin Tıvin valileri ayaklandı (829/893); bunları Daron'un (895) küçük Pakraduni prensliğini ele geçirmek için kralın Afşin'le olan sorunlarından faydalanan Ağtzınik'in Şaybani emirleri ile mali ve askeri yardımda bulunmayı reddeden ancak 902'ye doğru düzene uymak zorunda kalan Malazgirt Kays emirleri izledi. Hıristiyan prensler pek o kadar sadık değildi. Kendinin olarak gördüğü fakat I. Sımpad'ın Ardzırunilere verdiği Nahçivan kentinin yitimiyle öfkelenen Vayots Tzor prensi Sımpad, X. yüzyıl başında geçici olarak Azerbaycan'a dönerek babasının örneğini takip etti. Ardzıruniler, 908'de Azerbaycan emiri tarafından Prens Gagik'e taç giydirilmesinin Ermenistan'ı kesin olarak iki kısma ayırmasına kadar, giderek çok daha ciddi şekilde bağlarını koparıyorlardı. Kralın en iyi destekçisi Gürcistanlı saray mareşali II. Adarnase, 899'da I. Sımpad'ın elinden taç giymiş ve sadakatle desteklenmişti. Fakat Abhazya'ya, belki de Gürcü iktidarıyla barışık olmak için, Sımpad tarafından krallık payesi verildiğinde, Adarnase sırası gelince yön değiştirdi ve hatta 907'de kralı katletmek ve Şiragavan ve Ani kalelerini ele geçirmek için Vanant valisiyle gizlice anlaştı.

Sımpad'ın otoritesi, devamlı suretle dışarıdan kışkırtılıp desteklenmeselerdi, Ermeni prenslerin egoist politikalarına büyük olasılıkla karşı koyabilecekti. Ermeni tacı için en büyük tehlike, Türk Saci ailesinin özerk bir prenslik elde ettiği Azerbaycan'dan geliyordu. Halifenin resmi temsilcileri olmaları yanında bilhassa enerjik ve acımasız paralı askerler de olan Afşin (899-901) ve kardeşi Yusuf (901-927), Pakraduni Krallığı'nı zayıflatmak için ülkenin iç bölünmelerinden faydalanarak Ermenistan'ın huzurunu kaçırmaktan vazgeçmedi. Kendisini ele geçiren Sacilerin yakınlığından ürken ve 893/894'te kenti yerle bir eden deprem yüzünden konutundan olan Katolikos II. Kevork Tıvin'i terk etti ve böylece Ermeni Patrikliği'nin uzun yolculuklarını başlattı. Kar-

maşık ve olaylı bir hikâye olmasına rağmen, o gün bu gündür Tıvin Pakradunilerin elinden kurtuluyor ve bizzat Ermenistan'ın kalbinde yeniden Müslüman bir üsse dönüşüyordu. 897'deki ikinci Afşin –bu kez kuzeyden– saldırısı, kraliyet etki alanındaki Kars Kalesi'nin ele geçirilmesiyle sonuçlandı; saldırganların eline geçen kraliçe ve pek çok prenses, veliaht Prens Aşod'un rehin gönderilmesiyle serbest bırakılabildi. Durum, Azerbaycan'da olduğu gibi Tıvin'de de karargâhları bulunan Yusuf'un tahta çıkmasıyla daha da kötü bir hal aldı. I. Sımpad tehlikenin önüne geçmek için doğrudan, itaatsiz vasalına güvenmeyen halifeye yöneldi ve Yusuf'un, kendisine yeni bir taç göndermek zorunda kaldığı Sımpad'ı şimdilik tanımaya zorlandığı görüldü. Fakat Bağdat'la henüz uzlaşmış olan Yusuf, bilhassa Gagik Ardzıruni'nin hırslarından faydalanarak yeniden Ermenistan'a döndü. Tıvin'in kuzeydoğusunda, Aras vadisindeki Koğtan'da aynı şekilde bir emirlik yaratıldı. X. yüzyıl ortalarından hemen önce, bu üs Nahçivan'ı içine alıyor ve zirve olarak Tıvin'le beraber, Ermenistan'ın tam ortasına dalıp Sünik'i kraliyet alanından ayıran bir köşe oluşturuyordu. V. Hovhannes'in bir elçisi, Yusuf tarafından Tıvin'de hapsedilen katolikosun tutsak olmasına neden olduğundan, savaş son safhasına girdi. Yusuf 909'da iki Sünik'i de yerle bir etti ve bunların prensleri kaçmak ya da boyun eğmek zorunda kaldı. Ardından Tiflis yoluyla Tıvin ve Şirag'a yöneldi, bu esnada I. Sımpad kuzeyde Daşir'e sığınıyor ve yeğeni *ısbarabed* Aşod Azerbaycan emirine yaltaklanıyordu. İzleyen yıl kraliyet ordusunun bozgunu ülkenin bütün kuzeydoğusunu Yusuf'a teslim etti. Dört bir yandan pusu kurulan ve kaynaklardan mahrum bırakılan I. Sımpad, nihayet onu kendi arkasından Sünik'teki Yerınçag Kalesi'ni kuşatmaya sürükleyen, sonunda 914'te (ya da büyük ihtimalle 912/913'te) idam ettiren ve başı kesik bedenini bir haçın üzerinde Tıvin kentinde sergileyen emire gitmek zorunda kaldı.

Şehit Sımpad'ın trajik ölümü Ermeni prenslerini aniden ayılttı ve Pakradunilerin ata yadigârı topraklarının dağlarında, Azerbaycan'ın epey uzağına sığınan oğlu II. Aşod'a (913-928) bir soluklanma anı sağladı. Yusuf'un müttefiki Gagik Ardzıruni topraklarına çekildi ve emirin saldırılarının Vasburagan'a yönelmesini sağladı. Vaktiyle I. Sımpad tarafından taç giydirilen Gürcistanlı ihtiyar II. Adarnase, soyunun temel dayanağını yeniden inşa etmek için saklandığı yerden başarılı bir gerilla savaşı yöneten varisine aynı şekilde karşılık vermekte sabırsızlandı: Arşarunik'le beraber Şirag, Pakrevant ve Kukark. Aşod kendisi için Bizans desteğini müzakere eden Katolikos V. Hovhannes'in yardımlarından da faydalandı. Konstantinopolis patriği Nikolaos Mystikos'un,

Müslümanlara karşı bir katolikos ve Ermeni prensler birliği öneren mektubunu ve V. Hovhannes'in cevabını bir imparatorluk elçisi takip etti. Bu kritik anda katolikosun görevinin önemi, açıkça Bizanslıların güzergâhından kaynaklanır; protokol konusunda usta geçinen onlar, önce Hovhannes ardından kralın huzuruna çıkarlar. Bu görüşmelerin sonucu, kralın, Bizans kaynaklarına göre 914 yazının sonuna doğru gittiği Konstantinopolis'te bir davet oldu; yani bu tarih, sıklıkla iddia edildiği üzere, II. Aşod saltanatının zaten çetrefilli kronolojisini ziyadesiyle bulanıklaştıran 921'de değildi. Aşod'un imparatorluk başkentinde sayısız onurlandırmalarla birlikte, vekil İmparatoriçe Zoe tarafından "yargıçların yargıcı" unvanını onayladığı ve bir Bizans ordusu eşliğinde Ermenistan'a döndüğü görüldü.

Yusuf, II. Aşod'a karşı koymak için alışılagelmiş taktiğine başvurmakta acele etti ve Ermenistan'ın yeni seçilen kralı, Tıvin'de bulunan kuzeni *ısbarabed* Aşod'a taç giydirdi. Kral kent surları altında bir başarısızlık yaşadı ve iki Aşod'un savaşı, katolikosun arabuluculuk girişimlerine rağmen iki yıl boyunca hararetle devam etti. Aşod ülkenin kuzeyinde durulmayan karışıklıklara da karşı koymak zorunda kaldı: Şamşvilde'den Kukark'a anahtar-kale valilerinin tekrar eden isyanlarına, Udya prensi Movses'inkilere ve hatta kendi kardeşi Apas'ın kayınpederi Gardman *işkhanı* Sevada ve Abhazya Prensi'yle komplosuna. Bununla birlikte "demir kralın" kararlı ve zaman zaman hoyrat politikası çabucak meyvelerini verdi. Kuzeyin prensleri bastırıldı. Halifenin gözünde giderek uzlaşmış olan Yusuf aniden çark etti ve tacı II. Aşod'a teslim etti. Yusuf'un 919'da hapsedilmesinin ardından, temsilcisi Subuk [Nasır], ülkenin öteki krallarının üstünde yükselen "Krallar Kralı" (*Şehinşah*) II. Aşod'u halife adına çok daha iyi tanıdı. Saciler tarafından terk edilen, seçilerek gelen kral, kuzeniyle anlaştı. Tıvin şimdilik hükümdarın elinde kaldı ve Doğu Sünik ya da Keğarkunik gibi Gardman da kraliyet alanına iade edildi.

II. Aşod'un başarılarına saltanatın sonuna doğru bir miktar gölge düşürüldü. Yusuf'un 922'de geri dönüşüyle, valileri Nasır el-Subuki ve Beşir, Sünikli prensleri tutuklayarak ve bu kez II. Aşod'un yanındansa Vasburagan'a sığınan Katolikos V. Hovhannes'in kaçmasına neden olarak, yeniden tehditkâr bir politikaya başladı. Öte yandan Bizansla başlatılan ilişkiler de kötüleşmişti. *Şehinşah* Aşod'un Müslümanlarla yakınlaşması, imparatorluğu yalnızca endişelendiriyordu. Bizans Büyük Hizmetlisi (aşağı yukarı başkomutanın karşılığı) muhtemelen Udtik'in isyancılarıyla gizlice anlaştı; bu da II. Aşod'un, Tıvin saldırısını 922'de Yunanlar aracılığıyla püskürtmek zorunda kalan Subuk'la iş-

birliği yapmasına neden oldu. İmparatorluğun hoşnutsuzluğu, 925'ten (929 değil) itibaren "yargıçların yargıcı" unvanı Gagik Ardzıruni'ye intikal ettirildiğinde açıkça ortaya çıktı; Patrik Nikolaos Mystikos'un mektubu II. Aşod yerine, kimliği belirsiz bir "Yargıçların Yargıcı"na gönderilmiş olmalıydı. 927/928'de Tıvin'e ikinci bir Bizans saldırısı yöneltildi. II. Aşod bu zorluklara rağmen çalışmalarının çoğunu sürdürmeyi başardı. Saciler, iktidarları 927'ye doğru Yusuf'un ölümüyle zaten çökmüş olan serüvencilerden başkası değildi. Kral ve Komutan Kevork Marzbeduni tarafından Sevan Gölü yakınlarında alt edilen Beşir Tıvin'e çekildi. Bizanslıların ilgisi Melitene ve Musul ile Halep Hamdanilerine yöneliyordu. *Şehinşah*'ın saygınlığı, imparatorluk yaptırımlarına rağmen artmış ve Pakradunilerin daha da güçlendirilmiş alanı Gardman ve Keğarkunik yoluyla Sevan Gölü'nün iki tarafından doğuya doğru genişliyordu.

Ölümünün ardından yaklaşık bir yüzyıl boyunca Ermenistan'ın görece sakin durumu, II. Aşod'un başarılarının ölçüsünü ortaya koyar. Kardeşi Apas (928-952/953) ve onun oğlu Voğormadz [Merhametli, İnayetli] III. Aşod'un (952/953-977) idaresinde, askeri operasyonlar yerine dini meseleler ve manastır vakıflarıyla oyalanan kaynakların sessizliği bile, X. yüzyıl ortasında Pakraduni Krallığı'nın istikrarını kanıtlar. Hiç kuşkusuz bu olumlu durum, en azından kısmen, uluslararası dengenin devam etmesiyle ilişkiliydi. Halife hesabına Azerbaycan valileri olan Saciler sonunda ortadan kalkmışlardı. İran kökenli farklı soyların (Deylemliler ya da Kürtler) iktidar için çekiştikleri Azerbaycan'daki karışık durum, Müslüman tehlikesini de azaltıyordu. Ermenistan III. Aşod'un saltanatı boyunca büyük olasılıkla her türlü vergiden muaf tutuldu; zira 955 senesi için Arap coğrafyacı İbn Havkal tarafından verilen yükümlülükler listesi Pakraduniler arasında yalnızca "Sımpad'ın oğulları"nı, başka bir deyişle II. Aşod ve oğlu Apas'ı sayar. Bizans'ın ilgisi ona göre, gözlemlediğimiz gibi şimdilik güneye ya da Kuzey Ermenistan'a komşu topraklara yönelmişti. Pakraduni Devleti'ni sürekli olarak sıkıştıran mengene bir an için gevşemiş görünüyordu.

Van Gölü'nün kuzey kıyısında Malazgirt, Ahlat, Arceş ve Pergri'yi içine alan Hark ve Abahunik bölgeleriyle birlikte Duruperan'da egemen olan Kays hanedanı, I. Sımpad'ın ölümüyle ülke içinde fiilen bağımsız olmuştu. Şimdi o da iç kavgalarla ve 968'de Malazgirt'i yerle bir eden Hamdanilerin, Ardzırunilerin ve Bizanslıların darbeleriyle zayıflamış, güçten düşmüştü. Pakraduniler için hâlâ tehlikeli Müslüman merkezleri, Koğtan Emirliği ve Ermeni kaynaklarının 937 ile 982

arasında hakkında hiçbir bilgi vermediği fakat o dönemde en önemlilerinin Azerbaycan Salarileri ya da Musafirîleri olduğu düşünülen İran kökenli farklı serüvenciler arasında epey tanınan Tıvin'di.

Konstantinos Porphyrogenetos onu yalnızca *magistros* olarak nitelendirdiğinden, "Yargıçların Yargıcı" olağan unvanını Bizans'tan almamış olmakla birlikte, yeni Kars başketine yerleşen Kral Apas, seçilmiş Kral Aşedin 936'da ölümüyle sağlamlaştırılan ailesinin geleneksel mülklerinden faydalanmış görünmektedir. Apas Tıvin'i yeniden fethetmek ya da Ermeni Katolikosluğu'nun otoritesine başkaldıran kendi piskoposlarını destekleyen Ağvan ya da Doğu Sünik hükümdarlarına uyarıda bulunmak için hiçbir çaba göstermemiştir. İnisiyatif, Ayrarad'ı istila eden ve 937/938'e doğru Tıvin'i alan anonim bir emirliği Khor Virab yakınlarında inşa eden ihtiyar Gagik Ardzıruni tarafından alınmış görünür. Apas tarafından aşılan en büyük tehlike, yeni Kars Katedrali'nin Bizans Ortodoks ritüeline göre kutsanmasını isteyen bilinmeyen Abhaz lider Ber'in baskını oldu fakat Ermeni güçleri istilacıları geri püskürttü ve onları Kura'nın ötelerine itti.

Apas'ın oğlu, Merhametli III. Aşod, barışçıl unvanına rağmen babasından daha sert olduğunu gösterdi. İki defa Tıvin'in hâkimi olmayı denedi. Tahta çıkışıyla aynı yıl, ilk çabası başarısızlıkla sonuçlandı fakat son eleştirilere göre, kaynaklarına ulaşamadığımız 957 ile 966 arasındaki karışık dönem boyunca kralın daha mutlu olduğu kuvvetle muhtemeldir. Aşod'un kendi alanını Hamdaniler karşısında bir zaferle güneye doğru genişlettiği ve pek belirlenemeyen bir dönemde Hark yöresini ilhak ettiği de olasılıklar arasındadır. Son kertede kral, şiddetle vasallarının yerel idare özlemleriyle savaşıyordu. V. Hovhannes'in kaçmasından itibaren Vasburagan'a yerleşen katolikosluk, yeni başkent Ani yakınlarına aktarıldı ve orada, 961'de Katolikos Mogklu Anania birçok prens eşliğinde Aşod'u Ermenistan Kralı olarak kutsadı. Ağvan ve Doğu Sünik'in ayrılıkçı eğilimleri Katolikos tarafından daha da erken bastırılmış ve Sünik'e üçüncü yolculuğu esnasında, bazı yerel ayrıcalıkları tamamen sınırlayarak, 958'deki Gaban Konsili'nde prenslik için yeni bir metropolit kutsamıştı. III. Aşod'un bu bölgenin prensleri üstündeki iktidarı bu dönemde tamamen itibariydi zira İbn Havkal'ın listesi, 955'te "el-Vayzuri, Vayzur Hâkimi" (yani Vayots Tzor) ve "Hacin Hâkimi"nin (Haçın) vergilerini Aşod'a değil, doğrudan Azerbaycan Salari Emiri Marzuban ibn Muhammed'e ödediklerini ortaya koyar. Bununla birlikte, Şiragavan ve Ani konsilleri sırasında Kilise'nin koruyucusu rolüyle ve dini vakıflarıyla yükselen Pakraduni Krallar Kralı'nın saygınlığı, bunu Ermenistan'a bütünüyle dayatıyor-

du. III. Aşod, İmparator I. İoannes Tzimiskes'in Doğu'ya (974) seferi sırasında Daron'da kamp kuran imparator karşısında bütün prenslerin Hark ilinde toplanmasını buyurdu ve bir defaya mahsus olmak üzere Vasburagan'dan Kukark ve Sünik'e kadar hepsi bu çağrıya uydu. Bu ortak cephe karşısında Tzimiskes otoritesini fazla kullanmak istemedi ve o da, Urfalı [Edessalı] Matteos'un tarihçesinde bahsi geçen mektubuna inanacak olursak, "sevgili oğlu" Aşod'u *Şehinşah* unvanıyla onurlandırdı.

Farklı kral ve Ermeni prenslerinin destekleriyle gerçekleştirilen 974 Ermeni toplantısı, Urfalı Matteos'un tahminine göre 80.000 kişilik etkileyici bir orduyu hizaya sokabildi. Bu mevcudun ve Pakradunilerin idaresindeki Ermeni örgütlenmesinin neden ibaret olduğunu hatırlamak için bir fırsattır. Pakraduni Ermenistan'ının, haslara bölünmeden önce süvari ve yayalarla birlikte 100.000 kişiye çıktığı –kuşkusuz biraz abartıyla– tahmininde bulunulmuştu. XI. yüzyılda, kardeşine karşı mücadele içinde Hovhannes-Sımpad idaresindeki kraliyet ordusu, üçte biri süvari olan 60.000 adamı bir araya getiriyor, bu da geleneksel oranı oluşturuyordu. Tamamen zırhlı olan süvari birliğine *azadakunt*, "soylu lejyonu" denmişti zira *azad*'lar eşrafından oluşmaktaydı. Bunlar çarpışmalarda belirleyici unsurdu, daha çok sıradan vatandaşlar yani *ramig*'ler [halk, avam] ve özellikle de *şinagan*'lardan kurulmuş köylüler arasından toplanan piyade birlikleriydi. Hükümdarlar, soyluların disiplinsizliğinden kuşku duyarak bir Hıristiyan Lesghiens birliği (Dağıstan kökenli) toplayan III. Aşod gibi ya da göçebelere başvuran Sünik *işkhan*'ı gibi paralı askerlere çağrı yapıyordu. Başkomutan, sıklıkla başlangıçta Pakraduni ailesinin içinden seçilen *ısbarabed*'e emanet edilmişti. Feodal istihdama ilişkin belli bir disiplinsizlik eğilimine rağmen, Pakraduni ordusu batıda Grekler, doğuda Müslümanlar olmak üzere iki ateş arasında kalana kadar akılcı biçimde örgütlenmiş bir Bizans ordusu karşısında caydırıcı olabildi.

Apas ve Aşod'un görece sakin saltanatları ve büyük bir kültürel büyümeye rağmen, Pakraduni kalkınması hâlâ kırılgan kalıyordu ve Ermeni Krallığı'nın zirvesini, en azından politik bakış açısından, bu döneme yerleştirmek büyük olasılıkla abartılıydı. Uluslararası denge tehlikeli bir biçimde çoktandır Bizans lehine işliyor ve Ermeni prenslerinin Hark Meclisi'ne bağlılığı belki de yalnızca yaklaşan tehlikeden topluca duyulan korkuyu ifade ediyordu. Koğtan ve Tıvin Emirlikleri doğudan gelen her istilacı için bir adım ileriyi teşkil ediyordu. Pakradunilerin Ermeni kolundan Bizans Ortodoks Kilisesi'ne mensubiyetleriyle ayrılan Abhaz ve Gürcü prensleriyle Vasburagan, kendi ayrılıkçı

ve zaman zaman da düşmanca yollarında ilerliyorlardı. Sünik yavaş yavaş dağılıyordu. Merkezileşme çabalarına rağmen, III. Aşod da kendi payına Kuzey Ermenistan'ın parçalanmasına katkıda bulundu. 961/962'den itibaren kardeşi Muşeğ'e has olarak eski Kars başkentiyle birlikte Vanant'ın batı bölgesini ve çoğu zaman Pakraduni Krallığı'nı karıştıran kıskanç hırslara çare bulacak bir unvan bırakmıştı. Aynı şekilde, III. Aşod'un küçük oğlu Kurken (ya da Kiurike) 972'ye doğru Şamşvilde'nin önemli sınır müstahkem mevkisiyle birlikte Kukark ülkesindeki Daşir-Tzoraked bölgesini aldı, kral unvanını ise babasının 980'deki ölümünün ardından, kardeşi II. Sımpad'ın, annesi Kraliçe Khosrovanuş tarafından kurulan meşhur Sanahin Manastırı'na metropollük payesi verdiğinde kabul edecekti. Nihayet Vayots Tzor prensi II. Sımpad 987'ye doğru kendini Sünik kralı ilan etti. Kuzey Ermenistan'ın birleşmiş krallığı bir kuşak içinde dörde ayrılmıştı. Ne III. Aşod'un saygınlığı ne oğlu II. Sımpad'ın görkemli "Dünyanın Efendisi" [*Diyezeragal*] unvanı I. Aşod'unkinden daha az küçük ve daha az türdeş olan bu "dünya"nın, Doğu'da onu soluksuz bırakan Bizans'ın büyüyen gücüyle ölçüşecek boyutta olduğu gerçeğini gizlemeyi başaramadı.

II. Sımpad (977-989/990) babasının öldüğü yıl, belki de Muşeğ'in iddialarının önüne geçmek için kral ilan edildi. Tarihçi Asoğig "Ermenistan'ın o zamanlar barış içinde ve bayındır" olduğuna ve "dışarıda olduğu gibi içeride de onun her şeyi başardığını gördüğüne" bizi ikna eder. Aslında başkent Ani'nin güzelleştirilmesi ve kalelerinin genişletilmesiyle meşgul olan kral, hasım Müslüman güçlere terk edilmiş Tıvin'i geri almak ya da Ermeni güçlerinin dağılmasını yavaşlatmak için hiçbir şey yapmadı. Kardeşi Kurken'in Daşir'e yerleşmesi iznini verdi ve Sünikli Sımpad'ı özgür bıraktı. Şadig Kalesi'ni amcası Muşeğ'in elinden alma çabasında başarısız olduğundan, Kars kralı tarafından kışkırtılan Salari Ebul-Heyca ibn İbrahim Marzuban'ın Ayrarad ülkesinin merkezini yakıp yıkmasına izin verdi; Marzuban daha sonra, Tıvin'i ele geçirmek için fırsat kollayan komşu bir emir, Ebu Dulaf tarafından bozguna uğratıldı. Yine başka bir serüvenci, Ebul-Heyca el-Revvadi tarafından 987'de Ermenistan'ın gecikmiş vergi borçlarını ödemesi emredilen II. Sımpad bu emri yerine getirdi ve Asoğig'in büyük kabahat olarak nitelediği bir tutumla, Müslüman emir sözünü tutmuşken Ebu Dulaf'la antlaşmasını bozdu.

Dönemin hâkim şahsiyeti Ani kralındansa, Gürcistan Pakradunilerinin genç bir kolunun üyesi, meşhur saray sorumlusu Daylı Tavit'tir (Gürcüce Tao). II. Sımpad'ın karşısında Tavit, saltanatın başındaki kral

ile Kars kralı Muşeğ arasındaki kavgada hakem olarak yer alır. Sonradan Sımpad'ı, Kukark'taki Sakureti Kalesi'ni ona bırakarak Abhazyaya karşı sağlanan yardımdan dolayı ödüllendirmiş olmalıydı. Tavit'in kendi topraklarındaki öteki faaliyetleri ve bunların Ermenistan'ın geleceğine yankıları çok daha önemlidir. Tavit, Sımpad'ın tahta çıkışı esnasında Bizans İmparatorluğu'nun içişleriyle haşır neşirdi: Aslında İmparator II. Basileios'un ilk yıllarını kana bulayan iç savaşta isyancı Bardas Skleros'a karşı Komutan Bardas Phokas'ı destekiyordu. Desteğinden minnettar kalan imparator kendisine, X. yüzyılda egemen prenslere verilen saray sorumlusu ("saray mareşali") onurunu (tamamen fahri) bahşetti ve kendi alanı Dayk'a ek olarak Pakraduni Ermenistan'ının bütün komşu illerini ona verdi. Böylelikle, Pasyank ve Hark'tan geçerek Malazgirt'le beraber Abahunik'e kadar, Khağdoyariç ve Garin'den kuzeybatıya, Ermenistan saray mareşalinin topraklarıyla sarılmış bulunuyordu. Bardas Phokas'ın imparatora karşı isyanında yanlış ata oynadığından, 990'da, Tavit, Dayk dahil olmak üzere bütün topraklarını II. Basileios'a bırakmaya mecbur bırakıldığı sırada durum daha da ağırlaştı. Böylelikle, bir akraba ve müttefikin yerine şimdi Pakradunilerin kapılarına yerleşen Bizans'tı.

Ermeni sınırında Bizans varlığı tehlikesi yine de hemen ortaya çıkmadı. Saltanatının büyük bölümünde II. Basileios, Gürcüler tarafından talep edilen Dayklı Tavit'in mirasının ilhakına ve Bulgar İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılmasına yoğunlaştı. I. Gagik (989/990-1017/1020) kardeşi II. Sımpad'ın tahta çıkmasıyla Pakraduni Ermenistan'ının son büyük saltanatına başladı. Gagik, tahta çıkmasından itibaren kardeşi tarafından feshedilen Emir Ebu Dulaf'la olan anlaşmayı yeniledi ve hâkimiyetini, Koğtan Emirliği'ni ortadan kaldırmaksızın valiler atamış göründüğü Tıvin kentine yerleştirdi. Asoğig'in bize söylediğine bakılırsa, kral Sünik'te "hâkimiyetini, Vayots Tzor, Khaçen ve Parisos sınırlarında, kardeşinin sahip olduğundan çok daha fazla sayıda kale ve kente yaydı" ve böylece bu krallığı doğu sınırına, yani başkent Gaban'la birlikte dağlık Pağg Prensli'ğine indirgedi. Bu sayede kendi alanının sınırlarını genişletmiş olan Gagik, Azerbaycan emiri Mamlan el-Revvadi'yi oradan kovmak için 990-992'de yeğeni Kars kralı Apas, Dayklı Tavit ve Gürcistan kralıyla işbirliğine gitti. I. Gagik kendi kuşağının prenslerine göre atası I. Aşod gibi ailenin lideri rolünü oynadı. Genç Kars kralının koruyucusu olan Gagik, öteki yeğenleri, II. Basileios'un yanında kendisine karşı olan Kogovitli prens Apusahl'a ve kendi topraklarında bastırılmasının ardından Ani kralına boyun eğmeye zorlanan Daşir kralı Tavit *Anhoğin*'e [Topraksız] uyarı-

da bulunmaktan çekinmedi. Belki de Sünik kralı Vasak'ın kızı Kraliçe Gatramide'nin aracılığıyla Katolikos Mogklu Anania tarafından geri alınan ayrıcalıklarını 1005/1006'da keşfeden Sünik Kilisesi'ne verilen ödünler bile, I. Gagik ile Ani kralının yerel otoritelerden bağımsız olarak Datev metropolü topraklarında pek çok kantonu elinde tuttuğu bu ülke arasındaki ilişkileri sıkılaştırmaya hizmet etti. Aynı onur, bu dönemde Ermenistan'ın Bizans'la ilişkilerinde ortaya çıktı. 1000/1001 yılında I. Basileios soylular tarafından belki de imparatorun göz yummasıyla katledilen Dayklı Tavit'in mirasını ele geçirmekte sabırsızlandığında, Gürcistan, Abhazya, Kars, Vasburagan olmak üzere bölgenin bütün hükümdarları ona saygılarını sunmakta gecikmedi. Gururu ve itimatsızlığı yüzünden yalnızca I. Gagik, Ani surları arkasında, kendi evinde kaldı. II. Basileios da selefi İoannes Tzimiskes gibi ısrar etmedi ve şimdilik ilhak edilen topraklar ve Garin (Theodosiopolis) surlarının olası yeniden inşasıyla yetindi. II. Basileios, I. Gagik'in 1017 ile 1020 arasındaki bir tarihte meydana gelen ölümünün ardından Doğu'ya döndü ve neticede Ermenistan'daki krallıkların ilhakıyla sonuçlanacak olan seferlerine başladı.

Dini Durum

Üç yön, Pakraduni döneminin politikası kadar karmaşık bir dini duruma hâkim olur: Kilise'nin Devlet'le ilişkileri, toplumun Tontragçıların sapkın hareketi tarafından engellenmesi ve Ermenistan'da Khalkedonculuk meselesi.

Yüzeysel olsa da dönem hakkında bir inceleme, birinin ya da ötekinin üstünlüğünün kurulması pek kolay olmasa da, Kilise ile dinden bağımsız iktidar arasındaki sınırlı ilişkileri çabucak ortaya koyar. Bilhassa Arşaguni Krallığı'nın düşmesinden itibaren, katolikosluk Ermeniler için daima bir odak noktası olmuştu ve patrikler, Katolikos III. Nerses'in VII. yüzyıl fetihleri sırasında Araplarla müzakerelerinde yapmış olduğu gibi, politik yaşama müdahale etmekten asla çekinmemişlerdi. II. Kevork (Garnili) (877-897), tarihçi V. Hovhannes (898-925), Mogklu Anania (934/935-966/967), I. Haçik (973-922) gibi kilisenin büyük figürleri ve nihayet esrarengiz şahsiyet I. Bedros *Kedatartz* (1019-1058) Pakraduniler idaresinde de sahneye bütünüyle hâkim olur. Aydınlatıcı Krikor ve onun soyuna uzanan Patrik ailelerinin geleneği, selefi Maşdots'un "akrabası" V. Hovhannes'le beraber ve Rışduni ailesi tarafından elde tutulan katolikosluğun, Mogklu Anania'dan yeğeni I. Haçik'e, ondan kardeşi Bedros *Kedatartz*'a ve nihayet yeğen Bedros, II. Haçik'e iletildiğini gördüğümüz X. ve XI. yüzyıllarda gözde

olmaya devam eder. Katolikos, Arşaguni geçmişi olmayan dini taç giyme töreni esnasında kralı kutsamakla kalmıyor, bu vesileyle, taca istekli rakipler arasında elçi ya da arabulucu rolü oynuyordu; IX. yüzyıl sonunda I. Sımpad ile *ısbarabed* Apas arasında II. Kevork için, II. Aşod ile seçimle gelen Kral Aşod ya da Keğarkunikli Vasak arasında V. Hovhannes ya da I. Gagik ile yeğeni Daşirli Tavit Anhoğin arasında Sevanlı Sarkis için durumun bu olması gibi. Tarihçi V. Hovhannes'in Patrik Nikolaos Mystikos'la müzakereleri, daha önce gördüğümüz gibi, kraldan önce katolikosu onurlandıran imparatorluk elçiliğine neden oldu ve II. Aşod'un Bizans tarafından onaylanmasını sağladı.

1045'te Ani'nin Greklere teslim olmasında Bedros *Kedatartz* tarafından oynanan kritik rolü yakında göreceğiz. Katolikosun saygınlığı o derecedeydi ki, Bedros'un anlaşılmaz politikası bile azli için yeterli bir neden olamadı. 1038'de Ani Konsili'nde toplanan Ermeni piskoposları Bedros'un patriklik tahtına yeniden çıkmasını sağlamak için krala ve onun adayına meydan okudu. Meşruiyeti dışında otoritesi ciddi olarak etkilenmiş bulunmayacağından, Kilise'nin desteği kraliyet için kesin bir istikrar unsuru olarak kalır.

Kilise liderlerinin bu tartışılmaz önemine dayanarak, onların kilise dışı figürlere bağımlı olduklarını da görüyoruz. Rahiplerin talepleri aynı bölgenin prenslerininkiyle sıkı sıkıya ilişkilidir; IX. yüzyıl sonunda bu prensliğin krallık içinde inşasını yakın takibe alan Ağvan Katolikosluğu'nun bağımsızlık arzuları gibi. Aynı şekilde, ülkenin prenslerinin ayrılıkçılığının öncüsü olan Sünik'in bölünmesi, onlar tarafından Ermeni katolikosunun bütün aforozlarına karşı desteklenmiştir. I. Vahan'ın, Khalkedonculuk eğilimlerine rağmen, 958'de Gaban Konsili'nde Mogklu Anania tarafından Sünik metropoliti olarak kutsanmasının, bölünmenin sona ermesini garanti etmek için, babası, Pağglı Prens I. Cıvanşer'e verilmiş bir ödün olması muhtemeldir. Aktardığımız 1038 vakası dışında, kraliyet adayı Kilise tarafından her zaman kabul edildi. Asoğig bize, 969 Ani Konsili'nin *Şehinşah* Aşod'un tasdiki ile harekete geçerek Sevan keşişi Isdepanos'u Ermeni katolikosu olarak seçtiğini lafı dolandırmadan söyler. İkincil hanedanlar bunun aynısını yapacaktır. Ardzıruniler Vasburagan'da Patrik V. Hovhannes'in kaçmasının ardından onların devletlerinde bulunduğu sürece yerel Rışduni ailesinin üyelerini seçtirir. Ani Krallığı'nın düşmesinden sonra bile, Kapadokya'ya sığınan Kars kralı Gagik-Apas'ın kızı, beş yıl süren fetretin ardından, 1065/1066'da Katolikos II. Krikor *Vıgayaser*'in seçilmesini sağlamıştır. Urfalı Matteos'a göre, Anili Parseğ "Ermenistan katolikosu olarak kutsanmış olmak" için Daşirli I.

Kiurike'ye yöneldi ve kral, Ağvan katolikosunu, bu takdisi kendisine vermek için başkenti Lori'ye çağırdı. 1140'a doğru, Daşir'in son karanlık günlerinde, Madznapert prensi Tavit, Ağvan katolikosunu takdis ettirmek için Davuş Kalesi'nde kardeşi Apas'a katıldı. Tam tersine Vasburagan prensi Apusahl Hamazasp, Ardzırunili aday I. Vahan'ın –Ani Konsili tarafından tahtan indirilmesinden sonra bile– hasmı, Katolikos Sevanlı Isdepanos'u esir almakta sakınca görmeyecektir.

Kilise, normal olarak saraya yakınlık peşindedir. Konsiller otoritelerin gözü önünde, Şiragavan (967/968), Ani (969) hatta Doğu Sünik'te Gaban (958) "kraliyet" kentlerinde gerçekleşir. Tıvin'in Kilise tarafından terk edilmesinin ardından patrikler kraliyet konutlarına yaklaşır: önce V. Hovhannes'in belki de katolikosun Tıvin'in efendisi seçimle gelen Aşod'a karşı iyiliklerinden huzursuz olan II. Aşod'un korkusuyla kaçtığı ve I. Vahan'ın mahkûmiyetin ardından Ardzırunilerden koruma talep edeceği Vasburagan'a, ardından başkentin yanında Argina'ya ve nihayet 992'de Pakraduni krallarının himayesinde konutlarını inşa ettikleri Ani'ye. Son Pakradunilerin ve onların yandaşlarının gazabından kaçan Bedros *Kedatartz*, pek çok kere Sebasteia'da yeniden Ardzırunilerin koruması altına girecek ve halefi II. Haçik, Tavplur'da (Kapadokya'nın güneyi) aynı şekilde hareket edecekti.

Aynı devlet koruması nihayet dönemin manastır vakıflarının çoğalmasında da ortaya çıkar. I. Aşod'un kızı Prenses Sünikli Maryam tarafından yaptırılan Sevan kiliseleri, Sünik prensesleri tarafından tasarlanan ve süslenen Got, Magenots, Gendevank ve Datev, Ardzıruni, Akhtamar, Atamagerd ve Varag vakıfları, Kraliçe Khosrovanuş tarafından genişletilen ya da kurulan meşhur Daşir, Sanahin ve Hağbad manastırları, Şiragavan, Kars ve Ani katedralleri, hüküm süren hanedan için nekropol ya da saray kilisesi olarak tasarlanmış kraliyet ya da prens vakıflarıdır. Dolayısıyla dini kurumları dini olmayan iktidara bağlayan sıkı ilişkilerin örneklerini oluştururlar.

Kilise'nin bu kısmi fakat gözle görünür siyasallaşması, X. ve XI. yüzyıllarda Tontragçıların sapkın hareketinin şaşırtıcı bir şekilde büyümesinin nedenlerinden biridir belki de. Kaynakların genelde suskunlukla geçiştirdiği doktrinleri her zaman kapalı ve tartışmalıdır fakat grubun her türlü kilise hiyerarşisine, papaz sınıfı tarafından inananların törensel (vaftiz, evlilik) denetimine ve Haç kültüne karşı şiddetli muhalefeti konusunda hiç şüphe yoktur. IX. yüzyıl başında Abahunik'te Zarehavanlı Sımpad tarafından kurulan ve adını aynı ilde Tontrag köyünden alan bu grup, kuşkusuz 872'de (bazılarına göre 878) İmparator I. Basileios tarafından Yukarı Fırat üzerindeki başkentle-

ri Teprike'nin yıkılmasının ardından doğuya kaçan Pavlikyanların en eski sapkın mezhebinin üyeleri tarafından güçlendirildi. Hareket olağanüstü bir hızla bütün Ermenistan'a yayılmıştır. Çağdaş tarihçi Arisdages Lasdivertsi bunun 1000 yılına doğru Batı Mananaği ve Hark illerinde yoğunlaşmış olduğunu bize gösterir fakat sapkınlar ana vatanları Abahunik ve Vasburagan'da da çoğalıyordu. Tontragçıların, X. yüzyılda Datev rahibeler okuluna karşı yöneltilen Sünik köylü sınıfının büyük isyan hareketleriyle ilgili olmaları da mümkündür. Tontraglı nüfuz edişinin aynı anda her yerde hazır ve nazır oluşu, bütün toplumu sarsan derin bir rahatsızlığın işareti olarak özellikle ilginçtir. Sık sık ileri sürüldüğü gibi, bundan bir proleter hareket yaratmaktan uzak, Arisdages Lasdivertsi bize, Mananaği'de asil leydilerin, Prens Verver de Chiri'nin ve Piskopos Harklı Hagop'un katılımıyla, kazananın yönetici sınıfların en yükseği olduğunu gösterir. Sapkınlığın yüksek din adamları sınıfına nüfuz edişi Kedchaw manastırının başrahibinin katılımıyla ve büyük mistik ozan Krikor Naregatsi'nin Ani Konsil'inde bir sapkınlık suçlamasından aklanmış bulunması gereği doğrulanır.

Pakraduni kralları idaresinde toplumun iç barışını bozan yalnızca Tontragçılar değildi. Ermeni Kilisesi'nin Bizans Khalkedon Ortodoksluğuyla ve Gürcü krallıklarıyla ilişkileri meselesi genelde kategorik ve göze çarpan bir zıtlık olarak sunulur. Ermenistan'da Khalkedoncu eğilimlerin varlığı, bazı bilginlerce incelenmiş olsa da göz ardı edilir. Durumun sanılandan daha karmaşık olduğu ortaya çıkar.

Bu dönemde, bilhassa büyük düşmanları, Mogklu Anania ve I. Haçik'in papazlığı idaresinde Ermenilerin Bizans Khalkedonculuğuna muhalefeti kuşku götürmez. Bu çatışma hiç kuşkusuz imparatorluk Ortodoksluğuna katılan Gürcü Pakraduniler ile 1021'de Ani'nin Gürcüler tarafından yağmalanmasında göreceğimiz gibi, Ermenistan arasındaki ilişkilerin giderek bozulmasına neden olur. Ani Konsili 969'da Khalkedonculuğu mahkûm etmiş ve Bizans doktrinine katılımı yüzünden Katolikos I. Vahan'dan el çekmiştir. Tartışma ve eziyetler her iki tarafta kendini gösteriyordu. Sebasteialı Yunan Piskopos ve Katolikos I. Haçik'i her türlü görenek ya da dogmanın alenen ihlalinde karşı tarafın yandaşlarını yeniden vaftiz ettirmeye götüren mezhep nefreti, fazlasıyla ortadadır. 937'de Abhaz Prens Ber'in Kars Katedrali'nin kutsanmasını Bizans ritüellerine göre yapmayı dayatmak uğruna gerçekleştirdiği şiddetli saldırı, Asoğig'in ifadeleriyle aynı şekilde gaddar bir tepkiye neden olmuştur: "Şu olağanüstü kiliseye bak zira artık onu göremeyeceksin" emri verir Kral Apas, onun gözlerini oydurmadan

önce. Hem Urfalı Matteos hem de Asoğig için vatandaşları Bizans Ortodoksluğunu kabul ettikleri anda Ermeni olmayı bırakıyorlardı.

Ancak yüzyıllardır Ermenistan'da var olan Khalkedonculuk Pakraduni döneminde temizlenmiş olmaktan uzaktı ve Sünikli I. Vahan ona meyleden tek kişi değildi. Ermeni otoriteleri, tahttan indirilmesinden sonra bile, "mahkûm edilen" mezhebini Ermenistan'a gelişi sırasında İmparator İoannes Tzimiskes'e resmi olarak sunmakta tereddüt etmediler. Bir yüzyıldan daha az bir zaman sonra, Bedros *Kedatartz,* ardından da II. Krikor Vıgayaser da aynı eğilimleri gösterecekti. I. Vahan bu çevreden çıktığı için kuşkusuz Sünik epey fazla sayıda Khalkedoncu gizliyordu; aynı şekilde Vahan'ın ve Kral II. Aşod'a Konstantinopolis'te eşlik etmeyi reddetmesinin Khalkedonculuğa katıldığından şüphe duyanları yüreklendirmek korkusuyla kısmen motive ettiği V. Hovhannes'in sığınağı Vasburagan. Ermeni Kilisesi'nin resmi yazışmaları Gagik Ardzıruni'nin Ermenistan ile Konstantinopolis arasında dini bir birliğin olabilirliği konusunda bir mektubunu bizim için zaten muhafaza etmiştir. Sonuç olarak Krikor Naregatsi ve cemaatinin Helensever eğilimleri sıkıntı yaratmaları açısından epey tanıdıktı.

Bir mezhep dalgası, kilise tarihçilerinin mahkûmiyetleri ve Ermenileri sıklıkla "İber" (Gürcü) Khalkedoncular olarak niteleyen kaynakların karışıklığına rağmen saptanabilir. Kötü tanımlanmasına rağmen karma bir grup var olmuş gibi görünür. Muhtemelen bu Ermeni-Khalkedon karma toplumunun merkezi, Gürcü kolundan ve dolayısıyla Khalkedon inancından küçük Pakraduni, saray mareşali Tavit'in idaresindeki Dayk'tı. Dayk'ın kiliseleri Ermeni ve Gürcü karma tarzıyla tanınır. Üstelik saray mareşalinin "İberyalı" sarayı o denli Ermeni kültürüne sahipti ki, onun için sipariş edilen Arap eserlerin çevirileri Gürcüce değil Ermenice yapılıyordu. Bağlılıklar da birbirine karışmıştı. Bir taraftan, ulusal mezheplerine bağlı kalan Ermeniler kendilerini Bizans kültürü tarafından cezp edilmiş hissediyorlardı ve Bizans İmparatorluğu'na hizmet edeceklerdi. Çevirmen, bilgin, Helensever ve imparatorluğun önde gelenlerinden Krikor Makistros'un ya da son Pakraduni kralının –Ani'nin düşmesinden dört yıl sonra bir imparatorluk ordusunun başında Tıvin'in surları altında can verecek– sarayında Bizans karşıtı tarafın lideri, amcası Vahram'ın durumu gibi. Bir taraftan, Ermeni başkentinin koruyucusu ve sonradan sürgüne yollayacağı Helensever Katolikos Bedros *Kedatartz*'ın düşmanı Bizanslı Komutan Kekaumenos gibi, Khalkedonculuğa katılan soylu Ermeniler de görürüz. Bu karmaşık ve sıklıkla da kaynaklardan alınan kısımlarla çarpıtılan ilişkilerin önemi, Khalkedoncu Ermenilerin imparatorluk

topraklarında olduğu gibi kendi ülkelerindeki rolü ve ulusal niteliklerinin bozulma derecesi hâlâ derinleştirilmeyi bekler.

Ekonomik ve Kültürel Yükseliş

Pakraduni döneminin en ilginç paradokslarından biri, Ermeni tarihçileri kederlendiren, dışarıda olduğu gibi içeride de politik istikrarsızlığın uzaması ve Arap tarihçi ve coğrafyacılar yanında yine aynı yazarlar tarafından kaydedilen ve arkeolojik verilerce teyit edilen ekonomik, artistik ve entelektüel uyanıştır.

Klasik Ermeni toplumunun Pakraduniler idaresinde çok az evrim geçirdiği pek çok bakış açısından doğrudur. Yönetici sınıflar, yüksek din adamları ve hükümdarlar (*işkhan*), efendiler (*nakharar*), daha az asil olanlar arasında ayrılan soylular, eski dönemlerdekiyle aynı ayrıcalıklardan faydalanıyorlardı ve krallık otoritesinin vasalları üzerinde çok az reel etkisi vardı. Toplumun alt tabakasını oluşturan, vergiye tabi nüfusun büyük çoğunluğu, bilhassa kırlık bölgeleri oluşturuyordu. Soylular sınıfı, hatta hüküm süren hanedanlar bile Kars ve Ani (961'den önce), Sünik'te Ernçag ve Gaban, Daşir'de Şamşvilde ya da Pahlavunilerin yerleşimleri Bıcni ve Ampert gibi ıssız ve sağlam kalelerde yaşamayı tercih ediyordu. Tarım ve yetiştiricilik ülkenin özellikle kırsal ekonomisinin temellerini oluşturuyordu.

Bununla birlikte bu geleneksel toplum, IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar, maddi seviyesini güçlü bir şekilde yükselterek yapısını derinlemesine dönüştüren büyük değişiklikler yaşadı. En göze çarpanlardan biri, çağdaş kaynakların 23 köy ya da kentsel alanla beraber sayısını 45 olarak saptadığı kentlerin genişlemesi oldu. Malazgirt, Arceş, Ahlat, Pergri ve hatta Nahçivan gibi Müslüman merkezler pek çok durumda söz konusudur fakat Ani, Kars, Lori ve eski Tıvin başkenti gibi en büyük kentler Pakraduni Ermenistan'ının parçasını oluşturuyordu. Neredeyse her zaman bir kalenin koruması altında doğan bu kentlerin çoğu, çok sınırlı oranda kaldı. Buna karşın, tarihçilerin birbirini tutmaz rakamlarına yeğ tutulan arkeolojik veriler, belli başlı merkezlerin muhtemelen çağdaş Avrupa kentlerinden çok daha büyük olduğunu gösterir. II. Sımpad'ın Ani'yi donattıklarına benzer, olağanüstü surlarla çevrili olan bu kentler, normalde kraliyet ya da prenslik konutunu içeren kaleden, kentten ve onun kenar mahallerinden oluşan Doğu planını takip ediyordu. Ani, Tıvin hatta Lori kazıları yüksek bir şehircilik seviyesini ortaya koydu: saraylar ve halk binaları, dini yapılar, oteller, çarşılar, hamamlar, kaldırım ya da taşla döşenmiş sokaklar, içme suyu ve lağımlar için kanalizasyon sistemleri. Tarihçiler Ermeni kentlerinin zenginliğini ve güzelliğini öve öve bitiremedi.

Arkeolojik plandaki seviyeleri sonraki dönemlerin seviyelerinden her zaman ayırt edilemeyen Pakraduni kentlerinin iç örgütlenmesi hakkında öğrenecek pek çok şey ne yazık ki bize düşüyor. Nüfus, Ermenilere karışmış Müslüman (önce Arap sonra Kürt) unsurlarla karışmış görünüyor. Ancak Arap tarihçiler Tıvin halkının büyük çoğunluğunun X. yüzyılda hâlâ Ermeni olduğunu ve bu merkezler o dönemde Müslüman emirlerin egemenliği altında olsalar da, kentin, hatta Nahçivan'ın her zaman Ermenice konuştuğunu bildirirler. Bütün toplumsal sınıflar da kent merkezlerinde temsil edilmişti. Feodal soylu sınıfı –tarihçi Hovhannes'in "Tıvin'in soylu ailelerinin muzaffer yöneticileri"– giderek artan sayıda tüccar ve esnaf gibi zaten oraya yerleşmişti; zira sayısız marifetlerine kazılarla ortaya çıkarılan nesneler ve elyazmalarının kenarlarını süsleyen desenler yoluyla fazlasıyla tanık olunur. Kırsal nüfusun kentlere doğru hareketi gündelik işçi ve dilenci proletaryası yaratıyordu. Sivil bir idare yavaş yavaş biçimlenmeye başlıyordu. Ani'de olduğu gibi Tıvin'de de kritik anlarda kentin "ihtiyarları" politik bir rol oynamayı ve kentlerinin kaderini belirlemeyi deniyorlardı. Tüccar ve esnaf loncalarının XII. ve XIII. yüzyıllarda onları teyit eden haklardan bazılarını çoktan elde etmiş olmaları da mümkündür.

Kentlerin bu gözle görünür gelişimi kuşkusuz dönemin ticari yeniden doğuşuna eklenebilir. Ermenistan büyük uluslararası arterlerin kavşağına uygun bir şekilde yerleşmiş bulunuyordu. Tıvin, Ani, Kars, Ardzın (Garin yakınları) gibi merkezleri, Müslüman dünyayı Trabzon'a, Karadeniz ticaretine ve Gürcistan'a bağlayan anayolu belirliyordu. Öteki yollar Kafkasya'ya çıkıyor ya da Azerbaycan'a ulaşmak üzere Sünik'ten geçiyordu. Rusya'da halifelik topraklarına giden yol, "büyük Ermenistan yolu" adını taşıyordu. Ardzın'ın bir ticari merkez olarak önemi o denli büyüktü ki, öteki kentleri koruyan surları aşmaya bile cüret ediyordu. Bu ticaretin coğrafi olarak büyümesi, Ermeni ürünlerinin yalnızca Doğu'da değil, Volga üzerinde Bulgar hanının çadırında da bulunduğunu not eden Arap kaynaklarınca doğrulanır.

Arap coğrafyacıların tasvirleri ve İbni Haldun tarafından muhafaza edilen vergi listesi, doğal ürünlerin Ermeni ticaretinde önemli bir rol oynadığını ortaya koyar. Bakır, demir, kurşun ve gümüş madenleri onlara maden filizleri sağlıyor ve Tıvin, Malazgirt ve Azerbaycan'da Partav/Barda darphane atölyelerini besliyordu. Ararat yamaçlarının yüce ormanlarında büyük boyutta ağaç gövdeleri ve çok sayıda fındık, ceviz ve badem ağaçları ihraç ediliyordu. Iraklı fırıncılar Van Gölü'nden sodyum karbonat alıyordu. Üzüm bağları ve Tıvin çevresinin şarap

sanayisi, 1049'da kentin kuşatılmasının tasvirlerinde yer alır. Ermeni vergi listeleri farklı türlerde tuzlu balıkları, "kanlı canlı, dayanıklı ve dinç" katırları ve ülkenin beyaz şahinlerini ayrıntılarıyla belirtir. Ancak kentler doğal zenginlikler için yalnızca toplanma ve nakil noktası görevi görmüyordu; aynı zamanda önemli üretim merkezleriydi. Ani ve Tıvin'de yapılan kazılar çömlekçi, demirci, kazancı, kuyumcu, tabakçı ve ciltçi atölyelerini gün ışığına çıkardı. Süslü seramikler ve Tıvin cam eşyaları meşhurdu. Fakat Arap kaynaklarına göre en rağbet gören mallar lüks kumaşlardı: minderler, yatak örtüleri, başörtüleri, perdelik kumaşlar, halılar. Özellikle değer verilen, farklı renklerde ve altınla işlenen ipekler ve bilhassa meşhur "Ermeni malları" (*asnaf el-armani*), *kirmiz* ya da "kırmız böceği" ile kırmızıya boyanmış ardından yeniden işlenmiş, Tıvin yakınlarında Ardaşad'a özgü kumaşlardı.

Coğrafyacı İbn Havkal bu Ermeni mallarının mükemmelliğini öve öve bitiremez: "Ermenistan'dan ithal edilmesine rağmen, benzerlerine Bizans İmparatorluğu'nda rastladığımız desenli ipekler üretilir. (...) Bu halılar biçimleri ve üretim yöntemleri bakımından dünyanın başka yerlerindekilerle denk tutulamaz." İhtişamları, Kudüs'te Kral Gagik-Apas'ın *İncil*'inde muhafaza edilen Kars kraliyet ailesinin portresinde kraliçenin kırmızı ve altından elbisesiyle nakışlı başörtüsünde olduğu kadar, kralın işlemeli kaftanında da hâlâ görülebilir.

Bu lüks eşyaların ihracatı ve Ermenilerin uluslararası ticaretteki rolü, kentlerin evrimini giderek daha çok hızlandıran ve X. yüzyıl ile XI. yüzyıl başında ülkenin gözle görünür refahına katkıda bulunan yerel endüstrilerin gelişmesini kolaylıkla açıklar.

Pakraduni Ermenistan'ının ekonomik büyümesi parlak bir kültürel yükselişi de getirdi. Olanakların bolluğu ve görece iç huzur, yeni kurulan kentlerde olduğu gibi ücra yerlerdeki ikincil prensliklerle birlikte Pakradunilerin merkez krallığını kaplayan sayısız kilise ve manastırın kurulmasına ve güzelleştirilmesine yardım etti. Biçimsel bakış açısından Pakraduni kiliseleri pek yenilikçi değildi ve genel olarak VII. yüzyılda geliştirilmiş klasik, yazılı haçlı kubbeli kilise tipini –ayrıntılarıyla hazırlayıp geliştirerek– devam ettirdiler. Öteki yapılarla beraber sıklıkla büyük manastır bütünleri içinde gruplanmış ve en ünlüleri Hağbad, Sanahin ve Datev olan X. ve XI. yüzyıl kiliseleri, büyük boyutları yüzünden benzerlerinden daha fazla masraf ve teknik ustalık gerektiriyordu. Mükemmel bir şekilde kesilmiş, eklenmiş ve cilalanmış taş duvarlar, oranların zarifliği, Ani Katedrali'nin tonozlarının narinliği, mimari biçimlerinin altını çizen dekoratif motifler, Kars, Sanahin ya da Marmaşen'inkiler gibi, Ani'nin çağdaş kiliselerinin dışını süsleyen

kapalı kemerlerin inceliği mimarların ve bu son derece rafine dekor içinde çalışan duvarcıların zevkini ve ustalığını kanıtlar. Mimar Anili Dırtad'ın şöhreti hiç kuşkusuz ülkesinin sınırlarını aşmıştı zira Pakraduni Katedrali'ne çalıştığı esnada Konstantinopolis'teki Ayasofya imparatorluk kilisesinin restorasyonu ona emanet edilir. Bir kiliseden önceki kapalı *jamadun* ya da 1038'de Horomos manastırında ortaya çıkan "sundurma" yeni biçimi, hücreler, yemekhaneler, çan kuleleri, Hağbad, Sanahin ya da Datev kütüphaneleri Pakraduni vakıflarının ve onların ustalarının olanaklarının kapsamı hakkında bize fikir verir. Din dışı mimari ne yazık ki çok daha az tanınır zira hiçbir saray günümüze kadar ulaşamamıştır. Yalnızca Ani kulelerinin yanına yapılmış şahane çift sur kalıntıları ya da Arakadz Dağı'nın eteklerine asılı görkemli Ampert Kalesi, askeri mimarinin mükemmelliğini ortaya koyar. Ani ya da Tıvin'in hâlâ tam anlamıyla incelenmemiş yıkıntılarının genişliği, büyük kent merkezlerinin önemli olabileceği duygusunu güçlendirir.

Zaman zaman mimarinin sadeliğiyle fark edilen Pakraduni sanatçılarının süsleme anlayışı, IX. yüzyıldan itibaren çoğalan "taş haç"ların (*khaçkar*) giderek daha nazik ve daha karmaşık olarak süslenmesinde özgürce ortaya çıkar. Başlangıçta basit ve yekpare olan bu haçlar, taşın bütün yüzeyine dantel bir perde gibi yayılan birbirine geçmiş alçak kabartmalarla kaplanır. Paralel bir yükseliş elyazması süslemelerinde de gözlemlenir; bunlardan bazıları ayakta kalmıştır ve Pakraduni resmini, bize kadar gelen kimi anıtsal fresk parçalarından daha iyi yansıtır. Hükümdarların siparişi üzerine, büyük manastır merkezlerinde yaratılan Pakraduni elyazmaları, dönemin Ermeni kültürünü zenginleştiren çifte akımı yansıtır. Bir taraftan Bizans etkisi, Trabzon ve Sebasteia İncillerinin gerçekçi ve plastik tarzında ortaya çıkar, diğer taraftan Doğu tarzı dekoratif yüzeylere karşı gelişmiş bir zevk Moğnu *İncil*'inde kendini gösterir. Bu iki stil aynı elyazmasında bile ortaya çıkabilir; kraliyet portresinin dekoratif etkisinin İsa'nın yaşamından sahnelerin daha plastik bir şekilde ele alınışıyla yan yana olduğu Kral Gagik-Apas'ınki gibi. Böylelikle Ermeni sanatı, yollarını bildiği uluslararası bir dünyanın parçasını oluşturuyordu. "Frank ulusunun ressamları", tıpkı Anili Dırtad'ın Konstantinopolis'e gitmesi gibi, Datev Kilisesi'ni dekore etmek için davet edildi. Sonuç olarak ülkenin sanatçıları yüksek bir ustalık tarzını geliştirmek için bu ilişkilerden faydalandı.

Uluslararası iklimden ve kraliyet yardımseverliğinden faydalanacak olan yalnızca plastik sanatlar değildi. IX. ve bilhassa X. yüzyıl, Arap istilaları döneminin neden olduğu tutulmanın ardından kültü-

rel bir rönesans başlattı. Büyük dini kurumlar entelektüel fidanlıklar ve gerçek akademiler oluşturdu. Sünikli tarihçi Isdepanos Orpelyan'a göre, Datev topluluğu resim yetenekleri kadar bilgelikleriyle de tanınmış 500 keşişten fazlasını içeriyordu. Katolikos tarihçi V. Hovhannes, prensler Dayklı Tavit ve Krikor Makistros, Kars kralı Gagik-Apas gibi dönemin ileri gelenleri bu vesileyle entelektüel ve edebi hareketi cesaretlendiriyor ve hatta canlandırıyordu.

Dayklı Tavit'in kültürlü sarayı, bizzat prens tarafından yönetilen *Tunç Kentinin Tarihi* gibi eserlerin Arapça'dan Ermenice'ye çeviri merkeziydi. Konstantinopolis'te eğitim gören Krikor Makistros Yunanca'dan Eucleides'in eserlerini ve Platon'un diyaloglarını çevirdi. Urfalı Matteos'a göre Karslı Gagik-Apas "edebiyat konusundaki geniş bilgisiyle herkesi geride bırakıyordu. (...) Çok sayıda ve değişik yorumlarıyla Ermenistan'ı aydınlattı; bütün dillerden yapılan çevirilerle bizi zenginleştirdi". Bu çeviriler yeni Arap ve Ermeni bilginlerinin elinin altında, bilhassa Yunan eser çeşitliliğini ortaya koydu ve hiç kuşkusuz kültürel yenilenmeye katkıda bulundu.

Fakat Ermenistan'ın yeni entelektüel seviyesi ödünç alınan bu çevirilerle kalmadı. Yeni bir altın çağ başlatan ulusal bir edebiyat filizlendi. Tarih bir kez daha, Pakraduni yanlısı bir perspektifle, *Badmutyun Hayots*'unu [Ermenilerin Tarihi] kilise adamı ve diplomat tanıklığıyla zenginleştiren Katolikos Hovhannes'le birlikte ona saygınlığını kazandırdı; Isdepanos Asoğig'in ("Ozan") *Badmutyun Diyazeragan*'ı [Kâinat Tarihi], kapsamlı bir bakışla yalnızca Ermenistan açısından değil, Balkan meselelerini savsaklamayan Bizans İmparatorluğu açısından da X. yüzyıl üzerine eşsiz bir belgedir; Arisdages Lasdivertsi'nin *Ermeni Ulusunun Felaketlerinin Tarihi*, XI. yüzyılın korkunç olaylarını hüzünlü bir üslup fakat bir tanık ve kurbanın duygu ve bakışının keskinliğiyle tasvir eder: Ermenistan'ın Bizans tarafından ilhakı, Selçukluların baskın ve tahribi, Malazgirt'in nihai ve nafile dirilişi (1071).

Yalnızca çevirmenlikle yetinmeyen aynı zamanda şair de olan Krikor Makistros'u da –Ermeni edebiyat tarihinin ilk ruhani olmayan şairi– anmamız gerekiyor; iki Müslüman prensin inancını değiştirmek için kutsal tarihin nazımlaştırılmış ve kafiyeli bir özetini gerçekleştirmiştir; Ermeni mektup yazarlarının kıdemlisi olan Krikor, bize, dönemlerinin politik ve dini şahsiyetlerine gönderilen yüze yakın mektup bıraktı. Genelde eski, Yunan kültür verileriyle dolu olan bu mektuplar, mesela Tontragçılar ya da krallığın sonu hakkında bilgiler verir. Pakraduni Ermenistan'ının bütün bu kültürel hareketinin, daha sonra göreceğimiz gibi, Vasburagan'da da bir benzeri vardır. Böylelikle, po-

litik bakış açısına bu denli zararlı, Ermenistan'ın büyük çağdaş güçler arasındaki konumu, yine de ülkenin ekonomik ve özellikle de kültürel yaşamını sağlamlaştırmaya ve zenginleştirmeye hizmet eder.

Ani Krallığı'nın Düşüşü

I. Gagik'in güçlü kişiliği XI. yüzyıl başına kadar Ermeni toprak bütünlüğünü sürdürmeyi başarmıştı fakat Pakraduni Krallığı'nı ayakta tutan uluslararası denge çoktan çökmüştü. Abbasi Halifesi'nin uzun zamandır aşikâr olan acizliği, Bizans büyümesini frenleyebilecek büyük emirliklerin ortadan kalkmasına eşlik etmişti. 970'ten itibaren Kantzag ve 1022'de Tıvin'de yerleşen Kürt kökenli Şeddadiler Ani ve Daşir krallıklarını tehdit ediyorlardı. Yeni krallık hasları ülke içinde I. Gagik'in oğulları Ani kralı Hovhannes-Sımpad ve onun oğlu Cesur IV. Aşod'a [Aşod *Kaç*] Şirag dışında çok az şey bırakıyordu; onlar ailelerinin hüzünlü geleneğini takip etmiş ve hayatları boyunca babalarının mirası konusunda çekişmişlerdi. IV. Aşod'un entrikaları, Ani'nin Gürcistan kralı I. Giorgi'nin birlikleri tarafından yağmalanması, kralın tutsaklığı ve fidyesi, 1021'de Deylemlilerin Ayrarad'a akınları –kuşkusuz Türklerle karışık– krallığın kesin olarak zayıflamasına katkıda bulundu fakat tehlikenin yakın kaynağı Bizans'tı.

867'de Makedonya hanedanının tahta çıkmasıyla Konstantinopolis'in çabaları tehdit edilen kalelerinin sistemli olarak iyileştirilmesine doğru yönlendirilmişti. Pavlikyan Cumhuriyeti'nin yıkılması (872 ya da 878), Garin'in ele geçirilmesi (949), Daron'un ilhakı (966), Dayklı Tavit'in ölümüyle (1001) Pakraduni topraklarının kuşatılması ve Garin'in yeniden tahkim edilmesiyle (1018)adım adım ilerleyen Bizans, 1020/1021'de Ermenistan sınırlarında kendini yeniden gösterdi. İmparator Basileios iki yıkıcı seferle Gürcistan kralının direncini kırdı ve bir Bizans valisi idaresinde olan Dayk, "İberya Theması" adı altında imparatorluğa kesin olarak girdi. Vasburagan'ın imparatorluğa neredeyse ani bir şekilde devredilmesi, Ani kralını, önceki seferler sırasında Gürcistan'a verdiği destek yüzünden öfkelenen II. Basileios karşısında yalnız bıraktı. Tıpkı daha önceki kuşaktan Dayklı Tavit gibi, Hovhannes-Sımpad'ın da Katolikos Bedros *Kedatartz* tarafından Konstantinopolis'e getirilen bir vasiyetle 1022'de krallığını Bizans'a devretmeye zorlandığı görüldü. 1025'teki ölümü üzerine artık II. Basileios Garin'i, Daron ilini, İberya Theması'nı, Malazgirt'le birlikte Pasyank ve Abahunik illerini ve Van Gölü'nün kuzey kıyı kentlerini, İberya gibi "Basprakania Katepanoluğu" adı altında bir imparatorluk iline dönüşmüş Vasburagan'ı ve ufukta olası görünen Şirag'ı elinde tutuyordu.

İmparatorun ölümü imparatorluğun adımlarını bir süreliğine yavaşlattı fakat Hovhannes-Sımpad kardeşi Aşod'u takiben 1041'in başlarında öldüğünde İmparator IV. Mikhael onun mirasını istedi. Son adımın zor olduğu ortaya çıktı. Ani'de *vestis* Sarkis (onursal bir Bizans unvanı taşıyan) tarafından rehberlik edilen Yunan yanlısı parti, öncelikle kentte iktidarı ele geçirdi; bu arada Vahram Pahlavuni idaresindeki muhalefet partisi IV. Aşod'un genç oğlu II. Gagik'e yöneliyor ve Daşir kralı Tavit Anhoğin de haklarını kullanmak için aynı şekilde ilerliyordu. Sarkis kentten değilse bile acilen kaleden atıldı, Bizans ve Daşir'in birlikleri geri püskürtüldü ve Mrien'de bulunan yazıtına bakılırsa, II. Gagik'e 1042 Mart'ından önce taç giydirildi. Urfalı Matteos'a göre genç krala iki barış yılı bahşedildi ve bu yıllar sadece Vahram'ın yeğeni Krikor Makistros Pahlavuni tarafından Erivan'ın kuzeyinde mağlup edilen Tıvin emiri Ebulesvar'ın istilasıyla bulandırıldı. Fakat İmparator IX. Konstantinos 1044'ün başlarında Ebulesvar'ı Ani'ye arkadan saldırmaya teşvik ederek Bizans taleplerini yeniledi, bu arada İberya Theması imparatorluk birlikleri kendi taraflarından ilerliyordu. İki ateş arasında kalan II. Gagik, Vahram Pahlavuni'nin muhalefetine rağmen imparatorun yanına gitti. Konstantinopolis'te tutulan kralın vazgeçişi bile Ani'nin beklenen düşüşünü getirmedi; kentin ileri gelenleri komşu hükümdarlardan yardım dilenirlerken Bizanslılar kentin surları önünde iki kez yenilgiye uğratıldı. Krikor Makistros'un kendi alanlarını imparatorluğa bıraktığı ve Konstantinopolis'e çekildiği yaklaşık bir yıllık bir göz korkutma ve manevra süresinin ardından, kentin valisi olarak kalan Katolikos Bedros *Kedatartz* Ani'yi, Arisdages Lasdivertsi'nin suçlamasına bakılırsa çıkar ya da ihtiyat gereği 1045'te Bizanslılara verdi. II. Gagik'e gelince, bu oldubitti karşısında geri çekildi ve Ardzırunilerin yaptığı gibi kendi krallığını Kapadokya'da bir yerleşimle değiş tokuş etti. Orada, Sebasteia ve Kaisareia çevresinde epey kalabalık olan Ermenilerin yanında belli bir saygınlıktan faydalanmaya devam etti. Eski Vasburagan kralı Senekerim'in oğlu Tavit Ardzıruni'nin kızıyla evlendi ve başlangıçta epey sınırlı olan topraklarını miraş yoluyla genişletebildi. Senekerim'in oğulları tarafından hükümdar olarak az ya da çok tanınan Gagik, Bizanslıların gözünde ancak bir kale strateji oldu. 1065'te, otoritesi başka bir "sürgün kral"ın, kendi alanlarının bir kısmını ele geçiren Karslı Gagik-Apas'ın gelişiyle sarsıldı ve 1069'da öldü. Malazgirt Çarpışması'nın arifesinde, Ardzırunilerin tersine II. Gagik, İmparator Romanos Diogenes'in korumasından faydalanmış görünür. Ardzıruniler, Malazgirt'in ardından Romanos Diogenes'in misillemelerinin kurbanı olmuşlarsa, Kapadokya

Yunanlılarına karşı şiddetin sorumlusu olan Anili Gagik'in, 1073'ten itibaren (genellikle Ardzıruni prenslerinin ve iki Pakraduni kralının ölümü yüzünden kabul edilen tarih olan 1080 değil) bölgenin Bizans efendilerince katledilmiş olduğu düşünülebilir. II. Gagik'in torunlarından biri olan Aşod, bir süre Şeddadiler tarafından Ani valiliğiyle görevlendirildi fakat 1080'e doğru Müslümanlar tarafından zehirlenerek öldürüldü. Şirag, Ani'nin yeni başkent olduğu İberya Theması'na katıldı.

Pakraduni Krallığı'nın asla gerçekten ayakta kalmaması da mümkündür. Bilhassa ikincil krallıkların yaratılmasının ardından toprağının küçülmesi, Tıvin'le birlikte Aras vadisini denetlemenin imkânsızlığı ve başkent olarak Ani'den uzaklaşmış kentin son seçimi; bütün bunlar iktidarın merkezileşmesine ve güçlendirilmesine karşı koymuştu. Yalnızca dış güçler dengesi onun ayakta kalmasını mümkün kılmıştı. Bizans zaferi onun için üzücü oldu zira savunmak mümkün olmadan Ermenistan'ın parçalanma sürecini hızlandırdı. Bizans politikası, sıklıkla düşünüldüğü gibi, her zaman kötü niyetli değildi. Hükümdarların ve katolikosun uzaklaşması haliyle gerilimleri artırdı fakat imparatorluk tarafından atanan valiler yabancılar arasından olduğu kadar Ermeniler arasından da seçildi. Bizans karşıtı partinin liderleri Vahram Pahlavuni ve oğlu, Ani'nin düşüşünden sonra Tıvin'e karşı gerçekleştirilen talihsiz bir seferde önemli rol oynadı. Krikor Makistros, Bizans hesabına dük unvanıyla Vasburagan'ı, Mezopotamya Theması (Batı ile Doğu Fırat arasında) ve Daron'u yönetti. Hiçbir yabancı unsur ülkeye yerleştirilmedi. IX. Konstantinos idaresindeki Ermeni milislerin terhisi bile XI. yüzyılda benimsenmiş genel bir sistemin parçasını oluşturuyordu; buna göre yerel destek birlikleri yerlerini paralı askerlere bırakıyordu. Ancak bu önlem, Selçuklu Türklerinin ilk istilaları sırasında Ermenistan'ı ciddi olarak zayıflattı.

Moğolistan ve Orta Asya'da göçebe yaşantısı süren Türk-Moğol halkları ailesine mensup bu Türkler, Oğuz ırkından Selçuk diye birini ataları olarak kabul ediyorlardı. X. yüzyıl boyunca İslamlaştırılan ve "inanç mücadelecileri" *gaziler*'e dönüştürülen Selçuklu Türkleri, Aral Denizi bölgesini terk ederek XI. yüzyılda İslam'a yeni bir hamle kazandırabilecek ve Araplar ile Acemler arasında epeyce köreltilmiş olan kutsal savaş ruhunu canlandıracaktı. Türk tazyikinin bazı ön işaretleri, Sünik ve Vasburagan'ın, Türk süvari birlikleri (zorunlu olarak Selçuklulardan olmayan) tarafından desteklenen Deylemlilerin güçlü dağ saldırılarına maruz kaldığı 1016 ile 1021 arasında ortaya çıktı. Buna karşın fetihler çağını başlatacak olan Selçuklu Tuğrul Bey'dir. Yüzyılın

ortalarına doğru Pers'in efendisi olan Tuğrul Bey, 1055'te Bağdat'a girdi, 1058'de Abbasi halifesinden, kendisini Sünni mezhebinin koruyucusu yapan sultan unvanını elde etti. O gün bu gündür Selçukluların programı Bizans İmparatorluğu'nun fethi değil –değişmez ve olsa olsa göçmen unsurlarının yağmalama iştahları için muhtemel çıkış yolu kabul edilen– Suriye ve Mısır'ın bir kısmının sahipleri, Fatımilerin kâfir halifeliğinin imhasıydı. Bu nedenle Selçukluların resmi fetihlerinin dışında –güneybatıya doğru–, toprağın işgalini hedeflemeyen, esasen göçebe olan Türkmenlerin saldırıları –batıya doğru– patlak veriyordu. Göçebe tarzı eski ani saldırı ve örgütlü sızma taktiklerine başvuran bu hafif okçular, başlangıçtan itibaren, İberya Theması'nın ağır süvari birlikleri üzerinde açık bir teknik avantaj elde edebilecekti. Ermenistan ilk istilayı 1045-1046'da, Ani'nin ilhakının ardından ve IX. Konstantinos'un paralı askerleri kullanmak için yerli orduyu İberya Theması'ndan çıkardığı sırada göğüslemek zorunda kaldı. Kendi savunusu için bundan böyle Bizans yardımlarına bağımlı, hep daha fazla koşturan, krallarından ve feodal kadrolarının bir kısmından olmuş, aceleyle kurulduğu için kırılgan bir yönetimin idarecileriyle donatılmış, vaktiyle uyanık Ermenistan, Türklere karşı yeterli direnç gösteremedi. 1049'dan itibaren önde gelen ticaret merkezi Ardzın talan edildi; 1053'te sıra Kars'taydı; ardından, Fırat aşıldığı ve Kapadokya'ya erişildiğinden, 1057'de Melitene, 1059'da Ardzıruniler'in oturduğu Sebasteia; nihayet 1064'te Sultan Alparslan Ani'yi ele geçiriyordu. Türkmen liderler tarafından yönetilen ya da kışkırtılan bu seferler, Ermenistan'ın –birkaç yüzyıl önce Arapların tersine– nüfus bakımından çöküşünü ve ekonomik yıkımını getirdi; katliamların ve köleleştirmenin dışında, aristokrat ya da halk eksenli bir göçmen dalgası Batı kalelerine ve hemen ardından Ermeniler için bir "toplama" bölgesine dönüşmüş olan Kapadokya'ya ulaştı. Kırsal ekonomi, sığır hırsızlıkları, tahıl rezervlerinin yağmalanması ve elbette işgücünün azalmasından etkilendi; "tarlalar ekilmemiş ve dikenlerle doluydu", diye yazar, 1057-1058 yıllarında Arisdages Lasdivertsi; Urfalı Matteos ise "kesintiye uğrayan tarla işlerinden" ve Ermenistan sakinlerini Kilikya ve Fırat nehrine iten açlıktan dem vurarak, 1079-1080'de ona karşılık verecektir; kent ekonomisi de yukarıda bahsi geçen politikaların yanı sıra ticari metropollerin yağmalanması ya da düşüşü yüzünden kendini kurtaramamıştır.

XI. yüzyıl ortalarından başlayarak askerden arındırılan, Bizans tarafından terk edilen Kapadokya ya da Ermenistan Ermenileri kendi politikalarını ve öz savunmalarını uygulamaya yeltenir. Büyük Make-

donya taarruzlarına özlemle son bir sıçrama yapan Romanos Diogenes, 1071'de Manazgerd savaş alanında Oğuz (Türk soyundan) paralı askerlerinin ihanetinin hezimete sürüklediği, ahlaki uyumun olmadığı bir orduyu yönetir. Esir imparator ile Alparslan arasında aktedilen anlaşma Ermenistan'ın işgal edilmesini kesinleştirir. Sonu gelmez savaşlar, Ermeni beylerinin maiyetleriyle birlikte sürgün edilmesi ya da kaçması, 1071'de Manazgerd bozgununun ardından Bizans'ın fiilen terk ettiği ülkenin sonunda Ermenilikten çıkışını hazırladı. Ani, Alparslan'ın 1072'de sattığı Şeddadiler ve ardından Zakaryanlar yönetiminde idari ve ekonomik bir merkez olarak yeniden şenlenecekti. Urfalı Matteos, Selçuklu sultanı Melikşah'ın "İsa'nın inananlarına iyilikleri"yle övünebilecektir. Ancak II. Gagik'in katli ve Kars ile Vasburagan'ın mirasçılarının şüpheli ölümlerinin ardından, Ermeni Krallığı'ndan geriye kalan Daşir ve Gaban krallıklarının kalıntılarıydı; bunlar onların dağlarına gizlenmişti ve Melikşah'ın 1092'deki ölümünün ardından, Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla yavaş yavaş yok olacaklardı.

İkincil Krallıklar

Ermeni toprağına yerleşmiş uydu krallıkların kaderi genellikle Şirag Pakradunilerinin kaderine yakından eşlik etti.

İlk oluşturulan Kars ya da Vanant (962-1065) Krallığı, hemen hemen bir yüzyıl sonra, aynı zamanda ilk ortadan kalkacak olandı. Aynı adlı kente tepeden bakan Kars Kalesi, Ermenistan'ın savunulması açısından Batı'da stratejik bir müstahkem mevkiydi. Böylelikle I. Aşod, kardeşi *ısbarabed* Apas'ı 888'de Vanant'ı krallığa katmaya göndermek için Prens Sahag-Mıleh'in isyanından faydalandı. Bu durumda Kars, Ermeni başkomutanının konutu oldu. Kardeşinin ölümü ve I. Sımpad'a verilen zararın ardından Apas'ın iddiaları, II. Aşod'u orduyu doğrudan ele geçirmeye sevk etti. Kralın kardeşi Apas, tahta çıkışıyla krallığın başkenti olan Kars'ı hiç gözetmedi. Nihayet 961'de başkentin Ani'ye nakledilmesi sırasında, III. Aşod kardeşi Muşeğ'e Kars'ı ve kraliyet alanı ile Gürcü toprağı arasında Vanant çevresinde toplanan sekiz kantonu verdi. Muşeğ iki yıl sonra kraliyet unvanı aldı; kendi krallığına yerleşmesi yeğeni II. Sımpad'a karşı savaş yapmasını ve entrika çevirmesini de engellemedi. Kars'ın neden olduğu karışıklıklar Apas'ın tahta çıkmasıyla nihayet zayıflamış göründü; Apas 1001'de, Dayk'taki askeri gezisi sırasında II. Basileios'a saygılarını sunmaya gitmesine rağmen I. Gagik'e sadık olduğu ortaya çıkan Muşeğ'in (984-1029) oğluydu. Onun oğlu, son Kral Gagik-Apas (1029-1065) çevre

krallıklarla aynı dostane ilişkileri sürdürebildi ve Urfalı Matteos, Anili II. Gagik'in tahttan feragat etmesinin ardından onu *Şehinşah* olarak adlandırır. Kars aynı zamanda kenti 1053-1054'de yağmalayan Selçukluların tahribatlarına da maruz kaldı; bununla birlikte Gagik-Apas'ın boyun eğmesi sayesinde 1064'te Alparslan tarafından korundu. Ancak kral, Kars'ı Bizans'a bırakmayı ve Kapadokya'da Tzamandos'a [Dzamındav] çekilmeyi daha ihtiyatlı buldu. Gagik-Apas 1069'a kadar hayatta kalmış görünmektedir fakat Kars'la birlikte Vanant, ölümünün ardından Türklerin eline geçmişti.

Ani kralının mülklerinin kuzeyinde yer alan küçük Daşir-Tzoraked ya da Lori Krallığı, tıpkı Kars gibi Pakradunilerin küçük bir kolunun uzantısı oldu. Kukark I. Aşod'un eline geçmişti ve III. Aşod bunun Şamşvilde Kalesi'yle doğu kısmı Daşir'i küçük oğlu, yerel telaffuza göre Kurken ya da Kiurike'ye verdi. Urfalı Matteos'a göre Kurken'in krallığı muhtemelen 972'ye uzanır ve Kurken 974 Hark Meclisi'nde hükümdar olarak takdim edilmiştir. Aynı şekilde, 966 ile 972 arasında inşa edilen Kurtarıcı Sanahin Kilisesi bağışçılarının kabartması üzerinde bulunan yazıt, tıpkı babaları III. Aşod'un piskopos yardımcısı olan oğlu II. Sımpad gibi Kurken'i "kral" olarak adlandırır. Bununla birlikte Kurken'in krallığının, Ayrivanklı Mıkhitar'ın uyarılarına kulak verirsek, ancak 980'de ilan edilmiş olması mümkündür. Kurken'in ölüm tarihi de kesin değildir fakat 991 olarak düşünülmelidir.

Hiç kuşkusuz krallık zirvesine Kurken'in oğlu Tavit Anhoğin'in (989-991-1048) saltanatı ve onun oğlu II. Kiurike'nin (1048-1089'a doğru) ilk yılları esnasında ulaştı. Tavit 1001'de I.Gagik'e boyun eğdirilmeye zorlanmışsa da bir Sanahin yazıtında kendisini "bağımsız kral" (*inknagal arka*) olarak adlandırdı. Saltanatının başlangıcından itibaren Tiflis emirini boyun eğdirip çok sayıda kaleyi ilhak ederek, kendi alanını gözle görünür bir şekilde kuzeydoğuya yaydı. 1002-1003 yıllarına doğru ve yeniden 1040'ta Şeddadileri geri püskürtmeyi bile başardı. Krallığın kuzeyinde yer alan Şamşvilde konutuna ek olarak, oğluna başkentlik yapacak güçlü Lori kentini kurdu. Tavit'in saygınlığı Kaheti ya da Doğu Gürcistan kralının kız kardeşiyle evlenmesiyle daha da artmış oldu; bu kralın mirası, başka bir Pakraduni prensliği kuran oğlu Tavit'e intikal etti. Urfalı Matteos'un gözünde, "Kral Hovhannes'e bağlı, kabilenin/ailenin lideri [*azkabed*]" Ani kralındansa Tavit'ti. Ani sakinlerinin II. Gagik'in ardından kenti ona sunmaları da muhtemeldir.

Daşir'in refahı, kral değil saray mareşali unvanıyla da olsa kendi adına para bastıran II. Kiurike [Kurken] idaresindeki Ani Krallığı'nda

bir süre devam etti. Ancak Daşir, Selçuklu yükselişine Ani'den fazla direnemedi. 1064'te II. Kiurike, evlenmek için ona kızını ve Şamşvilde Kalesi'ni veren Alparslan'a boyun eğmeye zorlandı. Kiurike 1089'a doğru Katolikos Anili Parseğ eşliğinde, büyük onurlandırmalarla Melikşah'ın sarayına kabul edildi fakat Selçuklular Daşir'in büyük bir kısmının efendisiydiler. Lori kenti ile büyük Hağbad ve Sanahin manastırları 1105'te yağmalandı ve birkaç yıl sonra, 1113'e doğru, Kiurike'nin oğulları Tavit ve Apas, Kuzey'deki dağlarda, Matznapert ve Davuş kalelerine sığınmak için kendi alanlarını terk etti. O gün bu gündür haberler ender ve güvenilmez hale geldi. Ağvan katolikosu 1140'ta yine Davuş'ta takdis edildi fakat 1145'te iki kardeş ölmüş ve Davuş terk edilmişti. Karabağ *melik*'leri daha sonra veraset talep etmiş olsalar da, Hağbad'daki 1249 tarihli yazıta göre son mirasçıları Moğol döneminde yok olup gitmek zorunda kaldı.

Küçük Pakraduniler için yaratılan öteki bağımlı krallıkların tersine, Sünik IX. yüzyılda yerel hanedanlar tarafından yönetilen bir dizi prenslikten oluşmuştu. Arşaguni döneminden itibaren Büyük Ermenistan Krallığı'na göre özerk bir bölge oluşturuyor ve Azerbaycan emirlerinin korkusu onu Pakradunilere yaklaştırsa da, bu partikülarizm zayıflamış görünmüyordu. IX. yüzyılda pek çok ikincil aile, dağlık yapısı sayesinde bölgede ayakta kalıyordu. En önemlisi, Gaban çevresinde ülkenin doğu kısmında 898 ile 970 yılları arasında tanınmış ve muhtemelen yerleri Doğu Sünik prensleri tarafından doldurulmuş Pağg prenslerininkiydi. En tanınmış temsilcileri 958'de, daha sonra yerini alacağı Katolikos Mogklu Anania tarafından Sünik metropoliti olarak atanan Prens I. Cıvanşer'in oğlu Vahan oldu.

Çok daha önemlileri, Batı Sünik ya da Sevan Gölü'nün güneyinde Keğarkunik'i ve Doğu Sünik'i paylaşan Prens Vasak'ın (ölümü 821) soyunun iki koluydu; beş kantonu Nahçivan ve Aras vadisinin kuzeyinde, Vayots Tzor çevresinde gruplandırmışlardı. Pakraduni Ermenistan'ında olduğu gibi, veraset amcalar ve yeğenler arasında sıklıkla tartışma konusu olurdu ve bu iki kol anlaşmaktan uzaktı. Keğarkunik prensleri Müslüman komşularının korkusuyla daha çok Şirag krallarına yaklaşıyorlardı zira Prens Vasak-Kapur'un, I. Aşod'un kızı Maryam'la evlenmesiyle onlarla müttefik olmuşlardı. 912/913'te Emir Yusuf tarafından zehirlenen Prens II. Krikor-Supan, I. Sımpad'a sadakatini hayatıyla ödedi. Bununla birlikte Keğarkunik daha sonra II. Aşod tarafından ilhak edildi ve özerk Sünik doğuya itildi.

Daha yaşlı Vayots Tzor kolunun politikası daha az açık oldu. Sacilerden korkan ve Nahçivan'ın Ardzrunilere verdiği geçici ödünle

hakarete uğrayan Prens Vasak İşkhanik (851-892/893), ardından oğlu Sünik prensi I. Sımpad (990-940), tarihçi Isdepanos Orpelyan'a göre I. Sımpad adaşını kişisel olarak "Sünik prensi ve bütün Sünik topraklarının efendisi" olarak kabul etmiş olsa da, zaman zaman Azerbaycan'a yöneldiler. Üstelik Sünik prensi Sımpad, Pakradunilere sadakatten dönmesini ülkesinin 909'da Yusuf tarafından yakılıp yıkılmasıyla ödedi. Tıvin ve Koğtan emirlikleri tarafından Ermeni Krallığı'ndan uzaklaştırılan ve şiddetli isyanlar yüzünden sarsılan Sünik, kendi din adamlarının Mogklu Anania döneminde Ermeni Katolikosluğu karşısında bölünmesine prensler tarafından verilen destekle ayrılıkçılığını gizli saklı ortaya koymaya başladı. İbn Havkal'ın listesine göre, Vayots Tzor prensi vergilerini III. Aşod'a ödemek yerine 955'te zaten doğrudan Salari Marzuban'a aktarıyordu. Vayots Tzor prensi Sımpad'ın kraliyet ilan tarihi belli değildir. 974'te III. Aşod'un vasalı olarak Hark Meclisi'nde hâlâ mevcuttu. O halde bunun ancak 987'ye doğru, Sünik'in bağımsızlığını ilan ettiği, Azerbaycan Emiri Revvadi'nin Anili II. Sımpad'a karşı saldırısı döneminde olması muhtemeldir. 990-992'de I. Gagik'in istilasıyla ve Vayots Tzor ve Cahug bölgelerinin ilhakıyla aniden uyarıda bulunulan Sünik prensi Sımpad, bir süre için kendini Pakradunilerin vasalı olarak buldu. Batı bölgelerinin yitirilmesi ve krallığın haslar sistemine bölünmesi şimdi Sünik'i başkent olarak Gaban ve meşhur Datev Manastırı'yla birlikte Pağg Prensliği'ne indirgiyordu.

Krallık bu sınırlar dahilinde, Sımpad'ın (998-1040'a doğru) oğlu Vasak'ın idaresinde X. yüzyılın büyük köylü ayaklanmalarının ardından artırılan Datev'in ayrıcalıklarını yeniden canlandıran I. Gagik'in yardımseverliği sayesinde bir süre gelişme gösterdi. Şeddadi (Tıvin'in Kürt emirleri) baskısı ve Ani Krallığı'nın zayıflaması küçük krallığın düşüşünü hızlandırdı. Prens Sımpad Aşodyan, ortak düşmanları Tıvin emiri Ebulesvar'a karşı Daşirli Tavit'le işbirliği yaptı fakat 1044'te Datev'in yağmalanmasına engel olamadı. Dağların korunması Pağg bölgesini Selçuklu istilalarından kurtardı ve bir öncekine benzer yeni bir hanedan Gaban, Datev ve bir iki müstahkem mevkide ayakta kalmayı başarsa da Azerbaycan Eldigizid *Atabeg*'lerine direnemedi. Krallık, hükümdarları kaleden kaleye geri çekildiklerinden, mirasçı Prenses Kata'nın kocası Kral Hasan'ın Khaçen Prensliği'ne kaçmasıyla 1170'e doğru çöktü; bu prenslik, dağların derinlerine gizli öteki küçük yerleşimlerle birlikte Büyük Ermeni Krallığı'ndan geriye kalan tek topraktı.

Ermenistan'ın güneyinde tek bir ikincil krallık mevcuttu; 908'de kurulan Vasburakan Krallığı. Pakraduni ya da Kuzey'in Sünikli küçük

devletlerinden çok daha küçük olan Vasburagan, Ani Krallığı'nın rakibi oldu; üstelik onun prenslerinin yani Ardzırunilerin Ani Krallığı ile doğrudan aile bağları yoktu. Kuzeyde kendini tehlikeye atan Müslüman emirliklerinin ortasında, batıda Bizans İmparatorluğu tarafından sıkı takibe alınan Vasburagan Krallığı kuzey krallıklarından ayrı ele alınacak denli farklılık gösterir.

GÜNEY KRALLIĞI: VASBURAGAN

Ardzırunilerin Krallığa Katılması (860-908)

Yukarıda görüldüğü üzere, Ardzır hanedanı, halife otoritesi maskesi altında, Vasburagan prensliğinde rakiplerinin yerini almıştı. Ancak güç ilişkileri açıkça Araplardan yana oldukça bu hegemonya uygulamada kaldı. Hıristiyan prenslerin bağımsızlık istekleri karşısında daha 850'de Halife el-Mütevekkil onları boyun eğdirmeye girişmiş ve Vasburagan'ı istila eden ve prenslerini hapse attıran Emir Boğa'yı öldürmüştü. Ermeni tarihçilerin iddia ettiklerinin tersine, yalnızca halifenin ülkeyi yakıp yıkmak ve onu Arap göçmenlerle nüfuslandırmak istemesi değil, çalkantılı Ermeni askeri kastının gücünü sınırlandırmak da söz konusu görünmektedir. Ardzırunilerin tez üreyen ailesi bu yüzden dağılmıştı: Üyelerinden bazıları Araplarla işbirliği yaptı, ötekiler göç etti ya da çetecilerin sert gezgin yaşamını sürdürdü. Prenslik soyunun asıl üyelerine gelince, Samarra'ya sürgün edilen Prens Aşod ve Krikor-Terenig dinden dönmeye zorlandı ve sonuçları Vasburagan krallık kültürüne yansıyacak uzun bir dönemi Abbasi Arap medeniyetinin bağrında geçirdiler.

Ermenilerin durumu umutsuz görünürken halife tavrını çabucak değiştirdi. El-Mütevekkil cezalandırıcı seferlerinden vazgeçti ve bundan böyle tam bir bağlılık beklediği tutuklularını serbest bıraktı. Bu şekilde hareket etmesinin pek çok gerekçesi vardı: Ağır iç zorluklarla karşı karşıyaydı ve Bizans gücünün batı sınırlarında yaratabileceği tehdidin belirdiğini görüyordu. Bu andan itibaren Vasburagan, Yunanlar tarafından olduğu gibi Araplar tarafından da Kuzey Ermenistan'la aynı şekilde özerk bir ülke olarak görüldü.

Bununla birlikte Vasburagan'da iktidarın meşru prenslerin eline geçmesi zahmetsiz gerçekleşmedi. Aslında belli başlı hanedanların göçü ve sınır dışı edilmesiyle yaratılan boşluk doldurulmuştu. Yaşça küçük bir Ardzıruni, küçük Martasdan kantonunun efendisi Apupelc'in oğlu Kurken, cesareti ve politik zekâsıyla önemli bir alanı kendine ayırmayı başarmış, genç Prens Krikor-Terenig'e Irak'tan dö-

nüşünde yalnızca Van çevresinde bazı kantonları bırakmıştı. Doğal olarak Krikor-Terenig önce tek başına ardından (867'de Samarra'dan kaçan) babası Aşod'un yardımıyla Kurken tarafından ele geçirilen toprakları geri almaya yeltendi. Büyük şanssızlıklar yaşadı ve sonunda itaat etmek zorunda kaldı. Kurken kendi alanını korudu ve hatta genişletti fakat hiçbir zaman Krikor-Terenig'in vasallığını tartışmadı. Terenig, Arap yerleşimlerini Vasburagan'dan çıkarmakta pek başarılı değildi. Varak'ı alsa da, Amuk ve Gokhbanig kaleleri karşısında yenildi ve 887'de Her (Khoy) emirini boyun eğdirmek isterken tuzağa düştü ve geride üç küçük oğlunu bırakarak öldürüldü.

Sırada uzun bir taht kavgası vardı. Büyük Ermenistan kralı I. Aşod tarafından atanan Gagik Ebu-Morvan isimli yaşça küçük başka bir Ardzıruni olan kral naibi, Pakradunilerin yardımıyla tahtı ele geçirmeye çalıştı; bu arada yasal mirasçılar Sarkis-Aşod, Haçik-Gagik ve Kurken Vasburagan feodallerini ve Azerbaycan'ın Arap valisi Saci Afşin'i destekliyordu.

Her şeyden önce zorba, prensleri hapse attırarak ve I. Aşod ile halefi I. Sımpad'ın sadık vasalı olduğunu ortaya koyarak duruma hâkim oldu. Vasburagan'ın işlerini idare etmekten keyif alması bile olanaklıydı fakat Şaybani Emir Ahmet'e karşı bir sefer sırasında Ermenistan kralına ihanet etmek hatasını işledi: Tukh Çarpışmasını (898) yüzüstü bıraktı, bu da Ermeni feodallerinin ona karşı toplu nefretine neden oldu. Kendini bağışlatmak istediğinden Prens Haçik-Gagik'i serbest bıraktı. Bu durum işine yaramadı zira genç olmasına rağmen (on beş yaşında) Haçik-Gagik onun kellesini vurdurdu ve kardeşlerini serbest bıraktı.

Böylelikle Sarkis-Aşod, teorik olarak halifenin olsa da aslında Afşin'in egemenliğinde Vasburagan prensi oldu. Üstelik Afşin gaspçı Ebu-Morvan ve Kral I. Sımpad'ı zayıflatmak için yalnızca yasal prensleri desteklemişti. Aslında Sarkis-Aşod atanır atanmaz Afşin Van'ı işgal etti ve prensi, kendisini takip ettiği ve yendiği dağlara kaçmaya zorladı. Afşin'in 900'deki ölümü bir Müslüman geri çekilmesine neden oldu ve Sarkis-Aşod kendi alanını kolaylıkla geri aldı. 904'te erkenden öldü; kardeşi Haçik-Gagik onun yerine geçti ve 908'de Afşin'in vekili Yusuf'tan krallık tacını aldı.

Gagik Hanedanı (908-937)

Hiç kuşkusuz Prens Haçik-Gagik'in kraliyet onurunu elde etmesi, Ermeni Krallar Kralı I. Sımpad Pakraduni'yi zayıflatmak için Azerbaycan Emiri Yusuf'un politik bir manevrası oldu. Vasburagan'ın hesaba katılması gereken bir güç olduğuna hiç şüphe yoktur.

Tarihçi Tovma Ardzıruni bize Gagik ailesinin bir gurur tablosunu bırakmıştır. Aslında Gagik nitelikten yoksun değildi; cesur ve sadık, mütevazılıktan yana, sanat dostu ve aynı zamanda büyük bir kent planlayıcısıydı fakat başarılarının büyük kısmını belli başlı vasallarının sadakatine borçlu olduğunu kabul etmek gerekir: Antzevatsik prensine, Vahevuni ve Agiatsi prenslerine ve bilhassa (altı çizilecek ender hakikat) Vasburagan'ın güney kantonlarını has olarak kabul eden kardeşi Kurken'e.

Yükselmesinden itibaren Gagik'in ilk kaygısı otoritesini kendi hakimiyet alanında tesis etmek ve yaymak oldu. Vasallarından yana hiçbir önemli isyanı bastırmak zorunda kalmadı; bu da ona küçük Arap topluluklarını iç kesimlere ya da krallığının sınır kentlerine indirgemek için istediği gibi davranma izni verdi. Öncelikle, Osmaniler kabilesinden Araplar tarafından tutulan güçlü Amuk Kalesi'ni ele geçirdi daha sonra Zorarid Araplarından batıda bulunan Yerivark kantonunu aldı ve Nahçivan üzerindeki arzularını kanıtlayan doğudaki Kogovit ve Ardaz illerini tekrar ele geçirdi. Öte taraftan güneyde, egemenliğini Moks Pakraduni prenslerine dayattı. Böylelikle hayatının sonunda Gagik, krallığını Aras'ın ortasından Van Gölü'nün batı ucuna, Göl'ün güney kıyılarından Botan Suyu havzasına yaymıştı. İstikrarlı, üniter, hasmı Kuzey Ermenistan Krallığı'ndan daha istikrarlı değilse de onun kadar önemli bir devletti.

İki aile arasındaki (I. Sımpad, Gagik hısımlığı yüzünden amcaydı) evlilik bağlarına rağmen, iki hükümdarın ilişkileri iyi değildi. Sımpad ihanet edip, geri alması Gagik'e epey pahalıya patlayan Amuk Kalesi'ni ele geçirmeyi başarmıştı. O halde 910'da birinin ötekine karşı Yusuf'un seferine katılmakta tereddüt etmemesine şaşmamak gerekir.

Aslında Gagik'in, hükümdarı Azerbaycan emiriyle ilişkileri pek çok safhadan geçmiştir. Öncelikle Kral unvanından dolayı Yusuf'a karşı minnettar hisseden Gagik, bilhassa I. Sımpad'a karşı pek çok sefere katıldı. Pakraduni kralının ölümüyle daha vatansever duygulara döndü; böylelikle emirin kovuşturmasına maruz kaldı fakat Mogk dağlarına çekilerek bağışlanıncaya kadar (919) ondan kaçtı. Emirin geri dönüşü ve halefi Nasır'ın yönetimi bazı ihlallere neden oldu fakat 923'e doğru, Abbasi halifeliğinin dağılması nedeniyle Arap saldırıları daha az şiddetli hale geldi ve Vasburagan Krallığı nihayet barışı tanıdı. Nasır tarafından kovalanan Patrik V. Hovhannes'e Ermenistan Krallığı'ndan daha güvenli bir şekilde sığınak görevi gördü.

Krallığın Bizans'la ilişkileri gerçek anlamda ancak I. Romanos'un ordularının komutanı İoannes Kurkuas'ın [Hovhannes Kurken] sefer-

lerinin, onu tarihi Ermenistan sınırlarına götürdüğü esnada başladı. 928'de, Gagik'e Yargıç Kralların Yargıç Kralı unvanını veren Bizans, onun kraliyet onurunu onaylamıştı. Dolayısıyla kral, hem halifenin hem de Yunan imparatorunun vasalı olmuş bulunuyordu; aslında bu konum kendisine tam bir özerklik sağlıyordu.

Daha ileride Vasburagan kültürünün Gagik'in saltanatına borçlu olduğu her şeyi göreceğiz.

Gagik'in Halefleri (937-1021)

Gagik'in (937-951) büyük oğlu Terenig-Aşod'un saltanatı Araplarla birlikte pek çok talihsizlikle belirlendi. Taç giymesinden kısa bir süre sonra kral, Vasburaganlı başkomutanın ihanetinin –pişmanlık duyup kendisini kurtarmak için bir sefere çıksa da– ardından Her [Khoy] emiri tarafından ele geçirildi. Kısa bir süre sonra Hamdani Emir Seyfüddevle, güçsüz bir halifelik adına Ermeni kralları ve prensleri üzerinde egemenliğini ilan etmek üzere Tatvan'a geldi ve bunlar arasında Vasburagan'ınki kendisine iki müstahkem mevki bırakacaktı (940). Emir on yıl sonra Bizanslı Komutan Bardas Phokas tarafından bozguna uğratılmıştı ve Güney Ermenistan için bir tehdit olmayı bırakıyordu.

Terenig-Aşod, yerini kardeşi Apusahl-Hamazasp'a (953-972) bıraktı. Bizans yeni fethinin Ermenistan'a ulaşması onun saltanatında gerçekleşmiştir. Yaklaşık yüz yıl boyunca bir çeşit Yunan protektorası idaresinde olan Daron Prensliği 968'de imparatorluğa katılmıştı; bu arada Manazgerd'i ele geçiren Bardas Phokas, Kays Arap Emirliği'nden geriye ne kaldıysa yakıp yıkıyordu.

Abusahl'ın üç oğlu oldu ve en büyükleri Aşod-Sahag'ın (972-983) ve onun ölümüyle Kurken-Haçik'in (983-1003) otoritesi altında aile alanını paylaştılar; nihayet Senekerim-Hovhannes (1003-1021) yasal varisleri kovarak Ardzırunilerin mirasının bütünlüğünü yeniden inşa etti.

Bu yarım yüzyıl boyunca Daron'un ilhakıyla endişelenen Ermeni krallarının en büyük kaygısı, Bizans tazyiki oldu. İmparator İoannes Tzimiskes 974'te lejyonlarını doğuya yönlendirme kararını ilan ettiğinden tehdit iyice ortaya çıkmış göründü. Vasburagan'ın kralı da dahil olmak üzere, hüküm süren prenslerin tümü, Krallar Kralı III. Aşod'un girişimiyle çok sayıda askeri birliği Van Gölü'nün kuzeyinde topladı ve bu yığılma, Ermeni feodalleriyle bir anlaşma akteden hükümdarın niyetlerini ılımlılaştırmış gibi göründü.

Bazı Ermeni ya da Gürcü prenslerin dahil olduğu iki Bardas'ın savaşında Vasburagan'ın kralı seçim yapmış görünmez. 976'da Me-

zopotamya Theması'nın valisi Bardas Skleros'un genç İmparator II. Basileios'a karşı ayaklandığı ve üç yıl süren amansız bir savaşın ardından, daha sonra kendisi de ayaklanacak Komutan Bardas Phokas tarafından hezimete uğratıldığı bilinir. Daron'un yağmalanan prensleri ve Mogk prensi Skleros'a katılmakla onurlarını tehlikeye attılar, bu arada Dayk prensi Tavit de Phokas'a getirilen yardımdan geçici olarak faydalanıyordu. Vasburagan'a gelince, Arap tepkilerini destekleyen bu olayların yalnızca sonucuna maruz kaldı. 980'e doğru, bir Kürt hanedan, Diyarbakır Mervani Emiri Baz, Van Gölü'nün kuzey kıyılarını ele geçirdi ve Koğt emiri Vasburagan'ın doğu sınırlarına saldırırken, bir Abahunik Emirliği kurdu; Kral Aşod-Sahag tarafından hezimete uğratılan birlikler bozgun yedi ve liderleri serbest kalmak için fidye vermek zorunda kaldı.

II. Basileios 1001'de Dayklı Tavit'in mirasını ele geçirmek için büyük bir sefere girişti. Yolda Mervani emirinin bağlılığını kabul etti ve Vasburagan kralı Kurken-Haçik'le buluşarak, gelecekteki ilhakı tohum olarak taşıyan koruması konusunda kendisine teminat verdi. Ayrıca böylelikle imparatorla karşılaşmaktan çekinen Ani kralı I. Gagik'i de anladı.

Gücünü imparatorluk desteğinden alan ve 1003'te kardeşinin yerine geçen Kral Senekerim-Hovhannes on beş yıla yakın bir süre boyunca tasasız hüküm sürdü. Oysa 1018'e doğru Vasburagan'ın güney sınırlarında yeni istilacılar ortaya çıktı ve bunlar nüfusu tehdit eden Araplar, Deylemiler ve tek tük Türklerden daha endişe vericiydi. Senekerim'in büyük oğlu, Prens Tavit tarafından kumanda edilen müdahale ordusu bir felaketten kıl payı kurtuldu. Urfalı Matteos, Türk atlı okçularının hareket yeteneği karşısında Vasburagan Krallığı'nın ağır zırhlı süvari birliğinin "teknik" dağınıklığını açık seçik not etti. 1020'de yeni bir saldırı, kralı, II. Basileios'un önerisini kabul etmeye mecbur bıraktı; o da Vasburagan'ın Anadolu'da daha sakin topraklarla değiş tokuş edilmesiydi. Bu şartlarda Bizans İmparatorluğu'nun, imparatora karşı Abhazya ve Gürcistan hükümdarı ve Senekerim'in damadı I. Giorgi'yi destekleyerek, 1000 yılında aktedilen ittifak antlaşmasını ihlal etmiş olan Vasburagan'a güçlü bir baskı uyguladığını belirtmek yerinde olur. Ancak II. Basileios'un Kuzey Ermenistan illerindeki askeri gösterileri Urfalı Matteos tarafından betimlenen korkunç Türk saldırısından daha kesin bir rol oynayamadı.

Teslim aktı müzakere edildi ve Piskopos Yeğişe eşliğinde, Basileios ile Tavit arasında Trabzon'da 1021/1022'de imzalandı. Teslimin önemi kaynaklara göre değişiklik gösterir. Bazıları, bırakılan kentler

arasında Abahunik Emirliği'nde bulunan Ahlat, Pergri, Arceş, Artzkhe ve Manazgerd'i sayar. Dolayısıyla Basileios'un 1001'de Kral Kurken-Haçik'le karşılaşması esnasında, ilkinin, boyun eğdirdiği bu emirlik üstündeki selahiyetini ikinciye vermiş olması muhtemeldir. Diğer taraftan Senekerim birçok manastırın idaresini (kuşkusuz gelirlerini) elinde bulunduruyordu.

Senekerim böylelikle 1023'te oğulları ve 14.000 adamla Sebasteia için yola çıktı; bu da çok iyimser bir değerlendirmeye göre, "soylu lejyonu" *azadakunt*'un mevcudunu temsil edecekti. Bütün bunlar ortaçağ Ermenilerinin ne kadarının yurt fikrinden çokulus fikrine bağlanmış olduklarını gösterir. Bununla birlikte kral öldüğünde eski alanına gömüleceği açıkça kabul edilmiş, bu da söylendiği gibi gerçekleşmişti. Artık alanda alt dini hiyerarşiden, sabit din adamlarından ve Bizans *katepano*'ları ("bölge valileri") himayesinde, Türk işgalinin ötesinde dahi ayakta kalan bazı yan Ardzıruni hanedanlarından başkası kalmıyordu.

Dini Hareket

İyi yapılandırılmış kilise aygıtına ve onun çok belirgin dogmatik konumlarına rağmen, Ermeni Kilisesi, X. yüzyılda ve ilginç bir şekilde Vasburagan'da dönemin tarihçilerinin doğrulamaya çalıştığı bu yekpare yapıya sahip değildi. Doktrin kadar hiyerarşi de genelde şiddetle tartışıldı.

Tarihçi Patrik V. Hovhannes'in 930'a doğru öldüğü Vasburagan'a (Tzorovank'a ve ardından Akhtamar'a) çekildiğini gördük. Halefleri I. Isdepanos (931-932), I. Teotoros (932-938) ve I. Yeğişe (938-943) Rışdunilerin yerel kadim ailesi içinden seçildi ve Akhtamar'da ikamet ettiler. Bilmediğimiz bir sebep yüzünden Kral Terenig-Aşod tarafından tahttan indirilen Yeğişe'nin yeri, I. Mogklu Anania tarafından dolduruldu. Arap saldırılarının tekrarlanması ya da daha doğrusu kralla anlaşmazlığının neden olduğu karışıklıkların korkusuyla Mogklu Anania önce Varak (948), ardından Ermenistan'ın kuzeyinde (959) yer alan Argina'ya çekilmeyi tercih etti. Khalkedonculuk ve Tontragçılığa karşı mücadelelerinin dışında, Sünik Kilisesi'nin bağımsızlık emelleriyle karşı karşıya kalan Gregoryen Ortodoksluğunun aman vermez bir savunucusuydu. 967'ye doğru ölümüyle halef olarak takipçisi I. Vahan seçildi; Khalkedonculukta az ya da çok fayda gören Vahan, bu sebeple 969'da Ani'de düzenlenen bir rahipler meclisi tarafından tahttan uzaklaştırıldı ve Kral Apusahl-Hamazasp'ın onu patrik olarak kabul ettiği Vasburagan'a sığındı. III. Isdepanos hasmını ve kralı

uyarmaya Akhtamar'a geldi. Anında Godork Kalesi'ne hapsedildi ve Vasburagan'da Kilise'nin tek kadim lideri olarak görülen Vahan 974'e kadar hayatta kalırken, III. Isdepanos 971'de ölecekti. Bununla birlikte, selefinden daha diplomat, Ani Krallığı'nın yüksek rütbeli papazları tarafından tahta çıkarılan Isdepanos'un halefi I. Haçik (972-992), Vahan'ın yerinin doldurulmadığı Vasburagan'da kendini kabul ettirmeyi başardı.

Vahan'ın kaderini yaşamaktan korkarak İmparator II. Basileios'a karşı dostluk gösteren Patrik I. Bedros (1019-1054) I. Sarkis'ten (992-1019) sonra bir süre Sebasteia'da Kral Senekerim-Hovhannes'in sarayına, daha sonra Tzorovank manastırına sığınmayı tercih etti. Olaylar daha sakinleşmeden Ani'ye ancak 1038'de döndü.

Bu kısa özetle Ermeni Kilisesi'nin birliğinin ne kadar istikrarsız olduğu takdir edilecektir; Ani Krallığı'nın kusursuz Ortodoksluğuna, Vasburagan'da kulak veren patriklerin Bizans yanlısı eğilimleri karşılık geliyordu. Akhtamar'a muhalif bir patrikliğin kurulmasıyla 1113'te patlak verecek bir bölünmenin başladığı görülür.

Vasburagan Krallığı'nın bağımsızlık dönemi manastır yaşamının gelişimine özellikle uygun düştü. Tarihsel metinler, elyazması kolofonlar bu dönemde sayısız manastırın varlığını doğrular: Varakavank, Tzorovank, Hokyats Vank, Abarank en ünlüleridir. Ancak onlara belli bir tarih vermek zordur zira, arşivlerine bakılacak olursa, bu manastırların hemen hemen hepsi saygın bir kurucu, Aziz Tateos ya da daha ziyade Aydınlatıcı Aziz Krikor'la övünürler. Aslında vakıflar genellikle önemli bir kutsal emanetin, mesela gerçek Haç'tan bir parça gibi, edinilmesiyle ilgililerdi.

Diğer taraftan, yerel manastır hayatı X. yüzyıl başında Romanos Lekapenos tarafından imparatorluk topraklarından, bir süre sonra da Abhazya'dan çıkarılan Gregoryen Ermeni inananlarının toplu göçüyle güçlendirildi. Böylelikle 935'e doğru keşişleri Kapadokya'dan gelen Nareg Manastırı kuruldu. Vasburagan manastırları belki de Aziz Basileios kurallarını sıkı sıkıya takip eden bu topluluklara bakarak sıkı bir biçimde örgütlendi zira o güne kadar daha net bir yapısı olmayan inziva yerlerini andırıyorlardı. Bu şartlarda, yalnızca dini planda değil ekonomik ve sanatsal planda da giderek önemlerini yitirdiler. Bu gelişimin Vasburagan kralları ve prenslerinin maddi ve manevi katkılarıyla desteklendiğini ekleyelim.

Vasburagan'da Ermeni Ortodoksluğu kraliyet dönemi boyunca ve sonrasında tartışıldı. Ülkenin güney sınırlarında halifeliğin az ya da çok iyi görüldüğü Ermeni olmayan Hıristiyanlar yaşıyordu.

Botan Suyu ve Büyük Zap vadileri kantonlarında çok sayıda Nesturi vardı. Nesturi Kilisesi Abbasi hanedanı idaresinde sakin günler geçirmiş fakat Ermenistan'da kuzeye doğru yavaş yavaş göç eden yabancı uyruklu nüfusun desteğiyle ilerlemişti.

Ermeniler tarafından Yakubi Süryanilere sapkın olarak bakılmamıştı zira onların Bizans'ta monofizit olarak değerlendirilen teolojik anlayışlarını paylaşıyorlardı; yalnızca hiyerarşik ve kuşkusuz daha çok ırksal hususlarla onlardan ayrılıyorlardı. Van Gölü'nün güneydoğusunda oldukça kalabalık olan Yakubi Süryaniler, Ahlat, Vosdan ve Djilmar'da piskoposluklar kurdular. Daha sonra Bizanslılar tarafından desteklenecek fakat Muş Surp-Hovhannes Manastırı'nda bir şapelin Yakubi Süryanilere tahsis edildiği bilindiğinden Ermenilerle iyi ilişkiler kuracaklardır.

Pakraduni Krallığı gibi Vasburagan da IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Tontragçılara ait zorlu bir tarikat tarafından yıpratıldı. IX. yüzyıl başında Zarehavanlı Sımpad adlı biri tarafından önce Tontrag köyü yakınlarında, Abahunik kantonunda yayılan bu tarikat, sonradan bütün Vasburagan'a uzandı. Patrik Mogklu Anania ve Vasburagan'ın Krikor Naregatsi gibi büyük başrahipleri tarafından fazla başarılı olmadan mücadele edilen Tontragçılık, ancak XI. yüzyıl ortalarında Krikor Makistros tarafından ortadan kaldırıldı. Pakraduni Ermenistan'ında olduğu gibi Vasburagan'da da insanların eşitliğini vaaz eden Tontragçılar yoksul sınıflardan oluşsa da bazı feodaller, piskoposlar, manastır ileri gelenleri arasında da taraftarlara sahipti.

Fakat Ermeni Kilisesi'nin birliği açısından en büyük tehlike Yunan Khalkedonculuğunun istilası oldu. Yunan Khalkedonculuğunun İsa'nın kişiliğindeki tabiatlar konusunda bilhassa Ermeni Kilisesi'yle çatıştığı bilinir. Aslında tarihsel metinler okunduğunda, Khalkedonculukla suçlananları eleştirenin bir doktrin noktası değil bir kültürel tutum olduğu anlaşılır: Katolikos Vahan Kilisesi'ni ikonalarla süslediği için görevden azledilmişti; Antzevatsik piskoposu Büyük Khosrov, Yunan dilini kötü kullandığı ve aksanı olduğu için Anania tarafından aforoz edilmişti. Ermeni köktenciler Bizans kinleri büyüdükçe yalnızca onun kültürüne başvurulmasını hoş görebiliyorlardı. Sonuç olarak görünen o ki, Vasburagan'daki dini hiyerarşi eliti, (Vahan'ı desteklemiş olan) kralları gibi Yunan dünyasıyla bir yakınlaşmadan yana olmuştu.

X. Yüzyılda Vasburagan'ın Ekonomisi

Ekonomi konusundaki bilgilerimizin neredeyse tümünün Ermeni değil Arap kaynaklarından geldiğini not etmek ilginçtir. Ermenistan'ın

geri kalanı gibi Vasburagan da ortaçağda çok zengin bir ülke olarak geçiniyordu. Bu durum bilhassa Yakındoğu'nun kavurucu düzlüklerinde bulunmayan ürünleri bol bol temin eden Araplar için geçerliydi. Aslında Vasburagan genel olarak sert iklimli, tehlikeli iletişim yolları olan zor bir ülkeydi ve o dönemde görece refahının önemli bir kısmını ne vergiler ne yağmalar ne de yıkımların engel olamayacağı köylülerin ve esnafın inatçı etkinliğine borçluydu.

Kaynaklar öncelikli olarak tarımsaldı. Oldukça elverişli bir iklimden faydalanan Van Gölü havzasında, volkanların (Nemrut, Süphan, Tendürek) bereketli yamaçlarında tahıllar (buğday, arpa, çavdar), gölün epey sulak kıyılarında sebzeler, meyve ağaçları, üzüm bağları ekiliydi. Botan Suyu ve Aras'ın sıcak vadilerinde üzüm bağları ve meyve bahçeleri (kayısı, nar) lezzetli meyveler veriyordu. Her türlü ilgili faaliyet bu tarım çalışmalarına ekleniyordu: su değirmenleri, ezme makineleri, su kanalları gibi. Böylece, genelde yönetici sınıfların (*danuder*) üyeleri tarafından sahip olunan alanlar organize edilmişti.

Ormanlardan da faydalanılıyordu. Ermeni Toroslarının yamaçlarını kaplayan yeşil meşeler ev ihtiyaçlarını karşılıyordu. Doğu Dicle'nin nehir kolu vadilerinin dibinde yetişen devasa ceviz ağaçlarının urları lüks marangozluk işlerinde önceden beri kullanılmıştı.

Hayvan yetiştiriciliği Antikite'den beri Ermeni kırsalının ayrıcalıklı faaliyetiydi. Eyer hayvanları (at ve katırlar) dayanıklılıkları ve güvenilirlikleriyle nam salmıştı. Deniz seviyesinden 2.000 metre yükseklikteki Antzevatsik kantonunun (Hoşap Suyu ve Norduz Çayı'nın yüksek vadileri) haralarında yetiştirilmiş ve seçilmişlerdi. Sığır ve mandalar bilhassa yük çekme hayvanları olarak yetiştirilmişti zira tekerlek nadir görüldüğünden (ve bugün bile) kızakları çekmek için güçlü hayvanlara sahip olmak gerekliydi. Katır, eşek ve deve yük hayvanı olarak yetiştirilmişti. Mükemmel kasap hayvanları olan koyunlara gelince, günümüzde olduğu gibi, Mezopotamya düzlüklerinden Ermeni Toroslarının yaylalarına otlatmaya götürülüyorlardı. Muhtemelen sürüler bütünüyle ya da kısmen Kürt göçerlerin mülkiyetindeydi.

Balıkçılık bir diğer kazançlı faaliyeti temsil ediyordu. Aras'ta mersinbalığı (*surmahi*) avlanıyordu fakat kraliyet hazinesine önemli gelirler sağlayan özellikle Van Gölü balıkçılarıydı. Bugün bile kullanılan bir yönteme göre yıllık göçten faydalanarak bir tür incibalığı [inci kefali], *darekh* avlanıyordu. *Darekh*'lerin milyonlarcası nisan ayında karların erimesiyle taşan kıyı nehirleri istila eder ve suları tuzluluğunu kısmen yitiren göle yumurtlamaya gelir. Mayıs sonunda balıkçıların, arkalarına sepetler yerleştirdikleri çalı demetlerinin yardımıyla tıka-

dıkları kıyılara tekrar çıkarak aksi bir yol yaparlar. Engeli aşan balıklar sepetlere düşer; daha sonra tuzlanır ve kurutulurlar.

Ermenistan'ın zengin madenleri Strabon'dan beri bilinir. Vasburagan'da hammadde bakımından zengin olan özellikle Van Gölü kıyılarıdır. Noraşen koyunda kayatuzu, bütün kuzey kıyı göllerinde potasyum ve nitrat tuzları, Yererin Dağı eteklerinde boraks ve onun hemen yakınlarında arsenik tuzları, sarı zırnık ve doğal arsenik sülfürü elde ediliyordu. Vasburagan'da fazla altın ya da gümüş üretilmezken demir çok yaygındı fakat ortaçağdaki gibi, yakıtın varlığının bunun erimesini mümkün kıldığı yerdeki özüttü yalnızca. Pek çok demircinin izlerinin hâlâ görülebildiği Rışdunik, Abahunik kantonlarında ve Mogk bölgesinde durum buydu.

Nihayet, çok aranan renk verici ürünler Vasburagan tarafından sağlanıyordu: kırmız ve kökboya Aras vadisinden, yaş mazı Rışdunik kantonundan.

Endüstri bu dönemde özellikle gelişmişti. Bazı madenlerin çıkarılmasına verilen önem, bir dönüşüm endüstrisinin var olduğu sonucunu çıkarmaya izin verir. Böylelikle potasyum nitrat ve arsenik tuzlarının işlenmesi önemli bir cam üretimini akla getirirken boraks ve arseniğin işlenmesi seramik ve kuyumculuk ihtiyacıyla açıklanır. Buna rağmen, bu son faaliyet dışında ne cam ne seramik endüstrisi bu dönemde Vasburagan'a atfedilebilir.

Aslında en zengin endüstri tekstil endüstrisiydi. Vasburagan, Tıvin bölgesinin tersine lüks kumaşlar değil, bugün adlandırılabilecek şeylerden ziyade döşemelik kumaşlar, minder, halı, perdelik kumaşlar vs, giysi niyetine tümü özenle işlenmiş manto ve kuşaklar üretiyordu. Bu üretim atölyelerde değil, bizzat köylü ve şehirli aileler içinde gerçekleşiyordu.

Bu dönemde ticaret modern biçimiyle ortaya çıkar. Yerel anlamda sayısız mağazanın oluşturulduğu, bunlardan pek çoğunun yönetici sınıflara ait olduğu ve mağaza müdürleri tarafından idare edildiği görülür. Dış ticaret Kuzey Ermenistan, Gürcistan, Mezopotamya, Suriye ve İran gibi yakın fakat yeni bulunan hazinelerin para kökenlerinin kanıtladığı gibi Bizans, Mısır ve Avrupa gibi aynı şekilde uzak ülkelerle daha da gelişmiştir. Vasburagan kumaş, eyer hayvanları, tahıl, ağaç, değerli madenler, doğal boyalar ihraç ediyor, özellikle tuz (Kuzey Ermenistan'dan), lüks ürünler (Bizans ve Mısır kumaşları, Yunan ve İran kuyum malzemeleri, Hindistan'dan değerli taşlar) ya da silahlar (Suriye ve İran'dan) ithal ediyordu.

Hâlâ Arap *rezzous*'lara ya da haydutluğa bağlı olan ticaret, deve kervanları ya da silahlı adamlar tarafından korunan katırlarla yapı-

lıyordu. Küçük garnizonlarla (sonraki yüzyılların kervansaraylarının ilk belirtisi) yolların güvenliği sağlanıyordu.

Yük gemilerinin üzerinde dolaştığı Van Gölü'ne odaklanan üç büyük ulaşım yolu vardı. Bir yol, güneybatıya doğru Pağeş'ten (Bitlis) başlıyor, Miyafarikin'den (Silvan) geçiyor ve Amida'da (Diyarbakır) son buluyordu; Kilikya'ya, Suriye'ye (Urfa ve Antakya yoluyla) ve oradan da bir taraftan Kuzey Afrika bir taraftan Musul ve Bağdat yoluyla Mezopotamya'ya açılıyordu. Bir öteki yol, Van'dan doğuya doğru başlıyor, Urmiye Gölü havzasına ulaşmak için Godor ve Her'den geçiyor, Tebriz yoluyla İran'a ve oradan Hindistan'a açılıyordu. Üçüncü yol Ahlat'tan başlıyor, kuzeye doğru yöneliyor ve Hınıs'tan geçiyordu: bir yol Kuzey Ermenistan'a, oradan da Gürcistan'a doğru kuzeydoğuya gidiyordu; öteki kuzeybatıya doğru Toros'u aşıyor, Garin'e değiyor ve önemli Doğu Bizans *emporium*'u Trabzon'a ulaşıyordu.

Üç yüz yıl sonra ülkenin servetini yapacak transit ticaretin önemi Ermenistan için X. yüzyıldan itibaren belirir fakat bu ticaret şeklinin Vasburagan'ı Amida, Pağeş, Van, Urmiye ve Tebriz yoluyla tamamen ikinci derecede ilgilendirdiğinin altını çizmek gerekir.

Vasburagan kralları (Ani kralları gibi) para basmadı. Ancak ortaçağda politik bir tam bağımsızlığın en aranan kanıtı buydu. Alışverişler, vergi ödemeleri için bilhassa gümüş Arap *dirhem*'i kullanılıyordu. Bununla birlikte, emir adına olsa da Tıvin'de bir para basma atölyesi vardı; Vasburagan için bu bilinmez. Ortaçağda her yerde olduğu gibi, tüccarlar resmi paralardan başka paralar, özellikle de Bizans parası kabul ediyorlardı.

Krallığın Sosyal Yapısı

X. yüzyılda, Kuzey Ermenistan'da olduğu gibi Vasburagan'da da iktidarı soylular ve din adamları sınıfı paylaşıyordu. Soylular toprak mülkiyetine dayandırılan feodal bir hiyerarşiye göre eklemleniyordu.

Azad kitlesinin dışında ve *nakharar*'ların üzerinde, kralın olduğu gibi, Bizans tarafından başyargıç unvanıyla onurlandırılan Mogk ve Antzevatsik prensleri gibi belli bir özerklikten faydalanan bazı *işkhan*'lar vardı. Kral hepsine egemendi; fakat Arap valisi aracılığıyla halifelik bağımlılığı altında kaldığı ölçüde iktidarı mutlak değildi. Vaktiyle halife tarafından bahşedilen ve zamanla Vasburagan krallarının mirasçısı olan bu valilik feodal sisteme girdi.

Vasalları gibi kral da, olası bir halifelik seferberliğine karşılık vermek ve pazarlıklar sonucu, para ve hammadde (kumaş, buğday, at ve katır, halı, kurutulmuş balık) olarak belirlediği katkıyı valiye teslim

etmek zorundaydı. Muafiyetler ender olmasa da ek vergiler mümkün mertebe devam ediyordu; sonuçta vergilerin toplanması mevcut güç ilişkilerine bağlı görünüyordu.

Soyluların yaşam tarzı uzun süre yalın ve sertti. Asıl uğraşları savaş yapmaktı ve aslında yalnızca atlar, silahlar, teke tek dövüşlerle ilgileniyorlardı. Savaş yapmadıklarında kendilerini ava veriyor, ayıların ve vaşakların peşine düşüyor, kurt ya da yabandomuzu dövüşleri organize ediyorlardı.

IX. yüzyılın son üçte birinde, Samarra'ya sürgün edilen prenslerin geri dönmesiyle birlikte, Arap alışkanlıkları Vasburagan'a girdi. Kuşkusuz her zaman cesur savaşçılar olan soylular, bahçelerden, saraylardan, ihtişamla süslenen av buluşmalarından, halifelik sarayında gelenek olduğu üzere müzisyenli, dansözlü gösterilerle bezeli ziyafetlerden, hayvan dövüşlerinden zevk almaya başlıyorlardı. Önden açık, işlemeli uzun elbise ve geniş bir sarıkla Arap tarzı giyiniliyordu, katı Ermenileri dehşete düşüren bazı uygulamalar (çokeşlilik, eşcinsellik) hoş karşılanıyordu. Kadınlara gelince, ibadete batmışlar, dini vakıfları finanse ediyorlar, papaz cübbelerini ya da kutsal örtüleri işliyorlardı.

Kuzey Ermenistan'da olduğu gibi, bir efendinin ölümü üzerine araziler ve taşınmazlar bütün mirasçılar arasında adilce paylaşılmış oluyordu; doğal olarak kapalı bir toplum çerçevesinde, servetler daha ziyade eşitliğe eğilimliydi.

Din adamları, Pakradunilerde olduğu gibi iktidara yalnızca manevi etkileriyle değil zenginlikleriyle de katılıyordu. Aslında soylular, bağış ve miraslar yoluyla, keşişlerden dünyevi yaşam için bağışlama, gelecekteki yaşam için ayinler satın alıyordu. Bu kamu malları oluk gibi akıyor ve cemaat mirasını hızla artırıyordu; zira genel kural gereği manastırlar kral aracılığıyla vergiden muaf tutulmayı başardığına göre, dağılma tehlikesi yoktu. Bu yüzden seküler din adamları sınıfının daha istikrarsız konumunun manastır yaşamını dayatması şaşırtıcı değildir ve bir manastır yetkilisinin aynı zamanda piskopos olmasına giderek daha sık şahit olunur.

Köylüler nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu ve içler acısı durumdaydılar. Teorik olarak iki sınıf, özgür kabul edilen *şinagan* ve sömürülüp çalıştırılan *mşag* fark ediliyorsa da, kolektif çalışmalarla ilgili angaryalar dışında, kafa ve toprak vergisi gibi, her ikisi de vergiye tabidir. Hemen hemen hiç para sahibi olmayan köylüler, tefecilere başvurmak ya da mal olarak ödemek zorunda kalmışlardı. Efendi daha çok paraya ihtiyaç duyduğu ya da hasat kötü geçtiği müddetçe bu açlık, ölü doğum demekti. Köylü ayaklanmalarının başka nedeni

yoktur. Bu karanlık tabloyu tamamlamak için, köylülerin savaş durumunda askerlik hizmetine mecbur edildiğini hatırlamak gerekir; çarpışma kötüye gittiğinde arkalarına bakmadan terk ettikleri piyade birliklerini oluşturuyorlardı.

Ermeni olmayan köleler de vardı fakat ekseriyeti savaş tutuklusu Müslümanlar ya da gelecekleri çok daha karanlık esirlerden oluşmaktaydı. Nihayet yabancılar, göçebe Kürt çobanlar sosyal yapıların dışında kalıyorlardı.

Bu kraliyet döneminin belki de en önemli hakikati bir ara sınıfın gelişmesi oldu; Arap fethinden önce zanaatkârların mevcut olmasından değil, X. yüzyılda ticaretin gelişmesiyle bu sınıfın güçlenmesi ve örgütlenmesi yüzünden. Orada esnaflar (çömlekçiler, demirciler, kuyumcular, dokumacılar), seyyar ya da yerleşik, bağımsız ya da mağaza sorumlusu tüccarlar, kâhyalar vs bulunur. Van, Pergri, Arceş, Artzkhe, Ahlat kentleri bu koşullarda gelişmiş olup, yalnızca müstahkem mevki ya da prens yerleşimleri değil, aynı zamanda ticari alışveriş ve endüstriyel faaliyet merkezleri olmuştur.

Dini Sanat

IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Vasburagan'ın dini sanatı, önceki dönemlerin yarı sessizliğiyle tezat teşkil ederek, güzel bir canlılığı kanıtlar. Vasburagan anıtlarının Ani Krallığı'nınkilerden daha vasat bir görünüme sahip olmaları gibi istisnalar dışında. Bu büyük ölçüde kullanılan materyalle ilgilidir zira işlemesi o denli kolay ve göze o denli hoş görünen volkanik tüf, Van Gölü'nün güneyinde neredeyse hiç yoktur. Yaygın yapılar düzensiz şist bloklar ya da gnays hatta tuğla kullanıyordu. Prestij anıtları için Van Gölü'nün kuzeyinden büyük masraflarla tüf plakalar getirtiliyordu. Buna karşın dış cephe ne kadar az cazipse içerisi, Ani bölgesinde aynı dönemde olup biten şeyin tersine, sıklıkla resimlerle zenginleştirilmişti.

Vakıfları belirleyici gerekçesi bir kutsal emanetin usulüne uygun olarak edinilmesiydi ve bu edinmelerin olağanüstü bir karaktere sahip olması ortaçağ imgelemine uygun düşüyordu; bunlar şehitlerin, özellikle de Ardaz'da Aziz Tateos, Ağpag'da Aziz Bartholomeus'un [Partoğimeos] olduğu tahmin edilen yerler ve en ünlüsü Hıripsime bakirelerininki olan yolculuk etapları hakkında vakıfların çoğunun kökeninde yer alan efsanelerdir. İmparatorluk zulmünden kaçan Azize Hıripsime'nin yoldaşları bu genç Romalılar Van Gölü kıyılarına geldi, Kürdistan dağlarını aştı, Hıripsime'nin Vağarşabad'a gitmeden önce zirvesine bir haç diktiği Varak Dağı'na kadar tekrar Van'a döndüler.

Macera bakımından zengin görünen bu yolculuğun güzergâhı daha sonra dindar vakıflarca belirlendi; onlardan biri, VII. yüzyılda mucize eseri bulunan haçı kıskançlıkla saklayan Varak Manastırı'ydı.

Şehit azizlerin bedenlerinin naklinin efsanevi hikâyelerinde, yol boyunca arsa dağıtmaktan bahseden uydurma eklemeler dindar vakıfları da haklı çıkarıyordu. Böylece, Aydınlatıcı Krikor tarafından Kaisareia'da altın ödül verilen Aziz Hovhannes'in geride bıraktıklarından, Aziz Thomas'ınki gibi (güney kıyısında), yol hakkında (Van Gölü'nün kuzeyinde) üstünkörü bazı fragmanlar elde edildi.

Tarih bize Kral Gagik'in sayısız kilise inşa ettirdiğini ve bunlar arasında en ünlüsünün de 915-921 arasında, Akhtamar yöresinde yapılan Surp Khaç Kilisesi olduğunu öğretir. Gagik bunu son derece zengin bir anıt haline getirmek istedi. Planı yüzünden bu kilise, uzun süre Ardzıruni prenslerinin panteonu olan ve kuruluş tarihi bilinmeyen aynı adlı Ağpag Surp Khaç Kilisesi'ne benziyordu. Bütün dış duvarlar *Kutsal Kitap*'tan sahneler, aziz portreleri, batı yüzeyinde kralın bağış yaparkenki resmiyle süslü kır sahneleri içeren, dışa doğru çıkıntılı düz yontularla kaplanmıştı. İçerideki duvarlara *İncil*'e ait sahneler resmedilmişti. Eski ve Yeni Ahit'e böyle karşılık veriliyordu. Hiçbir Ermeni anıtı böyle bir ikonografik zenginlik sunmaz. Üsluba gelince, yontu ve resim olarak Abbasi etkisiyle belirlenmiştir.

Bunun dışında Gagik, çok sayıda manastırın gerçek ya da varsayılan öncüsü oldu ve bunlardan bazıları Van Gölü'nün ıssız kıyıları üzerinde (Garmirvank, Kantzaglı Surp Tovma, Gomslu Surp Krikor) yükselir.

Aparank manastırı, Krikor Naregatsi'nin *Badmutyun Abaranits Khaçin* [Aparank Haçının Tarihi] adlı eserinde anlattığı üzere, 983'te Basileios ve Konstantinos tarafından sunulan değerli bir kutsal emanet sandığını barındırmak için inşa edilmiştir. Tamamen tuğla fakat resimlerini yitirmiş olan bu yapı, bugün hâlâ Kürdistan dağlarında ayaktadır.

Kral Senekerim-Hovhannes karısı Guguş'la birlikte kendini yeni yapıların inşasına ve Varak Manastırı'ndaki yenileme çalışmalarına verir. Ayrıca, Van Gölü kıyılarında, içinde Ardzıruni prenslerini resmeden çizimlerin yer aldığı Surp Hagop [Nusaybinli] Manastırı'nı da yaptırmıştır.

Mimari, anıtsal heykel ve resimler dışında, 860'a doğru Vasburagan'da yazılan ve resimlerle süslenen "Kraliçe Melike"den bahseden ünlü bir kilise duaları kitabı hariç, bu dönemin Vasburagan sanatından geriye hiçbir şey kalmaz. Biraz kaba stildeki minyatürler,

renklerinin canlılığıyla göze çarpar; dekoratif temalar Helenistik dönemden ödünç alınmışlardır.

Tarihçilerin tanıklığı Van'da kuyumculuğun geliştiğini ortaya koyar: Gagik, Hıripsime Haçı için zengin bir storotek (*stauros*'tan Yunanca haç) yaptırır.

Faaliyetlerini dini vakıflarla sınırlandırmaz; Araplar tarafından yakıp yıkılan kaleleri ve kentleri yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır.

Hanedanın vakanüvisi Tovma Ardzıruni, Van ve Vosdan kentlerinin onarımını ve Urartulardan kalan sulama kanallarının yenilenmesini çabucak tasvir etmiştir fakat Akhtamar kraliyet kentinin oluşturulması üzerinde uzun uzun durmuştur; zira yukarıda bahsettiğimiz kilise, saray kompleksi unsurlarından yalnızca biridir. Kral öncelikle, izleri bugün hâlâ çözümlenmeye çalışılan bir bentle kapanan küçük bir liman kurdurmuştur. Kilise sarayın çok yakınındaydı ve kraliyet ailesi, güney cephesine bağlı bir merdiven yardımıyla doğrudan kendisine tahsis edilen tribüne ulaşıyordu. Saray bugün dümdüzdür fakat vakanüvisin tasvirine göre, Suriye çöllerinde muhafaza edilen Arap saraylarıyla hiçbir benzerliği olmayan kübik bir yapı söz konusudur. Parklar ve bahçeler büyük bir özenle planlanmıştı; kıdemli memurların villaları güzel ve kullanışlı bir eser ortaya koymak arzusuyla uyumlu bir şekilde düzenlenmişti.

Benzer bir kaygı Aparank manastırının çevre anlayışı için de geçerliydi. Orada da bahçeler, ender kokulu koruluklar dini yapıların sadeliğini renklendiriyordu.

Edebiyat

Edebiyat yaşamına Krikor Naregatsi'nin kişiliği damga vurmuştur. Kuşkusuz halk ozanları tarafından aktarılan sözlü bir edebiyat mevcuttu fakat bu dönem için Vasburagan'dan bize hiçbir kesin belge ulaşmaz.

X. yüzyıl ortasından bir süre önce doğan Krikor Naregatsi 1010'a doğru öldü. Khalkedonculuk yüzünden Patrik Mogklu Anania tarafından aforoz edilen Antzevatsik piskoposu Khosrov'un oğluydu. Neredeyse hiç terk etmeden Nareg Manastırı'nda yaşadı ve buranın başrahibi amcası Anania Naregatsi'ydi. Zamanının pek çok *vartabed*'i gibi, yalnızca kutsal metinleri değil bilimleri de benimsemişti. Onun Helen kültürü, kanıt olmadan Khalkedonculuk yapmakla suçlanmasına neden oldu.

Tamamen dinsel olan Krikor Naregatsi'nin eseri, esas olarak yorumcu ve savunucudur. Bununla birlikte, *Ağotakirk* ve *Prières* isimli

eserlerinde, ritminde belli bir Arap etkisinin fark edildiği şiirsel bir anlam ortaya çıkar. Çok simgesel ve çok zor olan Krikor'un dili ne yazık ki eserini anlaşılmaz kılar.

Tarihçiler arasında, X. yüzyıl başında *Ardzırunyats Dan Badmutyun* [Ardzıruni hanedanının Tarihi] adlı çalışmasını tamamlayan Tovma Ardzıruni zikredilebilir; bu eser, Ermeni-Arap çatışmaları, Vasburagan'ın kurtuluşu ve Ermeni toplumu hakkında hüküm süren hanedanın bakış açısıyla ilk elden bilgiler verir. Bilge *vartabed*'in, yalnızca tarihçenin devam ettiricisinin (XIV. yüzyıla kadar) söz ettiği Akhtamar Kilisesi'nin (hamisi Gagik-Haçik'in inisiyatifiyle yine de girişilen) inşası konusunda suskunluğunu koruduğunu tespit etmek ilginçtir.

Vasburagan'ın Hıristiyan Uyduları ve Arap Emirlikleri

Antzevatsik Prensliği'nin Apupelc'in oğlu Kurken'in idaresinde aşırı bir gelişme gösterdiğini gördük. Kalıntıları bugün hâlâ görülebilen Urartu kökenli güçlü bir kale olan Kangvar'da ikamet ediyordu. Bu prensin ölümüyle yerine oğlu Adom geçti fakat o gün bu gündür prenslik sefalete düştü ve alan, yeniden eski sınırlarına, yani Hoşap Suyu ve Büyük Zap'ın yukarı vadilerine geriledi. Uzun süre bu verimli ve "Azzavazan" adını verdikleri atlardan yana zengin ülkeyi soymaktan ve yağmalamaktan zevk alan Arap saldırılarına maruz kaldı. Antzevatsik daha sonra Ardzırunilerin asıl soyuna intikal etti ve kralın ikinci oğlunun hasının bir üyesi oldu. Bizans imparatorları Antzevatsik prenslerine, şüphesiz bu prensleri Vasburagan krallarıyla karşı karşıya getirmeye çabalamak için, başyargıç unvanını vermişti.

Mogk Prensliği Müküs Çayı Vadisi'ni ve komşu bölgeleri işgal ediyordu. Mamigonyanların müttefiki olan ilk Mogk prensleri, VIII. yüzyıl sonunda ortadan kayboldu. Pakraduni prensi Sımpad Aplapas, IX. yüzyıl ortalarında Mogk'un vekil prensi oldu fakat oğlu Muşeğ 868'de Apupelc'in oğlu Kurken tarafından öldürüldü. Yunan kaynaklarına göre, başyargıç unvanıyla onurlandırılsalar da, Mogk prensleri Arap kaynaklarına göre o sırada Ardzırunilerin vasallarına dönüşmüştü, doğrudan doğruya imparatorluğun vasalları olmuşlardı. Ne olursa olsun, Gagik X. yüzyıl başında toprakların bir kısmını ele geçirdi. Yerel prensler 977'ye kadar belirtilmiştir. En son bilinen Zapranig, II. Basileios'a karşı Bardas Skleros'tan yana tavır aldığından kuşkusuz Basileios tarafından Ardzıruniler lehine bertaraf edilmiştir. 983'te Mogk topraklarının tam ortasındaki Aparank Kilisesi'nin takdisine başkanlık eden her durumda Vasburagan krallarıdır.

Kuzey sınırının yalnızca küçük bir bölümü dışında (Fırat'ın kollarının bölgesinde), Vasburagan Araplar tarafından işgal edilmiş topraklarla çevrilmişti. Fethin ilk zamanlarında Ermenistan'ın Arap vadileri ve komşu toprakları yöneten emirler halife tarafından atanan memurlardan oluşuyordu; fakat merkezi yönetimin çökmesiyle emirler, halifeyle *ahd*'ının ("atama kararnamesi") kabul edilmesi ve adına para basılmasından başka hiçbir ilgisi olmayan yarı mutlak bir iktidarı kendilerine mal etti; bilhassa kendi soylarına toprak ve iktidar aktardılar ve böylelikle her bakımdan Hıristiyan prenslikleriyle karşılaştırılabilir feodal hanedanlar kurdular. Bu prensliklerin ve özellikle de Vasburagan'ın Arap komşularıyla ilişkilerini daha yukarıda gördük; şimdi bize, bu emirliklerin yapısını hızlıca incelemek kalıyor.

IX. yüzyıl sonunda başkent olarak Manazgerd kentini ve Ahlat, Arceş gibi Van Gölü'nün kıyı yerleşimlerini içine alan Duruperan ülkesi, Kays kabilesinin elindeydi. Aslında ülke bir yüzyıldan fazla zamandır Cahap Araplarına aitti fakat değişimin nasıl gerçekleştiği ve iki aile arasındaki ilişkilerin nasıl olduğu bilinmez. Kâh halifelik iktidarına karşı kâh aynı iktidarın aracısı olarak Hıristiyanlara karşı Ermenilerin müttefiki olan Kayslar, şüpheli ve herkesin nefretini kazanır oldu. Emir Abelbar 885'te Ermeni kralı I. Aşod tarafından yenildi ve onun himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Torunu Ebu Sevada İmparator VII. Konstantinos'a boyun eğerek Ermeni egemenliğinden kurtulmayı başardı ama sonuçta emirlik 970'e doğru imparatorlukla birleştirildi.

Kays toprakları uzun süre Bizanslılarda kalmadı. Kürt kökenli, yarı çoban yarı eşkıya Baz isimli biri 980'e doğru, önce Arceş kentini ardından komşu yöreleri ele geçirdi ve bütün Mezopotamya'da geçici bir imparatorluk kurdu fakat karşısında Hamdanileri buldu ve 990'da öldürüldü. Bu da kendilerine Abahunik prensleri unvanı verilen Mervani hanedanına yol açtı. Bu hanedan, Hamdaniler karşısında başarısızlığına rağmen Kaysların eski topraklarında hüküm sürdü ve II. Basileios'un hâkimiyetini kabul etmek zorunda olmasına karşın, Bizans hamlesiyle hayatta kalmaya devam etti.

Az ya da çok Kayslarla ilişkilendirilen Osmani Arapları, VIII. yüzyıl sonundan itibaren Arceş bölgesine ve Arperani'ye yerleşmişti. Başkentleri Pergri ve önemli kaleleri Amuk'tu; IX. yüzyıl ortalarına doğru, Emir Boğa'nın zaferlerinden faydalanarak Gokhbanig, Sılga ve Varak'ı işgal ettiler. Prens Krikor-Terenig 870'te Varak'ı aldı fakat Amuk ancak X. yüzyılın ilk on yılında Kral Gagik tarafından ele geçirildi; bu arada, görünüşte müttefikleri olan Kayslar Osmanilerden Pergri kentini alıyor ve böylelikle Ardzırunilerin tehlikeli hasımlarını ortadan kaldırıyordu.

IX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır bölgesi, o zamanlar halifeye pek çok Ermeni valisi tedarik eden Arap Şaybani kabilesinin elindeydi. Aynı yüzyılın sonunda, yayılmacı hedefleri Daron ve Vasburagan'da kendini belli eden bir hanedan emirliği tesis edildi. Emir İsa el-Şeyh Ardzırunilere karşı muzafferane bir şekilde Osmanileri desteklemişti. Oğlu Ahmet kendi himayesini Daron ve Vasburagan'a dayatmaya çabaladı fakat Bizanslılar ve Hamdanilerin müşterek darbeleri sonucu iddialarından vazgeçmek zorunda kaldı. Sonuç olarak emirlik Hamdaniler tarafından kendi bünyesine katıldı.

Arzen Emirliği kendi merkezi olarak aynı adlı kente sahipti (eski Ağtzınik'te yüksek Doğu Mezopotamya'daki şimdiki Yanar Suyu). Muhtemelen Şaybani kökenli bir kabile olan Zoraralar tarafından yönetilmişti. 850'ye doğru, iktidarlarını Van Gölü'nün güneybatı ucuna kadar yaydı, Pağeş (Bitlis) ve küçük Kotom Kalesi'ni ele geçirdiler. Hıristiyan bir prensesle evlenen Emir Musa ibn-Zorara, Ermeni prensleri gibi Emir Boğa tarafından Samarra'ya sürgün edildi. Daha sonra, kral tacı giymesinden bile önce Gagik, Zoraraların elinden Van Gölü'nün batı kıyılarını aldı ve o gün bu gündür Zoraralar tarih sahnesinden çekildi.

Mirasla gelen Azerbaycan valiliği IX. yüzyıl sonunda Türk Saciler hanedanının eline geçti. Kral I. Sımpad'a taç giydiren, Afşin ve Gagik'i Vasburagan'da tahta çıkaran ve böylece normalde halifeye düşen rolü oynayan onun halefi ise kardeşi Yusuf'tur. Sacilerin arzusu onları mahvetmekti. Halifeye karşı çıkarak onun gücünden artakalanı tanımamışlardı ve 930'da kendilerine ayırdıkları alan (başkent olarak Erdebil'le birlikte Marağa'dan Partav'a) halife tarafından ele geçirildi.

Koğtan Emirliği Ardzıruni ve Süniklerin hırslarına son vermek amacıyla Yusuf (910) tarafından yaratılmıştı. Muhtemelen Şaybani kökenli olan emirler, kale ve başkent Ernçag'la birlikte Aras'ın sol kıyısında yer alan bu eski dağlık Ermeni bölgesinde hüküm sürüyordu. 982'ye doğru Ebu-Dulaf idaresinde emirlik doğuda Aras'ın aşağı vadisine, kuzeybatıda Nahçivan'a ve hatta emirin Ani kralı I. Gagik'in vasalına dönüşerek kısa bir süre sonra geri iade etmek zorunda kaldığı Tıvin'e kadar yayılarak zirvesine ulaştı.

Her (bugünkü Khoy) Urmiye Gölü'nün kuzeyinde, geniş bir alana kurulmuş büyük bir tarım kasabasıdır. Arap işgalinden önce Her ve Zarevant illerinin başkenti olmuştur. Stratejik ve ekonomik (Her İran yolunu elinde tutuyordu) önemi nedeniyle, Vasburagan ona kendi himayesini dayatmakta başarılı olamadan, daima bu toprakları talep etti. Daha önce gördüğümüz gibi Prens Krikor-Terenig 887'ye doğru

kentin surları altında öldürüldü. 900'de Her Emirliği Pakraduni kralı I. Aşod'a bağımlı olmuş gibi görünmektedir fakat 988'de Ardzıruniler tarafından yeniden saldırılan emirin yardım istediği Ermeni kralı değil Azerbaycan valisi olmuştur; bu da halifelik etki alanındaki topraklarına geri döndüğünü kanıtlar.

Arap Taglib aşiretinden olan Hamdaniler sadakatleri ve cesaretleriyle halifeliğe önerildi. Ebul Heyca 905'te Musul valisi olarak atandı ve bölge Kürtlerini boyun eğdirdi. İki oğlu Mezopotamya, Suriye ve Diyarbakır'ı ele geçirdi. En büyüğü, Nasırüddevle Musul Emirliği'ni kurdu; bu arada küçük kardeşi Seyfüddevle Halep Emirliği'nin oluşturulmasıyla, bilhassa 940'ta prenslerin ve kralların itaatını kabul ederek iktidarını Kilikya'dan Ermenistan'a yaydı. Arkasından iç kargaşalar, Mezopotamya'nın Mervaniler tarafından ele geçirilmesi ve Bizans baskısı dışında özellikle Mısır Fatımilerinin saldırılarıyla giderek iflas eden emirlik, 1030'a doğru ortadan kalktı.

KAYNAKÇA

Kuzey krallıkları: Pakraduni kaynaklarının zenginliği ya da sonrakiler, Tarihçi Hovhannes'in *Histoire d'Arménie*'si (Çev. 1841; başka biri, K. Maksudian tarafından İngillizce); Stepannos Asoghik de Taron [Isdepanos Daronetsi], *Histoire universelle* (Çev. F. Macler, Paris, 1917); *Récit des malheurs de la Nation arménienne*, Aristakes de Lastivert [Arisdages Lastivertsi] (Çev. Canard-Berberian, Brüksel, 1973, K. Yüzbaşıyan'ın Rusça baskısına göre, 1973); *Chronique*, Matthieu d'Edesse [Urfalı Matteos], sonraki fakat faydalı, vs. ve Ağvan hakkında, *Histoire de Movsês de Kaghankaytouk* (Rusça çeviri ve yorum Ch. Sımpadian, Erivan, 1984). Yunanca kaynaklar: Bilhassa Skylitzes, Çev. H. Bartikian, Erivan, 1979, Çev. B. Flusin, notlar J.-Cl. Cheynet, Paris 2003. Zénob Glak ve Hovhannes Mamigonyan hakkında (eski yazarlar olarak bakılan), L. Avdoyan, *Pseudo-Hovhannês Mamikonian: The History of Tarôn*, Atlanta, 1993 (X. yüzyıldan tek bir yazar).

IX.-XIV. yüzyıllar hakkında *Histoire du peuple arménien*, Erivan, 1976, t. 3'e rağmen, Ermenice bile derinleştirilmiş bir inceleme olmadığından, bkz. K. Yüzbaşıyan, *Pakraduniler ve Bizans döneminde Ermeni Devleti, IX-XI. yüzyıl* (Rusça), Moskova, 1989; R. H. Kevorkyan, *Ani, capitale de l'Arménie en l'an 1000*, Paris Müzesi, 2001.

Özel çalışmalar arasında: geniş bir pespektifle, A. Ter Ghevondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Gülbenkyan Vakfı, 1976; H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia* (yukarıda geçen bölüm III); B. N. Arakelian, *IX.-XIII. yüzyılda Ermenistan şehirleri ve meslekle-*

ri (Ermenice), 2 cilt, Erivan, 1958-64; N. Marr, *Ani* (Rusça), Moskova, 1934 (1916'dan itibaren kesintili kazılar); A. Kevorkyan, *Ermeni minyatürlerinde meslekler ve yaşam* (Ermenice), Erivan, 1978.

Selçuklu Türklerinin başlangıçları için: C. Cahen, *Turcobbyzantina et Oriens christianus*, Londra, 1974, temel.

Ani'nin Bizans'la ilişkileri hakkında, krallığın düşüşü, Türk istilaları (ve hâlâ ilgi çekici J. Laurent'in *Byzance et les Turcs seldjoucides* dışında, Paris, 1914) bkz. M. Canard, "Selçuklu sultanı Alparslan'ın Ermeni seferi ve Ani'nin 1064'te ele geçirilişi" *REArm.*, n.s., t. 2, 1965; H. Bartikian, "Ermenistan'ın Bizans İmparatorluğu tarafından fethi", t. 8, 1971; J. Shepard, "Scylitzes on Armenia in the 1040s and the role of Catacalon Cecaumenos", t. 11, 1975-7; K.N. Yüzbaşıyan, "Skilitzes ve Ani Krallığı'nın 1045'te ele geçirilmesi" (Rusça), *Vizantiiskii Vremennik*, t. 40, 1979 ve çevrilen çalışması "X.-XI. Yüzyıllarda Ermenistan'da Bizans İdaresi" *REArm.*, n.s., t. 10, 1973-74.

N. Adontz'un önemli kronolojik açıklamaları, "913'ten 929'a kadar Ermenistan Kralı Aşod *Yergat* ya da *Demir*", onun *Études arméno-byzantines*'i içinde, Gülbenkyan Vakfı, 1965 ve V. Hakobian, "İlk Pakraduni Kralı Aşod'un tahta çıkış tarihi", *REArm.*, n.s., t. 2, 1965.

H. V. Outmazian, *IX.-X. yüzyılda Sünik* (Ermenice), Erivan, 1958, krallığın ilanıyla son bulur ve "Kiurikianların tarihi hakkında notlar" *Batma-Panasiragan Hantes*, 1968-73, neredeyse P. Gh. Movsessian'ın "Lori Kiurikian krallarının tarihi"ni tamamlar *REArm.*, a.s., 1927 ve bunların ardından ikincil krallıklar hakkında çok az yenilik vardır; yalnızca V. Minorsky'nin yeni katkıları, *Studies in Caucasian History*, Londra, 1953 ve *The Turks, Iran and the Caucasus in the Middle Ages* içinde yeniden basılan "Kafkasya IV", Londra, 1978.

Sanat hakkında: S. Der Nersessian, *L'Art arménien*, Paris, 1977; J.-M. Thierry ve P. Donabédian, *Les Arts arméniens*, Paris, 1987, temel eserler; J.-M. Thierry de Crussol, *Églises et couvents du Karabagh*, Antélias, 1991 ve *Monuments arméniens de Haute Arménie*, Paris, 2005.

Edebiyat ve kilise tarihi hakkında: M. Abeğyan, *Ermeni edebiyatı tarihi* (Rusça ve Ermenice), son yeni basım, Erivan, 1975; Mgr Ormanian, *Azkabadum* [Milli Tarih] (Ermenice), Cilt I, İstanbul, 1913. V. A. Arutiunova tarafından ortaya atılan "Khalkedoncu Ermeniler Meselesi", *Lraper*, Ermenistan Bilimler Akademisi, 1971, No. 3 ve Akademi tarafından yeniden ele alınan (*REArm.*, n.s., t. 14, 1980). N. G. Garsoian, *L'Église arménienne et le Grand Schisme d'Orient*, Louvain, 1999. N. G. Garsoian'ın bütün eserlerinden başlayarak Tontragçılar hakkında tartışma, *The Paulician Heresy*, La Haye, 1967, H. Bartikian'ın

"Bizans'ta Tontragçılar hareketi" makalesinde (Rusça), *Lraper,* 1980, No. 9. *Armenia between Byzantium and the Sassanians*, Londra, 1985 ve *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot, 1999. Seçkilerinde toplanan N. G. Garsoian'ın makaleleri. Yine N. G. Garsoian ve J.P. Mahe, *Des Parthes au califat. Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne* (Yukarıda, Böl. IV).

Vasburagan: genellikle burada geçerli olan yukarıdaki başlıklara Tovma Ardzıruni'yi ekleyelim, Çev. Brosset, 1874 ve Ermenice baskı, 1917.

Olaysal tarih için: R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*; J.-M. Thierry, *L'Arménie au Moyen Âge,* Zodiaque, Paris, 2000; V. M. Vartanyan, *Vasburagan Ardzruni hanedanlığı tarihi* (Ermenice), Erivan, 1969.

Dini hareket hakkında: F. Tournebize, *Histoire politique et religieuse de l'Arménie* (yukarıda, Böl. IV) ve sanatlar "Nesturi Kilisesi", *Dictionnaire de théologie catholique*'ten "Monofizit". Aynı zamanda, J. Mécérian, *Histoire et institutions de l'Église arménienne*, Beyrut, 1965; G. Welter, *Histoire des sectes chrétiennes*, Paris, 1950 ve heretikler için (N. G. Garsoian hariç), P. Lemerle, *L'Histoire des pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources greques*, Paris, 1973. A. ve J.-M. Mahe, *Grégoire de Narek. Tragédie. Le Livre de Lamentation*, CSCO, Louvain, 2000, en büyük Ermeni mistik ozanının çevirisi fakat X. yüzyıldaki Ermeni Kilisesi hakkında zengin bir giriş yazısıyla; J.P. Mahe ve Papaz B.L. Zekiyan, *Saint Grégoire de Narek, théologien et mystique*, Roma konferans bildirileri, 20-22 Ocak 2005, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2006.

Ekonomi hakkında H. Manandian ve J. Laurent'den başka ilginç Arap kaynağı; Ibn Havkal, *Configuration de la terre (Kitab surat al-Ard)*, Çev. J. H. Kramers ve G. Wiet, 2 cilt, Paris 1964.

Vasburagan'a ilişkin, S. Der Nersessian, *Aght'amar, Church of the Holy Cross*, Cambridge, Mass., 1954; J.-M. Thierry, *Monuments arméniens du Vaspurakan*, IFAPO 129, Paris, 1989.

Arap emirlikleri hakkında, M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdânides de Jazîra et de Syrie,* t. I. Cezayir, 1951; "Hamdaniler ve Ermenistan", *Annales de l'Institut d'études orientales de la faculté des lettres d'Alger*, t. 7, 1948 ve "Ermenistan Arap Prenslikleri", *REArm.*, n.s., t. 11, 1975.

VII
İmparatorluk Yönelimi ya da Diyaspora Yazgısı: Bizans'ta Ermeniler (IV.-XI. Yüzyıl)

Nehirlerin akışı doğu-batı yol boyunu gösterdiğinden, Ermeni dağ çemberinden Anadolu yaylasına geçiş kolaydı; II. yüzyıldan başlayarak bu yolların sayısı artmış, Ermeni etaplarından başlayarak, Ermenilerin yalnızca Fırat nehrinin ayırdığı Bizans topraklarına doğru göçü için gerçek köprübaşları sayılan Sebasteia, Kaisareia, Melitene kentlerine ulaşmıştı. Bu nehrin batısında Romalıların çoktandır "Küçük Ermenistan" dedikleri gerçek bir karşılama alanı oluşmuştu. Bizans döneminde bu bölge, kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları, güneyde Aladağlar, batıda Kızılırmak, doğuda Fırat'la sınırlandırılmış olan alana giderek yayılmış olmalıydı. Küçük Ermenistan güney ve bilhassa batı yönündeki Ermeni göçünün kavşak noktası rolünü her zamankinden daha fazla oynar. Ermeni halkının Diyasporasının –ya da dağılmasının– başlangıçtaki koşullarının anlaşılacağı yer orasıdır ve bu koşullara Büyük Ermenistan'ın tekrar eden çalkantıları neden olmuş ve bu mükemmel askerleri bütün hassas noktalara dağıtarak Fırat'ın batısına uzanan bölgenin Ermenileştirilmesini yavaşlatma kaygısı içindeki Bizanslılar tarafından yoğunlaştırılmıştır. Dolayısıyla Ermeni koloni oluşumunun yalnızca Kuzey Suriye ve Küçük Asya'da değil Balkan yarımadası ve İtalya'da da söz konusu olması anlaşılırken, sayısız "strataj" (*strategos*, general) ve özellikle IX. ve X. yüzyıllarda imparatorluğu zirveye taşıyan Ermeni kökenli Bizans imparatorlarının yazgıları gibi parlak bireysel yazgılar da anlaşılır.

KÜÇÜK ERMENİSTAN, ETNİK VE KÜLTÜREL ALIŞVERİŞ ODAĞI (284-582)

İdari Reformlar

Küçük Ermenistan [Armenia Minor] terimi İS I. yüzyılda Roma idari coğrafyasından kaybolmuştu. Diocletianus'un reformu Kapadokya'nın

kuzeydoğusuna haksız olarak el koyan bu isimli bir ili resmi olarak tanır. IV. yüzyıl sonunda Küçük Ermenistan daha da ilerlemiştir: İmparator I. Theodosius bir I. Ermenistan ve büyük ölçüde Fırat'ın batısına yayılan bir II. Ermenistan ayrımında bulunur: Kuzeye doğru uzanan ilki Sebasteia, Nikopolis, Satala'yı içine alan Doğu Karadeniz Dağları'na kadar varıyor; güneye doğru uzanan ikincisiyse Melitene, Kokoussos, Komana'yla birlikte Aladağlar bölgesini kaplıyordu. Nihayet İustinianos 536'da Küçük Ermenistan'ın (bundan böyle bir II. Ermenistan ve bir III. Ermenistan arasında paylaşılan) Kaisareia ve Tuvana'ya itilen Kapadokya zararına genişlemesini teyit eden son bir idari yeniden örgütlenme hareketine girişti. Henüz ilhak edilen Büyük Ermenistan topraklarında bir I. Ermenistan ve bir II. Ermenistan oluşturulması Küçük Ermenistan'la etkileşimi kolaylaştırıyordu.

İdari terminolojideki bu değişiklikler Fırat'ın batısında bir Ermeni nüfusunun varlığı anlamına gelir; ancak, Ermenileri Yunanlar arasına dağıtma amacı çerçevesinde, yeni idari bölgelerin sınırları geniş bir şekilde –özellikle İustinianos idaresinde– Ermeni nüfusunun olduğu bölgelerin ötesine yayılır. Küçük Ermenistan'la ilişki içinde olan ötekilerin yanı sıra, Kilise Babaları'nın yazıları bu Ermeni varlığını kanıtlar.

Kilise Babaları'nın Tanıklığı

Kilise'nin ilk tarihçisi Eusebius III. yüzyıl ortalarına doğru, belki de Küçük Asya'dan gelen Meruzanes (Merujan) tipik adıyla tanınan bir piskopostan bahseder. Yine III. yüzyılda, ilki Pontus'ta, ikincisi II. Ermenistan'da olmak üzere piskopos olan bir Nerses ve bir Hormises de bilinir. Aynı dönemde, arka arkaya Satala ve Melitene'de konuşlanan Roman "Apollinaris" ve "Fulminata" lejyonları, kısmen Hıristiyanlaştırılmış Ermenilerden oluşmuştu. Corneille tarafından ölümsüzleştirilen meşhur Polyeucte, geleneğe göre, kentin putlarını yıktırdığı gerekçesiyle 254'e doğru idam edilen Melitene Ermeni birliğinin komutanıydı. Licinius'un eziyetleri sırasında tövbe etmeye ya da öldürücü kış soğuğunda çırılçıplak bırakılmaya zorlanmış Sebasteia'nın kırk şehidi, *Actes*'larının belirttiğine göre, Polyeucte gibi, "Fulminata"ya bağlıydı. Nikopolis'in kırk beş şehidi yine onların *Actes*'larına göre "Ermeni lejyonunun" askerleriydi.

Böylece Küçük Ermenistan IV. yüzyılda, özellikle Melitene ve Ermenistan'ın tetrapolü (Sebasteia, Nikopolis, Satala, Koloneia "dört kenti") gibi bazı kesimlerde, bize kısmen Ermenileşmiş bir toprak olarak görünür. Fırat'ın doğusundaki Ermeniler için bir sığınma alanı olduğu gibi, daha doğuya yeni göçlerin başlangıç noktası da olmuştur.

İmparatorluk Toprağında Göçler

Bu nüfus hareketleri hakkında özellikle Sasanilerin ortaya çıkmalarından sonra açık tanıklıklar elde edilir: III. Dırtad, krallığının Persler tarafından işgal edilmesinin ardından Roma toprağına (252-287) sürgüne zorlandığında, pek çok Ermeni Fırat'ın batısına sığınmak zorunda kaldı. Sasaniler tarafından sıkıştırılan II. Khosrov, IV. yüzyıl başlarında asilzadeleriyle Romalıların yanına kaçtı. Arşaguniler Küçük Ermenistan'da zaten kendilerine ait alanlara sahipti. Kraldan yoksun Ermenistan 367-369'da Persler tarafından yakıp yıkıldı; bu da yine pek çok *nakharar*'ı aileleriyle birlikte Fırat'ı aşmaya mecbur bıraktı. Elbette hareket Ermenistan'ın büyük bir kısmı Pers hâkimiyetine geçtiği zaman yoğunlaştı.

Fakat imparatorluk tarafından denetlenen topraklardaki Ermeni nüfusu (Küçük Ermenistan'ın ve belli dönemlerde Büyük Ermenistan'ın) askeri ihtiyaçların hissedildiği yerde sıklıkla "yeniden dağıtıldı". Asyalı istilacılar olan Avarlar ve çalkantılı Slav kabileler tarafından tehdit edilen Tuna sınırını savunmak için Avrupa'da Ermeni askerlerinin zorunlu yer değiştirmelerini başlatan hiç kuşkusuz İustinianos olmuştur; ancak Balkan tutsaklar Ermenistan'a nakledildi. İustinianos'un haleflerinden biri olan Tiberius'un idaresinde, 578'de, Perslerle savaş sırasında Bizans generalleri Ağtznik ilini (Dikranagerd'in doğusunda) gerçek bir insan çölü haline getirdi: 10.000 Ermeni askeri tarımsal kalkınma ve adanın savunulması amacıyla aileleriyle birlikte Kıbrıs'a nakledildi. Sayısız Ermeni imparatorluğunun –özellikle de İustinianos idaresinde– hizmetinde ün kazandı: "Horhanes Arşaguni'nin oğlu", Konstantinopolis'e vatandaşı meşhur Komutan Nerses'in korunmasını talep etmeye gelen Pasyanklı Nerses bunlardan biriydi; bir Ermeni birliğiyle Mısır'da komuta etti ve İtalya'da Gotlarla savaştı.

Ermenilerin imparatorluktaki varlığının kimi kez daha az dramatik nedenleri vardı. Devasa cüssesi kadar belagatıyla da çağdaşlarını büyüleyen IV. yüzyılın büyük hatibi Proairesios, memleketi Ermenistan'ı Atina'ya eğitmenlik yapmaya terk etti: Öğrencileri arasında yalnızca geleceğin Kilise Babaları, Aziz Basileios, Nazianzeli Krikor değil, hilekâr kabul edilen ve Yunan yoldaşları tarafından yanlış anlaşılan Ermeniler de bulunur. Ermeniler (esasen Küçük Ermenistan'dan) pagan Libanius'un eğitmenlik yaptığı Antakya'da da kendilerini gösterir. Fakat kiliselerinin bir süreliğine bağlı bulunduğu, dindarların ve entelektüellerin akın ettiği bilhassa Kaisareia olmuştur; Aydınlatıcı Krikor ve altın çağın büyük katolikoslarının incelemelerde bulunduğu yer orasıdır. Kapadokya'dan ayin uygulamaları, manastır örgütlenme-

si (örneğini Aziz Basileios'un verdiği) hatta din adamlarının bir kısmı gelir. Fakat ters anlamda etkiler de vardır: dolayısıyla kare ya da dikdörtgen planda kubbeli Ermeni kiliselerin Konstantinopolis'teki Ayasofya gibi kiliselerin planını etkilemiş olması olanaksız değildir. Küçük Ermenistan bu alışverişlerde önemli bir rol oynamıştır.

İMPARATORLUĞUN ASKERİLEŞTİRİLMESİ VE ERMENİLERİN BÜTÜNLEŞMESİ (582-842)

Tehdit Edilen Bir Sınır Kenti

Ermeniler VI. yüzyıl sonuna kadar imparatorluk içinde fakat öteki milletlerle aynı şekilde görevlerini yerine getirdi. Oysa Persler Fırat cephesine bütün güçleriyle saldırdıklarından, imparatorlar Maurikios (582-602) ve Herakleios (610-641) kuvvetlerini orada yoğunlaştırdı ve onları geri püskürttü. Fakat ikonoklast imparatorların (717-842) karşı saldırısı sırasında baskın yapan Araplardır. Ermenistan bir savaş alanına döner ve onun kırıp geçirilen nüfusu can güvenliğinin daha az tehdit edildiği yere, Bizans İmparatorluğu'na sığınır. Üstelik en azından VII. yüzyıl ortalarına kadar bu impartorluk Ermenistan'ın büyük bir kısmını denetler: Pers kralı II. Hüsrev Perviz'e rakibini yenmekte yardım eden İmparator Maurikios, 591 anlaşmasıyla Theodosiopolis'ten Sevan ve Nıpırgerd (Martyropolis) bölgesine ve Van'ınkine –Pers tarafından VII. yüzyıl başında yeniden egemen olunan ancak 629 anlaşmasıyla kavuşulan– uzanan geniş bir Ermeni toprağını geri almıştır. 654'ten başlayarak Arap protektorasına geçen Büyük Ermenistan, iki yüzyıldan fazla bir zaman boyunca bir mülteci selini Fırat'ın batı kıyısına boşaltmıştır.

Durum pek çok defa insanlık dışı bir vergilendirme uygulayan Abbasi halifelerinin ortaya çıkışı sırasında özellikle kritik oldu. Musul, Azerbaycan ve Ermenistan bölgesini yöneten Halife Ebul Abbas'ın kardeşi açgözlü olduğunu ortaya koydu: mükelleflerin boynuna onları daha iyi denetlemek için bir kurşun mühür taktırıyor, papazlara işkence ediyor, *nakharar*'lardan büyük meblağlar ve pahalı hediyeler istiyordu; bu da –maaşla desteklenmeyen bir askeri hizmete eklenmiş– İmparator V. Konstantinos'a askeri kadro sağlayan bir soylu sürgününe neden oldu.

Ermenistan'ın vergileri *vosdigan* Süleyman İbn-Yezid idaresinde aniden ikiye katlandı; yine 791'de Prens Şabuh Amaduni, Arakadzodn'ın (Ayrarat'da) baba yadigârı topraklarını ve ailelerini hesaba katmadan, 12.000 adamıyla Oşagan kentini terk etti. Bu nam salmış süvarilerin gelişinden mutlu olan İmparator VI. Konstantinos, hiç

kuşkusuz onlara Kapadokya ya da Khaldaia (Trabzon bölgesi) olmak üzere mükemmel topraklar verdi.

Ancak Ermeniler bu göçleri bir sürgün gibi algılıyorlardı. *Nakharar* Aşod Pakraduni'nin söylediği gibi: "Tıpkı mezarları gibi, atalarınızdan devraldığınız mallarınızı, ormanlarınızı, tarlalarınızı terk ederek, hayatınızı yabancılar gibi orada geçirmek için ailelerinizi yanınızda götürerek Yunan İmparatorluğu'na kaçacak duruma düşeceksiniz." Genellikle de Bizans kuvvetlerinin müdahale edebileceği güvenli limanlar olan Theodosiopolis bölgesine ve Dayk'a sığınmakla yetiniyorlardı.

Zorunlu Nakiller

Bizans İmparatorluğu'na doğru göçler her zaman gerçek bir güvenliğin teminatı anlamına gelmiyordu. Hükümdarın uyrukları haline gelen Ermeniler, dini baskıların konusunu teşkil ediyor ve imparatorluğun öteki ucuna zorla nakledilebiliyorlardı. Bu uygulamayı başlatan İmparator Maurikios oldu. Ermeni prenslerin Bizans ile Pers arasında güç denge politikası, o sırada (VI. yüzyıl sonunda) bu iki büyüğe gerçek problemler çıkarıyordu. Ermenisiz bir Ermenistan daha iyiydi. Maurikios, Pers tahtına çıkmasına yardım ettiği müttefiki II. Hüsrev Perviz'e Ermenilerin genel bir yer değiştirme tedbirini önerdi. Dolayısıyla *nakharar*'ları tarafından örgütlenen binlerce piyade ve süvari, o sırada Avar ve Slavların artan baskısına boyun eğen Tuna sınırını savunmak için zorla Balkanlara yerleştirildi. Tahminler –imparatorluk fermanı aileleriyle birlikte 30.000 süvariden bahseder– tam olarak tutmasa da, Trakya'da başlayan gerçek bir kolonizasyon söz konusuydu.

VIII. yüzyılın ortalarına doğru, Bizanslılar doğu yönünde fakat bu defa Araplara karşı tekrar saldırıya geçtiklerinde zorunlu nakiller yeniden başladı. Parlak bir taarruz sonunda, 751'de Melitene, Claudia ve Theodosiopolis'i yakıp yıkan V. Konstantinos, Arap garnizonu gibi Theodosiopolis'in Ermeni sakinlerini Küçük Asya'ya nakletti. En dikkat çeken yer değişiklikleri İmparator IV. Leon (775-780) idaresinde gerçekleşmiştir: Tarihçiler Kilikya ve Kuzey Suriye'den götürülen, içlerinde Ermenilerin de olabileceği yaklaşık 150.000 kişiden bahseder. Nihayet İmparator Theophilos'un 837'deki seferi Ermenistan'ın batısına ailelerin kaçmasına neden oldu. Zorunlu nakillerin hesabına, kendi istekleriyle Doğu Küçük Asya'ya yerleşmiş ve zorla imparatorluğun öteki ucuna gönderilmiş Ermenilerin alınyazısını eklemek gerekir: 794'te Sicilya'ya sevk edilen askerler için olduğu gibi.

İradeleri dışında Bizans İmparatorluğu'na nakledilen Ermeniler hep orada kalmıyorlardı. Bazıları, bir af vesilesiyle, "feodal" kurumları

Ermeni soylularına Bizans merkeziyetçiliğinden daha iyi uyan Perslerin denetlediği topraklara yeniden kavuşmayı tercih ediyordu. Bizanslılar zorunlu nakiller yüzünden genelde güçlü bir dirençle karşılaşıyorlardı. İmparator Maurikios VI. yüzyıl sonunda Ermenileri Trakya'ya nakletmeye başladığı zaman, pek çok soylu Pers topraklarına sığındı; yola koyulduktan sonra bazı destek birlikleri, Kuzey Afrika'ya sürülen Sımpad Pakraduni tarafından yönetilenler gibi, ayaklandı. Aynı İmparator Maurikios, bir patrik karşıtını 590'dan 610'a kadar tahta çıkararak, Ermeni vatandaşlarını Khalkedon Ortodoksluğuna katmaya da yeltendi: Ermeni Kilisesi'nin pek çok inananı o sırada Persler tarafından denetlenen bazı illeri elde etti. Arap egemenliğinde ülkeye geri dönüşler de oldu: en bildik hadise, Van Gölü'nün kuzey ucunun büyük yöneticilerinden Dacad Antzevatsi'ninkiydi; 750'de Bizans'a göçmüş, Kilikya Araplarına ve Bulgarlara karşı kendini göstermişti fakat İmparatoriçe Eirene'nin 780'de tahta çıkmasıyla kendisine "Ermenistan prensi" sorumluluğunu yükleyen Araplar arasına döndü.

Ermeni Yerleşim Bölgeleri

Bununla birlikte bu Ermeni göçleri, belli başlı yerleşim bölgeleri olarak, önceki yüzyıllarda "Küçük Ermenistan" adını almakla son bulan bölgeler, Doğu Kapadokya ve Pontus'un güneyine olacaktı. VI. yüzyıl sonunda Ermeni nüfusu Kaisareia'ya kadar yayılıyordu. 590'da Pers tahtını gasp etmeye yeltenen Komutan Vahram Çoben, Ermenilere, eğer kendisine katılırlarsa doğuda Urmiye Gölü'ne kadar –açıkça Ermenilerin nüfuslandırdığı– ve batıda Kapadokya Kaisareia'ya kadar uzanan bir toprak parçasını vaat ediyordu; bu da Fırat'ın batısındaki toprakların da Ermeni sayıldığını gösterir. 591'de Ermeni topraklarının büyük bir kısmını elde etmiş olan Maurikios idari coğrafyada bir değişiklik yapmaya giriştiğinde, diğerleri yanında, güneye doğru yerleştirilen ve Fırat'ın her iki tarafından yayılan –bu noktada Küçük ve Büyük Ermenistan arasında bir devamlılığın olduğuna da işaret ederek– bir "Büyük Ermenistan" tanımı yapar. Kaynakların tanıklığına göre, Kaisareia'da Ermeniler bulunmaktadır. 611-612'de Kapadokya'da muzaffer olan bir sefer sırasında Persler, öteki Ermeniler yanında, çarmıha gerilen kentin valisi Vasak Ardzıruni'yi ele geçirdi. Bizans idaresi, Arap vergi toplayıcılarından kaçan mülteci akınını büyük ihtimalle Küçük Ermenistan'a yönlendiriyordu: daha önce gördüğümüz gibi, VI. Konstantinos 791'de gelen Ermenileri oraya yerleştirmiştir.

Ermenilerin Fırat'ın doğusuna doğru bu sürekli göçü, Arap ilerleyişi karşısında VII. yüzyıl sonuna doğru Ermenistan destek birlikle-

ri Küçük Asya'ya geri gönderildikleri (ötekiler gibi) ve "Armeniakon Theması" (ilk defa 699'da zikredilen) adı verilen bir bölgeyle yetindiklerinde idari bir onay aldı. Bu bölge, İustinianos döneminin eski I. ve II. Ermenistan'ına yerleşmişti; çok geniş ve "strateje" (başlangıçta pek çok askeri ve sivil yetkiyle donatılmış olan Thema'nın yöneticisi) sağlam bir destek noktası sunan Armeniakon Theması, IX.-X.yüzyıllarda daha küçük birimlere bölündü. Liderlerinden pek çoğu Ermeni *nakharar*'ı oldu: Armeniakonların generali olduğundan İmparator III. Leon İsaurialı'nın tahta çıkmasına yardım eden ve 742-743'te nihayet imparatorluk tahtını ele geçiren Ardavazt Mamigonyan gibi.

Pavlikyanlar

Küçük Ermenistan'ın kuzey bölümü, VIII. yüzyılda kendini Armeniakon Theması'nın oluşmasıyla karşı karşıya buluyorsa, güney kısmı (büyük ölçüde İustinianos'un eski III. Ermenistan'ı, daha az Melitene bölgesi) kısmen Ermenilerden oluşan Pavlikyanlar [Paulikianosçular] tarikatının varlığıyla etnik özelliklerinden bazıları da korunmuş görünür. Bu tarikat adını, ya sapkın Samsatlı Pavlus'a (III. yüzyıl) ya Ermenistan'da Arsamosatalı Pavlus diye birine ya da VIII. yüzyıl başında tarikatın örgütleyicilerinden biri olan Ermeni Pavlus'a borçlu olmalıydı. Ermeni kaynaklarına göre Pavlikyanlar, İsa'nın erdemleri yüzünden, vaftizi sırasında Tanrı'nın Oğlu olarak evlat edinildiği sapkınlığı gereği, evlat edinmenin mirasçıları olacaktı. İnançları, 555 ve 719'da olmak üzere Kilise tarafından iki kez mahkûm edilecekti. Fakat Yunan kaynaklarına göre, Bizans İmparatorluğu'nda Konstantin Sylvanos'un liderliğinde yalnızca VII. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan Pavlikyanlar, enkarnasyonun bizzat kendisi yanıltıcı olduğundan, Tanrı'nın değil kötünün yaratımı olan bu dünyayı reddeden düalistlerdi: Böylelikle III. yüzyılın Doğu Maniheizminin mirasçıları olan Pavlikyanlar, Balkanların Bogomilleri tarafından Languedoc Katharlarına bağlanmış olacaklardı. Önce Mananaği'de (Theodosiopolis'in batısındaki bölge) vaaz veren Pavlikyan sapkın, gerek Ermeni Kilisesi'nin gerek Arapların eziyetleri nedeniyle Fırat'ın batısına sığındı. Bununla birlikte Büyük Ermenistan'la ilişkiler yakın oldu: IX. yüzyılın ortalarında Pavlikyanlar başkentlerini onun yakınına, Teprike'ye (Divriği) taşıdı; Mananaği'de IX. yüzyıl sonunda I. Basileios'un katliamları ya da sürgünlerinden kaçan Pavlikyanların sığınağı, doktrinal olarak yakın tarikatlardan Tontragçılar olacaktır. Bununla birlikte gönendikleri iki yüzyıl boyunca Pavlikyanlar belli başlı faaliyet alanı olarak Küçük Ermenistan'a sahip oldu; önce Bizans topraklarında Koloneia

ve Niksar bölgesine doğru kuzeyde, sonra, IX. yüzyıl ortalarına doğru Melitene emirlerinin denetimi altında güneyde; bu emirler Arguvan, Amara ve eski III. Ermenistan'ı kısmen içeren gerçek bir Pavlikyan Devleti'nin başkentine dönüşmüş Teprike kentlerini onlara verdi. Öteki etnileri –Arap istilası karşısında Bizans başarısızlığının ardından bu dünyanın kötümser bakış açısına eğilimli, doğu sınır kentlerinin Yunan ya da Süryanileri– içlerine alsalar da, Pavlikyanlar daha çok Ermenilerden oluşmuş gibi görünür.

Yunan kaynakları izlenirse VII. yüzyılın ortalarında tarikatın ilk örgütleyicisinin Mananaği kökenli Ermeni Konstantin olduğu görülür. VIII. yüzyıl başında halefleri arasında Ermeni Pavlus vardı; onun ardından oğlu Gegnesios ve torunu Joseph geldiğinden neredeyse dini liderli bir hanedan kurdu. IX. yüzyılın ilk üçte birinde Ermeni Vahan uzun süre iktidarı, Armeniakon Theması kökenli Sarkis diye birinin elinden almaya çalıştı. Patrik Photios'un *Récit*'sine ve 869'da Pavlikyanların yanında hükümdarın elçisi olan Pierre de Sicile'in *Histoire des manichéens*'ine inanacak olursak, tarikatın son liderleri Yunanlılardır diyebiliriz. IX. yüzyılın ortalarından önce şiddet eylemlerine geçen, mükemmel askerler olan Pavlikyanlar, Araplara katılarak imparatorluğun doğu sınırı için bilhassa tehlikeli hale gelmişlerdi. VIII. yüzyıl ortalarında V. Konstantinos Ermeni ve Süryanilerden oluşan çok sayıda insanı Bulgarlarla savaşmak üzere çoktan Trakya'ya nakletmişti. Pavlikyan Devleti'ni yerle bir eden seferin (872'dense 878) ardından I. Basileios da aynını yaptı. Yine 975'te, İoannes Tzimiskes, "maniheistleri" (Pavlikyan ya da Tontrag) Bulgarlara karşı yeniden fethettiği Phippoupolis Kalesi yakınlarına, tekrar Trakya'ya gönderdi. Pavlikyanlar ne olursa olsun iki yüz yıl boyunca Küçük Ermenistan'da Ermeni etnisinin sürmesine katkıda bulundu.

Ermenilerin İmparatorluğa Katılması

Dönemimizin (582-842) hesaba kattığı yirmi iki imparator arasından en azından yedi tanesi Ermeni kökenlidir. Diziyi başlatan Maurikios da aynı şekilde olabilirdi. Ermenilerin Avrupa'ya zorunlu nakil politikasının öncüsüyse, en azından Hıristiyan egemenliğindeki Ermenistan'ın en büyük kısmını yerine yerleştirme başarısına sahip oldu. Onun sayesinde Ermeniler önemli bir askeri istihdam kaynağı olmaya başladı.

Herakleios'un kökeni çok daha güvenilirdir. Arşaguni ya da Mamigonyan soyundan gelen o, Kartaca valisi Herakleios-Vahan'ın oğluydu; yerini alan dört imparator doğrudan kendi soyundandı. Ermeni

Kilisesi'yle –kendisi de Bizans toprağına bir patrik karşıtı yerleştirmekle onu tehdit etmesine karşın– Maurikios'dan çok daha barışık oldu ve Katolikos Yezr tarafından kabul edilen uzlaşma formülleri önerdi. Sepeos'un dediği gibi, "Bahtiyar, Dini Bütün, Mesut Herakleios" Ermenilerin yanında büyük bir saygınlıktan faydalanıyordu: Persleri yenmiş, Gerçek Haç'ı onlardan geri almış ve 630'da zaferle Kudüs'e getirmişti. Son Herakleios bir ilk darbe girişiminin ardından Kırım'a sürgün edilen Ermeni Vartan [Bardanes Philippikos] tarafından 711'de iktidardan uzaklaştırıldı. Misya'da Bergama kökenli olan o, II. İustinianos tarafından Pers'e yerleştirilen ancak 572'de kaçan Mamigonyan prenslerinden geliyor olabilirdi. Philippikos (711-713) adıyla imparator oldu, Araplar ve Bulgarlar karşısında savrukluğuyla ve bazıları Müslüman topraklarına sığınan imparatorluk Ermenileri karşısında Khalkedon yanlısı beceriksiz politikasıyla kendini gösterdi.

Ermeni V. Leon'a gelince (813-820), Yunanlı tarihçi Theophanos'a göre: "Yakın kökeni iyi bilinmektedir: Ermenilerin ülkesinden geliyordu ve söylenene bakılırsa inatçılık ve kötü karakterinin nedeni buydu." Theophanos, daha eski kökeni hakkında, "Senekerim'in oğullarından" yani Asurlu soyundan olduklarını ileri süren ve zaman zaman Senekerim adını taşıyan Ardzıruni ailesinden olduğunu da ekler. Belki de anne babaları 791'de Amadunilerin ardından Bizans'a gelmişlerdi. Oğullarının tipik isimleri (Vart, Sımpad) geçmiş bir Ermeni kökenine işaret eder. Anatolikon ve Armeniakon Teması'nın birlikleri tarafından desteklenen onun iktidara gelişi, bir otuz yıldır iktidarda olan Batı ve Ortodoks unsur karşısında Doğulu ve ikonoklast unsurun imparatorluktaki zaferini ortaya koyar. Leon ikonoklazmı seleflerinden daha ılımlı bir şekilde yeniledi. Ülke dışında yaklaşık bir yüzyıl boyunca Konstantinopolis'e karşı Bulgar saldırılarının önüne geçti.

İmparator olan bu Ermeniler dışında bir askeri darbe sayesinde tahtı birkaç ay gasp eden ya da ne olursa olsun ona sahip olmak isteyen bazıları da oldu: Böylelikle, Suriye'yi Araplara veren Yarmuk çarpışmasından hemen önce, 637'de Komutan Vahan Herakleios karşısında imparator ilan edildi; Araplara karşı Sicilya'ya gönderilen stratej Mıjej Kınuni 668'de birlikleri tarafından imparator ilan edildi; bir Ermeni hizbi ve Opsikion Teması'nın askerleri (Küçük Asya'nın kuzeybatısında) tarafından desteklenen Ardavazt Mamigonyan yaklaşık iki yıl boyunca (742-743), ikonoklazmını reddettiği kayınpederi III. Leon İsaurialı'yı tahttan uzaklaştırdı.

Askeri Kadrolar

Bu gaspçılar stratejlerdi ve çoğu zaman Doğu kökenli birlikler tarafından destekleniyorlardı. Armeniakon Theması'nın stratejleri genellikle kışkırtıcı bir rol oynadı: Alexis Musele'nin (Museleler –Ermenice Muşeğ'den gelen– Mamigonyanların bir koluydu) durumu buydu; İmparatoriçe Eirene oğlu genç VI. Konstantinos'u iktidardan uzaklaştırmaya çalıştığı zaman, 790'da ve daha sonra pek tanınmayan bir papaz olan Storiakos iktidara getirildiğinde, 792'de ayaklandı; Alexis Musele kör edildi, bu da Armeniakon Theması'nın birlikleriyle altı aylık bir iç savaşa neden oldu (Kasım 792-Mayıs 793). Armeniakon Theması'ndan başka Doğu themalarının başında Ermeni soyundan gelen stratejler buluruz: Dacad Antzevatsi, IV. Leon idaresinde (775-780) Bukellarion Theması'nın (Opsikion'un doğusunda) stratejidir; Ardavazt Mamigonyan (gaspçının adaşı) aynı dönemde Anatolikon Theması'nın stratejidir. Pek çok Ermeni generali Balkanlar'da aynı şekilde iş başındaydı: çoktan atanan Dacad Antzevatsi Bulgarlara karşı Konstantin Copronyme'e yardım etti; Bardas (Vart) diye biri 792 seferi sırasında bunlar tarafından öldürüldü. Ermeni asker ve stratejler Yunanistan'da da mevcuttur: Küçük Asya'nın önde gelen ailesinin atası Leon Skleros, IX. yüzyıl başında Mora Yarımadası'nın stratejidir. Bizans imparatorları Batı'daki mülklerine de Ermeni askerler yollamıştır; bunlar, Maurikios'un saltanatından itibaren askeri ve sivil yetkilerle donatılmış subaylara –valilere– bırakılmıştı. Bu valilerin yönettiği illerden biri, Lombardiyalı istilacıları geri püskürtmek misyonuyla Ravenne Kuşatması için yaratıldı; bir başkası, Kuzey Afrika'da Bizans otoritesini sağlamlaştırmak için Kartaca civarında. 625'ten 644'e kadar Ravenne'e kumanda eden Vali Isaak'ı, Ravenne Saint-Vital Kilisesi olarak diktirdiği abidesinden ve bize gururla köklerini hatırlatan Yunanca yazıttan tanıyoruz. Aynı şekilde imparatorun babası Herakleios parlak bir Kartaca valisi olmuştur.

Sanatsal Etki

Batı'ya nakledilen Ermenilerin izi sanatsal planda da görülebilir. VIII. yüzyıl sonundaki bir kesintiyle, 730'dan 843'e kadar Bizans imparatorlarının aziz resimleri kültünü yasakladıklarını ve hatta bütün dini temsilleri imha ettirdiklerini ("ikon düşmanları" ya da " ikon kırıcıları" ismini bu yüzden almışlardır) hatırlayalım; böylelikle hem bazı aşırı putperestlerden kaçınmaya hem Ortodoksluk adına, ikonsevici keşişlerin maddi manevi gücünü kırmaya hem de müslümanların etkisiyle dini sahneleri somut bir biçimde temsil etmekte çok az istekli

olan Bizans Doğu'sunun nüfusunu idare etmeye çalışıyorlardı. İkon karşıtlığı, diğerleri yanında Ermeni zanaatkârların etkisinin görüldüğü tamamen dekoratif temalı Bizans sanatına akını destekledi. Bu motifler Küçük Ermenistan dışında, Ermeni göç bölgeleri olan bazı Trakya ve Makedonya kilise oymalarında ortaya çıkar. Bunlar aynı zamanda Yunanistan'da, Thebai'de ve fantastik ya da karşı konulan hayvanların açık bir şekilde Ermenilerden alındığı Atina'da görülür; orada *khatçkar*'lar da bulunur (tam olarak "haçlı taşlar": oyulmuş mezar ya da adak dikilitaşları); Mistra'da bulunan bunlardan biri, X. yüzyılda bir Yunan yazıtında "Büyük Ermenistan'dan Ermeni Joseph" diye birinin varlığından bahseder. Amorien ya da Makedon imparatorlarının dönemi, Stara Zagora'nın havyan frizlerinin teyit ettiği gibi Bulgaristan'a yayılan bu etkinin arttığına şahit olacaktır.

İMPARATORLUĞA KATILMIŞ ERMENİLER (842-1028)

Ermeni Göçü ve Bizans Büyümesi

VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ülkeleri Arapların zorunlu vesayeti altındayken çoktandır imparatorluğa yığınlar halinde göç eden Ermeniler, Müslümanlara karşı daha saldırgan bir politika sürdürdükleri sırada imparatorlar nezdinde oluk gibi akmaya devam eder. Küçük Asya'yı Melitene emiri tarafından sürdürülen akınlardan kurtaran büyük 863 zaferi, imparatorun annesi Theodora'nın bütün ailesi gibi Ermeni soyundan (belki de Manuel adının –Theodora'nın amcasınınki– gelenek olduğu Mamigonyan ailesinden) gelen III. Mikhael'in amcası Petronas tarafından kazanılmıştır. III. Mikhael'in halefi, şanlı ve ayakta Makedonya hanedanının (867-1056) kurucusu, Ermeni ebeveynleri Trakya'ya yerleştirilmiş I. Basileios, imparatorluğu yönetmek için etrafını Ermenilerle özellikle de kardeşleriyle çevirdi. Oğlu VI. Leon, Ermeni Stylianos Zaoutzes'in (belki de Ermenice Dacad isminin Yunancalaşmış biçimi olan Tzantzes'in bir versiyonu) kızıyla evlendi; Zaoutzes sarayda sözü geçen danışmanlardan biriydi ve kendi için yaratılan "imparatorun babası" *basileopator* unvanını aldı. Ermeni etkisi X. yüzyıl boyunca daha güçlü bir şekilde hissedildi. I. Romanos bir çeyrek yüzyıl boyunca iktidarı gasp etti. Gayrimeşru oğlu Basileios, yeğen çocukları II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un reşit olmaması yüzünden imparatorluğu yönetti. Taşrada görevli memurlar arasında Tornikios, Taronites, Krinites, Mosele, Kourtikios isimleri geçer ve bu isimlerin arkasındaki Ermeni insan adlarının (Muşeğ, Kurdig, Tornig) ya da il adlarının (Daron) şifresi çözülür.

Aslında Bizans kaynaklarında önemli Ermeni askerlerine referanslar epey boldur. En meşhuru, bir ganimet avcısı olan Mıleh (Yunanca Melias) VI. Leon'un hizmetine girmiş ve saray entrikalarının ardından 907'de, birkaç yüz adamdan oluşan bir çeteyle Bizans topraklarına dönmeden önce Melitene emirinin yanına sığınmıştır. Yerel stratejlere geniş bir inisiyatif bırakarak Bizanslılarla Arapları sınırın her iki tarafından zayıf operasyonlarda karşı karşıya getiren yine *akritik* (Bizans'ta *akrit* sınır savaşçısı) savaş vaktidir. Mıleh'in Fırat sınırının savunması konusunda macera, onur ve zenginlik peşindeki çok sayıda yurttaşa güvendiği görülür. Sınırı güçlendirerek ve X. yüzyılın gelecekteki büyük saldırıları için sağlam bir temel hazırlayarak, Lykandos ve Tzamandos'unkiler de dahil olmak üzere kaleler yaptırmış ya da yenilemiştir. Toros'u aşan savaşçılar Kilikya Araplarına karşı operasyon yapar. Yeniden nüfuslandırılan Lykandos bölgesi, Bizanslıların kışkırtıcı biçimde *arménika thémata* adını verdiği bu küçük sınır Themalarının örneği olan bir Thema olur. Mıleh buranın ilk strateji olmuştur. Kendisi de Ermeni kanından olan Jean Kurkas (antroponim Kurken'den) tarafından idare edilen merkez ordu altta kalmaz: 934'te Mıleh ve Melitene'den adamlarının yardımıyla Fırat ve ötesine doğru genişlemeyi başlatan anahtar kaleyi ele geçirir. Mıleh gibi başka Ermeniler de imparatorluk sınırlarını savunmaya gelir: Fırat'ın doğusunda Araplar tarafından sıkıştırılan ve oğulları Pontus'taki topraklara kabul edilen Prens Manuel Mamigonyan gibi. Küçük Ermenistan'daki bu yeni kolonileşme Kapadokya kiliselerinin resimleriyle teyit edilir: Havari Bartholomeus ve takipçisi Tateos'un portrelerinin altında, Hıristiyanlaşma alanları olarak Büyük Ermenistan'ın adını anmak yerine, burada bir eşdeğeri olarak bakılan Küçük Ermenistan bölgesi, Gabadonia'nınki asılıdır. X. yüzyılın ilk yarısında Jean Kurkas tarafından Garin-Theodosiopolis ve Samsat'ın kurtarılması imparatorluğun yaşamına başka Ermenileri de dahil ediyordu.

X. Yüzyıl Sonundaki Kolonileşme

950'li yıllardan başlayarak Doğu'da savaş, kendi hesabına *cihat*'ı sürdüren Halep emiri Seyfüddevle'nin faaliyetine tepki göstermek için boyut değiştirir. Phokas ailesi Ermenilerden oluşan merkez ordunun başında mücadeleyi sürdürür. 949'da Girit'i ele geçirmek amacıyla seferber edilen birlikler arasında Platanion, Priene (Batı Anadolu) Sebasteia (Kapadokya) Ermenileri yer alır. Nikephoros Phokas ve ardından imparator olmuş Ermeni soyunun öteki generali İoannes Tzimiskes Araplardan Kilikya'yı, Antakya'yla birlikte Suriyeyi, Kuzey

Mezopotamya'yı, Girit ve Kıbrıs'ı alarak bu çabanın meyvelerini toplar.

Komutan ve imparator (963-969) Nikephoros Phokas katliamlar, ekonomik ablukalar ya da vatandaşların Müslüman ülkelere zorunlu nakliyle bu bölgeleri boşaltır. Yeniden nüfuslandırmayı ve fethedilen bu toprakların savunulmasını sağlama almak için Bizans hükümeti Yunanlar ile Araplar arasında yaşamaya alışkın topluluklara çağrı yapar: Bunlar da, patriklerinin teşvikiyle Melitene çevresine yerleşen Yakubi Süryaniler ve Araplar tarafından henüz işgal edilen Büyük Ermenistan'ın bazı illerinden kaçan ya da Bizans Ermenistan'ından gelen bilhassa Ermeniler olur. Nikephoros Phokas Girit'in fethi sırasında Bizans işgalini sağlamlaştırmak için Yunanlı ve Ermeni "aşiretler" tayin eder. Ermeni askerlerin bilhassa Kilikya ve Kuzey Suriye'de (Antakya, Tortose, Shayzar) işbaşında olduğunu görürüz. Bu seferlerin başarısına kesin olarak katkıda bulunuyorlarsa da, itaatsizlikleriyle de kendilerini gösterirler. Nikephoros Phokas başka yerlerde savaşmak için kendi garnizonlarını terk etme eğilimlerini ortaya koyar; teslim olma hükümlerini hiçe sayarak Arap tutuklulara saldıranlara karşı yaptırımlar bile uygular. O zamanlar Ermeniler yeni sınır themalarına yerleşmiş garnizonların mevcudunun büyük bir kısmını karşılar; imparatorluğun geri kalanının "büyük Roma themalarının" tersine bu sınır themalarına "küçük Ermeni themaları" denir ve yüksek bir subay oranına karşın sınırlı sayıda (özellikle piyadelerden oluşan) mevcutla karakterize edilir.

Hükümdarlar bu savaşçıları ve ailelerini yerleştirmek için Seleukeia, Tarsus ve Antakya'da Ermeni piskoposlukları oluşturma yetkisine sahip görünür. II. Basileios'un saltanatının ilk yıllarını belirleyen iç savaşlar sırasında imparatorluk Ermenileri ve komşu prenslikler tahta aday olarak İoannes Tzimiskes ve az ya da çok uzak olsa da Ermeni kökenleri unutulmayan Skleroslari destekleyerek önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen II. Basileios yeniden fethedilen Antakya dükalığına çok sayıda Ermeni piyadesi yerleştirmiştir. Doğu'nun en iyi birliklerinin toplandığı dükalık, XI. yüzyıl boyunca Kafkasyalılara, adı bilinmeyen bir Ermeni *vestès* (yüksek Bizans onuru) Pakrad'a, Khaçadur'a ve daha sonra adaylığı Konstantinopolis tarafından onaylanmayan Vasak Pahlavuni'ye emanet edildi.

Balkanlarda ve Güney İtalya'da Ermeniler

Bizanslılar Tuna sınırını savunmak zorunda kaldıklarından beri Ermeni nüfusu Balkanlarda epey kalabalıktı. 867'de Makedonya haneda-

nını kuran I. Basileios Edirneli (Trakya) bir Ermeniydi. Tornikiosların (Tornig) ünlü ailesi aynı zamanda bu kentte soyun ilk atasını oluşturuyordu; 1047'de Leo Tornikios orada imparatora karşı bir isyanı yönetti. XII. yüzyılda yazan I. Aleksis'in kızı Anne Comnene'in söylediğine bakılırsa, Philippopoli üç "sapkın" cemaatin elindeydi: Pavlikyanlar, Bogomiller (birincilerin Balkan türevi) ve "bir diğer tuzlu nehir, Ermeniler". 996'da yerinden edilen Daronlu Krikor, 991'den 995'e kadar Selanik dükü oldu. Torunları Makedonya, Trakya, Bulgaristan'da kıdemli memurlar olarak görev yaptı. En önemli Kilikya Ermeni Prensliği'nin kurucusu Rupen'in soyundan meşhur Roupenes [Rupinyanlar] gibi Yunanistan'da Ermeni stratejler de vardı. Balkan Ermenileri Bulgarlara karşı mücadele etmekle yükümlü asker kolonlardı ancak Bulgarlarla evlilik birleşmeleri de oldu: II. Basileios'un amansız hasmı Çar Samuel (980-1014) en azından annesi yoluyla Ermeni'ydi. Son olarak Bulgaristan'da ikamet eden pek çok Ermeni tüccar Bizans'la ticaret yapıyordu.

Ermeniler Arap savaşının uzmanları olduklarından, Bizanslılar onları IX. yüzyıl boyunca Mağrep Müslümanları tarafından istila edilen Güney İtalya ve Sicilya'da da kullanıyordu. 880'e doğru özgürlüğüne kavuşturulan Calabria kentleri Ermeni ve Pavlikyan garnizonlara bırakılmıştı. En ünlü Ermeni komutan, IX. yüzyıl sonunda Güney İtalya, Makedonya ve Trakya'yı içine alan geniş bir komutanın başında bulunan Symbatikios oldu. Mont-Cassin Manastırı'nı açgözlülüklerine karşı koruduğu Ermeni, Yunan ya da Lombard subayları emri altındaydı. XI. yüzyılda bir Kurkuas ya da bir Tornikios gibi pek çok Ermeni halefi olmuştur. Öteki Sicilya generallerinin yanı sıra ünlü Katakalon Kekaumenos, 1041'de Araplar tarafından kuşatılan Messina'yı cesurca savundu. Araplarla birlikte Yahudiler, Slavlar, Ermeniler Güney İtalya'da her toplumsal tabakadan temsilciye sahip olan gerçek bir etnik azınlık oluşturdu: subaylar, toprak sahipleri (Bari çevresinde), zanaatkâr ve tüccarlar (Bari ve Gaete'de). Bari, Taranto, Matera'da (Pugli'de) Ermeni kiliseleri olmuştur. Aziz Aydınlatıcı Krikor'un geride bıraktıkları onu resmi koruyucu olarak kabul eden Nardo'ya (Otranto topraklarında) nakledildi.

Ermeni Prensliklerin İlhakı

Konstantinopolis imparatoru egemenliklerine gerçek anlamda tecavüz etmeden onlara "buyruklar" göndermekle yetindiğinden, X. yüzyıl boyunca, Daron hariç Ermeni prenslikleri ve krallıkları bağımsızlıklarını korur. II. Basileios kısmen ayaklanmaları desteklemiş

olanları cezalandırmak kısmen de bizzat Ermeni prenslerinin talebine (imparatorluğun ve yanı sıra Türk tehdidinin baskısı –askeri, dini– nedeniyle çoğu zaman zorunlu) cevap vermek için büyük ölçekte ilhaklar başlattı. Ermeni soyluları Bizans karşısında ortak bir tutum sergileyemedi. Ermenilerin bir kısmı, VI. yüzyıl ortalarına doğru Ermeni Kilisesi tarafından reddedilen Khalkedon Konsili'nin (451) Kristolojik tanımlarını benimsemişti; bu da, çoğunluk milli inancına bağlı kalıyorken, onların Bizans toplumuna entegrasyon şansını artırıyordu. Ancak, Pahlavuniler gibi Bizans tarafından ilhakın muhalifleri bir emrivakiyle olacağa boyun eğebilir ve Bizans'ta başarılı kariyerler elde edebilirlerdi. Bizans etkisi Kuzey krallıklarındansa Güney prensliklerinde daha iyi benimsenmişti.

II. Basileios 1001'de Dayk Prensliği'ni ele geçirdi. 1022'de Vasburagan hükümdarı Senekerim Ardzıruni, unvanlar ve Kapadokya'da (çağdaşı Skylitses'e göre "Kapadokya Komutani" olarak atandı) toprak karşılığında krallığını bağışladı. Bu transferin –bir yıl sonra gerçekleşen– nedenleri pek çoktur: İlk Türk akınlarından korku (Deylemliler tarafından desteklenen), neredeyse aynı zamanlara denk düşen Bizans baskısı ve önemli gelir teminatları. Ani Krallığı'nın 1045'teki ilhakı çok tartışıldı fakat sonuçta gerçekleştirildi –çünkü savunma güçleri, II. Gagik ihanet yüzünden Konstantinopolis'e çekildiği ve zorla IX. Konstantinos Monomakhos tarafından tutulduğu için, başları kesilmiş halde bulundu; Monomakhos bu eylemi, 1022'de zayıf Ani kralı Hovhannes Sımpad'ın II. Basileios lehine imzaladığı teminatla onu yasallaştıran katolikos çevresindeki Bizans yanlısı güçlü bir partinin desteğiyle gerçekleştirmiştir. Nihayet 1065'te Kars kralı Selçuklu Türkleri tarafından tehdit edilen krallığını terk etti ve Kapadokya'daki öteki prens ailelerine katıldı. Karşılık olarak –Senekerim'e verilenlere benzer tazminatlar dışında– sekiz yıl önce Bizanslılar tarafından ortadan kaldırılan katolikosluk koltuğunu geri kazanmıştı. Bizanslılar birkaç yıl için Kuzey-Doğu prenslikleri dışında Büyük Ermenistan'ı denetledi.

Prensler "evleri" ve şahsi birlikleriyle yola çıktı. 1001 ilhakından bahseden, olayların çağdaşı Ermeni tarihçi Asoğig Daronetsi [Daronlu], II. Basileios hakkında bize şunları söyler: "Oraya adamlarını yerleştirdi ve Yunanlıların ülkesine yerleştirmek üzere Dayk soylularının geri kalanını kendisiyle birlikte götürdü." 1023'te Ardzıruniler göçü, ailelerin eşliğinde 14.000 süvariyle –bazı ulusal kaynaklara göre– gerçekleşir. Kraliyet ailesi Sebasteia, Kaisareia, Gabadonia, Eudoxia'ya (Tokat) yerleşir. Vasalları Akn (Eğin), Arabker (Arapkir) kentlerini kur-

duğundan, 1045'te Anili Gagik Kaisareia'nın doğusundaki kasabaları alır; 1065'te Karslı Gagik ise Tzamandos'u iktidarının merkezi haline getirir. Kendileri de sürgün olan katolikoslara verilen yerlere gelince, güneye doğru Kokoussos [Göksun] bölgesine ulaşırlar.

Dolayısıyla eski Ermeni hükümdarları Melitene dışında bütün Küçük Ermenistan'ı denetliyordu; Ermeni tarihçiler Ani Pakradunileri tarafından öteki prens aileleri üzerinde uygulanan yarı feodal otoritenin altını çizer. Ermeniler bu şekilde kolonileşmiş bölgeye kendi damgalarını vurur: sayısız manastır ve kilisesi, Kırk-Şehit Mezarlığı'na yapılan hac yolculuğu, ekonomik faaliyetleriyle Sebasteia Küçük Ermenistan'ın önemli bir fügürü olmuştur. Kral, soylular, Ermeni ruhbanlar 1048'den başlayarak Türkler tarafından izi sürülen Büyük Ermenistan'ın kırsal ya da kentsel nüfusunun bir parçasını kendi etraflarına toplar.

Bizans Tahtında

IX. yüzyılın ortalarından XI. yüzyılın ortalarına kadar, yakın ya da uzak Ermeni kökenli imparatorlar neredeyse kesintisiz bir şekilde iktidardadır.

Güçsüz III. Mikhael'in saltanatı (842-867) ana taraflı ailesinin gölgesinde devam edip gider: Annesi Theodora, amcası Bardas (Vart) Mamigonyanlar ailesinin bir kolundandır ve temsilcileri üç yüz yıldır kesintisiz olarak imparatorluğa hizmet etmeye gelmişlerdir. Sarayda, I. Basileios etrafında düşman bir klan oluşur. Basileios bazıları için mütevazı kökenli, bazıları içinse, Patrik Photios tarafından üretilen Arşaguni soyağacına rağmen Daron Mamigonyanlarından bir sülaleye mensuptu. Beyefendi numaralarıyla dikkat çekip sonradan Parakimomen (imparatorun gece güvenliğinden sorumlu) olan o, imparator yardımcılığıyla ödüllendirildi ve 867'de III. Mikhael'i katlettirdi. "Makedon" olarak adlandırılan (lakabı gereği) fakat aslında Ermeni soyundan olan hanedanın üyeleri 1056'ya kadar birbirini izler. X. yüzyılın bazı gaspçıları –genelde onlar da Ermeni kökenli (I. Romanos, İoannes Tzimiskes)– Makedon hanedanının bir temsilcisiyle birleşerek kendilerine meşru bir görünüm verirler. 1028'den sonra öteki ailelerin temsilcileri kraliyet tahtına çıktılarında, Makedonların son mirasçıları, hâlâ meşru soykütüğüne sahip olan karılarıdır.

Makedon imparatorlarının kendi kökenlerine göre ne şekilde yer aldıklarını görmek ilginçtir. I. Basileios'un halefi VI. Leon, Ermeni tarihçilerinin söylediklerine yakın durur: "Ermeni oğluydu; hatta bir Ermeni'den daha cömertti" (Asoğig). VII. Konstantinos (hukuken:

912-919, fiili iktidar: 944-959) I. Basileios'a ithaf ettiği *Övgü*'sünde, tahta çıkışı Katolikos Aziz Sahag tarafından vahiy yoluyla bilinecek olan büyükbabasının Arşaguni kökenli olduğunu iddia etti. Öncüsü olduğu seçkin tarihsel ya da coğrafi ansiklopedilerde, bu yazar imparator, Daron'un Pakraduni prensleri ya da bize yiğitliklerinden ayrıntıyla bahsettiği Lykandos generali Mıleh gibi, ünlü Ermenilere özel bir ilgi gösterir.

Konstantinos Porphyrogenetos'un azınlığı, Konstantinopolis'i fethetmek ve hükümdar tacı giymek için Bulgaristan Çarı Simeon'un girişimleri yüzünden tehdit edildi. Büyük Amiral I. Romanos 919'dan 944'e kadar kraliyet tahtını işgal etti. I. Basileios'un tahta çıkmasının cezp ettiği bu sayısız Ermeni'den biri olan babası, Araplarla bir çarpışma esnasında ele geçirilmek üzereyken onu kurtarmıştı. I. Romanos kızını Konstantinos Porphyrogenetos'la evlendirmişti. Konstantinos'un ikinci saltanatının ardından bu birliktelikten doğan çocuk, 959'dan 963'e kadar onun yerini alacak II. Romanos'tur.

Bunlar, Nikephoros Phokas (963-969) ve İoannes Tzimiskes'le (969-976) birlikte, Arap savaşlarında başarı kazanmış arka arkaya iktidara gelen iki generaldir ve onların seferlerine katılmış Küçük Asya'nın büyük Bizans aileleri tarafından desteklenmişlerdir. X. yüzyılın ortalarından itibaren Phokas ailesi bütün yüksek komutanlıkları Doğu cephesine yığmıştı. Bu aile, en azından kadınlar tarafından, Bardas adının düzenli kullanımının sezdirdiği gibi Ermeni soyundandı. Nikephoros Phokas, çocukları –özellikle gelecekteki II. Basileios– reşit olmayan II. Romanos'un dul eşi tarafından iktidara getirildi. Ünlü Komutan Jean Kurkuas'ın (Kurken) iki soyunun, stratejler, Romain Kurkuas ve İoannes Tzimiskes'in kışkırtmasıyla birlikleri tarafından imparator ilan edildi. Kilikya, Girit, Kıbrıs ve Antakya'nın fatihi, askerleri tarafından Kuzey Suriye'de takdir edilen Nikephoros Phokas, zalimce davrandığı ve rehin tuttuğu sivillerin nefretini kazandı. Komutanları, Michel Bourtzes ve Philaretos Brakhamios'un atası Isaac Brakhamios'tan (Sahag Vahram) yardım gören İoannes Tzimiskes, işi onu katletmeye vardırdı. Yeni imparator (969-976) Bizans Ermenistan'ındaki Çemişgezek (Tzimiskes'in Yunanlaşmış isminin geldiği) kökenliydi. İline sadık olan bu zat, vatandaşlarını vergiden muaf tuttu ve kendi köyünden bir kadının yönettiği Müslüman bir müstahkem mevkiyi kuşatmaktan bile vazgeçti. İkinci eş olarak VII. Konstantinos'un kızıyla evlendi. Ölümüyle birlikte Makedon hanedanı, zaferleri nedeniyle "Bulgarkırıcı" adını alan II. Basileios'un şahsında yetkilerini devam ettirdi. Basileios'un Ermenistan'la ve büyük Ermeni-Bizans aile-

leriyle ilişkileri Makedon hanedanının tahta çıkmasının ardından bir yüzyıldan fazla bir zaman boyunca oldukça gevşemiş görünür. Son Makedonların VIII. Konstantinos ve iki kızı, Zoe ve Theodora olduğu da söylenebilir; ancak Vartan Areveltsi'nin (XIII. yüzyıl) *Havakumın Badmutyan*'ına [Tarih Derlemesi] bakılırsa, Theodora eski Ani kralı II. Gagik'le evlenmeyi tasarlamış olacaktır.

Yeni Bir Küçük Asya Aristokrasisinin Bizans Tasarısı

Bizans'ın hizmetine giren çok sayıda Kafkas ailesi arasında, "İberleri" ayırt etmenin kolay olmadığını öncelikle hatırlatmak gerekir zira ilkesel olarak Khalkedon –yani Khalkedon Konsili'nde tanımlanan ve böylelikle Konstantinopolis Patrikliği'nin otoritesini kabul eden Bizans Ortodoksluğunun taraftarları– inancından olan Gürcüler için kullanılan bu "İber" adlandırması, Khalkedoncu Ermenilere, özellikle de Apokapisler, Pakurianoslar gibi saray mareşali Tavit'in çevresindekilere uygun gelebilir. Skleroslar ve bilhassa Phokaslar ve onların müttefiklerinin korkunç ayaklanmalarıyla karşı karşıya kalan II. Basileios, merkezi iktidar için daha az tehlikeli olduğu düşünülen Sklerosların yandaşlarını daha kolay affetmesine karşın Phokasların etkisini azaltmak istedi. Ayaklanan aristokratların topraklarına el koydu ve kuşkusuz bu toprakları da kısmen nakledilen Ermenilere sundu. Görünen o ki, imparator eski geleneksel ailelere Ermeni elitlerini ve daha sonra Bulgar prenslerini katarak hırsla yeni bir aristokrasi kurma planına girişmiştir. Basileios'un halefleri onun politikasını izledi ve bu politikanın başarıya ulaşması için Türklerin hesaba katılmayan istilası nedeniyle kendisinden esirgenen bir süreye ihtiyacı vardı.

İmparatorlar bu düşünceyle, ilhak edilen Büyük Ermenistan topraklarına Khalkedoncu bir Ermeni hiyerarşisi yerleştirerek yeni nüfusu ve kadrolarını Khalkedonculuğa çekmeye çabaladı. Fakat bir taraftan Khalkedoncular ile bir taraftan Ermeni ya da Süryani Khalkedoncu karşıtları (Aziz Cyrille'in formülü, "İsa'nın Tek Doğası"na sadık kalan bunlar, aslında İnsan-Tanrı birliğinde ısrar etmek istiyor ve monofizitlerden çok miafizit oldukları ortaya çıkıyordu) arasındaki çatışmalar Sebasteia ya da Melitene'ninkiler gibi yerel metropolit girişiminden kaynaklanır; bu girişim her şeyden önce birlik arayan yerel Bizans subayları tarafından her zaman onaylanmamıştır. 1040 yılında Senekerim'in oğullarının ayaklanmasının tanıklığına bakılırsa tam bir başarı elde edememişlerdir. İmparatorluk Ermenilerine birleşmiş bir grup olarak bakmak bir hata olacaktır. Khalkedoncu –XI. yüzyılın ikinci yarısında en ünlülerinden biri Philaretos Brakhamios olan– Ermeni-

ler ile Khalkedon karşıtı –eski prenslerden hiçbiri imparatorluk dinini benimsemediğinden Anili Gagik çevresi ya da Pahlavuniler gibi– arasındaki uçurum büyümüştür. Bununla birlikte, birincilerin Bizans'ın sadık uyruğu, ikincilerin sürekli muhalifleri olduğunu düşünmek gerekmiyordu. Makedon hanedanının sonu, Bizans'ta muhtemelen şu ya da bu grubun desteğini arayan adaylar arasında iç savaşlara neden oldu. Philaretos Brakhamios, 1071'de Türkler karşısında Manazgerd (Malazgirt) mağlubu olan Romanos Diogenes'e sadakatle hizmet etti; bu sırada Apulğarip Ardzıruni ya da Krikor (Malistros) Pahlavuni'nin oğlu Vasak ve hiç kuşkusuz Sasunlu Tornig, VII. Mikhael'den mevkiler elde etti ve Philaretos'un girişimlerine karşı çıktılar. Önceki Ermeni tarih yazımının imparatorluğun kararlı bir hasmı olarak tanımladığı eski Ani kralı Gagik bile, yakın zamanda yayımlanan bir belgeye göre, Bizanslılar tarafından Ermenilerle nüfuslandırılan Lykandos Dükü oldu.

XI. yüzyılda, Ermenilerin elitler arasına girme derecesi derinlemesine değişir. En eski göçmen kuşakları, Daronlular ve Tornigyanlar, Bizans aristokrasisinin en yüksek seviyesiyle birleşmişlerdir ve ilde bir komuta görevi üstlenmedikçe Konstantinopolis'te ikamet ederler. Bazı Khalkedoncu Ermeniler ve II. Basileios zamanında gelen İberler, yüzyıl sonunda aynı parkuru çoktan tamamlamıştır: 1081'de ordu yöneticisi olan Krikor Pakurianos, dolaylı olarak Komnenosların kraliyet hanedanıyla (1081-1185) birleşir. Son göç kafileleri tam tersine henüz asimile edilmemiştir. Çok önemli mevkilere geldiği ve pek çok Yunanca eseri Ermenice'ye çevirdiği için babaları imparatorluğa düşman değilken, Krikor Pahlavuni'nin oğulları ve Katolikos II. Krikor Martyrophile Ermeni adlarını korurlar. Nihayet prenslerin maiyetleri ve onların aileleri henüz nüfusun geri kalanı içinde boğulup gitmemiştir ve eski hükümdarlarının dilediği ölçüde yalnızca imparatorlara itaat eder görünürler. Bu nüfusun, muhtemelen elitler arasında ikidillilik yaygınken, geleneksel dilini kullanmayı sürdürmesi olasıdır.

Türk İstilası

Müslüman dünyasının Büyük Selçuklular himayesinde yeniden birleşmesi, Transkafkasya ve Yakındoğu'da güçler dengesini birden değiştirdi. Bizans ordusu ve meslekten askerleri, sultanın ordusu karşısında Basile Apokapis'in yetki alanındaki Mantzigerd [Manazgerd] müstahkem mevkinin 1054'teki çetin direnişinin kanıtladığı gibi, hâlâ iyi görünüyorlardı. Fakat iç savaşlar ve Türkmenlerin yarattığı tehlikenin azımsanması, yine Türkmenlere o sırada epey askerden

arındırılmış olan Küçük Asya'nın kalbine girme imkânı sağlıyordu. Ermenilerin tutumu ne oldu? Çok azı Türk karargâhına geçti fakat Tzamandos'u ele geçiren Kars kralının kızı Marie gibi –Bizanslıların *kuropalates* yüksek unvanını bahşettiği– kendi kalelerine çekilen pek çoğu alanda direndi. Aynı şekilde Philaretos Brakhamios, Melitene'de Kapriel'in ve Edessa'da Basile Apokapis'in yardımıyla doğu sınırının Ermeni garnizonlarını büyük ölçüde bir araya getirdi. Uzun direnişleri, Türkler tarafından takip edilen sayısız Ermeni'nin sığınak bulduğu sözde Bizans yetkisi altında bir iç istihkâmın oluşmasını mümkün kıldı; böylelikle Philaretos istemeden gelecekteki Kilikya Ermeni Devleti'ne neden oldu. İmparatorların tasarısı bu yüzden bozguna uğradı ve imparatorluğun Ermeni kolonisi, elitler için tam bir asimilasyon pahasına, Yunanlılar arasında kalanlar ve nihayet Türklere boyun eğdirildikten sonra Franklar tarafından ilk haçlı seferinden kurtarılmış olan ve ayakta kalması Yunanlılara karşı koymaktan geçen politik bir oluşum inşa edenler arasında kendini kesin olarak bölünmüş buldu.

Bu yüzden XI. yüzyıl sonuna kadar Ermeniler Bizans ordularının sayısal anlamda en önemli yabancı desteğini oluşturdu. Kadrolar dikkat çekecek derecede imparatorluğun askeri ve toprak elitiyle bütünleşmişti. Ermeni krallarının son kuşağı bile dışarıda bırakılmamıştı ve üstelik Ardzıruniler, atalarının adı Senekerim'i gururla devam ettirerek, Bizans'ta kısmen kariyer yapan dayanıklı bir soy bıraktı.

Bizans ile Ermenistan Arasında "Makedon" İmparatorları

Bizans ve Ermeni prenslerinin çıkarları en azından X. yüzyıl sonuna kadar birbiriyle örtüşebildi: Her iki taraf için de Araplar zararına yeni bir Hıristiyan fethi söz konusuydu. Politik planda göze çarpan bu dayanışma, etnik dayanışmaya kendini açıkça ortaya koyma imkânı verdi.

Katolikos Tarihçi Hovhannes, kendi kökenini hatırlayarak, I. Basileios'un tacını Pakraduni Büyük Aşod'un elinden almak istemiş olabileceğini iddia eder zira Aşod'un ailesi vaktiyle Arşaguni krallarına taç giydirme ayrıcalığına sahipti. Daha büyük bir olasılıkla "İmparator Basileios, sevgili oğlunu çağırarak ve bütün bir imparatorlukta Ermeni Krallığı'nın onun özel müttefiki olacağını kesinleştirerek, Kral Aşod'la bir dostluk antlaşması imzaladı". Bağdat halifesinden hemen sonra Basileios da Aşod'a bir kraliyet tacı gönderdi. VI. Levon'un iktidarında Bizans'la ittifak daha da sıkılaştı. I. Sımpad 893'te hükümdarın önceliğini tanıdıysa da, "Katolikos Hovhannes'e göre çok daha

önemli olan, Levon'un oğlunu yanına çağırması ve ittifakını ve dostluğunu sağlama almasıydı".

I. Romanos'un idaresinde, Komutan Jean Kurkuas Bizans sınırını Halys'tan Fırat'a ulaştırdığında, askeri hedeflerin birbirini tuttuğu aşikâr olur. Hükümdar zaten Kral II. Aşod'u Konstantinopolis'te karşılar ve iktidarını güçlendirme kaygısıyla, kendisine feodal bir isyanı bastırma görevi verir. Ortak sınırların olmayışı Bizans İmparatorluğu ile Ermeni krallıkları arasındaki ilişkileri uzun süre kolaylaştırmıştır.

Fakat Nikephoros Phokas'ın (963) tahta çıkmasını izleyen yıllarda eski Bizans Ermenistan'ının bir parçasının kurtarılması, Büyük Ermenistan'ın bütününü denetlemeye çalışan geleneksel Bizans (imparatorluğun ideolojik temeli olan Roma evrenselciliğine içkin) politikasını harekete geçirdi. Nikephoros Phokas 966'da Daronlu Pakrad ve Krikor'u (Daron Pakradunilerinin kolundan) imparatorluk toprakları karşılığında prensliklerini bırakmaya zorlayarak ilk adımı attı. Halefi ve Ermenilere daha yakın duran İoannes Tzimiskes, bağımsız Ermenistan'ı 974-975'te Suriye ve Filistin Araplarına karşı ortaya attığı büyük "haçlı seferi" için operasyon üssü haline getirme projesinden vazgeçti. Etnik bir dayanışma duygusu yanında bütün Ermeni güçlerinin genel seferberliği onu eski ittifak politikasıyla yeniden buluşturdu.

II. Basileios'la birlikte eski Bizans Evrensel İmparatorluk fikri bütün dayanışmaları alt etti. Bizans yayılma politikasına meşru temellerini sağlayan eğer II. Basileios'un atalarıysa –I. Basileios, VI. Leon–, bunları radikal biçimde uygulayacak olan da odur. İlk saltanat yıllarının güçlükleri otoriter eğilimlerini daha da artırdı. Batıda ne olursa olsun Ortodoks Bulgar İmparatorluğu'nu fethettiği, doğuda Vasburagan Krallığı'nı ele geçirip Ani Krallığı'nın ilhakını hazırlaması gibi. Haleflerinin (yalnızca eşleri Makedon olan) tersine, Yunan Kilisesi'nden kaynaklı zulümlerini oratadan kaldırıp, bu imparatorluk sınırlarında kendini Ermenilerin ve Süryanilerin hükümdarı gibi sunarak, Ermeni özgüllüğüne yine de saygı gösterdi. 1028'den 1081'e kadar haleflerinin pek çoğu "Haç İmparatorluğu"nu (Ermeni bir tarihçinin verdiği isim gereği) onun gibi savunamadı. XI. yüzyıl ortalarında Themaların ordusunun ortadan kaldırılmasının sonuçları yeniden değerlendirilmek zorunda olsa da, imparatorluğun yöneticilerinin Türk istilasıyla şaşkına uğradıklarını düşünebiliriz; her halükârda, Ani Krallığı'nın Bizans tarafından ilhakının Küçük Asya'da Selçuklu fethine yol açtığı kesindir. Üstelik Konstantinopolis otoritelerinin 1057'den 1065'e kadar ayakta kalan katolikosluklarını ortadan kaldırarak Ermenileri kendilerinden uzaklaştırdıkları da bilinir. Son asker imparator IV. Ro-

manos Diogenes (1068-1071) Ermeni destek kıtalarını yine seferber eder. Fakat çok geçtir, Ermeniler ve Yunanlılar Türk istilasına tek bir cepheden kaygı duymadan karşılık verir. Bunun bedeli 1071'de, Bizans hâkimiyetinin Küçük Asya'daki matem çanını çalan Manzigerd [Malazgirt] çarpışmasında ödenir.

"Makedon" Egemenliğinde Ermenilerin Rolü

Ermenilerin dini plandaki rolü önemliydi. Kimi zaman bu yüzden Bizans Kilisesi'ne kadro sağladılar. IX. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis Patriği –sayesinde Ortodoks Hıristiyanlığı Slavlar arasında yayılmıştır– bir Gamsaragan prensesinin oğluydu. I. Basileios ve I. Romanos kendi oğullarını patrik yaptı. Kimse Ortodoks Kilisesi için 843'te ikon kültünü ayağa kaldırmak için azizleştirilen İmparatoriçe Theodora'dan fazlasını yapmadı. Ermeni Kilisesi karşısında "Ortodoks hükümdarların tavrı" zaman zaman geçmişte olduğundan daha az uzlaşmaz oldu. Başlangıçta Ermeni Kilisesi'nin bazı geleneklerine dahil olmaya çalıştılar. Theodora'nın naipliği idaresinde keşfedilen Azize Gayane ve Azize Hıripsime'nin sözde emanetleri müminlerin saygısına sunuldu. I. Basileios, Aziz Aydınlatıcı Krikor'u Ayasofya'nın mozaiklerinde temsil ettirdi. Photios, Aziz Krikor'un bir soyundan geldiğini iddia etti. Aynı Photios, Katolikos Zakarya'ya ılımlılıkla formüle edilen bir Khalkedonculuk önerdi. Bizanslıların önerilerine kendini kapıp koyverdiği için Katolikos Vahan 969'da görevden alındı. Bizans topraklarında yaşayan, genelde zulmedilen Ermeni Kilisesi inananları, X. yüzyıl sonunda kendi başrahiplerine sahip olabildi; bu da Ermeni göçünün Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'de artmasıyla açıklanan bir yenilikti. II. Basileios Büyük Ermenistan'daki ilhaklarını, Ermenistan'da değilse bile, en azından Yakındoğu Ermeni göç topraklarında dini bir hoşgörü biçimiyle telafi etti; bu arada son Makedon imparatorların ardından, hem Ermenilere hem de Yakubi Süryanilere karşı zulüm şiddetleniyordu. Etnik bilinçlerini ve dillerini korumuş olan Khalkedoncu spesifik bir Ermeni cemaati mevcuttu. Kültürel partikülarizmlerine olan küçümsemeleri yüzünden, Yunanlılar onlara *tzates* ("beş para etmez insanlar", "budalalar" şeklinde çevirebileceğimiz) adını takmışlardı. Antakya'nın kuzeyinde keşiş cemaatleri şeklinde bir araya geldi ve 1084'te, Yunan hiyerarşisinin suçlamalarına karşı Ortodoksluklarını savunan Yunanlı meşhur münzevi Nikon de la Montagne Noir'ı karşıladılar. Komşuları gibi Khalkedoncu olan Gürcü sınırının Ermenileri, ulusal dil kullanımlarını muhafaza etmiş olsalar da İber olarak nitelendirilmişlerdi.

Kültürel problemlerle ilgili olarak, ikon düşmanı dönemin silinmesinin ardından, IX. yüzyılın ortasında, belli başlı zanaatkârlarının Ermeni kökenli olduğu gerçek bir Rönesans başladığını hatırlayalım: patrikten önce seçkin bir profesör olan Photios (annesi tarafından Ermeni); Magnaura Sarayı'nda yeni Konstantinopolis üniversitesini kuran İmparatoriçe Theodora'nın kardeşi Hükümdar Bardas; aynı üniversitenin rektörü –kuzeni VII. Jean açıkça Ermeni'dir– Matematikçi Levon. Kökenleri gereği belki de bu karakterler Bağdat'ta ortaya çıkan ve antik bilim ve felsefenin yeniden keşfedilmesi ve gün ışığına çıkarılmasının sonucu olan olağanüstü kültürel gelişime Bizanslılardan daha yakın olmuşlardı. Ne olursa olsun bu yeniden doğuş bilhassa Yunan özellikleri taşır. Aslında ve paradoksal biçimde Bizanslılar Ermeni edebiyatını ihmal etmiştir: Ermeni kaynaklarına kendilerini altın yüzyılla sınırlayarak ve propaganda amacıyla başvurdular: Photios, I. Basileios ve kendi hesabına el koyduğu, Aziz Sahag'a atfedilen eski kehaneti Ğazar Parbetsi'den ödünç alır; buna göre "Arşaguni ırkından gelen bir kral ortaya çıkacak ve bir Aziz Krikor soyu Patriklik koltuğunu canlandıracaktır" Ermeni karşıtı din polemiği, IV.-VIII. yüzyıl yazarlarından, özellikle de Akatankeğos ve Movses Khorenatsi'den beslenir. *Basile Digénis Akritas* şiirinde Ermeni geleneklerinin bazı yansımaları bulunabilir: Müslüman (bu yüzden "iki ırktan" anlamında *digénis*'tir) bir anneden gelen bir akrit (sınır askeri) olan Basileios karakteri aracılığıyla, I. Basileios, Büyük Mıleh ve Jean Kurkuas'ın toplu kahramanlıklarını öven bir halk destanı söz konusudur. Bu etki, destanın Ermeni yerleşim toprağı, Fırat sınırında doğmasıyla açıklanır.

Kültüre uyum sağlama, Bizans kültürüyle bütünleşme seviyesi, Ermeniler arasında değişkendi. Ermeni-Bizans aristokrasisinin üyelerinin kendi dillerini unutmuş olmaları kesin değildir. Ermeni yerleşiminin Themalarında yükümlülüklerini yerine getiriyor ve kendi saflarına "Ermenistan'ın kuzenlerini" buyur ediyorlardı. Mamigonyan olan ataları imparatorluğa bir buçuk yüzyıl önce gelen bir Krinites, I. Romanos'un Ermeni dili tercümanıydı. II. Basileios idaresindeki eski Filibe Dükü Theodorakan, Ermenice yazılmış bir *İncil* sipariş eder. XI. yüzyıl sonunda Schollerin çalışanı olan Krikor Pakurianos, Bulgaristan'da kurduğu bir manastır yönetmeliğini Yunanca, Ermenice ve Gürcüce kaleme aldırdı. Kültürel referans isimlerde de mevcuttur: Trakyalı bir Yunanla evli olan Aziz Marie l'Arménienne, oğullarından birine Stephane fakat diğerine Vahan adını verdi. Kadınlar tarafından Ermeni olan Phokas ailesi, Bardas (Vart) ismini kullanır. Milli kültürün korunması, Bizans Devleti'nin baskılarına daha az bo-

yun eğen, daha alçakgönüllü tabakalarda çok daha nettir. Bu Ermenice elyazmalarının etkin kopya merkezleri olan Sebasteia, Edirne ve Filibe'de açıktır. Güney İtalya'da rahipler, Ermeniler ile İtalyanlar arasında gerçekleşen satış belgelerinin kanıtı olarak Latin harfleriyle yazılmış Ermenice bir form belgesini imzalar. Kendi bütününde milli kültür, bilhassa Kilise'den destek aldığı zaman, çevre baskısına iyi direnmiştir.

Ermeni sanatı Makedon döneminde belli bir yükselme ortaya koymuştur. Bizans İmparatorluğu'nda, Küçük Ermenistan ya da Balkanların sayısız manastırı arasında da mevcuttu. Kubbeli haç biçimindeki Ermeni kiliselerinin planı, I. Basileios tarafından yaptırılan bazı kiliselerde bulunur. Ermeni göç bölgeleri olan Yunanistan (Fokida'da, Dafni'de) ve Bulgaristan'ın bazı kiliseleri, çok önceden Büyük Ermenistan'da kaydedilen dört apsisle desteklenen kare biçimli planı benimser. Ermeni mimarlar Konstantinopolis'e geliyorlardı: böylelikle Ani Katedrali'nin yapımcısı Dırtad, 989 depreminin ardından II. Basileios'a hizmet etmeyi önerdi ve Ayasofya Kilisesi'nin onarım çalışmalarına başladı.

Manazgerd felaketinin ardından Küçük Asya'nın büyük bir kısmının Bizans tarafından yitirilmesi, Ermeni unsurunun yenilenmesini mümkün kılabilecek Büyük ve Küçük Ermenistan'la coğrafi kopmaya işaret eder. Ancak bir bölge, Ermenilerin 1073'ten başlayarak bağımsız prenslikler oluşturmak için giderek güçlendikleri Kilikya canlı kalır. Aslında Bizans İmparatorluğu'nda cemaatler Kıbrıs'ta, Küçük Asya'nın batı taraflarında ve Balkanlarda varlığını sürdürür. Fakat politik ve askeri rolleri bundan böyle sınırlıdır. Yönetimde bir görev üstlenmeye devam eden büyük aileler –Daronlular, Tornigyanlar, Armenopuloslar vs– bütün etnik bilinçlerini yitirmiştir. VI.-XI. yüzyıllar arasında belirleyici olan Ermenilerin Bizans İmparatorluğu'ndaki varlığı ve rolü, güçlükle desteklenen bir İran ya da Arap işgalinin fakat aynı zamanda Yunanlar tarafından Ermenilerin sistemli bir istihdam politikasının sonucudur. Bunlar Pontus ve Kapadokya'da kendilerini yine evlerinde hisseder; buna karşın Antakya, Konstantinopolis, Filipe ya da Bari'de cemaatler oluştururlar. Adaptasyon yetenekleri kesindir: ıssız toprakları değerlendirir, ticari alışverişlere katkıda bulunur ve Bizans İmparatorluğu'nun idare ve savunmasına etkin bir şekilde katılırlar. Üst sınıflar için entegrasyon –yani evsahibi ülkeye katılım–, sıklıkla asimilasyon ve kültürel değerleriyle özdeşleşme vardır; bu da en azından II. Basileios'tan itibaren Ermenistan'a zarar veren bir süreçtir.

Bizans İmparatorluğu'nun başında Ermeni kökenli bir hanedanın bulunması, I. Basileios idaresinde Şiragavan (862) Konsili'nin ertesinde, Photios'un iki papalığı ve İoannes Tzimiskes ile II. Basileios (bu ikisi Araplardan alınan topraklarda bir Ermeni ve Khalkedon hiyerarşisiyle birlikte bir Yakubi Süryani hiyerarşisinin varlığını kabul eder) yönetiminde, Ortodoksların, imparatorluk (göze çarpan bir azınlığının Khalkedoncu olduğu) topraklarına yerleşmiş Ermeniler karşısındaki hoşgörüsüzlüğünü yumuşatabildi. Bu hanedan, X. yüzyılın daha sonraki dönemlerinde, imparatorluk ile birine olduğu kadar ötekilere de faydalı bir fetihe ortak olan Ermeni krallıkları arasında politik ve askeri ittifakı sıkılaştırmaya katkıda bulundu. 966'da Daron'un ilhak edilmesiyle sarsılan bu denge, 1000 yılının eşiğinde II. Basileios Ermeni-Gürcü topraklarını işgal etmeye başladığında bozuldu. Bizanslılar ile Ermeniler arasında bir beraberlik ve görece dayanışma yüzyılının ardından, son "Makedon" imparatorları II. Basileios (967-1025) ve VIII. Konstantinos'un saltanatlarını içeren yarım yüzyıl, Ortodoks Bulgaristan'a Khalkedoncu olmayan Ermenistan'dan daha iyi davranmayan "Roma" evrenselciliğinin mührüyle damgalanmıştır.

KAYNAKÇA

Bizans'taki Ermeniler sorununu J.-C. Cheynet'le birlikte imparatorluğun evriminin genel çerçevesine yerleştireceğiz, *L'Empire byzantin, 641-1204*, Paris, Nouvelle Clio, 2006. Sorunun daha açıklayıcı, yararlı bir sentezi, P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, Lizbon, Gülbenkyan Vakfı Armenoloji Kütüphanesi, 1963.

Ermenilerden çok Süryaniler merkezli daha kapsamlı bir yaklaşım, G. Dagron, "X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyılda Bizans Doğu'sunda etnik ve dini azınlık", *Travaux et Mémoires du Centre de recherche d'histoire et de civilisations de Byzance*, t. 4, Paris, 1976; bu azınlıklar hakkında bkz. G. Dagron ve diğerleri, *Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. 4, *Évêques, moines et empereurs (610-1054)*, Paris, 1993; özellikle Ermeniler hakkında, N.G. Garsoian'ın önemli incelemesi "The problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire", H. Ahrweiler ve A.E. Laiou, *Studies of the Internal Diyaspora of the Byzantine Empire*, Washington D. C., 1998, s. 53-124. Ermeni başkaldırılarına açık göndermeler, J.-C. Cheynet, *Pouvoir et Contestations à Byzance, 963-1210*, Paris, Publications de la Sorbonne, "Byzantina Sorbonensia 9", 1990 ve "X. Konstantin'den I. Aleksios Komnenos'a Doğu İmparatorluğunun Ermenileri", H. Ahrweiler, *L'Arménie et Byzance, Histoire et culture* (giriş yazısı N. G. Garsoian), Paris, Publications de la Sor-

bonne, 1996, s. 67-78. G. Dedeyan, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés. Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche Orient méditerranéen (1068-1150)* 2 cilt, Lizbon, C. Gülbenkyan Vakfı Armenoloji Kütüphanesi, 2003; J.D. Howard-Johnston, "Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries", *Byzantinische Forschungen*, 21, 1995, s. 75-100 ve M. Nichanian, *Aristocratie et Pouvoir impérial à Byzance (VIIe-IXe)*, tez, Paris-IV, 2004 (yayımlanacak [Fransızca]).

N. Adontz tarafından *Études arméno-byzantines* içinde yeniden oluşturulan Ermeni kökenli pek çok Bizans ailesinin tarihi, Lizbon, C. Gülbenkyan Vakfı Kütüphanesi, 1965, yeni bir disiplin, Ermenistan-Bizans tartışmalarını kuran makale seçkisi; A. Kazhdan'ın Rusça çalışması, *Les Arméniens dans la classe dirigeante de l'Empire byzantin*, Erivan, Ermenistan Bilimler Akademisi Yayınları ve *Les Dynasties de la Caucasie chrétienne*, C. Toumanoff, Roma, 1990. Ermenistan-Bizans tartışmaları açısından fakat sanat ve entelektüel hayat konusunda özel bir ısrarla bkz. S. Der Nersessian'ın temel eseri, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge, Mass, 1945 ve önemli seçkisi, *Études byzantines et arméniennes* (bir cilt metin, bir cilt illüstrasyonlar), Louvain, C. Gülbenkyan Vakfı Kütüphanesi, 1973. H. Bartikian'ın (farklı dillerde) bütün makalelerinin üç ciltlik derlemesi Ermenistan-Bizans ilişkilerini özellikle aydınlatır, Ermenistan Bilimler Akademisi Yayınları, Erivan, 2002-2006.

Küçük Ermenistan hakkında bkz. A. Alboyadjian'ın [Arşag Alboyacıyan] etkileyici özetleri, *Histoire de la Césarée arménienne*, 2 cilt, Kahire, 1937; *Histoire de l'Eudocie arménienne*, Kahire, 1952; *Histoire de la Mélitène arménienne*, Kahire, 1961; G. Dédéyan'ın makalelerine ekleyebileceğimiz, "XI. yüzyılda Kapadokya'ya Ermeni göçü", *Byzantion*, t. 45, 1975; "Bizans Fethi (945-1031) sırasında Ermenilerin Kuzey Suriye'deki rolü", A. Argyriou, C. Otten ve P. Racine, *Byzance et l'Asie, Byzantinische Forschungen*, cilt. XXV, Amsterdam, 1999, s. 249-284; J.-C. Cheynet ve J.-F. Vannier'nin kitabı, *Études prosopographiques*, "Byzantina Sorbonensia 5", 1986, s. 7-122. Balkanlarda Ermeniler hakkında, E. Malamut, "Trakya ve Makedonya'da Doğu Hıristiyanları", J.-C. Cheynet ve G. Dédéyan, *Arméniens et autres chrétiens d'Orient face à l'Empire byzantin* (636-1055), Montpellier kolokyum bildirileri, 1999 (basım aşamasında). C. Mutafian'ın Bizans İtalya'sındaki Ermeniler hakkında değerli bilgileri (ve güzel ikonografi), *Roma-Armenia* (sergi kataloğu, Vatikan, 1999), Roma, 1999; L. B. Zekiyan, *Le Colonie armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-armene*, Venedik,

1978. New York'ta yayımlanan *Traditio* dergisinde C. Toumanoff'un Ermeniler ve Gürcülerin Bizans dünyası üzerindeki sosyopolitik etkilerini ele alan incelemelerinden bazıları (t. 12, 1956; t. 27, 1971); ve *REArm*'da, n. s., K. Youzbachian'ın Bizans Ermenistan'ı (t. 10, 1973), Pavlikyanlar (t. 9, 1972; t. 10 1973) ve H. Bartikian'ın Pavlikyanlar ve öteki tarikatlar hakkındaki makaleleri (t. 1, 1964; t. 4 1967; t. 5, 1968; t. 9, 1972), *Digénis Akritas* destanı (t. 3, 1966; t. 4, 1967; t. 5, 1968) ve Büyük Ermenistan'ın ilhakı (t. 2, 1965; t. 6, 1969; t. 8, 1971) (VI. Bölüm'de alıntılanan).

Maniheizmin Ermeni tarafları, S. Runciman, *Le Manichéisme médiéval*, 2. Basım, Paris, 1972; N. G. Garsoian, *The Paulician Heresy* ve P. Lemerle, "Küçük Asya Pavlikyanlarının tarihi" (Böl. VI).

Bizans ile "Ermeni" Themalarının doğu sınırı meselesi hakkında E. Honigmann'ın klasik eseri, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Brüksel, 1935 ve H. Ahrweiler ve N. Oikonomidès'in *Actes du XIVe Congrès international d'études byzantines, Bucarest, 1971* içindeki raporları, Bükreş, 1973 ve F. Hild, *Das byzantinische Strassensystem*, Viyana, 1976 ve V. Aroutiounova-Fidanyan, *Les Arméniens chalcédoniens à la frontière orientale de l'Empire byzantin* (Rusça), Erivan, Ermenistan Bilimler Akademisi Yayınları, 1980; *La Zone de contact arméno-byzantine (X^e-XIe siècle)* (Rusça), Moskova, 1994.

Bizans İmparatorluğu'ndaki Ermenilere ilişkin kaynaklar: Ermeniler, Araplar, Süryaniler fakat aynı zamanda ve bilhassa Bizanslılar. Bizanslılar hakkında H. Bartikian'ın önemli yorumlar eşliğinde Ermenice çeviri karakteristik alıntılar (Procope, Erivan, 1967; VII. Konstantin, 1970; Skylitzès, 1979; Theophane, 1985). J.-C. Cheynet'nin "Jean Skylitzès. Konstantinopolis İmparatoru"nun notlarıyla zenginleştirilen, B. Flusin'in en son Fransızca çevirisi, *Réalités byzantines 8*, Paris, 2003; *Le Traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas*, Dagron-Mihaescu Yayınları, çeviri ve yorum, G. Dagron, Paris, CNRS Yayınları, 1986; Bizans-Arap sınırındaki Ermeni savaşçıların rolü ve tavrı hakkında yararlı bilgiler, *L'Akrite. L'épopée byzantine de Digénis Akritas*..., çeviri P. Odorico, J.P. Arrignon ve H. A. Theologitus, Toulouse, 2002. G. Schlumberger, V. Laurent, J.-C. Cheynet (özellikle bkz. Cheynet'nin "Tziliapert'den Sebaste'ye", *Studies in Byzantine Sigillography*, 9, 2006, s. 213-226), W. Seibt tarafından derlenen sivil ya da dini mühür efsaneleri.

VIII
Haçlı Seferi Zamanları
(XI. ve XIV. Yüzyıl Sonu)

ÖZERK PRENSLİKLER VE BÜYÜK ERMENİSTAN'A BAĞIMLI TOPRAKLAR

Müslüman Bir Egemenlik: Selçuklular

Belli sayıda toprak doğrudan Müslümanların yetkisi altındadır. Manazgerd çarpışmasının ardından Büyük Ermenistan neredeyse bütünüyle Pers Selçuklu sultanlarının (İran, Irak, Suriye-Mezopotamya'ya egemen olan) hâkimiyeti altına girer. İran tarzı yönetim ilkelerinin başarılarından esinlenen Melikşah (1072-1092) saltanatına geçmiş olan imparatorluk, Ermenistan'ı aralarında bölüştükleri, çoğunlukla Türk, farklı emirliklere ayrılır. Kuzey-Doğu Ermenistan Arran ve Azerbaycan'la birlikte Kantzag emirlerine verilen idari bir birimi oluşturmuştur.

1022'den itibaren Tıvin'e yerleşmiş Kürt Şeddadiler hanedanının Ani'yle birlikte Şirag'ı verdiği görülür. Batı Ermenistan'da Türk emirlikleri kurulmuştu. XIII. yüzyıl başlarında Küçük Asya Selçukluları bunların bir kısmını (Arzen, Garin) ilhak etti ve aynı şekilde güney Ermenistan'a (Manazgerd, Kharpert) yerleşti. Van Gölü'nün kuzeyindeki bölge XII. yüzyılda Ahlatlı Şah Armen hâkimiyetine geçti; güney kıyı başka bir Türk hanedanına, Artuklulara kaldı.

Bununla birlikte, Türk istila dalgaları daha önce gördüğümüz gibi, özerklik adalarının ayakta kalmasına izin vermişti. İlkin Selçukluların vasalı, Küçük Lori Krallığı (Sevan Gölü'nün kuzeybatısında) XII. yüzyıl sonunda onlar tarafından fethedildi. Güneydoğudaki Sünik Krallığı, Selçuklu egemenliğini reddetmeyi başarmasının ardından, 1170'de Azerbaycan emiri karşısında yenildi; bu arada Artsakh Prensliği (ya da Khaçen) son hükümdarını karşılıyordu. Kura'nın kuzeyine sağlamca

yerleşmiş, Ermeni dili ve medeniyetinden etkilenen Ağvanların Krallığı, kısmen Gürcistan tarafından kendi içinde eritildi, kısmen de Türk-Moğol göçebeleri aracılığıyla güçlendirilen Müslüman unsur tarafından egemen olundu.

Prenslikler, Ermenistan'ın güney kıyılarında aynı şekilde ayakta kalmıştı. Khédénékianlar (Ardzırunilerin bir kolu) Akhtamar Adası ve Amuk Şatosu'na yerleşmişti. İçlerinden biri 1113'te tamamen yerel bir konsil tarafından Katolikos ilan edildi. Onların halefi olan Sefedinianlar, (Ardzırunilerin başka bir kolu) Türklerin ve XVI. yüzyıla kadar Kürtlerin baskılarına rağmen Akhtamar ve bazı komşu kantonlarda ayakta kaldı.

Van Gölü'nün batısına doğru, Fırat kıyılarına kadar bütünüyle dağlık bir alan, Sason Tornigyanları (Mamigonyanlardan gelen) tarafından denetlenmişti; bunlar Selçuklu ordularını geri püskürttükten sonra "İsa ve diriltici Kutsal Haç yardımıyla" güneyde Artuk emirliklerine, kuzeyde Armen Şahlarına karşı uzun süre kendilerini koruyabildi. Armen Şahları'nın şiddetli bir saldırısı, Şehinşah ve Çortuanel prenslerini 1188'de Kilikya'ya sığınmaya mecbur bıraktı; bununla birlikte izleyen yüzyıllarda Sason özerk bir yurt olmaktan vazgeçmedi. Fakat belli bir vergi karşılığında özerkliğini elde eden Ermenistan'ın kuzey ve güney çevresinin bütün bu prenslikleri dışında, ülkenin en büyük parçası Pers Büyük Selçuklularının ya da emirlerin doğrudan egemenliği altındaydı.

Fetih korkusu bir kez gelip geçtikten sonra, Ermeni nüfusunun ve farklı Türk prenslerinin karşılıklı görüşmesi ille de dramatik olmadı. Melikşah katolikosu iyi karşıladı ve Ermeni Kilisesi'ni vergiden muaf tuttu. Aynı şekilde XI. yüzyıl sonunda Sultan Süleyman'ın ölümü Hıristiyan uyrukları tarafından üzüntüyle karşılandı. Türkler dini planda Bizanslılardan daha az can sıkıcı oldular. Ermenilerin Müslüman olmaları ve böylelikle daha az ağır vergiye tabi tutulmalarında çıkarları olmadığı doğrudur. Fethin ertesinde belki de 4 milyon Ermeni'ye karşılık 100.000 ile 200.000 Türk vardı; bu da yeni göçlerle ve kimi kez baskın kurbanlarının zorla İslamlaştırılmasıyla büyüyecek olan rakamdı.

Sıklıkla göç etmiş ya da savaşta ölmüş olan Ermeni egemenlerinin "mirası" (hayrenik) ya sultana tahsis edildi ya mera olarak göçebe Türkmenlere dağıtıldı ya da *ikta* biçimi altında askerlere bırakıldı: başlangıçta, bir hesap farkı olarak, devletin belli bir bölgeden elde ettiği gelirlerin ödünü olan *ikta* sonradan bir çeşit hasa dönüşür. XII. yüzyıl başında Selçuklu İmparatorluğu dağılmaya başladığında Türk

"feodalitesi", bir çeşit köleliğe doğru evrilen Ermeni köylü sınıfına karşı taleplerini artırdı. Bu mali baskı, özellikle Kilikya'ya doğru bir göç akışının sürmesine neden oldu.

Selçuklu Türkleri başlangıçta şehir hayatına yabancı olsalar ve istilaları yıkıcı sonuçlar doğursa da, yerleşik hale oldukça çabuk geçtiler ve İran-Arap dünyasının uygarlaştırıcı etkisine açıldılar: Uluslararası ticaretin haçlıların doğusuna kaymasına, göçebe yaşam kalıntılarına rağmen Ani, Tıvin, Garin, Manazgerd kentleri XII. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ önemli bir rol oynuyordu.

Gürcistan Krallığı'nın İleri Karakolu Zakaryanların Prensliği

XI. yüzyılda Gürcistan Pakradunilerinin Ermeni kuzenlerinden daha kalıcı oldukları ortaya çıkmıştı ve hepsi Selçuklulara vergi ödediklerinden krallıklarını koruyabilmişlerdi. Kısa bir süre sonra, Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanması ve haçlıların Doğu'ya varmalarından faydalanarak, III. David (1089-1125) Tiflis'i (dört yüzyıldan bu yana işgal edilen) ve Şirvan Emirliği'ni (Hazar Denizi'ne doğru) fethetti ve eski Ermeni (ya da Ermenileşmiş) krallıklarını Ağvan ve Lori'den kurtarmaya başladı. III. Giorgi (1156-1184) Kuzey Ermenistan'ın özgürlüğünün arkasına düştü. Halefi olarak, Gürcistan'ı doruk noktasına taşıyan fakat kocası, Rus Prens Andre Bogolyubskoi'nin ayaklanmasını bastırmak zorunda kalan kızı Tamara'yı (1184-1213) dayattı. Büyük bir Ermeni feodal ailesi (belki de Kürt soyundan) olan Mhargrdzeller, o sırada tahta karşı bağlılıkları nedeniyle kraliyet soylular sınıfının ilk sırasına yükseliyordu. Onlarla birlikte Ermeni soylular sınıfının etkisi Gürcistan sarayında belirleyici oldu. İki Mhargrdzel kardeşten biri olan Zakarya, *amirspasalar* ("süvari birliği komutanı") olarak atandı, diğer kardeş İvane, *atabeg* ("kralın babası" ve idarenin gerçek lideri) görevini başlattı. Kantzag, Tıvin, Kars ve özellikle Gürcülerin daha önce pek çok defa işgal etmeye yeltendiği Pakradunilerin eski başkenti Ani'yi (1199) ele geçirerek, Kuzey Ermenistan'ın özgürlüğünü başarıyla tamamladılar. Garin ve Erzınga'nın Türk emirleri vergi ödemek zorunda kaldı, Eyyubiler (Kürt soyundan Selahaddin hanedanı) tarafından denetlenen Güney Ermenistan tehdit edildi. O zamanlar Suriye Frankları, İslam'a karşı hamlelerinde, Kraliçe Tamara'nın ordularının Kudüs'u teslim edeceklerine inandı.

Kurtulmuş toprakların büyük bir kısmı has olarak Zakaryanlara (Zakare ailesi bundan böyle bu şekilde adlandırılır) verilmiş oldu. Bir yazıtta nitelendirildiği gibi, "kralların ikametgâhı Ani kentinde" oturan Zakarya, eski Şirag ve Lori krallıkları Ayrarad ve Pakrevant'a ege-

men oluyordu. İvane, başkent Tıvin'le Sevan Gölü etrafına yerleşmişti. Vahramyanlar (Mhargrdzellerin bir kolu) Gugark ve Udik'in bir kısmını içine alan bir prenslik oluşturdu. Eski feodal aileler vasal rolüne indirgendi: dolayısıyla Zakarya, Ani'nin belediye başkanları Pahlavuniler, Mamigonyanlar ve Ardzıruniler'den destek alıyordu. İvane kendi buyruğu altındaki Kurkenler (eski Lori kralları), bundan böyle Sünik'e (Broşyanların yurtluğu Vayots Tzor hariç) yerleşmiş olan Orpelyanlar (vaktiyle Gürcistan krallarının en büyük vasalları), Khaçen prensleri, Calalyanlar ve Dopianlara sahip oldu.

Epey gevşek bir bağ (askeri plan hariç) Zakaryanlar ile vasallarını birleştiriyordu. Gürcü hükümdarları kendi paylarına "Krallar Kralı" (*Şehinşah*) olduğundan, kendilerinin de "kral" (*takavor*) unvanı talep ettiği doğrudur. Kilikya etkisi altında bir Frenk terminolojisinin kullanılması ("patron", "baron") Transkafkasya'da geçerli eski feodal sistemin sürdürülmesini imkânsız kılmıyordu.

Ermenistan'ın kentsel uygarlığı XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın ilk üçte birinde yeni bir ilerleme kaydetti. Zanaatkârlar, Tıvin ve Ani kazılarıyla ortaya çıkan incelikli nesneler üretti. Cam üfleme gibi metalurji ve tekstil endüstrileri teknik ilerlemelerden faydalandı. Ustalar loncalar halinde bir araya geliyor ve uzmanlıklarına (semerciler, kazancılar) göre sokaklara dağılıyorlardı. Ekonomik, sosyal çıkarlarının savunusu ve sonradan gelse de (1280) fiziksel güvenlikleri için esnaf ve zanatkârları bir araya getiren Erzınga (Erzincan) "dayanışma derneği"nin (*yeğparutyun*) tüzükleri, esnaf örgütünün daha önce mevcut olduğunu akla getirir. Bu dernek Ani ve Van'da da (Diyaspora'da olduğu gibi) ispatlanmıştır.

Bu dönemde kentler gelişir: içlerinden, Zakaryanlar tarafından güzelleştirilen Ani (100.000 sakinli) ve Tıvin başta gelir; ardından Ermenistan'ın kuzeyinin büyük ticari yolu üzerinde kurulmuş Garin ve Erzınga (50.000 sakinli) gelir. Güneyin ticaret yolu Ahlat, Manazgerd, Şah Armenler tarafından denetlenen Arceş ve Eyyubilerin elindeki Miyafarikin (Martyropolis) kozmopolit kentiyle belirlenir. Altın para basımının artması Ermenistan'ın uluslararası ticarete katıldığının kanıtıdır. Bakır para daha çok iç ticarete ayrılmıştır. Bunlar yalnızca zanaatsal ve tarımsal üretimi değil, atölyeleri, ticarethaneleri ve köyleri de etkiler; yatırımcıları ise feodaller olmayıp, *metzatun*'unun zuhur ettiği tüccar, memur ve hukukçulardan oluşan yeni bir kentsel sınıftır. Bu "milyonerler" (*metzatun*) Moğol egemenliği tarafından iflas ettirilen soylulara topraklarını geri verecektir.

Barbar Bir Egemenlik: Moğollar

"Türk-Moğol" genel tanımlamasıyla nitelendirilen ve Japon denizi kıyılarından Hazar Denizi kıyılarına kadar göçer yaşam süren halklar arasındaki Moğollar, XIII. yüzyılda, Cengiz Han ve halefleri sayesinde Çin, Türkistan, Rusya, Pers ve Transkafkasya'yı işgal etti. Evrenselci yönelimli bu imparatorluk, Suriye ve Mısır Müslümanlarının direnciyle karşılaştı ve kendini Yakındoğu'da Kilikya Ermenileri ve Latin devletlerinin Franklarıyla ortak çıkarlar içinde buldu.

Buna karşın Moğollar, Gürcistan Krallığı'na ve onun vasalları Büyük Ermenistan prensliklerine karşı kızıp köpürdü. 1220'den başlayarak, tarihçi Aknerli Krikor'un ifadesiyle "Okçu Millet", Zakarya Mhargrdzel'in kardeşi İvane tarafından idare edilen, Kral Giorgi Laşa'nın Ermeni-Gürcü ordusuna baskın yapıyordu. Ardından daha büyük bir felaket gerçekleşti: 1225 ve 1230 arasında, Moğollar tarafından Pers'ten ve Türkistan'dan kovulan Harzemşah Türkleri, Kilikya Ermeni kralı ve Anadolu Selçuklu sultanı Melikşah'ın yer aldığı bir koalisyon tarafından durdurulmadan önce, Transkafkasya ve Küçük Asya'ya sel gibi akın etti. Harezm'in fethini sona erdiren Moğollar, yedi savaş yılının soluksuz bıraktığı Ermeni-Gürcü topraklarına yeniden daldı.

Batı Gürcistan (kraliçe bundan böyle Kutais'te oturduğundan) korunduğu sırada, Doğu Gürcistan korkunç şekilde yakıp yıkılmıştı. Nüfusu ve haslarını korumak için en sonunda egemenler, onların gözünde en azından Müslüman (hatta bazıları, İpek Yolu boyunca, yüksek ortaçağ Nesturi Süryani misyonlarının mirasına uzak, Nesturi inancından Hıristiyanlardı) olmama ayrıcalığına sahip bu istilacılarla görüştü: Gürcü ordusunun başkomutanı Avag Zakaryan, Moğolları bulmaya geldi ve hanın egemenliğini tanıdı; bu da bir haraç ödemek ve askeri operasyonlara katılmak anlamına geliyordu. İyi karşılanan Avag, sonrasında Moğollarla birlikte Ermenistan'ın barışa kavuşturulmasını sonuçlandırmak zorunda kaldı. Calalyanların direncine rağmen Hacın ve Sünik aynı şekilde fethedildi. Efendisi Şehinşah Zakaryan'ın tersine, Ani nüfusu itaatsizliği tercih etti ve kılıçtan geçirildi. 1236'nın sonundan başlayarak bütün Doğu Gürcistan ve Zakaryanların Ermenistan'ı büyük hanın iktidarını tanıyordu. Operasyonlarını yalnızca 1242'de sürdüren Moğollar, Güney Ermenistan'da Eyyubilerin iktidarına son verdi fakat hezimete uğradıktan ve Kilikya Ermenistan Krallığı'yla çatışmaya girmekten kaçınarak I. Hetum'la görüşmeler başlattıktan sonra, Batı Ermenistan'ın efendisi, Anadolu Selçuklu sultanına haraç ödemeyi kabul ettirdi.

Moğollar tarafından kurulan politik rejim daha önceki yapılara uygulandı. Doğu Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, asker ve maliyeci üst düzey bir memur tarafından temsil edilen doğrudan büyük hana bağlı bir idareyi oluşturdu. Bu idare, "Gürcistan" (Doğu Gürcistan Krallığı ve Zakaryan prenslikleri) ve Büyük Ermenistan (Ermenistan'ın batı ve güneyi) *vilayetleri* gibi pek çok *vilayet*'e ("idari bölgeler") ayrıldı. Göçebe aristokrasisi Büyük Ermenistan'ın geniş otlaklarını paylaştı ve yalnızca ender Ermeni (Ardzıruni ya da Mamigonyanlar), bilhassa Kürt ve Türk prensliklerinin ayakta kalmasına izin verdi. Kuzeydoğu Ermenistan buna rağmen Zakaryanlar tarafından yönetilmeye devam etti: bundan böyle, haslarına ve vasallarınınkine uygun düşen üç *tuman*'a (10.000 askerin silah altına alındığı bölge) ayrıldı. Bu üç *tuman* Zakaryanlar sülalesinin lideri Avag ve birliklerini Moğol seferleri için harekete geçiren ve haraç ödeyen, yakınları Şehinşah ve Gaglı Vahram tarafından yönetilmişti. Fakat aynıları, arka arkaya *atabeg*, *amir-spasalar* ve saray papazı oldukları Doğu Gürcistan Krallığı'nın vasallarıydı. Egemen oldukları Gürcistan'ın bu kısmında aslında Moğollar, Batı Gürcistan kralını dengelemek maksadıyla sonunda özel bir hükümdarı tahta çıkarmıştı. Moğolların görünüşte liberal politikası, 1248'de bir Ermeni-Gürcü soylular sınıfı ayaklanmasına neden olan çok katı bir vergi uygulamasıyla tehlikeli bir durum halini aldı.

XIII. yüzyıl ortalarında Moğol İmparatorluğu pek çok hanlığa bölündü ve bunlardan İlhanlılar hanedanının kurucusu olan, teorik olarak büyük Moğolistan hanına tabi fakat aslında bağımsız, İlhan Hulagu idaresindeki Pers Hanlığı'ydı. Hulagu İran dışında, Azerbaycan, Ermenistan ve Doğu Gürcistan Krallığı'nı yetkisi altına almıştı; Batı Gürcistan Krallığı, Trabzon Rum İmparatorluğu (öncekinin komşusu ve müttefiki) ve Kilikya Ermeni Krallığı yalnızca kendisine bağımlı olanlardı. Mısır Memluklularına karşı mücadele ettiğinden, XIV. yüzyıl başına kadar İlhanlıların dış politikası Ortadoğu'nun Latin devletleri için oldukça elverişli oldu. Fakat bu durum, Transkafkasya'nın iç çekişmelerini gizlememelidir. 1254'te Moğol subaylar tarafından gerçekleştirilen genel nüfus sayımı ülkenin insan ve taşınır taşınmaz mal olarak kaynaklarının kesin sayısını verdiğinden, vergiler daha sıkı biçimde tahsil edildi. 1255'te Karakurum'dan döndüğünde büyük hanın yanında IX. Louis'nin elçisi olan Guillaume de Rubrouck, Ani bölgesini katetti ve Moğollar tarafından mahvedilip, bir Fransisken keşişine bakılırsa, Frankların ülkesini ele geçirmeyi düşünen Büyük Zakarya'nın oğlu Prens Şehinşah'la buluştu. Doğu Gürcistan kralları pek çok kez, Ermeni egemenlerini bir araya getirerek isyan bay-

rağını çekti. Bunun nedeni ağır vergiler ve her sene gerçekleştirilen uzak seferler için sayısız destek birliğinin sağlanması zorunluluğuydu. 1260'ta Kral VI. David Ulu, Mısır Memluklularına karşı sefere katılmayı reddetti ve intikam saldırısına katlanmak zorunda kaldı.

Moğollar Hıristiyanları karşı karşıya getirmeye yeltendi ve Gürcistan tahtı için ortak iki aday tanıdılar: David Ulu (Büyük) ve David Narin. Sonunda yakınlarıyla arasını düzelten David Narin, Moğolların erişemeyeceği ve bütün başkaldıranların sığınağı olan Batı Gürcistan'a tek başına saltanat sürmeye gitti.

Zakaryan Ermenistan'ında yeni soylar tercih edildi: XIII. yüzyıl ortalarında öteki iki *tụman* ortaya çıktı; sırayla Orpelyanlara ve Calalyanlara bırakılan Sünik ve Hacın. Orpelyanlar daha güçlü bir hale geldiklerinden Moğollar onların karşısına Sadun Ardzıruni'yi çıkardı.

İlhanlı hanı Gazan (1295-1304) idaresinde belirleyici bir olay gerçekleşti: Uyruklarının çoğunluğuna daha iyi egemen olmak için Pers Moğolları onların dini İslamı benimsedi. Belli bir zaman sonra Gazan'ın halefleri Hıristiyanlara karşı öfkelendi. Fakat kısa süre sonra Pers İlhanlılarının çöküşü (son hükümdar 1334'te ortadan kayboldu) V. Giorgi'nin Gürcistan'ın (1327) bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü yenilemesini mümkün kılıyordu. XIV. yüzyılda Moğollar tarafından kısmen politik-askeri görevler verilen Ermeni prens hanedanları, 1350'den itibaren tamamen yerel görevlerle yetindi.

Son kertede Moğol istilasının sosyoekonomik sonuçları yıkıcı oldu. Fetihten sonra kuşkusuz Ermeni egemenleri kıdemli memurların ya da Moğol prenslerinin himayesi altına girerek topraklarının epey bir kısmını koruyabildi. Fakat eşit koşullar altında toplumsal olarak kabul gören soylular sınıfı ekonomik olarak zayıflatıldı; koruyucularına vermek zorunda oldukları vergiler o kadar ağırdı ki, sıklıkla topraklarını satmak ve göç etmek zorunda kaldılar. Ayrıca Gürcü ve Ermeni soylular sınıfı çok sayıda süvari destek birliği (toplam 90.000 üzerinden 30.000 Ermeni) sağlamak mecburiyeti yüzünden kırılıp geçirilmişti. Moğollar kendi alanlarını bilhassa Ermenistan'ın güney ve batısında inşa etti. Yeni bölgeler böylelikle, Müslüman, Türk ya da Kürt egemenler tarafından işgal edilen şu ya da bu bölgelerle kesilmiş otlaklıklara dönüştürüldü. Pers İlhanlılarının 1295'te İslam'a dönmesi, göçebelikle belirlenen Moğol egemenlerine onların alanlarının sömürülmesinden pek pay vermeyen *ikta*'nın (bu dönemde, silahlı bir birliğin hizmetlerinin karşılığı olarak belli bir kesimin gelirlerinin devlet tarafından ve prensipte geçici imtiyazı) bu bölgelere yayılmasına neden oldu. Kiliseler –bilhassa Moğollar arasında takipçileri olan Nesturi Kilisesi

ile Ermeni ve Gürcü kiliseleri– İslam dinine dönünceye kadar görece desteklendi. Sayısız vergi muafiyetinden faydalandılar ve Hulagu gibi karısı Hıristiyan olan bazı İlhanlılar manastır yapımını teşvik etti.

Köylü sınıfı, ağır oluşundan dolayı Moğol işgalinden, vergilerin sayısı ve algılama biçiminden son derece mustarip oldu. Bunlar pek çok kez ve Gazan Han'ın ve Vezir Tarihçi Reşidüddin'in reformlarına kadar, ağırlık, ölçü ve paralar konusunda herhangi bir tektipleştirilmeye gidilmeden, ek bir kötüye kullanma olarak algılandı. Köylüler bundan başka, geldiğinde kendilerini korkutan Moğol postasının (bir bilgi, hatta casusluk rolü üstlenen) çok sayıda yazışmasının sürdürülmesini de üstlenmişti. Savaş, ister uzak seferlere (Suriye, Mısır) katılmak gerekli olsun ister ona katlanmak gereksin (Güney Rusya hanlarının Pers hanlarına karşı mücadelesi) ister Moğol egemenlerinin aylar boyunca Ermeni ülkesine avlanmaya ya da savaşmaya hazırlık yapmak için gelmesine izin verilmesi gereksin, aynı şekilde yıkıcıydı. Kitlesel yer değişiklikleri ya da göçebe süvarilerin akınları, yüzyıllar boyunca yerleşikler tarafından muhafaza edilen sulama sistemlerinin tahribatıyla son buldu. Sonuç olarak Büyük Ermenistan'ın etnik bütünlüğüne Selçuklu Türklerinin fethinden çok Moğol istilalarıyla ulaşılmış oldu: tarımın zararına göçebeliğin artması, Kürtlerin güneye, Türkmenlerin kuzey ve doğuya girmesine neden oldu. Dini ayrımcılığın olmayışı nedeniyle, Selçuklu egemenliğinden çok belki de soylulara uygun olan Moğol egemenliği ekonomik planda daha yıkıcı oldu çünkü Moğollar, en azından XIII. yüzyıl sonuna kadar arkaik bir yaşam tarzını sürdürdü ve yerleşiklerin idari geleneklerini özümseyemedi. XIII. yüzyıl dönemecinde tek kavrayışlı idareci, reformları sonuçsuz kalan Vezir Reşidüddin oldu. Köylülere çok büyük zararlar verildi ve sonuç olarak onların emeklerinden faydalanan Ermeni egemenleri gelirden yoksun kaldı.

Kentsel yaşam da çöktü: Vergilerden ya da esir alınmaktan bunalan zanaatkârlar, önceki dönemin çok altında bir üretime sahipti. İç ticaret ve para dolaşımı engellenmişti. Ancak Pers İlhanlıları döneminde uluslararası ticaretin gelişmesi oldukça belirgindi. 1258'de Bağdat'ın yıkılmasının ardından Uzakdoğu'nun lüks ürünleri Hint Okyanusu, ardından Dicle ve Fırat yoluyla gönderilmek yerine eski İpek Yolu'yla nakledildi; bu yol Hindistan ve Çin'den başlayarak, Türkistan ve İran kanalıyla İlhanlıların başkenti Tebriz'e ulaşıyor ve oradan Akdeniz (Kilikya) ve Küçük Asya'ya sapıyordu; fakat bu ikinci yönde, İran ve Rusya Moğolları arasında savaş alanına dönüşen Ermenistan'ı katetmek yerine güneyden geçmekle yetindi. Ani ve Muş gibi kentler yakıp

yıkılmıştı; pek çokları basit birer kasaba görünümündeydi. Bununla birlikte ticaret, Oşagan ve Erivan'ın ileri gelenlerinden ve "milyonerler" sınıfının tanınan temsilcisi Ermeni Avedents Sahmadin gibi bazı büyük kapitalist tüccarlardan faydalanıyordu.

Ekonomik yıkım, Moğol pazarı tarafından cezp edilen sayısız İtalyan kolonisinin varlığının bazı güvenlik garantileri sunduğu, özellikle Kırım'a doğru bir göç akınına neden oldu. 1254 nüfus sayımından sonra gereken askeri destek birliklerine dayanarak, Zakaryan Ermenistan'ı nüfusu en azından 2 milyon olarak hesap edildi. Güney ve Batı Ermenistan'la birlikte (ve Kilikya'yı hesaba katmadan) 4 milyona varılamıyordu (bu rakam İngiltere'den biraz daha ve bu dönemin Fransa'sından dört kat daha azdı).

Büyük Ermenistan prenslikleri eski krallıkların geleneklerini zaman zaman sürdürebilseler de, alınyazılarına asla tam olarak hâkim olamadılar. Tam tersine Kilikya, tarihsel Ermenistan'ın sınırları dışında ulusal egemenliğin yeniden tesis yeri oldu; önce 1073'ten itibaren prenslikler (esas olarak Rupinyanlar ve Hetumyanlarinki) biçimi altında, sonra 1198'den 1375'e kadar, mütevazı boyutlarına rağmen uluslararası bir parıltı yaratan "Ermenistan Krallığı" biçimi altında.

KİLİKYA ERMENİ DEVLETİ'NİN PARLAMASI

Bir Yerli Haçlı Seferi

Küçük Asya-Suriye açısının zirvesinde yer alan Kilikya, X. yüzyıl sonunda bir Ermeni kolonileşme toprağı olmuştu. XI. yüzyılda Selçuklu Türklerinin istilası esnasında, Fırat'ın batısının büyük merkezleri –Sebasteia, Kaisareia, Melitene– talan edildikçe, Ermeniler sürgündeki krallarının etrafında kısmen bir araya geldikleri Kapadokya'dan Kilikya'ya doğru kayma eğilimindeydi. Bununla birlikte dönemeç 1071'deki Manazgerd bozgunuyla belirlendi: Bizanslılar Küçük Asya'nın batısına atıldıklarından, Ermeniler savunmalarını kendileri örgütledi. Zaten Manazgerd'den sonra, Khaçadur Antakya bölgesinde ve Kilikya'da egemen olarak davranıyordu: Sultan Alparslan tarafından salıverilen eski İmparator Romanos Diogenes'i iyi karşılıyor ve VII. Mikhael tarafından gasp edilen tahtını yeniden fethetmesine boş yere yardım etmeye uğraşıyordu. Fakat asıl görev, X. yüzyıldan itibaren Bizans'ın hizmetine girmiş bir aileden gelen Philaretos Brakhamios'a (Vahram) düşmüştü. Philaretos, Bizans ordularının çözülmesinde Doğu nüfusu için tek sığınak oldu. 1072 ile 1086 arasında Kilikya, Antakya, Melitene ve Edessa ile birlikte yukarı Fırat bölgesini

ve Ermenistan'ın güneybatı ucunu, hatta geçici olarak Doğu Kapadokya ve Kıbrıs'ı içine alan geniş bir prenslik yarattı. Çoktandır önemli olmuş Ermeni unsurunun 1071'den sonra gelen göçlerle artmış olduğu bu Bizans topraklarının (bilhassa Süryanilerle nüfuslandırılmış) eski birlikleri onun komutasındaydı; orada Yunanlılar, Türkler ve Bizans'ın hizmetindeki eski paralı askerler olan 800 Frank'tan kurulu çok etkili bir birlik de bulunuyordu. Philaretos'un devleti Toros ve Aladağlar'a sığınarak görece bir sükûnetten faydalanırken Büyük Ermenistan ve hatta Kapadokya kırıp geçiriliyordu. 1080'e doğru, katliam ve açlıktan kurtulan bir sığınmacı akını ondan koruma talebinde bulundu. 1078'de Bizanslılar tarafından resmi olarak tanınan Philaretos, Türk sultanlar tarafından hem batıda hem de doğuda saldırıya uğradığında –1084'te Anadolu Selçukluları (Küçük Asya) 1086'da Büyük Selçuklular (Pers ve Irak)– onlardan hiçbir yardım alamadı. Böylelikle, İslam'a geçici bir dönüşe rağmen bütün malvarlığını yitirdi. Kendisi gibi, çoğunlukla Khalkedon inancından (Ortodoks) Ermeniler olan ve Bizans düklerinin yükümlülüklerine sahip kurmayları, buna rağmen bazı yerlerde ayakta kalabildi: Kapriyel, yıllarca Türklere direndiği Melitene'de; Toros, Haçlılar tarafından ele geçirilen Edessa'da; Koğ Vasil Fırat'ta; ve dağlara sığınmış Kilikya Ermeni Devleti'nin gerçek kurucuları olan bilhassa Rupinyan prensleri. Bunlardan ilki, Rupen, önce Bizanslılar tarafından sürgün edilen Kral II. Gagik'in yanında Kapadokya'da yaşayacak, 1073'te hükümdarının ölümünün ardından Yukarı Kilikya'ya kadar çıkacaktı. Böylelikle, Kilikya Toros'u, Aladağlar, Nur Dağları (Antakya'nın kuzeyinde) ile Akdeniz arasına sağlamca yerleşmiş ve bu yolla Batılılarla ilişki içinde, gelecekteki Kilikya Devleti'nin temellerini atıyordu. Bunlar, 1095-1099 yıllarında Papa'nın çağrısı üzerine ilk haçlı seferini başlatıyordu. Kilikya'nın kuzeydoğusunda Vahga [Feke] Kalesi'nde oturan Rupen'in oğlu I. Constantin, haçlı liderlerine olağanüstü bir karşılama gerçekleştirdi: Onlar sayesinde genç prensliği kabuğundan dışarı çıkıyordu; fakat Lampron ve Baberon şatolarını ellerinde tutan Kilikya'nın batısındaki Hetumyan prensleri, 1226'da hasımları, Ermeni krallığının başındaki Rupinyanlara bırakıncaya kadar Bizans çıkarlarına uzun zaman sadık kalmak zorundaydı. Ortadoğu'nun (Antakya, Edessa) yeni Latin devletleri ilk başarılarını kısmen Ermenilere borçluydu. Ermeni tarihçi Urfalı Matteos (Urfa ya da Edessa) Haçlılardan bahsederken şöyle haykırır: "Hıristiyanların zincirlerini kırmaya, İnançsızların boyunduruğundan kutsal Kudüs kentini kurtarmaya ve Müslümanların ellerinden bir Tanrı ağırlayan saygın mezarı çekip almaya geliyorlardı". Edessa böl-

gesinin Frankları, XI. yüzyılın sonundan itibaren oraya yerleşmiş Ermeni prenslerin peşine düşmüş ya da onları öldürmüş oldukları sırada, çok geçmeden gerçekle yüz yüze gelmek zorunda kaldı. Bu durum Edessa Kontluğu'nun, Ermenilerin (Süryanilerden daha aktif) rolü ve sayıları yüzünden, uzun süre gerçek bir Ermeni-Frank Kontluğu (son kont, "Ermeni" denilen II. Josselin, I. Josselin Courtenai ve Rupinyan Beatrice'in oğluydu) olarak ortaya çıkmasına engel olur; kardeşi ve gelecekteki halefi Nerses tarafından yardım gören Katolikos III. Krikor 1116'dan 1150'ye kadar orada oturmuştur. Kilikya'da Ermeniler gibi Edessa'da ve Antakya'da Franklar, Bizans İmparatorluğu'na daha yeni ait olan toprakları işgal ediyordu. Bizans İmparatorluğu'nun yeni fetih girişimlerine karşı bağımsızlıkları söz konusu olduğunda gerçek bir dayanışma sergilediler. İki kere (Rupinyan Prensliği'nin I. Levon'un elinden alındığı 1137-1138'de ve Prens II. Toros'un dağlarda Bizans baskısına daha iyi direnebildiği 1158-1159'da) Komnenos hanedanının imparatorları otoritelerini silah yoluyla Kilikya'da ve Antakya'da pekiştirdi. Yunanlılar ve Franklar Suriyeli güçlü emir Nureddin'in müttefiki Prens Mıleh tarafından Kilikya ovasından atıldı; 1176'da Selçuklu sultanlığı Türkleri tarafından Miryakefalon Muhaberesi'nde (Frigya'da) bozguna uğratılan Yunanlılar, kesin olarak Ege Denizi'ne doğru uzaklaştırıldı. Karşı karşıya gelen Franklar ve Ermeniler Kilikya ovasına sahip olmak için tekrar kavgaya tutuştu. Rupinyan Levon ve Prens III. Bohemond'un bir anlaşmaya varmaları için Kudüs'ün Frank kralının arabuluculuğuna ihtiyaç duyuldu.

Muhteşem Levon'un saltanatı (1187-1219) –1198'den itibaren prens olarak II. Levon, kral olarak I. Levon– Kilikya tarihinde bir zirveye işaret eder. 1187'de Kudüs'ü fetheden Mısır Eyyubi sultanı Selahaddin'in saldırılarına direndi. Anadolu Selçuklu sultanlarına karşı muzafferane bir şekilde mücadele etti ve Kaisareia'yı tehdit ettiği Kapadokya'ya yerleşti. Papa III. Innocentius o zamanlar Kilikya Ermenistan'ında Müslümanlara karşı Hıristiyan rövanşını alacak güçte tek devleti görüyordu. Roma İmparatorluğu'nun mirasçıları olduğunu iddia eden Almanya imparatorları, Kıbrıs ve Kilikya Ermenistan'ı aracılığıyla etkilerini Doğu Akdeniz'e yaymaya çalışıyordu. 1198'de II. Levon bir buçuk yüzyıldır ortadan kaybolmuş Ermeni monarşisini yeniledi. Papa ve imparatorun uzak hükümdarlığını tanıyarak Kilikya Ermenistan'ının tamamlayıcısı kıldığı Batı dünyasıyla bütünleşiyordu. Limasol'da, Kıbrıs fatihi I. Richard'ın evlilik törenine katıldıktan sonra, İngiltere kralı ve Fransa kralı Philippe Auguste'ün Selahaddin'den geri aldığı (1191) Akka'ya bir birlik gönderdi. Levon, babası tarafından Frank so-

yundan gelen ve prensliğin meşru mirasçısı olan yeğenin oğlunu ancak geçici bir süre tahta çıkarabildi. Levon'un, kendisinden bir yıl önce ve aynı politik bağlamda Kıbrıs kralı tacı giyen Amaury de Lusignan'ın kızı Sibylle'le evliliği, etkisini bu devlete de yaymak istediğini gösterir. Levon'un veraseti, naip Constantin'in, Levon'un mirasçısı Zabel'le zorla evlendirdiği kendi oğlu Hetum'u tahta çıkardığı sırada kesin olarak çözümlenmiştir.

Hetumyanlar hanedanına adını veren I. Hetum (1226-1269), geniş bakış açısıyla XIII. yüzyılın Hıristiyan doğusuna egemen olur. Kıbrıs ve Antakya hükümdarlarıyla yakın müttefik olan Hetum, Kuzey'in Haçlı devletlerinin politikasına başlama vuruşunu verir. Kısmen Hıristiyanlaştırılmış Moğollar Ortadoğu üzerine akın ettiğinde Müslümanlara karşı yardımlarından faydalanmak için egemenliklerini kabul eder: kardeşi, saygıdeğer Sımpad'ın ardından kendisi de 1253-1256 yıllarında Moğolistan'a seyahat eder ve büyük hanın ittifakı ve hatta Kudüs'ü kurtarma vaadini elde eder. Aslına bakılırsa, 1258'de Bağdat'ın yıkılması ve Abbasi halifesinin idam edilmesiyle başlatılan Moğol seferleri, Kilikya Ermenilerine Fırat'a (Besni, Raban), yani X. yüzyıl sonu ile XI. yüzyıl sonu arasında Bizans'ın girişimiyle Ermeniler tarafından kısmen kolonileştirilen, aslen Süryani nüfusa sahip topraklara yayılma şansı verir. Kilikya Ermenileri muhtemelen böylelikle onlar gibi Moğollar tarafından işgal edilen Suriye Müslüman kentlerini fethetmeye katılan Zakaryan prensliklerinin Ermeni destek birlikleriyle ilişkiye geçer. Pek çok hanlığa bölünen (Çin, Türkistan, Rusya, Pers) imparatorluklarının zayıflaması, kısa bir süre içinde Moğolların müdahalelerinin etkisini azaltır. Muzafferane ilerleyişleri 1260'ta Mısır Memluklu sultanları tarafından durdurulur. Moğol İmparatorluğu'yla uzlaşmaya varan Kilikya Ermenistan'ı, Avrupa tecrit oluşuna kayıtsız kalırken, 1266'dan başlayarak Mısır misillemelerine maruz kalır. Aynı şekilde, Sımpad tarafından XIII. yüzyılda güçlükle püskürtülen Türkmen kabilelerince Küçük Asya'da tehdit edilir. I. Hetum'un (Levon ancak 1271'de taç giymiş olduğundan, ölümünden bir yıl önce tahttan feragat eden) oğlu II. Levon (1269-1289) bir kez daha Türkmenlere karşı koymayı başarır fakat 1275'te (ya da iki ordunun birbiriyle çarpışmadığı 1276'da) Memluklulara yenilir. Suriye'ye Moğolların yardımıyla akınlar yapsa da Humus seferi (1281) başarısızlıkla sonuçlanmıştır. II. Levon 1285'te Mısır'la barış imzalamayı tercih etmiştir. Bununla birlikte –bir süre boyunca halefi Oşin'in yaptığı gibi– 1295'te İslam'a dönüşe rağmen, Pers Moğollarının yardımından da faydalanabilmiştir: kuşkusuz vasalı II. Hetum'un isteği üzerine, İlhan Gazan olağanüstü

bir Moğol ordusunun Fırat'ı aştığı ve Ermenilerin Humus çarpışmasına katkısıyla Memluk destek kıtalarını ezerek bölgeye Moğol egemenliğini yerleştirdiği 1299 yılının sonunda ona yardım elini uzattı; II. Hetum geçici olarak elverişli olan bu durumda, birkaç gün için özgür bırakılan Kudüs'e (böylelikle kendisinin armağanı olan kehribar asanın Ermeni Surp Hagop manastırındaki varlığı anlaşılacaktır) hac yolculuğuna gidecekti.

Ermeni monarşisinin asıl çöküşü II. Levon'un halefi, 1289'da iktidara gelen ancak Hıristiyan alçakgönüllülüğü yüzünden –"Rahip Jean" adıyla Fransisken keşişi kılığına da bürünen– kendisine taç giydirilmesini reddeden bedbaht II. Hetum'la başladı. Memluklular, II. Hetum saltanatında Suriye'deki son Frank yeri, Saint-Jean-d'Acre'ı kaybetti (1291) ve Fırat'taki topraklarını (1292'deki Hromgla [Rumkale] katolikosluk konutu da dahil) Ermenilerin elinden aldı. İç çekişmeler, hükümdarın taht ile manastır arasında sürekli gidip gelmesiyle ağırlaşan, II. Hetum, Sımpad ve Constantin kardeşlerin kısa fetretleriyle de mevcuttur. II. Hetum, onun için tahttan çekildiği yeğeni III. Levon'la (1305-1307) birlikte Küçük Asya'nın Moğol valisi tarafından katledildi. XIV. yüzyılda Batı'dan yardım bekleyen Kral Oşin (1308-1320), birileri tarafından onaylanıp (saray, ileri gelenler) birileri tarafından karşı çıkılan (din adamları ve halkın bir bölümü) Latinsever bir politika uyguladı. Alternatif şu terimlerle ortaya konuyordu: Ermeniler ya bir haçlı seferi (Fransa ile İngiltere arasındaki Yüz Yıl Savaşı'nın olanaksız kılabileceği) veya en azından Kıbrıs Lusinyanlarından ve Rodos Hospitalier'lerinden bir yardım umarak Batılıların dini isteklerini kabul etmek ya da Müslümanlarla "bir Doğu politika" uzlaşması yapmak zorundaydı; bu da, bu din savaşları zamanlarında, yine de bir hayatta kalma teminatı değildi. Bu noktada, II. Henri'nin küçük kardeşi Amaury de Tyr'ın ve Ermenistan kralı Oşin'in (Kıbrıs ve Ermeni krallıklarının bir birleşme tasarısının farkına varmak gerekir mi?) kız kardeşi, karısı Zablun'un Kıbrıs'taki gasp girişimini not etmek gerekir; bir girişim ki, iki devlet arasındaki ilişkilerde ilk soğukluğu başlatacaktır. Bu IV. Levon'un küçük yaşlarında uygulanan Doğu politikasıdır. Krallık naibi Korykoslu Oşin, Türkmenler ve Mısırlılar arasında gerçekleşen ölümcül bir çarpışmanın ardından 1323 antlaşmasını imzaladı: Ermeniler Batılılarla bütün ilişkilerini kesmek ve vergi ödemek zorunda kalıyordu; buna karşılık sultan yıkmış olduğu kaleleri yeniden inşa ettirecekti. Bu mesele yüzünden ikiye ayrılan ülke, kral tarafından gerçekleştirilen istihkâm çalışmaları ve Korykoslu Oşin'in karşı taarruzu sayesinde, Türkmenlerin ve Memlukluların müşterek saldırılarına dayanabildi.

IV. Levon (1320-1341) ergenliğinde bu Doğu politikasının tersini savundu. Oşin'i katlettirdi, Sicilya kralı Frederic'in kızı ve II. Henri'nin dul eşi Constance d'Aragon'la evlendi ve krallığın belli başlı yükümlülüklerini Amaury de Tyr ve Zablun'un oğulları Jean ve Bohémond de Lusignan'a bıraktı. Bir haçlı seferi kışkırtacağından korkarak, Halep emiri tarafından yardım gören Mısırlılar, 1335-1336'da Kilikya ovasını yakıp yıktı ve 1337'de Ayas limanıyla birlikte ülkenin tüm güneydoğusunun terkini elde etti. IV. Levon'un ölümünden sonra Latinsever taraf, Jean ve Bohemond'un kardeşi Guy de Lusignan'ı tahta çıkardı; o, Bizanslıların hizmetini (Batı'da generaldi) terk etti ve yalnızca iki yıl saltanat süreceği (1342-1344) Kilikya'da taç giymeye gitti. Belki de haraç vermeyi reddettiklerinden Müslümanlarla bozuşmuştu; fakat yardımcı Franklarına verilen destekler dışında, otoritesini sarsan ve "Doğu" tarafının canını sıkan bilhassa papalığa verilen dini ayrıcalıklardır; katledilmesinin ardından iktidarı Neghir soyundan Hetumyanların bir yakınına, II. Constantin'e (1345-1363) bırakıldı. Yürekli olduğu kadar gerçekçi de olan bu kral, papalığı yaymaya çalışan Doğu Latinleriyle sıkı işbirliği politikasına boyun eğmek zorunda kaldı; olağanüstü bir donanmaya sahip Kıbrıs'ın ve Rodos Hospitalier'lerinin yardımı, Memlukluları, Halep emirlerini ve Küçük Asya'nın Türkmenlerini uzun süre güç duruma soktu. Hatta belki de geçici bir süre Ayas'ı ele geçirdi. Fakat Mısırlılar Adana ve Tarsus'la birlikte Kilikya ovasını sonunda onun elinden aldı. Korykos limanı, Kıbrıs, Rodos ve Papa tarafından silahlandırılmış bir müdahale ordusu sayesinde kıl payı kurtarıldı. Bununla birlikte, Kıbrıs'la ittifak I. Pierre'in Kilikya hırsları yüzünden tehlikeye atıldı. Papalığın vaatleri yüzünden hayal kırıklığına uğramış II. Constantin, 1361'de Latin yanlısı kararları yürürlükten kaldırttı. II. Constantin'in kuzeni, o da Neghir soyundan gelen III. Constantin 1365'ten itibaren saltanat sürdü. 1369'da Sis'e karşı bir ilk Mısır saldırısını püskürtebildi fakat Jean de Lusignan'ın oğlu, V. Levon'u (1374-1375) çağıran Latinsever yanlıları tarafından katledildi. Ermenilerin önemli bir kısmı, Rodos'ta ve Batı'da iyi gözle bakılan Kıbrıs'a sağlamca yerleşmiş gerçek prens-şövalyeler olan Lusignanları çağırmayı, zayıflayan krallıkları için tek çıkar yol buluyorlardı.

Levon, son Ermenistan krallarının trajik alınyazıları ve Sis ve Anazarba bölgelerine indirgenen krallığın kritik durumu nedeniyle duraksadı. Ancak Haçlıların Doğu'sundaki son anakara Hıristiyan Devleti'ne yardım etme görevine boyun eğerek kararını verdi. Fakat aşırı Katolik hırsı nedeniyle "Doğu" yanlılarıyla çabucak bozuşarak, Mısır sultanı El-Eşref Halil'in 1375'te Halepli müttefikleriyle Kilikya'ya girmesini

engelleyemedi. Kralın kahramanlığına rağmen 22 Nisan'da başkent Sis fethedildi. Kahire'de uzun süren bir tutsaklığın ardından, papazı ve biyografı Jean Dardel ve Kral I. Jean de Castille'in çabalarıyla Levon de Lusignan kendini affettirebildi. Fransa kralı VI. Charles tarafından şeref ödeneği bağlanan, ırkının ve elde silah kurtarmaya yeltendiği mirasın şöhreti nedeniyle onurlandırılan Levon, 1393'te –"Küçük Ermenistan" adına yapılan haçlı seferini kurtarmak için Fransız-İngiliz çatışmasına son vermeye yeltenmeksizin– Paris'te öldü ve Célestins Manastırı'na gömüldü. Anıt mezarı, Restorasyon'dan beridir, içlerinde (orada onurlandırılmış olacak tek yabancı hükümdardır) Fransa krallarının mezarlarının bulunduğu Saint-Denis kraliyet bazilikasında bulunur. Yine bir yarım yüzyıl boyunca Kilikya dağlarına çekilen bazı Ermeni prensleri bağımsızlıklarını korudu. Yarı bağımsız prenslikler, Kilikya'nın kesin olarak işgal edilmesinin ardından, zaman zaman XIX. yüzyıl sonuna kadar Hacın, Maraş, Tomarza, Zeytun'da ayakta kaldı.

Kurumların Güçlendirilmesi

Ermeni kurumları Batı'yla ilişki içinde evrildi. Kuşkusuz farazi bir Pakraduni kökeni iddia etmişlerse de, Kilikya Ermeni Devleti'nin kurucuları başlangıçta yalnızca eski Bizans subaylarının ve göçmen liderlerin otoritesinden faydalanıyordu. Ermenice *işkhan* ("prens") ya da Normand kökenli "baron" unvanını taşıdılar. Fakat zaferlerle büyüyen Muhteşem Levon, komşu (Antakya prensleri provensal hanedanın yok olmasından itibaren aynı zamanda Tripoli kontlarıydı) Frank prenslerin üzerinde yükselmek istedi ve Kıbrıs Lusignanları misali, Papa'nın elçisi tarafından fakat Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu himayesinde 1198'de kral tacı giydi; bu arada katolikos kendisine kutsal yağ ile kutsama bahşedecekti. Yalnızca "Tanrı'nın inayetiyle" kral olduğunu iddia eden I. Hetum, her türlü Batı'dan üstünlük görüntüsünü reddetti. Üstelik Moğolların vasalı olduğunu itiraf etmek zorunda kaldı fakat bu durum, kardeşi Sımpad'ın derlediği ve "onun ülkesinde kralın Tanrı'nın temsilcisi" olduğunu beyan eden *Tadaskanakirk*'te [Kanunname] yazdığı gibi, ilahi adalet olarak kabul edilen iktidarının karakterini değiştirmedi. Böylelikle, Batı tacı ve zambak işli asa taşıyan Ermeni hükümdarı, Fransa krallarının mektuplarında selamladıkları "Ermeni kuzen"dir. Antakya ya da Kudüs'te olduğu gibi, etrafı yüksek rütbeli subaylarla çevrilidir: orduların lideri, "başkomutan" (*gonsdebıl*) çok doğal olarak eski *ısbarabed* görevini üstlenir; "mareşallerinden" (*maradchakht*) yardım görür; kraliyet hazinesinin bekçisi, "mabeynci" (*djamplayn*) kısmen *hacip*'i devam ettirir; genellikle

Sis başpiskoposu olan "mühürdar" (*djantsler*), çevirmen bürolarının sorumlusu eski *atenadepir*'e göre daha önemli bir görevdedir, dış politikada aktiftir ve bundan başka Mıkhitar Koş'un büyük Ermeni yasası tarafından yönetilen burjuvaların sarayını yönetir. Bazı görev ya da asaletler Bizans kökenlidir: bir tür finans bakanı olan *proximos* ya da oğlu Hetum'u tahta çıkaran naip Constantin göz önünde tutularak yaratılan yüksek görev "kralın babası" için durumun bu olması gibi; ötekiler özellikle Ermenice'dir: *tagadir* ya da "taç giydirici"; mirasçı prensin aldığı unvan *avag paron*, "büyük baron". XIII. yüzyıl boyunca güçlü bir şekilde büyüyen kraliyet alanı, onu feodallerin tecavüzlerine karşı savunan görevliler –belki "yargıç" olarak adlandırılan– tarafından yönetildi. Bunlar, Başkomutan Sımpad'ın çevirdiği *Assises d'Antioche* [Antakya Hükümleri] içinde derlenen Norman –Avrupa'nın en sertleri– feodal hukukuna tabidir. "Baron" (*paron*) hatta "kont" (*goms*) olarak adlandırılan onlar, bundan böyle iktidarlarını kraliyet unvanı uyarınca ve bilhassa askeri "hizmet" (*tzarayutyun*) karşılığında bir "hürmet" (*oumadch*) gereği ellerinde tutarlar. "Şövalye"nin ideal Frank'ı (*diziavor*) onları teşvik eder. Kudüs'te olduğu gibi, dört egemen, haslarının stratejik pozisyonu nedeniyle feodal hiyerarşinin başındadır ve V. Levon'un papazı Jean Dardel'e bakılırsa, XIV. yüzyılda fırsat düştüğünde kraliyet naipliğini üstlenirler. Bu tetrarşik yönetim, Müslüman egemenliğinde, Sis'te devam etmiş gibi görünür zira XVI. yüzyıl sonunda dört *işkhan* Katolikos Azarya'nın seçilmesi vesilesiyle Roma'ya gönderilen bir mektup imzalar. Soylular, Batı tarzında donatılmış olan kralın ordusunun kesin unsurudur; bu ordu Cenovalı askerleri de silah altına alır ve krallığının kilit noktalarına Hôpital, Tapınak ve hatta Töton Şövalyeleri'ni yerleştirir.

Askeri dini tarikatlerin Kilikya Ermenistan'ına girmesi, XII. yüzyıl başından XIII. yüzyıl başına art arda sıralanmıştır. Yerleşecek ilk tarikat, Antakya prensleri tarafından Kilikya ovasındaki köy yerleşim yerlerinin ayrıcalığı sayesinde Kudüs Saint-Jean Hospitalier Tarikatı oldu. Tapınak Tarikatı'ndan olanlar Renaud de Chatillon'un Prens II. Toros Rupinyan'a karşı müdahalesi sayesinde 1150 yıllarında Amanos kalelerini ele geçirdi. 1197-1198 yıllarında askerileştirilen Töton Şövalyeleri Tarikatı, Pyles Kilikya'daki, Amaniques yakınlarında, ülkenin bilhassa kuzeydoğusunda, Ermeni egemenler tarafından yapılan sayısız bağıştan yararlandı. Bu kurumlardan her biri Ermeni prensleri ve ardından krallarıyla özel ilişkiler geliştirdi.

Tapınak Tarikatı Ermeni otoritelere karşı en az uzlaştırıcı tavrı benimseyen tarikat oldu. Antakya'nın ele geçirilmesi konusunda tartış-

ma esnasında I. Levon'a sistemli olarak karşı çıktı; bu sırada Rupinyan Tripoli Kontu, 1201'de babası III. Bohemond'un ölümüyle prensliği gasp eden Bohemond'a karşı yeğen oğlunun haklarını savunuyordu. Tapınak Tarikatı üyeleri, Levon'un, Selahaddin'in 1188'de yerleştiği garnizondan ayrılmasının ardından kuşattığı eski Baghras Kalesi'ni onlara iade etmeyi reddetmesinin ardından bir taraf seçmeye karar verdi. Bu derin anlaşmazlık 1216'da Ermeni kralı kendi varisini yerleştirdiği ve amanik şatoyu Tapınak Tarikatı papazlarına verdiği zaman son buldu. I. Hetum ve haleflerinin idaresinde Tapınaklıların arası Ermeni idarecilerle her zaman kötü değildi fakat durum I. Levon idaresindeki kadar gerilmeden evvel mutabakat sağlayabildiler.

Hospitaliers Tarikatı, Ermeni iktidarıyla daha ölçülü ve daha ortak oldu. Antakya mirası için uzun tartışmada Raymond-Rupen'inki gibi, onlara daha meşru gibi gelen davayı savunmaya yeltendiler. I. Levon, bağlılıklarının karşılığı olarak krallığının batı ve kuzey sınırlarında bulunan pek çok kent (Seleukia, Laranda) ve şatoyu (Castellum Novum, Camardias) onlara verdi. Bu temellerden itibaren Hospitaliersciler ülkeyi Anadolu Selçuklularına karşı savundu. Kral naibi Constantin Baberon idaresinde ve oğlu I. Hetum'un saltanatının başlarında, Hospitaliers Tarikatı, Levon'un yeğen oğluna verdiği uzatılmış destek yüzünden nispi bir gözden düşme yaşadı; bu da, "bayle" (yargıç) Constantin'in hırslı tasarılarına ters düşen bir tutumdu. Bununla birlikte Hospitaliersciler ile Ermeni yöneticiler arasındaki ilişkiler normalleşti ve Hospitaliers Şövalyeleri, tehdit edilen Hıristiyan krallığını savunmak için Rodos adasına yerleşmelerinin ardından Ermenistan'a askeri anlamda müdahale etmeye devam etti.

Töton Şövalyeleri tarafından Ermenistan'da yapılan uygun karşılama, I. Levon'un kral sanı ve tacını hem Papa III. Celestin'e hem de yeni askeri düzenin koruyucusu Germen imparatoru VI. Heinrich'e borçlu olmasıyla açıklanır. Öte taraftan Antakya kavgası sırasında, pek çok kez cemaat dışına itilen Ermeni hükümdarı, yalnızca IV. Othon'un desteğine güvenemedi; bu da onu kuruma daha çok yaklaştırdı; Alman askerlerine: Alman din adamı Wilbrand Oldenbourg'un yolculuk hikâyesi bunun kanıtıdır. Töton Şövalyeleri Tarikatı ile bazı Ermeni hükümdarları arasında kişisel ilişkiler kuruldu zira I. Levon, I. Hetum ve Kraliçe Zabel *confratres* oldu. Bu topluluk, I. Hetum saltanatında geniş çaplı bir ayrıcalıktan tek başına yararlanacaktı. Tarikat, Memluklu fetihlerinin ardından XIII. yüzyıl sonunda Latin Doğu'nun geri kalanı gibi Ermenistan'dan da kaybolmuş gibidir.

Belli başlı üç askeri din tarikatı Ermenistan krallık yaşamıyla iyice bütünleşmişti. Kilikya'nın üç stratejik bölgesindeki sınır kentlerini

alarak ve Ermeni idareciler tarafından sürdürülen çarpışmalara katılarak ülke savunusunda aktif olarak yer aldılar. Kilikya'nın iç politikasına katılımları, Sis kraliyet sarayındaki mevcudiyetleri ve evlilik gibi bazı olaylar sırasında hükümdarlara yaptıkları yardımlarla belirlendi. Diplomasi alanındaki yetenekleriyle krala hizmet etti, onun adına Bizans imparatoru, Papa, Frank egemenler ve aynı zamanda Müslüman sultan ve prenslerin yanında müzakerelerde bulundu ve aktedilen anlaşmaların güvencesi oldular.

Askeri din tarikatları Ermeni krallarını, Doğu'nun Latin Devletleri'nin Frank liderlerine olduğu kadar Hıristiyan Batı'ya ve Papalığa da bağlayan sürekli bir ilişki kurdu.

Son olarak, deniz operasyonları ve taşımacılığıyla ilgili olarak, denizciden çok dağcı olan Ermenilerin Kıbrıs filosuna başvurmuş gibi göründüğünü not alalım.

Batılılaşmış Bir Toplum

Kilikya Ermenistan'ı çok değişik bir nüfusa sahipti: çoğunluğu oluşturan Ermeniler yanında Yunanlılara, Yakubi Süryanilere, Franklara ve azınlık olarak Müslümanlara rastlanıyordu.

Yalnızca yönetici sınıftan Ermeniler bizim için çok tanıdıktır. Frank soylularının uygulamalarını sadece kurumsal planda değil, yaşam tarzı açısından da oldukça çabuk benimsemişlerdir.

Muhteşem Levon'a gönderilmiş bir mektupta, Tarsus Başpiskoposu Nerses Lampronatsi [Lampronlu] çağdaşları arasında bu gelenek değişikliğinden bahseder: Frank modasına uygun kısa saç ve sakal uğruna atalarının örgülü saç ve uzun sakalından vazgeçtiler; bundan böyle Franklar gibi geniş kaftanlar yerine dar giysiler giyiyorlar; demirden eyerli ağır savaş atları yerine, onlar gibi, hafif semer vurulmuş hızlı atlara biniyorlar. Frank antroponimi tercih edilir: I. Hetum'un oğullarının hepsi Ermeni isimleri almışken kızları Frank adlarına sahiptir.

Karma evlilikler bu etkileri desteklemiştir: ilk Rupinyan prensleri Doğu komşuları, Edessa'nın Frank kontlarıyla evlilik ittifakları kurdu. XII. yüzyıl dönemecinde Muhteşem Levon önce Antakyalı Isabeau ardından Sibylle de Chypre ile evlenir. V. Leon, Hetumyan Prenses Zablun ve Lusignan Amaury de Tyr'ın torunu olduğundan çok doğal olarak 1374'te tahta çıkar.

Toprağın gerçek sahipleri olan Ermeni soylular sınıfı, köleleştirilmiş bir köylü çoğunluğa, topraklarını efendiye kiralayan, vergi ve ağır işlerle yükümlü "parekler"e (Yunanca *paraikos*) egemendi. Yaşam tarzları pareklerinkinden pek de farklı olmayan özgür köylüler de vardı.

Kilikya Ermenistan Krallığı'nda kentlerin gelişimi, feodaliteyle ekonomik ya da kişisel bağımlılık ilişkisi kurmayan esnaf ve zanaatkârlar sınıfının ilerlemesiyle açıklanır. Özellikle Tarsus, Korykos, Adana, Misis, Sis'te kalabalıklaşan bu kentsel nüfusta Franklar iyi temsil edilmişti: Aslında Venedikliler, Cenevizliler fakat aynı zamanda Floransalı, Provensalı, Languedoclu, Katalanlar genellikle kendi mahallelerine (rıhtımları, tüccar locaları, konutları ve kiliseleriyle) sahipti ve "metropol" tarafından gönderilen bir yetkili ya da bir konsül yönetiminde idari ve hukuki bir özerklikten faydalanıyordu.

Khalkedonculuk karşıtı tutumlarıyla Ermenilere yakın duran Yakubi Süryaniler, piskoposlarının VI. yüzyıldan itibaren zikredildiği Kilikya'da onları geride bırakmıştı. XI. yüzyılın Ermeni göçü onları geri çekti fakat I. Hetum tarafından Müslümanların elinden alınan Antakya'nın kuzeyindeki Kara Dağ'da ve Fırat'ta kalabalıklardı. Kilikya'nın eski işgalcileri Yunanlılar, ülkenin batısına iyice yerleşmişlerdi. Kimi zaman Yunanlıları, Yunan (ya da Khalkedoncu) inancından Ermenilerin ırkından ayırmak güçtü. Yunan-Khalkedon cemaatinin Tarsus, Adana, Misis'te kendi piskoposları vardı. Muhteşem Levon'un kraliyet taç giyme töreninin çağdaş kırk altı büyük egemeni listesindekilerin en az üç tanesi tamamen Yunan'dır. Farklı istihdamlardan, Bizanslıların dönüşünden yana bir kesim, XIII. yüzyıl sonuna kadar kendini gösterdi. Paleologos hanedanıyla –Konstantinopolis'in Latinlerini kovalayarak Bizans İmparatorluğu'nu (1261) yenileyen– ittifak Hetumyanların stratejisine uygundu.

Feodal sınıfta Franklar özellikle çok sayıdaydı: Taç giyme töreni listesinde bunlardan dokuz kişi vardı. Sayıları, IV. Bohemond'un Antakya'yı gaspı ya da prensliğin sonunu getiren, kentin Memluklular tarafından ele geçirilmesi esnasında güçlendi: Bu olaylar göçmen akışını belirledi. Böylelikle Franklar idari ve diplomatik personelin bir kısmını elde edebilirdi.

Uluslararası Ticaretin Kavşağı Kilikya

Burjuvazi bize kendini özellikle Latince kaleme alınmış ticari belgeler aracılığıyla ortaya koyar. Aslında Franklar bunun çok önemli bir parçasını oluşturur. Yabancı tüccarlar ülkenin coğrafi konumu ve zenginlikleri yüzünden Kilikya'ya çekilir. Orada, güney (Basra Körfezi'nden itibaren Mezopotamya ve Suriye'ye uzanan) ve doğu (Orta Asya yoluyla Uzakdoğu'yu Küçük Asya'ya bağlayan) yollarının son bulduğu bir kervan kavşağı vardı. Doğu yolu –antik ipek yolu–, XIII. yüzyıl ortalarına doğru Moğollar denetimi ele geçirdiklerinde ayrıcalıklı kılındı. Kilikya Batılılar için Moğol İmparatorluğu'nun

kapısı haline geldi: Marco Polo, 1271'de Asya gezisine başlamak için Ayas'a (Lajazzo) indi. Ülke, Ayas ve Korykos gibi erişilebilir bir kıyı ve liman gelişimi sunuyordu. Doğal zenginlikler çok önemliydi: iklim pamuk, dut ve asma yetiştiriciliğine elverişliydi. Ahşap ve demir boldu ve gemi yapımı veya silah üretimi için yaygın olarak kullanılıyordu. Doğu'nun son Latin Devletleri'nin düşüşünün ardından (1291), Ayas, Doğu Akdeniz'de tek Hıristiyan anakara limanı oldu. *Harikalar Kitabı* adlı eserinde Marco Polo bununla övünür. Kıbrıs'ta, ada konumunu koruyan Gazimağusa uluslararası ticarette benzer bir rol oynuyordu.

Aslında İtalyan tüccarlar Kilikya kentlerinde kompakt koloniler oluşturur. Ayrıcalıkları Batı Avrupa'yla ilişkileri büyük ölçüde geliştiren Kral I. Levon'un saltanatına dayanır. En fazla ayrıcalık tanınan, iç ticareti ve dış ticaretin bir kısmını (Doğu'ya baharat, Mısır yönüne köle ihracatı, Batı Avrupa'dan kumaş, silah, hırdavat ithalatı) denetleyen Cenevizlilerdir. Venedikliler para basmak için gerekli olan altın ve gümüşü ithal eder ve işporta mallarını ya da keçi kılı karıştırılmış ("yapağı kumaş" terimi Kilikya'da üretilen keçi kılından kaba kumaşlara atfedilir) yün kumaşları denetler. İtalya ticaretinin önemi (Sicilya kapılarına, Siena ve Pisa'ya yayılmış) bazı liman isimlerinin (Ayas için Lajazzo, La Portella) İtalyanlaştırılmasıyla ortaya çıkar. Meslekten insanlar büyük olasılıkla İtalyanlar arasından toplanıyordu: Ceneviz resmi belgeleri terziler, manifaturacılar, kürkçüler, berberler, meyhanecilerden bahseder. Başka tüccarlar da mevcuttur: Provensalılar (bir Port-Provençal bilinir), Languedoclular (belediye arşivlerinin kanıtladığı gibi, gümrük vergilerinin indirilmesi, XIV. yüzyılda Montpellier tüccarlarına tanınmıştır; ticaret alışverişleri Saint Louis tarafından Akdeniz Aigues-Mortes Limanı'nın inşa edilmesini izler gibi görünür) ve Katalanlar. İtalyan Pegolotti (Bardilerin Floransa şirketinin "unsuru") tarafından kaleme alınan, tüccarlara yönelik bir el kitabı Kilikya'da ağırlıkların, ölçülerin, paraların büyük ölçüde Batı'dan alındığını bize kanıtlar.

Bu da bizi uygarlığın alanında gerçekleşen zengin ve orijinal sentezi incelemeye götürür.

KİLİSENİN İKİLEMİ: ULUSAL GELENEĞİN AÇILMASI YA DA SAVUNULMASI

XI. Yüzyılın Sonunda ve XII. Yüzyılda Dini Açılımlar

Öncelikle, Büyük Ermenistan'ın XI. yüzyılda Türkler tarafından fethinin, katolikosluk koltuğunda belli bir istikrarsızlık yarattığını ha-

tırlatmak gerekir. Uzun mesafeli yolculuklarını hesaba katmazsak II. Krikor Vıgayaser ("Şehitsever") Kilikya ile Fırat arasında gidip gelir. III. Krikor XII. yüzyıl ortalarında Edessa kontluğundaki Tzovk Şatosunu terk eder ve kontluğun düşmesinin arifesinde II. Josselin'in eşi tarafından terk edilen güçlü bir kale olan Hromgla'ya yerleşir. Müslüman emirliklerle çevrili Hromgla, 1258'e doğru, Moğol genişlemesinin izinde kısa bir süre Kilikya Krallığı'na dahil edilir ve ardından 1292'de Mısırlıların saldırıları karşısında yenilir. Bu durum katolikosu, Ermeni krallarının kimi zaman ağır himayesinde Sis'e sığınmaya mecbur bırakır. Sürekli ısrarlar neticesinde 1441'de katolikosluk koltuğu Kuzey-Doğu Ermenistan'da Eçmiyadzin'e nakledilir. Bundan önce katolikos karşıtları, geçici olarak, Zakaryanların başkentine dönüşen Ani'de ve kalıcı olarak Ardzıruni soyunun devam ettiği Vasburagan'da, Akhtamar'da kendilerini göstermişti.

Meşru katolikos, Kilikya Ermeni Devleti'nin çok topluluklu bağlamında öteki kiliselerle ilişkiler kurdu. Nur Dağları'na doğru ya da Fırat'ta bir Süryani nüfusunun varlığı, aslında Yakubi Kilisesi'yle bir arada yaşamayı ve Ermeni Katolikosluğu ile Yakubi Patrikhanesi arasında samimi ilişkileri destekledi. Yunanlılarla müzakereler, I. Manuel Komnenos idaresinde Doğu'da Bizans genişlemesiyle ve yine Komnenos'un kiliseler arası açılış iradesiyle olduğu gibi, Kilikya'da bir Khalkedon (Ermeni ya da Yunan soyundan) cemaatinin varlığıyla ilişkili olmalıdır. Yunanlılarla tartışmalar, Ermeni tarafından Katolikos Nerses'in kardeşi ve piskopos yardımcısının ve Yunan tarafından Kilikya Bizans dükü Aleksis Axouch'un girişimiyle 1165'te III. Krikor (1113-1166) yönetiminde başlar. Müzakereler, önce Nerses'in (1166-1173) ardından IV. Krikor Dğa'nın (1173-1193) katolikoslukları idaresinde devam eder ve bu görüşme safhası o sırada Konstantinopolis ile Hromgla (Nerses Lampronatsi tarafından seçki halinde bir araya getirilen on beş kadar mektup) arasında gerçekleştirilen çok sayıda yazışmanın muhafaza edilmesi sayesinde bilhassa iyi bilinir ve incelenir. 1170 ve 1172 yılları olmak üzere iki kez, görüşmeleri izlemek için I. Manuel Komnenos tarafından Hromgla'ya gönderilen Theorianos adlı bir şahıs, içine bazı mesajlar eklediği Yunanca yazılmış bir rapor da bıraktı. Bu mektuplar iki kategoriye göre sınıflandırılabilir: bazıları çok geneldir, basit bir şekilde birlik fikrinden ve buna ulaşmak için uygulanacak yöntemlerden bahseder; ötekiler Ermeni Kilisesi'nin inanç açıklamalarıdır. Değişik katolikoslar, mesela I. Manuel Komnenos tarafından 1171 yılında gönderilen dokuz maddeyi içeren bir listede özetlenen dogmatik ve ayinle ilgili planlar hakkında Yunanlıların suçlamalarına cevap vermeye çalışır.

Karşılıklı gidip gelen mektupların okunması bir dizi noktayı açığa çıkarır. Nerses *Şınorhali* [Faziletli], öncelikle dogmatik planda, kendi adına, "cisimleşmiş Tanrı'nın Oğlu'nun tek doğası" Ermeni formülünün Yunanlıların İsa'nın kişiliğindeki "ikili doğa" dediği şeyle benzediğini iddia eder. Bu Kristolojik yorum sayısız tartışmanın ardından onaylanır ve hatta Hromgla Konsili (1178) tarafından aşılır. Ayinsel planda başkahramanların görece esnek oldukları ortaya çıkar. Nerses Şınorhali geçmişteki Yunan polemiğinden miras kalan bazı uydurma suçlamalara karşı çıkarak, Ermeni âdetlerini savunmaya ve haklı çıkarmaya pek çok kere yelteniyorsa, mesela kutsama ayini (mayalı ya da mayasız ekmek, saf ya da su katılmış şarap) için kullanılan yöntemlerle ilgili olarak, önemli olanın tören papazının ayini temiz bir kalple gerçekleştirmesi olduğunu hatırlatmaya da özen gösterir. Bu yüzden, başoyuncular belli bir açılım fikri sergilediklerinden, mektupların hepsinde kullanılan ton genelde uzlaştırıcıdır. Bunun göstergesi, o zamanlar IV. Krikor Dğa'nın danışmanı olan Nerses Lampronatsi tarafından hazırlanan ve kestirmesi zor bir tarihte, *Romalıların, cevaplarıyla birlikte barış için bizden istediği bölümler* başlıklı bir broşürde kaleme alınan bir projedir. Bu metinde, 1171'de Manuel Komnenos tarafından formüle edilen talepleri noktası noktasına ele alan yazarın cevabı vardır. Yunanlılar tarafından ifade edilen dokuzuncu ve son isteğe göre, imparatorun, katolikosun seçimini teşvik etmesi gerekiyordu; bu da, seçilen aday zorunlu olarak imparatora ve patriğe boyun eğmiş olduğundan, Ermeni Kilisesi'ni Yunan Kilisesi'ne bağımlı kılmak anlamına geliyordu. Nerses Lampronatsi, Katolikos IV. Krikor'un kışkırtmasıyla bu taleplere cevap verdiğinde durumu tamamen değiştirir: Yunan teklifinin yerindeliğini kabul ederek, yalnızca iki Kilise arasında basit bir birleşme –gerçekte Ermeni Kilisesi'nin Yunan Kilisesi'ne bağımlı kılınacağı– değil, aynı zamanda bir kaynaşma önerir; zira Yunan hiyerarşisinin bazı koltukları Ermeni başpapazlara tahsis edilmiş, bunlardan ilki olan katolikos, Antakya koltuğunu elde etmiştir.

Hromgla Konsili esnasında fiili bir birliğin ilanıyla son bulan 1165-1178 yıllarına ait tartışmaların bu nedenle özellikle verimli olduğu ortaya çıkar. Konsilin sonuçları kendisine ulaşmadan evvel, bu müzakerelerin sacayaklarından biri olan İmparator I. Manuel Komnenos'un ölümü kırılgan birliği yeniden tartışma konusu yapar. XII. yüzyıl sonunda durum karışır. Kaynaklar, Yunanlıların güç kullanarak Khalkedon inancına döndürme uygulamalarında bilhassa Filibe kentindeki işkencelere dikkat çeker. Ermeni tarihçi Vartan Areveltsi'ye göre, Yunanlıların düşmanca tutumu bizzat katolikosu Roma Papa'sının yanı-

na bir elçi göndermeye iter. İzleyen yıllarda, Nerses Lampronatsi'nin 1197'de Konstantinopolis'e ziyareti gibi, yalnızca bazı buluşmalardan söz edilebilir. İçlerinde Tarsus Başpiskoposu tarafından hazırlanan elyazması bir kolofon ve rapor bulunan bir kaynak yığınıyla aydınlatılmış bu elçi son derece kötü bir başarısızlık yaşar. Nerses'in *Yaşam*'ını kaleme alan Krikor Skevra'ya göre, başpiskopos "şahinlerin ortasında kalmış, korkmuş bir güvercin gibiydi". Bu tarihten itibaren, bir taraftan Konstantinopolis Patrikleri II. Germain (1222-1240) ile II. Manuel (1244-1254) ve bir taraftan Kral I. Hetum (1226-1270) Katolikos I. Constantin (1221-1267) arasında gerçekleştirilen mübadelelerle belirlenen İznik İmparatorluğu dönemi dışında, Ermeni-Yunan ilişkileri devam etmiştir. Nihayet tarihçi Girakos Kantzagetsi [Genceli], belki de gelecekteki Katolikos I. Hagob Gılayetsi (1268-1286) ile bir tutulan Hagop diye biri idaresinde Konstantinopolis'te bir Ermeni elçiliğinden bahseder. Tarihçiye göre, orada bile tartışmalar barışçıl bir tonda cereyan etmekten uzaktı.

Dini planda bir birlik elde etmeyi amaçlayan Ermeni-Bizans müzakerelerine bu hızlı göz atış, başarısızlığın nedeni konusunda bize bazı genel düşünceler verir. Öncelikle katolikos, dikkat çekilen dönemde kullanılmakta olan "bütün Ermenilerin Katolikosu" unvanının doğruladığı gibi, Ermenilerin tümünün temsilcisidir. Oysa o zamanlar Büyük Ermenistan'daki Hağbad ve Sanahin manastırlarında yaşayan bazı dindaşlarının Yunanlılarla dogmatik mutabakata karşı ayak diredikleri ortaya çıkar. Bu şahıslar, özellikle de Sanahin Manastırı'nın başpapazı Krikor Toutêvordi tarafından Katolikos IV. Krikor'a gönderilen bazı mektuplar muhafaza edilmiş ve 1165-1178 yıllarına ait tartışma dosyasına aktarılmıştı: kullanılan sert ton, sürüsünü ikna etmek için Ermeni din adamının ciddi çaba sarf edeceğini ortaya koyar. Bir taraftan, başka mezheplerden Hıristiyanlarla ilişki içinde ve onlarla anlaşmaya mecbur Kilikya'da yaşayan Ermenilerle, diğer taraftan dinlerine ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Büyük Ermenistan'da kalan dindaşları arasında güçlükle aşılacak bir hendek açılır. Dini birlik amaçlı dogmatik bir uzlaşma bulmayı hedefleyen tartışmaların varlığı, sonuç olarak başoyuncuları bağdaşmaya iten motivasyonlar meselesini ortaya koyar. Aslında çoğu zaman politik ve askeri hedefler müzakerelerin devam etmesini destekler: 1165-1178 yıllarının görüşmeleri esnasında, İmparator Manuel Komnenos'un, dini birliğin ötesinde, mezhepleri ne olursa olsun, Müslümanlara karşı birleşmiş bir cephe sergilemek için bölge Hıristiyanları arasında askeri ittifakı güçlendirmeye çalıştığı kesindir. 1159'daki doğu seferi ve 1164'te

Frankların Harim'deki bozgunundan itibaren, Frankların gözüne bile bölgenin hakemi olarak gözükür. Bu uyarı yine de farklı başoyuncuların samimiyetini gizlememelidir: Nerses Şınorhali hatta Ermeni tarafından Nerses Lampronatsi ve saltanatı boyunca dini meselelerle epey haşır neşir Yunan tarafından İmparator Manuel gibi şahsiyetler, politik motivasyonlara rağmen, hiç kuşkusuz gerçek bir yakınlaşma peşine düşmüşlerdir.

Önemli belgeler, mektuplar, tarihsel kayıtlardan özetler, tartışma kitapçıkları, barışçıl bir tonun kullanılması, reel bir uzlaşı araştırmasıyla birlikte, gerçek bir diyalog vakti olarak bir tek XII. yüzyılın ortaya çıktığını gösterir. Ondan ve Nerses Lampronatsi'nin Konstantinopolis'teki elçiliğinin sonundan itibaren ilişki kopar. 1239-1254 yıllarına ait tartışma bahislerinin devamı gelmez. XII. yüzyılın sonundan itibaren, Ermeniler ile Latinler arasında hem askeri hem de dini planda bundan böyle sıkı ilişkiler kurulur.

1000 yıllarında, bağlantılar Roma'ya Aziz Petrus ve Aziz Pavlus'un mezarlarına saygılarını sunmaya gitmek için oldukça kalabalık olan hacılara uzanıyordu. Ermenistan'ın fethinin ardından Katolikos Krikor Vıgayaser, 1074'te kendisini Konstantinopolis'e, İskenderiye'ye ve Urfalı (Edessa) Matteos ile Giragos Kantzagetsi'ye inanacak olursak belki de Roma'ya sürükleyen büyük dini ve diplomatik yolculuklara çıkar. Zaten Papa VII. Grégoire, Yunanlılara, Ermenilere ve Süryanilere (birleşme kaygıları 1054'teki Greko-Latin bölünmesinden itibaren mevcut olduğundan) yardım etmek için bir sefer –Haçlı Seferi'ni öngörerek– başlatmaya girişti ve 1080'de katolikosla bir mektup alışverişi yaptı. XII. yüzyıl ortalarına doğru III. Krikor Roma bakış açısını kesin olarak benimsemeden Antakya (1140) ve Kudüs (1141) Latin Konsillerine katıldı. Edessa'nın düşmesinden bir yıl sonra (1144) belki de kardeşi Nerses Şınorhali'yi (ya da en azından seçkin bir başrahibi) Papa III. Eugene'in yanına yolladı; Eugene Ermeni-Yunan ihtilafının hakemi ve Edessa'nın kurtuluşu için seferber edilen ikinci Haçlı Seferi'nin (1147-1149) öncüsü olarak seçilmişti. Kilikya Devleti'ni Batı temelleri esasına göre yenileyen Prens II. Levon'un çağdaşı IV. Krikor Dğa, diğerlerinin yanı sıra ayinsel planda da yakınlaşmayı destekledi: Papa da ona, Ermeni Kilisesi'yle birliğin işareti olarak başpiskoposluk atkısı ve tacı gönderdi. Müslüman istilalarıyla dağılan Ermeni Kilisesi'ni yeniden canlandırmak için Batı Kilisesi'nin o zamanlardaki istisnai dinamizmini kullanmayı bilen Nerses Lampronatsi'ye önemli bir görev düşer.

1199'da Katolikos IV. Krikor Abirad, II. Levon'un taç giymesi için ön koşul olan Latinlerle birliği onayladı: Ermeniler Papalığın önce-

liğini kabul ediyor, Noel'i Latinlerle ve Yunanlılarla aynı zamanda kutluyor, kiliseye ait disiplinlerini ayağa kaldırıyorlardı; buna karşın katolikos, Doğu'nun Latin patriklerinin denetiminden tamamen kurtularak tam bir otonomiyi kabul etmiş görünüyordu. Bu anlaşma etrafında Ermeni Kilisesi'nin fikir birliği meselesi açık kalır. Bu olaylar konusunda tek fakat gecikmeli bir kaynak sayılan Giragos, yalnızca birliğe katılmış olan bir piskopos azınlığından bahseder ve kralın içtenliğinden şüphe duyar. Bununla beraber III. Innocentius Ermenilerin birleşmeleri konusunda kuşku duymamıştır. 1203 yılında katolikos seçilen Hovhannes Medzabaro ondan başpiskoposluk atkısı ve tacı istiyor ve zaten eski olan, Kudüs'ün yeniden fethi için Ermenistan Krallığı'nı ana üs haline getirme yönündeki Papalık tasarısını destekliyordu. Roma'yla birleşme projeleri, Büyük Ermenistan'ın din adamları sınıfının konumunu hesaba katmak zorunda kalmıştı. Gürcistan krallarının idaresi ve Muhteşem Levon'un çağdaşları, Prens Zakarya ile Prens İvane Mhargrdzel'nin doğrudan otoritesi altında olan Kuzey-Doğu Ermenistan, gerçek bir dini ve kültürel çiçeklenme yaşıyordu. Khalkedoncu Gürcülerin (İvane'nin onların kiliselerine katılması için oldukça güçlü) baskısı karşısında, din adamları hiç kuşkusuz daha muhafazakârdı. Nerses Lampronatsi'nin reformlarına ve birliğe direnmeler oldu. 1193'te Büyük Ermenistan'ın keşişlerine hoş görünmek için V. Grigor Karavej seçildi. Fakat genel uygulamada ve Hağbad ve Sanahin manastırları dışında Kilikya katolikoslarının otoritesi tanınır; Mıkhitar Koş gibi ünlü *vartabed*'ler onların yanına bilgilerini tamamlamaya gelir.

XIII. Yüzyılda Birliğe Doğru Adım

Latinler tarafından eleştirilen bütün gelenekler değiştirilmeksizin ve II. Levon'un üstlendiği yakınlaşmanın, en azından hemen oybirliğiyle gerçekleştiğini iddia etmeksizin, öyle görünüyor ki birlik, fiilen Hetumyan hanedanı idaresinde gerçekleştirildi. Hıristiyan Doğu'nun en aktif devletinin başındaki Kral I. Hetum, politik ve dini nedenlerle ona büyük ölçüde katkıda bulundu. Papalık, Katolikos I. Constantin (1221-1267) idaresinde Ermeni Kilisesi'nden bazı ayrıcalıklar elde etti: Papa'nın önceliğinin ve Kutsal Ruh'un çifte seremonisinin (1251) tanınması. Katolikosun inisiyatifi ve Büyük Ermenistan gibi Kilikya din adamlarının rızasıyla kiliseye has disiplinin (1243) yapıcı bir reformuna girişmişti. Belki de bu reformlar Papalığa tanınan bazı ayrıcalıkları kanıtlar. Fakat Batı'da mutlak erk olan Papalık, o zamanlar Doğu kiliselerinin özgünlüğüne saygı duyuyordu: I. Constantin "Ay-

dınlatıcı Krikor ve Aziz Sylvestre'den itibaren kullanımda olan" geleneklerin Papa tarafından onaylandığına, Antakya Latin patriğinin müdahale girişimlerinin durdurulduğuna, haçlıların bağışlanmasının Müslümanlara karşı mücadelede ölmüş Ermenilere bırakılmasına şahit olur. Yaşamının sonuna doğru, belki de Mısırlıların başarılarıyla sarsılan I. Constantin, İsa'nın iki tabiatlılığına düşman olan Büyük Ermenistan'ın iki keşişi tarafından etki altına alındı. Kesinlikle Lyon Konsili'ne (1274) gitmeyen Katolikos I. Hagop birliğe sadık kalıyordu. Krallığın feci durumu ve patriklik makamının Sis'e nakledilmesi yüzünden II. Hetum, Hromgla'nın Mısırlılar tarafından alınmasının ardından, açıkça Latinsever bir politika sürdürdü: fazla ılımlı bir katolikosun görevden alınması, Skevra keşişlerine karşı baskıcı önlemler, Dominiken ve Fransisken inançlılara destek. XIII. yüzyılda Papalık, haçlı devletleriyle temas kolaylığı sayesinde ve Doğu partikülarizmlerine saygı nedeniyle, Doğu kiliseleri liderlerinin pek çoğunun birliğe katılmasını da sağlamıştı. Haçlıların marifetini sezen Gürcü egemenler, Dominikenleri Tiflis'te karşılıyor ve "Katolik krallar" olarak tanınıyorlardı. Bununla birlikte, Lübnan Marunilerinin hemen ardından, birinciler için olduğu gibi, bu durum aşırı gerginlikleri dışarıda bırakmıyorsa da, Ermenilerle ilişkiler daha da derinleştirildi.

XIV. Yüzyıl Kopmaları

XIV. yüzyılda krallığa yapılan ölümcül tehditler ve Papalığın yeni konumu nedeniyle birlik ağır güçlükler yaşar: Roma ayaklanmalarından kaçan Papalık, 1309'dan 1378'e kadar Fransa krallarının idaresindeki Avignon'a sığınır; can sıkıcı bir bürokrasiyle donanarak teoloji alanında fazlasıyla bezdirici ve misyonlar alanında fazlasıyla yayılmacı olduğunu açığa çıkararak, saygınlığının azalmasına bir telafi arar. Büyük Ermenistan için, Moğolların İslam dinine henüz dönmelerinin, belki de bunları Latin etkisinin Hıristiyan yurttaşları arasına girmesi konusunda daha az hoşgörülü kıldığı eklenebilir.

Monofizit görüşü telkin eden (su katılmamış şarap) bazı âdetlerin değişmesi ve Sis (1307) ve Adana (1316) konsilleri esnasında büyük bayramlar için Latin takviminin benimsenmesi, Kilikya ve Büyük Ermenistan'da XIV. yüzyılın ilk üçte birinde Papalığın, Kilikya din adamları, soylular sınıfı ve halkına "Katolik" olarak bakmasını engellemeyen bir muhalefete (kimi kez krallar tarafından çok sert bastırılan) neden oldu; bu gruplara Kırım, Polonya ve İtalya'nınkiler tarafından izlenen bir Büyük Ermenistan piskopos azınlığı da ekleniyordu. XIV. yüzyıl başlarında (1320 tarihli bir elyazması kolofondaki ilk alıntı) Ki-

likya konsillerinin kararlarının tersine kendi patriklerini seçen Kudüs (Kutsal Kent Memlukluların yetkisi altındaydı) Ermeni keşişlerinin açık Latin karşıtı tepkisini ortaya koyalım.

Aslında çatışma, birleştiricilerin Latinleşen Ermeni düzeninin yaratılmasıyla doğuyordu. Papalık Kilikya'da Latin okulları kurmuş olsa da bunlar gerçek anlamda başarılı olmamıştı. Fakat Kuzey-Doğu Ermenistan'da Dominiken misyonerlerin becerisiyle cezp edilen Gerna keşişleri, 1330'da Latinlerle birleşmelerini ilan ediyor, Ermenice'ye çevrilmiş Latin ayin düzenini benimsiyor ve 1356'da Papa'nın onayıyla, Dominikenlere tabi, kendi inancını yaymakta aşırıya kaçmış birleştiricilerin düzenini kuruyorlardı. İçlerinden biri, kötü tutumu nedeniyle katolikos tarafından görevinden uzaklaştırılan Nerses Palianents, 1336-1338 yıllarında Avignon Papalık sarayında ikamet etti ve XII. Benoit'nın yanında "Ermenilerin" sözde "117 hatasını" ifşa etti. Ermeni-Latin ilişkileri, o zamandan beri, bugüne dek muaf tutuldukları bir şüpheyle lekelendi. Sis Konsili'nin (1345) babaları, yerel hataların Nerses Palianents tarafından yersiz bir şekilde yaygınlaştırıldığını ortaya koydu; onlara göre, Akhtamar ve Ağvan katolikoslarının inananları dışında Ermenilerin çoğu, dini törenlerinin ve disiplinlerinin özgünlüğüne tamamen bağlı olarak birliğin taraftarıydı; kutsal yağ sürme ayininin yeniden değerlendirilmesini kabul etti ve araf konusunda Papalık doktrinini tanıdılar. Bu ödünlere rağmen, 1350'de VI. Clement, I. Mıkhitar'ı ayrıntılı bir ankete noktası noktasına cevap vermeye zorladı ve başka bir Ermenice-Latince tercüman olmadığından, müzakereyi Nerses Palianents'e bıraktı. Birlik 1354 ile 1360 arasında yeniden ilan edildi ve ardından Papalığın ayin alanında aşırı talepleri yüzünden ödün verilerek uzlaşıldı. Papalığın tahliyesiyle, daha iyi bir dava uğruna, Yüz Yıl Savaşı'yla parçalanan Fransa ile İngiltere'yi, ticari rekabetlerle burun buruna gelen Cenova ile Venedik'i uzlaştırmayı deneyerek, Batı'da, yalnızca birliğin gerçekten Ermeni Krallığı'nın hayatta kalmasıyla ilgilendiğini söylemek gerekir. Rodos (1309'dan başlayarak Kudüs Saint-Jean Şövalyeleri'nin çekildiği), Kıbrıs ve Kilikya Ermenistan'ı –buraya sayısız teşvik yollamıştır– arasında kutsal bir birliği ayakları üzerine oturtmayı da denemiştir.

Birleştirici yazar Mıkhitar Abaranetsi XV. yüzyıl başında, Roma'yla Kilise bağlamında tam olarak uzlaşarak ulusal geleneklere bağlı, birleşmiş Ermenilerin Kilikya'da ağır bastıklarını yazar.

Ötekilerin yanı sıra Yunan-Latin uyuşmazlığını çözmek için Papalık tarafından çağırılan Floransa Konsili, 1440'ta birliğe üye olan Katolikos IX. Krikor Musabegiants'ın delegelerini çok geçmeden ka-

bul ediyordu. IX. Krikor'un 1441'de Büyük Ermenistan'da toplanmayı reddetmesi, Eçmiyadzin'de yeni bir temsilcinin seçilmesine neden oldu ve onun halefleri çoğu zaman diyaloğa açıktı. Bununla birlikte Sis'te (günümüzde Lübnan'da Antilyas'ta yer alır) bir katolikos bulunuyordu. Yargı yetkisi bölgesel olarak azaltıldığından, Eçmiyadzin temsilcisine bir onur önceliği tanınmış oldu.

ENTELEKTÜEL YAŞAMIN YENİLENMESİ

Eğitim kısmen Büyük Ermenistan'ın ve özellikle Kuzey-Doğu'nun manastırlarının hası olarak kalır; Hağbad ve Sanahin gibi en eskileri önemli bir rol oynamaya devam ediyorsa da, XII. yüzyılda, kurucusu Mıkhitar Koş'un adından daha akıcı bir biçimde "Koşavank" denilen Nor-Kedig gibi yeni oluşumlar vardı; XIII. yüzyılda büyük tarihçiler Vartan Areveltsi ve Giragos Kantzagetsi'nin eğitim gördüğü yer orasıdır. Aslında Büyük Ermenistan'ın manastırları gerçek bir yükseköğretim merkeziydi ve kimi kez, güçlü Broşyan prensleri tarafından Vayots Tzor'da kurulan Gladzor Manastır Okulu gibi, *hamalsaran* ("üniversite") adını almayı hak ediyordu: XIV. yüzyıl başlarında Kilikya ve Ermenistan'dan gelen 300'den fazla öğrenci, o zamanlar adlandırıldığı gibi bu "ikinci Atina"ya Yesayi de Nitch'in derslerini izlemeye geliyordu. Sünik ülkesindeki Datev manastır okulu Orpelyanların ünlü ailesinin himayesinden yararlanıyordu; bu aile XIV. yüzyılın ikinci yarısında, şöhretini Vorodınlı Hovhannes ve onun meşhur öğrencisi Datevli Krikor'un eğitimine borçluydu. Yesayi de Nitch'in öğrencileri yine Büyük Ermenistan'da, fakat bu kez daha batıda, Hermon ve Erzınga'da (Erzincan) manastır okulları kurmuştu.

Elbette Kilikya da bir eğitim yurdu oldu; Rupinyan ve Hetumyan hanedanlarının prensleri sayısız manastır vakfı yarattı: en aktif merkezler Drazark (kralların defin yeri), Akner, Gerner (bilhassa, I. Hetum'un kardeşi başrahip Hovhannes idaresinde) ve Nerses Lampronatsi tarafından verilen belirgin ivme sayesinde Skevra oldu; Lampronatsi başkent Sis'te, daha laik yönelimli ve çalışanlar ve bilgeler yetiştiren bir *cemaran* ("yükseköğretim okulu") vakfını desteklemişti.

Nihayet, 1150'den 1292'ye kadar katolikosların konutu olan Hromgla kale-manastırı, Kilikya ve Büyük Ermenistan *vartabed*'inin yollarının kesiştiği dikkat çekici bir inceleme ve eğitim merkezi oldu.

Genellikle "üniversite" denilen manastır okullarına dağıtılmış programlar, edebi bir birinci dönem (*trivium*) ve bütün derslere yayılan teoloji incelemesi, bilimsel taraflı bir ikinci dönemle (*quadrivium*) birlikte, oldukça özgür bir şekilde antikitenin yedi liberal sanatından

esinlenmiş gibi görünür. Düşünceyi besleyen Platon ve yeni Platoncu filozoflar (Porphyros gibi), Aristoteles, IV. ve V. yüzyılın Kilise Babaları ve büyük Ermeni teologlarıydı. XIV. yüzyılda bazı düşünürler kendilerini Batı düşünce biçimlerine ve özellikle Dominikenler tarafından tanıtılan skolastiğe bıraktı.

Manastırdaki öğrenciler sıklıkla bir ya da iki hocanın (Nor-Kedig'te Mıkhitar Koş, Khoranaşad'da *vartabed* Vanakan gibi) etrafında toplanmıştı; fakat Yesayi de Nitch'in tek eğitmen olmadığı Gladzor'daki gibi pek çok *rabunabed*'leri ("bilgin liderleri") vardı.

Yeni halklarla birlikte zaman zaman samimileşen bu iletişim döneminde Ermeni dili Kilikya'dan başka yerlerde de dış etkilere maruz kaldı. Sis kraliyet şansölyeliği Ermenice yanında ara sıra Latince ve Fransızca da kullanıyordu. Kurumsal kelime dağarcığı Batı'dan alınan yeni sözcülerle zenginleşti: *amprur* ("imparator"), *kounts* ("konsül"), *vigayr* ("papaz"); bu durum, *Assises d'Antioche*'un Ermenice çevirisi için Başkomutan Sımpad tarafından gerçekleştirilen ödünç kelimelerin doğruladığı gibi, feodal kelime dağarcığından başka yerlerde de tespit edilir: *blayt'el* ("dava açmak"), *sayzel* ("sezmek"), *tefendel* ("savunmak"). Bu koşullarda, komşu prensliğin (Poitierlilerin hızla karıştığı) Normanlarının etkisi altında, kurumların değiştirilmesi bir Ermeni "izi"nin varlığını kanıtlasa da, bu iz XIV. yüzyıl birleştiricileri tarafından tanıtılan ve Ermeni dilinin eşsizliğine tamamen aykırı olduğu ortaya çıkan Latinleştirici biçimden tamamen farklıdır. Büyük Ermenistan'da bağlantı Türk-Moğol dilleriyle kurulur fakat etki çok daha az gözle görülür. Bununla birlikte, tarihçi Giragos Kantzagetsi'nin Moğol kelime dağarcığının bir bilançosu yapılabilmiş ve bu dönemde *s* ("f") ve *o* ("ô") harflerinin alfabeye girmesi belki de bu etkilenme biçimine mal edilebilmiştir. Fakat en önemli değişiklik, özellikle Kilikya'da, edebiyatta sıradan Ermenice ("halk dili" ya da konuşulan dil) kullanılmasıdır: klasik Ermenice ölü bir dil olduğundan Başkomutan Sımpad'ın hukuk kitaplarını kaleme aldığı, Nerses Şınorhali ve Vartan Aykegtsi'nin masallarını, Mıkhitar Heratsi'nin tıp ve Hovhannes Erzıngatsi'nin "okurlar kolayca anlasın" diye astronomi kitaplarını yazdığı bu halk dilidir; XIII. yüzyılda Arapça'dan çevrilen bir tarım kitapçığı bize, dilin bu evriminin özellikle anlamlı bir tanıklığını verir.

Çoğu zaman klasik Ermenice, zaman zaman halk dilinde yazılan XII.-XIV. yüzyıl edebiyatı, zengin ve yüksek düzeyde bir edebiyattır. En ünlü tarihçilerden biri, Ermeni ufkunun ötesinde Bizans-Arap savaşlarını, Türk fethini, Frankların Doğu'ya gelişini anlatan bir

Badmutyun'u [*Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136)*] 1136'da bitiren Matteos Urhayetsi'dir [Urfalı]. Kesunlu bir rahip olan Krikor, 1162'ye dek olayların anlatımını sürdürür. Bu iki tarihçinin yaşadığı Fırat'ın komşusu Kilikya bize bol ve çeşitli bir edebiyat sunar: yanlış bir şekilde Başkomutan Sımpad'a (daha çok, Sımpad'ın notlarını kullanan bir kraliyet şansölyeliği din adamından kaynaklı) atfedilen XIII. yüzyıl *Chronique*'i, Ermeni Krallığı yanında Antakya Frank Prensliği, Selçuklu Türkiye'si, Selahaddin'in Mısır'ı ve Memluklular hakkında değerli bilgier verir. XIV. yüzyıl başlarında, daha çok Franklaştırılmış Haython adıyla bilinen Korykoslu Hetum, Poitiers'deki ikameti sırasında *Fleur des histoires de la terre d'Orient*'ı Fransızca yazmıştır; Avignon papalarının talebi üzerine yazılan bu eser, Marco Polo tarzında bir Doğu tasviriyle Kutsal Topraklar'ın yeniden fethi tasarısını –bu dönemde pek çokları arasında yer alan– bir araya getirir; Hetum ayrıca, Martin le Polonais'nin Latince *Chronique*'inden etkilenerek, bu kez Ermenice bir *Batı Papaları ve İmparatorları'nın Tarihi*'ni yazmıştır. Böylelikle Hetum/Haython, Kilikya aristokrasisinin belli bir kültürel ikiliğinin belirgin simgesidir. Birleştirici Nerses Palianents, onun ardından Kilikya hakkında orijinal bilgilerle Martin le Polonais'i çevirdi ve sürdürdü. Özel bir tarz olan nazımlaştırılmış ve uyaklı hale getirilmiş tarih, XIII. yüzyılda, Kral II. Levon'un şansölyesi Vahram Rabun'un *Chronique rimée*'sinin devam ettirdiği Ermeni tarihi hakkında Nerses Şınorhali'nin *Composition en poésie homerique* adlı eseriyle başlar. Şınorhali, *Élégie sur la prise d'Édesse* ile başka bir şiirsel tarza da kendini kaptırır; bu esere, daha az esinlenmeyle olsa da, Katolikos IV. Dğa'nın *Élégie sur la prise de Jérusalem*'i yansıyacaktır.

Yabancı halklara Kilikya (ya da Fırat) yurttaşları kadar açık Büyük Ermenistan vakanüvisleri, yalnızca kendi vatanlarının tarihini değil, Kafkasya halklarının ve Moğollarınkini de anlatır. Samuel Anetsi (XII. yüzyıl sonu) ve Mıkhitar Ayrivanetsi'nin (XIII. yüzyıl sonu) değerli fakat kısa tarihçelerini es geçemeyiz. Tarihsel eseri yitik olan *vartabed* Vanakan, hiç kuşkusuz, XIII. yüzyılın ikinci yarısında yazan üç takipçisini etkiledi: Ermenistan'daki Moğol hâkimiyetine ve Kilikya'ya atfedilen *Badmutyun Azkin Nedoğats*'ın [*Okçu Milletin Tarihi*] yazarı Aknerli Krikor (Doğu Ermenistan'dan Kilikya'ya gelen); Zakaryan prenslerinin idaresindeki Ermenistan, Gürcistan, Moğollar (bundan başka bir de *Géographie* yazar) hakkında ilginç bilgiler veren Vartan Areveltsi (Kilikya katolikoslarına yakın); fakat her şeye rağmen onun *Havakumın Badmutyan'ı* [Tarih Derlemesi] (kökenlerinden itibaren), belgeler konusunda bilgisi ve deneyimiyle, Kilikya (ikamet ettiği) ve

Büyük Ermenistan hakkındaki olaylardan tam olarak haberdar Giragos Kantzagetsi'ninkiyle denk tutulamaz. XIV. yüzyıl başlarında Başpiskopos Isdepanos Orpelyan tarafından yazılmış *Badmutyun Nahankin Sisagan* [Sünik Eyaleti Tarihi], bir ilin, prenslerinin, yüksek rütbeli papazlarının tarihini inceleme amaçlıdır; bu niyetle yazar, yerel anıtların kayıtlarından olduğu kadar aile arşivlerinden de epey faydalanmıştır. Bu örnek teşkil eden ve eşsiz monografi, bu vesileyle kendi türünde daha geniş ufuklara açılmayı bilir.

Böylelikle tarih, Ermenilerin bir çeşit ulusal uzmanlığı olmaya devam eder. Buna karşın, Bizanslı komşularının tersine, hukuk bilimlerine –kilise hukuku hariç– çok az alışkınlardır. XII. yüzyılın ortasında bu isme layık hiçbir Ermeni yasası mevcut değildi: Alavik'in (ölüm 1139) oğlu papaz Tavit bir derleme oluşturmuştu fakat bunun yetersizliği karşısında *vartabed* Mıkhitar Koş 1184'te tamamlanan *Livre du Jugement*'ı yazmak zorunda kaldı; hem sivil hem de dini olan bu yasa, yalnızca Ermenistan'da değil Diyaspora'nın Ermeni kolonilerinde de kullanılmıştı: XVI. yüzyılda, kraliyet idaresine yönelik Latince bir çeviri Polonya'da bilinir; Tatar dilinde fakat Ermeni harfli bir diğeri Kırım Ermenileri arasında belirir; XVIII. yüzyıl başlarında Gürcistan kralları Mıkhitar Koş'un yasasını dillerine çevirtir. Mıkhitar, Katolikos Krikor Dğa'yı kendi projesinden haberdar etse ve hatta ona eserinin bir kopyasını gönderse de bu tasarı hemen tanınmamış gibi görünür; zira 1198'de Nerses Lampronatsi Kilikya Ermenilerinin ihtiyaçlarına zaten cevap vermeyen Yunan yasalarını çevirmiştir. Bunların yararına, Başkomutan Sımpad 1265'te bir *Livre du Jugement* kaleme aldı ve onun özellikle sivil olan mevzuatı büyük ölçüde Mıkhitar Koş'tan esinleniyordu. Sımpad, 1240-1253 arasında, Ermenice versiyonundan daha fazla muhafaza edebildiğimiz, orijinal dili Fransızca bir mevzuat metni, saray ve soylular sınıfının kullanımı için *Assises d'Antioche*'u çevirmişti.

Tam bir geleneksel tür olan dini edebiyat bilhassa Kilikya'da zengin bir gelişim gösterir. Ermenilerin, Süryanilerin, Yunanlıların, Latinlerin yan yana bulunduğu Kilikya kentlerinin çokuluslu yapısı, hiç kuşkusuz en büyük iki yazarın, Nerses Şınorhali ve Nerses Lampronatsi'nin ekümenik düşüncesini desteklemiştir. İlki, *Voğp Yetesyo* [Edessa'ya Ağıt] adlı eserinde Müslümanlara karşı Edessa'yı savunan farklı Hıristiyan cemaatlerinin dayanışmasını zaten yüceltmişti. Bu diyalog anlayışı içinde İmparator Manuel ve Konstantinopolis Patriğine Ermeni Kilisesi'nin inanç açıklamasını bildirmiştir. Bir reformcu olarak, Papalığının başlangıcında, Türk fethinin Ermeni halkını soktuğu kar-

gaşa durumunda kendilerini toparlamaya davet etmek için toplumun bütün kesimlerine yönelik bir mektup kaleme aldı: bu halk tarafından tarihsel olarak işgal edilen toprakları dikkate almayı savsaklamadan, Diyaspora'nın kırsalına kadar iniyordu. Esinli dindar ozan Nerses Şınorhali, ayin düzenini sayısız *şaragan* ("ilahi") ile zenginleştirdi, *İncil*'i, kapsamlı şiiri *Jésus, Fils unique du Père*'de özetledi ve güzel bir dua olan *je confesse avec foi*'yı gerçekleştirdi. Onun ardından Nerses Lampronatsi, Hromgla Konsili'nde ifade ettiği *Discours synodal*'ın ortaya koyduğu gibi, Yunan Kilisesi'ne karşı büyük bir açılım sergiledi; Konstantinopolis'le müzakereler başarısız olduğundan yönünü Latinlere döndü; ancak amacı onları sınırlandırmak değil, o sırada gösterdikleri dini dinamizmden faydalanmaktı. Nerses Lampronatsi'nin *Exposé des institutions de l'Église* ve uzun *Lettre au roi Léwon*'u, Ermeni Kilisesi'nin en saf geleneği içine Tarsus Başpiskoposu'nun öncü olduğu reformları yerleştirmek ister ve büyük bir cesaretle ve dolayısıyla Nerses de Şınorhali'nin Ermeni-Yunan kiliseleri arasındaki ilişkiler karşısındaki tavrını da abartarak, bütün Hıristiyan mezheplerinin eşit olduğunu ilan eder. Lampronatsi, Kilise'nin büyük bayramları, *İncil*'in yorumları ve *şaragan* hakkında daha başka güzel konuşmalar da yazmıştır.

Nihayet, yurttaşlarına öteki ulusların manevi hazinelerine girme izni vermek istediğinden, Süryanice, Yunanca (*Commentaire sur l'Apocalypse*) ve bilhassa Latince (Papa Gregoire le Grand'dan *Dialogues*, Aziz Benoit'dan *Règle*) farklı eserler çevirtir. *Vies des Pères du désert* çevirisi orijinal Süryanice, Yunanca ya da Latince'den gerçekleştirilmiştir: XI. yüzyıl dönemecinda Katolikos Krikor Vıgayaser tarafından girişilen çeviri çalışması böylelikle sürdürüldü.

XIII. yüzyılda *şaragan* ve kutsal kitap temalı şiirlerin yazarı Hovhannes Bluz ve *Eski Ahit*'in (I. Hetum'un talebi üzerine yazılmış) dini öğüt ve yorumlarını borçlu olduğumuz Vartan Areveltsi, *Ménologe*'u (azizlerin listesi) ile Giragos Kantzagetsi ve teoloji konuşmalarıyla Vahram Raboun kendini gösterir.

XIV. yüzyılda dini edebiyat farklı biçimlerde Latin etkisiyle belirlenir. Birleştiriciler Tarikatı'nın Ermeni haleflerinden daha ölçülü olan İtalyan Dominiken Barthelemy de Bologne, Ermenice güzel vaazlar kaleme aldı. Kendisi ve öğrencileri XIII. yüzyılın büyük Latin teologları, Albertus Magnus ve Aquinolu Thomas'ı çevirdi; böylelikle muhakeme teknikleri ve Aristo'nun Hıristiyan bir yaklaşımına dayanan Batı skolastiğinin bazı fikirleri Ermenilerce tanındı. Fakat Ermeniler arasında gelenekçi ortam birleştiricilere sağlam yanıt verir: Philon

ve Aristo'nun yorumcusu Hovhannes Vorodnetsi'yle birlikte, oldukça klasik biçimde ve XIV. yüzyıl dönemecinde bu ikinci manastırın (Sünik'te kurulan) Başrahibi Krikor Datevatsi'yle birlikte özgün bir şekilde. "Mesih'i yayan kaynak" olan o, Ermeni Kilisesi'nin geleneklerini gerektiğinde skolastiğin silahlarıyla savundu. Heretik ve paganların günahları hakkında *Livre de questions et réponses* adlı bir kitap ve iki ciltlik *Sermons*'u bıraktı. Dini birlik ve ulusal bütünlük planı üzerinde yıkıcı olan Gelenekçiler ve Latinleştiriciler arasındaki çatışma, böylelikle zaman zaman belli bir entelektüel uyanışa da neden olabildi.

Nihayet XII.-XIV. yüzyıllarda, sunumu ve diliyle geniş bir kesime yönelik edebiyat genellikle dini yazılarda ortaya çıkar. Nerses Şınorhali çağdaşlarını, klasik yapıda ancak halk dilinde yazılmış dört mısralık bilmeceler, *Fables pour la réjouissance des hommes* ile eğlendirmekten çekinmez. Mıkhitar Koş yine halk diliyle fakat nesir şeklinde ezop tarzı masallar yazar; bu masalların şöhreti, XIII. yüzyılın ilk yarısında Vartan Aykegtsi tarafından yine nesir şeklinde ve halk diliyle yazılan masalların şöhretini yakalayamaz.

XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başı, gerçekten yaygın bir şiir yazımının ortaya çıkmasıyla bir dönemeci belirler zira hem ulusal olarak bakılan bir ölçüye göre oluşturulmuş halk dilinde yazılmış hem de dinle ilgisi olmayan konulara ayrılmıştır. Bu yeni şiirin öncüleri arasında kadın güzelliği de dahil bütün bir doğada Yaratıcı'nın aşkını gören bir keşiş, Constantin Erzıngatsi; manevi hayata davetlerinde mistik taraflar bulunan fakat aynı zamanda gerçek bir mümin olarak Tanrı'ya saldıran ve insanlar ile uluslar arasındaki açık eşitsizliğin hesabını soran bir laik, Frig; *İskendernâme*'yi kopyalayarak her bölümün sonuna onu özetleyen ya da yorumlayan bir şiir (Arapça bir kelimeyle *kafa*) yerleştiren Khaçadur Geçarvetsi bulunmaktadır.

Benzer bir herkese ulaşma kaygısı tuhaf bir biçimde bilimsel edebiyatta da ortaya çıkar. Mıkhitar Heratsi'nin *Consolation des fièvres* adlı çalışmasını Yunanca ve Arapça kitaplara bakarak derlemesi, tanınmamış birinin Arapça'dan *Les Géoponiques* (orijinali Yunanca) adlı bir tarım kitabını çevirmesi, Hovhannes Erzıngatsi'nin XIII. yüzyıl sonunda *Discours sur les mouvements célestes* adlı eserini kaleme alması hep halk diliyle gerçekleşir.

Entelektüel faaliyet Kilikya ve Kuzey-Doğu Ermenistan'da (belki de burası 1250'den itibaren önceliğe sahip olduğundan) özellikle parlaksa, kralların ya da prenslerin hamiliği sanatın çiçeklenmesini eşit oranda destekler.

XIII. VE XIV. YÜZYILLARIN SANATSAL ÇİÇEKLENİŞİ

Jeopolitik koşullar nedeniyle Büyük Ermenistan ile Kilikya'nın sanatsal üretimlerini ayrı ayrı tanımlamak yerinde olur. Ancak her iki durumda da Ermeni sanatının önemli bir dönemi söz konusudur.

Büyük Ermenistan ya da Kuzey Ermenistan

Türkler merkeziyetçi bir politik rejim yerleştirdi ve İran kültürünü kabul ettiler. Ermenilerin gündelik yaşamı değiştirildi, üst sınıflar Farsça biliyor, yaygın nesneler gibi, anıtların süsleme sanatı İran motiflerinden esinleniyordu: arabeskler, asimetrik hurma dalı süslemeleri, sarkıtlar, uzayıp giden yeşilliklerde oynayan hayvanlar. Aynı şekilde Selçuklular da *han* ve *türbe* tipolojisinde ve anıtların inşa biçimlerinde tanınabilir bazı mimari unsurların vektörü oldular.

Öte taraftan, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Gürcüler topraklarını önce Türk ardından Kuzey Ermenistan boyunduruğundan kurtardı. O zamanlar Gürcü kültürünün etkisi çok önemliydi. Mimaride kiliseler çok yükseklere erişti; yontu sanatında mimari dekoratif ve süsleme alanları genişletildi ve VII. yüzyıldan itibaren epey seyrek olan çizilerek anlatılan konular ikiye katlandı. Nihayet Khalkedonculukla birlikte Ermeniler, kendi kiliseleri için vaktiyle Yunanlıları o kadar eleştirdikleri dinsel resimleri benimsedi.

Bununla birlikte İran-Moğol sanatı Ermenistan'ı Orta Asya'ya açtığından, Moğol hâkimiyetinin (1235-1317) bu sanatsal gelişime yalnızca belli belirsiz bir etkisi oldu. Tarihçilerin yazdıklarından yola çıkabileceklerimizin aksine, Ermeni uygarlığının ilerlemesi, bu denli boyun eğdikleri zamanın Hıristiyanlarına göre daha uygun Moğol yönetimi tarafından engellenmedi.

Neredeyse XII. yüzyılın bütününe yayılan bir "anıtsal sessizlik" sonrasında, XIII. yüzyıl başından XIV. yüzyıl ortasına kadar gerçek bir sanatsal çiçeklenişe şahit olunur.

Mimari

Devasa kırlık alanlar o zamanlar manastırların ve onların sosyal yaşamdaki önemlerinin zenginliğinin kanıtıdır. Soyluların ve zengin tüccarların bağışları ve mirasları büyük kiliseler ve sayısız binanın kurulmasını mümkün kılar: *jamadun* (hâlâ *gavit*, yani "giriş sahını" denilen), kütüphaneler, hazineler, çan kuleleri, yemekhaneler, mutfaklar vs. Sonuç olarak, canlılığından faydalandıkları parlak Kilikya kültürünü de yayan il merkezleri, gerçek kültürel, teolojik ve sanatsal merkezler gibi işler.

XII. ve XIII. yüzyılın sınırları, neredeyse hepsi kubbeli salon planı üzerinde yükselen olağanüstü kilise binalarıyla belirlenir. Koş Manastırı (1191), Khoranaşad (1210), Ani'de Tigran Honents Kilisesi (1215), Astwatzenkal Katedrali (1244), Şehmurativank Kilisesi (1248), Hağardzin (1281), Zincirli (1301), Aşdarag Kilisesi (1338) gibilerinin batı kolu üzerine genişçe açılan batı köşebentleri vardır. Haricavank (1201), Makaravank (1205'ten önce) ve Değervank (1213) Kiliseleri, Dadivank Katedrali (1214), Saghmosavank Kilisesi (1215), Keğart Katedrali (1215), Norvaragavank (1230'a doğru) ve Tanativank kiliseleri gibilerinin ise bölümlenmiş köşebentlere sahiptir. Bütün bu anıtlar, hem sahın hem kubbe kasnağı hem de kubbe kapağı açısından yüksek gelişimleriyle karakterize edilir.

Bu kiliseler yanında daha değişik tipolojide fakat yapılışları ve ince uzun görüntüleriyle giderek sivrilen çok sayıda şapel inşa edilmiştir. Makaravank üç yapraklı yoncası (1198), Ani Bakireler Manastırı'nın altıgeni (XIII. yüzyıl başı) ve dua yeri üst katta yer aldığından zemindeki cenaze töreni şapellerinin özgün tipi not edilebilir. Ani krallarının panteonu olan Horomots'ta Ruzukan (1215) ve haklı şöhretiyle Noravank d'Amaghou (1339) Şapeli gibi, Yeğvart'ta Surp Maryam Asdvadsadsin (1321) şapelleri dikilmiştir.

Bu dönemin ek yapıları en güzel ortaçağ anıtlarının bir parçasını oluşturur. Geride bıraktıkları kilise mimarisinden kimi kez daha önemli olan sütunlu geniş salonlar, özellikle *jamadun* yüksek düzeyde bir dizi kaplama sunar: kubbeler, on iki taraflı piramitler, sarkıtlar, eğik tonozlar ya da köşeli tonoz grupları üzerinde orta çan kulecikleri. Serbest ya da bağlantılı sütunlara destek, kemer ya da tonoz kaburgaları aracılığıyla gerçekleşir. Meşhur Horomots Manastırı'nın (1038) arkasından üç Hağbad (1201'e doğru, 1253-1257 ve XIII. yüzyılın üçüncü çeyreği) *jamadun*'unu, Makaravank (1207), Keğart (1225), Haricavank (1225), Hağardzin ve Dadivank'ınkileri (1224), vs analım; sayıları ve çeşitleri çok sayıda çalışmayı haklı çıkarmıştır.

Dönem çan kulesinin ortaya çıkmasıyla karakterize edilir. Batı kökenli bu çan kuleleri Bizans ve Gürcistan yoluyla Ermenistan'a gelir. Bunlar, önce XIII. yüzyılda Daşir, ardından Sünik ve XIV. yüzyılda Artsakh'ta görülür ve Güney Ermenistan'a ancak XVII. yüzyılda ulaşır. Yeğişevank'ta olduğu gibi ya *jamadun*'un üzerinde yükselir ya da otonom fakat Hağbad'daki gibi (1245) bir alt kısım, bir ya da iki dua odası, Kobayr'daki gibi (1279) bir cenaze töreni şapeli ya da Koşavank'taki gibi (1291) bir şapel ve bir kütüphaneyi içine alan bir yapı şeklindedir.

Büyük sayılarda bize kadar ulaşan bu dini anıtlar yanında bazı saraylar da mevcuttur; bu saraylardan en iyi muhafaza edileni, ender çeşme, köprü ve kervansaraylarıyla Ani'ninkidir. Aynı şekilde çok sayıda kale de vardır; fakat XIII. yüzyıl yalnızca yapılışları ve yenilenmelerinin bir dönemi olduğundan farklı dönemlere aitlerdir; XIII. yüzyıl başlarına ait Ani'nin dış duvarları en iyi muhafaza edilen ve en iyi tarihlendirilen örnektir.

Yontu Sanatı

Alçak hatta düz kabartma şeklinde ve temelde dekoratif amaçlıdır. Mimari unsurlara bağlanır: pencere açıtlarının çerçevelenmesi, frizler, sütun başlıkları ve üstlükler. Doğu'ya özgü yüzeylerde kimi zaman "Gürcü tarzında" bir dekor göze çarpar: Anıtı hiç ara vermeden takip eden bir silme grubu orta pencereyi ve karşılıklı iki eşkenar dörtgen arasında, merkez hatta yere kadar inen alınlığa oyulan haçı çerçeveler; bu duvar kompozisyonu 1030'da Gürcistan'da Samtavisi'de zaten kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. XII. ve XIV. yüzyıllarda süsleme bilhassa boldur, arabesk ve kıvrımlı dal bezemeleri saraklar ve gerçek tarlalar oluşturur. Yapraklar, koşan fantastik yaratıklar gibi, sirenleri, kadın başlı aslanları, canavarları, akbabaları ve ejderhaları takip eden değişik kuşlar ya da hayvanlarla canlandırılmıştır. En güzel canlı dekor örnekleri Ani'deki (1215) Tigran Honents Kilisesi'nin duvarları, Makaravank (XIII. yüzyılın ilk on yılı) Kilisesi'nin *bem*'i ("sunak kürsüsü"), Amaghu'nun (1321 ve 1339) kapılarınınkidir. Bütün bu süsleme repertuarı, fildişi hazineler ve İran tarzı uygulamalarının Ermeniler tarafından benimsendiği seramik sanatında olduğu gibi, çağdaş Müslüman dünyasının oyma parçaları üzerinde bulunur. Nihayet, minyatür kitaplarında, kapak ve kenar süslemelerinde de bunlara rastlanır.

XIII. ve XIV. yüzyıllara ait anıtsal yontuculuk sanatı resimli kompozisyonların çoğalmasıyla da karakterize edilir. Dini sanat böylelikle, VI. ve VII. yüzyıllarda Ermenistan'da çiçek açan evrensel gelenekle yeniden ilişki kurar. Kapıların alınlık tablaları ve kirişleri kimi kez ya Peter ve Pavlus (Zincirli, 1301; Amaghu Kilisesi, 1339) arasında belirgin olan egemen Tanrı imgesine; ya da Meryem ve Çocuk'a (1321 ve 1339'da hâlâ Zincirli ve Amaghu'da; 1321'de Spitakavor'da; ve 1321'de Areni'de) atfedilir. En nadir görülenleri Adem'in Yaratılışı (Amaghu, 1321), Adem ile Havva'nın günahı (Kantzasar, 1230), bilge Bakireler ile Kıyamet imgesi (Hovhannavank, XIII. yüzyılın ikinci ya da üçüncü çeyreği) aptal Bakireler meseli ve Teslis (Saint-Barthelemy Kilisesi, XIV. yüzyıl?) temalarıdır. Tonozlar, apsisteki İsa ve Spitakavor'daki

(1321) kubbede misyonerler arasındaki Adem'i yaratan Papaz büstü gibi, zaman zaman oymalar taşır.

Bütün bunlara paralel olarak, bu dönemin *khaçkar*'ları süslemelerinin olağanüstü ustalığı ve resimli konularıyla kendini gösterir: Bizansvari Deisis'in çok bildik kompozisyonunda Meryem ile Jean-Baptiste arasına bütün görkemiyle kurulan ya da yerleşen İsa, bu son konu tipik bir şekilde Ermenilere ait olduğundan, ölüm (Hağbad, 1273; Djighin Göl, 1279; Dsegh, 1281) karşısında Zafer'in sembolü olarak temsil edilen İsa'nın çarmıhtan indirilmesi. İstisnai olarak Müjde ve Vaftiz'in bulunduğu 1213 yılının bir Keğart *khaçkar*'ını analım. Av sahneleri ve bağışçıların sayısız portresiyle resmedilen (Haricavank, 1200'e doğru; Dadivank, 1214; Kantzasar, 1230; Hağardzin, 1281; Noravank d'Amaghu, 1339; vs) dindışı yontma sanatı da temsil edilir.

Bu dönemde yontma sanatı, pek çok atölyenin ve hatta Gladzor ekolünün bir parçasını oluşturan *vartabed* Momik gibi bir sanatçının öne çıktığı önemli bir sanat haline gelir; ötekiler az ya da çok doğrulanarak kendisine atfedildiğinden, Momik'in iki önemli eseri, 1308 tarihli bir Amaghu *khatçkar*'ı ve 1321 yılına ait bir Ateni alınlık tablasıdır; 1339 tarihli mezar taşı yine Amaghu'da bulunur. Dekorasyonlar ve resimli konular o zamanlar Yeğvart (1321-1328) ya da Amaghu'daki (1321-1339) gibi hayranlık uyandıran yüzeyler üzerinde kurgulandığından, XIV. yüzyıl başları dekoratif oyma sanatının zirvesi anlamına gelir.

Resim

Bu dönemin duvar resimleri, kiliselerin Ermeni mimarisine uygun olarak dekore edildiği durumda bile öncelikli olarak Gürcistan'a hastır; Kobayr Katedrali'nin (1171) ya da Ani'deki Tigran Honents Kilisesi'nin (1215) durumunun bu olması gibi. Aslında geçmiş yüzyılların Khalkedonculuğu Ermeni atölyelerinin ortadan kalkmasına neden olmuştu ve bu yüzden yabancı sanatçılara çağrı yapmak gerekiyordu. Dolayısıyla çoğu zaman yazıtlar, resimlemeler ve stilistik repertuarlar Gürcistan'a hastır; yalnızca destekçiler Ermenilerdi. Bunlar bazı durumlarda ressamların programını etkiledi ve böylelikle Ani'de Aydınlatıcı Krikor'un bir yaşam öyküsünü ve oğulları Vrtanes ile Arisdages'in portrelerini istediler. Buna karşın, Ani Surp Prgiç Kilisesi'ni (1291) süsleyen Sarkis Parchik bir Ermeni ve XIII. yüzyılın belirsiz bir döneminde Geçaris alınlık tablaları üzerindeki meleklerle çevrili Deisis'i resmeden gerçekçi bir sanatçıdır. Hağbad Surp Nşan Kilisesi'ndeki resimler, bir Ermeni-Gürcistan atölyesine aittir ve Prens

Khoutloubougha'nın portresi bir Ermeni eseri gibi görünürken, absisinkiler ikidilli efsanelerle Gürcülerin elinden çıkmıştır.

Benzersiz olarak Dadivank Khalkedon Programını analım; onun sanatı Karabağ Ermenilerinin katıldığı İran-Moğol dünyasına ilişkindir.

Kitapların Sanatı

Ermeni geleneği çiçek açmaya devam ediyordu; sayısız elyazmasının tahrip edilmesine rağmen, bu gelenek büyük bir atölye ve sanatçı çeşitliliğiyle sürmekteydi. En meşhuru, bize ancak 1211'de kopya edilen 6288 numaralı Madenataran elyazması ile ulaşan Hağbad *scriptorium*'uydu; onu resmeden Kudüs'e Giriş, içlerinden biri manastır başrahibininki olan değişik portreleri gösteren sıra dışı minyatürler gibi, o zamanlarda yaşayan kasaba halkının gündelik yaşamını anlatır. Bu yeni gerçekçilik yanında, Doğu tarzı Hıristiyan ikonografisinin yenilenmesiyle karşılaşılır; metinler, Erzincan *İncil*'inin Hezekiel bakış açısının (1269) kanıtladığı gibi, alışılagelen Yunan resmetme sanatıyla ilgisiz, orijinal olarak görülmüştür. Öte taraftan, bazı atölyelerde resimlerin dekoratif anlamı, onların cüreti, bezemenin çeşitliliği, bazı teknik kusurların engel olamadığı göze çarpan eserlerin özünü oluşturur. Kitap sanatının başyapıtları arasında, parlak mavi fon üzerinde Hıristiyanlığı yaymaya yönelik sahnelerin naif ve bilgece tablolar oluşturduğu, 1232 yılına ait (2743 No'lu Madenataran) çevirmenlerin *İncil*'ini anmak gerekir.

Üretim, XIV. yüzyıl boyunca ve özellikle Orpelyanlar ve saygın (Zincirli, Spitakavor, Ateni, Amaghu) vakıflarıyla tanınan prensler olan Broşyanların topraklarında yoğunlaşır. Bu döneme ait bir dizi elyazması arasında Daronlu Toros'u resimleyen Gladzor ekolüne ilişkin olanlara dikkat çekilir. Cepheleri ya da sıra dışı süslemeleri gibi tam sayfa minyatürleri, büyük bir canlılığın, bir çeşitliliğin ve daha az bir ustalıkla olsa da Kilikya resimlerininkini hatırlatan bir bilimin eseridir. Yine Sünik'te, provensal bir biçim altında, eski Bizans çizimlerini devam ettiren Datev ekolü fark edilir.

Bu XIII.-XIV. yüzyıl yeni doğumunun çok az ortaya çıktığı –Barthelemy Manastırı daha çok ortaçağın sonunda yer almak zorunda olduğundan– Güney Ermenistan'da kitap sanatı ayakta kalmıştı. Vasburagan'ın karanlık manastırlarında, üretim XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yoğunlaştı; yüz kadar elyazması bize kadar ulaşmıştır, primitif Hıristiyan imgelerini devam ettiren bu arkaik çizimler, *Eski Ahit* ve *Yeni Ahit*'in değerli bir yaygın çizim repertuarını ortaya koyar. Bu üretim XVII. yüzyıla kadar devam edecektir.

Kilikya

Burada başka bir ortaçağ dünyası söz konusudur. Kudüs Latin Krallığı ve Fransa Krallığı'na olduğu kadar Germen İmparatorluğu'na da müttefik olan Frank prenslikleri ile doğrudan bağlantılı olarak Akdeniz'e açılan, 1198'den itibaren Ermenistan Krallığı payesi verilen ve Latin Batı'nın bazı yazarları tarafından yerinde olmayan bir şekilde "Küçük Ermenistan" adı verilen Kilikya'nın, dönemin devletleri arasında bir yeri vardır: Büyük Dikran'dan başlayarak pratik olarak ilk defa Ermenistan para basar; Batı uluslarına eşitçe muamele ederek, Moğollar, onların hükümdarları, krallar ve sık sık büyük hanın sarayına giden Ermeni prensleriyle mükemmel ilişkiler kurar. Ermeni Kilisesi buna paralel olarak yalnızca Süryani ya da Yunan din adamlarıyla değil, Latin Kilisesi'yle de ilişkilerini sürdürür. Batı din tarikatlarının Kilikya'da yerleştiği bilinir: Dominikenler I. Hetum tarafından davet edilmiş ve Fransiskenlerinki 1247'de başladığı ve ilk daimi misyonları 1266 tarihli olduğundan 1237'den hemen önce Kudüs'ten gönderilmişlerdi.

Böylelikle Kilikya gerçek bir uygarlıklar kavşağı haline geldi. Ticaretinin zenginliği ve seçkinlerinin kültür seviyesi, bu kozmopolit ve aristokratik toplumu, tam olarak Akdeniz havzası çevresinde XIII. yüzyıl ortaçağ uygarlığının ulaştığı yüksek seviye ve gelişmişliğin en güzel örneklerinden biri haline getirdi. Kilikya'ya ikonlar, fildişi süs eşyaları, değerli taşlar, Bizans kitapları ve Batı'dan, özellikle Fransa ve İtalya'dan gotik elyazmaları geliyordu. İtalya'dan ayrıca, öteki ipekli kumaşlar Orta Asya porselen ve bronzlarıyla birlikte Çin'den ithal edildiğinden, değerli kumaşlar geliyordu. Misal olarak, I. Hetum'un kardeşi, 1272'ye doğru Palermo ipeğinden yapılmış zambaklarla süslü bir papaz cübbesiyle ve 1287'de büyük bir ejderha işli bir Çin ipeklisi içinde temsil edilen Başpiskopos Hovhannes'in iki portresini zikredelim. Ermenistan Krallığı'nın kralları, prensleri ve başrahipleri hamiler gibi davranıyordu; Drazark, Skevra ve Hromgla Manastırlarındaki kuyumcu atölyeleri ve *scriptoria*'lar onlar adına başyapıtlar yaratıyordu ve bunların özgünlüğü kısmen de olsa Doğu ile Batı'nın sanatsal akımlarının olağanüstü bir sentezinden kaynaklanıyordu.

Mimari

Din adamları sınıfı Kilikya'da buldukları Bizans kiliselerini tekrar kullandıkları için dini mimari oldukça kötü temsil edilir. Büyük feodaller, Araplar ve Bizanslılar tarafından kurulmuş geniş kale ağından faydalandı fakat şatafatlı bir şekilde dayayıp döşedikleri yeni güçlü ka-

leler de inşa ettiler. Bunlar, Kutsal Topraklar'daki haçlılarınkine benzer; geniş alanlara prens meskenlerini, asker ve hizmetçi odalarını, şapel ya da kiliseleri dahil ediyordu. Anazarba, Lampron, Yılankale, Hromgla ve Korykos'taki iki kara ve deniz şatosu olmak üzere pek çokları muhafaza edilebilmişti.

Büyük Ermenistan'da bu denli yoğun olan manastır ağı, Hromgla gibi adı geçen bazı manastırlarca yeri alınan, piskoposların yaşamının prenslerinkine benzediği yerlerde daha gevşektir. Ermeni mirasının unsurlarının, resimli ya da resimsiz ayin kitaplarının, önemli kitaplarla zenginleştirilen kütüphanelerin ve değerli nesne hazinelerinin toplandığı yer işte orasıdır.

Dini yapılar olarak yalnızca Korykos deniz şatosunun şapeli ve bazı resim fragmanlarının hâlâ asılı durduğu küçük Anazarba Kilisesi muhafaza edilmiştir.

Kitapların Sanatı

Scriptoria'lar XII. yüzyıl başında kopya eserlerle yetiniyordu fakat sonradan giderek özgürleştiler. Göze çarpan ilk eserlerden biri, altın fon üzerine dört aziz portresi resmedilmiş bir küçük elyazması olan Krikor Naregatsi'ye ait 1173 tarihli (1568 No'lu Madenataran) bir övgüler kitabıdır; dört tam sayfa şeklindeki süslemeleri aristokratik Bizans sanatına daha yakındır. Kudüs Patrikliği'nin 1796 no'lu Dua Kitabı'nda Yunan kompozisyonları daha sert bir tarzda sürdürülür ve resmin din duygusu İsa'nın okura yöneltti̇ği sözlerde daha özgürce ifade edilir: "Git, sahip olduklarını sat, *İncil*'ini al, beni izle ve yaşa" (Matta, 19, 21). Minyatürcülerin repertuarı XIII. yüzyılın ikinci yarısında zirveye ulaşarak zenginleşti.

Burada Kilikya resimli elyazmalarının incelemesini geliştirmek mümkün değildir: okuru, Bizanslı muadilleri gibi onları hayranlık uyandıracak bir şekilde tanıyan Sirarpie Der Nersessian'ın çalışmaları ve makalelerine de yöneltiyoruz. Bazı özelliklerine işaret etmekle yetineceğiz.

Bugün özellikle Erivan, Kudüs ve Birleşik Devletler arasında dağılmış durumda olan değerli kitaplar varlıklı hamiler için gerçekleştirilen ve dönemin en iyi ikonografi ve süsleme repertuarı adına pek çok sanatçı tarafından resmedilen aristokrasiye ait eserlerdir. Böylelikle hüküm süren ailelerin farklı üyelerinin portreleriyle karşılaşırız: II. Levon ve Kraliçe Keran önce 1262'deki evlilikleri sırasında ve ardından 1272'de çocuklarıyla resmedilmiştir; I. Hetum'un kardeşi Piskopos Hovhannes'i 1263, 1266, 1272 (yaklaşık olarak) ve 1287 yıllarına

ait minyatürler aracılığıyla tanırız; öteki kardeş Sımpad iki kez temsil edilir; bir üçüncü kardeş Vasak'ın, her halükârda Fransisken geleneğinden Bağışlayıcı Bakire'nin koruması altında, oğullarıyla birlikte iki portresi vardır.

Kilikya resimleri dini sahneleri büyük bir ustalıkla ele alır; bu resimler, ikonografileri ne olursa olsun onlara yabancı gelmeyen Bizanslılar ve Gürcülerinkinden ayrılır fakat bilhassa İtalyan tarzı gotik resimden ödünç alırlar; sonuç olarak bilinen konuları tekrar eder ve yeniden oluştururlar. Geniş bir Kıyamet Günü (Toros Roslin, 1262) sayfasında Cennet'in kapalı kapısı önünde çizilen Deli Bakireleri ya da Çarmıha Germe, Cehenneme İniş, Havarilere Görünüş, vs sırasında farklı aktörlerin dramatik tutumlarını örnek verelim.

Nihayet, canlı renklere boyalı sayfaların dekoratif örgütlenişi değiştirilmiştir: figürler çerçeveden çıkar, sayfa kenarları gerçek ya da fantastik hayvanlarla şeneltilmiş sitilize ya da kiristolojik ya da sembolik konular, küçük sahnelere kapanmış süslemelerle kaplıdır.

Bu üretimde, Hromgla *scriptorium*'unun lideri olan Toros Roslin'in (Almanca Röslein'den gelen bir isim) eseri tanınır. 1256'dan 1268'e kadar ona ait yedi elyazması bilinir ve öteki üç tanesi de kendisine atfedilir; sayısız ikonografik yenilik, ayrıntı araştırması ve duygu ifadeleriyle belirlenmişler ancak tarzları oldukça klasik ve anıtsal sanata yakındır. Onun ardından, kraliyet elyazmaları, figürlerin ele alınması ve Barok üslupta süsleme ve teknik bakımından özentili bir sanatı takip eder. 1280 ve 1287 *İncil*'leri olarak (Madenataran No. 9422 ve 197) Kraliçe Keran'ın 1272 tarihli *İncil*'i (No. 2563 Kudüs) ve Prens Vasak'ınki (No. 2568 Kudüs) ustalığıyla göz kamaştırır; zarif ve canlı figürler, kabartılı altın fonlara göre kesilmiş fantastik yüce yapılarda kendini gösterir; ayin gömleği, bir Cebrail'in Meryem Ana'ya gebe kalacağını haber vermesi ya da Haç'ın yanı başında Meryem Ana'nın bayılması gibi gotik hatıraları bilge ve sofistike notlarına eklerler. Nihayet, 9422 No'lu Madenataran'ın ve 1286 tarihli (979 No'lu Madenataran) II. Hetum'un *Lectionnaire*'inin süslenmesi, yaratıcı buluşları ve repertuarının çeşitliliğiyle kendini gösterir. İlki için tuhaf eklemeler dikkat çeker: insan ya da hayvan başlı aslanlar ya da canavarlar, sarmaşık gibi kavisli ve dekoratif frizler ya da alanlar şeklinde tekrarlanan kuşlar, yaprakların gizlediği diğerleri, Roma ızgaralarının seçildiği binlerce süs oyunu, genelde gotik sanatın tekrar ettiği şu birbirine bağlı insan maskları ve özellikle, hiç kuşkusuz Moğollar tarafından aktarılan ve daha sonra İran-Arap minyatüründe çiçeklenecek olan İskit ve Sibirya geleneğine has topluca hayvan şekilleri, bozkırın hayvan yontu sanatı kompo-

zisyonları. II. Hetum'un elyazması için, değişik geleneklerden alınan, tüylü yapraklardan ayrılmış ya da değişikliğe uğramış daha uyumsuz bir grup söz konusudur. Gotik süsleme sanatının çok yüzlü başlarının yanında, uçan mavi köpekler, kalkık dudaklı ejderhalar, bükük kanatlı büyük su kuşları, yüzen bulutlar gibi Çin'den veya Orta Asya'dan gelen sayısız yaratık kaydedilir. Kilikya Ermenistan'ının Moğollarla anlaşmalar sayesinde Uzakdoğu'yla sürdürdüğü ilişkiler, burada başka yerlerdekinden çok daha fazla resmedilmiştir; Ayas, Batı'ya doğru giden ipek yollarının bir kapısıydı.

Kilikya elyazmaları, kaynaklandıkları kozmopolit ve son derece uygar toplumu çağrıştırmalarıyla olduğu kadar, güzellikleri ve ustalıklarıyla da okuru şaşkın bırakır. Onlar sayesinde ortaçağ sanatı tarihinin ayrıcalıklı bir anını yakalamış oluruz. Bu parlak üretim ancak bir yüz yıl sürmüş ve XIV. yüzyılın ilk yarısında, 1375'te Ermenistan Krallığı'na son veren Memluklular tarafından Sis'in ele geçirilmesi sırasında sona ermiştir.

KAYNAKÇA

Kaynaklar:

Değerlendirilen bölgelerin tümü için: Urfalı Matteos, Ermenice çeviri ve yorum (H. Bartikian, Erivan, 1975) ve İngilizce (A. *Dostourian, Armenia and the Crusades, 10th to 12th centuries, The Chronicle of Matthew of Edessa*, New York, 1984); Aknerli Krikor, R. P. Blake ve R. N. Frye (Cambridge, Mass. 1949) tarafından İngilizce'ye çevrilen ve yayımlanan.

Büyük Ermenistan hakkında: Vartan (Venedik, 1862), Çev. R. W. Thomson, "The Historical Compilation of Vardan Arewelci", *DOP*, No. 43, Washington DC, 1989; Giragos de Kantzagetsi (Melik-Ohandjanian, Erivan, 1961), Çev. Brosset (Saint-Petersbourg, 1870); Isdepanos Orpelyan (Chahnazarian, Paris, 1859), kendi çevirisi (Saint-Petersbourg, 1864-1866); birleştirici ve keşiş yazarlar, Papaz M. A. van den Oudenrijn, *Linguae haycanae Scriptores* [...], Bern, 1960.

Kilikya hakkında: E. Dulaurier tarafından *Documents arméniens* (B. G.) içinde yayımlanan ve yorumlanan en önemli kaynaklar (Matteos dahil); Nerses Şınorhali ve Krikor Dğa'nın M. Mekertchian (Erivan, 1973) ve A. Ch. Menatsakanian (1972) tarafından arka arkaya yayımlanması. Nerses Şınorhali'nin tarihsel eseri, Çev. I. Kechichian, s.j., *La Complainte d'Édesse*, Venedik, 1996; I. Augé, *Documents arméniens sur les relations des catholicos Pahlawouni (10065-1203) avec Byzance* ; M.

Vanerian, *Les lettres du catholicos de Nerses Chenorhali (1166-1173) à son Église.* Namı diğer "Sımpad"ın *Chronique*'i, yayım S. Akelian (Venedik, 1956), çeviri ve yorum G. Dédéyan (Geuthner, Paris, 1980); A. Matevosian tarafından yayımlanan (Ermenistan Bilimler Akademisi) *Colophons de manuscrits arméniens, Ve-XIIe siècle*, Erivan, 1988 ve *Colophons de manuscrits arméniens, XIIIe siècle*, Erivan, 1984; bkz. A. Bozoyan, *Documents sur les négociations interecclésiales arméno-byzantinesh (1165-11789)* (Ermenice), Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1995; nümizmatik ve mühürbilim verileri için, P. Z. Bedoukian, *Coinage of Cilician Armenia*, Danbury, 1979. D. Kouymjian ve I. T. Nercessian, *Commemorative Volume Fr. Clement Sibilian*, Los Angeles, 1980.

İncelemeler
Büyük Ermenistan:

Histoire du peuple arménien t. 3 (*yukarıda*, Bölüm VI) ve L. Balayan, *Histoire politique, sociale et économique de l'Arménie aux XIIIe – XIVe siècles* (Ermenice) içinde, Erivan, 1964. Müslüman bağlam için, J.-Cl. Garcian vd, *États, sociétés et culture du monde musulman médiéval, Xe –XVe siècle* içinde M. Balivet ve Th. Bianquis, Nouvelle Clio, PUF, t. 1, Paris, 1995. Selçuklu hâkimiyeti hakkında, Cl. Cahen, *Turquie pré-ottomane*, İstanbul-Paris, 1988; S. V. Bornazian, *L'Arménie et les Seldjoukides aux XIe– XIIe siècles* (Ermenice), Erivan, 1980; M. Balivet, "Bizans Romanyası ve Türk Rum ülkeleri", *Les Cahiers du Bosphore*, X, İstanbul, 1994; H. G. Margarian, *Quelques problèmes relatif à l'histoire de l'Arménie du Nord et de la Géorgie au XIIe siècle* (Ermenice), Erivan, 1980; Moğol dönemi için, B. Limper, *Die Mongolen und die christlichen Völker des Kaukaus (Inaugural Dissertation)*, Cologne, 1980; D. Aigle, *L'Iran face à la domination mongle*, Fransız İran Araştırmaları Enstitüsü, Peeters, Louvain, 1997. K. Hovsepian, *Les Khaghbakian et les Prôchian danas l'histoire de l'Arménie*, 2. Basım, Antélias, 1969. Kentler ve ticaret hakkında, B. Arakelian ve H. A. Manandian (yukarıda, VI. Bölüm). H. Oskian tarafından ele alınan entelektüel hayat, *Hovhannês Vanakan et son école* (Ermenice), Viyana, 1922; L. H. Babayan, *Esquisse d'une historiographie pour l'histoire d'Arménie* [...] (Ermenice), Erivan, 1981; L. Kh. Khatcherian, *L'Université de Gladzor* (Ermenice), Erivan, 1973; S. Arevchadian, *Autour de l'histoire des écoles philosophiques de l'Arménie médiévale (XIVe siècle)* (Rusça), Erivan, 1980. Güzel sanatlar hakkında, L. Dournovo ve S. Der Nersessian (B.G.) dışında, P. Cuneo *ve diğerleri*, *Architteture medievale armena*, Roma, 1968; *Do-*

cumenti dizisi (B.G.) No. 1 (1968), *Haghbat*, No. 3 (1970), *Sanahin* No. 6 (1973), *Géghard*; J.-M. Thierry, *Le Couvent arménien d'Horomos*, Louvain-Paris, 1980; N. ve M. Thierry, *L'Église Saint-Grégoire de Tigran Honenca Ani* (1215), Peeters, Louvain-Paris, 1993; S. Menatsakanian, *L'Architecture des gawit erméniens* (Rusça), Erivan, 1952; A. Lidov, *The mural painting of Akhtala*, Moskova, 1991 (N. Thierry'nin eleştirisi: "Axtala", *Revue des études géorgiennes*, No. 8-9, 1992-1993, s. 253-259).

Kilikya:

G. Mikayelian, *Histoire de l'État arménien de Cilicie* (Rusça), Erivan, 1952, tek akademik sentez; Cl. Mutafian, *Le Royaume arménien de Cilicie* (sergi kataloğu), CNRS, Paris, 1993, ayrıca *L'Arménie du Levant*. V. A. Ter Ghevondian, *L'Arménie cilicienne et les pays arabes du Proche-Orient dans les années 1145-1226*, Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1994. L. Alichan, *Sissouan ou l'Arméno-Cilicie*, Venedik, 1899; *Léon le Magnifique*, 1888; A. Bozoyan, *La Politique byzantine en Orient et en Cilicie arménienne dans les années 1130-1170*, (Ermenice), Ermenistan Bilimler Akademisi, Erivan, 1988; H. Kassouni, *La principauté arménienne de Cilicie dans les remous politiques du Proche-Orient (1080-1137)* (Ermenice), Beyrut, 1974; V. Stepanenko'nun *Vizantijskij Vremennik* (Moskova) dergisindeki makale dizisi; G. Dédéyan, *Les Arméniens entre Grecs, musulmans et croisés* (yukarıda, Bölüm VII); I. Augé, *Grecs, Arméniens et Latins d'Orient face au monde musulman au XIIe siècle* (yukarıda, Bölüm VII); L. Ter Pétrossian, *Les Croisés et les Arméniens* (Ermenice), t. 1, Erivan, 2005, t. 2, 2007; N. Coureas, "The Papacy's Relations with the Kings and the Nobility of Armenia in the Period 1300-1350", *Les Lusignans et l'outre-mer* kolokyum tutanakları, Poitiers, 1995; F. Luisetto, *Mongols et chrétens d'Orient sous l'ilkhanat de Ghâzân* (1295-1304), Geuthner, 2007.

Soya ait meseleler hakkında, W. H. Rüdt-Collenberg, *The Rupenides, Hetumides and Lusignans*, Gülbenkyan Vakfı, Paris, 1968; S.V. Bornozian, *Les Relations socio-économiques dans l'État arménien de Cilicie* (Ermenice), Erivan, 1973; C. Otten'in İtalya-Kilikya ekonomik ilişkilerine ilişkin sayısız katkısı.

Dini meseleler hakkında: P. Tekeyan, *Controverses christologiques en Arméno-Cilicie*, Roma, 1939; J. Richard, *La Papauté et les Missions d'Orient au Moyen Âge*, 2. Basım, 1988, temel; *Au-delà de la Perse et l'Arménie. L'Orient Latin à la découverte de l'Asie intérieure. Quelques textes inégalement connus au origine de l'alliance entre Francs et Mongols (1145-1262)*, Turnhout, 2005; P. Halfter, *Das Papsttum und*

die Armenier im frühen und hohen Mittelalter, Cologne-Weimar-Viyana, 1996. İlk defa *Pazmaveb*'in özel bir sayısında (Venedik, 1973) ve *Nersês Şınorhali* seçkisinde (Ermenice, Erivan, 1977) bahsedilen Nerses Şınorhali ve Nerses Lampronatsi'nin önemli şahsiyetleri; N. Akinian'ın monografileri aracılığıyla (Viyana, 1956) ikincil olarak ve G. Hakobian, Erivan, 1971. Kutsal Topraklar'ın rolü hakkında, K. Hintlian, *The Armenians in the Holy Land*, Kudüs Patrikliği (tarihsiz) ve M. Stone'un sayısız incelemesi. M.-A. Chevalier'nin dini-askeri tarikatlar hakkındaki diğer makaleleri yanında, "Kilikya'da Töton Şövalyeleri: Ermeni Krallığı'nın Makkabileri", *Bizantinistica*, 6, Spolète, 2004.

B.G. içinde zikredilen sanat hakkındaki eserler dışında, S. Der Nersessian, "Bizans ve Ermeni İncelemeleri" içindeki makale (*yukarıda*, Bölüm VII) ve (yardımcı yazar S. Agemian); *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, cilt I, Washington DC, 1993; A. Ballian, *Armenian Relics of Cilicia from the Museum to the Catholicosate in Antelias, Lebanon*, Atina, 2002; L. R. Azarian, *La miniature arménienne de Cilicie, XIIe-XIIIe siècles* (Ermenice), Erivan, 1964; R. W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia*, XXIII, Washington DC, 1987; M. Hovhannesian, *Châteaux et places fortes de la Cilicie arménienne* (Ermenice), Venedik, Saint-Lazare, 1989 ve J.-Cl. Voisin, *Les Citadelles du royaume arménienne de Cilicie, XIIe-XIVe siècle*, Terres du Liban, Beyrut, 2002.

F. Hild ve H. Hellenkemper tarafından incelenen tarihsel topografya meseleleri, *Kilikien und Isaurien*, TIB 5, Osterr. Akademie der Wissenschaften, 2 cilt, 1990.

IX
Türkmenlerin ve Osmanlı Türklerinin Boyunduruğu Altında (XV.-XVI. Yüzyıl)

XV. ve XVI. yüzyıllar klasik eserlerde neredeyse göz ardı edilmiş olma noktasında, haklı olarak "Ermeni tarihinin karanlık çağı" olarak adlandırılabilir: Türklerin alışılmadık boyunduruğu altında yalnızca Ermeniler bulunmuyordu fakat bu dönemin bıraktığı tanıklıklar oldukça enderdir.

Bu dönem daha çok "ilk Osmanlı dönemi" olarak tanımlanır. XIV. yüzyıl sonunda Sultan Bayezid Trakya Avrupa'sı gibi neredeyse bütün bir Küçük Asya'ya ve Balkanların –Sultan Mehmet'in Mayıs 1453'te aldığı ve yeni ve büyük imparatorluğun merkezi olan Konstantinopolis kale-kentine ters düşen tek direnç– büyük bir kısmına egemen olsa da, Sultan Selim'in ancak XVI. yüzyılın ikinci on yılında, 1514 ile 1517 arasında Büyük Ermenistan'ı fethettiği anımsanmalıdır. Selçukluların Ermenistan'daki (XI. yüzyıl) istilalarından itibaren, Ermenilerin tarihi dokuz yüz yıl boyunca ayrılmaz bir şekilde Türklerinkine karıştı: XV. ve XVI. yüzyıllar bu uzun deneyimin orta dönemini temsil eder.

"Ermenistan" teriminden yalnızca bir ulus ya da bir devleti değil, çağdaş Türklerin –özellikle de en milliyetçilerinin– kendi haritalarında yok saydıkları, fakat bu şekilde, en azından Batlamyus'tan itibaren, daha az tanınmış olmayan ve "Anadolu ya da Doğu Küçük Asya" olarak adlandırmanın nafile olduğu bir coğrafi bölgeyi kastettiğimizi belirtelim.

XV. YÜZYILDA POLİTİK VE ASKERİ EVRİM

Kilikya Ermenistan Krallığı'nın Düşmesinin Etkileri

Bunun yalnızca Kilikya'da olmamak kaydıyla bütün Ermeniler tarafından derin bir şekilde hissedildiğini bize gösteren, Ermenice elyazmaları kolofonlardır.

Bir elyazmasının sonuna ustalıkla yerleştirilmiş olan yazıcının kişisel notları, kolofon ya da anıların Ermeniler arasında Doğu'nun herhangi bir halkından daha çok gelişmiş olduğunu hatırlatalım. Genellikle kısa olmakla birlikte zaman zaman pek çok sayfa tutan bu notlar, çağdaş olaylar hakkında daha öznel değerlendirmeler yanında, başka bir kaynak olmadığında çok değerli gerçek bilgiler verir. Bu yüzden 1389 tarihli –Akhtamar'da kopya edilen bir elyazması– içlerinden biri, Timur'un fethi esnasında Ermeniler tarafından çekilen ve "günahlarımızın çokluğu yüzünden" Tanrı tarafından yollanan bir musibet olarak bakılan derin acıları altüst edici terimlerle bize anlatır. XIII. ve özellikle XIV. yüzyıllarda Kırım kadar uzak yerlere dayanan elyazmaları, Batı İran'ın İlhanlı toprakları, Büyük Ermenistan, vs bizim için çok kıymetli bir repertuar olan hüküm süren kralın ve katolikosun adlarını düzenli olarak zikreder.

Oysa Kilikya Devleti'nin düşmesinin hemen ardından (1375), kolofonlar Ermeni krallarının isimlerini anmayı bırakır. Yalnızca Sünik ya da Lori'de kaleme alınmış olanlar, yerel Ermeni prenslere veya onlara bağlı baronlara, Orpelyanların soyuna ve Gürcistan'da hüküm süren krala göndermede bulunur. Kilise bu nedenle ulusun bütününe yayılan tek daimi kurum haline geliyordu.

XIV. Yüzyıl Sonunda Ortadoğu'nun Politik Yapısı

O sırada geriye, kuzeydeki bir Hıristiyan krallık, coğrafi durumu ve Ortodoksluğu yüzünden kısmen korunan Gürcistan kalıyordu. Fakat bu devlet zayıftı, Kraliçe Tamara'nın (1184-1213) ihtişamlı günleri sona eriyordu. Moğollar ve İlhanlılar onu bir vasal devlet haline getirdi ve izleyen iki yüzyılın olayları değerini daha da düşürmüş olmalıydı.

İlhanlı Moğol gücü, iktidarının merkezi Pers'ten başlayarak XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Yakındoğu'ya egemen olmuştu. Çökmeye başladığı sırada yeri, eski generaller ya da bir başka Moğol kökenli birleşmiş Çobanoğulları ya da Celayirliler tarafından ele geçirildi. Ancak XIII. yüzyılın sonundan itibaren Doğu'da bir dizi küçük devlet yöneticilerinin taşıdığı unvana göre "emirlik" ya da *beylik* adı verilen (Batı'da prensliklerin eşdeğeri) ortaya çıkar ve bu sırada İlhanlı otoritesi Kapadokya'yı tehdit etmeye başlamıştır. Bu emirlikler, vaktiyle çoğunluk olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin hizmetinde olan Oğuz Türkleri tarafından kurulmuş ve gelişimleri *gazi* hareketinden yani, kabile birliklerinden çok Kâfirlerle çarpışarak alanlarını genişletmeye çalışan İslam inancı mücahitlerinden kaynaklanmıştı.

XIV. yüzyıl sonunda, Niğbolu'da (1396) en iyi Avrupa güçlerini imha ettikten ve öteki *gazi* emirliklerini (Osmanlıların hasmı Kara-

manlılar hariç) Anadolu'ya çektikten sonra, Sultan Bayezid, Osmanlı ve Müslüman olan yeni bir imparatorluğun gelecekteki başkenti Konstantinopolis'i kuşatıyordu. Batı yardımının reddedilmesiyle zayıflayan, toprağının büyük bir kısmından olan ve yıpranan kent Türklerin eline düşmeye hazırdı.

Ermenistan, Irak ve İran'da Türkmen liderlerin yerini yavaş yavaş Celayirliler ve Çobaniler alıyordu. En önemli hanedanlar, sancaklarının üzerindeki amblemlere göre, Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanları olmalıydı. Fakat tam bir merkezi iktidar yokluğundan faydalanan yerel liderler, her yerde egemen olmayı başardıkları toprakların halklarına zulmediyordu.

Timur'un İstilaları

On beş yıllık bir zaman dilimi her şeyi değiştirecekti. Timurlenk ("Timur" denilen Aksak Timur) 1387'den 1402'ye kadar arka arkaya üç seferle Orta Asya'dan Ege Denizi kıyılarına kadar korku ve dehşet saçtı. Kendisinden önceki daha başkaları gibi, onun yolu da Ermenistan'a düştü. "Dünyayı fethedenin" soyundan geldiğini iddia etse de, Cengiz Han gibi Moğol değil, Türk (Oğuz değil) ve Müslüman kökenliydi. Başkenti Semerkant'tan yola çıkıp Kilikya Krallığı'nın yıkılmasından hemen hemen bir on yıl sonra kalabalık Türk birliklerinin başında 1387'de Ermenistan'a geldi. Fırat, Tiflis ve Mezopotamya kaynaklı onlarca çağdaş kolofon gibi Tovma Medzopetsi'nin *Badmutyun Lang-Tamura yev Haçortats Ürots* [Timurlenk'in ve Haleflerinin Tarihi] adlı eseri de, hayra dalalet tek kelime etmeden (Hıristiyan yazarların alışkanlığının tersine) korkunç ve dehşetengiz bölümlerle dolu yıkıcı ilerleyişini anlatır.

1400 yıllarına doğru, üçüncü seferinin başında Bayezid Konstantinopolis'i kuşatıyordu. Timur'un Anadolu üzerine yürümesi, kuşatmayı kaldırması ve ordusunu doğuya yönlendirmesinde yeterince etkili oldu –bu da Bizans imparatorlarına yarım yüzyıllık bir soluklanma sağladı. Bu iki yenilmez savaşçı arasındaki karşılaşma 1402'de Angora (Ankara) yakınlarında gerçekleşti. Timur Osmanlı güçlerini bozguna uğrattı ve gerçek bir *gazi* olarak Hospitalier Şövalyeleri'ni (geleceğin Malta şövalyeleri) İzmir bölgesinden kovup, Osmanlı sultanları tarafından ele geçirilen devletleri *gazi* emirlerine iade ederek 1403 senesi boyunca gösteriş yaptığı Bayezid'i ele geçirdi. Çin'e karşı bir sefer hazırlığındayken 1405'te başkentinde öldü.

Dolayısıyla XV. yüzyıl başında Osmanlı Devleti Ortadoğu'dan neredeyse kaybolmuştu. Ancak Osmanlılar, Anadolu'nun yeniden fethi

için başlangıç üssü olabilecek Balkan mülklerini muhafaza ediyordu. Değişik emirlikler kurulmuştu. Mısır ve Suriye kalelerinde güvenlik içindeki Memluklular rahatlamıştı. Ermenistan, Irak ve İran'da Türkmen liderler eski konumlarına kavuşuyordu. Ermeniler rahat bir nefes aldı: birkaç yıl boyunca görece bir sükûnetten faydalandılar.

Karakoyunlu Hanedanı, Karakoyunlular (1410-1467)

Timur'un Karabağ'da son kışını (1403-1404) geçirmesinden iki yıl sonra, Karakoyunluların hüküm süren lideri Kara Yusuf, Mısır Memluklularının eşliğinde inzivasından çıktı. Bu Karakoyunlular, Timur tarafından kurulmuş hanedan Timurluların hasımları olarak kalmıştı ve Timur'un Çağatay Türk ordularının baskınları karşısında bölgelerinin ilk savunucuları, hükümdarlarıyla birlikte Celayirliler oldu. 1406'da Batı İran ve Azerbaycan'ın önemli kenti Tebriz'i aldı ve 1408'de Timur yanlısı valiye karşı koydular. Kara Yusuf o zamanlar neredeyse bütün Ermenistan ve Azerbaycan'a hükmediyordu. 1409'da Mardin'i aldı; 1410'da Muş Ovası'nda Türkmen hasımları Akkoyunlulara karşı savaş verdi ve liderleri Kara Yülük Osman'ı öldürdü. O andan itibaren otoritesi bütün Ermenistan'a yayıldı.

Giderek büyüyen iktidarı Hıristiyanlar açısından olumsuz sonuçlara neden oldu. 1407'de Gürcistan'a bir baskın gerçekleştirdi, kralını öldürdü ve içlerinde çok sayıda Ermeni'nin bulunduğu 15.000 tutsak aldı. Bununla birlikte Ermenilerin çoğunluğu o sırada birkaç yıllık nispi bir barış dönemi yaşadı. Tanıklıklar birbirine uyar: Tovma Medzopetsi yağmacıların çekip gittiğinin ve yüksek vergilere rağmen barışın hüküm sürdüğünün, binalar inşa edilebilmesinin de bunun kanıtı olduğunun altını çizer: 1412 yılına ait bir kolofon Kars kenti için de durumun aynı olduğunu bize bildirir.

Bununla birlikte Timurlular bölgedeki miras iddialarından vazgeçmemişti. Timur'un oğlu Şahruh on beş yıl içinde Karakoyunlulara karşı üç sefer düzenledi. Olayların çağdaşı olan Tovma Medzopetsi *Badmutyun Lang-Tamura yev Haçortats Ürots*'ta bu akınları ayrıntılı olarak tasvir eder. Bu çarpışmalardan ilkiyle karşı karşıya kalan Kara Yusuf ölmüş (1420) ve ülke yeniden liderden yoksun bir Türkmen ordusu tarafından yakıp yıkılmıştı. Şahruh fazla bir dirençle karşılaşmadan otoritesini yeniden ilan etti; Kara Yusuf'un oğlu İskender (1420-1437), Şahruh'un ayrılmasıyla geri dönmek üzere Mardin ve Musul'a doğru güneye çekildi. Kuzey ve bilhassa Şahruh tarafından ele geçirilen Ahlat bölgesini içine alan Güney'den kaynaklı kolofonlar, Timurluların dördüncü saldırısı sırasında Ermeniler tarafından yaşanan trajediyi

anlatır; İskender'in faaliyetleri hakkında bir yazıcı: "Ermenistan'ı çöle çevirdi" (1426); bir diğeri: "İskender durmaksızın yağmalıyor ve esirlerini Van ve Vosdan bölgesinden uzağa götürüyordu. Daha sonra Van Kalesi'ni ele geçirdi ve biz piskopos ve *vartabed*'ler, keşiş ve papazlar, *danuder* [aile lideri] ve kadınlar kaçmak zorunda kaldık; bilmediğimiz topraklarda gezindik ve yabancılar olduk" diye anlatır. Medzop Manastırı'nın bir keşişi, 1427'de bir ilahi ayin töreninin altı yıldır kutlanmadığından yakınır. Aynı on yıl esnasında İskender, Van Gölü yakınlarında ve Urmiye bölgesinde çok sayıda Kürt liderine de saldırdı. Magu bölgesinde 1426'da Apostolik Ermenilerin sevinçle karşılayacağı, Katolik Ermeni feodallerce idare edilen Ardaz yurtluğunu ortadan kaldırdı. Bir kolofona göre, bunlar Müslümanlardan, Katolikler tarafından girişi kendilerine yasaklanan Apostolik kiliselerini onlardan geri almalarını istedi.

İskender'in bozgunuyla sonuçlanan Şahruh'un ikinci istilası (1428) daha fazla yağma ve yıkıma neden oldu. Ermeniler dağlara, özellikle de Vasburagan bölgesine sığınıyordu zira tutsaklar köle olarak topluca Horasan'a sürgün edilmişti. Bunu şiddetli bir kıtlık takip etti: 1431'de kimileri insan etiyle beslenecekti. İskender'e gelince, otoritesini yenilemek ve yeni istilalara hazırlanmak için kendi seferlerini sürdürüyordu. Timurluların son saldırısı 1434'te gerçekleşti; tanıklıkar "talanlar"dan ve "sayısız göçmen"den bahseder. Türkmen İskender, Ermenileri, özellikle de feodaller ve din adamlarını idare etmiş görünür. "Ermenilerin kralı" *Şah-ı Armen* unvanını almış olması her halükârda bu anlamda bir adım olmuştur. Ayrıca, Sünik Ermeni prens ailesinin lideri Baron Bechken'in oğlu Ermeni Rüstem'i danışman olarak aldı: Rüstem'in 1425'ten 1430'a kadar merkez Erivan'la birlikte Ayrarad bölgesinin valisi olduğu kanıtlanabilir. Otoritesi, babasının "Prenslerin Prensi" unvanını hâlâ muhafaza ettiği Sünik kadar uzak bölgelerde geçerli olmuş gibidir.

Şahruh, Kafkasya'ya yaptığı üçüncü sefer sırasında İskender'in genç kardeşi, Azerbaycan ve Ermenistan valisi olarak atadığı Cihan Şah'ın biatını onayladı. Cihan Şah Sünik bölgesi halkına zulmetmeye başladı ve soyunun 6.000 üyesi gibi Bechken Orpelyan'ı, Bechken'in kız kardeşiyle evlenen Kral I. Aleksandr'ın o sırada egemen olduğu Lori bölgesine göç etmeye zorladı. Çağdaş kolofonlar bu bölgede meydana gelen yıkımlar ve Datev Manastırı'nın yağmalanması hakkında bilgi verir. Sanahin Manastırı, bundan böyle Gürcü egemenliğinin kulları olan Ermeni göçmenlerin ruhani merkezi olur. İskender'e gelince, düşmanları Akkoyunlu Türkmenlerine karşı bir baskın sırasında

Sebasteia, Kharpert ve Tokat'ta Ermenileri yakalamış ve onları Sünik ve Ayrarad bölgelerine yerleşmeye mecbur bırakmıştı. Ancak 1437 yılının sonuna doğru yenildi ve kardeşi Cihan Şah'a karşı sürdürülen bir saldırı sırasında öldürüldü. Ermeniler üzerindeki otoritesinden olan Rüstem, sürgünde babası Bechken'e katıldı. Tovma Medzopetsi Sünik'te barışın yeniden hüküm sürdüğünü kaydeder.

Bundan böyle Karakoyunluların başında bulunan ve farklı düşmanlarla karşı karşıya kalan Cihan Şah (1437-1467) Ermenilerin desteğini de istedi. Sünik, Vayots Tzor, Artsakh ve Kukark gibi pek çok bölgeye egemen olan ve yine "prens" (*İşkhan*) unvanını taşıyan pek çok feodale iktidar verdi. Topraklarından bazılarını manastırlara bıraktı. Aslına bakılırsa Türkmen liderinin tutumu çok değişkendi: saltanatı boyunca pek çok kez, Ermeni kiliselerinin onarıldığından, Katolikos Akhtamarlı Zakarya'nın ricası üzerine bazı vergilerde indirimlerden ve onu Eçmiyadzin'e (1441) yeniden yerleştiren zımni izinden bahsedilir. Buna karşın Gürcistan nüfusuna karşı sürekli saldırılar olmuştur: 1440'ta 8.000 insan öldürülmüş ve 9.000 kişi Tiflis'te köle edilmiştir; 1450 yıllarında Erzincan, Kemah, Bayburt kentlerine ve Dercan bölgesine saldırmıştır; ardından sıra Bitlis, Muş ve Ahlat'a gelmiş ve 1.500 Ermeni tutsak edilmiştir. Hırsla dolu Cihan Şah Mezopotamya ve İran'a gelir; diğerleri yanında Bağdat (1455) ve Timurluların başkenti (1458) Herat'ı alır. Ancak saltanatının son on yılı boyunca, Mezopotamya'nın kuzey bölgelerinden gelip Musul'a doğru yönelen Akkoyunlu Türkmenleriyle aralıksız çarpışmak zorunda kalır. Van Gölü kıyılarına yöneltilen saldırılar, 1467'de Taron ve Muş bölgesine gerçekleştirdiği ağır misillemelerle son bulur. Kısa bir süre sonra ölür; fakat izleyen on yıllar boyunca barış hâkim olmaktan uzaktır.

Ak Koyun Hanedanı Akkoyunlular (1468-1502)

Karakoyunlular gibi Selçuklu istilalarından itibaren Ortadoğu'ya gidebilen Oğuz Türkmenlerinin kabilesi Akkoyunlular başkent olarak Diyarbakır'ı seçmişti. Karakoyunluların tersine Timur'a katıldılar. Timurlu döneminin ardından hasımlarını yenmekte ve Osmanlı Devleti'nde hüküm süren kaostan faydalanmakta başarılı olamadılar. Evlilik bağları onları Trabzon Rum imparatorları, Komnenoslarla birleştiriyordu. Liderlerinin en tanınmışı Uzun Hasan (1453-1478), Osmanlıların 1461'de ele geçirdiği Trabzon için sultandan boşu boşuna yardım istemeye yeltendi. Bundan sonra kendisi ve Karamanoğulları, Osmanlılara karşı mücadele etmek için Venedik'le temas kurdu ancak yalnızca saldırıyı geciktirdi. Bununla birlikte, Cihan Şah'ın (1467)

ezici yenilgisi sayesinde ve kendisi ile Karakoyunluların son temsilcisi oğlu Ali'nin ölümünün ardından Akkoyunlular, Ermenistan, Kuzey Mezopotamya ve Azerbaycan'ın tartışmasız yöneticisi oldular.

Ermeni yazıcılar başlangıçta, çok ağır vergiler ödedikleri Karakoyunluların düşmesinde gerçek bir kurtuluş gördü. Ancak Uzun Hasan vergilerin tutarını ve kaldırılmaları için alınacak önlemleri belirten bir *Kanunname* ("yasa tüzüğü") ortaya atmış olsa da, Ermeniler önceki kadar haksızlığa uğradıklarının hemen farkına vardı. Dini faaliyetlerin Uzun Hasan döneminde hissedilir derecede azaltılmış olduğunu ve Hıristiyanların kendilerini ötekilerden ayıran mavi bir rozet taktıklarını bile biliyoruz.

Uzun Hasan kendi topraklarındaki her türlü özerklik izini silmek istiyordu; 1473'te Bitlis'e, Van Gölü bölgesini idare eden Kürt emirlerinin antik savunma kalelerine saldırdı. Ahlat gibi Bitlis'i ve güneye doğru, Cezire'de yer alan toprakları aldı. Ardından 1461'de Anadolu'daki son Rum ileri karakolunu ele geçiren ve 1471'de Karamanoğlu Devleti'ni –son Anadolu beyliği– ilhak eden eski düşmanları Osmanlılarla karşı karşıya geldi. 1472'de Daron'dan yola çıkarak Dercan, Erzincan ve Tokat'ta zaferler kazandı ve Karaman ülkesine yöneldi. Fakat Sultan II. Mehmet'in oğlu Mustafa, kanlı bir çarpışmada Uzun Hasan'ın başkomutanını ve oğullarından üçünü yitirdiği Kütahya'ya çekildi. Ağustos 1473'te, ölümden kıl payı kurtulduğu Dercan'da başka bir kesin yenilgi yaşadı: Yeniçerilerin iyi örgütlenmeleri, ağır silahların kullanılması –geleneksel kabile birliklerinin reddettiği– onun için karşı konulmazdı. Ancak öfkesini Kuzey komşusu IV. Pakrad'dan aldı ve çok sayıda Ermeni Tiflis'e karşı gerçekleştirilen (1476-1477) zalim bir saldırı sırasında öldü. Bütün bu savaşların kaynağı olan para Ermenilere dayatılan ağır vergilerden sağlanıyordu. Uzun Hasan, devletini genç oğullarının generallerine bırakarak 1478'de öldü.

Nihayetinde Akkoyunluların *padişah*'ı Yakup (1478-1490) oldu. Kısa bir süre sonra, Erdebil kentinden (İran'ın kuzeybatısında), farklı Türkmen kabilelerini kuvvetle etkilemeye başlayan Şii Müslümanlar olan Sofyan şeyhleriyle karşılaştı. 1488'de, gencecik çocukların Ermeni keşişlerle birlikte Akhtamar bölgesine sığındığı Erdebil saldırısında Şeyh Sofyan'ı [Şeyh Haydar] yakaladı ve öldürdü. Yakup'un saltanatı süresince Hıristiyanlar atlarını eyerleme hakkına sahip değildi, onları diğerlerinden ayıran beyaz bir kemer takmak zorunda kaldılar ve kiliselerinin çanlarını çalamadılar.

1499'da Akkoyunlu Devleti parçalandı: Elvend Ermenistan ve Azerbaycan'ı, kardeşi Muhammedi Kuzey Mezopotamya ve Irak'ı aldı.

Elvend'in saltanatı Van ve Kaçperuni bölgelerine yapılan şiddetli saldırılar ve haraçlarla belirlendi. Kolofonlar kişi başına 2.000 *tahegan* –akla hayale sığmayan bir rakam– vergi alınmasından kaynaklı sıkıntılardan dem vurur. Yoksul insanlar, vergi toplayıcıların isteklerini karşılayamadan, giysilerini ve hayvanlarını bile vermek zorundaydı: böylelikle ülke dışına atılmakla, dayakla hatta idamlarla yüz yüze geliyorlardı. Bütün bunlar zaten can çekişen bir ekonomiyi ve zulüm gören bir halkı yerle bir etti. Ermeni kaynakları son Akkoyunlular idaresindeki Ermeniler kadar yerleşik Kürt ve Türklerin de acı çektiğini kabul eder.

Akkoyunluların Sonu ve Safevilerin Yükselişi

XV. yüzyıl, Ermeni tarihçiler için yeni bir Müslüman gücün ortaya çıkmasıyla son bulur: onlar da Türkmen (tanınmış uzmanlar onlara bir Kürt soyu atfetseler de) kökenli olan Safeviler. Yakup tarafından öldürülen Şeyh Sofyan'ın oğlu, liderleri İsmail, Oğuzca şiirler kaleme alıyordu. Batı komşuları Osmanlı Türkleri gibi Ortodoks Sünni değil, Şiiydiler. Osmanlıların doğuya doğru büyümelerine denk düşen ortaya çıkışları, yeni bir politik yapının doğmasına neden oldu. Karakoyunlu ve Akkoyunlular Ermenistan ve Azerbaycan'a, zaman zamansa Irak'a egemen olarak ve batıda Osmanlılar, doğuda Timurlular, güneyde Memluklular arasında tampon bir bölge yaratarak kesin bir şekilde aracı bir güç olarak hareket etmişti. Osmanlılar ve Safeviler bundan böyle doğrudan Ermenistan'da karşı karşıya geldi: XV. yüzyıl Ermeni toplumu ve ekonomisi için ne kadar merhametli olduysa, XVI. yüzyıl o denli berbat oldu.

Ermeniler ve Osmanlılar

1453'te Konstantinopolis ve 1461'de Trabzon'un düşüşü, 1475'te Kırım'ın fethi, 1473 ile 1487 arasında Karamanoğlu Devleti'nin kesin teslim oluşu pek çok Ermeni'yi Osmanlılarla ilişkiye sevk etti. Ermeniler her zaman Konstantinopolis ve Bizans İmparatorluğu'nun öteki Batı illerinde yaşamıştı fakat Edirne, Bursa, Kütahya, Angora (Ankara) ve Karaman kentlerindeki sayıları ve faaliyetleri hakkında epey yanlış bilgilendirilmiş durumdayız: yalnızca, pek çok kentte olduğu gibi buralarda da ikamet ettiklerini ve piskoposların, varlıkları yüzünden bunlardan bazılarıyla övündüğünü biliyoruz.

Zaman zaman karmaşık ve çelişkili olsa da, Konstantinopolis'e ilişkin bilgilerimiz biraz daha sarihtir. Kentin Fatih II. Mehmet tarafından fethinden yirmi beş yıl sonra, XV. yüzyılın üçüncü çeyreği bo-

yunca İstanbul'da (kentin Türkçe adı) ve geleceğin İtalyan mahallesi Galata'da oturan Ermenilerin sayısı, 1478'de *kadı* ("belediye başkanı") ve *za'im* ("polis şefi") tarafından gerçekleştirilen bir mağaza sayımına göre, 1.000 evi ya da yaklaşık 5.000'le 6.000 kişiyi (hane başına beş ya da altı) aşmış görünmez. Kentin 100.000-120.000 civarındaki sakinine göre bu rakam yüksek değildir. Ermeniler, Müslümanlar (9.500 hane), Yunanlılar (3.750) ve Yahudilerden (1.650) çok sonra geliyordu.

Çağdaş kaynaklara dayanan modern çalışmalar, Ermenilerin Mehmet tarafından Konstantinopolis'e yerleştirilmesine ve bu kentin Ermeni patrikliğinin oluşturulmasına ilişkin "efsaneleri" çürüttü. Aslına bakılırsa, Ermenistan'ın pek çok klasik tarihsel kaydına göre, Mehmet Piskopos Gennadius'u Yunan Ortodoks Patriği olarak atamış ve imparatorluğundaki bütün Ortodoks vatandaşlarını yargılama yetkisini kendisine bırakmıştı. Ardından hahambaşını yerleştirecek ve nihayet 1461'de Bursa'dan Piskopos Hovagim'i getirtip topraklarında yaşayan bütün Ermenilerin ve Ortodoks olmayan bütün Hıristiyanların patriği olarak atayacaktı. Bu kaynaklar, Yunanlıların başkentteki varlıklarını dengelemek için yeni fethedilen bölgelerden çok sayıda Ermeni getirttiğini de bildirir.

Yukarıda bahsi geçen rakamların da yalancı çıkardığı bu vakıanın hiçbir kanıtı olmadığı ispatlanabildi. En küçük şey dahi Persler ile Osmanlılar arasındaki mücadelelerden ve *Celali* isyanlarından kaçan göçmenlerin başkente ulaştığı XVI. yüzyıl sonundan önce önemli bir Ermeni akınını ortaya koymaz. Yunan patrikliğine gelince, Mehmet tarafından kurulmamıştır: yüzyıllardır vardı, hâlâ vardır. Gennadius, "Kitap halklarına" (yani *İncil*'e) bağlı olan cemaatlerin otonomisini tanıyan *Şeriat*'a uygun bir politikaya göre, bu görevi basitçe sürdürmüştü. "Ermeni Patrikliği" problemine ilişkin olarak, Hovagim'in basitçe başkentin başrahibi olduğu ve imparatorluk Ermenileri üzerinde hiçbir yargılama yetkisi olmadığı ortaya konmuştur. 1480 tarihli Ermenice bir kolofon, bu görevi işgal etmeye davet edilen Ermeni din adamları sınıfından öteki iki üye hakkında patrik unvanını zikreder. Hovagim buna sahip değildi ve ancak 1540'a doğru Konstantinopolis Ermenilerinin başrahibi tarafından kullanılmış olabilirdi –XVI. yüzyıl kolofonlarının yayımının açıklama yapmaya izin verdiği tarih. Üstelik imparatorluktaki öteki başrahipler üzerinde yargılama yetkisi aşamalı olarak yalnızca XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gerçekleşti.

Her şeye rağmen, Konstantinopolis'te oturan Ermenilerin sayısı, orta sınıfa ait unsurların (İmparatorluğun büyük kent merkezlerine daha iyi yerleşmiş) ya da harap edilen bölgelerden kaçan zanaatkâr ve köylülerin akınlarıyla düzenli olarak artıyordu. Mehmet, işlerin de-

vam etmesine katkıda bulunacak "zengin tüccarlar, zanaatkârlar ve eğitimli kimseler" istiyordu. Çağdaş kolofonlar Ermenilerin, çekip gitmedikleri takdirde ölümle tehdit edildiklerini belirtir. Sınamalarının üstesinden gelen, boyun eğmiş gibi görünenler, Konstantinopolis'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününde ve komşu topraklarda ticaret ve finansta önemli mevkilere gelmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısı ve Hıristiyanlar

İran'dan Avusturya'ya ve Güney Rusya'dan Arabistan'a yayılan bu devasa imparatorluk, dört yüz yıl boyunca tarihçi ve seyyahları büyüledi. En önemli tasvirlerden biri, İstanbul İsveç Büyükelçiliği'nde Ermenice *drogman* ("resmi çevirmen") olan Mouradja d'Ohsson [Muradcan Tosunyan] tarafından onun *Tableau général de l'Empire ottoman* adlı eserinde kaleme alındı. Büyük yayılma döneminde –XV. yüzyılın sonundan XVII. yüzyıl başına kadar– gerçekleştirilen ve bilhassa mali gerekçeler yüzünden kullanılan imparatorluk halklarına ilişkin "resmi kayıtlar" olan *defter*'lerden yeni ipuçları toplamak da mümkündür.

Göçebeler olarak Türklerin sahip olduğu büyük toprakları ve farklı halkları örgütleme yeteneği dışında, idari, askeri ve mali aygıtlarının en büyük kısmının, fethedilen kentlerde gerçekleştirilen pratik uygulamaların eklendiği Bizans, Selçuklu ve Türkmen kurumlarından kaynaklandığı ortaya çıkar.

Bazı görevler ve hatta devlet hizmetlerinin bütün bölümleri, XVI. yüzyılın sonuna kadar Müslüman doğumlu vatandaşlara yasaklandı. Görünüşte etkili olan bu tuhaf sistem, XIV. yüzyılda yaratılan Yeniçeri birliklerinin Osmanlı ordusunun seçkin birimi haline geldiği ve bu birliğin, askeri personelinin ve sultanın hizmetkârlarının liderlerinin, henüz örgütlenen şatafatlı bir okulda yine sultanın oğullarıyla birlikte eğitildiği XV. yüzyılda gelişti. Savaş tutsakları arasından seçilen eski bir İslami askeri köle (Mısır Memlukluları gibi) geleneğine dayanıyordu; bu gelenek, XV. yüzyılın ilk yarısında *devşirme* yani sivil ve askeri hizmet için imparatorluğun zaten boyun eğmiş Hıristiyan halkının genç insanlarını zorla ve düzenli olarak "toplama" yoluyla güçlendirildi. İslam dinine döndürülen bu insanlar, üzerlerinde kuramsal hakka sahip olan fakat sultanın şahsi köleleri haline gelmişti. Müslüman halkın ve bizzat Yeniçerilerin sürekli protestolarının ardından, ancak XVI. yüzyılın sonunda Müslüman olarak doğan kimseler bu birliğe girebildi: önce Yeniçeri ardından tüccar çocukları.

Tanım gereği Hıristiyan olan Ermeniler tarafından bu sistemde oynanan rol ne oldu? Cevap basittir: küçük bir rol. Genellikle on ikiyle

yirmi yaşlarındaki gençlerin çoğunluğu, Anadolu'dan çok imparatorluğun Avrupa kısmından, sayısız Ortodoks, Yunan ya da Slav halk arasından seçilmişti. Ermenilerin, bazı bilginlerin inandıkları gibi, resmi olarak *devşirme*'nin dışında tutulmuş olmaları çok az olasıdır. Aslında 1582 tarihli, ünlü tarihçi Hammer'in şöyle açımladığı bir Maffei Venieri bildirisinde Ermeni muafiyetine ilişkin ilginç bir gönderme bulunur: "Ermeniler, Yeniçeri saflarına katılma amaçlı yıllık Hıristiyan çocuk alımından tek muaf tutulacak olanlardır; Yeniçeri olmaları ancak yirmi beş yıllık bir dönem sonunda söz konusudur." Öte taraftan Hammer, aynı dönemde Yeniçerilerin "yasaya [*kanun*] göre yalnızca Bosna, Yunanistan, Bulgaristan ve Ermenistan'da bulunan genç çocukların yıllık yükümlülüğü sayesinde toplandığını" da iddia eder. Ermeni kırsal nüfusunun en önemli kısmı böyle bir toplama için uygun değildi zira Ermenistan'ın en büyük kısmı ancak XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde fethedildi; üstelik Osmanlılar ancak XVI. yüzyılda, hatta önemli kent ve kalelere egemen oldukları XVII. yüzyıl başında Erzurum bölgesinde, Ayrarad ve Vasburagan'ın doğu kısmında güvenlikte oldu.

Bununla birlikte *devşirme* Ermenistan'da ortaya çıktı. Osmanlı yüksek sosyetesinin Ermeni kökenli olabilen önemli kişileri arasında Sultan Süleyman, II. Selim ve bir yıl için vezir olarak atanan (1616-1617) Halil'in mimarı Sinan sayılabilir. Ötekiler Osmanlı yönetici sınıfının alt sıralarında bulunabildi. Kolofonlar ve öteki kaynaklar genç Ermenilerin zorla toplanmasına (1464, 1480, 1519, 1531, 1617) referans yapar fakat bunlar az sayıdadır ve Osmanlılar tarafından kullanılıp kullanılmadıkları belli değildir. 1464'te Angora'da yakalananlara piskoposlarının eşlik ettiğini ve daha sonra yakınları aracılığıyla kavuşturulduklarını biliyoruz; bu da *devşirme*'nin normal bir şekilde toplanmasını yasaklıyordu. Ancak beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan ve aileleri dağıtan bu durumun basit tehlikesi, XV. ve XVI. yüzyıl sonunu Ermeni tarihinde bu denli korkunç bir dönem haline getiren sayısız psikolojik faktörden biri olmuştur.

XVI. YÜZYILDA POLİTİK VE ASKERİ EVRİM

Safevilere Karşı Osmanlılar

Bütün yüzyıl boyunca iç mücadeleler ve korkunç açlıkların çetrefilleştirdiği saldırılar ve karşı saldırılar, bu iki güç arasında devam etti. Bunun arkasından, XVI. yüzyıl sonunda ve XVII. yüzyılın ilk on yılında, Ermenilerin Kapadokya'nın batı kentlerine ve İstanbul'a doğru toplu halde göç etmesine yol açan yaygın bir kargaşa meydana geldi.

Sultan Selim'in hücumuna kadar, *Kızılbaş* ve Safevilerin düzenli ya da düzensiz birlikleri Ermenistan'ın büyük bir kısmını kasıp kavurdu ve Kafkasya'daki konumlarını sağlamlaştırdı. 1501 yılında Erzincan'da, 1504'te Muş'ta kaleme alınan kolofonlar bu yağmalardan ve bazı Ermenilerin Gürcistan'a kaçmasından bahseder. 1509'da Safevi ordusu, Dağıstan'da Şirvan ve Derbent gibi Gürcistan'ın pek çok bölgesini ele geçirdi. Safeviler o zamandan beri önceleri Akkoyunlulara boyun eğmiş bölgelerin çoğuna egemendi. Kızılbaşlar batıya doğru, Şii eğilimli Türkmenler bilhassa sufiler ve dervişler arasında yandaşlar edindi.

Şii tehdidini etkisizleştirmeye ve imparatorluk sınırlarını zorlamaya kararlı Sultan Selim (1512-1520), bilhassa Teke'de (1514) Şii eğilimli yaklaşık 40.000 sufi ve dervişi katletti; yöntemi ardılları tarafından devam ettirilecekti. Erzincan'ı, Kemah'ı ve Erzurum'u ele geçirdikten sonra Khoy'un yukarısında Aras boyunca ilerledi, üstün bir topçu birliği sayesinde Çaldıran Ovası'nda Şah İsmail'i hezimete uğrattı ve ardından Tebriz'e kadar ulaştı. Bu fetihler Orta ve Güney Ermenistan'ın bütün bölgelerini imparatorluğuna katmasını mümkün kıldı. Pek çok Ermeni Tebriz, Erzurum ve öteki bölgelerden İstanbul'a nakledildi.

Safevilerin karşı saldırısı gecikmedi. İsmail 1516'da Gürcistan'ı ve Şirvan'ın Hazar sahilini kuşattı. Safeviler Şah Tahmasp'ın saltanatında (1524-1576) pek çok defa Ermenistan'a geri döndü; 1533'te Kars, Erzurum ve Dercan'a baskınlar gerçekleştirdiler. Kanunî Süleyman'ın üç askeri seferinden ilki, Vezir İbrahim Paşa'nın Van Kalesi'ni almaya gönderildiği aynı yıl başladı. İzleyen birkaç yüzyılda, Van ve Erzurum en çok ele geçirilmeye çalışılan kentler olacaktı. 1534'te Süleyman ordusuna kavuştu ve pek çok Gürcü prensinki gibi, Bitlis'in (bu kent ve Van Gölü'nün güneyindeki kaleleri için) Kürt hanının bağlılığını elde etti. Ancak Kürtler yalnızca XVII. yüzyılda tam olarak boyun eğmiş olacaklardı ve Osmanlılar o sırada yalnızca Van Gölü bölgesini ele geçirdi.

İkinci sefer, Van kentinin alınması (1547-1548) ve davaya ihanet eden Şah Tahmasp'ın kendi kardeşi Elkas Mirza tarafından Şirvan'a karşı sürdürülen saldırılarla başladı. 1549 yılında Gürcistan ordusu ortadan kaldırıldı; Ermenistan gibi Batı Gürcistan'a da bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeleri olarak bakılıyordu. Ancak başkent Tebriz'le birlikte Azerbaycan bu durumdan kurtulmayı başarabilmişti. Şah Tahmasp 1549'dan 1552'ye kadar Basian, Yukarı Ermenistan, Vasburagan ve Duruperan'a korkunç karşı saldırılar başlattı. Van ve Diyarbakır bölgeleri sonunda Süleyman tarafından bölündü

ve imparatorluğu oluşturan yirmi bir bölgeye katıldı. Kaynaklar Ermeniler ile Gürcülerin, Persleri Osmanlılara yeğlediklerinde hemfikirdir. Osmanlılar konusunda, Avrupa'da sürdürdükleri mücadelelerin (ilk Viyana kuşatması 1526 yılındadır) daha çok önem arz ettiğini de unutmayalım. Yakıp yıkılan Ermenistan 1552-1553 yıllarında korkunç bir açlıkla karşı karşıya kaldı. Şah Tahmasp, Osmanlıları her türlü yerel kaynaktan yoksun bırakma amacıyla kasıtlı olarak yakılmış toprak politikası uyguluyordu.

Osmanlıların üçüncü seferi (1553-1555) en acımasızlarından biri oldu. Süleyman, 1554 yılında, çağdaş bir kaynağın nitelendirdiği gibi, "bütün Pers'in gurur kaynağı" Erivan'ı aldı ve yaktı. Ardından Nahçivan'ı ele geçirdi ve Tebriz ile Maraga arasında yer alan bütün bölgeler harap edildi. Karabağ da fethedildi. Çağdaş Osmanlı tarihçisi Peçevi, bu seferlerden geriye ayrıntılı bir hikâye bırakmıştır:

" [...] Ordu [...] Pers'in ruhu demek olan Erivan kentine geldi [...]. Her şey yandı [...]. Karabağ denen bir toprağa girdi [...]; yerel halk kaçmış ve iz bırakmadan ortadan kaybolmuştu [...]. Ancak ordu bütün büyük toprakları ele geçirdi [...]. Ganimete susamış bir halde, arkasında taş üstünde taş bırakmadan yeniden yağmaladı ve yakıp yıktı [...]. Bütün köyler ve yerleşimler, tarlalar ve yapılar o derece harap edilmişti ki, hiçbir hayat belirtisi kalmamıştı [...]. Başka hiçbir sefer orduya [Osmanlı] bu kadar zenginlik katmadı [...]. İçinde beş ya da onu aşkın [köle] barındıran çadırların sayısını hesaplamak olanaksızdı."

Osmanlılar ve Safeviler, Amasya'da, 29 Mayıs 1555'te bu saçma savaşa son veren ilk barış anlaşmasını imzaladı. Süleyman Musul, Maraş, Van, Eleşkirt, Bayezid ve Batı Gürcistan'ı ilhak ediyor, Şah ise Azerbaycan ve Şirvan'ı muhafaza ediyordu. Ermeniler kolofonların ve çağdaş kayıtların anlattığı acılara katlanmıştı; bazıları komşu ülkelerin topraklarına ulaşmayı başardı. Gürcüler de acı çekti fakat dağılmış da olsa hâlâ bir krallığa sahiplerdi; Osmanlılar ya da Perslilerle ittifaklar sayesinde olduğu gibi İslam'a gerçek ya da sahte dönüşler yoluyla da zaman zaman ayaklanmayı başarmışlardı. Sünni Müslüman, yarı göçebe savaşçı halk Kürtler Osmanlıları yüreklendiriyordu; bunlar ile Pers şahının Şii Türkmenleri arasında tampon görevi görüyorlardı. İçlerinden pek çoğu o sırada Artsakh, Sünik, Şirvan ve Ayrarad yaylasına yerleşmişti.

Düşmanlıkların yeniden başlamasından önce gelen yirmi üç sükûnet yılı boyunca Osmanlılar, Van ve Arceş'te (1566 tarihli bir kolofona göre) yer alan kaleleri inşa etmek ve yenilemek için Ermenileri ve Kürtleri kullandı. Süleyman'ın ve Şah Tahmasp'ın ölümünden çok

kısa bir süre sonra, Osmanlılar Van ile Khoy arasındaki bölgede taht için kanlı çarpışmalara giren Safevi hanedanının üyelerine karşı bir Kürt isyanı teşvik etti. Özellikle Doğu ticaretinde önemli bir rakibi zayıflatmak söz konusuydu; Süleyman Çin'den kaynaklı ipek ticaretini çoktan mahkûm etmişti; o sırada Ermeni tüccarlar bu ticareti ele geçirdi.

Sultan III. Murat'ın (1574-1595) sadrazamı Mustafa Paşa 1578 yılında yaklaşık 200.000 kişilik bir ordunun başında yüzyılın en uzun (1578-1590) ve son seferini gerçekleştirmek üzere –mücadele 1639 yılına kadar uzamıştır– Erzurum'dan yola çıktı. Kars kenti tahkim edilmişti ve Mustafa üstünlüğünü pekiştirmek için Ardahan ve Gürcistan'a gitti. Tiflis kenti ele geçirildi ve yıkıldı, Kantzag Kırım Tatarları tarafından yağmalandı, Şirvan ve Derbent enkaz haline getirildi. Çok az hezimete uğrayan Persliler, nafile barış talep etti. Düşmanlıklar yeni bir Osmanlı lideri tarafından tekrar başlatıldı: Karabağ, Keğarkunik ve Erivan kenti yeniden işgal edildi. Ancak sultan, sınır toprakları her türlü saldırıya karşı korunduktan sonra önemli bir atak başlatmamaya karar verdi. Bu nedenle 1582'de Erivan ve Kars kaleleri yenilendi. Osmanlılar 1584'te Kuzey Ermenistan, Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan'a egemen oluyordu. 1588-1589 yıllarında Kantzag, Karabağ ve Nahçivan'ı ele geçirdiler. Genç Şah Abbas (1588-1629) o sırada Pers tahtına çıkmıştı. 1590'da, her biri dış tehditlerle meşgul (Şah Abbas için Osmanlılar gibi onları destekleyen Sünni Türkler olan Özbekler ve Osmanlılar için Avrupa'daki savaş) iki hasım arasında bir anlaşma imzalandı: Persler Azerbaycan, Tebriz, Şirvan ve Gürcistan'ı terk etti; Osmanlılar Ermenistan ve Irak'ı muhafaza ediyorlardı. Barış her şeye rağmen ne yazık ki hüküm sürmekten uzaktı.

Celali Hareketi

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Avrupa yoluyla Amerika'dan gelen vasat değerde bir para akışının neden olduğu ağır bir parasal kriz yaşadı. Osmanlı parası değer kaybetti, fiyatlar yükseldi. *Sipahi*'lerin taşra süvari birliği, savaş zamanında toplanan, genelde toprağı olmayan genç köylülerden oluşan Anadolu'nun düzensiz askerleri, *sekban*'lara katıldı. 1590 barışına bağlı olan terhis, onları geçim kaynakları aramaya mecbur bıraktı. Kürt ve Türk göçebeler onlara katıldı; böylelikle oluşturulan çeteler *Celali* adını aldı: Ermenistan, Kapadokya ve Anadolu'nun kent ve köyleri, 1590 ile 1610 arasında sürekli olarak onlara bağlı kaldı. XVII. yüzyılın ilk beş yılına ait Ermeni kolofonlar onlarca kez, bu bağımsız liderlerin en tanınmışı

olan Kara Yazıcı ve onun 20.000'e yakın yandaşının taleplerinden bahseder. Osmanlı yönetiminin onları ortadan kaldırmakta güçsüz olduğu aşikârdı.

Şah Abbas'ın Saldırısı

Doğu'da Özbekleri hezimete uğrattıktan sonra, Şah Abbas bu kargaşadan faydalanmaya karar verdi. 1603 yılında Tebriz'i, sonra Erivan'ı ve en sonunda –bu arada Doğu Ermenistan'ı sistemli olarak yakıp yıkarak– 1605'te Bağdat'ı ele geçirdi. Ordusu, İngiliz maceracılar, Shirley kardeşler tarafından Avrupa yöntemlerine göre oluşturulmuştu ve Osmanlılar çok az bir başarı elde edebildi. Müslüman Gürcüler ve öteki Kafkasyalılar sayesinde *Kızılbaşları* etkisizleştirmesinin ardından, Abbas daha önce kaybettiği toprakların çoğunu yeniden fethetti. 1610'dan beri önerilen barış, Amasya Antlaşması esas alınarak, 1618'de imzalandı. Ancak mücadele 1620 yıllarında tekrar başladı ve Kasr-ı Şirin Antlaşması'na (1639) dek devam etti: Osmanlılar Irak, Bağdat, Musul, Van bölgesi ve Kars'a kadar Ermenistan'ı alıyor, Şah ise Erivan ve Azerbaycan'ı elde ediyordu. Ülke altüst olmuştu. Yabancı seyyahlar Ayrarad, Eleşkirt, Bayezid ve Nahçivan ovasının boşaltıldığını ifade eder. Kürt göçebeler ve Türkmenler terk edilmiş bölgelere yerleştiler. Zorunlu göçten kurtulan zanaatkâr ve tüccarlar İran'daki vatandaşlarına katıldı ya da daha uzak topraklara gittiler. Ekonomi harap durumdaydı.

EKONOMİ VE TOPLUM

Tarım ve Ticaret

Çok sayıda Ermeni kültürlerini koruyan bu cemaatlere doğru göç etmeyi seçti. Bazı özerk ya da yarı özerk *nakharar*'lar, bilhassa Sünik ve Karabağ'da tutunuyor fakat etraflarına yalnızca çok az sayıda Ermeni topluyorlardı. Bilhassa istilalar ve yağmalara rağmen, köleliğe rağmen, her zamankinden daha yüksek vergilere rağmen, açlık ve salgın hastalıklara rağmen, göçmen çekirge tahribatlarına rağmen, o zamanlar kaydedilmiş sayısız depreme rağmen Ermeniler Ermenistan'da kaldı.

Tarım ilk geçim kaynaklarıydı: bu dönem boyunca büyük ölçüde azaldı. Türk ve Kürt göçebeler terk edilmiş tarlaları sürüleri için otlaklar haline getirdi. Sekili alanların sıkça görüldüğü ve suyun bol olduğu Sünik ve Karabağ gibi dağlık bölgeler, sınırlı bir nüfusu besliyordu. Bu dönemin Osmanlı belgelerinde Ermenistan için dikkat çekilen az sayıda *tımar* (alacaklının ve belli sayıda askerin askerlik hizmeti kar-

şılığında Türk Devleti tarafından bağışlanan topraklar), ekili alanların genişliğinin XVI. yüzyılda azalmaya devam ettiğini gösterir. Ermeni kolofonları tarafından canlı bir şekilde tasvir edilen çeşitli felaketler, tarım üretiminin ve bilhassa tahıl yetiştiriciliğinin düşmesinin, düşman ordularının erzak temininin neden olduğu kaynak tüketimine, kasıtlı tahriplere, güvensizliğe ve göçe bağlı olduğunu gösterir.

Ermenistan'ın bulunduğu bu doğal büyük yollar kavşağında, ticaret önemli kaynaklar sağlamış olmalıydı. Fakat Kilikya Ermeni Krallığı ile Trabzon Rum İmparatorluğu'nun düşüşü bu yollardan ikisini etkisiz hale getirdi. Şirvan ve Derbent'ten Rusya'ya geçen yol, onların yerini aldı. O zamana dek nakli Persler, Türkler ve Ermeni tüccarlar tarafından ortaklaşa gerçekleştirilen İran ipeği, Şah Abbas'ın XVII. yüzyıl başında onlara yarı-tekel vermesinden epey önce, XVI. yüzyıl boyunca giderek Ermenilerin eline geçti. Kırım, Polonya ve İtalya Ermeni cemaatleriyle kurulan ilişkiler sayesinde, Bitlis (Pağeş) gibi Van Gölü'ne komşu kentlerde veya daha doğuda, Culfa ve Nahçivan'da olduğu gibi, Erzincan, Sebasteia ve Kaisareia başta olmak üzere Ermenistan'ın batısında yer alan kentlerde yaşayan sayısız Ermeni bu ticareti geliştirmek için barış dönemlerinden yararlandı. Kaynaklar, XV. yüzyılın ortalarında taşranın Ermeni *hoca*'larından bahseder; bunun sayesinde, kiliselere ve manastırlara gelir sağlamak için (kimi zaman çok mütevazı bir şekilde) oldukça zengin olmuşlardı. XVI. yüzyılda bu *hoca*'lar ve sıklıkla *çelebi* denilen büyük kentlerden kardeşleri, Hindistan'a, Halep'e, Rusya'ya, İstanbul'a, Balkanlara ve Baltık denizi kıyılarına yerleşecekti. Bu hareket *çelebi*'nin yerini, Batı ekonomisi ve sanayisinin büyük kodamanlarıyla karşılaştırılan Ermeni *amira*'larına bırakacağı XIX. yüzyıla kadar uzayacaktır.

Çok sayıda yazıcı, nakkaş, tezhip sanatçısı ve ciltçi gibi, bütün bir Ermenistan'da zanaatkâr ve işçiler de vardı. Kaynaklar tarafından en çok adı geçen meslekler sırayla ve tüccar ve esnaflardan sonra, kuyumculuk, dokumacılık, demircilik, boyacılık, bakırcılık, hekimlik, ayakkabıcılık, nalbantlık, değirmencilik ve terziliktir. Bundan başka yüzden fazla kişi *varbed* (genellikle bir el işi yapan usta) olarak adlandırılır. Bazıları XII. ve XIII. yüzyıla (yönetmeliği 1280'de Hovhannes Erzıngatsi ya da Yerzenka tarafından kaleme alınan Erzincan'ınki gibi) uzanan kardeşlik dernekleri bir araya geliyor ve gerektiğinde tüccar ve işçileri koruyorlardı. Dönemimiz boyunca benzer dernekler Kırım, Polonya, İstanbul, Van bölgesi ve Halep'te kurulmuştu. Hiç kuşkusuz Ermeni *esnaf*'lar ya da XIX. yüzyılda Konstantinopolis loncaları ve belki de İslami *ahi*'ler sınıfının atalarıydılar.

XV. ve XVI. Yüzyıllarda Kent Merkezleri, Göçler ve Nüfus

Bu dönemin kent merkezleri hakkında, katolikosun ikametgâhı olması sebebiyle Sis dışında çok az bilgiye sahibiz. Şirag'ın öteki kentleri yanında, 1350 yılına kadar hâlâ İlhanlı daha sonra Celali (1356-1357, 1375-1376 ve 1376-1377'de doğrulanan) parası basılan kuzeydeki Ani, o gün bu gündür geriledi; Hovhannes adlı bir piskopos buna rağmen 1426'da (iki kolofona göre) orada ikamet ediyordu; Kars, Osmanlıların kendi kalelerini inşa edecekleri 1584'e kadar pasif kaldı: o zaman önemli bir Ermeni merkezi haline geldi. Sünik ülkesi, Lori ili ve daha kuzeyde Tiflis'e kadar bütün bir bölge XV. yüzyılın başında aktiflerdi; Datev Manastırı hâlâ ilk manastır kurumuydu. Hağbad ve Sanahin merkezleri, Datev'in tersine, XVII. yüzyıl ve ötesine uzanan bir yaşamı da muhafaza ediyordu. Eçmiyadzin, 1441'de katolikosluğun kurulmasına kadar tekdüze kaldı; ancak XVI. yüzyılda ve XVII. yüzyıl başında seyyahların yazdıkları onu bize neredeyse terk edilmiş gibi tasvir eder. Vağarşabad rolünü oldukça iyi muhafaza etti ve yükselmeye başlayan Erivan, XVI. yüzyılda önemli bir kent haline geldi. Nahçivan ve Culfa XV. yüzyılda pek kendini gösteremedi; XVI. yüzyılın ikinci yarısında önem kazandılar ve İngiliz seyyah Cartwright, yüzyıl sonunda Culfa'da 2.000 taş ev ve 10.000 oturan kaydeder. Fakat onlar da sonunda Şah Abbas tarafından emredilen sınır dışı sırasında yerle bir edilmiştir: Tebrizli Arakel'e bakılırsa, 1604-1605 yıllarında 20.000 Culfa sakini İran'a sınır dışı edildi. Yalnızca beşte biri ayakta kalabildi ve Nor Culfa'ya [Yeni Culfa] yerleşti. Eski kent Culfa'dan geriye kalan, XXI. yüzyıl başlarında hâlâ olağanüstü fakat şimdilerde tamamen yıkılmış, dikine kurulmuş tek parça binlerce *khaçkar*'la birlikte ("haçlı taşlar") onun muhteşem mezarlığıydı: aslında 10-14 Aralık 2005 tarihleri arasında buldozerler ve kazıcılar kullanan bir Azerbaycan ordu birliği, parçalanan bütün taşları Aras nehrine boşaltarak alanı tamamen yerle bir etti ve üç ay sonra bir atış alanı yapmak için eski mezarlığı düzleştirdi. Bu olaylar nehrin İran kıyısından itibaren filme de alındı.

İran Azerbaycan'ında (Aterpatakan) Magu, Hoy, Maraga, Salmas ve özellikle Tebriz canlı Ermeni cemaatlerine sahipti. Karabağ, Artsakh, Ardaz, Keğarkunik illeri, Kantzasar manastır merkezi ve Şirvan'ın kentleri için de aynı şey söz konusuydu. Fakat XVI. yüzyılın karanlık yılları boyunca yalnızca dağlık Karabağ bölgesinde yerel bir Ermeni iktidarı ayakta kalmış görünür.

Van Gölü bölgesi XV. ve XVI. yüzyılda (XVI. yüzyıla ait kolofonlar yayımlanacağı zaman bunun kanıtına sahip olacağız) Ermenistan'ın en aktif yerleşimiydi. 1113 yılından itibaren Akhtamar'a yerleşmiş, XV.

yüzyılın ikinci yarısında Sis ve Eçmiyadzin'inkiler tarafından tanınan kendi katolikosu vardı. Kentleri canlandırılmıştı: XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Akhtamar'ı ziyaret eden tanınmamış bir Venedikli, Armenik adı verilen bir kenti oluşturan adada 600 hane olduğunu belirtir. XV. yüzyıl ve XVI. yüzyıl başında, öteki merkezler Türk-Pers savaşlarından farklı derecelerde etkilenmiş olduğundan, Khizan, Bitlis (Pağeş), Varak ve Van, Akhtamar'la birlikte en önemlileriydi. Bitlis ve öteki bazı kentler Ermenilerin hizmetlerini kiraladığı Kürtler tarafından korunmuştu aslında; fakat bu yaygın bir durum değildi.

İstanbul yavaş yavaş dünyanın (XVII. yüzyılda) en önemli Ermeni merkezi olmuştu. Ermeni nüfusu Ermenistan'ın büyük bölümünün Sultan Selim tarafından fethinin ardından arttı; orada pek çok sene ikamet eden Diyakos Polonyalı Simeon, 1604 yılında İstanbul'da 80 Ermeni hanesi yanında 40.000 Ermeni göçmen hanesinin bulunduğunu söyler: pek çok bilgin bu son rakamda tahmini bir birey sayısı (toplamda 200.000 sakin için) görür.

Bu dönem için edindiğimiz ender nüfus istatistikleri, bize yine Simeon tarafından sağlanmıştır: Kudüs'e gitmek için 1612-1613 yıllarında Anadolu'yu, 1615-1616'da Mısır'ı katetti ve hem söz konusu hem de *Celali* hareketinin neden olduğu yıkımdan önceki tarihlere ilişkin olarak en büyük kentlerin nüfus sayımlarını verdi: 1615 yılında 2.000'e karşılık 1612'de 600 Ermeni hanesine sahip Sebasteia, 1.000'e karşılık 500 Tokat, 800'e karşılık 30 Zeytun gibi.

XVI. yüzyıl için Osmanlı vergi kayıtları ve "yetişkin erkek" (*nefer*) ve "aile üyeleri"nin (*hane*) sayısını, oturanların isimlerini, medeni durumlarını, meslekleri ve malvarlıklarını bölgelere göre sınıflandıran *defter*'lere sahibiz. Daha yeni çalışmalara göre, Anadolu ve Kapadokya kentleri bu dönem boyunca yüzde yüz arttı –her kent ortalama olarak kendi büyüme oranına sahiptir. Böylelikle, 1523 yılından 1587'ye kadar Karaman nüfusu %195 arttı; 1587'de yalnızca %2'si Hıristiyan 2.048 yetişkin erkek vardı (bu durum kısmen de olsa XV. yüzyıl sonunda Ermenilerin ve Rumların İstanbul'a zorunlu olarak sınır dışı edilmeleriyle açıklanabilir). Uzun süre Türkler tarafından korunan Amasya nüfusu 1523'ten itibaren %69 arttı ve 1576 yılında 3.326 yetişkin erkek sayısına ulaştı; bunlardan %77'si Müslüman, ötekiler Yahudi, Rum ve Ermeni'ydi; sonraki karışıklıklar (*Celali* hareketine ya da ötekilere bağlı), XVII. yüzyıla ait (1642) ender *defter*'lerden birine göre, sayıyı 1.763 yetişkin erkeğe düşürdü. Genellikle nüfusun toplam sayısını elde etmek için yetişkin erkek sayısı beş hatta altıyla çarpılır. 1523 yılına ait bir *defter*'e göre, Trabzon'da sakinlerin %85'i Hıristiyan,

%15'i Ermeni'ydi (1.473 kişiden yaklaşık 197 yetişkin); 1583 yılında nüfus %44 artmıştı fakat Ermeniler, isteyerek ya da değil, İstanbul'a gidişler yüzünden yarı yarıya azalmıştı. Bu nüfusun daha ayrıntılı incelemesi, Müslüman tarafın %15 ile 54 artmış olduğunu gösterir; 1553'te 163 *veled-i Abdullah* ("İslam inancına dönmüş Hıristiyan") sayıldı. Nüfusun %54'ü Müslüman olsa da yalnızca %29,5 Türk kökenliydi.

Ne yazık ki öteki kentler için bu derece sarih analizlere sahip değiliz. 1523 sayımı, on iki "bölge" ya da *mahalle*'ye ayrılmış olsa da, Erzurum kentinin yıkılmış ve terk edilmiş olduğunu belirtir; 1540 yılının *defter*'i 21 mahalle ve çoğunlukla Osmanlı ordusuna ait, yalnızca yaklaşık 100 yetişkin erkeğin mevcut olduğunu ortaya koyar; zira kent, Safevilere karşı saldırıların üssüydü. 1591 yılına ait bir kayıt, 1590 antlaşmasının ardından 548 yetişkin erkek zikreder; bunların %60'ı Ermeni, geri kalanı Müslümandır; sırf Ermenilerin yer aldığı, ticarete ve el işçiliğine (tabaklama, boyama, tahıl depolama) ayrılan üç mahalle vardı; bu da Ermeni kaynaklarınca hızlı bir yükseliş olarak teyit edildi. Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi 1645'te, Ermeni kentinin yoğun faaliyetine dikkat çekti. Erzurum, İstanbul ve İzmir'in ardından çabucak imparatorluğun üçüncü ticaret merkezi haline geldi.

Kaisareia'ya (Kayseri, Gesarya) ilişkin verilerimiz en açıkları, dolayısıyla da en ilginçleridir. 1500 yılında %86'sı Müslüman, %12'si Ermeni (266 yetişkin ya da yaklaşık 1.300 sakin) ve %2'si Yunan 2.287 yetişkin erkek vardı. Türk-Pers sınırının uzağında yer alan kent, daha sonra büyümeyi bırakmadı: sakinlerin sayısı %400, Ermenilerin sayısı %506 arttı. 1523, 1550 ve 1583 yıllarına ait kayıtlar daha sarihtir: Ermeni halkını *Kayseriyan* (Kayseri'nin yerlileri), *Sisiyan* (Kilikya ya da Sis'in yerlileri), *Şarkiyan* (Doğu'nun yerlileri) olarak dağıtır. Üç kayıtta, *Sisiyan*'lar için arka arkaya 146, 149 ve 369 yetişkin erkek vardı. Bu da ilk grubun, yüzyıl ortası savaşlarının ardından göze çarpan bir büyümeyle, 1514-1517 yıllarında I. Selim'in fethinden sonra ortaya çıkmış mültecilerden oluştuğunu akla getirir. Yüzyılın ikinci yarısının yıkıcı savaşları sırasında en kalabalık göçmenlerin Ayrarat Vadisi'nden, Sünik'ten ve Vasburagan'ın kuzeyinden geldiğinin işareti olarak Doğulular sırasıyla 47, 245 ve 884 yetişkin erkek olarak hesap ediliyordu. *Sisiyan*'ların Kilikya ve *Şarkiyan*'ların Eçmiyadzin Katolikosluğuna bağlılıklarını sundukları ileri sürülebilmiştir. Bu büyük kültürel farklılıklarının da işaretidir.

Osmanlı vergi kayıtları yoluyla sağlanan bilgiler, Ermeni uzmanlar tarafından özenle yeniden incelenmelidir. Kaisareia *defter*'leri önemli

bir problem ortaya koyar: Ermeniler 1500 yılına doğru bütün bir nüfusun ancak %12'sini temsil ediyordu fakat surların içinde yer alan (daha önemli Müslüman mahallelerinin tersine) kentin en büyük mahallesine yerleşmişlerdi; tarihsel *Caesarea*'da nüfusun %24'ünü (ve tüm Hıristiyanların %30'u) teşkil ediyorlardı. Durumun 1583'te de aynı olduğu düşünülürse, o zaman Hıristiyanların tümü aynı kentteki (sadece Ermeniler için %47) nüfusun yarısından fazlasını temsil edecekti. Bu Ermenilerin ticarete egemen olduğunu bilerek, bu kaynağın verdiği yoruma göre, Ermeni nüfusunun Kaisareia'daki ve öteki kentlerdeki önemi hakkında tamamen farklı bir "izlenim"e ulaşabiliriz. Bizim Ermeni kaynaklarımızın bu önemin bu denli dikkat çeken bir artışını yansıtmadığını ekleyelim.

Özerklikten Kalanlar

Sünik ve Karabağ'ın daha önce göndermede bulunduğumuz yarı-özerk feodalleri, *melik* olacak ve XVII. ve XVIII. yüzyıllarda kurtuluş hareketlerinde önemli bir rol oynayacaklardır. XV. yüzyılın ortalarına doğru Orpelyanların soyu, Karakoyunlu Türkmenlerin desteğiyle sönük bir geleneği dönüştürmeye çalışıyordu; üstelik Bechken Orpelyan'ın oğlu Rüstem, XV. yüzyılda Ayrarad valisi olarak atandı. Bununla birlikte Ermeni soylular sınıfı Karabağ'dan çekilen bölge dışında yitip gidiyordu. XV. yüzyılda, Karadeniz ile Sper kenti arasında, Çoruh'un batısında yer alan Hemşin'de ve son Ermeni prensi Ardaz'ın, kalesi yıkılana kadar (1426) İskender'e (Karakoyunlular hanedanından) karşı koyduğu Magu'da hâlâ bazı özerk merkezler vardı. Katolikos III. Zakarya (1434-1464) Akhtamar'da Ardzıruni Krallığı'nı yenilemeye yeltendi: kralların soyundan geldiğini iddia ederek, yeğeni ve halefi IV. Isdepanos'la (1464-1489) sonuçlanan bir hareketin kaynağında yer aldı: Isdepanos 1465'te kardeşi Sımpad'ı "Ermenistan Kralı" ilan etti fakat bu nihai saltanat yerel bir değer olarak kaldı ve 1471 yılından itibaren sona erdi.

Bazı Batı kaynaklarına ve Don Juan de Perse'e (XVI. yüzyılın sonunda, o sırada Avrupa'dayken İslam dinini terk eden saray görevlisi) göre, Ermeni prensleri 1514'te Şah İsmail'e karşı savaşmaya giden Sultan Selim'e Toros'u geçmeyi yasaklayan Dulkadir Devleti emiri Adal ad-Davlat tarafından uyarıldı. Hiçbir kaynak bu olayı doğrulamaz ve Kilikya soylular sınıfına tarihle uyuşmaz bir gönderme söz konusu olduğu düşünülebilir; en azından, Toros'ta ona 10.000 yandaş atfeden Vincenzo d'Alessandri tarafından 1571 yılında zikredilen Lentoul Degh'e katılmadıkları sürece.

KİLİSE, EDEBİYAT VE SANAT

Din Adamları ve Ermeni Özerkliği

Ermeni Kilisesi XV. yüzyılın ortalarından itibaren doğal olarak ulusu, geleneklerini ve alınyazısını korumaya yöneldi.

Katolikos Salmaslı Isdepanos (1544-1566) din adamları ve laikler arasından özenle seçilmiş gizli bir meclisi Eçmiyadzin'e (o zamanlar Safevilerin egemenliği altında olan) çağırdı ve katolikosun görevli olarak Avrupa'ya gönderilmesine karar verildi. Isdepanos –kuşkusuz önemli bir Ermeni ticaret kolonisinden öneri aldığı Venedik'e uğradıktan sonra– Roma'da Papa II. Jules'le karşılaştı; 1550 yılında ve yirmi yedi piskoposun tavsiyesi üzerine, Papalığın Ermeniler lehine bir faaliyet üstlenmesi hukuki koşuluyla, kilisesinin Roma Kilisesi'yle birleşmesini kabul etti. Hemen ardından Viyana'da İmparator II. Charles'la ve Lvov'da Polonya kralı III. Sigismund'la buluştu. Bu görevden hiçbir sonuç çıkmadı.

İkinci bir gizli konsil, Katolikos Mikayel Sebastatsi [Sebasteialı-Sivaslı] (1566-1577) tarafından –1547'de piskopos yardımcısı olan– Osmanlı topraklarındaki Sebasteia'da 1562 yılında gerçekleştirildi. Esas olarak piskoposlardan oluşmasına rağmen bu meclis, ilk görev başarısız olsa da Papa'ya göndermeye karar verdiği bir laiği, Apkar Tokhatetsi'yi [Tokatlı] seçti. Oğlu Sultanşah ve bir papazın eşliğinde Venedik'e uğradı ve 1564'te Roma'da Papa IV. Pius'la buluştu. Papanın, Ermeni soylularından geldiğini söyleyen Apkar'ı "Ermenistan Kralı" olarak atamaya hazır olması dışında, bu yardım çağrısı bir kez daha hiçbir başarı sağlayamadı. Apkar Venedik'e döndü ve en önemlisi *Livre des psaumes* (1565) olan Ermenice kitaplar basmaya başladı. Bir süre sonra bu neşriyatlara son vermek zorunda kaldı ve bu önemli Ermeni cemaatinde, 1567'den 1569'a kadar altı kitap çıkaracağı Ortadoğu'nun (Türkler ancak 1717'de, dinini değiştiren İbrahim Müteferrika'nın yardımıyla yayıncılığa başlayacaktır) ilk matbaasını kurduğu İstanbul'a geldi. 1569 yılında Katolikos Mikayel'le bağlantı kurdu fakat görevi başarısız olmuştu; Ermeniler, Türk-Pers savaşlarının neden olduğu tahribatlardan fazlasıyla acı çekti.

Bu çabaların Eçmiyadzin katolikoslarının din adamları ve laiklerle işbirliğiyle ve Batı kadar (Türk) Doğu Ermenistan (İran) Ermenilerinin desteğiyle başarıldığını kaydetmek ilginçtir. Kilikya döneminin (XIV) Doğu Ermenistan piskoposlarının tersine, biraz yardım almak umuduyla Roma'yla birleşmeyi kabul ediyorlardı.

Bu girişimlerin son bölümü, Kilikya katolikosu Azarya Çuğayetsi [Culfalı] (1584-1601) ile Papa XIII. Gregorios arasında karşılıklı ya-

zışmalardır. İlki, Sis'teki merkezinde bir Papalık heyetinin ziyaretini kabul ettikten sonra kendisi ve piskoposlarının pek çoğunun birleşmeyi kabul etme arzusunu ifade ediyor fakat aynı zamanda Papanın, Ermeni "koyunları" yabancı "kurtlara" karşı korumasının peşine düşüyordu.

Akhtamar Katolikosluğu

Kilikya'daki düşüş dönemi boyunca, Ermeni nüfusuyla Sis katolikosundan daha çok temas halinde olmasını mümkün kılan konumundan istifade eden Akhtamar katolikosu –vaktiyle "bütün Ermenilerin Eçmiyadzin katolikosu"yla uzlaşmış olan– ülkenin kuzeyindeki yarı-özerk merkezleri korudu ve otoritesini Kilise ve Van bölgesi sınırı ötesindeki Ermeni ulusu üzerinde kullanmak için Kürt emirleri ve Karakoyunluların korumasından yararlandı. Aralıksız bir faaliyet sergileyen Katolikos Zakarya, 1420'den 1464'e kadar ulusal meselelerde önemli bir rol oynadı. 1441 yılında, Kuzey Katolikosluğu'nun yaratılmasındaki girişimi sonuç verdiğinden, Cihan Şah'ın yardımıyla sonradan tüm Ermenilerin katolikosu görevini üstlenecek duruma geldi ve halefi Der Isdepanos gibi geçici olarak Vağarşabad'da ikamet etti. Ancak Doğu Ermenistan din adamları sınıfı üyelerinin çoğunlukla karşı çıktığı bu durum, geçiciydi. Van bölgesi manastırlarının işlevi gibi Akhtamar otoritesi de XVI. yüzyılın sonundan itibaren çökmeye başladı; Akhtamar, katolikos unvanından faydalanan tamamen bölgesel bir patriklik oldu.

Vağarşabad-Eçmiyadzin Katolikosluğu

XII.-XIII. yüzyıllarda Ermeni Katolikosluğu güvenlik gerekçeleri yüzünden önce Hromgla, sonra Sis'e yerleşmişti. Fakat Büyük Ermenistan'da bir krallık bulunmasa bile, Ermeni nüfus yoğunluğu daha fazlaydı ve bazı *nakharar* aileleri her zaman mevcuttu. 1440 yıllarında Vağarşabad ve Eçmiyadzin banliyösü neredeyse Sis kadar güvenli yerler olarak görünüyordu zira Karakoyunlular idaresinde Vağarşabad'daki ve Mısır Memlukluları idaresinde Sis'teki koşullar benzerdi. Papazlar sınıfı ve Doğu Ermenistan manastırlarını yöneten piskoposlar, katolikosluğun Ayrarad ovasında yerini almasını arzu ediyordu.

Tovma Medzopetsi Manastırı ve Aziz Hermon'un *vank*'ının başrahibi Hovhannes Kolotik, Katolikos Akhtamarlı Zakaria ile uyum içinde Vağarşabad-Eçmiyadzin'e geri dönüşü yönetti. Prens Bechken Orpelyan'ın –Tovma Medzopetsi'nin yakın dostları olan Sünik'in mi-

rasçı efendileri Bertlian Orpelyanlarının soyundan– oğlu Rüstem'in, 1431 yılında yedi köyü olası bir patriğin ihtiyaçlarını karşılamak için Eçmiyadzin'e verdiğini biliyoruz. Doğu Ermenistan din adamları sınıfı, katolikosluğun transferinin onu Roma etkisinden uzaklaştıracağını düşünüyordu; özellikle Katolikliğe dönen Ardaz Ermeni efendilerinin İskender tarafından 1426'da Magu'da öldürülmelerinin ardından. Öyle görünüyor ki bu istek, Hıristiyan ve Müslüman din adamları sınıfını eğitmek isteyen Cihan Şah'ın zımni politikasına karşılık gelmişti; aslında Karakoyunlular zaman zaman ülkeyi sömüren ve yağmalayan Ermeni feodalleri ve Kilise yöneticileriyle işbirliği yapmanın gerekliliğinin farkındaydı. Ne olursa olsun, Cihan Şah ulusal bir meclis toplamaya karar verdiğinde buna razı olmuş görünür ve Erivan emiri Yakup, katılanların onuruna Tovma Medzopetsi'nin ayrıntılı bir betimlemesini yaptığı bir şölen vermiştir.

Aziz Aydınlatıcı Krikor'un yerini almak amacıyla ilk adımları atan Tovma'dır. 1441 meclisinden öğrendiklerimiz, Tovma'nın *Badmutyun*'una ekli kolofonun genelde esrarengiz uyarılarından kaynaklanır: Ermenistan'ın farklı kesimlerinden 300 (başka bir kolofon tarafından ortaya atılan 700 rakamından daha olası bir rakam) piskopos, din adamı ve ileri gelenin Vağarşabad'a geldiğini bildirir. Sis katolikosu IX. Krikor Musabekiants bu meclise katılmamıştır ve rolü belirsiz kalır. Bir çıkmazla sonuçlanma tehdidi içeren mücadelelerin ardından bir uzlaşmaya varılır ve pek idari deneyimi olmayan münzevi bir *vartabed*, Giragos Virap ("mağaradan" ya da "oyuktan" anlamında, zira sık sık Ararat Dağı'nın en ıssız mağaralarına çekiliyordu) seçilir. İki yılın bitiminde tiksintiyle istifa edecek ya da daha etkili kişilerce yerinden edilecekti; ancak kolofonlar 1447 yılına kadar kendisini katolikos olarak zikreder.

X. Krikor Calalyants (Broşyanların soyundan) 1443 yılında katolikos seçildi. Akhtamarlı Zakarya ona karşı olduğunu ilan etti ve bağımsız bir katolikosluğu korudu. Cihan Şah'ın yardımıyla Eçmiyadzin'de kendini Vağarşabad katolikosu ilan etmeyi başardı ve 1461'de bir süre bu kentte kaldı. Bu döneme ait kaynaklar (bilhassa kolofonlar) bu katolikosun konumuna ilişkin oldukça belirsiz bir imaj ortaya koyar. Eçmiyadzin, hacıların ve seyyahların zaman zaman ziyaret ettikleri bir çeşit müzeye dönüşmüştü. Ne düzenli hizmet ne de büyük bir manastır kompleksi vardı. Kilisenin kapıları genellikle kapalıydı, anahtarları laik gardiyanlar hatta kimi zaman İranlılarda bulunurdu. Ancak kolofonlar, Ermenilerin çoğunun ve en azından Doğu Ermenistan Ermenilerinin, katolikosluğun, 1441 meclisi sayesinde, vaktiyle çiçek açtığı

Ayrarad vadisinde yenilendiğini düşündüklerini açıkça gösterir. Fiili gelişimi XVIII. yüzyılda vuku bulacaktır.

Bununla birlikte kaynaklar, Sis Katolikosluğu'nun "naklinden" hiçbir şekilde söz etmez. Giragos Virap, tepkisini pek belli etmeyen Kilikya katolikosu ihtiyar IX. Krikor'a saygılarını sunmuştur. 1444 ve 1445 yıllarına ait iki kolofon, yine de onu özellikle katolikos olarak zikreder. Kilikya Katolikosluğu günümüze kadar ayakta kalmıştır: 1441 yılında gerçek bir naklin olmadığına dikkat çekerek, zaman zaman Ermeni Kilisesi katolikosunun yasal ardılının kendisi olduğunu iddia eder. Eçmiyadzin katolikoslarına gelince, 1441 seçimine piskoposların çoğu ve halk tarafından katolikosluğun kutsal Eçmiyadzin'e mevcut bir geri dönüşü olarak bakıldığını iddia eder. Meşruiyetçi yorumları ne olursa olsun, iki katolikosluk arasında *de facto* ilişki izleyen yüzyıllar boyunca açıkça ortaya çıkmıştır: uzlaşacak (Akhtamar katolikosu da aynısını yapacaktır) ve yalnızca iki önemli tarihsel anda, XVII. yüzyılın ortasında ve XIX. yüzyılın sonunda aralarında şiddetli tartışmalar patlak verdiğinde kopacaklardır. Şimdilerde ve I. Zaven'in Şubat 1956'da Antilyas'ta Kilikya katolikosu olarak seçilmesinden itibaren, anlaşmazlık doktrine değil daha çok piskoposlukların yasal yetkisine yoğunlaşır. Eçmiyadzin Katolikosluğu'nun, Kilikya katolikosu dahil herkes tarafından "ana merkez" olarak tanındığı açıkça ortaya çıkar. Ancak Osmanlıların iktidarı büyüdüğü, İstanbul Ermeni başrahibi giderek imparatorluk Ermenilerinin patriğine dönüştüğü, Kilikya Mısır'ı fethi (1517 yılına doğru) sırasında Sultan Selim tarafından ilhak edildiği ve ardından Erivan ve Vağarşabad Osmanlıların yetkisi altına girdiği zaman, yasal yetki problemleri de hararetli bir hal aldı. Sis katolikosu, XVI. yüzyılın büyük bölümünde patriklerin verasetini az ya da çok üstlendi ve İstanbul'daki dini işleri yönetti. Daha sonra, bilhassa Eçmiyadzin yargı yetkisindeki bölgelerden gelen göçmenler bu kente akın ettiklerinde, denge değişti. Ancak İstanbul patriği baskın bir konum işgal etmek için XVIII. ve XIX. yüzyılları beklemek zorunda kaldı.

Sanat ve Kültür

Sonu gelmez savaşlar, her türlü kraliyet himayesinin ortadan kalkması her türden entelektüel ve sanatsal faaliyet konusunda öngörülebilecek olumsuz bir etki yarattı. XVI. yüzyıl (bilhassa ilk üç çeyreği) XV. yüzyıldan daha kötü oldu. Sadece din adamları, bilhassa da keşişler çalışıyordu; ayakta kalan ya da kurulan ve gelişen manastır sayısını belirlemek de güçtü: belki 1.500. Bununla beraber bu alanda Kilisenin oynadığı rol abartılmamalıdır.

En geniş anlamıyla edebiyatta, hiç kuşkusuz din dışı eserler özellikle takdir edilmişti: şiirler ve baladlar, öyküler, bilim ve tıp kitapçıkları, bazı felsefi eserler gibi. Fakat resim, *İskender'in Romansı*, Akatankeğos'un *Badmutyun*'u ya da Vardananık'ların macerası (dini yapısı yine de kesin) gibi bazı tarihsel eserler dışında, neredeyse her zaman Hıristiyan ikonografisine göndermede bulunuyordu.

Bazı kaleler bir yana, bina anlamında yalnızca kiliseler inşa edildi. Sünik, Karabağ, Ayrarad kiliseleri savaşlara bağlı yıkımlardan büyük bir özenle korundu. Doğu Ermenistan'da sadece üç ya da dört kilise dikildi: bunlar XV. yüzyılın ilk yarısının en elverişli yılları boyunca, özellikle Sünik'te kurulan küçük yapılardı. Bölgenin farklı manastırları, Datev, Hağbad, Sanahin'in yazıtlarının derinlemesine bir incelemesi, inşaların ya da yeniden inşaların söz konusu olup olmadığı hakkında bize hiç yardımcı olmaz. Durum o denli kötüydü ki, XV. yüzyılda Medzop Manastırı için yeni bir kilise kurulduğu zaman Rum bir mimara başvurmak gerekti. Van Gölü ve Amid (Diyarbakır) çevresindeki merkezi bölgelerde, Rışdunik ilinden Isdepanos adlı bir *vartabed*'in çabalarıyla durum düzeltildi; Isdepanos Rışdunik'te "kubbeli ve beyaz badanalı ondan fazla kilise" yapmış ve 1445 olaylarını anlatan bir Akhtamar kolofonunun işaret ettiği gibi, daha pek çoklarını yenilemişti. XV. yüzyılın başı ve ortasında Mimar Nekamat da çok aktif oldu: Amid'de kubbeli muhteşem Saint-Theodore Kilisesi'ni inşa etti. XVI. yüzyıl özellikle içi boş bir dönem oldu: 1555'te Muş'ta Surp Garabed *vank*'ında yalnızca kubbeli bir şapel dikildi. Bununla birlikte Ermeni mimarları Diyaspora cemaatlerinde, İstanbul'da, Polonya'da (Lvov), Kırım'da, Moldovya ve Rusya'da oldukça faaldi.

Manastırlar ve Okulları

Sanat ve kültür kurtarıcıları, bilhassa Sünik'te ve Kuzey-Doğu bölgelerinde, feodallerden sayısız bağış kabul eden büyük manastır kompleksleri yaptı; feodaller, Müslüman otoritelerin eline geçmesindense bu manastırları onlara bırakmaktan yanaydı. Vorodınlı Hovhannes, Datevli Krikor, vs adına ayrılan XIV. yüzyıl sonunun ünlü manastır okul ya da üniversiteleri, XV. yüzyılın ilk on yılı boyunca istikrarsız bir varlık sürdürmeye devam etti ve aynı yüzyılın sonundan itibaren yok oldu. Dönemimizin başında en faal manastırlar, Sünik'te Datev ve Hermon, Van bölgesinde Medzop manastırları oldu. Bu durum XV. ve XVI. yüzyıl boyunca daha istikrarlı bir şekilde kendini gösterdi. Ancak 1600 yılına doğru, bir benzeri XVII. yüzyılda Ermeni yaşantısının değişik taraflarında ortaya çıkan bir yeniden doğuşun ön işaretleri sezilebiliyordu.

Elyazmaları ve Minyatürler

Bu dönem boyunca sanatın çöküşünün bir diğer işareti elyazmaları ve minyatürlerin olmayışıdır. Bugün ayakta kalan 25.000 arasından yaklaşık 18.000 elyazması koleksiyonunun yalnızca kesin bir tarih (istatistiklere göre elyazmalarının %60'ı) taşıyanlar temel alınarak yapılan derinlemesine bir araştırması, üretimin 1350 yılından sonra açık bir şekilde düştüğünü ve bunun Timur'un seferlerinin sonuna kadar sürdüğünü gösterir. Bu üretim, XV. yüzyılın başında ve 1420'ye kadar, ardından 1440 ile 1460 arasında, nihayet 1500 yılına kadar devam eder ve sonunda yerini matbaa alır. En faal merkezler Van Gölü çevresinde ve daha sonra Kudüs ve Halep yakınlarındaydı. Fakat XVI. yüzyıl sonunda Vasburagan açık bir düşüş yaşadı ve yerini İstanbul'a ve sonradan da Yeni Culfa'ya bıraktı.

XIV. yüzyılda bu denli faal olan minyatür uygulaması aynı şekilde XV. ve XVI. yüzyıllarda geriledi. Kuzey manastırlarından, özellikle de Datev'den kaynaklı ve XV. yüzyılın ilk yarısı olarak tarihlendirilebilecek bazı minyatürler tezhiple süslenmiştir: Sirarpie Der Nersessian'ın incelemeleri, Khizan sanatçılarının, özellikle Khizanlı Khaçadur'un (1450 yıllarında meşhur olan) oldukça yeni, cesur ve canlı üslubu ile Van, Akhtamar, Artzkhe ve yüzyılın ortasında ve sonunda öteki manastırlarda gerçekleştirilen minyatürlerin daha klasik, durağan ve monoton yapısını ayırt etmeye izin verdi. Kırım ve Kudüs *scriptoria*'larında olduğu gibi, aynı şekilde bazı eserler Kapos Manastırı (Erzincan yakınları) tarafından üretilmişti. XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın ilk yarısı, elyazması üretiminin keskin bir şekilde düşüşüyle atbaşı giden bir tezhip süsleme yokluğuyla karakterize edilir. Fakat XVI. yüzyılın son çeyreğinde Khizan okulu, Sarkis, Mardiros ve Khaçadur sayesinde yeniden çok faaldir zira bu okul, Kudüs'te bulunan XIII. yüzyıla ait Kilikya İncil'lerini taklit etmiştir. 1580 yılları ile XVII. yüzyılın ilk on yılı arasında en büyük sanatçı büyük olasılıkla Culfalı Hagop olmuştur.

Bazı sanat eserleri korunabilmiştir: muhtemelen Vağarşabad-Eçmiyadzin toplantısında kullanılan ve bir tarafta Aziz Krikor, Aziz Kral Dırtad ve Aziz Hıripsime'yi, bir tarafta ihtişamlı İsa ve kutsal kitapların sembollerini temsil eden 1441 yılına ait işlemeli tören alayı bayrağı gibi; Hamsin Yortusu'nu canlandıran Sevan Gölü Manastırı'nın oymalı kapıları (1486).

Matbaacılık

Hagop Meğabard tarafından Venedik matbaacılarının yardımıyla gerçekleştirilen beş eserin basılmasının, 1511-1513 yıllarında, elyaz-

maları üretiminin en zayıf olduğu zamana rastlaması hiç kuşkusuz tesadüf değildir. Böylece Ermenice basılı onuncu dil oldu, bu da Ermenilerin dünya olaylarıyla ilgilendiklerini ve yenilikleri tecrübe etmekten hoşlandıklarını gösterir. Apkar Tokhatetsi, XVI. yüzyılın sonuna doğru Venedik'te üç, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk Ermeni basınıyla birlikte altı kitap gerçekleştirdi. Ancak bu yalnızca bir başlangıçtı ve ayinlere ilişkin az sayıda eser, 1585 yılında Katolikos Sisli Zakarya tarafından Papa XIII. Gregorios'a yazılan bir mektubun ortaya koyduğu gibi, Ermeni din adamları sınıfını tatmin etmedi: Zakarya ondan Ermenice bir *İncil*'in basılması için kaynakları kendi emrine sunmasını ister zira kitaplar ender oldukları kadar pahalıdır da. Matbaacılık, izleyen iki yüz yıl boyunca neredeyse Ermenistan'ın bütün merkezlerinde gelişmiş olmalıydı ve XVI. yüzyılda Hagop ve Apkar tarafından yerleştirilen geleneğe bulundukları yerde Ermeniler tarafından riayet edildi.

Edebiyat

Yalnızca manastırlarda kaleme alınan edebiyat, bilhassa felsefi, bilimsel ya da tarihseldi. Bazı kilise yöneticileri aynı zamanda şairdi. Mersiye (ya da ağıt) bir halk tarzıydı: Bitlisli Arakel ve Ankaralı Apraham bu tarzda, Konstantinopolis'in 1453'te Türkler tarafından ele geçirilmesi üzerine iki ve Sivaslı Tatyos 1531'de *devşirme* hakkında bir şiir yazdı. Öteki ünlü ozanlar Sünikli Arakel (1350-1425), Ahlatlı Krikor (Dzerents, 1350-1400), Mıgırdiç Nağaş, Hovhannes Tlgurantsi (1489'dan 1529'a kadar Sis katolikosu); XVI. yüzyılda Nahabed Kuçag ve Sivaslı Hovasap ve 1600 yakınlarında Tokat ozanlar grubu (Minas, Khaçadur, Isdepan ve Hagop) olmuştur.

Büyük manastırların ya da manastır üniversitelerinin sorumlularının felsefi ve bilimsel eseri, XIV. yüzyılın faal hareketinin uzantısında yer aldı. Krikor Datevatsi (1340-1410) ve Tovma Medzopetsi (1378-1446) okullarını manastırdan manastıra taşımak zorunda kalsalar da, bir seferde yüz öğrenciye ders verebilecek sayılı öğretmenlerdendi. Culfalı Matteos ve Sünikli Arakel de sayısız eser kaleme aldı. Tanınmış Doktor Amirdovlat (1415'e doğru-1496), daha önce bahsettiğimiz şair Hovasap'ın aynı şekilde faal olduğu İstanbul'da bilim ve tıp eserleri yazdı.

Ermeni tarih yazımı o zamanlar büyük ölçüde zarar gördü. Yalnızca tek bir önemli eser bıraktı: 1441 konsilinin ünlü kolofonu gibi, Tovma Medzopetsi tarafından yazılan *Badmutyun Lang-Tamura yev Haçortats Ürots* [Timurlenk'in ve Haleflerinin Genel Tarihi].

SONUÇ

1599-1600 yıllarında, Ermenistan dahil Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu kısmına çullanan bir kıtlık, savaş, açlık, baskı ve korkunun hüküm sürdüğü bu dönemi kasvetli bir şekilde kapatır. Ermenilerin çoğu göç etmeyi tercih eder. Bazıları, kitlesel dönmeler gibi görünmese de ve genellikle Ermeni Hıristiyanlar Katolikliğe karşı olduğu kadar İslam'a karşı da mücadele etmiş olsalar da, İslam dinine döndü.

Mıkhitarist Ğevont Alişan XIX. yüzyılın ortasında, XVI. yüzyılın XV. yüzyıldan daha kötü olduğundan yakındı: elyazmasından yana zengin koleksiyonunda, Ermenistan'da bile neredeyse hiçbir faaliyet işareti yoktu. Dilin değiştirildiğine ve yalnızca bazı yazmanların klasik dili (*krapar*) doğru düzgün yazabildiğine de aynı şekilde yazıklandı.

Tarihçi Leo, XX. yüzyılın başında, bu dil meselesinin daha kolay bir halk dili (*aşkharapar*) yaratmaya karar verildiğinde çözüleceğini söyleyerek karşılık verdi ona. İronik bir şekilde XVI. yüzyılda Ermenistan'da hiç bu kadar şiir ve şarkı olmadığını da ekliyordu. Bunların çoğu bir vatana duyulan özlemin, güvenli bir sığınağın, Ermenistan'a yeni bir baharın gelişinin yarattığı sızlanmalardı. Geride bırakılan kurbanlara olduğu kadar sürgünlere de yönelikti.

Ancak ulus yıkımlara ve yağmalara direndi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda büyük nüfus hareketlerinin dışında, toplumsal ve politik kurumlarda değişiklikler oldu. Ermeni hükümeti Kilikya Krallığı'nın yıkılmasıyla ortadan kalkmıştı. *Nakharar* aileleri geleneksel olarak bölgesel hegemonyalarının kaynağı olan topraklarının giderek azaldığına şahit oldu; yalnızca uzak bölgelerdeki konumlarını muhafaza ettiler ve XVII. yüzyılda Karabağ'da yeniden ortaya çıktılar. Ulusa bir burjuva sınıfı ve din adamları egemen olmaya başlıyordu. XVI. yüzyılda *millet* sistemiyle İstanbul'da desteklenen yeni yetkiler, Orta ve Kuzey Ermenistan'da XV. yüzyıldan başlayarak Ermeni Kilisesi'ne verilmişti. Müslüman rejiminde ulusun sözcüsü olarak kalan Kilise'nin bu yetkisi, İstanbul Patriğinin Ermeniler üzerinde neredeyse mutlak bir güç uyguladığı bilhassa XVII. yüzyılda hissedilir derecede arttı. Güç ve zenginlik biriktirmeye devam eden Kilise ve piskoposları, yetkilerini halktan almıyorlardı fakat sultan ya da şahtan onay istemek zorundaydılar. Çiftçiler ve köylülere gelince, hepsi acizlik içinde, ya yerel hükümetler ya devletin vergi toplayıcıları tarafından istenen vergilerle ezilmişlerdi. Ermeni kentlerinin sakinleri ve hatta hatırı sayılır ayrıcalıklardan faydalanan azınlık, yasal olarak ikinci bölge vatandaşları olduklarının bilincindeydi.

Bu dönemde yabancılar, Diyaspora cemaatlerinde ve bizzat Ermenistan'da Ermeniler tarafından sergilenen faaliyetlere ve çalışkanlığa sık sık anıştırmada bulundu; onlara göre bu özellikler onları komşu halklardan ayırıyor ve maddi başarılarını açıklıyordu. Bu zihniyet ve en iyi geleceğe olan Hıristiyan inançları sayesinde uluslarının yaşadığı psikolojik travmayı aşabildi ve bilmeden de olsa, uzun süreli ve daha yoğun acılara kendilerini hazırlayabildiler.

KAYNAKÇA

XV. ve XVI. yüzyıllar için en iyi sentezler: L. Haçikyan ve H. Papazyan'ın katkılarıyla *Histoire du peuple arménien*, t. 4 (Erivan, 1972).

Öncü eserler: M. Çamçiyan (Türkmen hanedanları hakkında), *Badmutyun Hayots*, t. 3 (Venedik, 1789); Alişan, *Sisagan* (Venedik, 1893); Leo, *Histoire*, t. 3 (Erivan, 1946); Timurluların seferleri hakkında, H. Manandian, *Coup d'oeil critique sur l'histoire du peuple arménien*, t. 3 (Erivan, 1952). D. Kouymjian, "Armenian History from 1375 to 1604", R. Hovannisian, *History of the Armenians* (New York, 1997) içinde; "A Critical Bibliography for the History of Armenia from 1375 to 1605", *Armenian Review*, Cilt 41/1 (1988) içinde. Modernist eğilimler hakkında, D. Kouymjian, "From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era, XVIth-XVIIth Centuries", *Revue du monde arménien*, Cilt I (1994); "Armenia in the Age of Columbus", *Armenian Mind*, II/I (1998).

Bütün bir dönem için temel kaynak: L. Haçikyan, V. Hagopyan ve A. Hovannissian (bkz. B.G.) tarafından yayımlanan, A. Sanjian tarafından çevrilen kolofonlar (bkz. B. G.).

XIV.-XV. yüzyıllar için kaçınılmaz tek kaynak: Tovma Medzopetsi, *Histoire de Timour Leng et de ses successeurs* (Paris, 1860, Çev. F. Nève, Brüksel, 1861); aynı zamanda bkz. V. Minorsky, "Thomas of Metsop on the Timurid-Turkman Wars", *To Professor M. Shafi* (Lahor, 1953). 1441 kilise meclisi için, *Colophon de Tovma de Metzop* (Tiflis, 1892)

Öteki kaynaklar: V. Hagopyan, *Chroniques mineures* (*yukarıda*, Böl. VIII); H. Anasyan, *Armenian Sources on the Fall of Byzantium* (Erivan, 1957); Alişan, *Hayabadum* (Venedik, 1901); G. Zarphanalyan, *Histoire de la littérature arménienne*, II (Ermenice; Venedik, 1905); R. W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD* (Brepols-Turnhout, 1995) ve K. Bardakjian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature*, 1500-1920 (Detroit, 2000) [*Modern Ermeni Edebiyatı*, Çev. Fatma Ünal-Maral Aktokmakyan, Aras Yayıncılık, 2013].

XVI. yüzyıl sonu XVII. yüzyıl başı: Krikor Taranağtsi, *Jamanagarutyun* [Vakayiname] (Kudüs, 1915); Arakel Tavrijetsi, *Kirk Badmutyants* [Tarih Kitabı] (Vağarşabad, 1896); G. A. Bournoutian, *The History of Vartabed Arakel of Tabriz* (2 cilt, Costa Mesa, 2005-6); *Journal de voyage de Siméon de Pologne (Léhatsi)* 1608-1619 (Viyana, 1936, Türkçe çeviri, H. Andreasyan, İstanbul, 1964; Rusça, Darbinian, Moskova, 1965; kısmen çeviri, A. Kapoian-Kouymjian); *L'Égypte vue par les Arméniens* (Paris, 1988; İngilizce çeviri, G. Bournoutian, Costa Mesa, 2007). Evliya Çelebi için, *Seyahatname*, M. Van Bruinessen ve H. Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir* (Leyde, 1988) [*Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, 2009]; R. Dankoff, *Evliya Çelebi in Bitlis* (Leyde, 1990). Ermenistan'daki yabancı seyyahların öyküleri için: V. Ghazarian, *Armenians in the Ottoman Empire. An Anthology of Transformation 13th-19th Centuries* (Waltham, MA, 1998); aynı zamanda bkz., H. Hagopyan, *Récits de voyages* (t. 1 ve 6, Erivan, 1932-4). Konstantinopolis'teki Ermeniler hakkında, Eremya Çelebi Kömürciyan, *Histoire* (3 cilt, Viyana, 1913, 1932, 1939; [*İstanbul Tarihi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, 1952]; Pehlevi, *Histoire* (Ermenice çeviri, A. Safrastian, *Sources turques sur l'Arménie, les Arméniens et les autres peuples de Transcaucasie*, t. 1, Erivan, 1961).

Yolculuk anlatıları kullanan dergiler: D. Kouymjian, "*Van under the Mongols, Turkmen, Persians, and Ottoman Domination*", R. Hovannisian, *Historic Armenian Cities and Provinces* (Cilt I, *Van*, Costa Mesa, CA, 2000); "The Decline and Rival of Erzerum, 16th-18th Centuries", R. Hovannisian, Cilt 3 (*Erzerum*, Costa Mesa, 2000).

A. Safrastian tarafından yayımlanan Osmanlı kaynakları (4 cilt, Erivan, 1961, 1964, 1967, 1972). İran kararnameleri hakkında, H. Papazyan, *Décrets* (2 cilt, Erivan, 1956, 1959); *Actes*, I (Erivan, 1968). Aynı zamanda bkz. *Sharaf-Nâmeh*, Sharaf al-Din Bidlisi (XVI. yüzyıl s.) (Saint-Petersburg, 1860-62; Fransızca çeviri, 1868-75; [*Şerefname*, Çev. M. Emin Bozarslan, Şeref Han, Deng Yayınları]). Ermenilere ilişkin Osmanlı kayıtları hakkında, R. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the 16th Century: a study of Kaiseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum", *IJMES*, VII (1976); Ö. L. Barkan, "XV. ve XVI. yüzyıllada Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım ekonomisi hukuku ve mali temelleri" (Türkçe), t. 1, Lois (İstanbul, 1945) ve "XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus sayım kayıtlarının istatistik verileri hakkında deneme", *JESHO*, I (1958); M.A. Cook, *Population Pressures in Rural Anatolia, 1450-1600* (Londra, 1972); I. Beldiceanu-Steinherr ve N. Beldiceanu'nun arşivlerinden itibaren (özellikle kayıtlar) sayısız kitap ve makale.

Anadolu hakkında: P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1938). Türkmen dönemi hakkında, V. Minorsky, "the Qara-Qoyunlu and the Qutb-Shâh", *Bull. Of the School of Oriental and African Studies*, XVII-I (1955), "The Aq-Aoyunlu and Land Reforms", XVIII-3 (1955) ve "Ak-Koyunlu", EI, (2. Basım); J. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, a study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics* (1976) [Türkçe'si: ***Akkoyunlular*** Çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yay., 1993]. T. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey* (4 cilt, Londra, 1987-90); "The Armenians and the Kurdish Emirs of Bitlis under the Kara Koyunlu", R. Hovannisian, *HACP: Taron/Mush and Baghesh/Bitlis*, Costa Mesa. D. Kouymjian, "Armenia in the Age of Columbus", *Armenian Mind*, Cilt 11/1 (Erivan, 1998).

J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Pesth, 2. Basım, 10 cilt, 1827-35; yeni basım, Graz, 1963; Fransızca çeviri J. Hellert, Paris, 18 cilt 1835-41). H. İnalcık, *The Classical Age of the Ottoman Empire*, 1300-1600 (Şikago, 1973) [*Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, 2003]. Kurumlar hakkında, I. Mouradja d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman* (7 cilt, Paris, 1786-1824); H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West* (2 cilt, Londra, 1950-57).

Kent tarihi: H. Berberian, *Essai sur l'histoire des Arméniens de Constantinople* (Ermenice, Viyana, 1965); D. Kouymjian, "Armenians in Constantinople 1453-1600", *Constantinople: 550 anos desde su Caida* (Granada, 2006); R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle* (Paris, 1962), Arşag Alboyacıyan'ın (hepsi Kahire'de Ermenice yayımlanan) çalışmaları, mesela *Césarée* üzerine (2 cilt, 1937), *Tokat* (1952). M. Zulalyan, *L'Arménie occidentale aux XVIe-XVIIIe siècles* (Ermenice, Erivan, 1980) ve *Le Mouvement djélali* (Erivan, 1966).

Ermeni Kilisesi hakkında, bkz. B. G., B. Giouleserian, *History of the Catholicosate of Cilicia from 1441 to Our Day* (Antilyas, 1939). Minyatürler hakkında, S. Der Nersessian, *Art arménien* (B.G.). Süsleme sanatları hakkında, J. Carswell ve C. J. F. Dowsett, *Kütaya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of. St. James*, Kudüs (2 cilt, Oxford, 1972), J. Baltrusaitis ve D. Kouymjian, "Julfa on the Arax and Its Funerary Monuments", *Armenian Studies/Études arméniennes: In Memoriam Haig Berbérian* (Lizbon, 1986); J. Carswell, *New Julfa, The Armenia Churches and Other Buildings* (Oxford, 1968); E. Herzig, "The Deportation of the Armenians in 1604-1605 and Europe's Myth of Shah Abbas I", *Pembroke Papers*, I (1990); "The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan: A Study in Pre-Modern Asian Trade" (Univer-

sity of Oxford, tez, 1991); I. Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver. The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)* (Atlanta, 1999). Aralık 2005 yılında, Julfa mezarlığının XV. ve XVI. yüzyıllara ait yüzlerce *khaçkar*'ıyla yıkılması hakkında: A. Ayvazian (*L'Héritage lithographique du Nakhidjévan*'ın yazarı, Cilt I, *Djugha*, Ermenice, Erivan, 2004), *Djoulfa. La destruction du cimetière arménien par les autorités azerbaidjanaises du Nakhidjévan* (Beyrut, 2006).

A. Arakelyan, *Histoire de la culture arménienne*, t. 2, [XIV.-XIX. yüzyıl s.] (Erivan, 1964); R. H. Kevorkian, *Catalogue des "incunables" arméniens ou Chronique de l'imprimerie arménienne* (Cenevre, 1986).

X
Ulusal Bağımsızlık Yıkıntıları ve Diyaspora (Başlangıcından XVIII. Yüzyıla)

Son Ermenistan Krallığı'nın düşmesinin ardından, görünüşte zıt iki olgu kendini gösterir: bir taraftan silahlı direniş merkezlerinin sürdürülmesi ve inşası, diğer taraftan bazı öteki kutuplar tarafından çekici hale getirilen Diyaspora akışının yoğunlaşması. Karabağ prensliklerinin ya da Sason dağ köylerinin bulunduğu müstahkem mevkilerde, Ermeniler elde silah, onlara kendilerini inkâr gibi gelen burada Türk başka yerde İran tahakkümüne karşı geleneksel değerlerini savunurlar.

Anavatana "demirleme"nin tersi anlamına gelen Diyaspora'nın –dağılma– sonucu, paradoksal bir biçimde ev sahibi ülkelerde erimek değil, Ermeni kültürünü tekrar canlandırmak ve zenginleştirmek çabasıyla birleşip bu ülkelere akılcı bir intibaktır.

Ermenistan dağlarının bağrındaki Karabağ prenslikleri ve uzak İtalya'da San Lazarro Adası, XVII. ve XVIII. yüzyılların Ermeni yeniden doğuşunun alevleneceği iki merkez olarak ortaya çıkar. Biri Ermeni direnişinin son yerleşimleri, öteki başrahip Mıkhitar'ın (ölümü 1749) ortaya attığı manastır eğilimiyle, Diyaspora'da bir Ermeni kolonisi arasında yer alır. Başkaldırı ve uyanış ruhu, mesela Tavit Beg'in (1722-1728) savaşlarının ardından, yoldaşı Isdepan Şahumyan'ın, Mıkhitar'ın gölgesinde, Venedik'e saygı duruşunda bulunmaya geldiğinde birleşir.

Bu iki akım, yurtsever mücadelelerde ve XIX. yüzyılın entelektüel uyanışında tekrar birleşir.

Direniş merkezleri, daha önce gördüğümüz gibi, Ermenistan için XV. ve XVI. yüzyıl dönemi demek olan bir fırtınada orada burada ortaya çıkar. Bundan sonra, Tavit Beg'in mücadeleleri sırasında Karabağ prenslikleri ya da başkaldırısı (1862), Ermeniler dışında Avrupa idarelerini etkileyen Zeytun Prensliği gibi, Ermeni tarihinin bizzat kalbine yerleşerek daha az çevresel görünürler.

Diyaspora'ya gelince, Ermenistan'ın sürekli tehdit altında ve tehlikeli durumuna bağlı olarak, kronik bir olgudur. Büyük Ermenistan'ın XI., Kilikya'nın XIV. yüzyılda bağımsızlığını yitirmesi bunun önemli başlangıç noktalarını belirtir. Kendi benzersizliği içinde fakat tüccarın, zanaatkârın ya da keşişin Ararat'ın karla kaplı zirvelerini asla gözden yitirmediklerinin farkına vararak, Ermenistan dışında Ermenilerin bu tarihini incelemek önemlidir.

BAĞIMSIZLIK MERKEZLERİ

Kilikya Ermeni Krallığı'nın ve Müslümanların darbeleri altındaki ortaçağ Ermeni prensliklerinin düşmesi, Ermeni idarecilerin geleneksel iktidarına, ülkeden uzak bölgelerde ayakta kalan Ermeni halkının bağımsızlığına veya özerkliğine tam olarak son vermedi. Ermenistan tarihi XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar yabancı güçlerin Ermeni yaylasına hâkim olma mücadelelerinin tarihi olsa da, Ermeniler bu koşullara tam olarak boyun eğmedi ve zaman zaman yabancı egemenliğine ciddi bir direnç gösterdiler. Ermenistan'da ayakta kalan ve bir yarı-bağımsızlık muhafaza etmeyi başarabilen pek çok prens soyu zikredilebilir.

Sünik Soyu

963'e doğru kurulan Sünik Krallığı, daha önce gördüğümüz gibi, Selçukluların egemenliğini kabul ederek XI. yüzyıl Türk istilalarına karşı ayakta kalmayı başardı. Onu 1116'ya –yine evlilik yoluyla Khaçen soyuna geçtiği tarih– kadar muhafaza eden Aranşahikid (1072'ye doğru) hanedanına evlilik yoluyla intikal ettirildikten sonra krallık, kuşkusuz Moğollar tarafından silinip 1261 yılında sona erdi. Ancak Khaçen (bir zamanlar Artsakh, ardından Karabağ denilen) prenslerininki olan küçük kolları vasıtasıyla Sünikler hayatta kaldı; bunlardan biri, Hasan Celal Devla (1214'e doğru-1265), son Aranşahikid kralının kızıyla evlenmiş olduğundan "Artsakh ve Pağg Kralı" unvanını aldı; halefleri "Khaçen prensleri" unvanıyla yetindi.

Khaçen'in yararlandığı neredeyse tam bağımsızlığa rağmen Sünikler, toprakları ailenin farklı kolları arasında paylaşıldığı zaman zayıflamaya başladı.

Keşiş olmak için 1182 yılında tahttan feragat eden I. Hasan, öyle görünüyor ki, topraklarını dört oğlu arasında paylaştırdı. En büyüğü, "Tonkik" denilen Büyük Vahtang merkez bölümü ya da tam olarak Khaçen'i aldı. İkincisi, Küçük Vahtang Doğu'da Haterk şatosunu elde etti. Üçüncüsü, Sev-Krikor'a (Kara Krikor) baba mirasının, Tzar, Ke-

ğarkunik, Gardman ve Gülistan illerini içine alan kuzey kısmı düştü. Dördüncüsü, "Sımpad" da denilen Vasak, güney topraklarını, Tzak ve belki de Tzak ile Khaçen arasında yer alan Varanda'yı aldı.

Hasan-Calalyan'ın soyu, Süniklerin büyük kolu Vahtang Tonkik'ten geliyordu; Kara Krikor'dan kaynaklı Dopian kolu adını, ünlü Prens Sarkis Mhargrdzel'in kızı, karısı Şuşan Dop'tan aldı; belki de, ismi torunu Avan'dan (Jean, Karabağ'da Hovhannes'in söylenişi) gelen Avanyan kolu, Vasak Sımpad'a uzanıyordu. Küçük Vahtang soyu hemen sonra ortadan kalkmış görünmektedir.

Süniklerin bu üç kolu, yaklaşık iki yüzyıl boyunca önce Moğollar sonra helefleri Pers İlhanlıları idaresinde ata topraklarını yönetmeye devam etti. Ancak XIV. yüzyıl sonunda Sünikler Timurlenk Moğol istilalarıyla neredeyse bütünüyle mülksüzleştirildi; Hasan Dopian ve oğlu "Büyük" dedikleri Komutan Şehinşah onlarla çarpışırken öldü (1386). Sünikler, üç yıl boyunca Cihan Şah'ın *divan*'ında ("saray") hizmet ettiği Tebriz'e giden Şehinşah'ın torunu Aytin'in –ailesine geri döndüğünde topraklarını, köylerini ve manastırlarını ele geçirdi– cesareti sayesinde belini doğrultmakta gecikmedi.

Cihan Şah (1435-1467) –babası Kara Yusuf 1410 yılında Timurlenk'in oğlu Şahruh'un boyunduruğunu reddetmiş ve Ermenistan, Azerbaycan ve İran'ın efendisi sayılmıştı– Karakoyun Türkmenlerinin lideriydi. Kısa bir dönem için Ermenistan'da barışı egemen kıldı ve Ermenileri desteklemiş göründü. Ermeni Kilisesi'nin evrensel katolikosuna, koltuğunu kendi alanında bulunan Eçmiyadzin'e yerleştirme izni vermekle kalmayıp, yerel olarak Ermenistan'da varlığını sürdüren farklı prens soylarıyla da ilgilendi. Süniklerin krallığını koruma yeteneklerini kabul ederek, kuzey sınırına yayılan ata topraklarını onayladı ve liderlerine Arapça'da "kral" anlamına gelen fakat burada "özerk prens" olarak anlaşılması gereken *melik* unvanını verdi.

Süniklerin büyük kolu, Hasan-Calalyan soyunda Khaçen *melik* unvanı devam etti. Ancak bu dönemde Dopian kolu üç dala ayrılmıştı. Bunlardan ikisi, Keğam veya Keğarkunik (Gardman ve Gülistan da dahil) Şehinşahları ya da Ulubekleri ve Tzar Şehinşahları *melik* unvanını alırken, Aytin ve mirasçıları *yüzbaşı* olarak adlandırıldı ve Kura Nehri'nin kuzeyinde, Nukha yakınlarında Nij'deki toprakları aldılar.

Süniklerin üçüncü kolu Avanidler de Türkmen dönemi sırasında resmi olarak tanınmış gibidir. XVII. yüzyılda yalnızca onlar Tzak *melik*'i olarak görünmezler, Lori kenti çevresindeki toprakları yöneten ve Cihan Şah döneminde ortaya çıkan Somkhiti *melik*'leri de Avanidlerin bir kolu sayılır. Belki de aynı şekilde Ağamalian soyu için Erivan *melik*'i XVII. yüzyılın sonundan itibaren bilinir.

Vayots Tzor Prochidleri (Broşyan)

Bu soy, XII. yüzyıldan başlayarak Gürcü Krallığı'nda ortaya çıkar ve kökeni belirsiz kalır. Ancak adını Moğol egemenliği döneminde, XIII. yüzyılın ortalarına doğru Pers İlhanı Hulagu idaresinde hizmet eden ve ünlü Keğart ya da Ayrivank manastırını kuran Prens Broş diye birinden alır. Bu ailenin üyeleri XVII. yüzyıl ortalarına kadar Vayots Tzor'da ayakta kalır fakat Broşyanlar, bunlardan türeyen, Doğu Sünik'te Kachatagh ya da Zangezur'u yöneten ve sonradan Karabağ'da Ceraberd'i ele geçiren Haykazid (Haygazyan) *melik*'leri koluyla daha iyi tanınmıştır. Ermeni özgürlük hareketinin öncülerinden biri olan meşhur İsrayel Ori bu soyun bir üyesiydi.

Orbelidler (Orpelyan)

Orbelidler Mamigonyanların büyük sülalesinin bir koluydu ve XIII. yüzyılda Gürcü egemenliğinde Sünik'in liderleri oldular. Türkmenler tarafından mülksüzleştirilen aile, 1437'de yeniden Gürcistan'a yerleşti fakat bir kolu Sünik'te kaldı ve İsrayel Ori'yle birlikte XVII. yüzyıl sonunda ilk Ermeni bağımsızlık hareketinin oluşmasının müsebbibi olan *melik* Sisuanlı Safraz (Angeghakot) bu soyun Tangian koluna mensuptu. Datev ve Bekh *melik*'i Parsadanyanlar da Orpelyan kökenli olabilirdi. 1720 yıllarında Ermeni bağımsızlık hareketinin lideri Tavit Beg, XIX. yüzyılda Mışır başbakanı Nubar Paşa ve Ermeni Komünist Partisi'nin kurucusu Isdepan Şahumyan (ve ondan önce, Tavit Beg'in yoldaşı, adaşı Isdepanos Şahumyan) hepsi Parsadanyan soyundandı. Ötekiler kadar belirsiz kökenli fakat öncekilerle ilişki kurmuş olabilen bu *melik* soyları, Ermenistan'da (1502) Türkmenlerin saltanatının ve Türk-Pers savaşlarının sonunda hayatta kaldı ve hakları ve ayrıcalıkları Pers Şahı I. Abbas (1587-1629) tarafından onaylandı. XVII. yüzyılın sonunda Doğu Ermenistan'da on altı önemli meliklik (*melik* prenslikleri) mevcuttu: yedisi Karabağ'da (Tzar, Gardman, Gülistan, Djeraberd, Khaçen, Varanda ve Tzak) ve dokuzu Sünik'te (Keğarkunik ya da Gegham, Sisuan ya da Ankeğakod, Gaban, Datev ya da Bekh, Khachatagh ya da Zangezur, Bargiuşat, Tchoundur, Meğri ya da Kenavuz ve Ordubad).

Bu farklı melik hanedanları arasında, Varanda *meliki* Şahnazaryanlar, Keğam Şahnazar (1578-1608) *melik*'inin küçük kardeşi Mirza 1606 yılında I. Abbad Varanda'yı kabul ettiğinden, Keğam Şehinşahid Dopian *melik*'lerinden gelmişlerdi. Gardman *melik*'leri (hâlâ Oskanabad denilen) aynı zamanda Şahnazaryan'dı ve Şah Abbas belki de onlara Gardman'da yetki vermişti. Büyük Rus Komutanı Prens Va-

leryan Grigorievitch Madatoff (doğum Rostom Madatyan, 1782-1829) Varanda Şahnazaryan soyundan geliyordu. Şah Abbas zamanında Aytin soyundan gelen Abov diye biri (ölüm 1632), Nij'den Karabağ'a gitti zira Lezgi kabilelerinin baskınları yüzünden yandaşlarıyla birlikte oradan sürülmüştü. Abov Gülistan'a yerleşti ve *melik* oldu; Melik Abovyanlar ya da Melik Beglaryanlar (oğlu I. Beglar'ın ismi gereği) soyunun müsebbibi oldu. İlk Ermeni romanının yazarı ve modern doğu Ermenice'sini edebi dil olarak ilk kullanan Khaçadur Abovyan (1809-1848), Melik Abovyan sülalesindendi. Djeraberd İsrayelyanları, 1687'de Djeraberd'e yerleşen ve dolayısıyla Broşyanlardan gelen Zangezur *melik*'lerindendi.

Doğu Ermenistan *melik*'leri bütün yürütme, yasama ve hukuki iktidarları uyguladıkları topraklarına tamamen egemenlerdi. Vergi toplamak hakkına sahiplerdi ve kendi askeri güçlerini muhafaza ettiler. *Melik* kendi miras alanı olarak bütün bir bölgeyi yönetiyordu; yaklaşık 2.000 adamdan oluşan kendi ordusu vardı ve acil durumda bu sayıyı 5.000'e kadar çıkarabiliyordu. Her *melik*'in kendi sancağı, generali (*zoravar*), binbaşısı (*hazarabed*) ve yüzbaşısı (*hariurabed*) vardı. Genellikle aile üyelerinden yüzbaşı olanlar, *melik*'in ordusunun farklı müfrezelerine kumanda ediyordu.

Melik'ler halklarını kendi geleneklerine göre yönetiyor ve Ermenistan'da yalnızca Pers şahının resmi temsilcisi olan Erivan *serdar*'ının hükmedeceği ölüm cezası dışında her türlü kararı uygulayabiliyorlardı. Karabağ *melik*'leri İran hâkimiyetinde bütünüyle özerkti fakat Sünik ya da ötekilerinki (diğerlerinin yanı sıra Gence, Nahçivan, Erivan), yaşadıkları hanlıkları (bölgeleri) yöneten yerel İran hanlarına bağımlıydı.

Melik unvanı sıkı sıkıya aile reisine tahsis edilmişti; küçük kardeşler ve oğullar, isimlerinin arkasında gelen (Tavit Beg) Türkçe *beg* ("bey") terimiyle belirlenmişti. *Melik*'in ailesinin bir parçasını oluşturan bütün erkekler "prens" (*işkhan*) olarak kabul edilmiş ve paron ("baron" "monsenyör" ya da "senyör") adıyla selamlanmıştı. Evli ya da değil bütün kadınlar ise Türkçe *khatun*, hatun ("bayan" karşılığında) terimiyle belirlenmiş ve *khanum* ("hanım") olarak çağrılmıştır. *Paron* ve *melik* unvanları Hıristiyan adından önce geliyor, *khatun* ve *khanum* onu takip ediyordu.

Youzbachi melik'e bağımlıydı fakat prensliğin içinde sınırlı bir toprak parçasını ya da en azından iki köyü yönetebiliyordu; kendi bayrağı vardı, küçük yerel birliklere kumanda ediyordu ve *melik*'i için savaşmadığı zaman, kendi askeri lideriydi. Bu subaylar dışında, köy

liderleri için farklı isimler olan *danuder, kyokhva, reis,* vs belirtmemiz gerekir. *Melik*'ler dünyanın öteki ülkelerindeki (ortaçağ Avrupa'sında Gürcistan'da, Rusya'da hatta Japonya'da) asker soylularınkine benzer bir onurlandırma kodu takip ediyordu. Atalarıyla gurur duyan, onların saygınlıklarının ve haysiyetlerinin bilincinde olan onlar, savaşçı ve hassas bir mizaca sahipti. Cesaretli, konuksever, sağlam, dobra ve zaman zaman acımasız bir biçimde kendilerini inançlarına adamış, önceki dönemlerin tarihsel kaynaklarının bize onları tasvir ettiği gibi, eski ve ortaçağ Ermenistan'ının *nakharar*'larına benzemelerini mümkün kılan özellikleri tam anlamıyla yansıtıyorlardı.

Eski Ermeni aristokratik toplumundan yadigâr bu *melik* sülalelerinin önemini değerlendirmek zordur fakat göz ardı edilmemelidir. Politik iktidarları sıkı sıkıya yerel ve sembolikken Türk-Pers savaşlarında bir rol oynadı ve göreceğimiz gibi, imparatorluk Rusya'sının dikkatini Ermenistan'ın sorunlarına çekmeyi başardılar. Halklarının savunucuları olarak işgal ettikleri konum çok daha önemliydi: ayakta kalan ve Ermeni nüfusunun bir kısmını Müslüman komşularının yağmalarından hâlâ koruyabilen tek otoriteyi temsil ediyorlardı. Halkın gerçek ödeme gücünden haberdar ve dolayısıyla çok şiddetli olmadan bunu dayatabilen *melik* temsilcilerince yerel olarak gerçekleştirilen vergi tahsilatları, yabancı vergi tahsildarlarının müdahalesinin neden olacaklarıyla karşılaştırılınca hâlâ önemli bir avantajdı. Yabancı istilasına direnişin öncüleri olan *melik*'ler sanatları destekleyerek, sivil ya da dini yapıları yenileyerek, *khaçkar*'lar ("haçlı taşlar") yaptırarak ve kendi hesaplarına Ermeni elyazmaları kopyalayarak halklarına hizmet ediyordu. Şaha dilekçeler göndermek ya da çarın koruması altına girmek konusunda Papa'dan yardım istemek için olsa da, bu prensler Ermeni halkı adına konuşmaktan çekinmedi ve bununla, seslerinin eski Ermeni halkının sonuncu meşru sesi olduğunu açıkça ortaya koydu.

Ardaz

Ermenistan'da bir diğer bağımsızlık adası, Urmiye Gölü'nün kuzeyindeki ovada, Ardaz'da bulunuyordu. Ardaz Prensliği ortaçağın sonuna kadar Amadunilerin eski soyuna aitti. 1400 yılında Ardaz, resmi olarak Müslüman fakat Hıristiyan inancını gizlice ifa eden Nureddin isimli Ermeni bir yönetici tarafından idare edilmişti. 1426'da Ardaz bölgesindeki Magu prensleri Katolikti; Ardaz Ermeni prensleri 1704 yılına kadar ayakta kaldı. Ardaz ilinin bütün bu hanedanları Amaduni soyundan gelebilir. XIV. yüzyılda bu prenslikteki Tzortzor keşişleri Latince skolastik eserleri çevirmiştir.

Datev Manastırı

XIII. yüzyıldan XVIIII. yüzyıla kadar, Doğu Ermenistan'ın kültürel merkezi Sünik metropoliten merkezinin papaz okulu oldu; bu okul yirmi yıl boyunca meşhur ilahiyatçı Krikor Datevatsi'nin (1390-1409) idaresinde, ulusal Kilise'nin, Nahçivan bölgesinde operasyon yapan Frères Uniteurs Tarikatı'nın Roma propagandasına karşı sürdürdüğü mücadelelerin kalesi oldu; bu gelenek, Uniteurs'lerin XVIII. yüzyılda ihraç edilmesine kadar sürdü. XV. yüzyıl başında Datev'in başrahibi olan Sünikli Arakel, dikkat çekici bir ozan olmasının yanında, zamanının en bilgili kilise adamlarından biri oldu. Datev bir çöküş döneminin ardından, XVII. yüzyılda bir yenilenme yaşadı; binaları Sarkis Baronder ve manastır cemaatini modern anlamda aynı şekilde ıslah eden Trabzonlu Giragos tarafından yenilendi. 1618 yılında, sonradan yüce katolikos olacak (1629-1630) meşhur Movses Datevatsi'nin sıradan insanlar arasında vaaz vererek Ermeni yeniden doğuşunun zanaatkâr kariyerine başlaması Datev'de olmuştur.

Hemşin

Bir diğer Ermeni yarı bağımsızlık grubu, Kaçkar Dağları ile Karadeniz'de Atina Limanı arasında, Kuzey Anadolu Dağları'nın kuzey yamaçlarına sokuluyordu. VII. yüzyılda buraya Prens Hamam tarafından yönetilen önemli bir Ermeni çetesi yerleşti; orada Hamamaşen Kalesi'ni kurdu ve bu vadi kompleksi daha yaygın olarak Hemşin adını aldı.

Laz kabileleriyle çevrili Hemşin Ermenileri aynı yaşam tarzını sürdürdü; prensleri, *voyvoda* adı verilen bir çeşit kıdemli lider idaresinde *derebey* unvanını ("vadinin beyleri") taşıyordu. En önemli vadi Fortuna (Pordanis) Nehri'ninkiydi; bu nehrin ağzı yakınlarındaki Artaşen köyü, bölgenin doğu sınırını oluşturuyordu. Başka Ermeni köyleri de zikredilebilir: Torasli, Pertevan, Ayren, Tredzor (Dzimla) ve Yeğovit. Bu sonuncu köyün yakınlarında, *scriptorium*'u bazen oldukça aktif olan meşhur Surp Khaç Manastırı bulunuyordu. Hemşin, Khaçekar adı altında bir Ermeni Kilisesi piskoposluğu oluşturuyordu ve Hemşinli Hovhannes (ölümü 1497) kendi zamanında bu kilisenin büyük bir figürü oldu.

VII. yüzyılda çoktandır tamamen Hıristiyan olan Hemşin Ermenileri, giderek İslam'a dönmeye zorlandılar: 1800 yılına doğru, prensler de dahil nüfusun büyük çoğunluğu ya Müslümanlardan ya da *gesges* [yarım-yarım], yani İslam'ı uygulayan fakat gizliden Hıristiyan olan Ermenilerden oluşmaktaydı. Yüzyıllar boyunca, Sevget (Kara Dere) ve

Khodorçur komşu bölgelerinde, doğuda Trabzon, Samsun ve Sinop'a kadar Pontus taraflarına, batıya doğruysa Abhazya'da Suhumi'ye kadar dağıldılar. 1819'da Kurşunlu (İris nehir ağzı yakınlarında, Yeşilırmak) Ermenileri, sırf kendi *derebey*'lerinin hizmetinde meslekten askerler gibi babadan oğula yaşıyorlardı. Hemşin halkı, bugün hâlâ bazı köylerde varlığını sürdüren onların farklı bir Ermeni ağzını konuşuyordu. XIX. yüzyıl ortasında bunlar yaklaşık 8.000 olarak hesap ediliyordu. Günümüzde hepsi Müslümandır.

Öteki Bağımsızlık Merkezleri
Ardzırunidler

Daha önce bahsettiğimiz gibi, Ardzırunilerin bir kolu, Kral Hovhannes Senekerim'in kendi krallığını Kapadokya'daki (1022) topraklara karşılık olarak Bizanslılara vermesinin ardından, Vasburagan'da kaldı; bu kol daha sonra Van Gölü kıyılarında, merkezi Amiouk kalesi olan küçük bir toprağı yöneten Sefedinyan soyuna yol açtı; bu Sefedinyanlar sonunda Akhtamar Katolikosluğu'nu tekeline aldı. Sımpad Sefedinyan 1467'de, o zamanlar Ermenistan'da hüküm süren Türkmen hanedanı Cihan Şah tarafından Vasburagan Kralı olarak atandı fakat izleyen yıl Cihan Şah'ın ölümünün ardından bu krallık ortadan kaldırıldı ve Müslümanlar Sefedinyanların topraklarını ele geçirdi. Bununla birlikte XVI. yüzyılda hâlâ Sefedinyanlardan –Khourdjibekian kolu– bahsedildiği duyulur. Ozan Krikoris Akhtamartsi (1512-1544 yıllarında katolikos) bu soydandı. Van bölgesinden bazı aileler XX. yüzyıla kadar Ardzırunilerden geldiklerini iddia ediyordu.

Sasun [Sason]

Ağtznik ilinde eski Sanasunk bölgesi olan Sasun, Muş (Daron bölgesi) ovasının güneyinde yükselen erişilmez dağlara tünemiş kırk kadar Ermeni köyünden kurulu bir federasyondu. Eski Sasun Şatosu'na dayalı ve dört bir yandan acımasız Kürt kabileleriyle çevrili olan orada, gururlu ve vahşi bir Ermeni topluluğu, XIX. yüzyıl sonuna kadar Osmanlı sultanlarının her türlü saldırısına karşı özerkliğini koruyabildi. Kendilerini rahat bıraksınlar diye, Sasunlular yerel Kürt beylerine giysi, gümüş ve bakır madenleri yanında tahıl, çiftlik hayvanları ve tarım malzemelerinden oluşan bir "yıllık haraç" (*hafir*) ödüyordu. Üstelik halk, nişanlanan kızın ailesine nişanlanan erkek tarafından ödenen meblağın yarısına karşılık gelen bir vergi, *hala*'yı *Kürtlere* bırakmalıydı. Dağ yamaçlarının müreffeh çoban ve çiftçi ırkı Sasunlular, geri çekilseler de, ovadaki yurttaşlarıyla sıkı ilişki içinde kaldı.

Sasunlular silahlarını kendileri üretiyor ve dış dünyadan hiçbir şey talep etmiyorlardı. Sasun'da prens yoktu; sakinleri ilkel ve neredeyse bir kabile yaşantısı sürüyordu. Sasunlular savaşlardaki cesaretleri ve korkusuzluklarıyla o kadar meşhurdular ki, Ermeniler tarafından *Sasna Dzer* "Sason'un çılgınları" olarak adlandırılmışlardı; yarı efsanevi kahramanları Tavit Sasuntsi, Ermenistan'ın güneydoğusunda, okuma yazma bilmeyen Ermeni köylüleri tarafından farklı versiyonlar şeklinde aktarılan büyük bir sözlü geleneğin konusunu oluşturur.

Zeytun

Kilikya Ovası'nın kuzeyinde, Aladağlar'ın bağrında yer alan Zeytun (Ulnia da denilen Arapça "zeytin"), Kilikya Ermenistan'ının son kalıntısını oluşturuyordu. Zeytun'un kökenleri geleneğe bakılırsa XIV. yüzyıla, son Kilikya krallarının idaresinde hizmet vermiş olan Ermeni prensi Komutan Hetum'un ölümünden sonrasına uzanır. 300 adam toplayan oğlu Kevork, iktidarını giderek Aladağlar'ın Ermeni köylerine kadar yaydı; halefleri, Türkmenler tarafından fethedildikleri tarih olan 1476'ya kadar bu köyleri muhafaza etti. Dağlara sığınan kaçaklar, 1485 yılında Hacın ve oraya daha önce yerleşen Ermenilere katıldıkları Zeytun'a ulaştı.

Zeytun kenti dört mahalleden oluşmuştu: aynı adlı aile tarafından yönetilen Surenyan; Apardiyanların idaresindeki Veri Tağ; Şovroyanların elindeki Bozbayır; Yakupyanlara ait Gorgalar. Bu aileler prens soyundan gelmiyordu ve ilk ikisinin, 1064'te Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmesinin ardından Ani'den geldiği sanılsa da, kökenleri bilinmiyordu. Yeni gelenler –Türkmenlerden kaçanlar– Hetum ve Kevork soyları tarafından yönetilmişti; sonradan Yenidünya adı verilen aileleri, dört eski Zeytun ailesi üzerinde üstünlüğü çabucak ele geçirdi ve sonunda Veri Tağ'ı Apardiyanların elinden aldı.

Zeytunlular gururlu ve bağımsız bir halktı. Osmanlı Türklerine Türkmenleri bastırmakta yardım etti ve böylelikle bağımsızlıkları, yıllık 5.000 lira olarak belirlenen bir haraç karşılığında, bir Sultan IV. Murat kararnamesiyle (1618) tanınmış oldu. Dört ailenin liderlerinin adlandırıldığı gibi, Zeytun'un "baronları" (*paron*), bundan böyle kendi vergilerini topluyor ve Osmanlı hükümetine yalnızca istedikleri şeyi ve buna zorlandıklarında gönderiyorlardı.

Melik'lerinki gibi "baronların" idaresi de ataerkildi ve kendi yasalarını uyguluyorlardı. Zeytun'da hiç kimse hapsedilmedi, suçlular ya cezalandırılıyor ya para cezasına çarptırılıyor ya da basitçe cemaatten uzaklaştırılıyordu. Zeytunlular Sasun halkı gibi kendi silahlarını

yapıyordu; Osmanlı hükümetinin onları daha sıkı denetlemek amaçlı bütün girişimlerine 1862 yılına kadar başarıyla karşı koydular. Zeytun kenti güçlenmişti ve hiçbir Müslüman, "baronlar" sayısız komşu Ermeni ve Türk köyünü (Arekin, Kapan, Furnus, vs) yetkileri altına almış olsalar da, kalelerinde yaşama izni edinememişti. 1915'te Zeytun ve köylerinin nüfusunun Ermeni kısmının 15.000 kişi olduğu tahmin edilmiştir.

Haçen (Hacın)

Sonradan Hacın kenti olan, Kilikya Ermenistan'ındaki eski Harghan Kalesi, küçük Kerdete ve Obruk nehirlerinin birleştiği noktada, güneyde, yaklaşık 360 metre rakımdaki Aladağlar boyunca uzanan ovada yer alıyordu. Kilikya Krallığı'nın çökmesiyle Memluklular ve sonradan da Türkler tarafından ele geçirilen Hacın, köyleriyle birlikte, dağlarda olduğu gibi münzevi, kendi özerkliğini 1750 yılına kadar muhafaza etmeyi başardı; hepsi Hetum Kilikya prens ve general soyundan geldiği iddiasındaki dört aileden gelen idareciler tarafından yönetilmişti. XVI. yüzyılda yerel Müslüman kabile Afşarların saldırdığı Hacın kenti, prensi Tur Sarkis ve torunu Hacı Yeğya (Hacı Elie) tarafından başarıyla savunuldu; Yeğya, Afşar'ın ihanetinin ardından öldürüldü ve bundan sonra Hacın bağımsızlığını yitirdi. Hacın, uzak olmasına rağmen, Kilikya ile Kaisareia ve Sebasteia Anadolu kentleri arasındaki kervanların eski yolu üzerinde yer almıştı. Nüfusu 1915'te 40.000 kişiye yakındı.

Tomarza

Tomarza yarı bağımsızlığı, Zeytun ve Hacın gibi, Kilikya sınırlarının bizzat dışında bulunmasına rağmen Kilikya Ermenistan'ının bağımsızlığının bir kalıntısıydı. Küçük Ermenistan'da, Elbistan'ın (Aplasta) batısında ve Hacın'ın kuzeyinde, Kaisareia'nın güneydoğusunda, Zamantı Nehri'nin sol kıyısında yer alan Tomarza, 400 kilometrelik bir alanda 170 kilometre üzerinde küçük bir bölgeydi. Nüfusu 1908'de yaklaşık 17.000 Ermeni'ye ulaşıyordu. Geleneğe göre, prenslik 1375 yılında Ermeni Krallığı'nın yıkılmasının ardından Kilikya'nın on üç soylu ailesi tarafından kuruldu ve bazı ayrıcalıklarla 1908 Osmanlı reformlarına kadar ayakta kaldı.

Toprak dört parçaya ayrılmıştı ve her biri, yerel köylerin bir kısmıyla birlikte bizzat Tomarza kentinin bir mahallesinden ibaretti. Bitişiğindeki köyler gibi, her mahalle farklı bir aile tarafından yönetilmişti: hepsi evlilik yoluyla birbirine sıkı sıkıya bağlı Dedeyanlar,

Kalaycıyanlar, Mağakyanlar ve Tamuzyanlar. İlk iki aile kentin kurucularına kadar çıkıyorken öteki ikisi sonradan gelmişlerdi. Yönetici aileyi oluşturan Dedeyanlar bir Ardzıruni kraliyet soyundan olduklarını iddia ediyordu. Her aile Tomarza'daki kendi mahallesinde ve yakın köylerinde tam bir otorite uyguluyordu fakat prensliğin tümünü ilgilendiren işleri ele almak için bir tetrarşinin dengi, kolektif hükümet olarak ortaya çıkmışlardı.

1570'ten 1681 yılına kadar Tomarza'nın, o sırada dört yönetici aile arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları çözen kendi piskoposu vardı. Tomarza tetrarkları kendi topraklarında tam bir hukuki, mali ve askeri iktidar uyguluyor ve sultana verilmek üzere yıllık bir haraç topluyorlardı. Doğu sınırlarını tehdit eden ve 1600'den sonra onlara ciddi problemler yaşatan *Celali* (askerler, köylüler, Kürtler ve Türkmenlerden oluşan karışık Müslüman çeteleri) saldırılarından topraklarını korumak için küçük bir ordu onlara yetiyordu. Tomarza kentinin siperleri yoktu fakat cemaate egemen eski bir kaleye sahipti.

Tomarza kenti sakinlerinin yaşamı tarım ve havyan yetiştiriciliğine dayanıyordu fakat komşu dağlarda bazı değişik metal yatakları işletiliyordu. Kent, papazlık hizmetinin görüldüğü tek bir kiliseye sahipti fakat XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar aktif bir *scriptorium*'u olan, Meryem'e adanmış bir manastırı da vardı.

Issız ve doğal olarak iyi korunmuş bölgelerdeki Ermeniler bağımsızlıklarını kısmen korumayı başarabiliyorlarsa, katliamlardan, işkencelerden, istikrarsızlıktan usanan ve kimi zaman serüven keyfi ya da ticaret zorunluluğuyla yönlendirilen ötekiler, doğuya ve bilhassa batıya doğru uzaklaşıyordu.

Ev sahibi ülkelerde Ermenistan'ın mirasını zenginleştirme çabasında olan bu Diyaspora'nın tarihi, üstünde durulmayı ve başlangıcından itibaren incelenmeyi hak ediyor.

BAŞLANGICINDAN XVIII. YÜZYILIN SONUNA KADAR ERMENİ KOLONİLERİ

Göçler, Yolculuklar, Hac Ziyaretleri (XI. Yüzyıla Kadar)

Ermeniler gibi çok az halk bu denli kalabalık, bu denli uzun süreli, coğrafi dağılımda bu denli çeşitli ve kökenlerinin bazı ayırt edici özelliklerini sürdürerek ev sahibi ülkelerin toplumsal, ekonomik ve hatta politik yapılarına bu denli işleyen bir koloni deneyimi yaşadı. Fakat daha önce Ermeni "kolonisi"nden ne anlaşılması gerektiğini belirtmek gerekir. XIV. yüzyıl sonuna kadar ve kesintiler ve değişimlere rağmen, bir Ermeni Devleti'nin var olması anlamında, bir Yahudi

"Diyasporası"ndan bahsedildiği gibi bir Ermeni "Diyasporası"ndan bahsedilemez.

Kilikya Ermeni Krallığı'nın 1375'teki düşüşünden 1918'de bir Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar, bir ikinci safhada, belli bir göç hareketi karşısında, tarihsel Ermenistan topraklarında bir Ermeni nüfus çoğunluğu devam etti. Son safha –yaşadığımız– tam anlamıyla bir Diyaspora ile karakterize edilir: ulusal toprakların (Ermenistan Cumhuriyeti'nin ancak onuncusunu oluşturduğu) en büyük kısmının bütün bir Ermeni nüfusu, geri dönme olanağına sahip olmaksızın kendilerini sınır dışı edilmiş halde buldu.

Ermeni kolonileri ancak ortaçağdan başlayarak köklü bir olgu olarak görünmekle birlikte, kökenleri Yüksek antikiteye kadar uzanır: Behistun dikili taşı, İÖ V. ve VI. yüzyılların dönemecinde, Babil'e karşı çıkan "Ermeni" Akhra'nın –babasının ismine göre aslında bir Khalt– iktidarı Büyük Darius'un elinden almaya çalıştığını anlatır. Urartu'nun eski sakinleri, Khaltlar yine bu dönemde kayda değer sayılarda "Hindistan kralı"nın ordularına hizmet etmeye gidecekti; durum elverdiğinde ve Ermenilerle birlikte, hükümdarlar tarafından bu ülkeye gönderilen sefaretlerin personelinin bir parçasını da oluşturuyorlardı. Askeri hizmet zorunlulukları belli bir Ermeni ya da Khalt sayısını, büyük Akamanış ve ardından Selefki İmparatorluğu'nun farklı noktalarına dağıtabildi.

Ermenilerin Batı yönüne hareketinin başlangıcı, II. Dikran tarafından Romalıların egemenliğinin zorunlu tanınmasıyla belirlenir. Latin şair Propertius, bu dönemde Fırat kıyılarından bizzat Roma'ya nakledilen köle kadınlardan bahseder. I. Dırtad, 3.000 süvari ve kalabalık bir saraylı ve büyücü (ozan Juvenal o zaman Roma'daki Ermeni büyücülerin varlığından bahseder) grubu eşliğinde Neron'dan tacını istemeye gider. Roma İmparatorluğu daha sonra Büyük Ermenistan'dan ihtiyatlar, o sırada işgal ettiği Küçük Ermenistan'dan (III. yüzyılda Aziz Polyeuctus içlerinden biri oldu) lejyonerler toplamıştır.

Aynı yüzyılda Ermenistan'ın ve Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığa dönüşü ve Sasanilere karşı ittifak mübadeleyi destekledi. Ardından Ermeniler, Roma İmparatorluğu'nun Doğu'daki halefi Bizans İmparatorluğu'nda, bu eserde onlara ayrı bir bölümü ayıracak kadar önemli bir rol oynadı ve bu bölüm de, imparatorluğun tamamında, Mısır'da, Filistin'de, Suriye'de, İtalya'da, Kuzey Afrika'da fakat özellikle Küçük Asya ve Balkan Yarımadası'nda Ermeni grupların ya da kolonilerin olduğunu tespit etmemizi mümkün kıldı.

Bu Ermeni göç tablosunu tamamlamak için Bizans'ın, Galya'nın ve Kuzey ülkelerinin doğrudan otoritesinden kurtulan İtalya bölgelerinin durumunu inceleyeceğiz.

İtalya'da, 649 Latran Konsili'nin Tutanakları, Roma'da Meryem ve Aziz Andre'ye ithaf edilen *Renati* denilen bir Ermeni manastırının adını zikreder. Bu manastırın başrahibi Thalassius, Roma'da ikamet eden öteki Doğu rahipleriyle sözü edilen "Latran Konsili"ne katılır. Doğu Kilisesi'nin temsilcileri olarak Konsil Tutanaklarının imza sahipleri arasında hepsi yer alır. XI. yüzyılda bile Vatikan'da bir Ermeni Kilisesi olduğunu ekleyelim. Tam olarak Bizans İtalya'sında X. ve XI. yüzyıllarda pek çok Ermeni Kilisesi olduğunu gördük. Ermeni cemaatlerinin varlığı kültte izler bırakmıştır: IX. yüzyıla uzanan ve 1742 yılında keşfedilen ünlü Napoli taş takvimi, Ermeni (Aziz Aydınlatıcı Krikor, Aziz Hıripsime ve Aziz Kayane) Kilisesi'nin en tipik azizlerinin bayramlarını zikreder. Capua bölgesinde bir *Monte Armenia* bahsinin dini bir varlığa işaret edip etmediği bilinmez.

Bu bağlamda, İtalyan kentlerinin patronlarına dönüşen Ermeni kökenli bazı azizlere olan halk bağlılığı, bu azizlerin hayat hikâyeleri alanında, efsane sıklıkla öyküyü gizlese de, bir göç hareketi hakkında ipuçları verebilir.

Bunlar Büyük Ermenistan'dan gelip, sayısız hac yolculuğunun (Kudüs, Saint-Martin de Tours, Saint-Jacques de Compostelle) bitiminde, 1016 yılında öleceği Mantova yakınlarında Benedikten manastırı Polirone'e varan Aziz Simeon durumundaki gibi tarihsel yapıdaki verilerdir; başka bir Ermeni hacısı, Aziz Davin, 1050'de yolculuk yorgunluğundan öleceği Lucques'u kutlu sayar.

Çok daha şüphelileri, kutsal emanetlerinin Saint-Cyriaque Kilisesi'nde muhafaza edildiği, Ankona koruyucusu olarak saygı gösterilen V. yüzyıl (bir öteki efsane onu, XIII. yüzyılda Kilikya kralı I. Hetum'un çağdaşı yapar) keşişi Aziz Libere'ye ilişkin hikâyelerdir; ona ithaf edilen kilise cephesindeki yazıta göre *Rex Erminiae* ("Ermenistan Kralı") olarak geçen Floransalı Aziz Miniato ve Milanolu Arşag için de aynı şey geçerlidir. VIII. yüzyılda, *in archipresbyteratu* Saint-Apollinaire Kilisesi'nde muhafaza edilen Şehit Eustrathe ve yoldaşlarının kutsal emanetlerinin Roma'ya naklini ve Küçük Ermenistan'daki Sivaslı Aziz Vlas kültünün, Batı'nın geri kalanında olduğu gibi İtalya'da da önemli ölçüde geliştiğini zikredelim. İtalya'yla bu temaslar çerçevesinde, 965 yılına ait (fakat olayı bu tarihten önceye yerleştiren) bir elyazması kolofon aracılığıyla, Aziz Petrus'dan bir kutsal emanet isteyen bir Ermeni'nin kefaret hac yolculuğuyla Roma'ya gelmesinin bahsini hatırlatmak önemlidir; IX. yüzyıl ortalarından sonra Prens Aşod Pakraduni'yle mektuplaşan Papa –kuşkusuz I. Nikolaos–, Koğovit ilinde, Bezrayri Gom köyünde saygı gösterilecek bir aziz parmağını götürmesi için hacıya verdi.

Nihayet, yalnızca Monnoret de Villard'ın araştırdığı bir belgeye göre, yüksek rütbeli bir rahip, XI. yüzyılda, altmış kişilik maiyeti eşliğinde İtalya'yı ziyaret etmiş ve Milano'nun kuzeyinde bir kilise inşa etmişti. Eğer doğrulanırlarsa, bu veriler Katolikos II. Krikor Vıgayaser'in (1065-1105) Roma'ya gelmesine ilişkin bazı Ermeni kaynaklarının tanıklığını destekleyebilecektir.

İtalya'dan sonra, dikkat çekilen dönemdeki Ermeni varlığının –bu kez bilhassa bireysel– en kesin işaretlerinin bulunduğu yer Fransa'dır.

Sasani Perslerinin zulmünden kaçan bir piskopos olan Simeon, Frankların yaşadıklarını kitap haline getiren ünlü tarihçisi başrahip Gregoire de Tours tarafından 591 yılında Tours'a buyur edildi. Zaten Merovenj döneminde, genel olarak "Suriyeli" (aslında çoğunlukla Süryani kültüründendiler) olarak belirlenen Oriantolar Paris'te, kendi din adamları sınıfına sahip Orléans'da, refah tüccar kolonilerinden oluşuyordu. Galya ya da Flandres'daki Ermeni varlığı, III. ve V. yüzyıllarda Ermenistan'dan gelen bazı azizlere ilişkin ermişlerin hayat hikâyesi gelenekleriyle ortaya çıkarılır: Comines'in (Lille yakınları) koruyucusu Aziz Chrysole, "Tallardlı" (Hautes-Alpes'de) denilen Gregoire, Fontaine-les-Dijon'dan (Gürcistan'dan sonra Ermenistan'da yaşayan) Aziz Ambrosien, Belçika'da Tongeren piskoposu Aziz Servais; 1000 yılına doğru, *Vitae*'lerinin kısmen de olsa teyit edebileceği Aziz Macaire de Gand, Aziz Gregoire de Pithiviers (kendisine yalnızca büyüye ilişkin erdemler değil, baharatlı ekmeği Fransa'ya getirmiş olduğu için gastronomik yetenekler de atfedilir) gibi daha az şaibeli bir tarihselliğe oturtabileceğimiz Ermeni kökenli azizler bulunur; iyi belgelenmiş bir aziz yaşamöyküsü kaynağı, X. ve XI. yüzyıl dönemecinde cömert Normandiya Dükü'nün Rum ve Ermeni keşişlerini kendi sarayına buyur ettiğini bize söyler.

Kültürel planda Ermeni-Frank dini ilişkilerinin ipuçlarına sahibiz: Aziz Jerom'un mektuplarını içeren bir Autun elyazması, X. yüzyıl tarihli ve diğerleri yanında dini kelime dağarcığına da işaret eden bir Latince-Ermenice sözlükçe ile son bulur.

O halde toplamda, yalnızca dini şahsiyetlerin bahsi geçer; İmparator I. Nikephoros (döndüğünde Venedik Hâkimi ilan ettiği) tarafından Charlemagne'a gönderilen heyette Ermeni Arşag'ın ya da Bağdat Halifesi Harun el-Reşid'in heyetinde öteki Ermenilerin –gelenek fazla emin değildir– varlığının, Ermeni-Frank ilişkilerinin hesabına yazılması ikinci dereceden bir önem arz eder.

Daha kuzeydeki ülkelere ilişkin bazı verilere de sahibiz: Almanya'da, Ermenistan'dan "yoldaşlarıyla" "kaçak" olarak gelen ve

1093 yılında, Passau'da, Niedenburg Manastır Kilisesi'nde ölen Piskopos Gregoire'dan kalanlar daha yeni tespit edilebildi; VII. ve VIII. yüzyıllarda İrlanda'da Ermeni keşişlerin olduğunu düşünmek için ciddi karineler mevcuttur; İrlanda'nın üçüncüsü, Cell Achid (Killeigh) Manastırı'nın rahipleri arasında bir Ermeni bulunur; nihayet, İzlanda'nın ilk tarihçisi, XII. yüzyıl başlarında yazan papaz Ari le Savant'a göre, üç Ermeni misyoner piskopos Harald de Norvege (1044-1066) idaresinde bu ülkeye gelmiş olabileceklerdir.

Ermeni Arşagunilerin (İS 224) amansız hasımları olan Sasanilerin ortaya çıkışı, büyük göçlerin ya da daha çok Ermeni nüfusunun kitle halinde Pers İmparatorluğu'na transferlerinin devrini başlatmış görünür. III. ve IV. yüzyıllarda zaten önemli olan bu tehditler, Vartanyanların savaşının (451) ardından büyük *nakharar*'ların sürgüne gönderilmesiyle doruk noktasına ulaşır. *Nakharar*'ların çoğu yurtlarına geri dönemeden sürgünde ölecektir.

Halifeler döneminde, eski Pers İmparatorluğu'nun Ermeni kolonilerinin asimile olduğu anlaşılmaktadır.

Ardaşesyanların, özellikle başkentleri Ardaşad'ı ticari metropol seviyesine yükselttikleri dönemden itibaren Ermenistan, Hindistan ve Çin mallarını Batı'ya götüren ipek yolu üzerinde önemli bir etaptı. İran Şahı tarafından Orta Asya göçebelerine karşı yollanan Ermeni destek kıtaları yanında orada belki bazı tüccarlar vardı. XI. yüzyılın ilk yarısında Kral Hovhannes Sımpad'ın Hindistan'dan büyük masraflarla Ani Katedrali için kristal bir avize getirttiğini biliyoruz. Nesturi Hıristiyanlar, Yüksek ortaçağ esnasında Pers'ten başlayarak Çin sınırına kadar yayılmıştı ve ne olursa olsun, kaynaklar Ermenilerdense onların rolünün daha çok üstünde durur. Nihayet, IV. yüzyılda Ermenistan'da ortaya çıkan meşhur Mamigonyan ailesinin Orta Asya kökenli olabileceğini hatırlatalım.

Ermeniler kuzey yönünde, serüvenci doğalarının onları Müslüman emirlerin yanına hizmet etmeye götürdüğü Suriye'de mevcuttur. Bu askeri tip göçün aşırı uzantısı, XI. yüzyılda Ermeni askerlerinin Tuluniler [Tolunoğulları] emirlerinin hizmetine girdiği Mısır'da ortaya çıkar. Ermenistan'ın Selçuklu Türkleri tarafından fethi, IX. yüzyıl sonunda binlerce Ermeni süvarinin, Fatımi halifelerinin veziri seviyesine yükseltilmiş, eski bir İslamileşmiş köle olan yoldaşları Bedr-el Cemali'ye katıldığı Mısır'a yeni bir göçün habercisidir. Belki de bu dönem itibarıyla Ermeni manastırlarının gelişmesinin tarihi verilebilir (35'ten XII. yüzyıla).

Fakat Ermenileri Kutsal Kent yapısıyla Kahire'den çok Kudüs cezp ediyordu. Orada bir koloni ve bilhassa zengin bir manastır geleneği

gelişti. VII. ve VIII. yüzyıl dönemecinde tarihçi Movses Gağangadvatsi Kudüs'te Ermenilerin ve Ağvanların yüzden fazla (aynı mezhebe ait) manastırı olduğu tahmininde bulunur.

Ermeni hacılar, Sainte-Catherine Manastırı'nı ziyaret etmek için Sina Çölü'ne doğru yollarına devam ediyorlardı; yakın zamanda bu manastırda Yüksek ortaçağa ait Ermenice yazıtlar ve duvar yazıları keşfedildi. Nihayet, Axoum civarlarında, Hıristiyan Etiyopya'nın Arap hâkimiyetinden kaçan Mısır ve Suriye göçmenleri tarafından VII. yüzyıldan itibaren inşa edilen "Ermeni adalarına" sahip olduğunu belirtelim.

Ermenistan'ın İşgal Edilmesi ve Dağılmanın Artması (XI.-XV. Yüzyıl)

Ermenistan'ın Selçuklu Türkleri tarafından fethi, XI. yüzyılda, Arap hükümdarlığının kurulmasından çok daha dramatik bir göçmen akışını belirledi. Kilikya ve Diyaspora yüzünden, devletlerin oluşmasının destek noktasını teşkil ettiği Edessa (Urfa) bölgesini bir tarafa bırakacağız: Kilikya daimi Ermeni Prensliği (1073-1375) ve Edessa Ermeni-Frank geçici kontluğu.

Doğu Avrupa'da, Selçuklu istilası yüzünden kovulan sığınmacılarla güçlendirilen Bulgar, Trakya ve Makedonya kolonileri Sırbistan'a kadar dal budak saldı. Ermeniler, Bizans Balkanları'ndan itibaren, X.-XI. yüzyıllardan başlayarak Transilvanya, Moldovya ve Eflak'a geldi; oralarda hukuki olarak iyi örgütlenmiş ve bu bölgelerin mimarisinde, süsleme sanatlarında ve folklorunda iz bırakan faal tüccar toplulukları oluşturdular. Kırım, "denizci Ermenistan" adına layık olmak için oldukça yoğun bir nüfusa sahipti: XIII. yüzyılın sonundan itibaren, Ermeni tüccarlar ve zanaatkârlar bütün bir Karadeniz'de oldukça kalabalık olan Ceneviz kolonilerinin gölgesinde bir araya geldi; Osmanlı fethinin arifesinde (1475) Feodosya'da çoğunluğu oluşturuyorlardı. Bu Kırım Ermeni topluluğu Doğu'daki Latin misyonların çabalarını destekledi ve Kilikya Krallığı'nın düşmesinin ardından katolikosu konuk etmeyi başaramadı. Kıpçak Türkleriyle ticari ve misyoner ilişkileri, Ermeni harfli Kıpçak Türkçe'sini (Ermeni-Kıpçak) akıcı bir şekilde kullanmasını mümkün kılar. Ermeniler, parasal hazinelerine bakılırsa, X.-XI. yüzyıllardan itibaren kuşkusuz Rusya'da mevcutlardı. Volga üzerinde, Bolgari'de, XIII.-XV. yüzyıllara ait Ermeni mezarları bulundu. Ermenilerin Ukrayna'daki varlığı, XII. ve XIII. yüzyıllardan itibaren zanaatkârlar, tüccarlar hatta doktorlarla teyit edildi.

Polonya kolonisi bu varlığın iyi bir örneğidir. Çok erkenden özel ayrıcalıklardan faydalanmıştır. 1344 yılında Kral III. Kazimierz,

Kaménetz-Podolsk'u Ermenilere verirken, 1356'da Lvov'dakilere (Lemberg) oturumlarının gerçekleşmesi ve kararlarının kaleme alınması için Ermenice'yi kullanan sırf Ermeni bir Ulusal Konsey'e sahip olma ayrıcalığını bahşetti. Sigismond 1561'de Ermenilere ilk mahkemelerini kurma yetkisi verdi. Yargıçlar, XII. yüzyılın meşhur hukukçusu Mıkhitar Koş'tan esinlenmiş Ermeni yasalarını uyguluyordu. Ermenilerin bu partikülarizmi Polonya Krallığı'nın savunmasına katılmalarına engel olmadı: 1410 yılında, bir Ermeni destek kıtası Tötonik Şövalyeleri'nin bozgunu amaçlı Tannenberg Muharebesi'ne katıldı. Ermenilere verilen destekler oynadıkları ekonomik rolle açıklanabilecekti. Kırım'daki Ceneviz egemenliği döneminde Lvov, Nürnberg yoluyla Brugge'a çıkan ticari yol üzerindeki önemli bir etaptı. Polonya Ermenileri (Kırım'dakiler gibi) Doğu ile Batı arasında bu alışverişlere katkıda bulundu. Feodosya'nın Osmanlılar tarafından alınmasının ardından (1475), Lvov Ermenileri Iassy (Moldovya) ve Edirne yoluyla Doğu'yla temas halinde kaldı. Sonradan kendilerinin üreteceği lüks mallar (kumaş, zengin oymalı silahlar, takılar) temin ediyorlardı. Polonya Ermenileri kiliselerinin geleneklerine sadık kaldıkları sürece ayakta kaldı. XII. yüzyılın sonlarına uzanan ilk ahşap katedralleri, 1363 yılında, Polonya Ermeni başrahiplerinin ikamet ettiği muhteşem bir taş yapıyla değiştirildi. Polonya Ermeni kolonisi, Roma'yla birliğin ötesinde onun Latinleşmesine çalışacak Ermeni Piskopos Nikol Torosoviç'ten ölümcül bir darbe aldı. En az 50.000 kişiden oluşan Ermeni cemaati sindirildi ya da dağıldı.

Matbaanın varlığıyla kolaylaşan kültürel yaşam, XVII. yüzyılda Diyaspora ve Ermenistan hakkında seyyah tanıklığının önemi ortaya çıkan Polonyalı (ya da Lehatsi) Simeon ve XVIII. yüzyılda bir Ermenice-Latince/Latince-Ermenice Sözlük'ün ve bir Ermeni *Chronique*'inin yazarı Isdepanos Roşka tarafından kanıtlandı.

Ermeniler kentsel gelişime de katkıda bulundu: XVIII. yüzyıl başlarında Kuty'i kurdular; Transilvanya Ermenileri aynı döneme doğru, Germen imparatoru VI. Charles'ın tahtın her biri bir Ulusay Konsey'e sahip özgür kentleri olarak ilan ettiği Dumbraveni (Erzsebetvaros) ve Armenierstadt'i kuruyordu. Her zaman Polonya veya Transilvanya'daki benzer ayrıcalıklardan yararlanmaksızın, neredeyse bütün Avrupa Ermeni kolonilerinin en azından bir süre için, oldukça sağlam yapılar yaratmaya yardımcı olabilecek bütün faktörlere, kendi kiliselerine, papazlarına, matbaalarına sahip olduklarını not edelim.

Bu dönemde Batı Avrupa kolonileri bilhassa Ermeni Kilikya'ya (Yüksek ortaçağda Bizans tarafından çok güçlü bir şekilde uygulandı-

ğını gördüğümüz aracı rolü o sırada sona erer) bağlandı. Bu dönemin iki taraflı bütün hareketlerinde yeni bir faktörün üstünlüğünü kaydetmek gereksizdir: Haçlılar.

Önceki dönem için, bilhassa Güney İtalya'da bazı Ermeni dini yapılarını listeleyebilseydik, XIII. ve XIV. yüzyıllara ait inanılmaz sayıda Ermeni kilisesi, manastır ve imarethanenin –hacılara ve tüccarlara pansiyon hizmeti gören– tüm İtalya yarımadası boyunca yayıldığına şahit olurduk.

Önceki evre için daha önce bahsi geçen kentlere şimdi, kronolojik sıraya göre: Pontecurone, Rimini, Roma-Vatikan, Ankona, Siena, Perugia, Salerno, Orvieto, Bologna, Genes, Padova, Fazioli (Manfredonia), Fabriano, Gubbio, Parma, Floransa, Treviso, Pistoia, Pisa, Milano, Venedik ve Faenza eklenir. Kuruluşları net bir şekilde tarihlendirilebilecek bu kiliseler dışında, kesin tarih veremeyeceğimiz, Imola, Forli, Pesaro'da da (ya da Pescara) Ermeni din cemaatleri ve kuşkusuz Mantova'da bir manastır (ya da bir tür Ermeni imarethanesi) vardı.

Aziz Basileios prensibini –"Basilian keşişlerin" isminin geldiği– takip eden bu Ermeni manastırları başlangıçta birbirlerine organik olarak bağlı değildi. Ancak XIV. yüzyıl ortalarına doğru, Aziz Augustinius'un öğretisini benimseyerek dini tarikat şeklinde oluştular. XVII. yüzyılda tamamen İtalyanlaştırılan bu tarikat, Papa X. Innocentius tarafından ortadan kaldırıldı. Roma ile Ermeni Katolikosluğu arasındaki önemli müzakereler döneminde, önemli ve Ermeni-Latin yakınlaşmasında Uniteurs Tarikatı üyelerinden çok daha ılımlı bir faktör olmuştu.

Lucques'ta, Ermeni Aziz David birliğini koruyan Saint-Michel Kilisesi, yoldaşları için düzenli bir hac hedefi haline gelmişti. Sicilya'ya gelince, kilise izine rastlanmasa da, Bizans dönemine uzanan ilişkiler devam eder ve gelişir. Beş yıllık bir dönemde (1278-1283), üç heyet Sicilya sarayı için Kilikya'dan yola çıkar. XIV. yüzyılın ilk yarısının iki Kilikya kralı Sicilyalı prenseslerle evlendiğinde daha sıkı ilişkiler kurulur. Resmi belgelerde zaman zaman Ermeni imzalar yer almıştır. Vaktiyle Sicilya Krallığı'na bağlı olan Malta Adası'nda bazı Ermeni yer adlarına rastlanır; hiç kuşkusuz biraz daha sonraki bir döneme aittirler. Fransa'da Ermeni varlığının izleri bu dönem için nadirdir; Kilikya'yla oldukça düzenli ticari ilişkileri ve Avignonlu papaların idaresinde son derece yaygın kilise münasebetleri dışında elbette. İtalya'daki gibi örgütlenmiş koloniler hakkında doğrudan tanıklıklarla karşılaşmak umulabilir. Batı Avrupa'da, bilhassa Bugaristan ve Transilvanya'da hâlâ oldukça yaygın olan yer adı göstergeleri İtalya'da nadirdir. Fransa'ya

ilişkin yalnızca Auvergne'de (Puy-de-Dome'da) "Desarmeniens" adlı bir köy buluruz. 1930'da çevreden pek çok aile "Desarmeniens" ya da yakın bir ad taşıyordu: bu isimlerin bir Ermeni varlığıyla ilişkilendirilmesi muhtemeldir. Buna karşın, daha yeni bir dönem olarak Aşağı ortaçağ diyebileceğimiz devri belirlemek daha zordur. Ermenilerin Kilikya Krallığı'nın düşmesinin ardından Fransa'da VI. Leon'u takip etmiş olmaları dışarıda bırakılamaz. Bourges Katedrali'nin bir sütununda Sarkis imzalı Ermenice bir duvar yazısı yer alır. Bir kolofona göre, Sebasteia piskoposu Simeon, 1388 Paskalya günü, Languedoc'ta, La Grasse Manastırı'ndaki ayini gerçekleştirdi. Belki de bu, eski Ermenistan kralının gelişiyle ilişkilendirilecektir. Nihayet bazı bilginler bu Ermenilerin büyük maliye uzmanı ve müzakereci Jacques Coeur'un XV. yüzyılın ilk yarısında Fransa'nın Doğu'yla ilişkilerini canlandırma amaçlı çabalarının içine sokulduğunu düşünebilmiştir.

Bütün bu temaslar izlerini bu ülkelerin edebiyatına bırakmaktan geri durmuyordu. Ermenilere ya da Ermeni kökenli geleneklere anıştırmalarda bulunan ortaçağ şiir ve romanları yanında, XIV. yüzyılda John Grower'in *Confessio Amantis* ve Boccaccio'nun *Dekameron*'u dışında, *Doon de la Roche ve Renaud de Montauban* destan dizilerini, Louis de Thuringe'in *Chanson d'Antioche, Le Roman de Foulque de Candie, Le Roman de la croisade*'ını hatırlayalım.

Avignon papalarının etkisiyle, Batı'da Doğu dilleri eğitiminin gelişmesi, Doğu temalarının yayılmasına yabancı değildir. 1312'de Ermenice'nin –İbranice, Arapça ve Keldanice yanında– Roma saray erkânının oturduğu bütün kentte ve Paris, Oxford, Bologna ve Salamanca üniversitelerinde zorunlu eğitimine karar veren Viyana Konsili'dir.

XII. yüzyılda yeni bir Ermeni göç dalgası, Selçuklu sultanlarının egemenliğindeki Pers'e doğru dalga dalga yayıldı. Ülkenin bazı ıssız bölgelerini nüfuslandırmak amacıyla bu yer değişikliklerine neden olan bizzat bu yeni efendilerdi. Koloniler bilhassa Azerbaycan ve İsfahan bölgesine yerleştirildi. Dönemin tarihçileri tarafından belirtilen "yüzbinler" hakkında bazı çekinceler ileri sürülse de, bu göçün önemi onlar için iki ayrı piskoposluğun kurulmasından kaynaklanır; bu da sayılarının yaklaşık olarak bir Ermeni bölgesi nüfusuna eşit olduğu anlamına gelir. Pers Selçuklularının sarayında, 7.000 Ermeni askerden oluşan bir birlik bir süre mevcut olmuştur. Hoşgörülü ve barışçıl Melikşah saltanatı (1072-1093), Ermeni kökenli yeni unsurlar kabul ettikten sonra Pers Moğol idaresinde (1256-1336) ikinci bir çiçeklenme evresi yaşayacak bu kolonilerin gelişmesine özel bir katkı yapmıştır.

XIII. yüzyılın ortalarında, Fransisken Guillaume de Rubrouck, Aşağı Volga üzerinde, Moğol fatihi Cengiz Han'ın yeğeni Batu'nun sarayında Büyük Ermenistan kökenli ve çok yüksek bir konum işgal etmiş gibi görünen Ermenilerle karşılaşır.

Büyük hanın yanındaki elçisinin hikâyesinde Ermenilerin, Moğol orduları tarafından eğitildikleri Moğolistan'da Karakurum'a yerleşmiş olduklarını da belirtir. Bişkek (Kırgızistan) Keldani mezarlığında 1324 tarihli Ermenice bir yazıt, Ermeni Piskopos Hovhannes'i zikreder. Issık Gölü yakınlarında, inanan takipçilerinin mezarına sahip olduklarını iddia ettikleri Aziz Matteos'a ithaf edilmiş bir Ermeni manastırı yükseliyordu. Bu manastır, 1375 civarında bir Katalan atlasında gösterilir. Büyük hanın sarayına götüren bu güzergâh, Moğolların Çin'e kadar ticaret yapmak için Yukarı Asya'nın kervan yollarında sağladığı güvenlikten faydalanan tüccarlar kadar farklı Ermeni prenslerinin de uğrak yeriydi.

Aslında, Yuanların hanedanında Ermeniler Çin'de çok gelişmiş görünen koloniler kurmuştu. Kimileri oraya ulaşmak için Orta Asya yollarını izlemiş, kimileri deniz yoluyla gelmişti. XIV. yüzyıl başlarında Zaytun'da, Katolikliğe döndüğünden (Tsiuan-tcheou) güzel ve büyük bir kilise kuran zengin bir Ermeni vardı. Dominiken Jean de Montecorvino'nun Pekin Başpiskoposluğu'nu kurduğu ve misyoner çabalarında Ermeni olduğu kadar Latin tüccarların da desteğini aldığı dönemdi. Çin'in başka limanları ve başka ticaret bölgelerinde değişik Ermeni cemaatlerinin olması oldukça muhtemeldir. Ancak bu gelgitin, Çin'i yabancılara (Orta Asya'nın İslamileştirilmesinden bile önce) kapatan Ming hanedanının (1386-1644) tahta çıkmasından itibaren yavaşlamış olduğu görülür.

Akdeniz dünyasına dönersek, en azından XII. yüzyılın ilk üçte biri esnasında, Mısır vezirlerinin Ermeni olduklarını tespit ederiz. Bedr el-Cemali'nin oğlu el-Efdal, sırası gelince otuz yıl boyunca ülkenin efendisi olur. Halefi, Hıristiyan inancını korumuş olan Bahram'dır (Vahram); bu da Müslüman çevrelerin hararetli muhalefetine ve Ermeni himayesinin ona sağladığı desteğe rağmen, 1137'deki azline neden olmuştur.

Mısır'da Fatımilerin halefi olan Eyyubi hanedanı idaresinde Ermeniler kötü muamele görmedi. Ermeni kökenli yazar Ebu Salih, XII. ve XIII. yüzyıl dönemecinde Mısır manastırlarının (önce Kıptice, sonra Süryanice ve Ermenice) Arapça kaleme alınmış değerli bir tasvirini bize sunar. Bizzat Selahaddin'in, XII. yüzyıl sonunda Trablusgarp'ta bir prenslik kurmaya yeltenen meşhur Keykavus gibi, Ermeni kökenli

bazı subayları vardır. Ancak Mısır Ermenileri için bir geri çekilme dalgası başlamıştır. 1250 yılında iktidara gelişleri, Hıristiyan Etiyopya'ya doğru bir Ermeni göçüne (VII. yüzyılınkinden daha sınırlı) eşlik eden Cihadın koşulsuz yandaşları, Memluklu sultanlarıyla bu dalga iyice büyür.

Diyaspora'nın Yapılanma Çabaları (XV.-XVIII. Yüzyıllar)

Artık Ermeni Devleti'nin olmadığı bu dönem farklı Diyasporalar arasındaki yeni ilişkilerin kurulmasıyla karakterize edilir; bu ilişkiler, Hindistan'dan Amsterdam'a kadar eskisinden çok daha büyük yolculukların ve bağlantıların gelişiminde somutlaşır. Dönemin bir ikinci karakteristik özelliği, birleştirici olan ve ekonomik ve kültürel faaliyetleri yoğunlaştıran bazı ağırlık merkezlerinin Diyaspora'da oluşmasıdır: İtalya'da (XVI. yüzyılın sonuna doğru oluşturulmuş son koloni) Roma, Cenova, Venedik, Livorno; Fransa'da Marsilya ve Paris; İspanya'da Barselona ve Cadiz; Hollanda'da Amsterdam; Polonya'da Lvov; Transilvanya'da Dumbraveni; Osmanlı İmparatorluğu'nda Konstantinopolis; İran'da Yeni Culfa; Hindistan'da Kalküta ve Madras.

Ermeniler için uluslararası politika düzeyinde en önemli olay, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'dan başlayarak Anadolu'nun doğu uçlarına kadar kesin birleştirilmesidir.

Ermenistan aynı zamanda, XX. yüzyılda, Kilikya'nın düşmesinden itibaren ilk olan yeni bir devletin oluşturulmasından önce gelen, tarihinin son safhasına girer. Bizans İmparatorluğu'nun son kalesi İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi, bu denli bayındır eski koloninin, Paleologos hanedanı idaresinde bazı göç hareketlerine rağmen kan kaybettiği bu kente Ermenistan'dan bir akına neden oldu. Bizans İmparatorluğu'nun eski başkentinin fethini izleyen yıllarda Ermenilerin, zanaat ve ticaretin en etkin unsurlarından birine dönüşmek üzere, bütün Anadolu, hatta Kırım'dan oraya akın ettiklerini hatırlayalım yalnızca.

Zamanla kültürel bir canlanma, XVIII. yüzyılda Venedik'in yanında çok önemli bir Ermeni matbaacılık merkezi olacak Konstantinopolis cemaatinin bağrında gün yüzüne çıkacaktır. Fakat önemi, Batı Ermenilerinin (yani Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunanların) kültürel ve edebi uyanışının merkezine dönüşeceği zaman, izleyen yüzyılda daha da büyüyecektir.

Yalnızca politik bakış açısından değil, kültürel bakış açısından da Ermenistan için bir çöküş dönemi olan bu XV.-XVIII. yüzyıl döneminde, yine de orada burada bazı parıltıların belirdiğini görürüz.

Entelektüel bir faaliyetin doğrudan devam ettiği Kırım dışında, özellikle teknik gelişim ve matbaaya has yaygınlaşmanın getirdiği olumlu işaretlerin farkına varabileceğimiz yer, Batı kolonileridir. Böylelikledir ki, 1509-1512 arasında, Hagop Meğabard isimli bir Ermeni tarafından basılan Ermenice ilk kitap Venedik'te gün yüzüne çıkar. Venedik, Livorno, Marsilya, Roma, Amsterdam XVI. yüzyıl sonuna doğru ve XVII. yüzyıl boyunca yoğun bir basım faaliyetinin merkezleri haline gelecektir; XVII. yüzyılda Doğu'da, bunlara genç Yeni Culfa cemaati katılacaktır. Sonradan, hâlâ edebiyat dili olan klasik Ermenice yayımlanan ilk Ermeni dergisi, *Aztarar*'ın ("Monitör") 1794 yılında yayımlanacağı Hindistan kolonilerinde benzer bir kültürel coşku ortaya çıkacaktır.

Bu koloni Ermenistan'ı Osmanlıların elinden almak için ısrarlı çabalarında (1602-1620) başarısız olduğu sırada, Pers şahı I. Abbas tarafından kurulmuştu. 1604-1612 yıllarında ve 1617'de, farklı kereler, Erivan yakınlarında Aras nehri kıyılarına kurulmuş Culfa kenti sakinlerini göçe zorladı, tıpkı imparatorluğunun güneydoğusuna, İsfahan'a yerleştirmek üzere çevre bölgelerin sakinlerini zorladığı gibi. Göç baskı altında ve korkunç şartlarda gerçekleşmiş olsa da yeni koloniler, Hindistan'dan Avrupa'nın en son noktasına kadarki ticaret yollarını kısmen denetlemekte gecikmedi; bu da şahın niyetlerinde iyi olan taraftı.

Seyyah ve Hacı Pietro della Valle'nin (bir süre Şah Abbas'ı izleyen) tanıklığı bu noktada önemlidir: "Ermeniler, tıpkı Cenevizlilerin İspanya kralınınkinden yararlandıkları gibi Pers kralının büyük hayranlığından yararlanıyor, o derece ki, ne kral onlarsız ne onlar kralsız yaşayabilir", der *Voyages*'ında. Bu bağlamda, Yeni Culfalı büyük tüccarlar olan meşhur Şehrimanları (ya da Şehrimanyan) zikretmek yetsin; onların bir kolu Venedik'e yerleşmiş ve sonradan, öteki ailelerle kıyaslandığında bütün Avrupa'da en canlı ticareti yönetmişti.

Yeni Culfa Ermenileri Rusya'yla da ilişkiler kurdu. Ermeni tüccarlar daha önce bulundukları Astrahan yoluyla XV. yüzyılda zaten Rusya'yla serbestçe ticaret yapıyorlardı. Fakat ticari ilişkiler XVII. yüzyılda belirir: 1660 yılında Yeni Culfa'dan Hoca Zakar, Çar Alexis Romanov'a olağanüstü bir şekilde süslenmiş bir taht getirir. 1667'de, bir ticaret antlaşması Yeni Culfa Ticaret Şirketi'ne Çarlık imparatorluğunda (ötekiler yanında ipek ve değerli taşların getirildiği) ticaret yapma ve malları Rusya yoluyla Batı'ya nakletme serbestliğini veriyordu. Büyük Katerina XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'nın güneyinde bulunan Ermeni kolonizasyonunu cesaretlendirmiş olmalıydı.

Bu perspektifte, neden yalnızca Şah'ın ya da Osmanlı prenslerinin değil, olası bütün kolaylıkları sağlamaya çalışarak Batı güçlerinin de bu ticarete büyük önem verdiklerini anlamak kolaylaşır. XVII. ve XVIII. yüzyıla ait farklı Venedik belgeleri, Ermenileri "daima önceliği hak eden ve bundan faydalanan" bir ulus olarak nitelendirerek, Venedik Cumhuriyeti'nin Ermenilerle öncelikli ilişkilerinde ısrar eder. Güçlü Livorno cemaatinin, doğal bir kökeni olmadığını fakat kentin ticaretini teşvik etmek için Ermenileri ve öteki Doğuluları oraya yerleşmeye davet eden Büyük Dük I. Ferdinand'ın (1587-1609) bir yasasının ardından oluşturulduğunu da unutmayalım. Fransa'ya gelince, Marsilya Konsülleri ve Provence Parlamentosu tarafından rekabetten çekinen yerel tüccarların memnuniyetini sağlamak üzere alınan 1621-1622 yıllarının sıkı önlemlerine rağmen hükümeti, Ermeni tüccarların (Culfa kentinin isminden "Şofenliler" adıyla tanınan) davasını önemsedi. Fransa'da yabancı ticaretini geliştirmeye çalışan Richelieu, Mazarin, Colbert, özellikle Ermeni ticaretini korudu. 24 Haziran 1635'te Richelieu tarafından yasalaştırılan Fleury Fermanı'na rağmen, yüzyıl ortasına doğru, önceki kısıtlamalara yavaş yavaş yeniden dönüldüğü doğrudur. Sonuç olarak bu, belli başlı zanaatkârları arasında Ermenilerin yer aldığı neredeyse bütün Doğu ticaretinin Livorno ve Amsterdam'a kaymasına neden oldu. 1669 Colbert Fermanı onları yeniden Fransa'ya ve bazılarının şahsen yerleşip bazılarının dükkânlar ve şubeler açtığı özellikle Marsilya'ya dönmek için cesaretlendirdi. Richelieu gibi, cemaatin yaşamının en küçük ayrıntılarıyla kişisel olarak ilgilenen Colbert, Ermenilerin büyük bir dostu olarak ortaya çıktı. Bu dönemden başlayarak, kendi vatandaşlarının sayılarının azlığı nedeniyle yararlanıcılarının çabucak asimile edildiği ilk yurttaşlığa kabul kararları tarihlendirilebilir: büyük tüccarlar, kraliyet subayları hatta kralın mühendisleri olan ve XVIII. yüzyıl sonuna kadar Marsilya'da birinci sırada yer alan Antoine Armény sülalesi gibi.

Nüfus alanında rakamlar ileri sürmek zordur; fakat bazı verilerden hareketle yaklaşık bir fikre sahip olabiliriz.

Dolayısıyla XVII. yüzyıl Ukrayna'sı için bir tanıklığımız vardır: oradaki Ermeniler o sırada 3.000 ile 4.000 aile olarak hesap edilmiştir; oysa vaktiyle "çok sayıda" olmuşlardır. Bu ifade, iki üç kat daha büyük bir rakamı, yaklaşık 50.000 kişiyi akla getirir. Transilvanya'ya gelince, XVIII. yüzyılda 12.000 ile 15.000 Ermeni hesap edilmiş ve içlerinden pek çoğu XVII. yüzyıl sonunda Moldovya'dan gelmiştir. İtalya için, Livorno cemaati hakkında oldukça sarih bilgilere sahibiz: XVII. yüzyıl başında yaklaşık 120 Ermeni mağazası vardı; bu dönemde erkek nüfu-

su, 200 civarında aile reisi olmak üzere ortalama bin kişiydi. Ancak bu rakamlar Doğu Avrupa'nınkinin epey altındadır.

Batı Avrupa'ya yerleşen Ermeniler sayıca az olsa da, Papaz Alişan'ın tanıklığına göre, geçici bir süre orada bulunanların kıyaslanamaz bir şekilde daha kalabalık olduklarını ve içlerinden pek çoğunun, gidip gelerek de olsa aylarca ve hatta yıllarca orada kaldıklarını ekleyelim.

Toplumsal bakış açısından, büyük Ermeni ailelerinin yerel aristokrasiyle zaman zaman bütünleştiklerini kaydetmek de gerekecektir: Şehrimanyanlar için Venedik'te, bazı Von Aretinler (Israyel Ori'yle XVII. yüzyılda gelen bir Harutyun soyundan olan) için Bavyera'da; ve Polonya, Transilvanya ya da Rus İmparatorluğu Ermenileri için durumun bu olması gibi.

Dikkat çekici bölgesel bir dağılıma rağmen, sayılarının daha ziyade sınırlı kaldığı Batı Avrupa'da, Ermeniler –konuya değindik– ticaretle ve genellikle de büyük ticaretle ilgileniyordu; tam tersine, daha büyük bir nüfus yoğunluğunun söz konusu olduğu Doğu Avrupa'da Ermenilerin orta ve küçük burjuvaziyle birlikte küçük ticaret ve değişik mesleklere yöneldiği ortaya çıkar. Tarım önemli ölçüde yalnızca Kilikya'nın ve Büyük Ermenistan'ın kendi topraklarında, Mezopotamya ya da bazı Pers bölgeleri gibi çok eski kolonilerde uygulanmış görünmektedir. Köylü cemaatleri olsa da, Batı Anadolu Diyasporası'nda baskın eski faaliyetin el sanatları ve ticaret uygulaması olduğu bile söylenebilir. Bununla birlikte Ermeniler, Batı Avrupa'da bile, zaman zaman toprakla –bazıları ustalıkla– ilgilenmişlerdir. Böylelikle, başarısız pamuk yetiştirme girişiminin ardından, XVIII. yüzyılda Fransa'ya kökboya ekimini getiren meşhur Jean ya da Hovhannes Althen olur (ilk sonuçlarını Montpellier Bilimler Akademisi'nde sunmuştur). Sonradan Althen-les-Paluds adı verilen özellikle Paluds köyü civarlarında, Comtat Venaissin'in verimli ovalarında, dikkat çekici sonuçlar çıkararak tutkuyla kızılkök yetiştirmeye çalışmıştır.

Endüstri ve teknik alanında, Venedik cemaatinden Antonio l'Armeno ya da Andon Suryan'ı analım: bu şahsın, 1571'de Hıristiyan ittifak güçlerinin Osmanlıları mağlup ettiği İnebahtı Deniz Muharebesi'ne hatırı sayılır bir katkısı oldu; aslında ilk defa, üstlerine ağır silahların rahatlıkla yerleştirilebildiği büyük boyutlu gemiler geliştirmiş ve yaptırmıştı; Don Juan d'Autriche tarafından kumanda edilen filo, Hıristiyanların karar almalarını mümkün kılan alışılmadık bir ateş kapasitesine sahip olabildi. İnebahtı zaferinin Osmanlı sultanlarının muzafferane ilerleyişinde ilk durağa işaret ettiği bilinir. Antonio l'Armeno, hiçbir çıkar sağlamaksızın, 1575 vebası boyunca gerçek mucizeler gerçekleştirdiği bir ilacın mucidi de olmuştur.

Tıbbın bu alanında, İngiltere'de Sydenham'ın neredeyse aynı zamanlarda geliştirdiği bu pratik yönelimin İtalya'daki öncüsü, İtalyan hekimlerinin ustası olarak bakılan ve bir İtalyan ailesi tarafından evlat edinilen zavallı Ermeni yetim Giorgio Baglivi'nin (1668-1707) ismini hatırlatmak yeter. XVIII. yüzyılda Papaz Mıkhitar'ın Venedik'te tamamladığı eseri Diyaspora'ya atfedemeyiz zira kültürel yeniden doğuşa ve ulusal duyguların uyanışına katkısı, onu daha çok Ermenistan'ın tarihinin kalbine yerleştirmemizi mümkün kılar. Buna karşın, edebiyatta İtalyan aydınlanmasının ve yüzyılının Venedik toplumunun kimi taraflarını daha iyi kavramaya izin veren, yeni yeni unutulmuşluktan kurtarılan Şehrimanyanlar ailesinden Zaccaria Sceriman'ı (1708-1784) hatırlatmamız gerekir.

İtalyan eleştirmen Gamba, aslen İtalyanca yazılmış belki de en iyi eleştirel-ahlaki roman olarak, duygusu *Gulliver'in Gezileri*'nde Swift'inkini akla getiren *Viaggi di Enrico Wanton*'u başyapıt olarak kabul ediyordu.

Bununla birlikte Ermenilerin rolü hiçbir yerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadar önemli olmadı; göreceğimiz üzere Konstantinopolis sarayında olarak yer aldılar. Mimarlar ("Doğu'nun Mikelanjı" Sinan), tabipler, müzisyenler, tercümanlar, ressamlar, terziler. Hampartsum Limonciyan'la, Osmanlı klasik müziğine uyarlanacak bir müzik nota sistemi yarattılar ve dönemimizin ötesinde, Türk tiyatrosunun oluşturulmasına kesin –ve kabul edilmiş– bir katkı getirdiler. Burada bizi ilgilendiren dönem için Ermenilerin Pers'teki rolünün daha çok ekonomik ve ticari olduğu ortaya çıkar. Orantılı olarak Mısır ve Rusya kadar olduğu söylenebilir. Ancak Ermeniler bu iki ülkenin kültürel yaşamında, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda aynı şekilde kendilerini gösterecektir. Yeni Culfa kökenli ve 1666 yılında Moskova'ya yerleşerek Kremlin'in ressamı olan Bogdan (Asdvadzadur) Saltanov, kuşkusuz dönemin Rus resim sanatının en ünlü isimleri arasında yer alır. Yine Rusya'da, 1793 yılında Saint-Petersburg yakınlarındaki konutuna Kont Artois'yı davet eden ve birkaç yıl sonra Doğu dillerinin büyük bir maharetle öğretildiği Moskova Lazarev Enstitüsü'nü kuran büyük tüccar Lazarev gibi meşhur hamiler vardır.

Mısır için, Kudüs asıllı, 1745-1783 arasında Eski Kahire'de bulunan eski Kıpti kiliselerinin çoğunu dekore eden ressam Yohanna ya da Hann al-Arman'ı da zikredelim. Nihayet askeri alanda, Bonapart'ın Mısır'dan getirdiği Memluklular arasında pek çoklarının Ermeni asıllı olduklarını hatırlatalım: Rüstem, Şahin, Mir David, Pierre Abressof gibi.

Benimsenen ülkelerin yaşamına Ermeni katılımının bu eskizini, yüksek antikiteden başlayarak önemli bir Ermeni kolonisi olan Gürcistan'a kısa bir anıştırma yapmaksızın tamamlayamazdık. Daima sıkı ancak zaman zaman çatışmalı ilişki içindeki Ermenistan ve Gürcistan, hem benzer hem de farklı alınyazılarına sahipti: Hıristiyanlığa dönüş, dini bir mimarinin ortaya çıkışı, bir alfabenin yaratılması IV.-V. yüzyıllarda, belki de Ermenistan'ın küçük bir önceliğiyle, Kapadokya ve Süryani (Gürcü Kilisesi, Bizans Ortodoksluğu'nun tanımına uymak için ancak VII. yüzyılda Ermeni himayesinden kurtuldu) kültürel bölgelerine daha yakın iki komşu krallıkta neredeyse eşzamanlı olgulardı; soy düzeyinde karşılıklı ilişkiler oldu, Pakradunilerin bir kolu VIII. yüzyılda kral soyundan geldiği Gürcistan'a doğru göç ettiğinden, Gürcistan'da gözden düşmüş Orpelyan prensleri Sünik'e yerleşmeye geliyordu; XII. yüzyıldan itibaren, Gürcistan Krallığı Hıristiyanlığın ileri karakolu olarak Büyük Ermenistan'dan nöbeti devralıyordu. Değerlendirilen dönem için, bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin yalnızca iki karakteristik özelliğini zikredelim: öncelikle, 1781-1784 yıllarında, Gürcistan'da yayıncılık faaliyetini düzenlemek üzere Kral II. Herakli tarafından özel olarak davet edilen Konstantinopolis Ermeni editörü Boğos Arabyan'ın çabalarına bağlı olarak, Tiflis Kraliyet Matbaası'nın yenilenmesi; ardından, Gürcü katolikoslar I. Anton (1744-1788) ve II. Anton (1788-1811) himayesinde, Ermeniler ve Gürcüler tarafından sayısız çevirinin gerçekleştirilmesi. Pek çok başka unsur arasında sayılan bu faaliyet, bir Gürcü yenilenmesinin başlangıçlarına işaret eder ve bu yenilenme sayesinde katolikoslar, Başrahip Mıkhitar önderliğinde Venedik'ten itibaren yayılan Ermeni rönesansında erişilebilir bir model bulur. Nihayet, XVIII. yüzyıl sonunda Ermeni kurtuluş hareketinin bazı önderlerinin Kral Herakli'ye çok fazla umut bağladıklarını göreceğiz.

Pek çok ülkede bulunan Ermenilerin bu somut ve farklı mevcudiyeti edebiyatta da izler bırakmıştır. Kendimizi Fransa'yla sınırlandırırsak Corneille belki bu uğurda en tipik yazardır: *Polyeucte* dışında, onun *Nicodèm*'i, en azından kısmen Ermeni tarihinden esinlenir. Molière'e gelince, *L'Étourdi*'de Ermeni "aksanına" anıştırmaları iyi bilinir. Bu Richelieu ve Colbert'le, Ermeni ticaretinin Fransa'da en etkin olduğu dönemdir. Ticaret ve kültürel yaşamın birleşme noktasında, Ermeni Pascal, Paris'te akıllı kimseler tarafından tercih edilen bu yeni içeceğe duyulan hayranlık sayesinde ilk "kafe"yi açıyordu. Oyun yazarı Crébillon, izleyen yüzyılın başında, Rhadamiste et Zénobie adlı eseri için Ermenistan'a ilişkin Tacitus'un bir pasajından esinlendi. Aynı

zamanlarda, "tercüman"lar arasında sayılan Doğulular yanında pek çok Ermeni, Louis-le-Grand Koleji'nde eğitim görmüştü. Ermenistan modası, yüzyıl sonunda Jean-Jaques Rousseau ile birlikte bir elbise şeklini aldı. *İtiraflar*'ın yazarı, kişisel rahatının onu nasıl Ermeni bir terziye, "kaftan, kürklü başlık ve kemer" eşliğinde yoldaşlarının kıyafetini ısmarlamaya sevk ettiğini anlattı.

Ermeni kolonilerinin tarihi ders değerindedir. Genel planda, sosyokültürel bir varlığın özgüllüğünü ve ruhunu kaybetmesine gerek kalmadan, nasıl olup da ev sahibi bir ülkenin bütün yapılarına bağlı ve sadık bir varlık ortaya koyabileceğini gösterir. Bu çoğulculuk, onu uygulamak için yeterli bir olgunluğa ulaşan ülke için hiç kuşkusuz bir zenginlik kaynağıdır. Colbert'in Ermeni ticaretine olan tutkulu ilgisinin örneği bile tek başına oldukça anlamlıdır. Tam tersine, Diyaspora'nın tarihsel Ermenistan medeniyetine katkısı öncelikle İtalya topluluğunda hazırlığı yapılan Ermeni matbaacılığının oynadığı rolle daha iyi hesap edilecektir.

XVII.-XVIII. yüzyılların Rönesansı da, göreceğimiz gibi, Venedik Ermeni keşişlerinin çalışmasından ve katolikoslarla özerk prensliklerin Diyaspora'yla sürdürebileceği ilişkilerden ayrılamaz.

1975 yılında İtalya Bergamo'da gerçekleştirilen Ermeni sanatı hakkındaki ilk uluslararası sempozyumun ardından, bu son on yılların tarihsel koloniler ve Diyaspora üzerine incelemelerin güçlü bir yeniden filizlenmesini yaşamasına sevinilebilir. Özellikle ortaçağ göçleri ve yerleşimlerine ilişkin belki de bu alandaki en dikkat çekici gelişme, daha önce gördüğümüz gibi, geçmişte dünya ve özellikle Avrupa'daki Ermeni transferlerinin tarihinde tamamen kendine has bir önem ve role sahip olan İtalya kolonilerinin incelenmesinde kaydedilmiştir.

KAYNAKÇA

Bağımsızlık Merkezleri:

Kaynaklar, özellikle kolofonlar, yazıtlar, çeşitli dokümanlar (XIV.-XIX. yüzyıl):

L. Khaçikyan, *Colophons de manuscrits arméniens (XIVᵉ-XVᵉ siècle)* (4 cilt, Erivan, 1950-1967), V. Hagopyan ve A. Hovhannisian, *Colophons de manuscrits du XVIIᵉ siècle* (2 cilt, Erivan, 1974-1978). *Corpus des inscriptions arméniennes*, I. Orbêli, S. Barkhoudarian, Ermenistan Bilimler Akademisi. Rus Arşivleri (bilhassa meliklikler için): G. Ezov, *Les Relations de Pierre le Grand avec l'Arménie, Documents* (Rusça, Saint-Petersburg, 1898); *Les Relations arméno-russes dans le deuxième*

tiers du XVIIIe siècle, Documents (Rusça, Erivan, I, 1953; II, 1964); G. Bournoutian, *Armenians and Russia 1696-1796. A Documentary Record* (Costa Mesa, California, 2001) ve *Armenians and Russia, 1796-1889. A Documentary Record* (Costa Mesa, 1998). Yetersiz yararlanılan İran arşivleri. Osmanlı arşivlerinde neredeyse tamamen Zeytun, Hacın, Tomarza, Sasun ve kısmen Hemşin için gerçekleştirilecek araştırma. Edebi kaynaklar hakkında yetersiz veriler –Sebasteialı Ğugas dışında, *Dawit bêk. Histoire choisie 1722-1729, d'apres les souvenirs de Stépannos Chahoumian* (L. Khacherian tarafından basılan, Los Angeles, 1988): Tovma Medzopetsi kronikleri (XV. yüzyıl), Arakel Tavrijetsi, *History*, Cilt 1 (Çev. G. Bournoutian, Costa Mesa, 2005); Zakaria of Akulis, *Journal* (Çev. G. Bournoutian, Costa Mesa, 2003); Yesayi Hasan-Calalyan (XVII. yüzyıl başı), *Histoire des Ağvank* (Ermenice, Şuşa, 1839); XVIII. yüzyıl için, bir katolikosun eseri, *Abraham of Crete, Chronicle* (Çev. G. Bournoutian, Costa Mesa, 1999). Yaşayan geleneklerin aktarımı (metodoloji olmadan): Başpiskopos Joseph Argutinsky-Dolgoruky'nin biyografisinde Pce J. Argutinsky-Dolgoruky (Rusça, Severnii Arkhiv, 10, Mayıs 1823); A. Beknazaryan, *Les Secrets du Karabagh* (Ermenice, Saint-Petersburg, 1886); M. Barkhudaryants, *Artsakh* (Ermenice, Baku, 1895), Ağassi (tanık), *Zeyt'oun, depuis les origines jusqu'à l'insurrection de 1895* (Paris, 1897) ve bilhassa Raffi (romancı), *Les Cinq Mélikats* (Ermenice, Viyana, 1906).

Yeni çalışmalar: bilhassa C. Toumanoff, *Dynasties de la Caucasie chrétienne* (Roma, 1990). Özel çalışmalar: R.H. Hewsen, "The Meliks of Eastern Armenia, A Preliminary Study" (*REArm.*, n.s., t. 9, 1972; t. 10 ve t. 12, 1975-1976), "Three Armenian Noble Families of the Russian Empire" (*Hask* içinde, Antilyas, Lübnan, 1981-1982), *Armenia. A Historical Atlas* (Chicago, 2001); T. Kh. Hagopyan, *La Royaume de Sounik* (Ermenice, Erivan, 1966); C. Toumanoff, "Aranchahikides ou Haykides'ler mi? Son Siuni kralları", *Hantes Hamsorya* (Viyana, 1976); P. Donabédian ve C.L. Mutafian, *Le Karabagh. Une terre arménienne en Andharbaydjân* (Paris, 1989); B. Ouloubabian, *La Principauté de Khaçen* (Ermenice, Erivan, 1975); J. M. Thierry, *Églises et couvents du Karabagh* (Antilyas, Lübnan, 1991); A. Ferrari, *Alla frontiera dell'impero. Gli armeni nell'impero russo (1801-1817)* (Milano, 2000), "Note sula nobilità armena in Georgia alla vigilia della conquista russa" (*Rassegna Armenisti Italiani*, V, 2002), "Nobility and Monarchy in Eighteenth Century Armenia. Introduction to a New Study" (*Armenian Studies Today and Development Perspectives. International Congress*, Erivan, Eylül 15-20, 2003, Collections od Papers, Erivan, 2004). Güney Erme-

nistan için: L. Khaçikyan, "Ardaz Ermeni Prensliği ve Tzortzor Okulu" (Ermenice, *Banber Maténadarani*, 11, 1973); R.H. Hewsen, "The Artsrunid House of Sefedinian: The Survival of Princely House in Ecclesiastical Guise" (*Journal of the Society of Armenian Studies*, Cilt 1, Los Angeles, 1984); V. Pétoyan, "La principauté des Tornikian du Sasoun" (Ermenice, *Değegakir*, 1965, No. 2); H. Osgian, *Les ouvents du Vaspourakan et de Van* (Ermenice, 3 cilt, Viyana, 1940-1947). Hemşin için: H. Daşyan, *La Population arménienne de région comprise entre la mer Noire et Karin (Erzouroum)* (Fransızca çeviri, Viyana, 1922) ve *Hantes Amsorya*'nın değişik makalelerinde (1970, 1971, 1974, 1975); G. Dumézil (sözlü anketler), "Hemşin'in Müslüman Ermenilerinden Bahsetmek", (*REArm*, n.s., t. 4, 1967).

Aladağ prenslikleri için: H. Boğosyan, *Histoire générale de Hadchin...* (Ermenice, Los Angeles, 1942) ve *Histoire de Zeyt'oun, 1409-1921* (Ermenice, Erivan, 1969); T. Madaghdjian, *Le Mémorial de T'omarza* (Ermenice, Beyrut, 1959).

Ermeni Kolonileri:

Sayısız kaynak: Diyaspora kayıtları: *Chronique des Arméniens de Livourne* (alıntılar), Alişan, *Hayabadum* (Venedik, 1901); Minas Tokhatetsi (XVI. yüzyıl), *Lamentation sur les Arméniens de Valachie* (zulümler hakkında); Isdepanos Roşka, *Chronique* (Polonya üzerine), H. Oskian (Gülbenkyan Vakfı, Viyana, 1964); *Chronique en arménokiptchak sur la guerre turco-polonaise de 1620-1621*, kısmen yayım, E. Schütz (Budapeşte, 1968) ve Hovhannes de Kaménetz (aynı konu), *Histoire de la guerre Khatin* (Ermenice) H. Anasyan (Erivan, 1964). *Chroniques mineures* (XIII-XVIII. yüzyıllar) (yukarıda, Bölüm VIII). Kolofonlarda gerekli soruşturma, yayıma hazırlayan L. Khaçikyan, V. Hagopyan ve A. Hovhannisian (bkz. B.G.). Arşiv kaynakları: *Actes du tribunal arménien de la ville de Kaménetz-Podolsk* (XVI. yüzyıl, Polonya Krallığı), V. Krikoryan (Erivan, 1963); *Actes du tribunal arménien d'Astrakhan* (yayım).

S. Boghossian, *Iconographie arménienne* (2 cilt, Paris, 1987-1998) içindeki zengin belgeler (XV. ve XX. yüzyıllar).

Temel eserler: daha az yöntemsel, A. Alboyacıyan, *Histoire de l'émigration arménienne* (3 cilt, Kahire, 1941-1961); iyi bir sentez, A. G. Aprahamyan, *Brève esquisse de l'histoire des colonies arméniennes* (Ermenice, 2 cilt, Erivan, 1964-1967). Alişan'da kolonilere genel bir bakış, *Sisakan*. J. Strzygowski, *Die Baukunts der Armenier und Europa* içinde Diyaspora'ya faydalı referanslar, t. 2 (Viyana, 1918), şimdi

eleştirilen fakat teşvik edici. Sergi katalogları (Mutafyan ve Kevorkyan hariç, *yukarıda*): L. B. Zekiyan, *Gli Armeni in Italia* (Roma, 1991).

Orta ve Uzakdoğu için: V. A. Baybourtian, *La Colonie arménienne de La Nouvelle-Djoulfa au XVIIe siècle* (Rusça, Erivan, 1969); L. B. Zekiyan, "Hoga Safat, ambasciatore di Shah Abbas a Venezia" (*Oriente Moderno*, t. 58, 1978); M. J. Seth, *Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day* (Kalküta, 1973); A. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Harvard University Press, 1965); D.H.T. Sawanaliants, *Histoire de Jérusalem* (Ermenice, 2 cilt, Kudüs, 1931); Fatımiler egemenliğinde Ermeniler hakkında, M. Canard, *Miscellanea Orientalia* (Londra, 1973). Osmanlı İmparatorluğu hakkında, *aşağıda*).

Doğu Avrupa için, A. Saroukhan, *La Géorgie et les Arméniens* (Ermenice, Viyana, 1940); V. Voskanian, "XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Moskova'da Ermeniler" (*REArm*, n.s., t. 9, 1972); Y. Dachkevytch, Ukrayna, Kiev, Polonya hakkında (*REArm.*, n.s., t. 5, 10-13, 15-17); V. Mikayelyan, *Histoire de la colonie arménienne de Crimée* (Ermenice, Erivan, 1964); M. L. Hovhanesian, *Situation [...] des colonies arméniennes en Pologne, aux XVIe-XVIIe siècles* (Rusça, Moskova, 1966); G. Petrowicz, *La Chiesa armena in Polonia, Ier partie, 1350-1624* (Roma, 1971), Romanya hakkında, S.E. Kolandjian, *REArm*, t, 4 (1967) ve I. A. Popescu, a.g.e.

Batı Avrupa için: L.B. Zekiyan, *Le Colonie armene nel Medio Evo* (yukarıda, Bölüm VII); A. Sirinian, "Diciotto anni di studi italiani sulle relatiozione italo-armene", B. L. Zekiyan, *Ar Druns Italio. Ad limina Italiae. In viaggo per l'Italia con mercanti e monaci armeni* (Eurasiatica, 37, Padoue, 1996); B. L. Zekiyan, A. Arslan, A. Ferrari, *Dal Caucaso al Veneto. Gli Armeni fra storia e memoria* (Padoue, 2006); Ch. D. Tekeyan, *Marseille, la Provence et les Arméniens* (Marsilya, 1929); F. Mathorez, *Les Étrangers en France sous l'Ancien Régime* (Paris, 1919); A. Saroukhan, *La Hollande et les Arméniens* (Ermenice, Viyana, 1926) ve *La Belgique et les Arméniens* (Ermenice, Viyana, 1937); Y. Dachkevytch, "XI. yüzyılda İzlanda'da Ermeniler" (*REArm*, n.s., t. 20, 1986-1987).

Ekonomi hakkında: L. Khaçikyan, "Ermeni bir tüccarın Pers'te, Hindistan'da ve Tibet'teki notları (1682-1698)" (*Annales ESC*, 1967, No. 2); S. T. Yeremyan, "XIX. yüzyıla kadar Ermenistan, Ermeni pazarı" (Rusça, *Actes du Congrès international d'histoire économique*, Moskova, 1970); R. Ferrier, "The Agreement of the East Indian Company with the Armenian Nation" (*REArm.*, n.s., t. 7, 1970); F. Braudel (daha aydınlatıcı), *Civilisation matérielle économie, capitalisme, XVe-*

XVIIIe siècles (3 cilt, Paris, 1980); M. Aghassian ve K. Kevonian, "XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Hint Okyanusu'nda Ermeni ticareti", *Marchands et hommes d'affaires asiatiques* (Paris, 1987); Ph. D. Curtine, *Cross-Cultural Trade in World History* (*Studies in Comparative World History*, Cambridge, Mass., 1984, Böl. 9).

Sanat hakkında: A. Sakisian, *Pages d'art arménien* (Paris, 1940); J. Baltrusaitis, *Le Problème de l'ogive et l'Arménie* (Paris, 1936); P. Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri* (İstanbul, 1991, Türkçe, İngilizce, Ermenice); Ch. Khatchatourian, *Peintres arméniennes, XIXe et XXe siècles* (National Gallery of Armenia, USA, 1993, Fransızca, Ermenice, İngilizce); G. Kürkman, *Armenian Painters in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2004). Özel taraflar: *Hisatak 1865-1930. Images et mémoire: album de familles arméniennes entre les XIXe et XXe siècles* (Oemme Edizioni, Milano, 1990, İtalyanca, İngilizce, Fransızca); *Armenian Folk Arts, Culture, and Identity*, L. Abrahamyan ve N. Sweezy, (Indiana University Press, 2001).

XI
Ermeni Rönesansı ve Kurtuluş Hareketi (XVII. ve XVIII. Yüzyıl)

XVİI. YÜZYILDA ERMENİSTAN'IN POLİTİK TABLOSU

Yüzyıl Başında Durum

Kilikya Krallığı'nın düşüşünü takip eden iki yüzyıl boyunca, olumsuz politik koşullarda dahi, vaktiyle belli bir ruhani canlılığın ifadelerini mümkün kılan toplumsal ve kültürel yapıların Timurlenk ve Türkmen istilacılarının darbeleri altında giderek parçalanmasıyla karşı karşıya kalındı. Datev Manastırı'yla simgeleşen son büyük ruhani merkezin çökmesiyle, XV. yüzyıl ortasından itibaren Ermenistan için tarihinin en karanlık dönemlerinden biri başlıyordu.

Ermenistan'ın XVI. yüzyılın büyük bir kısmı boyunca sahnede olduğu Osmanlılar ile Persler arasındaki çekişmeli mücadeleler, bundan böyle Kafkasya'nın dağ kollarına kadar bütün bir Ermenistan'a egemen olan birincilerin zaferiyle sonuçlanıyordu.

1502 yılında kurulan Safevi hanedanından I. Şah Abbas (1587-1629) Pers tahtına çıktığında Ermenistan'ın politik, coğrafi ve kültürel durumu böyleydi. 1590'da Osmanlılarla ağır koşulları olan bir ateşkes imzalamak zorunda kalsa da Abbas, geleneksel düşmanına karşı büyük bir karşı saldırı tasarısından vazgeçmiyordu. *Celali* çetecilerinin Osmanlı sultanına karşı ayaklanmaları seferi başlatmak için iyi bir fırsat oldu. Türklere boyun eğen Ermenilerin, müdahale etmesi için Şah Abbas'a bir heyet göndermiş olduğunu da söylemek gerek. Çatışmanın başlangıcı olan 1602'den, 1639 yılındaki Konstantinopolis barışına kadar geçen uzun süre Pers'in, Erivan ve Eçmiyadzin'le birlikte Doğu Ermenistan'ın büyük bir kısmını, Tebriz'i ve daha güneydeki toprakları kesin olarak fethetmesiyle son bulan ve zaman zaman kesintiye uğrayan zorlu savaşlarla belirlenir. Şah Abbas'ın başarıları, kısmen de olsa, Avrupa'da diplomatik görevler de üstlenen İngiliz serüvencileri, Shirley kardeşler tarafından Pers ordusunda gerçekleştirilen reformlara bağlıdır.

Ermenilerin İsfahan'a Zorunlu Göçü

Şah Abbas'ın seferleri, yalnızca operasyonların ana sahnesini oluşturması yüzünden değil, bilhassa Perslerin, şahın uluslararası büyük mübadelelerin kavşak noktalarını denetleyebilecek bir ticaret merkezi yaratmak maksadıyla İsfahan bölgesinde oluşturmak istediği Ermeni nüfusunun büyük bir kısmını göçe zorlaması yüzünden de Ermenistan'a çok yakından dokundu. Ermenistan'ın kentsel çekirdeklerinin ıssızlaşması, aynı zamanda bir taktik önlemiydi: her türlü gereksinimlerinden ve yağmalamaktan mahrum bırakmak için Osmanlı orduları karşısında oraları boşaltmak.

Şah'ın isteklerinin en ağır sonuçlarına katlanan kent Culfa (ya da Julfa) oldu; tarihsel Yerendjak (bugün Nahçivan özerk bölgesinde) yöresinde, Aras'ın sol kıyısında yer alan bayındır bir kentti burası. Bu göçmenler tarafından yeni yerleşim yerlerine verilen bizzat Nor Culfa (Yeni Culfa) ismi, Culfa unsurunun nüfus önceliğini açıkça gösterir.

Ancak Culfa'nın, sakinlerinin sınır dışı edildiğini göreceğimiz tek yer olduğunu düşünmek yanlış olacaktır. Hasan Kale'den başlayarak Kars'a, Ermenistan'ın kuzey sınırlarına ve İran Azerbaycan'ı ovalarına kadar Aras'ın bütün bir yukarı havzası bu göçmen hareketinden etkilenmiştir; o derecede ki, Sultan IV. Murat imparatorluğun doğusunu yeniden nüfuslandırmak için Konstantinopolis'ten Krikor Taranağatsi komutasında 7.000 Ermeni gönderir. Ermenilerin Pers yönüne nakillerine gelince, 1604-1605 kışı ortasında daha korkunç koşullarda vuku bulmuştur.

Çağdaş tarihçiler bu olayı, bir yüzyıldan fazla bir zamandır Türk ve Pers ordularının akınları ve yeni akınları yüzünden zaten harap durumda olan Ermenistan'daki en hüzünlü olaylardan biri olarak sunar. Saray mensubu İranlı bir tarihçi, İskender Munşi'nin tanıklığına göre, yalnızca Hasan Kale bölgesinden yaklaşık iki-üç bin Ermeni aile sürülmüştür. Yeni yaşam ve iklim koşullarına uyum sağlamakta zorlanan, yerinden yurdundan edilmiş yüzlerce hatta binlerce aile ölmüş ya da kendilerini kuşatan yerli kabileler tarafından asimile edilmiştir. Böylece Arakel Tavrijetsi'ye kulak verilecek olursa, Farahabad'a nakledilen yaklaşık 10.000 Ermeni aileden, on beş yıldan daha az bir süre sonra, geriye yalnızca 400'ü kalıyordu.

Asimilasyon köylü kitlelerinde, kendini zanaat ya da ticarete veren unsurlar arasındakinden çok daha fazla oldu. İkinciler Erivan, Akulis ve bilhassa Culfa'dan sürülen aristokrasi ve yüksek burjuvazi tarafından temsil edilmişti. Culfa sürgün zamanlarında, muhtemelen 10.000-12.000 sakin sayılıyordu. Çevresi de dahil Yeni Culfa, öteki bölgelerden gelen insanların akınıyla on kattan fazla olacaktı.

Uygulaması itibarıyla trajik ve nüfus sonuçları bakımından korkunç olsa da, bu zorunlu göçün izleyen on yılın Ermeni yaşam ve kültürü açısından önemli sonuçları oldu, pek çok Ermeni bulunduğu yeni konuma olumlu tepki verebildi. Aslında Yeni Culfa, dönemin Ermeni yaşamının en gönenç merkezlerinden birine dönüştü ve XVIII. yüzyıl Rönesans'ını müjdeleyen bu kültürel yenilenmeye önemli bir katkı yaptı. Batı ya da Uzakdoğu yönündeki yollar üzerindeki kentin coğrafi konumu yüzünden avantajlı olan Culfalılar, Çin ve Hindistan'dan başlayıp Venedik, Livorno, Marsilya, Amsterdam ve Londra'ya kadar dönemin uluslararası ticaretinin önemli aktörleri arasında yer aldı. Fransız kaynaklarınca genellikle "Choffelins" adı verilen ve Avrupa'da zaman zaman basit adlandırılışlarıyla "Persler" olarak geçen bu Ermeniler, her yerde bayındır ticaret kurumlarına sahipti.

Yüzyılın İkinci Yarısı, Gönenç Dönemi: Olumlu ve Olumsuz Taraflar

1639'da Safevi İranı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan barış antlaşması, her iki ülke için ekonomik bir refah dönemini başlattı. Çağdaş tarihçi Sargavak (Diyakos) Zakarya'nın yazdığına bakılırsa, Konstantinopolis'ten İsfahan'a kadar "korku ve endişe duymaksızın" yolculuk edilebiliyordu. Osmanlı başkentininki gibi, Yeni Culfa Ermeni burjuvazisi ve imparatorluğun İzmir başta olmak üzere önemli ticari durakları, bu olumlu durumun en aktif faydalanıcıları arasında yer aldı.

Ancak Yeni Culfa'ya nakledilen Ermeni nüfusunun, büyük bir kısmı güç yaşam koşullarına mahkûm edilen, dağıtılmaya ya da asimilasyona maruz bırakılan ve memleketlerinden edilen Ermeni kitlesine göre ancak bir azınlık teşkil ettiğini daha önce gördük. Benzer bir zıtlık Osmanlı İmparatorluğu'nda da beliriyordu. Kentsel çekirdeklerin Ermenileri –ve yalnızca en önemlileri değil– genelde artan bir refah yaşadı ve hatta XVIII.-XIX. yüzyıllarda imrenilir bir ekonomik zenginliğe ulaştı. Tarihsel Ermenistan topraklarında yoğunlaşan köylü nüfusu için aynı şey geçerli değildi; yaşam seviyesinde hiçbir iyileşmeyle karşılaşmadığı gibi, Türk görevlilerinin ya da Kürt kabilelerinin suiistimallerine maruz kalıp, aynı kişisel tehlike ve sömürü koşullarında yaşamaya devam etti. Bu koşullar, egemen dine aidiyetinden kaynaklı avantajlardan faydalanan kırsal Türk ya da Kürt sınıfınca zaten az ya da çok paylaşılmıştı.

Bize göre, yaşam koşullarında Ermeni köylü sınıfı ile burjuvazisi arasındaki bu ayrımı kavramak önemlidir zira yeni tarih yazımında bile her zaman yeterince belirtilmemiştir. Ermeni sorunu, köylünün

bulunduğu sefil durumda kuşkusuz köklerinin bir parçasına sahiptir. XIX. yüzyılda ulusal bağımsızlık ideallerinin geliştiricileri arasında, kırsal nüfusların yıkımlarının büyük bir kısmının toplumsal kökenlerinin en açık farkındalığı, Ermeni sorununun muhtemelen daha gerçekçi bir yaklaşımına götürebilecekti.

Her şeye rağmen bu durum, bağımsızlık arzularının somut ilk ifadelerinin XVII. yüzyılın ikinci yarısına, yani Ortadoğu'nun iki imparatorluğunda yaşayan bazı Ermeni grupları için oldukça olumlu bir gelişim safhası olarak kaydedilen bir döneme nasıl uzandığını iyi açıklar. Ancak öncelikle XVII. yüzyılın kültürel icraatlarının neden ibaret olduğunu görmek yerinde olur.

XVII. YÜZYILIN KÜLTÜREL İCRAATLARI

XVII. yüzyılın sonraki yüzyılın yenilik hareketini başlattığını daha önce söyledik: normal ve bizzat tarihsel ilerleme mantığı içinde evrim. XVII. yüzyılda girişilen bu yenilenmede belli başlı iki unsur fark edilebilir: bir taraftan eski kültür merkezlerinin etkinleştirilmesi ya da yenilerinin oluşturulması; diğer taraftan matbaaya verilen ivme.

Kültür Merkezlerinin Yenilenmesi

Üç tanınmış merkez bu dönemin kültürel yaşamına egemen olur: Eçmiyadzin, Yeni-Culfa ve Pağeş (Bitlis).

Eçmiyadzin ya da Vağarşabad Kilisesi, eski zamanlarda Ermenistan'ın dini yaşamının belkemiği olmuştu. Katolikosun konutunun önce Tıvin, ardından diğerleri yanında Hromgla ve Sis gibi değişik merkezlere nakledilmesi bu manastırın rolünü giderek gölgede bırakmıştı. Büyük Ermenistan'ın *vartabed*'leri tarafından kararlaştırılan, katolikosluğun 1441'de Eçmiyadzin'e geri dönüşü, verimli bir idari ve kültürel eyleme çok az uygun politik koşullar yüzünden daha çok formel kalan eski merkeze daha önceki itibarını geri veriyordu.

Ermeni topraklarında az ya da çok etkili bir barışın tesis edilmesiyle, XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde manastıra ilişkin eski ve kültürel gelenekleri her anlamda yenilemek için çabalar ikiye katlanır. Bu anlamda ilk girişimler, içlerinde Eçmiyadzin bazilikasının papazı (1625-1629) ve ardından katolikos olan (1629-1632) Koğtanlı (ya da Datevli) III. Movses, Ağpaglı I. Pilibbos (1633-1655) ve Culfalı [Çuğayetsi] IV. Hagop'un (1655-1680) fark edildiği bizzat Eçmiyadzin katolikoslarından gelir. Bu üç seçkin başpapaz, XVII. yüzyılın Ermeni kilise tarihine egemen olur. Gerçekten ihtiyaç duyulmadığı halde bir ya da pek çok katolikosun atanması gibi –bu durum güçlü ve tutarlı bir eylemi engel-

liyordu– geçen döneme ait bazı suiistimalleri ortadan kaldırarak katolikosluk kurumunu ıslah ederler. Yeni birimler ekleyerek patriklik ve manastır binalarının yenilenmesine hız verirler. Manastır reformuna ciddi bir çaba harcar ve katolikosluk manastırının inceleme müfredatını yeniden örgütlerler. Bu amaçla, adayların eğitimine katkı yapmak için, en bilgilileri arasından bazı Latin misyonerleri davet etmekten bile çekinmezler. Mesela, en ünlü Ermeni matbaacılarından birinin, *vartabed* Oskan'ın ustası, Dominiken Paolo Piromalli'yi zikredelim. Katolikos Pilibbos ve Hagop papazlığı ilgilendiren veya idari amaçlı yolculuklar da yapar. Pilibbos 1638'de İsfahan'a gider ve Aziz Aydınlatıcı Krikor'un kolundan bir parçayı yanında götürmeyi başarır; bu kutsal emanet, İsfahan'da Ermeniler için yeni bir katedral kurulmasını teşvik etmek amacıyla Şah Abbas'ın emri üzerine oraya nakledilmiştir. Aynı Pilibbos ve halefi Hagop, patriklik merkezinin tarihinin en karanlık dönemlerinden birini yaşadığı Konstantinopolis'e de yolculuk eder; aslında patrikliğin saygınlığına göz diken adaylar iç çatışmalar yaratmaktan ve seçimi onaylamak zorunda kalan Osmanlı yetkililerini ayartarak zorla para almaktan çekinmiyordu. Nihayet, Culfalı IV. Hagop, göreceğimiz üzere, Ermeni kurtuluş hareketinin başlatılmasında kesin bir rol oynamıştır.

Eçmiyadzin yanında, bütün bir XVII. yüzyıl boyunca Ermeni ruhaniliğinin ve laik kültürünün en faal merkezlerinden biri olarak kalan Amenapırgiç [Aziz Kurtarıcı] Manastırı çevresine yerleşmiş genç Yeni Culfa kolonisi dikkate değer bir gelişme yaşar. 600 elyazması eserle günümüze kadar kısmen muhafaza edilen zengin kütüphanesi, bu manastır bütününün canlılığını kanıtlamak üzere oradadır. "Gramerci" Simeon Çuğayetsi [Culfalı] ve *vartabed* Khaçadur Gesaratsi bu kurumun en tanıdık isimleri arasında yer alır. Kendi dönemi için aynı şekilde önemli fakat ne yazık ki geriye hiçbir izin kalmadığı başka bir kültür merkezi, Aziz Saint-Baptiste'in koruması altına yerleşmiş ve *vartabed* Pağeşli Parseğ tarafından kurulmuş ya da yenilenmiş Pağeş Amrdol Manastırı olmuştur.

Matbaacılık Faaliyeti

XVI. yüzyıl başında, Venedik köklerinden başlayarak, yüzyılın ikinci yarısında Apkar Tokhatetsi ve oğlu Sultanşah'ın yılmak bilmez çalışmaları sayesinde tanıdığı gelişmelere kadar, Ermeni matbaacılığının ilk safhasını görmüş olduk.

XVII. yüzyılın ilk yarısı bu yayımcılık ateşinde belli bir yavaşlamaya işaret eder. Tanımladığımız politik durum çok şey ifade eder.

Roma'daki Propaganda Cemaati'nin matbaasının Ermeni kısmı dışında, Paris'teki kraliyet matbaası bazı Ermenice neşriyatlar basar fakat Ermenilerden yalnızca dolaylı girişimler söz konusudur. Yüzyıl ortalarına doğru, Ankaralı Hovhannes adlı biri Katolikos Srabyon tarafından bir basım faaliyeti düzenlemek için İtalya'ya gönderilmiştir fakat çabaları sonuç vermez.

Bu arada, dönemin Ermeni yayıncılığının en faal merkezlerinden birine dönüşen bir matbaa Khaçadur Gesaratsi'nin gayretleri sayesinde Yeni Culfa'da kurulabilmiştir. Fakat XVII. yüzyılın bütün bir ikinci yarısına adını nakşeden adam, Katolikos Hagop Çuğayetsi'nin takipçisi ve basım faaliyetine yeni bir ivme kazandırmak için onun tarafından Batı'ya gönderilen *vartabed* Oskan Yerevantsi'dir [Erivanlı]. Oskan'ın hayatı, kitaba ve basıma duyulan neredeyse bir aşk hikâyesidir; inanılmaz fedakârlıklar pahasına amacına ulaşan bir aşkın hikâyesi.

Kuşkusuz Oskan kitaba duyulan bu Ermeni tutkusunun en heyecan verici somut örneklerinden biridir ve bu tutkuyu XIX. yüzyılda İngiliz seyyah Lynch açıkça sezebilmiştir: "Ermeniler matbaaya karşı, Pers dağ adamlarının bir hançer ya da bir tüfeğe duydukları aynı çocuksu sevgi ve saygıyı hisseder!"

Oskan Vartabed önce Roma'ya ardından Livorno'ya gider. Fakat faaliyetini en verimli biçimde sergileyebileceği, kendisi ve vasisi Hagop Çuğayetsi'nin hayatının en büyük rüyasını –dönemin basım sanatının gerçek bir başyapıtı, Ermeni İncil'inin ilk baskısı– gerçekleştirebileceği yer, sonuç olarak Amsterdam'dır. Tarihçi Arakel Tavrijetsi'nin [Tebrizli] *Tarihler*'ini de o yayımlamıştır. Sürekli çalışmaktan ve aşmak zorunda kaldığı her türlü teknik, kiliseye ilişkin, psikolojik güçlüklerden yorgun düşmüş, altmış yaşında Marsilya'da ölmüştür. Mezarının yeri bilinmemektedir.

Marsilya Katedrali arşivlerinden yeni keşfedilen bir belge, kitabe niteliğindeki güzel bir tanıklığı anısına bahşeder: "Bu yılın şubat ayının on dördünde, son derece dindar ve yürekten inanan, daima Tanrı'nın gerçek ve iyi bir hizmetçisi olarak davranan, Pers ve Ermeni ülkelerine göndermek üzere iki yıldır Ermenice değişik dini eserler bastırdığı kentimizde kalan, Ermeni, Pers Krallığı'ndan, Ararat'ta Surp Sarkis Kilisesi'nin başpiskoposu Muhterem Oskan de Léon vefat etmiştir; adı geçen ayın 15'inde görkemli bir törenle ve mahiyetiyle cenazesine katılan Mgr de Marseille'in onurlandırmasıyla defnedildi."

Yüzyıl sonuna doğru, Oskan Vartabed'in eseri, bilhassa Amsterdam bölgesinde faal olan bir editör ve bilge ekibi oluşturan Ayrarad'ın tarihi bölgesinde, aynı adlı yöre kökenli Vanantetsi (Vanant'tan) kardeşler arasında gayretli ve gözle görünür şekilde yetenekli destekçiler buldu.

Edebiyat, Sanatlar, Bilimler

XVII. yüzyılda bu değişik alanlarda üretim sınırlı olsa da, izleyen yüzyılın kültürel yenilenmesini teşkil edecek pek çok belirti sunar. Üstelik bazı açılardan oldukça dikkate değer eserler doğurmuştur.

Tarih yazımına 1670 yılında ölen Arakel Tavrijetsi figürü hâkim olur. *Tarihler*'i, Türk-Pers savaşlarını, Ermenilerin Şah Abbas'ın idaresindeki zorunlu göçünü, keşişi olduğu Eçmiyadzin kuşatmasının cilvelerini coşku ve hassasiyetle bize anlatır. Uzak Gürcü soyundan, aristokrat aile "diyakozu" Zakarya Sargavak (1626-1699), Doğu'nun eski tarihini hatırlattıktan sonra, Türk-Pers savaşları ve aşina olduğu Gürcistan tarihi hakkında ilginç ayrıntılar verir.

Konstantinopolis Patrikliği çevresinden, büyük ve çokdilli bilge Eremya Kömürciyan (1637-1695), kendini *Osmanlı Tarihi* adlı eserine vakfetmiştir ve zamanının olaylarının tanığı ve kimi zaman aktörü olarak, bunları gazetecilik ya da tarihsel bakış açısından kaydeder. Her şeye rağmen hâlâ karanlık olan bu dönemde şiir, resim faaliyeti nedeniyle Nağaş (1661-1722) takma adlı Hovnatan tarafından üne kavuşturulur. Halk Ermenice'siyle yazılmış dini, aşkı anlatan hatta mizahi şiirleri Gürcistan sarayında çok popülerdi. Son araştırmalar Bedros Ğapantsi'ye de (ölüm 1784) seçkin bir yer ayırır.

Felsefe ve bilimler alanında pek çok şahsiyet kendini gösterir: bir *Kirk dramapanutyan* [*Mantık Kitabı*] kitapçığını ve Aristo ve Yeni Platoncu Proclus'un [Diadochus] yorumlarını borçlu olduğumuz Simeon Çuğayetsi (ölüm 1657); astronom Garabed Vartabed; 1695 yılında Amsterdam'da, dönemin basım ve coğrafi anlamda başyapıtı sayılan bir *Carte universelle* ve 1699'da, sürekli hareket halinde olan Ermeni tüccarların işini kolaylaştırmak maksadıyla bir *Trésor des poids et mesures et des monnaies* yayınlayan Vanantetsi Kardeşler; meşhur sözlükbilimci ve tarihçi Polonyalı Siméon.

XVII. yüzyıl mimaride Kırım, Moldovya ve Polonya'da bir "kolonyal" mimarinin çiçeklenmesine ne olursa olsun şahit olan XV. ve XVI. yüzyılların sessizliğinin ardından bir yenilenme dönemine işaret eder. XVII. yüzyıl Hağbad, Sanahin, Eçmiyadzin (çan kulesi o zamanlar inşa edilen), Hıripsime, Kayane, Surp Tatyos, Surp Istepanos gibi büyük manastır komplekslerinin yenilenme dönemidir; bu dönem, diğer Pers kiliseleri yanında, Şoğagat (Eçmiyadzin), Zoravor (Erivan), Surp Krikor (Khor virap) kiliseleri, Moğni Manastırı ve Kilisesi, Amenapırgiç (Aziz Kurtarıcı) de Nor Culfa Katedrali gibi dikkate değer yeni yapıların da dönemidir. Muhteşem Aşdarag Köprüsü yine bu dönemde inşa edilmiştir.

Ermeni duvar resim geleneğinin yeni bir çiçeklenişine de tanık olunur; ötekiler yanında, Lembat ve Akhtamar'ın olağanüstü örneklerinin kanıtladığı gibi, nicelikte yoksul, nitelikte zengin bir gelenek; daha önce mevcut olan ya da yeni inşa edilen pek çok kilise ve manastır fresklerle süslüdür: Eçmiyadzin Katedrali, Surp Krikor (Moğni), Akulis, Şorote, Yeni Culfa kiliseleri gibi. Bu dönemin ustaları arasında, filozof ve dinbilimci olduğu kadar ressam da olan Hovhannes Merkuz'un adını hatırlatalım; Yeni Culfa Amenapırgiç Kilisesi'nin duvarlarını Ermeni tüccarlar tarafından sık sık ziyaret edilen İtalya ve Hollanda'dan esinlenen bir stilde dekore etmiştir. Yine bu dönemin öteki ünlü ressamları arasında, fresk kadar tuval üzerine resim de yapan usta Halepli Minas ve daha önce adı geçen Hovnatan Nağaş'ı anmak yerinde olur.

BAĞIMSIZLIK ARZULARI

Ermeni Kurtuluş Hareketinin Kökenleri

Ermenilerin bağımsızlık isteklerinin ilk resmi ifadesini, IV. Hagop Çuğayetsi'nin katolikosluğu idaresinde 1677 yılında Eçmiyadzin'de toplanan gizli bir konseyde görebiliriz. Bu daha önce gördüğümüz gibi, sebatla ve tam bir umutla "Hıristiyan güçleri"nden oluşan bir haçlı seferi bekleyişi içinde, Kilikya Krallığı'nın düşüşünden itibaren başlayan gizli mayalanmaların çatlayıp açılmasıydı. Tarihsel haçlı seferlerinin hepsinin yarattığı hayal kırıklıklarına ve 1453'te Bizans'ın yıkılması karşısında Batı'nın güçsüzlüğüne hatta belki içten içe gönül rahatlığına rağmen, yalnızca Ermeniler arasında değil, Ortadoğu'nun öteki halkları arasında da canlı bir umuttu bu. Ayrıca bu talihsiz halklar, Avrupa Rönesans'ıyla Batı'da yeni bir kültürün ortaya çıkacağını kavrayacak durumda değildi; aslında Batı'da, teoride bile, tamamen devletin yüksek çıkarlarına tabi olduklarından, "Hıristiyan güçlerinin" sadece adı vardı; kuşkusuz son derece itilen fakat dönemin zihniyetinde temsiliyeti olan bu anlayış, Machiavelli'de bir formülasyon bulmuştu.

Bu umutların bir yankısını Sis katolikosu Khaçadur Galatie (1657-1674) tarafından XIV. Louis'ye gönderilen 12 Şubat 1663 tarihli mektupta buluruz. Bu mektuba, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan azınlıkları için kraldan yardım istemek amacıyla Antakya'nın Yunan Patriği Macaire ve Süryanilerin Patriği Andre de destek vermiştir; Doğu başrahiplerinin söylediklerine bakılırsa, güçlü bir yardımın teminatıyla silahlanmaya çoktan hazır olacaklardır. Ne olursa olsun bu tutum Ermeni güçler kümesini bir araya toplayacak kapsamlı bir ey-

lemi temsil etmekten çok uzaktı. Böyle bir eylem gerçek anlamıyla ancak 1677 yılının gizli Eçmiyadzin konseyinin ardından gelişmeye başlar.

Zaman böyle bir girişim için özellikle uygun gibi görünüyordu. Venedikliler 1645-1669 yılları arasında, gerileyen Türklerle kapışıyordu. Bizzat Papa VII. Alexander Venedikliler tarafında mücadele etmesi için bir filo göndermişti. Bir haçlı seferi atmosferi yaratılmıştı sanki. Öte taraftan, genel olarak Batı'nınki gibi Venedik diplomasisi de, Türkleri iki ateş arasına alacak şekilde, bir buçuk yüzyıldan fazla bir zamandır Perslerle anlaşmalı bir Osmanlı karşıtı politika sürdürmüştü. Görünüşe rağmen, ne yazık ki durum, Batı böyle bir serüvene atılmakta tereddüt ettiği için XVII. yüzyılın ikinci yarısında epey değişmişti. Aslında Boğaz'ın imparatorluğu artık ciddi bir tehlike arz etmiyordu. Geri çekilse de, devin durdurulmasının işaretleri bundan böyle aşikârdı. Israrla bir Osmanlı karşıtı birliğin oluşturulmasını öneren Pers şahı I. Abbas'ın talebini Venedikliler de daha önce kibarca reddetmişti. Diğer taraftan, Reform'dan itibaren Protestanlık ve Katoliklik arasında paylaşılan Batı devletlerinin çıkarları o kadar farklıydı ki, Papa ya da Güneş-Kral adına Hıristiyan güçlerin tümünü onların etrafında toplamak iddiası yanıltıcıydı. 1677 yılının ünlü gizli konseyinin ardından Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bütün girişimlerin sonucu da şık vaatler oldu.

Melik'ler

Kilikya Krallığı'nınki gibi Büyük Ermenistan'da Pakradunilerin ve Ardzırunilerin krallıklarının yıkılması, bütün bir Ermeni özerkliğinin sonu anlamına gelmiyordu. Daha önce gördüğümüz gibi, Kilikya'da Zeytun Prensliği, Büyük Ermenistan'da Khaçen Prenslikleri ve diğerleri ve genel olarak meliklikler gibi, son dönemlere kadar bağımsız kümecikler ayakta kaldı.

Melikler, ya kökenleri ya da edindikleri unvanlarla prens hanedanlarının temsilcileriydi. Teşkilatları, Batı Ermenistan'da Karakoyunluların Türkmen kabilesi hâkimiyeti dönemine uzanıyorsa da, pratik olarak kabul görmeleri ve sağlam statüler edinmeleri Pers Safevilerinin saltanatı altındaydı. Bu *melik*'lerin en ünlüleri ve stratejik anlamda en önemlileri, Gaban ve Karabağ bölgelerine bağlı eski Sünik, Sisakan (ya da Sisian) ilininkilerdi. Hazar Denizi'nden Urmiye Gölü'nün batısında Osmanlı sınırına kadar yayılan bir bölgeyi beşerli gruplar halinde denetliyorlardı. Türk, Gürcü ve Rus saldırılarına karşı Pers sınırlarını korumakla görevlilerdi. Bitişik topraklardaki komşuları gibi, bu

melik'lerden her biri 1.000'le 2.000 adam olarak hesap edilen kendine ait bir orduya sahip olabiliyordu.

Bu kurumu geliştirmek önemlidir zira Ermeni kurtuluş girişimlerinin ilk safhasında *melik*'ler sıklıkla ilk sırada yer alır.

Eçmiyadzin Gizli Konseyi ve İsrayel Ori

Katolikos IV. Hagop Çuğayetsi tarafından çağrılan bu konseye, altısı laik tam on iki kişi katılmıştı. Farklı ülkelerin hükümdarlarıyla bağlantı kurmak ve Ermenistan'ın kurtuluşu amacıyla yoğun bir faaliyet örgütlemek için, Batı'ya katolikosun bizzat kendisi tarafından yönetilen bir misyon göndermeye karar verildi.

Heyet, Roma Merkezi'yle müzakereler hazırlamak maksadıyla Konstantinopolis'e uğradı. Bir ilk temas için IV. Hagop'un Polonya kralı Jean Sobieski'ye yazdığı sırada bir heyet çoktan Roma'ya gönderilmişti. Ne yazık ki katolikos 1680 yılında yine Konstantinopolis'te öldü; mezarı Surp Yerrortutyun Kilisesi'nin avlusunda bulunur; bugün hâlâ bir hac yeridir.

IV. Hagop'un ölümünün ardından kendini *melik* İsrayel'in oğlu olarak tanıtan yeni bir şahsiyet, İsrayel Ori sahneye girdi. Kimilerine göre bir maceraperest ve bir sahtekâr olan bu cesur şahsiyet her şeye rağmen içten bir vatansever gibi göründü. O sırada on dokuz yaşındaydı, Avrupa'ya doğru yoluna tek başına devam etti. XIV. Louis'nin ordularına katıldı ve İngilizlerin tutsağı oldu; kurtulduktan sonra geleceğin Ermenistan Krallığı'nın tacını kabul eden fakat 1698'de Ori'den Ermenistan ve Gürcistan'daki mevcut kuvvetler hakkında kendisine bir rapor hazırlamasını isteyen Palatinli Baviere'in Alman prensi Johann-Wilhelm'i bulmaya gitti. *Melik*'ler tarafından desteklenen Ori, Ermenistan'a geri döndüğünde Eçmiyadzin katolikosu I. Nahabed ve ardından Ağvanların katolikosu IV. Simeon'dan, Batı yardımının koşulu, Papalık otoritesinin tanınmasını elde etmeye yeltendi fakat yalnızca bir manastırın başrahibinin katılımını sağlayabildi ve onunla Papa XII. Innocentius'u bulmaya gitti. Doğu ve Batı'yı içine alan bu yoğun faaliyet çerçevesinde kendisini önce Germen imparatoru I. Léopold'un sarayında, sonra Rus Çarı Büyük Petro'nun (1700) evinde, ardından yeniden Avusturya ve Almanya'da (1704) ve nihayet Kafkasya ve İsfahan'da parladığı ve somut sonuçlar elde etmeksizin 1711'de öldüğü Rusya'da görürüz. Bununla birlikte özellikle *melik*'lerde ve genel olarak Ermenilerde kurtuluş fikrini uyandırmayı başarmış ve Rusya'nın belirleyicilik faktörünü tehdit etmişti.

Tavit Beg'in Ayaklanmaları

XVIII. yüzyıl şafağı yeni bir büyük gücün, Çarlık İmparatorluğu'nun doğmasına vesile oluyorsa, bir önceki yüzyılın çöküşü de Şah Abbas'ın vaktiyle zirveye taşıdığı Safevi İmparatorluğu'nun dağılmasının kanıtıydı.

Pers'in iç kargaşaları ve çürümesi çevre prensliklere onun egemenliğini reddetme fırsatı yaratmıştı. İlk alarmlar, Afgan kabilelerinin Pers'e baskın yaptıkları doğu sınırlarında ortaya çıktı. Sonraki tehlike 1709-1722 yıllarında, Dağıstan'ın Lezgi kabilelerinin bir istilasıyla, Kafkasya'dan geliyordu. Kısmen geri püskürtülmüş ve önemli toprak kayıplarına neden olmamış olsa da, bu isyancı hareketler imparatorluk yapılarını sarsmakla sona eriyor ve Safevi hanedanının sonunu ilan ediyordu.

Rusya ile İsveç arasında 1721'de imzalanan barış antlaşması Ortadoğu'daki güçler dengesini tamamen değiştirmişti. Bundan böyle batı sınırlarından emin olan Rusya bütün ilgisini, Hazar kıyılarına ulaşma arzusuyla Kafkasya'ya çeviriyordu. Kafkas ülkelerinin içinden geçtiği bütün diplomatik ve politik maceraların, düşüncelerin mayalanmasının ve Ermeniler ve Gürcüler arasında yeni bir bilincin çiçek açmasının epey farkında olan Osmanlılara gelince, Pers'in zayıflamasıyla bu bölgelerde yaratılan politik boşluktan Rusların yararlanmasını engellemek için giderek müdahale etmeye karar vermişti.

Aslında Büyük Petro 1722 yazında Kafkas seferini başlatıyordu. Ciddi bir direnişle karşılaşmadan Derbent ve Bakü'ye kadar geliyordu. O sırada Sultan çarın Konstantinopolis'teki elçisine Rusların ilerleyişleri karşısında basit bir gözlemci olarak kalamayacağını bildiriyor ve aynı zamanda Erzurum ordusuna Kafkasya'ya yürümesi emrini veriyordu. Bilgili bir diplomat olan Petro ilerlemeyi durduruyor, daha önce fethedilen toprakları korumak amacıyla Türklerle anlaşmaya çalışıyor ve bunu başarıyordu. Böylece Kafkasya Hıristiyan nüfusu ve özellikle Ermeniler Osmanlı ordusu karşısında bir kez daha kendi kaderlerine terk edilmişti.

Bir araya gelmiş bütün Ermeni meliklikleri bu yıllarda yaklaşık 40.000 askerden oluşan bir birlik toplayabiliyordu. Ancak epey karmaşık olan diplomatik durum bütün mevcut güçlerin gerçek bir birliğine izin vermedi. Bir taraftan, ilerlemekte olan Türk ordusu barışçıl bir teslim öneriyor; diğer taraftan, Ermeniler ve Gürcülerin Türklerle anlaşmasını görmekten korkan I. Petro onlara boş umut vermekten çekinmiyordu. Ne yazık ki bu durum Ermeni *melik*'lerini bölüyor, içlerinden bazıları Türklerle ayrı olarak anlaşmayı tercih ediyordu.

1723 yazında Tiflis, 7 Haziran 1724'te Erivan'ı ele geçirdikten sonra, bunlar üç yönde ilerliyordu: güneyde Tebriz, güneydoğuda Gaban ve kuzeydoğuda Kantzag üzerinden Karabağ. Erivan'ın alınmasından birkaç gün sonra, Türkler ve Ruslar birincilere Gürcistan ve Doğu Ermenistan'ı bırakan yeni bir saldırmazlık paktı imzalamakta acele ediyordu. O sırada Türkler tekrardan bir barışçıl teslim önerdi ve bu vesileyle, Eçmiyadzin katolikosu Asdvadzadur'dan, direnen *melik*'lerin ve bilhassa Kantzasar'da ikamet eden ve İsrayel Ori günlerinden itibaren kurtuluş hareketinin öncüsü olan Ağvan katolikosu Yesayi Hasan Calalyan'ın yanında aracılık yapmasını istedi. Ağvan katolikosu ve Ermeni *melik*'leri tutumlarını değiştirmedi ve çatışma kaçınılmaz oldu. Muharabe sekiz gün sürdü ve gücünü 40.000 adamdan alan Osmanlı ordusu sonunda Kantzag'tan geri çekilmek zorunda bırakıldı. Güçlü ve yurtsever *melik*'lerle çevrili Katolikos Yesayi, Gaban'da, Kantzag'ın güneybatısındaki bu direnişin lideriyse de, Ermeniler Sünikli meşhur Tavit Beg'in kumandası altında daha da zor bir mücadele veriyordu. Tavit ve adamları hem Osmanlı düzenli ordusunun saldırısına hem de yerel Türk nüfusun tuzak ve sızmalarına karşı koymak zorundaydı.

Tavit'in etrafında *ısbarabed* ("başkomutan") Mıkhitar, Isdepan Şahumyan, savaşçı papaz ve aynı zamanda Tavit'in ölümünden sonra, zaptedilmez Halidzor Kalesi'ni düşmana teslim ederek davaya ihanet eden Ter Avedik gibi bir grup cesur general bulunmaktaydı.

Tavit Beg tarafından kışkırtılan ayaklanma 1722 yılında patlak verdi. Sayıca az fakat acımasız bir düşmana karşı sonu gelmez çarpışmalar ve çeşitli servetler pahasına, Osmanlı ordusu, Tavit Beg'in genel karargâhı Halidzor'u ele geçirmeyi başaramasa da, sonuç olarak bölgenin kalbine girmeyi başardı. Beg o sırada, Türkleri Tebriz'den çıkarmak için İran Azerbaycan'ında eylem halinde olan Şah II. Tahmasp'ın birlikleriyle temasa geçti. Yapılan anlaşmalara rağmen Tahmasp ordusunun hanları Osmanlılara karşı kesin bir muharebeden kaçtı. Bununla birlikte Tavit denetimi ele aldı ve taburları, kaçakları Tebriz yolunda kovaladı. Fakat 1728'de, bağımsızlık mücadelesinin bu kritik safhasında, Tavit Beg Halidzor Kalesi'nde öldü; artık halefi *ısbarabed* Mıkhitar'dı. Mücadele etmekte epey kararlı olan bu şahıs, iktidarını kıskanan Ter Avedik'in entrikalarının ardından kovuldu; böylece Osmanlı birlikleri sonunda Halidzor'a girebildi. Karabağ Ermenilerinin bağımsızlığı ancak sekiz yıl, 1722'den 1730'a kadar sürdü. Buna rağmen bozgunları direnişe son vermedi ve 1730 yıllarında, Pers güçlerinin Türkler karşısında üstünlüğü ele geçirmesine, onları eski kalelerine çekilmeye zorlamalarına kadar alışılmış gerilla biçimi altında devam etti.

Venedik Mıkhitarist Cemaati Saint-Lazare Kütüphanesi, Tavit Beg ve yoldaşlarının ayaklanmasının ayrıntılı hikâyesini neredeyse günü gününe muhafaza eder. Aslında, yoldaşlarından biri olan ve Karabağ isyanının ardından Venedik'e yerleşen Komutan Isdepan Şahumyan, anılarını Papaz Ğugas Sebastatsi'ye yazdırmıştır. Bu anılar, Mıkhitarist keşişlerin Ermeni yaşamının bütün yenilenme biçimlerine ne kadar özen gösterdiklerini ortaya koyarken, XVIII. yüzyıl Ermeni Rönesans'ında önemli rolü olan bu cemaatin eserinden, daha açıkçası, kurucusu ermiş Mıkhitar'ın rolünden bahsetme vesilesi de yaratır; Mıkhitar halkının kültürel gelişimine güçlü bir ivme kazandırarak, bu keşişlerin Roma Koltuğu'yla daha önce kurdukları temasları sonuçlandırmalarına yardımcı olmuştur.

Sis ve Eçmiyadzin'deki Ermeni katolikosları Kilikya döneminden başlayarak pek çok kere Papa'ya karşı saygılarını göstermişti. Katolikos Isdepannos Salmasdetsi, XVI. yüzyılda, jübile yılı 1550'de Roma'da hazır bulundu. Sayısız Katolikos XVII. yüzyıl boyunca bir heyet gönderdikleri Saint-Siège'le bir yazışma sürdürdü. Kuşkusuz 1628 yılında gerçekleşmesi gereken bir rahipler meclisinin ardından, III. Movses Datevatsi de Roma piskoposu VIII. Urbain'le dini birliğini ilan etti. Bu kardeş ilişkilerine, Piskopos Nikol hakkında yanlış bilgilendirilen Roma ofislerinin beceriksizliği ve katolikosun çevresindeki bazı kimselerin önyargıları nedeniyle, Eçmiyadzin merkezinin yargı alanından çıkarılan Polonya'daki Lvov Ermeni piskoposluk davası yüzünden bu döneme doğru gölge düşürüldü. III. Movses'in halefleri Roma'yla ilişkilerini fazla koparmadı: IV. Hagop Çuğayetsi 1680 yılında ölümü esnasında Konstantinopolis Latin Patrik yardımcısını başucuna çağırdı ve ona birliği kesin olarak gerçekleştirememesinden duyduğu pişmanlığı dile getirdi.

XVIII. YÜZYIL ERMENİ RÖNESANSI

Sivaslı Mıkhitar ve Okulu

Bu dönem, Başpapaz Mıkhitar'ın etkili olduğu dönemdir. Mıkhitar 1676'da Sebasteia'da (Sivas) doğmuştur. Gençlik yılları Sebasteia, Erzurum, Eçmiyadzin, Sevan, Kıbrıs manastırlarında manevi eğitim ve öğretimle geçer. Eğitim ve maneviyat araştırmalarında hayal kırıklığı yaşayıp, mektuplarından birinde ifade ettiği gibi, "Ermeni ulusumuza ruhani hizmet ve aydınlanma amaçlı" bir dini cemaat kurmayı düşünür. Henüz yirmi yaşında eyleme geçer ve 1700 yılında, Konstantinopolis'te kurumunun ilk temellerini atar. Ancak Kons-

tantinopolis Ermeni Patriği ve imparatorluk yönetiminin baskısıyla kenti terk etmek zorunda kalır. Aslında bu, Eçmiyadzin katolikoslarının hoşgörüsünden uzaklaşan bazı Ermeni patriklerinin, inananları Khalkedon Konsili'ni (III. Movses idaresinde aforozun kaldırılmasına rağmen) ve Latin misyonerlerin öğretimini aforoz etmeye mecbur bıraktığı dönemdir. Aykırı hareket edenler ya hapsedilir ya da idam edilmek üzere laik tüzeye –yani Osmanlı İmparatorluğu'na– teslim edilir. Mıkhitar'ın Konstantinopolis'te konakladığı dönemde, Katoliklik karşıtı aşırılıkları Fransa heyetinin aracılığıyla ortadan kaldırılan ve hatalarını kabul etmesinin ardından Bastille'e hapsedilen büyük *müftü*'nün dostu Patrik Avedik cezalandırıyordu.

Batı dindarlarının genelde beceriksiz çabalarının ve takipçilerinin çoğunun "Latin hayranlığını"nın haklı göstermediği bu zulümler, Roma'yla birlik içinde olan Ermenilerin daha sonra kendilerini bağımsız Katolik Ermeni hiyerarşisi şeklinde inşa etmelerine neden oldu.

Böylece, bu olumsuz bağlamda Mıkhitar bir manastır inşa ettiği ve 1715 yılında Osmanlıların fethine kadar on iki yıl boyunca konakladığı Venediklilere tabi olan Mora Yarımadası'nda Modon'a geçti. Onunki gibi bir çalışmanın İslam dünyasının egemen olduğu ülkelerde gelişemeyeceğini, tam potansiyeline ancak bir Hıristiyan toprağında erişeceğini çoktan anlamıştı. Bu yüzden, genç cemaatiyle kesin olarak yerleştiği Saint-Lazare Adası'nı 1717'de şifahen ona veren Venedik Cumhuriyeti'nden sığınma istedi.

Okulu aracılığıyla devam eden faaliyetinin canlı ve kalıcı yapısının ötesinde, Mıkhitar'ın Ermeni halkının manevi gerçekliğine büyük katkısı, mesajının içeriğinin bizzat yeniliğinde yatar. Bu içerik yeniliği, bu eserin kiliseye ilişkin boyutunu ilgilendiren bir ilk ekümenizmi ve tamamen başka bir boyuttaysa tam bir Hıristiyan hümanizması olarak tanımlanabilir.

Mıkhitar'ın Ekümenik Boyutu

Mıkhitar, daha önce gördüğümüz gibi, Roma'yla –genelde aşırı derecede Latinleşmiş– uyum içindeki Ermenilerle, bazı Konstantinopolis Patriklerinin ardından hoşgörüsüzlüğü zulme kadar vardıranlar arasında şiddetli bir çatışma sırasında kavgaya karışmıştı.

Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşisinden ayrı başka hiçbir Katolik Ermeni cemaati yokken ve Ermeni Kilisesi ile Roma'nınki arasında tam bir inanç ve hayırseverlik uyumu konusunda aşılmaz hiçbir engel bulunmadığına inanmış Mıkhitar, iki kilise arasında tarihsel köprü görevine soyunuyordu. Dönemin bütün Katolik hareketlerinin tersine,

ayrı bir Katolik Ermeni hiyerarşisi yaratmanın ne gerekli ne de uygun olduğu olgusunda ısrar ediyor ve Ermeni ritüelinin ve disiplininin her türlü Latinleşmesini şiddetle reddediyordu. Daha çok, ona bir Katolik yapısı kazandırmak maksadıyla, Ermeni dilini Latince morfoloji ve sözdizimine uyarlamak istemeye kadar giden bazı Latinsever Ermenilerin aşırılıklarını mahkûm ediyordu. Roma'yla inanç birliği tasarısında kararlı ve aklı fikri, Roma mahkemeleri önünde Latinseverler tarafından sıklıkla sahtekârlıkla, ulusalcılar tarafından sahte Ermenilikle suçlanan eserinin bütünüyle Ermeni karakterinde olan Mıkhitar, ona göre mesafe alınacak bir ideal ortaya atıyordu fakat yalnızca Ermenilerin iç durumuna göre değil, genel olarak, dönemin panhıristiyan gerçekliğine göre bu idealin deha ve yeniliğini inkâr etmek zordu.

Mıkhitar'ın Hıristiyan Hümanizmi

Mıkhitar insanın ruh, beden ve zihin olarak tam bir yükselişinin neredeyse mutlak bir farkındalığına sahipti. İnsanın etnik ve ulusal birliğinin temellerini oluşturan bireysel ve toplumsal gerçekliğinde, toplumsal ilişkilerinin çeşitliliğinde tam gelişimi. *İncil*'in baskısının giriş yazısında ifade ettiği prensip, kendi yaşamına verdiği yönelimin bizzat kökeninde yer alan prensip, insani ve doğal değerlerde ve onların kutsalın ve dini olanın alanına ilişkin özerkliklerinde bir inanç eylemidir. Kiliseye değgin ilkeleri nedeniyle her taraftan kendisine yöneltilen eleştirilerin farkında olan o, ne inancını uyruğuna ne de uyruğunu inancına feda edebileceğini ifade eder.

Mıkhitar'ın ve okulunun her türlü faaliyetinin ilham kaynağı, bu temel inançta, yaşamın dini ve hümanist bu anlayışında yatar; bu öyle bir faaliyettir ki insani ve toplumsal etkinliğin en farklı kesimlerini sarmalayacak ve içine alacak derecede yayılır ve dal budak sarar; diller, edebiyat, bilimler, eğitim, sanatlar, tarih, tiyatro, şan, halk gelenek ve görenekleri, gündelik yaşama ilişkin pratik bilgiler: yalnızca ruhani ve bilimsel ifadelerde değil aynı zamanda maddi ve halkı ilgilendiren olaylarda, terimin en geniş anlamıyla tek kelimeyle kültür. Üstelik bütün bunlar yığınları eğitmek, ufuklarını zenginleştirmek, toplumsal seviyeyi yükseltmek, yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla devam etmiş ve büyümüştür.

Bir eğitim ve öğretim aracı olarak yayılmış yoğun tiyatro faaliyeti örnek olarak verilebilir. Polonya'da asla arkası gelmeyecek bir iki Lvov (Lemberg) geçici girişiminin ardından, aslında 1666'da modern Ermeni tiyatrosu Venedik'te, San Lazarro Adası'nda büyük bir gelişme gösterir: Mıkhitar'ın papaz topluluğu 1730'dan başlayarak özellikle

karnaval zamanı, kentin Ermeni cemaatinden ve geçici seyyahlardan oluşan bir seyirci önünde ciddi, hatta güdümlü temsiller verdi. Saint-Lazare Tiyatrosu, Konstantinopolis'te yarı profesyonel tiyatronun XIX. yüzyıl ortasındaki büyük çiçeklenişine kadar okul temsilleri biçimi altında Hindistan ve Kırım'a kadar parladı; bu tiyatro şair, oyun yazarı, eğitimci ve animatör Mıgırdiç Beşiktaşlıyan'ın girişimiyle Venedik ve Paris Mıkhitarist kolejlerinin eski öğrencilerince teşvik edilecektir.

Okul kitapları ve bilimsel yayınlar dışında almanaklar, tarım, arıcılık, ipekçilik ve muhasebe kitapçıkları gibi sayısız popüler eserin Mıkhitaristler tarafından yayımlandığını da zikredelim. Mıkhitar'ın eserinin ve okulunun başyapıtlarından biri, ilki ölümünden çok kısa bir süre önce 1749'da, ikincisi ölümünün ardından 1769'da yayımlanan, iki ciltlik onun anıtsal *Haygagan Pararan*'ı [Ermeni dilinin sözlüğü] olarak kalır. Böylece Ermenice, Latince, Yunanca, Fransızca, İtalyanca ve İspanyolca'nın ardından, bu hacimde kapsamlı bir sözlüğe sahip olacak dünyanın altıncı dili oluyordu. İlk İngilizce (1755) ve Almanca (1774-1786) sözlükler Mıkhitar'ınkinden sonra gelir. Bu *Sözlük* sonradan kusursuz hale getirildi; bu da, 1836-1837 yıllarında, *Ermeni dilinin yeni sözlüğü*'nün *(Nor Haygagan Pararan)* yayımlanmasına neden oldu.

Mıkhitarist Yeniden Doğuşunun Belli Başlı Yönelimleri

Mıkhitarist yeniden doğuşunun yayılmak maksadıyla belli başlı iki yol kullandığını söyleyebiliriz: basın ve okul. İlk Mıkhitarist Okulu 1747'de Transilvanya'da kurulmuştur. Belki de bu, Avrupa Rönesans'ından itibaren gelişmiş Batı okulları tarzında örgütlenen ilk Ermeni okuludur: tam olarak söylenirse, bir *vartabedanotz*'u, yani küçük ya da büyük bir papaz okulu olmayan bir okul. XIX. yüzyılın ilk on yılı Mıkhitaristlerin eğitici faaliyetlerinin yayılmasının dönemiyken bu Transilvanya kuruluşu, yüzyılın ikinci yarısında ötekilerce takip edildi. Venedik ve Paris kolejleri bunların belkemiği olmuştur ve toplumsal faaliyette sorumluluk alan ve XIX. yüzyılın uyanışına kararlılıkla katkıda bulunan bütün bir entelektüel ve yazar kuşağını biçimlendirir.

Basın iki temel yönelime sahiptir: halk yayıncılığı (dini ve din dışı) ve bilimsel yayıncılık. Mıkhitarist okulun bilimsel alandaki en önemli kazanımları şöyle karakterize edilebilir; Latinleşen Ermenice'ye ölümcül bir darbe vurarak Klasik Ermenice'nin arıtılmasını başarmış; dini ve laik tarih yazımı ile ermiş yaşamöyküleri, etnografya, tarihsel topografya gibi yakın bilimleri geliştirmiş; eski Ermenice metinlerin

yayımını ikiye katlamış –bu alanda, orijinalleri kayıp ve yüzyıllardır Ermenice çeviri olarak muhafaza edilen Yunan yazarların sayısız metni ilk defa yayımlanarak Hıristiyan kültürüne hizmet edilebilmiştir; kiliseye ilişkin bilimlere gerçek bir ivme kazandırmış; teoloji, patroloji, ayin; Ermenistan'ın edebi üretimlerinin bir Avrupa diline çevirileri gibi, Homeros'tan çağdaş yazarlara kadar klasik Batı yazarlarının sayısız Ermenice çevirisini yayımlamıştır.

Konstantinopolis Okulu

Tarihçi Leo, bu okulun eseri ona verimli ve bir o kadar hâkim geldiğinden, 1946'da Erivan'da yayımlanan *Hayots Badmutyun* [Ermenilerin Tarihi] adlı dikkat çekici çalışmasında, XVIII. yüzyılı Ermeni "Mıkhitarist çağı" olarak nitelendirebiliyordu.

Ancak ona, bu yüzyılın Ermeni dirilişinin eşsiz etkeni olarak bakmak yanlış olacaktı. Düşük seviyelerde olsa da ciddi yenilenme çabaları öteki merkezlerde de iş başındaydı. En bildik olanı Konstantinopolis'te bulunuyordu ve önde gelen ilham kaynağı olarak, engin kültürü (Pağeş'te Amrdol Manastırı'nda eğitim görmüştü) ve yüzyıl başında patriklerin kör inadıyla çelişen hoşgörüsüyle meşhur Patrik Hovhannes Golod'un (1715-1741) adı verilebilirdi.

Bir önceki yüzyıl parladığına şahit olduğumuz Eçmiyadzin, Pağeş ve Yeni Culfa manastırları, XVIII. yüzyılın sonuna doğru faaliyetlerini yavaşlatmaya başlamıştı. Bu arada Konstantinopolis'in Ermeni nüfusu dikkat çekecek ölçüde arttı; bilgili bir burjuva sınıfı oluşmaya başlıyordu. Golod seviyesinde bir adamın patriklik kürsüsüne erişmesi, başkente dönemin Ermeni kültüründe önemli bir rol vermek için kesin bir etken oldu. Golod'un seçilmesiyle patrik saygınlığını ele geçirmek konusunda sayısız tartışma sona eriyordu. Bu iyi niyetli adam, Katolik Ermenileri ile ulusal Kilise'nin Ermenileri arasındaki çatışmaları azaltmayı da başarmıştı; ne yazık ki, ne Mıkhitar'ın ekümenik bakış açısı ne de Golod'un uzlaşma ruhu sürdürülebilir bir uyumun koşullarını yaratamadı. 1830 yılında Konstantinopolis Başpiskoposluğu'nun oluşturulmasını takiben, Katolik (bugünkü merkezi Beyrut'tadır) Ermeniler için Lübnan'da, Bzommar'da [Zımmar] ayrı bir patriklik kurulması, birkaç yüzyıllık sıkıntılı bir tarihi sona erdiren iki kesin adım oldu.

Konstantinopolis'te öncelikli faaliyet matbaa oldu. Sonraki yüzyılda Batı Ermenilerinin başkenti olmaya aday Konstantinopolis, basım ürünlerinin bolluğuyla Venedik'le çoktan rekabet edebilecekti. Yüzyıl sonuna doğru Kral II. Herakli tarafından Gürcistan'da basım sanatını

örgütlemek için özel olarak davet edilen Arabyan gibi üst sınıf matbaacılara bile sahipti.

Dini disiplinler, Latince ve İtalyanca'dan çeviriler yaptıran ve sayısız dini ve ahlaki eser bastıran Golod'un kendisi tarafından kurulan ve şahsen denetlenen Boğaziçi'nin doğu kıyısındaki büyük İşkodra Papaz Okulu sayesinde parlak bir gelişim yaşadı. Bu papaz okulunun en ünlü öğrencilerinden biri, geleceğin patriği ve teoloğu Hagop Nalyan (1741-1749, 1752-1764) oldu. Bu zat açık görüşlülüğü ve edebi yetenekleri yüzünden de fark ediliyordu: *Le Roc de la foi* ve *Zenk Hokevor* [Ruhani Silah] gibi dini eserler kaleme aldı.

Bu dönemde Konstantinopolis, beki de ayrıca son demlerindeki Ermeni minyatür sanatının son önemli merkezi oldu. Abro ailesinin *İncil*'i ve 1647 ve 1762 yıllarında yazıya geçirilen ve süslenen Venedik'te Aziz Krikor Naregatsi'nin *Dualar Kitabı* son üretimlerdir.

Hindistan'da Ermeniler

Yeni Culfa'nın tüccarları Hindistan'a kadar ilerlemiş ve bilhassa Kalküta ve Madras'ta çiçek açan cemaatler kurmuştu. İngiliz kültürüyle sıkı ilişki içindeki bu cemaatler, Batı dünyasında ve özellikle İngiltere'de mayalanmakta olan fikirleri erkenden benimseyerek hızlı bir sosyal ve kültürel gelişim yaşamışlardı. Ermenilerin XVIII. yüzyılda Venedik ve Hindistan sayesinde Avrupa hümanizmi ve Aydınlanma'sının etkilerine açıldığından bahsedilebilir. Aslında XIX. yüzyılın uyanış hareketine kesin katkıda bulunan iki kurumun oluşmasını Hindistan Ermenilerinin azim ve öngürülerine borçluyuz; zira bu uyanış hareketi gelecek yılların yeni bakış açısında dirilişin faydalarını kitlelere taşıyacaktır. Bu kurumlar, sonradan Padova'dan Paris'e taşınan Murat ve Madras cemaatinin iki ünlü üyesi, Raphael Gharamian ve Samuel Murat tarafından kurulan ve Venedik Mıkhitarist papazlarının ellerine ve idaresine bırakılan Venedik'teki (bir birleştirmeyle daha sonra Murat-Raphael olan) Raphael kolejleridir. Batı Ermenileri arasında 1840-1880 yıllarının uyanış hareketinin öncülerinin büyük bir kısmı bu okullardan çıkacaktır.

Ancak Hindistan cemaati kültürel ilerlemeye bu dolaylı katkıyla yetinmedi, aktif olarak da katıldı. Aslında modern döneme ilişkin Ermeni atmosferinde laik ya da bağımsız bir felsefi arayışın ilk girişimlerine tanık oluruz. Bilhassa dikkat çeken Movses Pağramyan, Şahamir Şahamiryan (1723-1797), Hovsep Emin (1726-1809) isimleridir. Ne yazık ki bu şahısların felsefi, toplumsal ve politik düşüncesine ışık tutabilecek yeterli çalışma yoktur; üstelik, sonradan göreceğimiz gibi,

Ermenistan kurtuluş hareketine –bu hareket "büyüklerin" diplomasisinin ucuz entrikalarının kurbanı olmadan önce– verilecek rotadan bahsettikleri için de dikkate değerdirler. Genel olarak İngiliz toplumsal felsefesinin ve aydınlanmacılığının etkisi altındadırlar.

Ermeni Dirilişinin Sonuçları ve Işıldaması

XVIII. yüzyıl kültürel yeniden doğuşunun tarihsel Ermenistan'ın özellikle uzağında yayıldığını tespit edebildik. Ulusal topraklarda bazı şahsiyetler iş başındadır: II. Herakli'nin sarayında hizmet etmesinin ardından, 1786'da Eçmiyadzin Katedrali'ni süsleyen büyükbabası Hovnatan Nağaş gibi ressam olan Hovnatan Hovnatanyan; Ermenice olduğu kadar Azerice ve Gürcüce aşk şiirleri yazan ve Tiflis Sarayı'nın süslemelerini yapmasının ardından Müslümanlar tarafından şehit edildiği (1795) bir Ermeni manastırında ölen *aşuğ* ("ozan") Sayat-Nova –XIX. yüzyılda *aşuğ* ("saz şairi") geleneğini sürdüren Ğungianos'un aşk ve mistik şiirine ve güçlü Djivani şarkılarına yol açacaktır; nihayet tarih yazımı, Türk-Pers savaşlarının tanığı ve eserinin ortaya koyduğu gibi Nadir Şah'ın yakını olan Katolikos III. Kırımlı Apraham'la (1734-1737) canlanır. Fakat şimdi tam adıyla yeniden doğuşun sonuçlarını ve ışıldamasını değerlendirmek önemlidir.

En değerli sonucu hiç kuşkusuz 1840 yıllarına doğru ortaya çıkan uyanış hareketi olmuştur. Aslında diriliş, öncelikle bir seçkin kültürü olarak kalır ve son yüzyılın ortamına ait bu dev fikrin yayın, araştırma ve eğitim dalgasına getirdiği en büyük yenilik, bu hareketin kitleler yönünde genişlemesi olmuştur. Bu amaca katkıda bulunan etkenler arasında: okul ve basın ağının yayılması; kültürel ilerleme ve eğitime artan laik ilgisi; klasik Ermenice'den edebi dil olarak modern Ermenice'ye geçiş; kadın özgürlüğü hareketlerinin ilk tezahürleri sayılabilir.

Ermeniler, 1512 yılında matbaanın kullanımıyla Ortadoğu ülkelerine göre zaten ayrıcalıklı bir konumda bulunuyordu. Aslında Yahudilerden hemen sonra, bizzat kendileri tarafından gerçekleştirilen dillerinde yayınlar verecek ilkler arasındadırlar. XVIII. yüzyıl yeniden doğuşu bu öncü pozisyonu daha da pekiştirir. Bu dönemde hümanist, bilimsel ve basıma ilişkin Ermeni üretiminin Ortadoğu'nun çevre kültürleriyle bir benzerliği yoktur. Dolayısıyla Ermenilerin bazı konularda ve değişik ölçülerde Pers'te, Gürcistan'da ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nda oynadıkları kültürel katalizör rolü –Ermeni Diyasporası'ndan bahsederken yeterince ele aldığımız rol– daha iyi anlaşılabilecektir.

Hindistan Ermenileri arasında görmüş olduğumuz bu entelektüel, canlı heyecan, XVIII. yüzyıl sonunda Ermenistan'ın kurtuluş idealini beslemiş ve canlandırmıştı.

XVIII. Yüzyıl Sonunda Bağımsızlık Girişimleri

XVIII. yüzyılın ilk yarısında kurtuluş mücadelelerinin başarısız olması Ermenileri yıldıramamıştı. Uzun zaman Hindistan'da yaşayan bir Pers Ermeni'si olan Hovsep Emin, bir diplomatik faaliyete yeltendi. Londra'da kaldığı sırada Gürcistan Kralı Pakraduni II. Herakli'ye yazdı ve tanınmış İngiliz şahsiyetlerinin tavsiye mektupları eşliğinde, Saint-Petersburg'dan başlayarak onu Gürcistan ve Ermenistan'a götüren uzun bir yolculuğa girişti; orada, somut sonuçlar elde edilmediği anlaşılan Ermeni *melik*'lerle olduğu gibi Eçmiyadzin ve Ağvan katolikoslarıyla görüşmelerde bulundu. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadele içindeki Çariçe II. Yekaterina (1762-1796) Ermenilerin ayaklanmasını istiyor ve destekliyordu. Saint-Petersburg saray erkanının onun ortadan kaybolmasından üzüntü duyduğu Emin'in yokluğunda, öteki Ermeni vatanseverleri kendilerini gösterdi. Kurtuluş fikrinin kesin olarak yoluna girdiği Hindistan'da bir matbaanın kurucusu olan Hagop Şahamiryan, II. Herakli'nin yardımıyla Ermenistan'ı özgürlüğüne kavuşturmayı tasarlıyordu. Bu amaçla, şanlı Zakarya Mhargrdzel soyundan gelen Rus Ermenilerinin başpiskoposu Hovsep Arğutyan gibi, Gürcistan kralına, Eçmiyadzin ve Ağvan katolikoslarına yazdı. Mhargrdzel bütün umudunu, Gürcistan ve Ermenistan –favorisi Prens Grigori Potemkin'in hükümdar olmasını beklediği– Krallığı'nı Rusya'nın egemenliği altına yerleştirmeyi düşünen II. Yekaterina'ya bağlıyordu. Rus komutanlar Astrahan Ermenileri, Karabağ *melik*'leri, Eçmiyadzin katolikosu Garinli I. Ğugas ve Kantzasar (ya da Ağvan) katolikosu Hasan-Calalyan soyundan XII. Hovhannes'le temasa geçti. 1784 yılında bir Rus müdahalesi sözü tutulmadığından, XII. Hovhannes'in etrafında toplanan birçok *melik*, kendilerini Pers egemenliğinden kurtarması için II. Yekaterina'ya yeniden çağrıda bulundu.

Ağa Muhammed Han'ın bir darbenin ardından kendini Pers Şahı ilan ettiği (1794-1796) dönemdi ve otoritesinin tartışıldığını görmekten öfkelenerek Transkafkasya'da Ermeniler ve Gürcüleri (1796) etkileyen katliamlara girişti. Potemkin 1792'de ölmüş olduğundan, Hıristiyanlar lehine müdahale eden Kont Zubov oldu. Ermenilerin başlarında Başpiskopos Hovsep'le katıldığı 1796-1797 Rus seferi, Dağıstan ve Pers Ermenistan'ının hemen bitişiğindeki Azerbaycan'ın bir kısmı-

nın işgal edilmesiyle sonuçlandı. Persler tarafından sürekli tehdit edilen Kral Herakli'ye gelince, bir on yıl boyunca Rusya'nın egemenliğini tanımıştı. Oğlu Giorgi'nin krallığını I. Paul'e bıraktığı görüldü. Ruslar otuz yıldan az zamanda, Pers Ermenistan'ını şahın elinden alıyordu.

Katolik Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu

Ermenilerin Kilikya Katolik Patrikliği, Beria –ya da Halep– Piskoposluğu'nun piskoposu Apraham Ardzivyan'ın, Roma Merkezi'yle uyum içindeki küçük bir grup piskopos tarafından Sis katolikosu ilan edildiği tarih olan 26 Mart 1740'a uzanır. Apraham Ardzivyan yeni görevinde Papa tarafından tanınmış olmak için Roma'ya gelmiştir. XIV. Benoît, 26 Kasım 1742 tarihli kardinaller meclisi esnasında kendisini "Katolik Ermenileri adına Kilikya Patriği" olarak tasdik etmiştir. Ermeni-Katolik patriği Ermenice'de "Kilikya soyunun Patrik katolikosu" (*Gatoğigos Badriark Tann Kilikio*) unvanını taşır. Henüz atanan patrik, 1743'te Roma'yı terk etmiş ve Babıâli tarafından Osmanlı Ermenilerinin Patriği olarak tanınmadığından Konstantinopolis'e gidemeyerek Lübnan tepelerinde, Kreim'e yerleşmiştir.

Apraham Ardzivyan bir kez Papa tarafından tanındıktan sonra kendi ismine, bütün haleflerinin benimsediği ve Patriklik koltuğuna geçiş sırası için referans adını oluşturan gelenek, Bedros (Petros, Pierre) ismini ekledi. Yetkileri ilk sırada Kilikya, Suriye ve Lübnan'a, ardından Mısır ve Mezopotamya'ya, son olarak da, 1769'dan itibaren Tokat ve Küçük Asya'da Pırkinik'e –Sebasteia (Sivas) sınırlarına– kadar uzanıyordu. Roma *De Propaganda Fide* Tarikatı, 9 Temmuz 1759 kararnamesiyle Konstantinopolis'te, Latin Patriklik naipliğinin himayesine verilen Katolik bir Ermeni naipliği oluşturdu.

Değişik etmenler Katolik Ermeni Patrikliği'nin ve onun kilise cemaatinin kurulmasına yardımcı oldu; bunlar arasında aşağıdakiler büyük olasılıkla tartışılmaz bir rol oynadı:

– Ermeni dünyasında, Kilikya Ermeni Krallığı döneminden itibaren yollarına devam eden, Roma'yla uyumdan yana eğilim ve akımların ısrarı;

– Frères Uniteurs Tarikatı tarafından savunulan durumdan kaynaklı öfke ve bunun sonucu olarak, Roma'yla uyumdan yana olan ılımlılar ile otosefalist eğilimden, Ermeni Kilisesi'nin etnokültürel kimliğinin bütünlüğü taraftarları arasında bir diyaloğun imkânsız olması;

– Bu "Katolik" üremeyi durdurmak için pek çok defa Osmanlı laik tüzesine başvurmakta tereddüt etmeyen otosefalist kanadın en radikal eğilimlerinin neden olduğu öfke;

– Roma'yla uyumdan yana Ermenilerin bağlı bulundukları kiliseleriyle –cemaatin topyekûn Latinleşmesinden kaçınmak için kendi hiyerarşisini yine kendisinin kurmasından başka şansı olmayan– her türlü *communicatio in sacris* ("cemaatlerarası ilişki") biçiminin yasaklanması;

– Nihayet, Kilise'nin Protestan reformuna karşı Katolik reformunu yapılandıran Trente Konsili'den (1545-1563) doğan teolojik-kanonik ortam; bizzat kendi bu yöne eğilimli olan ortam.

Ancak patrikliğin yeni organizasyonu Roma'yla uyum içinde olanların hepsi tarafından aynı heyecanla karşılanmadı. Böylelikle, 1742'yılında, 1700'de Konstantinopolis'te kurulmasının ardından, 1715'te Venedik'te sığınak bulan ve Piskopos Apraham Ardzivyan'ın Roma'ya geleceğinden haberdar olup orada kalan Mıkhitarist cemaatin kurucusu Mıkhitar ona, şaşkınlığını gizlemediği unutulmaz bir mektup (mektup No. 712) gönderdi. Bu yazışma, iki şahsiyet arasındaki dini bakış açısı ve tavırların farklılığını gözler önüne seriyordu. Ancak Roma Kilisesi'nde ilk ve baskın yönelim Mıkhitar'ınkinin zıddı olacaktı; öyle ki, onun duruşu yalnızca marjinal bir ses olarak çınlamıyor neredeyse "Katolik olmadığından" kuşkulanılıyordu. Dolayısıyla olaylar kendi seyrini izledi ve Ardzivyan, Papa tarafından Katolik Ermenilerin patriği olarak onaylandı.

Halefi II. Hagop Bedros Hovsepyan, 1751 yılında bazı piskopos ve papazlarla yerleştiği ve patriklik merkezi olarak belirlediği Bzommar'da (Kreim yakınları) bir manastır kurdu. Bu nokta bundan böyle Katolik Ermenilerinin ruhani merkezi oldu. Patrik Ardzivyan'ın başlangıç projesi Bzommar Manastırı, kendi din adamı sınıflarına sahip olmalarını mümkün kılmıştı. Bu din adamları sınıfı, Bzommar Patriklik Ruhban Enstitüsü'nü hayata geçiren ve 1789'da ona ilk kuralını bahşeden bilhassa Katolikos Patrik III. Mikayel Bedros Kasparyan döneminde örgütlendi.

Bzommar Enstitüsü'nün Lübnan'da bir önceli vardı: başka bir manastır vakfı 1718'den itibaren Kreim'de gelişmiş ve bu kuruma Roma'yla birliğin savunucularına karşı örgütlenen zulümlerden kaçıp oraya sığınan Halep kökenli dört Ermeni kardeş ön ayak olmuştu. Bu keşişlere Andonyanlar adı verildi çünkü başlangıçta Maruni Andonyanlar Tarikatı nizamnamesini benimsediler. 1721-1722 yıllarından başlayarak onlar da Piskopos –daha sonra Patrik– Ardzivyan'ın idaresine geçirildiler zira kendisi de zulümlerden kaçmaya çalışan Ardzivyan bu dönemde Lübnan'da bir sığınak buldu. Tarikatın Lübnan'da iki manastırı vardı; Roma'da (1753'ten itibaren) bir manastır –bugün

Augustinlerin Tarikatı'nın ana merkezini içine alan manastırda, Saint-Pierre Bazilikası'nın yanında– ve İstanbul'da başkent Ermenilerinin dini ve kültürel yaşamına önemli etkisi olan Ortaköy'deki bir manastır.

Katolik Ermeni Kilisesi Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. yüzyıl boyunca 32 rahip ve rahibe manastırına, Rus İmparatorluğu okullarının eklendiği erkek ve kız çocukları için 148 okula sahipti. Bu durum, XVIII. yüzyılda kazanılan ivmenin ölçüsünü verebilir. Mıkhitarist keşişlerin (ayrıca ele alınabilir) öteki istisnai eseri olan Katolik Ermeni cemaati, Ermeni kültürüne birinci dereceden çok sayıda yazar, bilgin, vs kazandırmıştır; bunlar arasında şair ve sosyal ve kültürel alanda eylem adamı Mıgırdiç Beşiktaşlıyan, oyuncu ve Ermeni tiyatrosunun öncülerinden Bedros Atamyan, yazarlar Sırapyon Hekimyan, Sırapyon Teğliyan ve Sırpuhi Düsap [Dussap], şair Taniyel Varujan, Osmanlı İmparatorluğu'nda fotoğraf sanatının kurucuları Abdullah Kardeşler öncelikli olarak zikredilmeyi hak eder.

KAYNAKÇA

Temel Eserler: M. Çamçiyan, *Badmutyun Hayots* (t. 3, Venedik, 1786); Leo, *Hayots Badmutyun* (t. 3, Erivan, 1946); t. 4, *Histoire du peuple arménien* (Erivan, 1972); XVII.– XVIII. yüzyıllar için, K. J. Basmadjian, *Histoire moderne des Arméniens* (Paris, 1977).

Özel meseleler için: *melik*'ler ve hareketler için, R. H. Hewsen (*yukarıda*, Bölüm IX); A. Hovhannisian, *Chapitres de l'histoire de l'idée de libération arménienne* (Ermenice, t. 2, Erivan, 1959); Raffi (büyük yazar), *Histoire des mélik du Karabagh* (Ermenice, Viyana, 1906).

A. Johannisjan, *Israel Ori und die armenische Befreiungsidee* (Münih, 1913); H. Kurdian, *Israyel Ori* (Ermenice, Venedik, 1960); A. Essefian, "The Mission of Israel Ori for the Liberation of Armenia" (*Recent Studies in Modern Armenian History*, Cambridge, Mass., 1972). Bir otobiyografi: *The Life and adventures of Joseph Emin* (Kalküta, 1918).

Ermeni dirilişini hesaba katarak: H. Arakelian, *Les Arméniens de Perse, leur passé, leur présent et leur futur* (Ermenice, I. Kısım, Viyana, 1914); V. Grégorian, "Minorities of Ispahan: The Armenian Community of Ispahan, 1587-1722" (*Iranian Studies*, t. 7, Boston, yaz-sonbahar 194); M. J. Seth, *Armenians in India* (Kalküta, 1937); D. H. Sirouni, "Ermeni halkının kurtuluş hareketinde Hindistan Ermenileri'nin rolü" (*Studia et Acta Orientalia*, t. 5 ve 6, Bükreş 1967).

Batı'yla ilişkiler: J. Etmekjian, *The French Influence on the Western Armenian Renaissance* (New York, 1964); R. Gülbenkyan, "Culfa Ermeni tüccarı Philippe de Zagly ve 1969'da Kurlandiya'da Pers ticareti-

nin yerleşmesi" (*REArm.*, t. 7, 1971); L. Zekiyan, "Hora Safar, ambasciatore di Shah Abbas" (*yukarıda*, Bölüm IX). Kiliseler arası ilişkiler hakkında, G. Amaduni, *Oskan de Yérévan et son temps* (Ermenice, Venedik, 1975).

Mıkhitar ve kültürel diriliş hakkında: L. Zekiyan, *Mechitar rinnovatore et pioniere* (Venedik, 1977) ve "Mekhitar de Sebaste", *Dictionnaire de spiritualité* içinde (t. 10, Paris, 1978, col. 940-950); S. Djemdjemian, *L'Apostolat d'éditeur de l'abbé Mekhitar* (Ermenice, Viyana, 1980); M. Djanachian, "Les arménistes et les mékhitaristes" (*Armeniaca*, Venedik, 1969); L. Zekiyan, *Les Premiers Pas du théâtre arménien et le mouvement de la renaissance arménienne* (Ermenice, Venedik, 1975). Hovhannes Golod hakkında: H. Sirouni, *Constantinople et son rôle*, t. 1, 1453-1800 (Ermenice, Beyrut, 1965) ve S. Djemdjemian, "Konstantinopolis Ermeni Patriği Hovhannes Golod'a ilişkin yeni malzemeler", (*Pazmaveb*, t. 136, Venedik, 1978); Léo, *L'Imprimerie arménienne*, t. 1, XVI.-XVII. yüzyıl (2. Basım, Tiflis, 1904), t. 2, XVIII. yüzyıl, 1. Kısım (Tiflis, 1902); S. Djemdjemian, "Editör Boğos Arabyan ve Gürcistan Kralı II. Erakli" (*Pazmaveb*, t. 136, Venedik, 1978).

Yayımlanmış kaynaklar: Arakel Tavrijetsi, *Histoire* (Vağarşabad, 1896) ve Zakaria Sargavak, *Histoire* (Vağarşabad, 1870), klasik.

Gündelik yaşam hakkında: V.A. Hagopyan, *Chroniques mineures* (*XIII*^{e}-*XVIII*^{e} *siècle*) (t. 1, Erivan, 1951; t. 2, 1956) ve V. Hagopyan ve A. Hovhannisyan, *Colophons des manuscrits du XVII*^{e} *siècle 1601-1620* (2 cilt, Erivan, 1974-1978). Tavit Beg için, iki çağdaş kaynak: *Dawit Bêk ou Histoire des populations de Ghapan*, S. Aramian (Venedik, 1978) ve Apraham Yerevantsi, *Histoire des guerres des années 1721-1736*, S. Djemdjemian (Venedik, 1977). *Chronique, d'un horizon plus large*, Petros di Sarkis Gilanentz, *Krounk* (t. 4, Tiflis, Şubat-Mart, 1863), Çev. C.O. Minassian, *The Chronicle of Petros di Sarkis Gilanentz concerning the Afghan Invasion of Persia in 1722, the Siege of Ispahan and the Repercussions in Northern Persia, Russia and Tukey*, L. Leckhart'ın giriş ve ek notları (Gülbenkyan Vakfı, 1959). Temel belge seçkileri: *Les Relations arméno-russes au XVII*^{e} *siècle* (Rusça, V. A. Barsamyan, Erivan, 1953) ve *Les Relations arméno-russes au XVIII*^{e} *siècle* (Rusça, t. 1, Erivan, 1964; t. 2, 1967, A. Ioannisian); A. N. Khatchartyan, *L'Armée arménienne au XVIII*^{e} *siècle. De l'histoire de la coalition armée arméno-russe* (İnceleme ve belgeler, Rusça, Erivan, 1968). Şövalye Chardin'e ait değerli tanıklıklar (XVII. yüzyıl), *Voyage en Perse et aux Indes orientales*, Tavernier, *Voyage en Turquie, en Perse et aux Indes* ve Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*.

Ermeni mezheplerinin genel adlandırılışı için: B. Yeğyayan, *La Séparation des dénominations arméniennes catholiques et évangéliques au XIXe siècle* (Antilyas, 1971, Ermenice); B.L. Zekiyan, "XIV. yüzyılın dini anlaşmazlıkları, Ermeni Kilisesi'nden ayrılmaların ve kiliseye ilişkin sonraki durumun hazırlayıcıları", *Les Lusignans et l'outre-mer* Kolokyum bildirimleri içinde, Poitiers, 1995.

Patriklik ve Ermeni-Katolik cemaatiyle Bzommar patriklik uleması hakkında: M. J. Terzian, *Le Patriarcat de Cilicie et les Arméniens catholiques 1740-1812* (Beyrut, 1955); V. Tekeyan, *Le Patriarcat arménien catholique de Cilicie au temps de Grégoire Pierre VI 1812-1840* (Beyrut, 1954); G. Petrowicz, "Gli Armeni nell impero ottomano e in Polonia", *S. Congregations de Propaganda Fide memoria rerum* içinde (Cilt III/2, Roma-Freiburg-Wien, 1976); M. Abagian, "XVIII. yüzyılda *communicatio in sacris* meselesi ve Katolik Ermeni Patrikliği'nin oluşması", *Pazmaveb*, 139, 1981; 141, 183; 146, 1988; 147, 1989; 148, 1990; 149, 1991; 150, 1992; daha kısaca: J. Card. Willebrands, "Mıkhitar ve Hıristiyanların birliği", Venezia, 1977, *Pazmaveb* (145, 1977); N. Setian, *Les Arméniens catholiques dans l'Empire ottoman* (Roma, 1994). G. Petrowicz, "Ermeni Andonyan keşişlerinin kökeni", *Pazmaveb* (143, 1985).

XII
Ermenistan ve Uyrukların Uyanışı (1800-1914)

XIX. YÜZYIL BAŞINDA ERMENİLER

Belli başlı kısımları 1914 yılına kadar devam eden XIX. yüzyıl, özellikle Orta ve Balkan Avrupa'sında bastırılmış uyrukların ortaya çıkışının yüzyılıdır. Ermenistan, coğrafi durumu nedeniyle ötekilerden daha yavaş bir biçimde bu harekete dahil olur. Ulusun sürekliliği ortaya çıkar fakat politik ve kültürel yaşamın çekim merkezleri Diyaspora'da, Konstantinopolis, Tiflis, İzmir, Moskova, Bakü, Venedik'te yer alır; Ermenistan, Rus, Osmanlı ve İran imparatorlukları arasındaki stratejik konumu yüzünden jeopolitik zorunluluklara giderek daha ağır bir şekilde boyun eğerken, Ermeni toplumunun yavaş modernleşmesinin gerçekleştiği yerler buralar olacaktır.

Dağılmış Bir Ulus, Birden Patlak Veren Bir Toplum

Reel nüfus belirsizliklerine rağmen, yüzyıl başında Ermenilerin sayısı 3 milyon olarak tahmin edilir. Ortak bir dine, bir yazıya ve bir dile sahiplerdir fakat Osmanlı İmparatorluğu –çoğunluğun görüldüğü–, Pers İmparatorluğu ve Hindistan'dan Rusya'ya, Balkanlardan İngiltere'ye uzanan yirmi kadar koloni arasında eşitsizce paylaşılmışlardır. Pers ve Osmanlı imparatorluklarında Kürtler, Türkler, Azerbaycan Tatarları, Lazlar, Persler, Araplar ve zaman zaman Hıristiyan, Gürcü ya da Süryani-Keldaniler gibi neredeyse hepsi Müslüman karışık bir halkın ortasında bir cemaat mozaiği oluştururlar. Aslında katliamların, sürgünlerin ve nüfus göçlerinin belirlediği Osmanlı-İran kadim çatışması ve Türk, Kürt, Tatar ilerleyişi, Ermenistan'ın kuzey ve doğu bölgelerini "Ermenilerden temizlemekle" sonuçlandı. Doğu Ermenileri Pers İmparatorluğu'na bağlıdır ve Batı Azerbaycan'da Karabağ ve Kantzag'ın yukarı bölgelerindeki Erivan ve Nahçivan hanlıklarında ve güneyden uzak, İsfahan ve Şiraz çevresinde yoğunlaşmışlardır fakat her yerde azınlıktırlar. Batı Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıdır ve idari olarak iki *paşalık* (bir paşa tarafından yönetilen büyük

bölge) grubuna ayrılırlar. İlki Erzurum, Bayezid, Kars, Ahıska, Van ve Diyarbakır'ı içine alır ve neredeyse Büyük Ermenistan'ı ve hatırası yüzyıl ortalarına dek "Ermenistan" ismiyle süren Küçük Ermenistan'ı kaplar. İkincisi Adana ve Maraş'ı içerir ve Kilikya Ermenistan'ına tekabül eder. Fakat Ermeni yerleşim illeri Trabzon, Kayseri (Kaisareia) ve İzmit (Nikomedya) *paşalık*'larına da katılmış ve Ermeni kolonileri İskenderiye, İzmir ve Konstantinopolis'e kadar yayılmıştır.

İstilalar, ekonomik ve politik değişimler ulusu parçalara ayırdı ve duygusal ve ekonomik yapısını –aile ve hısımlık– sarsmadan Ermeni toplumunun yapılarını değiştirdi. Aristokrasinin olmayışıyla, tüccar ve zanaatkâr kent tabakalarının gelişmesiyle, geniş bir köylü tabanının mevcudiyeti ve ulusal bir din adamlarının varlığıyla karakterize edilen Ermeni toplumu birdenbire patlak vermiş bir toplumdur: Diaspora alanıyla ayrılmış toplumsal sınıfların fiziksel uzaklığı ve sınırsal engeller 1914 yılına dek vurgulanan daimi bir özelliktir.

XI. yüzyıldan itibaren kırıp geçirilmiş, Bizans'a ya da Kilikya'ya sürülmüş, Gürcü aristokrasisine asimile olmuş sayıca belirsiz Ermeni soylular sınıfı, ancak yarı özerk bazı prenslikler içinde ayakta kaldı. Karabağ ve Sünik *melik*'leri, Sasun ve Aladağlar (mesela Zeytun) prensleri, cesaretleri ve kavgacılıklarıyla nam salmış küçük kırsal efendilerdir fakat otoriteleri ve etkileri dağ kalelerinin sınırlarını aşmaz.

Sultanlar, XVI. yüzyıldan itibaren devletin hizmetkârı bazı çok zengin Ermenilerini *amira* unvanıyla ödüllendirmiştir. XVIII. yüzyılın sonunda içlerinde Dadyanlar, Ayvazyanlar, Balyanlar, Bezciyanlar, Cezayirliyanlar, Yeramyanlar gibi gerçek hanedanların olduğu yüze yakın *amira* ailesi hesap edilir. Sayıları, ayrıcalıkları, unvan ve görevlerin miras yoluyla intikaliyle *amira*'lar bundan böyle, XIX. yüzyıl ortasına kadar, yeni bir aristokrasi olarak algılanan ve tanımlanan bir sınıfı oluşturur. Aslında bu bilhassa Konstantinopolis'e yerleşmiş fakat İzmir ve İskenderiye'de temsilcileri ve Van'da benzerleri olan bir finans oligarşisidir. *Amira*'ların belli başlı faaliyeti *sarraf*, bankacı ve kredi tedarikçisinin faaliyeti olarak kalır. Yahudi ve Rum *sarraf*'larla rekabet halinde, paşalar tarafından kendilerine bırakılan vergilerin doğru düzgün toplanmasının kaçınılmaz garantörleridir. Hazineye hatırı sayılır meblağlar bırakırken, karşılaştıkları gerçek riskler çok yüksek kârlarla telafi edilir. 1842 yılında, imparatorluğun bütün gelirlerinin hasılatından sorumlu bir *amira* cemiyetinin, *Anadolu ve Rumeli Kumpanyası*'nın yaratılması düşüşlerinden kısa bir süre öncesinde gerçekleşir: Kırım Savaşı'ndan sonra devletin modernleşmesi ve Osmanlı Bankası'nın yaratılması (1856), İngiliz maliyeciler tarafından

çabucak yerleri doldurulan *sarraf*'ların bertaraf edilmesine neden olmuştur. Bir malın tekelini ya da bir yolun ayrıcalığını kendine ayırarak uluslararası büyük ticaret uygulayan, bankacı ya da saray kuyumcusu *amira*'lar XIX. yüzyılda Osmanlı endüstrisinin öncüleri olur.

1795 yılından itibaren Osmanlı baruthanelerinin yöneticileri olan, III. Selim ve II. Mahmut tarafından korunan Dadyanlar, elli yıl boyunca devletin sanayileşme çabalarında ve başkent çevresi ile Küçük Asya'da imparatorluğun ilk barut, silah, kâğıt, ipek, pamuk, demir fabrikalarının yaratılmasında çok önemli bir rol oynar. Aynı zamanda müteşebbis, mühendis ve idareci olan en aktifleri, Hovhannes Dadyan, teknolojik yenilikler peşinde koşan yetenekli bir mucittir. Batı Avrupa'ya yaptığı inceleme yolculuklarından (1835, 1842, 1847) makineler ve İngiliz mühendisler getirir. Oğullarından biri İstanbul Boğazı boyunca ilk demiryolunu inşa eder (1847). Dadyanlar yönettikleri ve ders verdikleri ilk teknik eğitim okulunu da Zeytinburnu'nda kurar. Balyan ailesi XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar imparatorluk mimari programını kendi tekeline alır ve sultanlar için saraylar, köşkler, camiler, garnizonlar ve kamu binaları inşa eder. Bezciyan ailesi görece daha sonra zikredilir. Serveti –çarşaf ticaretine dayalı– ve cömertliği o derecededir ki, Ermeni vakanüvisler dönemlerini "Bezciyanların Yüzyılı" olarak nitelendirir.

Son derece zengin olan *amira*'lar, işlerinin uygulanması için gereken önemli likiditeyi ellerinde bulundurur; paşalar, vezirler ve hatta sultanlarla ilişkileri onları, hükümet çevrelerinde etkili kişiler haline getirir. Fakat ne malları ne soylulara has konutları ne yaşamları otoriter bir iktidarın zorbalığına, kuşkularına ve durum değişikliklerine kefil olabilir. Dolayısıyla, 1757'den 1880'e kadar neredeyse kesintisiz bir şekilde Defderdar çıkaran Düzyan ailesinin dört üyesi 1819'da asılır. Maddi zenginlik ile ahlaki ve politik nüfuzu elinde bulunduran *amira*'lar sonuç olarak Ermeni yaşamında önemli bir rol oynar. Kilise ve geleneklerine derinden bağlı olduklarından onu korur ve denetlerler. Toplum içinde dindarlıkları ve önde gelen konumları, cömertçe üstlendikleri hayırseverlik ve koruyuculuk yükümlülükleri doğurur. Yardımsever ve dini kurumlar kurarak taşra illerinde ve özellikle Konstantinopolis'te okullar kurarlar: yüzyıl sonuna kadar Ermeni kültürel gelişiminin elebaşları olmuşlardır.

Ermeni zanaatkâr ve tüccardan oluşan önemli bir kent nüfusu Anadolu, Kilikya ve İran köy ve kasabalarında kadim meslek ve ticaret geleneklerini sürdürür. En canlıları arasında Erzurum ve Van bulunan kentlerde, profesyonel hayatın bütün taraflarını düzenleyerek

meslekler, bölgelere ve loncalara –Osmanlı İmparatorluğu'nda *esnaf*, Pers İmparatorluğu'nda *hamkar*– göre gruplandırılır. Çok canlı olan Ermeni esnafı bütün meslek birliklerini temsil eder (terzi, ayakkabıcı, saatçi, kalaycı, değirmenci, fırıncı, vs) ve bütün sanayi üretim kollarına yakın durur: Erzurum, Tokat, Merzifon'da metal, bilhassa da bakır işleme, Van ve Erzurum'da silahçılık, deri, yün, ipek ve neredeyse her yerde pamuk işleme. Van'da kuyumculuk, halıcılık, nakış ve seramik sanatıyla birlikte, zanaat sanat seviyesine yükselir ve Ermeni halkının yaratıcı zihnini kanıtlar. Ticaret yüzyıllardır İsfahan, Tebriz, Tiflis, Trabzon, Erzurum, Van, İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de uluslararası büyük ticaret kavşaklarında oluşan, az sayıda fakat zengin bir Ermeni burjuvazisinin başında bulunduğu çerçi, seyyar satıcı, dükkân sahibi, çarşı esnafı gibi farklı toplumsal unsurları içinde barındırır.

Tarihsel Ermenistan ve Kilikya'yla belirlenen fakat genellikle bu sınırları aşan Ermeni nüfusunun %85-90'ını temsil eden köylü sınıfı, sessiz ve bilinmeyen bir kitledir. Kırsal toplum temel olarak ataerkil aile yapısına ve kuruluş olarak, değişmez maddi uygarlığı, kilisesi ve Müslüman mezarlığından ayrı Ermeni mezarlığıyla köye sahiptir zira etnik, dilsel ve dini çeşitliliğe köy alanına kadar uzanır. Bu Ermeni köylüsünün kültürel kimliğini belirleyen, güçlü Hıristiyan geleneklerine kök salmış dinsel kimliktir. Doğal ortamdan ayrılamaz olan kırsal kültür, geleneklerin, giyim kuşamın ve lehçelerin çeşitliliğinin belirlediği fakat Türkofoninin, Kürdofoninin ve hatta İslamlaştırmanın artmasının tehdidi altında, sözlü bir kültürdür. Ortak toprakları elinde bulundursa ya da bir arazi parçasına sahip olsa bile, Ermeni köylüsü çoğu zaman büyük bir Müslüman toprak sahibinin ya da manastırın kiracısıdır. Aslında toprak, temel zenginlik kaynağı olarak kalır ve teorik olarak Pers şahına ya da Türk sultanına aittir. Askeri ve sivil bürokrasi yararına bahşedilen devlet topraklarının temellükü, Ermenistan'da güçlü bir Türk ve Kürt toprak aristokrasisine –alanlarına despotça egemen olan– neden olmuştur. Ermeni köylüsü yasal olarak özgürdür fakat kaderi derebeyine bağlı köleninkine benzer: tarımın ilkel koşulları ve düşük kârlılığı aslında çeşitli angarya ve ufak tefek iş biçimi altında köylülerden sıkı bir şekilde faydalandıklarını gösterir. Kitle, baskı ve sefaletten payına düşeni fazlasıyla alır; ancak bunlar durumların değişebilirliğini dışlamazlar; Ermeni kırsal topluluklarının seçilmiş liderleri olan *reis* ve *melik* zengin çiftçilerdir.

Ermeni Kilisesi yüzyıllar boyunca ulusal birliğin sembolü olmuştur. Manastır mesleklerinin azalmasından ciddi şekilde etkilenen az sayıda Ermeni din adamı, maddi ile manevi arasında Müslüman dev-

letler arasında sürdürülen çatışmadan faydalanarak yönetici sınıf rolünü oynar. Eçmiyadzin Saint-Siege'in sorumlusu, bütün Ermenilerin katolikosu, kuramsal olarak Kilise'nin ruhani lideridir fakat Sis, Akhtamar ve Kantzasar'da (Ağvan katolikosu) başka üç katolikos vardır ve hanlar ve *serdar*'lar tarafından denetlenen onun yetkisi Pers sınırlarını güçlükle aşar.

İstanbul Ermeni Patriği'nin hakları 1764 yılında belirlenmiştir: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni cemaati, *Ermeni milleti*'nin üst idaresi kendisine aittir. Geniş bir mülkiyet ve ayrıcalığı elinde bulunduran patrik ruhani imtiyazlarına vergi, medeni hal, noter, hayır işleri, eğitim, basım ve sansür konularında önemli maddi ayrıcalıklar ekler. Sapkınlık, itaatsizlik ve vergi kaçırmayla ilgili olarak, din adamı ya da değil, bütün Ermenileri yargılama ve cezalandırma hakkına sahiptir, ölüm cezası bile talep edebilir. XIX. yüzyıl başında onun adaleti, Katolikliğe dönmüş Ermenileri Türk seküler tüzesinin şiddetine teslim etmeye kadar gider. *Amira*'ların egemen olduğu bir din adamı ve laikler meclisi tarafından seçilen patrik, ancak yüksek bir meblağ karşılığında terfisi için gereken imparatorluk *fermanını* elde eder. Yalnızca bu bile, bu mevkinin bu denli sık talep gördüğünü ve yeni patriğin bu denli açgözlü bir kariyer meraklısı olduğunu açıklamaya yetecektir.

Mülkleri *vakıf* (ya da "kamu mülkü") malları olarak sigorta edilen Kilise, son büyük Ermeni toprak sahibidir. Ermenistan, Kilikya ve Kutsal Topraklar'da otlakları, tarlaları ve bahçeleri –yaklaşık 200 manastırın bağlı olduğu– elinde tutar; İzmir ve İstanbul'da mülkleri ve mağazaları vardır. Kötü yönetilen bu mallar çok az kazandırır. Son kertede Kilise, kültürün tekelini hâlâ elinde bulundurur fakat manastırların terk edilmesi ve disiplin krizi ruhani ışıldamasında bir azalmaya neden olmuştur.

Ermenistan, Müslüman devletlerin Hıristiyan ya da Yahudi olan öteki kulları gibi, legal yasaklamalar ve "sadakatsiz" (*gavur*) durumundan kaynaklanan vergi yükümlülükleri kendisine ağır gelen bir *reaya* olarak kalır. Ata binmek, bazı renkleri taşımak ona yasaklanmıştır. Mahkeme önünde bir Müslüman aleyhine tanıklık edemez, kamu görevi icra edemez, canını ve malını savunmak için dahi silah taşıyamaz. Osmanlı İmparatorluğu'nda bedeli, 1820-1830 yılları arasında ikiye katlanan *cizye* ("vergi"), askeri hizmet yerine geçen vergi *bedel-i askeri*, hasatın onda biri üzerinden belirlenmiş *aşar*, bedeli vergi toplama biçimine ve kira sözleşmesine uygun olarak ikiye ya da üçe katlanan arazi vergisi *haraç* öder. Esnaf ve zanaatkârlar gelir vergisi ve duhuliye resmi ödüyorlarsa, "feodal gelir" adı altında sayısız harca maruz ka-

lan ve vergi yükünün en önemli kısmını göğüsleyen köylüdür. Erivan Hanlığı'nda *moulk* ana vergi olarak kalır fakat eşzamanlı olarak algılanan feodal vergi ve yükümlülüklerin sayısı kırka yakındır. Sömürülen Ermeni köylü sınıfı, Ermenistan'a keyfiyeti, gaspı, istismarı ve şiddeti taşıyan merkezi otoritenin çözülmesinden, taşra anarşisinin artmasından, göçebe kabilelerin yakınlığından epey mustarip olmuştur.

Rusya'nın Müdahalesi ve Doğu Ermenistan'ın İlhakı

Ermenilerin durumu ve yazgısı, XIX. yüzyılın ilk üçte biri boyunca, Rusların Transkafkasya'da ortaya çıkmalarıyla altüst olacaktır. XVI. yüzyılda başlayan Hazar Denizi ve Karadeniz yönündeki Rus tazyiki, Terek ve Kuban kazak sınır yerleşimi ve Darial Geçidi'ne egemen olan Vladikavkaz'ın (1784) kurulmasıyla sonuçlandı. Gürcü Pakraduni prenslerinin Persler ve Türklere karşı tekrarlanan çağrıları, Rus müdahalesinin bahanesi oldu: Çar I. Pavel'in (1800) Doğu Gürcistan'ı ilhak etmesi, halefi I. Aleksandr tarafından onaylandı. Rus gücünün, meşhur askeri yol aracılığıyla bundan böyle Vladikavkaz'a bağlanmış olan Tiflis'e yerleşmesi, Kafkas berzahının sonraki fethi açısından belirleyicidir. Ekonomikten çok stratejik amaçlara uyan bu fetih, Pers İmparatorluğu (1804-1813, 1826-1828) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla (1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878) sert çatışmalar içinde geçer. Türkiye'yle savaşlar faslı –Doğu sorununun aşamaları kadar– Birinci Dünya Savaşı'na kadar uzanır ve ancak 1921'de kapanacaktır. Böylece, Ermenistan ve savaş alanına dönmüş komşu bölgeler, bir yüzyıldan fazla zaman boyunca askeri operasyonların kanlı sahnesi haline gelir.

XVIII. yüzyılda, güneye doğru ilerlemelerinde Ruslar zaten Ermenilerle karşılaştı ya da Astrahan, Kizlar, Mozdok, Pyatigorsk'a yerleşmelerine izin verdiler. II. Yekaterina, Kırım Hanlığı'nın ilhakının ardından, antik Ermeni Feodosya (eski Kefe) kolonisini, bazılarının XIX. yüzyılda Kırım'a geri döneceği Rostov Na Donu ve Nor-Nahçivan'a yerleştirmek üzere Güney Rusya'ya naklettirdi. Moldova ve Eflak'ın Rumen illerinin Ermenileri, Yaş Antlaşması'nın ardından (1792) toprak edindi ve Grigoriopol'ü kurdukları Dinyester Vadisi'ne yerleştirildi. 1797 yılında binlerce Transkafkasya (Derbent, Karabağ ve çeşitli hanlıklar) Ermeni'si, yeniden Müslüman boyunduruğuna girmektense önceki yıl işgal edilen Dağıstan ve Hazar'ın batı tarafını boşaltan Rus ordusunu takip etti. Güvenlikleri teminat altında, dini ve kültürel özgürlüklerle donatılmış bu küçük cemaatlerin Ermenileri gelişti. Bir azınlık için toplumsal yükseliş, Rus ordusuna katılım ve soylulara hiz-

met etmekten geçer. XVIII. yüzyıl Rusya'sının ekonomik gelişiminden cesurca faydalanan ötekiler, Astrahan, Moskova –Lazarev ailesinin durumunun bu olması gibi–, St. Petersburg'da zengin tüccarlar ve güçlü imalatçılara dönüştü. Kendi başarılarının imgesiyle güçlenen ve Madras (Hindistan) Ermenileri ve Eçmiyadzin katolikosuyla uyum içinde, bu alanlarda, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Ortodoks Çarı'nın desteğiyle Ermenistan'ın kurtuluş projeleri doğmuştur.

Vaktiyle önemli bir Ermeni kolonisinin bulunduğu Tiflis'e güvenli bir şekilde yerleşen Ruslar, üç yılda bütün bir Transkafkasya'nın fethini gerçekleştirir. Türk etkisi altındaki Batı Gürcistan prensliklerini ilhak politikaları, Doğu'daki Rus yayılmasından endişelenen Fransız ve İngiliz diplomasisiyle cesaretlendirilen Persler ve Türklerin saldırgan geri dönüşüne neden olur. Savaş 1804'ten 1813'e kadar neredeyse süreklidir. 1804'te, Komutan Tsitsianov (Gürcü kökenli) tarafından kumanda edilen Rus ordusu, Ermeni sakinlerinin yardımıyla Kantzag ve daha sonra Gümrü'yü ele geçirir fakat iki kez, 1804 ve 1808'de Erivan'ı almakta başarısız olur. Ruslar Karabağ, Şeki, Şirvan (1805), Bakü ve Derbent (1806) hanlıklarını ilhak eder. Rusya, Türkiye ile Bükreş (1812), Pers'le Gülistan Antlaşması'yla (1813) Lori, Dilican ve Karabağ'ın Ermeni bölgelerini içine alan fetihlerini kabul ettirir. Her zaman olduğu gibi İngiltere tarafından kışkırtılan Pers'in girişimiyle düşmanlıklar yeniden başlar. 1826 yazında, tahtın mirasçısı Abbas Mirza, 60.000 adamın başında Karabağ'da ortaya çıkar, garnizonlara dağılan Ruslara baskın yapar, Müslüman hanları ayaklandırır, Erivan hanı Hüseyin ve kardeşi zalim Hasan'ı ardından sürükler.

Tiflis Ermeni Başpiskoposu, mücadeleci Nerses Aşdaragetsi (1770-1851) ünlü "Ermeni Ulusuna Çağrı"sını ortaya atar. XVIII. yüzyılın büyük politik düşüncesine sadık bu yeni Musa, korku ve umut arasında kalmış yurttaşlarına "Tanrı ve Hıristiyanlık" ve "kişisel çıkarından çok huzurumuz ve mutluluğumuz için güçlü yumruğunu vatanımıza uzatan" "velinimetimiz Rus Çarı" adına, "ne canlarını ne mallarını bağışlayacağına" yemin eder.

Kuşatılmış Şuşa'nın savunmasına kendiliğinden katılmalarından, Komutan Yermolov'un sağ kolu ve Tiflis'in kurtarıcısı Komutan Madatov (Madatyan doğumlu) gibi Rus ordusunda hizmet vermelerinden, Fransa'dan hızla koşup gelmiş Napolyon birliğinin muhafızı, meşhur Memluklu Rüstem gibi bir manganın başında bulunmalarından, Krikor Manutşaryan gibi bir partizan birliği oluşturmalarından, Ermeniler, istihbarat ve öncüler sağlar, ülke ve insanlarına dair bilgileriyle, Rus ordusunun koşulsuz yardımcıları olurlar. 1826 seferinin belirsiz

sonuçları Yermolov'un çağrısına ve yerine Komutan Paskeviç'in geçmesine neden olur. Savaş 1827 baharında tekrar başlar.

Nerses Aşdaragetsi'nin sesi yeniden yükselir. "Bizim için Ararat toprağı ve Ermeni ulusunun kurtuluşunu görme vakti gelmiştir [...] Haydi cesur Ermeniler! Pers boyunduruğundan kurtulun, ağarmış başıyla Masis'i (Ararat) düşünün, bir defa da olsa vatan topraklarını kanınızla sulayın sonra özgür yaşayın! Vakit geldi... Bugün ya da hiçbir zaman."

Tiflis'te bir Ermeni gönüllü birliği heyecanla bir araya gelir: Gürcistan ve Karabağ'ın yanı sıra Van, Erzurum, Bayezid, Erivan, Salmas'tan gelen toplamda 800 kişi olacaklardır. Nisan ayında, Paskeviç ve Başpiskopos Nerses'e eşlik eden genç subaylardan oluşan bir birlik tarafından yönetilen Rus ordusu Eçmiyadzin'e girer. Haziranda Pers mülklerinin kilit taşı, Erivan Kalesi'ni ele geçirmekte başarısız olur fakat Paskeviç güçlerinin büyük bir kısmıyla Abbas Mirza'nın karşısına çıktığında kenti kuşatır, ablukaya alınanlara yardım edilmesini engeller ve Nahçivan'ı ele geçirir. Perslerin direncini kırmak için üç kuşatma, karşılık verilen saldırılar, kahramanca eylemler ayı ve son kertede bir topçu bombardımanı gerekecektir. Erivan 1 Ekim 1827'de teslim olur. Birkaç gün sonra Paskeviç Tebriz'dedir, Tahran'a yürümekle tehdit eder ve barışı bozar. Yazar Griboyedov'un müzakere ettiği Türkmençay Antlaşması'yla şah, Erivan ve Nahçivan hanlıklarını çara bırakır. Hazar Denizi'nde ticaret özgürlüğü gibi, mali ve ekonomik hükümler yanında, antlaşma özellikle Ermeniler adına olduğu ortaya çıkan bir madde içerir; Pers İmparatorluğu Ermenileri istedikleri takdirde Rusya'ya göç edebileceklerdir. Asıl düşüncesi Pers Ermenilerinin büyük esaretine son vermek, Müslüman halklar tarafından istila edilen Doğu Ermenistan'a geri dönmelerini cesaretlendirmek ve bir Ermeni ulusal yurdunu desteklemek olan Başpiskopos Nerses'ten esinlenen bu hüküm, yeni illeri güvenli ve çalışkan unsurlarla doldurarak sınırı desteklemek kaygısı taşıyan Paskeviç ve Griboyedov tarafından dayatılmıştır. İlkbahardan 1828 kışına kadar, 45.000 ile 50.000 Pers Azerbaycan'ı (eski Parskahayk'a ait kısım) Ermeni'si, mallarını aceleyle paraya çevirerek dokunaklı konvoylar halinde toprakları ve köyleri terk eder. Bir göçmen komitesi onları tekrar Erivan, Nahçivan, Zangezur ve Karabağ illerindeki devlet topraklarına yerleştirir. Fakat ayaklanan Rumlar lehine müdahale eden Çar, Nisan 1828'den itibaren Türkiye'ye savaş ilan eder. Paskeviç birlikleri Doğu'da Kars'a saldırır, Erzurum'u alır, Trabzon'a doğru ilerler ve Muş'a kadar gelir. Ermeni subayları ve gönüllüleri yerlerini alır ve Van paşasına karşı ayaklanan

Kavar'ın direnişi sırasında belirleyici bir rol bile oynar. Batı'da başkentinin kapılarına kadar gelen Rusların zaferleri Edirne Antlaşması'nı (1829) imzalamaya razı olan sultanı dehşete düşürür.

Şartlar ılımlıdır: 1830'da bağımsız olan Yunanistan gibi, Moldova ve Eflak'ın Rumen illerinin özerkliği, Sırplar için garantiler, Boğazlar'da ticaret serbestliği. Rusya önemsiz toprak ihlalleriyle yetinir: Tuna Nehri ağzındaki adalar, Karadeniz'deki Anapa ve Poti limanları, Ahıska ve Ahılkelek *paşalıkları*. Kars, Ardahan, Kavar, Erzurum'u boşaltmaya ve on sekiz aylık bir süre zarfında Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmek isteyen Ermenileri karşılamaya girişir. Kış boyunca ve 1830 ilkbaharına kadar, olası Türk misillemesi korkusuyla deliye dönmüş, bilhassa köylü ve zanaatkâr 90.000 ile 100.000 Ermeni, yalnızca taşınır mallarını yanlarına alarak yüksek Ermeni yaylasının korkunç zorluklarını aşar ve Rus özgürlüğünü seçer. Sancılı göçleri ancak yeni yerleşimcilerin köken bölgelerine göre toplandıkları kullanılmayan devlet topraklarına yerleştirilmeleriyle son bulur. Erzurum Ermenileri Ahıska ve Ahılkelek'e yerleşir; Kars'ınkiler Gümrü, Abaran ve Talin'e, Kavar'ınkiler Sevan Gölü kıyısında Nor Bayezid'e (Yeni Bayezid).

XIX. yüzyılın ilk üçte birinde savaşlar, küçük Ermeni halkının özlemlerini açığa çıkarmıştır. İslam karşısında saf ve arkaik bir Hıristiyan cemaati duygusundan fışkıran kendiliğinden Rus sevgisi, Rusların Erzurum'a girişini iyi karşılamak gibi –Puşkin tarafından gururla nakledilen– sevinç gösterileri biçimini alır. Bu sevgi bundan böyle Transkafkasya'ya doğru periyodik göçlerle kendini gösterir. Korkunun, düzen ve güvenlik arayışının neden olduğu firar ve terk, halk protestosunun temel ifadesidir ve Osmanlı hükümetinin, önde gelen kişilerin ve Ermeni Patrikliği'nin göçü durdurmaya yeltenmesi boşunadır.

Doğu Ermenistan'ın büyük kısmının Çarlık İmparatorluğu'yla bütünleşmesi, yeni bir varlığı, Rusya Ermenistan'ını ve izleyen on yıllarda ekonomik, toplumsal ve kültürel evrimi Türkiye Ermenistan'ından farklılaşacak yeni bir kategoriyi, Rusya Ermeni'sini yarattı. Ermeni ve Sovyet tarih yazımı bu bütünleşme lehine bundan böyle klasikleşen argümanlar geliştirdi: Rus otokrasisinin Doğu despotizmleri üzerindeki üstünlüğü; yasanın saltanatı ve Ermenilerin fiziksel güvenliği; ekonomik ve kültürel potansiyeller; Batı'yla kurulan ilişkiler; ulusal bir toprağın giderek ilerleyen oluşumu. Bu argümanlar, onları göz ardı etmeden, Kafkas fethinin kolonyal yapısını ve kölelik üzerine kurulu, "Avrupa'nın jandarması" I. Nikolay tarafından temsil edilen Rus Devleti'nin baskıcı yapısını önemsizleştirir; tıpkı, Ermenilerin Transkafkasya'da birleşmelerinin, Pers ve Osmanlı imparatorlukları-

nın tarihsel Ermeni bölgelerinden geri çekilmelerinin doğal sonucu olmasını önemsizleştirmeleri gibi. İran'da İsfahan bölgesi 1828 yola çıkış hareketlerinden çok az etkilenmişse, çok sayıda Ermeni kasaba ve köyü, 1871 açlığının XX. yüzyıla kadar devam eden bir kırsal göç hareketini arttırdığı eski Pers Ermenistan'ında asla terk edilmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıl boyunca hızlanan göçler, aktif ve üretici unsurlarından yoksun bırakarak Ermeni toplumunun temellerini çökertir ve Ermenilerle komşuları arasında nüfus dengesizliğini başlatır. Öncelikle Osmanlı hükümetinin düşmanlığıyla karşılaşan bu nüfus hareketlerinin, Ermenistan'ın İslamlaştırılması ve "Türkleştirilmesi"nin amacı ve aracı olacağı zamanlar yakındır.

RUSYA ERMENİSTAN'INDA VE TÜRKİYE ERMENİSTAN'INDA ULUSAL BİLİNCİN FARKINA VARILMASI

Kırım Savaşı'na Kadar Rusya Ermenistan'ı (1828-1853)

Erivan'ın düşüşünü Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasından ayıran birkaç ay boyunca, Paskeviç Doğu Ermenistan'ın idaresini Rus askerlerinden ve bu seferlik 1.000 adamlık bir Ermeni milisi örgütlemeye yetkili, Nerses Aşdarag'dan oluşan geçici bir komiteye bıraktı. Fakat barış tesis edildikten sonra komite feshedilir ve Başpiskopos Nerses uzaklaşır. Besarabya Ermenilerinin başpiskoposu olarak atanan o, aslında sürgün edilmiştir (Mart 1828). Bir Petersburg komisyonundan haberli olan Rus hükümeti ilhak edilmiş toprakların kaderiyle meşgulken, kendilerine "Ermeni vatanseverler" adını veren önde gelen bir grup –K. Lazarian (Lazarev), A. Khudabaşyan, K. Arğutyan– 1827 Aralık'tan itibaren, Doğu Ermenistan'ın yeniden yapılanması tasarısını ona dayatma girişimini üstlenir. II. Yekaterina'ya sunulan meşhur tasarıdan doğrudan etkilenen Rus idaresi, Rus egemenliği altına yerleşmiş Ermenistan'ın özerkliğini ve Ermeni askeri güçlerinin ve idari kadrolarının oluşmasını ister. Ermeni politik düşüncesinde, XIX. yüzyılın bu ilk üçte biri, geçmiş bağımsızlık hatırası ve nostaljisinin değişmeden kaldığını kanıtlar. Çar hükümeti tarafından reddedilmesi, yanlış anlamaları ortadan kaldırmadan Ermeni özlemleri ile Rus kolonyal politikası arasındaki uyuşmazlıkları ortaya çıkarır. Aslında Ermeni halkı, Erivan ve Nahçivan hanlıklarının bir araya gelmesiyle *Armiyanskaya oblast*'ı ("Ermeni vilayeti"/"Haygagan marz") yaratan I. Nikolay (1828) kararnamesini minnettarlıkla karşılar. Pers bürokrasi kadrolarının muhafaza edildiği yeni vilayet, Aras vadisi ve Ayrarad Ovası etrafında tek parça bir toprak oluşturur fakat Karabağ, Lori, Ahılkelek, vs. Ermeni bölgelerini sınırları dışında bırakır. 1827'den

önce Ermeniler orada nüfusun neredeyse üçte birini temsil ediyorlarken, 1838'de *Oblast*'ın 165.000 sakininin yarısı Ermeni'dir. Bu manidar değişim bilhassa Pers ve Türkiye'den gelen sığınmacı akınıyla açıklanabilir; ancak aynı tarihlerde 200.000 Ermeni'nin öteki Transkafkasya illerine dağıldığı unutulmamalıdır. Ermenice ismi yeniden canlandırılan *Oblast*'ın, I. Nikolay'ın, naifleri Ermeni monarşisini kendi yararına canlandırmayı düşündüğüne ikna etmek için, eski Ermenistan (1833) krallarının rozetlerinden esinlenen bir amblem verdiği çarın unvanlarında zikredilmesi yeterli olacaktır.

İlk büyük Transkafkasya idari yeniden örgütlenmesinden kaynaklanan *Armiyanskaya Oblast*'ın 1840 yılında ortadan kalkması bu umutların sonu anlamına gelir. Fakat 1844'te Kafkasya kral naibi olarak atanan Prens Vorontsov, 1849'da yeni bir örgütlenmeye girişir. Biri, Ermenilerin güvenini kazanmak olan farklı nedenlerden dolayı, Tiflis, Kutais, Şemaha ve Derbent hükümetleri yanında Erivan hükümetini kurar. Bu aşağı yukarı eski *Oblast*'a tekabül eder fakat usta dağılımlar, yerleşimleri yüzünden, Tiflis hükümetinden daha az Ermeni bölge gibi görünmesine neden olur. Böylece zaten dağılmış olan Transkafkasya Ermeni cemaati 1850 yılına doğru yasal olarak ayrılır. 1862, 1868, 1875, 1880 yıllarında Kafkasya'da söz konusu olacak öteki idari değişiklikler, etnik olarak homojen vilayetlerin oluşumunu pasifize etmek, tek biçimleştirmek ve ondan kaçınmak kaygısı içindeki bir Rus bürokrasisini ifade eder.

Gizli imparatorluk komitelerinde hazırlanan *Palajeniye* ("Statü"/ Polozhenie) 11 Mart 1839'da ilan edilir. 114 maddede Rusya'daki Ermeni Kilisesi'ni düzenler, haklarını ve görevlerini tanımlar. Altı Themada (Piskoposluk) bir araya toplanmış imparatorluğun bütün Ermeni cemaatlerinin manevi idaresini Eçmiyadzin katolikosuna bırakır: Erivan, Karabağ, Gürcistan, Şemaha, Nor-Nahçivan, Astrahan. *Palajeniye* Ermeni kilise tesisini sağlamlaştırır ve Ermeni din adamları sınıfının bazı ayrıcalıklarını kesinleştirir. Medeni hal kayıtlarını tutan kültürel işler sorumlusudur ve Ermeni okullar açma hakkına sahiptir. 1837'den itibaren Ortodoks Kilisesi modeline göre oluşturulan bir kardinaller meclisi hayata geçirilir. Kararları, hükümet tarafından atanan bir vali tarafından onaylanmış olmalıdır. Çar, piskoposların atanmasını onaylar ve laiklerin rolünün azaltıldığı ulusal bir meclis tarafından sunulan iki aday arasından katolikosu seçer. Çarın tebaası olsun olmasın, katolikos ile inananları arasındaki ilişkiler kesin bir şekilde düzenlenir. Ortodoks Kilisesi gibi Ermeni Kilisesi de –en güçlü desteği gibi görünen– çar monarşisinin idari ve politik denetimine tabidir. Buna karşın *Palajeniye* Rus Ermenilerine belli bir dini ve kültürel özerklik verir.

Ermeniler ekonomik ve toplumsal alanda özgün bir konuma sahiptir. Çar hükümeti fethin ertesinde, bölgesel durumların çeşitliliğinin daha karmaşık kıldığı Transkafkasya tarım meselesiyle karşı karşıya kalır. Rusya'da olduğu gibi, Batı'da yaygın köleliğin toplumsal bir felaket olduğu Gürcistan'da, Gürcü aristokrasisinin toprak ve insanlar üzerindeki haklarını tanır. Ermenistan'da ve köleliğin uygulamada mevcut olmadığı Azerbaycan'da, merkezde ve doğuda, 1830-1840 arasında Tatar, Kürt ve Ermeni efendinin toprak ve köylü cemaatleri tarafından tartışılan su üzerindeki mülkiyetlerinin ispatını getirmelerini ister. Fakat idari standartlaşma eski hanlık ve *paşalık*'ların izlerini sildiği zaman, bir kararname (1846), "kazanç" olarak bırakılan (yani aktarılabilme olanağı olmayan) *mulk* ve *tioul* topraklarını mirasa dönüştürerek, *mulk* ve *tioul* (neredeyse tamamıyla Müslüman) aristokrasisine toprağın mirasla kalan sahipliğini bırakır. Böylelikle, politik güçlerinden edilen Müslüman aristokrasisi, köylü kitleleri üzerindeki ekonomik ve idari iktidarının geri iade edildiğine şahit olur. Ekilebilir toprakların seyrekleştiği ve nüfusun %90'ının kırsalı oluşturduğu Doğu Ermenistan'ın yarı kurak yüksek yaylalarında, yokluğunda tarımsal yaşamı bütünüyle felce uğratacak toprak ve su mülkiyeti için mücadele özellikle çetindir. Ermeni sığınmacıların hanların ve beylerin elinden bir süreliğine alınan devlet topraklarına yerleştirildiği Erivan hükümetinde, köylülerin %80'i özgür sayılan ve dolayısıyla işletmeleri küçük olsa da görece ayrıcalıklı Devlet köylüleri ve %20 'si de toprak sahibi köylülerdir. Bir kararname (1851) mal sahipleri ile köylüler –onların aleyhine– arasındaki ilişkileri düzenler. Bilhassa Karabağ'daki Ermeni köylüleri bu nedenle *mulk* (ürünün onda biri) ve fazladan iş isteyen Müslüman feodallerin vesayetinden kurtulmuş değildir. En büyükleri Eçmiyadzin, Datev, Hağbad ve Sanahin Manastırları olan az sayıdaki Ermeni toprak sahibi köylülerinden vergi istemek konusunda daha az katı değildir.

Tahıl ekimi, yaygın yetiştiricilik ve bağcılık üzerine kurulu eski işleme yöntemleri ve düşük verimiyle tarım, durgun bir ekonomik hayatın temeli olarak kalır. Daha verimli bir vergi sisteminin getirilmesi (1842) Ermeni köylü sınıfını vergiler için gereken parayı sağlamak için topraklarının ve zanaatkârlarının ürünlerini piyasaya sürmeye mecbur bırakır ve böylece kapitalist ilişkilerin kırsal kesimde yavaş yavaş gelişmesini teşvik eder. Ermeni köylü sınıfı kendi bütününde yoksul kalır: 1830 ve 1840 yıllarındaki karışıklıklar ve halk heyecanları, hayal kırıklıklarını ve sefaletini ifade eder.

1860 yıllarına dek genişleme halinde olan zanaatkâr sınıfı Ermeni kırsal ve kentsel nüfusunun önemli bir parçasını oluşturur. Demirci-

ler, bronz işlemecileri, çömlekçiler, halıcılar, dokumacılar, sepiciler, boyacılar, kuyumcular, silah yapımcıları Erivan, Nahçivan, Gümrü, Ahıska, Şuşa, Nukhi, Tiflis'teki pitoresk mahallelerde toplanmıştır. Üretim biçimlerini ve fiyatları düzenleyen, liderlerini (*ustabaşı*) seçen, kendi loncaları, yardım sandıkları, bayrakları ve bayramları olan meslek birliklerine (*hamkar*) bağlıdırlar. "Altın damlası" olarak bakılan meslek sırları, üç ila on yıllık uzun bir çıraklık süresi boyunca ifşa edilir fakat yoldaş ve ustalara yalnızca mütevazı gelirler sağlar. Erivan'da bazı deri ve şarap fabrikaları, Alaverdi ve Zangezur'da bakır, Goğp ve Nahçivan'da kayatuzu gibi bir iki maden işletmesi dışında Ermenistan'da endüstri tanınmaz.

Ermeni yaylasının en önemli üç kenti, Erivan, Gümrü ve Nahçivan alçak toprak evleri, dolambaçlı ve tozlu sokaklarıyla ancak büyük kasabalardır. 11.280 sakiniyle 1830 yılında Gümrü tam anlamıyla tek Ermeni kentidir. Erivan, 6.125'i Ermeni ve 5.338'i Müslüman olan yalnızca 11.463 sakine (1850'de 12.603) sahiptir. Kendini bağcılık ve bahçeciliğe vermiş, zanaatkâr ve köylülerden kurulu hüzünlü ve çirkin bir kenttir. En büyük lüksü yedi kervansaray, sekiz hamam, yedi kilise ve sekiz camiye sahip olmasıdır. Önceleri mevcut olmayan kültürel yaşam, Erivan'ın idari başkent olmasıyla, yüzyıl ortalarında yavaş yavaş canlanır. Bundan önce zikredilmeye değer tek entelektüel merkez, 1813'te Eçmiyadzin'de kurulan papaz okuludur.

Ticaret, Türk ve Pers hâkimiyetinin sonunda büyük bir düşüş yaşamıştır. Fakat bu yolla nüfuzunu Doğu'ya yaymaya çalışan Rus yönetimince teşvik edilir. Türkiye ve İran'la yapılan antlaşmalar Hazar Denizi ve Karadeniz'de deniz ticaretine ilişkin şartlar içerir ve bir yasa, 1821'den başlayarak malların Transkafkasya yoluyla naklini destekler. XVIII. yüzyılın *hoca*'larının mirasçısı, Tiflis ve Astrahan'ın Ermeni tüccarları, Moskova, Ninji Novgorod, Leipzig, Marsilya'ya fabrika ürünleri satın alır ve onları, Avrupa için ipek ve kökboya sağladıkları İran ve Türkiye'ye gönderirler. Bu arada hatırı sayılır kârlar elde ederler. 1831 korumacı tarifesi bu epey kârlı trafiği yirmi yıl için askıya alır fakat Rusları, ordu güçlerini ve giderek daha önemli olan mali kaynakları seferber etmeye mecbur eden İran ve Türkiye'ye karşı tekrarlanan savaşlar ve bilhassa Kafkasya'nın uzun süren pasifikasyonu Ermeni ticari sermayesinin sağlamlaşmasını mümkün kılacaktır.

Aslında Rusların, Gürcüler tarafından çağrıldığı, Ermeniler tarafından kurtarıcı olarak karşılandığı, Azeri Müslüman liderler (Azerbaycan Tatarları) tarafından kabul edildiği Transkafkasya'nın hızlı fethi, kuzeyde Büyük Kafkasya doğal kalesini ele geçirilmez kılmış-

tır. Ruslar Karadeniz'den Orta ve Kuzey Dağıstan'a kadar, otuz beş yıl boyunca (1829-1864) "Dağlılar" (*Gorski*) adı verilen bir Müslüman halk grubuna karşı kolonyal savaşların en korkuncunu sürdürür; bunlar muazzam kayıplar pahasına Rus ilerleyişinin karşısına umutsuz iki direniş odağı çıkarır. Doğu'da müridlerin mistik, sofu ve teokratik tarikatı, Dağıstan ve Çeçenya'nın kabile ortamında gelişir ve belli bir siyasi içerik kazanır: kâfir istilacılara karşı kutsal savaş. 1834 yılında *imam* Şamil'in seçilmesi müridizme, gerçek bir askeri deha olduğu ortaya çıkan dini bir lider kazandırır. Rus birliklerini taciz eder, askeri yolları keser, Tiflis'i tehdit eder. Gerillaya, yakılmış tarla ve nüfusun zorunlu göçü taktikleriyle karşılık veren Ruslar, 1859'da kazandılar. Batı'da Çerkezler, Abhazlar ve Ubıhlar Kuzey Kazak sınırlarına saldırır, Çerkez kentlerine baskın yapar, Karadeniz taraflarında Rus tabyalarının yerleşimcileri ve garnizonlarını katleder. Şamil'in bozgununun ardından 1864'te hezimete uğramışlardır. Uzun Kafkasya savaşları Rus hazinesini tüketir fakat Rus ordularının ikmalini üstlenen Ermeni tüccarların muazzam bir servet yapmalarını mümkün kılar. XIX. yüzyıl ortalarında kapitalist Ermeni burjuvazisi mevcuttur. Kırsal ve pastoral Ermeni yaylasının uzağında, Hazar Denizi ve Karadeniz limanlarında, kral naipliğinin başkenti Tiflis'te oluşmuştur.

Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri

Rusya Ermenileri arasında beliren sosyal sınıfların mekânsal ayrılığı, Türkiye Ermenileri arasında da bulunur ve XIX. yüzyıl ortasında *Bolis/Yergir* karşıtlığında güçlü bir şekilde özetlenir. *Bolis* –"kent"–, Hıristiyanlar için daima Konstantinopolis olarak kalan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı-Avrupalı, yarı-Asyalı kozmopolit başkenti İstanbul'dur; en önemli Ermeni kentsel yoğunlaşma yeridir. *Yergir* –"ülke"– Van, Garin (Erzurum), Muş, Sason çevresinde tarihsel Ermenistan'ın yüksek yerlerini tanımlar; kendine has doğası, kiliseleri ve köylü halkıyla *Yergir*, buradan uzaklaşanlar için anavatan sayılır.

XIX. yüzyıl Ermenilerinin ulusal, dini ve kültürel yaşamında *Bolis* (İstanbul) tarafından işgal edilen yer eşsizdir. Sayısı itibarıyla İstanbul Ermeni kolonisi şaşırtıcıdır. Yüzyıl başında 150.000 olan Ermeni sayısı, 1840'ta 220.000, 1860-1880 arasında 250.000 ila 300.000'dir. 1831 yılındaki ilk modern Osmanlı nüfus sayımı 160.000 olduklarını ve bu tarihte başkent nüfusunun yaklaşık %20'sini oluşturduklarını ortaya koyar. Üsküdar (Scutari), Kumkapı, Galata Ermeni mahallelerinde ya da Has, Kadı, Makri banliyö köylerinde [Hasköy, Kadıköy, Bakırköy] sosyal eşitsizliklerin belirgin olduğu katman halinde bir toplumu oluş-

tururlar. Yeni gelen *bantukht*'lar ya da göçmen işçilerin sürekli akışıyla büyüyerek sefil bir Ermeni ayaktakımını tesis ederler. Ailelerini bıraktıkları Van, Muş, Kharpert, Sivas'ın (Sebasteia) sefaletinin önüne katıp sürüklediği insanlar günlük bir ücret peşindedir, *hamal*, su taşıyıcısı, çöp toplayıcısı, hizmetçi olur ve geceleri *han*'ların sağlıksız koşullarında üst üste yığılırlar. Okuma yazma bilmez, acılarını ve özlemlerini dokunaklı göçmen şarkılarıyla ifade ederler. Romancı Raffi tarafından 1870'te 45.000 olarak tahmin edilirler, İstanbul'da *Yergir*'in yaşayan varlığını oluşturur ve Ermeni entelijansiyasının vicdanında giderek dayanılmaz bir mesele haline gelirler.

Zanaatkârlar, tüccarlar ve dükkân sahipleri aileleriyle birlikte, İstanbul Ermenilerinin sosyal olarak heterojen kitlesini oluşturur. Yerleşimleri sıklıkla eskidir fakat Anadolu, Ermenistan, Kilikya'yla ilişkileri, zanaatkârların bölgesel kökeninin teyit ettiği gibi, güçlüdür: Sebasteia terzileri, Van kuyumcuları, Eğin (Agn) fırıncıları, Kaisareia (Kayseri) duvar ustaları, Erzurum silah yapımcıları. En güçlüleri kuyumcular olan, aktif, canlı, güçlü yüz kadar lonca (*esnaf*) olarak birleşmişlerdir. Bu halk tabakalarının üstünde, İzmir ve Kayseri'nin tüccar Ermenilerine ittifaklar ve ticaret ilişkileriyle bağlanmış, Doğu (Osmanlı İmparatorluğu, İran, Hindistan, Rusya) ile Batı (Fransa ve İtalya, 1850'den sonra İngiltere) arasında alışverişlerle zenginleşen Batılılaşmış bir tüccar burjuvazisi bulunur. 1860 yıllarında yeni kurulan bakanlıklarda Osmanlı Devleti'ne hizmet eden, Batı'da eğitim görmüş bu çokdilli Ermeni memurların yani *efendi*'lerin kuşağı onların saflarından çıkar. Zenginlikleri ve nüfuzları, yüzyıl ortalarına kadar Ermeni toplumuna paylaşımsız egemen olan *amira*'larınkiyle karşılaştırılamaz. Onların etrafında, hali vakti yerinde ve Avrupalılaşmış meslekler (doktor, avukat) katmanı ve ihtiyaç sahibi, ulusal entelektüellerinki (gazeteci, yazar, eğitmen) ortaya çıkmaya başlar.

Avrupa'ya ve merkezi iktidara yakın duran İstanbul Ermeni toplumunun evrimi, ulus ile dini karıştıran *Ermeni milleti*'nin ("Ermeni ulusu") dar ve yasal çerçevesinde gerçekleşir. En geniş çerçevede Avrupa devrimleri ve başkaldırıları ile Osmanlı "reformlarına" (*Tanzimat*) dahil olur. Bu evrim gerçek bir sınıf mücadelesiyle sonuçlanacaktır; dolayısıyla başlangıcının açıklanması gerekir. Ermeni Patrikliği, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamen *amira*'lar oligarşisi tarafından denetlenir. Cemaatin işlerinin yönetilmesinin dışında bırakılan *esnaf* –toplumsal ağırlığı artan– saldırıya geçer. Patriğin gizlice Katolikliğe –din mücadelelerinin *Ermeni milleti*'ni yıprattığı sırada– döndüğü söylentisinden öfkelenenler, 1820 Ağustos'unda Kumkapı Patrikliği'ni

istila eder. Kurtulmak için Türk askeri birliğinin müdahalesi gerekir; sorumlu *esnaf*'lar yakalanır ve içlerinden ikisi herkesin gözü önünde idam edilir. Başkentte karışıklıklara müsamaha göstermeyen bir iktidarın sertliğine rağmen 1825, 1827, 1832 ve 1836 yıllarında gösteriler tekrar başlar. Hiç kuşkusuz bu gösteriler hükümete karşı değil, *amira*'lara karşı yönlendirilmiştir; ancak oradan Sırp, Yunan ve Mısır isyanlarının yankısı duyulur.

İmparatorluğun parçalanması ve büyük güçlerin müdahalesinden kaçınmak için, Sultan Abdülmecit *Tanzimat*'ı ("reformlar") ilan eder. Gülhane Hatt-ı Şerif'i (1839) din ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaalarının eşitliğini, mal ve can güvenliğini, vergilerin adil tahsisini, askeri hizmet reformunu buyurur. *Esnaf*, taleplerinin haklılığını bu ilkelerden alacaktır. 1840'tan başlayarak *esnaf*'ı *amira*'larla karşı karşıya getiren çatışma, giderek belirginleşen bir sınıf mücadelesi biçimini alır. *Esnaf*'ın 1838'de yaratılan ve *amira*'lar tarafından finanse edilen Üsküdar Koleji'ni denetleme girişimleri, iktidarın tekrarlanan müdahaleleriyle sonuçlanır. Ağustos 1841'de halk hareketi proleterlere kadar yayılır: 3.000 *bantukht* ("göçmen") Patriğe ve *amira*'lara karşı yürür. Hükümet yeni ayaklanmaları önlemek için Kolejin *esnaf* (Aralık 1841) tarafından yönetilmesi ilkesini kabul eder. Kaynak yokluğundan kolej sonradan kapılarını kapatmak zorunda kalacaktır fakat "halkın zaferi" Patriği muhafazakârlarla protestocular arasında arabuluculuk rolü oynamaya mecbur bırakır. 1844'te yaratılan Ulusal Konsey'in otuz üyesinden on altısı *amira*, on dördü *esnaf*'tır. 1847'de yeniden örgütlenip bir dini konsey ve Patriğin başkanlığında müzakere eden bir politik (yirmi üyeli) konseye ayrılır. *Amira*'ların iktidarını sınırlayan bu yeniliklere *Ermeni milleti*'nin –daraldığı sırada– demokratikleşmeye doğru aşamaları şeklinde bakılabilir.

Katolik, Dominiken, Fransisken ve Cizvit misyonerler XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkar. Yabancı ayrıcalıkları ve Fransa elçisinin himayesinde hareket eden Cizvitler İstanbul'da, Anadolu'da ve Ermenistan'da din değiştirmiş Ermenilerden oluşan göz ardı edilemez bir ağ kurmuştur. Katolik Ermenilere zulmetmeye kadar giden patriklerin tepkileri, XVII. yüzyıl sonundan XIX. yüzyıla kadar canlıdır. Birleşik Devletler'den gelen ilk Evangelist misyonerlerin varlığı 1821'de belirtilmiştir. 1846'tan itibaren, Ermeni Protestanlara karşı bir patrik aforoz kararnamesi gelişimlerini teyit eder. Katolik (1831) ve Protestan (1850) bir *millet*'in ("ulus") yaratılması, Fransız ve İngiliz diplomasisinden söküp alınan imtiyazlardır. Türkiye'de bulunan Ermeni Katolik ve Protestanların durumunu meşrulaştırır, onları patriğe

ait yargılama yetkisinden çıkarır ve Ermeni cemaatinin bütününden kökten bir şekilde ayırır.

İdaresi liberal burjuvazinin eline geçen Ermeni demokratik hareketini hızlandıran 1848 devrimidir. Önde gelen ailelerin çocukları olan bazı Ermeni öğrenciler, Paris ve Venedik'te Fransız ya da İtalyan yurttaşlarının yanında devrime destek olmuş hatta katılmıştır. Yeni fikirlerden etkilenip Ermeni halk sınıflarını patriğin ve *amira*'ların himayesinden kurtarmak isterler. Osmanlı despotizmine saldırma iddiaları yoktur; geleneksel olarak dini çerçevede hareket eden Ermeni kurumlarını yenilemek niyetindedirler. En aktifleri olan Krikor Odyan, Serviçen (Serovpe Viçenyan), Nigoğos Balyan, Garabed Ütücüyan, Nahabed Rusinyan, dokuz kilise adamıyla birlikte, patriğe sundukları bir tasarı hazırlar. Fransız Devrimi'nin ve Avrupa liberalizminin ilkelerinden esinlenen bu tasarı *amira*'lar tarafından reddedilir. Oysa Kırım savaşı patlak vermiştir (1853-1856). Rus genişlemesi, toprak bütünlüğünü garanti eden fakat karşılık olarak reformlar isteyen Fransa ve İngiltere tarafından Türkiye'ye verilen askeri destek sayesinde durdurulur. Paris Kongresi sırasında sultan yeni bir *Hatt-ı Hümayun* (Şubat 1856) ilan eder ve Gülhane yasasının teminatlarını yeniler ve genişletir. İdari yapılarının değiştirilmesi gerekecek *millet*'in özerkliği gibi, Müslüman ve Müslüman olmayanların eşitliğini teyit eder. Emperyal iradeden destek alan Ermeni liberallere, muhafazakârların direnişinin üstesinden gelmek ve ulusal Anayasa (24 Mayıs 1863) metnini kabul ettirmek için dört mücadele yılı gerekecektir. Sultanın onayını almak içinse (17 Mart 1863) metin tekrar gözden geçirilecektir.

Ulusal Anayasa –Rusinyan'a ait terimler Türk bürokrasisi için yalnızca bir "Ermeni ulusu yönetmeliği" söz konusuydu– bireyin ve ulusun hakları ve ödevlerinin tanımlandığı 150 madde ve bir giriş bölümü içerir. Patriği, yasama gücüne sahip, din adamı ve laik 140 temsilci arasından seçilmiş ulusal bir Meclis tarafından atanan anayasal bir hükümdar haline getirir. Güçler bölünmesini yerleştirir, yürütme sorumluluğunu getirir, uzmanlaşmış (dini, politik, eğitimle ilgili, ekonomik ve hukuki) bir danışman dizisi yaratır. Türkiye Ermenilerine gerçek bir dini ve kültürel özerkliği garanti eder bunun en önemli sonucu da yaygın eğitimin geliştirilmesidir. Mecliste ve kurullarda fazlasıyla temsil edilen önde gelen İstanbul Ermenilerinin Avrupa parlamenter sistemine ısınmalarını mümkün kılar. "Fedakâr bir cemaat" olarak tanımlanan Ermeni topluluğuna karşı iktidar tarafından duyulan güveni onaylar. Nihayet, çabaları 1876 Osmanlı Anayasası'yla sonuçlanan Türk liberallerini de etkiler.

Ermeni İllerinin Durumu

Hatt-ı Hümayun (1856) bütün Osmanlı tebaası arasında hukuki eşitliği ilan ettiyse, "ihtiyar Türklerin" dermansız muhalefeti ve gücüyle karşı karşıya kaldı ve kendini pratik uygulamalarla Anadolu illerinde gösterdi.

İstanbul ve İzmir Ermeni burjuvazisi ulusal Anayasa'nın avantajlarından faydalanıyor ya da yönetimin ve bakanlıkların –Davut Paşa Lübnan valisi, Krikor Ağaton Bayındırlık Bakanı olur– kapılarının açıldığına şahit oluyorlarsa, Ermeni köylü sınıfının kaderi bütün bir Anadolu köylüsününki gibi daha da kötüleşecektir. Fransız Jakoben modelinden (standartlaştırma, merkezileştirme) alınan 1864 büyük idari reformu Ermenistan'ı altı *vilayet*'e (Erzurum, Van, Harput, Sivas, Bitlis, Diyarbakır) ayırmakla sonuçlandı. Merkezileşmiş bir bürokrasi ve yeni bir vergi sistemi, eski algı biçimlerini, istismar ve çürümeyi ortadan kaldırmaksızın *Yergir*'deki idari ve mali baskıyı artırdı. Sürekli borçlu, keyfe bağlı yönetime teslim olmuş Ermeni köylüleri, büyük Müslüman mal sahipleri, vergi toplayıcıları ve genelde kendileri de Ermeni olan tefeciler tarafından ürünlerinden ve topraklarından edildi. Kıtlık ve açlıkla, zorunlu ekonomik göçlerle belirlenen köylülerin mülksüzleştirilmeleri, Çerkezlerin yerleşmeleri ve Kürtlerin yayılmalarıyla XIX. yüzyılın ikinci kısmında ağır bir hal alır.

Aslında Kırım savaşının ardından Kafkasya'nın *Gorski*'leri ("Dağlılar") karşısında zorlu Rus zaferi, 1864'ten itibaren 500.000 Müslümanın (Çerkez, Abhaz, Ubıh, vs) Osmanlı İmparatorluğu için toplu halde yola çıkmasıyla sonuçlanır. Sınır *vilayet*'lerine ve Kilikya'ya kadar yerleşmeleri Avrupa'dan gelmiş *muhacir*'lerinkini (Müslüman sığınmacılar) takip eder ve çoğu zaman *reaya* Ermenilerinin topraklarında gerçekleşir. 1856'da büyük Kürt isyanını alt eden Türk otoritelerinin onayıyla, güney Kürt kabilelerinin göçebeleştirilme alanı giderek kuzey ve kuzeydoğuya yayılır. Göçebe ya da yarı göçebe olan bunlar kışın Muş, Van ve Ararat çevresine yerleşir, yerleşik halkın toprak ve köylerini işgal eder, ceza görmeden yağmaya girişir, silahsız ve savunmasız Ermeni köylülerinden yiyecek, haraç, *hafir* (korunmalarının bedeli) ister, karılarını ve kızlarını kaçırırlar. 1860 ve 1870 yıllarında can ve mallarının tehlikede olduğunu ve cinsel suiistimalleri ele veren köylü dilekçeleri patriklik bürolarına yığılır. İstanbul ve Transkafkasya'ya –Kars'ın alınması (1855) ve Ruslar tarafından onarılıp geri verilmesi Rus serabını yenilemiştir– Ermeni göçü bu problemlere bir cevaptır.

Önde gelenlerden biri, *Yergir* efsanesini kuran, 1869'dan 1873'e kadar Patrik, 1893'ten 1907'ye kadar katolikos olan Hayrig lakaplı

("peder") lakaplı Mıgırdiç Khırimyan'dır (1821-1907). Van doğumlu ve çok sonraları keşiş olan bu laik, İstanbul'da gazeteci ve tarihçi faaliyetlerini aynı anda sürdürür. Ermenistan'a ve halkına tutkuyla bağlı olarak 1855'ten itibaren *Ardzvi Vasburagan* ("Van Kartalı") isimli bir dergi çıkarır. 1857'de Van'a döner, dergisinin yayınını takip ettiği Varak Manastırı'na yerleşir. Bu dergide Ermeni köylülerinin büyük maddi ve manevi sefaletini gözler önüne serer. "Karanlıklarla" savaşmak için Van'da (1858) bir okul kurar; ardından Muş yakınlarında Surp Garabed Manastırı'nın başrahibi olur ve 1863'te *Ardzvig Darono* isimli ("Muş Kartal Yavrusu") yeni bir dergi çıkarır. Onun ifadesiyle "Uzaklardaki evlatlarını yardımına çağıran, terk edilmiş eski tarihsel Ermenistandır" Demokrat ve mücadeleci olan Khırimyan, Kilise ve toplumun muhafazakârlarıyla karşı karşıya kalır fakat isyan çağrıları Ermeni gençliğini politikleştirir.

Sakinlerinin, iktidara karşı kendi seküler özerkliklerini savunduğu Zeytun ayaklanması (1862), III. Napolyon'un kişisel müdahalesine yol açar, İstanbul ve Rusya'nın ilerici Ermenilerinin müşterek çıkarına neden olur, önemli bir ulusal edebiyatı uyandırır, Kilikya monarşisinin iyileştirilmesine kadar giden ekonomik ve politik tasarılara esin verir. Van ve Erzurum karışıklıkları (1862), arka arkaya sadrazamın yanına gelen Muş ya da Vasburagan dilekçeci heyetleri, direniş ruhu ve ulusal bilincin 1860'lı yıllar boyunca Türkiye Ermenileri arasında ortaya çıktığını gösterir.

ERMENİ RÖNESANSI VE ULUSAL HAREKETİN BAŞLANGIÇLARI

Kültürel Kaynaşma

Ulusal hareketin kaynağı, XIX. yüzyıl Ermeni yeniden doğuşu (*Veradzınunt*) tarih, dil, eğitim, edebiyat, tiyatro, basın, müzik, resim gibi kültürel yaşamın bütün yönlerine değen geniş bir entelektüel hareketle kendini gösterir. Venedik, Viyana, Moskova, Tiflis, İstanbul, İzmir, Kalküta, Paris'te, Ermeni kolonilerinde ortaya çıkan bu çok merkezli hareket, Ermeni platosuna geç ulaşır. Saygın bir geçmişin yeniden keşfine dayanan o, Aydınlanmacıların felsefesinin ve Batı düşüncelerinin izini taşır ve çifte bir gelenek-ilerleme bakış açısına yerleşir. Kilise yüzyılın ortalarına kadar bütün kültürel istasyonlara egemen olur: din adamları entelijansiyası, eğitim, basın, edebi dil (*krapar*). Büyük angaje entelektüel figürler yaratır: Mıkhitarist Alişan ve Khrimyan, Narbey, Ormanyan gibi yüksek rütbeli papazlar. Fakat laik bir entelijansiyanın ortaya çıkması dilsel ve kültürel tekelini Kilise'nin elinden alır. Yaygın

eğitim için kaçınılmaz bir araç olarak görülen *aşkharapar* (konuşulan dil) önce gazetecilik ve edebi dil, daha sonra eğitim dili olarak üstün çıkar. 1840'ta Erivan'da, K. Abovyan ilk çağdaş edebi roman olan *Verk Hayasdani*'yi [Ermenistan'ın Yaraları] kaleme alır ve bütün bir XIX. yüzyıl boyunca programının ne olacağını belirler: Ermeni ulusuna hizmet etmek. Rusinyan İstanbul'da modern Ermenice'nin ilk gramer kitabını yayımlar (1853).

Kilise tarafından cesaretlendirilen *amira*'lar, Rusya Ermeni burjuvazisi ve en girişkenleri İstanbul (1880) *Miyatsyal Ingerutyun* ("Birleşik Dernek") ve Tiflis (1881) *Parekordzagan Ingerutyun* ("Yardım Derneği") olan sayısız "kültür derneği" tarafından finanse edilen dikkate değer bir eğitim ağı, önce İstanbul, İzmir, Tiflis'te, daha sonra Ermeni illerinde kurulur. Yeramyan Okulu (1878), Van Eğitim Fakültesi (1879), Erzurum Sanasaryan Koleji (1881) laik, demokratik ve modern bir eğitim ilkesine göre kurulmuştur ve amacı, Ermenileri kültür yoluyla özgürleştirmektir. İlk Ermenice gazete *Aztarar*'ın ("Monitör") Madras'ta yayımlandığı tarih olan 1794'ten 1914'e kadar, Ermeni basını toplamda 700 başlığa ulaşır.

Dini, edebi ve politik olmak üzere üç yön altındaki basın, ulustan ayrılmış parçalar arasında bir bağlantı aracı, bir politik oluşum aracı ve Batı ile Ermeniler arasındaki istasyonlardan biridir. Rusya için, kuşkusuz en etkili olanları, *Hiousisap'ayl* ("Kuzey şafağı"), *Meğu Hayasdani* ("Ermenistan Arısı"), *Nor Tar* ("Yeni Yüzyıl"), *Murc* ("Çekiç"), *Mışag* ("Çiftçi"); Türkiye için *Masis* ("Ararat"), *Arevelyan Mamul* ("Doğu Basını"), *Püzantion* ("Bizans"), *Azadamard* ("Özgürlük İçin Mücadele") vs zikredilebilir.

Venedik ve Viyana'da Mıkhitaristler sözlükler, belgeler, bilimsel çalışma ve çeviriler yayımlar: XVIII. yüzyılın öncülerinin eserini –genişleterek– sürdürürler. Ermenistan'ın tarihine ve coğrafyasına katkılarından dolayı İnciciyan (1768-1848) ve bilhassa Alişan'ı (1820-1901) anmak gerekir. Tiflis, İstanbul, Moskova'ya paralel olarak XIX. yüzyılın ilk kısmında Armenoloji gelişir. Tarihçiler, A. Berberyan, A. Yeritsyan, Leo (1860-1932), N. Adontz (1871-1943) ve dilbilimciler, M. Apeğyan, H. Acaryan, H. Orpeli tarafından üne kavuşturulur fakat bu yalnızca ulusal bir bilim değildir. İlerlemeleri büyük ölçüde parlak yabancı araştırmacıların çabalarına bağlıdır: S. Glinka, I. Chopin, M. Kovalevski, A. Haxthausen, E. Dulaurier, V. Langlois, A. Meillet, vs. Saint-Petersburg'ta yayımlanan M. Brosset'nin çalışmaları Ani yıkıntılarını ortaya çıkarır ve Ermeni arkeoloji tarihinde önemli bir etaptır.

Neredeyse tamamen unutulmuş resim sanatı önce Doğu Ermenileri arasında doğar. Hovnatanyanlar, en yeteneklisi Hagop Hovnatanyan (1809-1884) olan bir ressamlar hanedanıdır. Tiflis ve Erivan sosyetesinin naif portre ressamıdır. Kırım'da geçen çocukluğundan ve Saint-Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi'ne geçişinden derinden etkilenen H. Ayvazovski (1817-1900) zamanının Ermeni sanatçıları arasında öne çıkar. Deniz ressamı olan Ayvazovski'nin verimli ve romantik eseri, kendisine neredeyse Rus İmparatorluğu ölçüsünde bir şöhret getirir. Geziciler tarzında, büyük kompozisyonlar içinde tarihsel ya da ulusal (Ararat, Ermeni katliamları) temaları da ele alır. Tiyatro dekorlarında büyük beğeni toplayan öfkeli grafik ressamı Yakulov, M. Saryan'la (1880-1972) birlikte XX. yüzyıl başının Rus avangardına mensuptur. Saryan güçlü formlarını, canlı ve saf renklerini hem Doğu hem de Batı kültüründen alır. En ilginç eserleri devrim öncesine aittir. XIX. yüzyıl başında İstanbul'da din adamları ve laikler Ermeni ayin müziğine büyük ilgi duyar. *Şaragan* ("dini ilahi") mirasını kurtarmak için Ermeni ezgilerinin basitliğini bozan ve unutulmuş *khaz*'ların (ortaçağ Ermeni müzik notaları) şifresini çözmeye çalışan Türk ve Rum kökenli etkilere karşı hareket edeceklerdir. H. Limonciyan (1763-1839) Katolikos IV. Kevork tarafından benimsenen yeni bir nota sistemi yaratır ve Ermeni müzikbiliminin temelini atar.

Yeğmalyan ilahi şarkıları derlemeye devam eder. Kara-Mirza halk şarkılarını toplamak için Transkafkasya'yı kateder. 1870'den sonra halkbilimciler giderek şiir, şarkı, yaygın ve geleneksel müzik aletleri toplamaya çalışsa da, Milano'da eğitim almış D. Çuhacıyan, ilk Ermeni operası, Verdi operalarının modeli üzerine inşa edilen *II. Arşag*'ın (1868) yaratıcısıdır.

Batı müziği (eserler, üslup, enstrümanlar) eğitimli kesimin beğenisine göre ilerler. A. Spendaryan'ın senfonik eserinde muzaffer olur. Peder Gomidas (1869-1935) müstesna bir figürdür. Müzikolog olan Gominas, Ermeni müziğinin alt edilemez özgünlüğünü –üslubu, ritmi, sesiyle– ortaya koyar. Osmanlı illerini kateder ve 1915 ulusal felaketinden kısa bir süre önce yaklaşık 3.000 şarkı derler. Aynı zamanda kompozitör olan Gomidas Batı etkisine karşı çıkar; hayranlık uyandıran bir "ayin"in yazarı, onlarca melodinin uyarlayıcısıdır. Koro yönetir, öğrenciler yetiştirir ve konserler aracılığıyla Ermeni müziğini tanıtır. Ne yazık ki tamamlanmayan eseri, çağdaş müzisyenler için bir esin kaynağı olarak kalır.

Ermeni halk tiyatrosu XIX. yüzyılın ilk yarısında mevcut değildir. Tiyatro temsili bir aile eğlencesi ve Tiflis (Nersesyan), Moskova (La-

zaryan), Venedik, İstanbul, İzmir ya da Kalküta Ermeni kolejlerinde kullanılmakta olan pedagojik bir yöntemdir. Öğrenci ve öğretmenler klasik Avrupa eserlerinin uyarlamalarını oynar ve sahneye koyarlar; bazı orijinal senaryolar yazmak yanılgısına bile düşerler. Tiflis'te, modern Ermeni dramaturjisinin temellerini atan K. Suntugyan'dır (1825-1912). *Pepo* en meşhur eseri olarak kalır. Gazeteci, mizah yazarı, eleştirmen ve büyük bir Molière hayranı Hagop Baronyan (1843-1891) sert ahlak komedilerinde, Doğu ile Batı arasında kalmış İstanbul Ermeni toplumunun kusurları ve gülünç yanlarını sahneye koyar. Neredeyse aynı anda Tiflis (Tamaşyan Tiyatrosu), İstanbul ve İzmir'de (1861) ilk Ermeni tiyatroları ortaya çıkar. S. Hekimyan Ermeni aktörlerin desteğiyle ilk Türk tiyatrosunu (1858) kurar. Yeni icraatlarla teyit edilen Ermenilerin tiyatro aşkı XX. yüzyılda kendini gösterir. Profesyonel aktör ve aktrisler Tiflis, Bakü ve İstanbul'da eşi görülmemiş bir rağbetle karşılaşır: Shakespear tarzı rollerin yaratıcısı B. Atamyan (1849-1891), A. Hraçya, H. Apelyan, Siranuş (1857-1932), V. Papazyan gibi.

Neredeyse tamamen ulusun yüceltilmesi ve nostaljik vatan aşkına hasredilen parlak bir şiirsel edebiyat, maruz kalınan Batı etkileri yoluyla farklılaştırılmış iki akıma bölünür. Erivan lehçesine dayalı Doğu Ermeni edebiyatı Rus edebiyatının izini taşır; İstanbul lehçesine dayalı Batı Ermeni edebiyatıysa Fransız, İngiliz ve Alman edebiyatlarının izini taşır. XIX. yüzyılın ortalarından 1914'e kadar, bir yazarlar topluluğu Batı edebi ekollerinden –klasisizm, romantizm, realizm ve sembolizm– geçer. M. Nalbantyan (1830-1866), S. Şahaziz, R. Patkanyan (1830-1892), H. Tumanyan (1869-1923) ve kuşkusuz hepsinden daha popüler A. İsahagyan, V. Deryan, vs gibi "Doğulu" ya da M. Beşiktaşlıyan (1828-1868), B. Turyan (1851-1872), İndra, Siamanto (1878-1915), T. Varujan (1884-1915), M. Medzarents (1886-19089, vs gibi "Batılı" şairler, K. Abovyan, Raffi, Şirvanzade, A. Aharonyan (1866-1948), vs gibi "Doğulu" ya da A. Arpiaryan, Y. Odyan, K. Zohrab (1861-1915), vs gibi "Batılı" romancı ve denemeciler, sayıca fazla eğitimli bir kesimin yanında geniş bir okur kitlesine sahiptir. Kadınlar arasından S. Düsap, Z. Yesayan da seslerini duyurur.

Ermeni yazar ve sanatçılar XX. yüzyıl başında *Mışag*'ın kurucusu K. Ardzıruni'nin kehanetini gerçekleştirir: "Dün dini bir cemaattik yarın bir ulus olacağız."

Ermeni Sorununun Uluslararasılaşması

Reformları başarısız olan Osmanlı İmparatorluğu'nun içinden geçtiği ağır krizin (1876-1878) sonunda, Doğu meselesinin yalnızca

bir yüzü olan Ermeni sorunu yeni bir safhaya girer. Bosna ve Hersek isyanlarının ardından gelen Bulgar ayaklanması (1876), Avrupa şansölyeliklerini kızdıran kanlı Osmanlı misillemelerine neden olur. O sırada Sultan Abdülaziz tahttan indirilir, yerine kendisi de II. Abdülhamid (Ağustos 1876) yararına tahttan indirilen V. Murad geçer. Abdülhamid, Mithat Paşa ve Krikor Odyan'ın yer aldığı onun liberal maiyetinin eseri olan bir Anayasa bahşeder. Bu Anayasa iki meclisli bir Parlamento kurar. Fakat Parlamento yalnızca tek oturum düzenler ve Anayasa askıya alınır (Şubat 1878): bundan böyle otuz yıl boyunca, Abdülhamid rejimi kesinlikle despot ve baskıcı olacaktır. Balkan krizinin büyümesi Rusya'nın müdahalesine neden olur. Rus-Türk savaşı (1877-1878) iki cephede, Balkanlar ve Ermenistan'da cereyan eder. Rus ordusu Batı'da İstanbul (Ocak 1878) yakınlarında Ayastefanos'a gelir; parlak Ermeni generalleri Der Ğugasov, Loris Melikov, Lazarev tarafından idare edilen doğuda Bayezid ve Kars'ı ele geçirir fakat ancak ateşkes sonrası teslim olan Erzurum karşısında başarısız olur. Türk ordusu ya da Kürt kabilelerince gerçekleştirilen vahşetin kurbanları olan binlerce Ermeni, kurtarıcı olarak Rusları selamlar. İstanbul'da Patrik Nerses Varjabedyan ve ulusal Meclis'in önde gelen isimleri Rus korkusunu ve sakınımlarını aşar ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı gerçek sadakatlerine rağmen, Ermenilerin geleceğini Balkan meselelerinin çözümüne bağlamaya çalışırlar.

Rus müzakereciler yanında patriğin yaklaşımları, Ayastefanos Antlaşması'nın (3 Mart 1878) XVI. Madde'siyle sonuçlanır; buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri lehine acil reformlar uygun görülür ve Ermenistan ilk kez zikredilir. Avusturya ve İngiltere –Kıbrıs Konvansiyonu'nun Rusya'ya karşı yöneltilmiş bir savunma antlaşmasıyla bundan böyle Türkiye'ye bağladığı– tarafından kabul edilemez olarak değerlendirilen antlaşma, Berlin Kongresi'nce (Haziran-Temmuz 1878) tekrar gözden geçirilir. Khırimyan Hayrig yönetimindeki bir Ermeni heyeti, Lübnan'ın durumundan (1861) esinlenen, Ermenistan için idari bir özerklik programıyla beraber kendini Berlin'de takdim eder.

Bilhassa Balkan meselelerini çözümleyen Kongre, Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında kesin bir merhaleyi belirler. Doğu'da, Türkiye'den gelen kaçakların devamlı olarak sızacağı Ermenilerin üçte biri için nüfuslandırılmış topraklar, Kars, Ardahan ve Batum'u ilhak etmesi için Rusya'ya yetki verir. Berlin Antlaşması'nın 61. Madde'si Ermeni meselesini uluslararasılaştırır fakat Ermenilerin umutlarını yıkar. XVI. Madde'nin vaatlerini yumuşatır ve "Ermenile-

rin yaşadığı illerde" reformların gerekli olduğunu kabul etse de, bunların uygulanmalarını beraberliğin mümkün görünmediği güçlerin denetimine bırakır. Aslında bu güçler mali ve ekonomik vasiliklerini imparatorluğa dayatır ve rekabetleri emperyalizm çağında iyiden iyiye artar. 61. Madde hiçbir zaman uygulanmayacak fakat otuz yıl boyunca Ermeni reform yanlıları arasında tehlikeli yanılsamalar sürdürecektir. Daha kesin olarak, imparatorluğun Asya'yla bütünleşmesi açısından Ermenilerin gerçek bir tehlike arz ettiklerine Osmanlı otoritelerini ikna edecektir.

Devrimci Hareketin Başlangıçları

Ermeni sorununun uluslararasılaşmasından doğan hayal kırıklıkları, isyana ilk çağrıların kaynağında yer alır. Fakat devrimci propaganda uyanışının işaretlerini bizzat kendi vermeseydi Türkiye Ermenistan'ında etkisiz olurdu. Zeytun isyanından on yıl sonra, bir il ve bölgesiyle sınırlı gizli, geçici dernekler ortaya çıkar fakat biçimleri Kafkas Ermenilerince belirlenmiştir: Van Kurtuluş Birliği (1872), Van Kara Haç Cemiyeti (1878), Erzurum Vatan Koruyucuları (1881). Amaçları mütevazıydı: bariz adaletsizliklere son vermek, idari ve mali reformlar elde etmek. 1885'te ilk Ermeni devrimci partisi *Armenagan* Van'da kurulur. Mıgırdiç Portukalyan tarafından Van Öğretmen Okulu'nda eğitim gören bir grup genç eğitimcinin girişimiyle kurulan bu parti, önceleri birkaç üyeyle yalnızca Vasburagan'la sınırlıyken daha sonra Pers'e kadar yayılır ve Transkafkasya ve hatta Birleşik Devletler'de yandaşları bulunur. Bununla birlikte yalnızca Türkiye Ermenilerinden oluşur. Küçük Asya'nın ekonomik ve kültürel geri kalmışlığının açıkça farkında olan demokrat ve liberal bir partidir. Fakat ilerleme ve "ulusal kurtuluş" özlemini çekseler de, öz savunma amacıyla şiddet kullanımı ve Ermeni köylülerinin silahlanmasını uygun görürler.

Entelijansiya

İki ortak devrimci örgütlenmelerini –1887'de Cenevre'de kurulan sosyal demokrat *Hınçak* Partisi ve 1890'da Tiflis'te kurulan *Taşnaktsutyun* Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu)– arka arkaya Ermenilere veren Kafkas entelijansiyasıdır. Benzeri Rus entelijansiyası gibi, sayıca çok zayıf bu toplumsal grup kendini kültürle (Ermeni, Rus ya da Batılı) ve devrimci ideolojiyle ilişkileriyle tanımlar. Entelijansiyanın ilk kuşağı –1830 ve 1840 yıllarının– çocuklarını Avrupa ya da Rus üniversitelerine gönderen zengin burjuvaziye mensuptur. Rus ve Osmanlı imparatorluklarında bir Ermeni ilk ve ortaokul ağının gelişmesi, kö-

kenleri daha mütevazı olan bir entelijansiya katmanlaşmasına eşlik eder. Alt sınıftan din adamlarının, zanaatkâr ve köylülerin oğulları olan yeni entelektüeller, ruhban çevrenin Ermeni okullarından çıkmış, genellikle yarı eğitimli, kendi kendini yetiştirmiş olanlardır.

Entelijansiyanın oluşum aşamalarının daha net açığa çıktığı Rus İmparatorluğu'nda, en parlakları, Ermeni eğitimini taçlandıran üç kurumdan birinin eğitim dönemini tamamlar: Tiflis'teki Nersesyan Koleji, Eçmiyadzin'de Kevorkyan Akademisi; Moskova'da Lazarev Enstitüsü. İlki ve ikincisi papaz okuludur fakat öğretmen okulu görevi görür; üçüncüsü, Pers ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan öğrenci kabul eder. XX. yüzyıl başında *Hınçak* ya da *Taşnaktsutyun* Ermeni profesyonel devrimci, sosyal-devrimci (SD) ve sosyal demokratlara (SD) karışan "ulusal öğretmenler", gazeteciler ve Ermenice kullanan yazarların genellikle mütevazı katkısı bu mecrada oluşur. Onların üstünde, teknik okullar ya da üniversitelerde eğitim görmüş tarım uzmanları, mühendisler, avukatlar, doktorlar, çevredeki topluma eklenmelerine rağmen, bazıları entelijansiyanın kimi psikolojik özelliklerini muhafaza eden daha ender olarak üst düzey memurlar bulunur.

Aydınlanmacıların taşıyıcısı –mütevazı da olsa– entelijansiya, Mesihsel, ulusal ve devrimci bir eğilime sahiptir: Ermeni toplumunu "Asya'ya özgü karanlıklardan" ve ekonomik geri kalmışlıktan kurtarmak ve kölelik yüzyılları boyunca yitmiş saygınlığını ona yeniden kazandırmak, ulusal bilinç ve politik irade aşılamak. Doğu despotizminin bütün taraflarına karşı ayaklanan o, demokratik ve uygar bir toplumun yaratılmasına özlem duyar ve baskıdan korkmasına rağmen Rus otokrasisinin uygarlaştırıcı yanlarını benimser; bunun kanıtını da Rusya Ermenilerinin toplumsal gelişiminde bulur. Yalnızca mevcut maddi ve kültürel düşüklüğün farkına varan İslami Doğu'nun ileri karakollarına yerleşmiş Ermeni entelijansiyasının Avrupa'ya eğilimi, sosyalizmin Ermeni sorununa ilişkilenmesinde doğrulanır. Ekonomik ve toplumsal değişimler konusunda bu ideolojik öngörü, Batılılaşmış ve dolayısıyla oranın kültürünü almış gelişmekte olan ülkelerin entelijansiyasının özelliğidir. Bu öngörü, sosyalizmin Fransız Devrimi'nden –Ermeni entelijansiyası için mükemmel bir olay– fışkıran insanlar ve uluslar arasındaki eşitlik vaadini gerçekleştirecek politik demokrasinin bir dayanışma hareketi olarak algılanması olgusuyla da açıklanır.

Türkiye Ermeni entelijansiyası İtalya ve Fransa'da eğitim görür: Fransız devrimleri, Yunanistan'ın bağımsızlığı, İtalyan birliği ve Marx öncesi sosyalistlere karşı büyük bir ilgi duyar. Ermeni okullarının kapanmasından sonra (1885 ve 1897) Rus okullarında eğitim almış,

Moskova, Saint Petersburg, Dorpat [Tartu, Estonya], Berlin, Leipzig, Cenevre, Zürih üniversitelerine nakledilmiş Kafkas Ermeni entelijansiyası, Rus entelijansiyasıyla popülist ve Marksist aynı safhalardan geçer. 1921 yılına kadar Ermeni kurtuluş hareketi içinde sosyalizmi ulusalcılıkla birleştiren bu entelijansiyadır.

ERMENİ POLİTİK PARTİLER DÖNEMİ (1887-1914)

Ulusal Bir Halkçılık (1887-1903)

1887 yılında Plehanov'u tanıyan ve Marksistlere inanan altı genç Rusya Ermeni öğrencisi, Cenevre'de Hınçak Partisi'ni kurar. Fakat Rus halkçı ve terörist örgütü *Narodnaya Volya*'nın ("Halkın İradesi") etkisi programlarında, yapılarında ve taktiklerinde Marx'ınkinden daha nettir ve yayın organlarının ismi *Hınçak* ("Çan"), Herzen'in *Kolokol*'unun Ermenice bir çevirisidir. Tiflis'te, 1890 yazı boyunca *Narodnaya Volya*'nın üyelerinin, ulusalcıların, liberallerin, *Hınçak* "Marksistlerinin" yan yana bulunduğu küçük bir öğrenci ve entelektüel çevresi birlikteliğinden *Taşnaktsutyun* partisi doğar. Kısa bir birleşme girişiminin ardından (1890-1891) sosyolojik olarak benzer, aynı amaçlara sahip –Türkiye Ermenilerinin savunulması ve özgürleştirilmesi–, "Ermeni devrimine" Avrupa diplomasisinin dikkatini çekmenin ve Ermeni sorununun politik çözümünü hızlandırmanın bir aracı olarak bakan iki parti, *Hınçak*'ların Ermeni sorununa dahil etmekte başı çektiği sosyalizm konusunda ayrılır.

Hınçak'ların minimum politik programı, "başkaldıran devrimci eylem" sayesinde Türkiye Ermenistan'ı için "büyük bir demokrasi, politik özgürlük ve ulusal bağımsızlık" öngörüyorsa, maksimum programları insanın insan tarafından sömürülmesini mahkûm eder ve sosyalizmi, "Ermeni halkı ve vatanı için" "uzak bir amaç" olarak belirler.

Hınçak'lar propaganda meseleleriyle çok erkenden ilgilenir. *Hınçak*, *Kağapar* ("Fikir"), *Aptag* ("Şamar"), vs gazetelerinde ya da broşür olarak yayımlanan bazı sosyalist metinlerin çevirisine girişirler. Dolayısıyla 1894'ten itibaren başlanmış Marx'ın *Komünist Parti Manifestosu*'nun Ermenice çevirisinin yayımı yarım kalır. *Hınçak* politik düşüncesi, başlangıçta genellikle duygusal, empatik ve büyüleyici bir devrimci anlatıma indirgenir. 1890-1896 yılları *Hınçak* Partisi'nin saldırgan dönemidir. Nazarbegyan ve Cenevre'den Paris'e, Atina'dan Londra'ya gidip gelen "*Hınçak* merkezi" içinde oluşturulan bazı Kafkasyalı inananlar tarafından otoriter bir şekilde yön verilen parti, "Kutsal Eylem" için kışkırtılan Türkiye Ermeni entelijansiyası

yanında Trabzon'dan İstanbul'a kadar geniş bir takipçi bulur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eylemlerinin cesareti –Kumkapı gösterisi (İstanbul, 1890), Sasun isyanı (1894), Babıâli gösterisi (İstanbul, 1895), Zeytun ayaklanması (1895-96)– Türk hükümetini alarma geçirir. Abdülhamid geride 300.000 ölü bırakan, 80.000 ile 100.000 mülteciyi Transkafkasya'ya süren, Avrupa'da pek çok yorumlara neden olan fakat büyük güçlerin hiçbir müdahalesine yol açmayan 1894-1896 Ermeni katliamlarıyla karşılık verir.

"Merkez *Hınçak*"ın taktiği, Londra Kongresi'nde, Türkiye ve Mısır *Hınçak*'ları tarafından şiddetle eleştirilir; zira onlar Kafkasya'daki yoldaşlarını, Ermeni meselesini Rus işçi problemine bağlamakla, muhafazakâr Müslüman toplumu ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni sosyalist hareketi desteklemek konusunda isteksiz Batı kapitalist burjuvazisini korkutmuş olmakla eleştirir. Bu bölünme demektir. Londra'da kurulan (1898) *Veragazmyal* ("Yeniden İnşa") Partisi'nin reform yanlısı, demokratik ve ulusal bir programı vardır ve bundan böyle Anadolu göçmenlerinin akın ettiği Türkiye, Mısır, Birleşik Devletler Ermenilerinden oluşur. Tek başına çok güçsüz, Transkafkasya ve Bulgaristan'da varlığını sürdüren "merkez *Hınçak*", sosyalist ve Marksist etiketini korur fakat gösterilerden vazgeçer.

Taşnaktsutyun Partisi'nin adı bile –"Ermeni Devrimci Federasyonu"– zayıf ve ayrılmış güçleri birleştirmenin gerekliliğini sonuca bağlayan Kafkas küçük gruplar federasyonunun Tiflis'te doğduğunu akla getirir. "Türkiye Ermenistan'ının politik ve ekonomik kurtuluşunu" arzu eden ulusalcı ya da sosyalist, ılımlı ya da radikal bütün Ermenileri kendi saflarında toplamak ister. Çoğunluk kafasından demokratik ve liberal bir devrim geçirir fakat *Narodnaya Volya*'dan gelen azınlık sosyalisttir. *Taşnaktsutyun* Partisi 1892'ye kadar yavaş yavaş hazırlanır ve programsız işler. Başlangıçtan geriye, her kategoriden Ermeni'yi Türk hükümetine karşı"halkın savaşını [...] Kutsal Eylem'i" desteklemeye çağıran, naif ve yurtsever bir *Manifesto* kalır. Sosyalizm yokluğu, sanayileşmiş ülkelerin batı doktrini sosyalizmi kırsal ve geri kalmış bir Türkiye'ye sokmanın olanaksızlığı içinde, 1891'den 1930'a kadar yayımlanmış *Taşnaktsutyun* resmi yayın organı *Troşag*'ın ("Bayrak") ilk sayısında net bir biçimde açıklanmıştır. Fakat 1892'den 1907'ye kadar sosyalizm *Taşnaktsutyun* Partisi'nin suçluluk duygusuna dönüşür.

Tiflis'te gizlice gerçekleştirilen II. Kongre (1892) nihayet ona bir program verir. İlk defa, ideolojik inceliklere pek aldırmayan Türkiye Ermenistan'ının delegeleri temsil edilir. Kongre üyelerinin acil eylem istekleriyle birleştirilen onların mevcudiyetleri, kuramsal meselelerin

örgütlenme ve taktik meseleleri yararına savsaklandığını açıklar. Bununla birlikte, kurucularından üçü, Kristapor Mikayelyan (1859-1905), Rostom (Isdepan Zoryan, 1867-1919), Simon Zavaryan (1866-1913) tarafından idare edilen Kafkas sol kanadı, öngörülü bir giriş bölümünde, genel ilke ve ilerlemiş ülkelerin proletaryasının zaferine tabi uzak ideal olarak, sosyalizmi –adını anmaksızın– kabul ettirir. Sosyolojik kavramların belirsizliğine ve politik kelime dağarcığının oryantalizmine rağmen, fatihler/uyruklar, Türkler/Hıristiyanlar, sömürenler/sömürülenler karşıtlıklarının tanımlanmasıyla, ulusal meseleye toplumsal kategorilerin uygulanması eğilimi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan bütün baskı biçimlerine son verme tasarısı gözlemlenir. On bir noktalık politik program en ılımlıları olarak kalır: Türkiye Ermenistan'ında demokratik özgürlüklerin devrimci yolla yerleştirilmesi. *Hınçak*'lar tarafından uygun görülen üç Ermenistan'ın birliği bir yana, ne politik özerklik ne de bağımsızlık yalnızca halk kültürünün ve ekonomisinin gelişimi söz konusudur. Ademi merkeziyetçiliğin simgesi altında taktiğe –psikolojik eylem, mücadele grupları, terörizm– ve örgütlenmeye önemli bir yer verilir.

Hınçak'lar gibi *Taşnaktsutyun* da büyük güçlerin Ermeni hareketinden yana müdahale etmesini bekler zira Osmanlı İmparatorluğu'nda, Balkan halklarının özgürlüğünün yalnızca Yunan, Sırp ya da Bulgar *haiduk*'ların ("partizan") eylemleriyle kazanılmadığını gözlemlemişlerdir; tek başına bu halkların kahramanlıkları Osmanlı ordusu karşısında yeterli değildir, Avrupa müdahalesinden kaynaklanır. 1894-1896 baskısından sonra bile, Kristapor böyle bir taktiğin tehlikelerini azaltır zira Berlin Antlaşması'nın 61. Madde'si gereği Ermeni halkı "altı akid gücün müttefiki olmuştur" Üstelik aslında Cenevre Batı Bürosu'nu – diğeri Tiflis Doğu Bürosu olduğundan, partinin iki yönetiminden biri– dolduran Kafkasların çabasının amacı, Avrupa devletlerine vaatlerini, ödevlerini ve Ermeni davasının meşruiyetini hatırlatmaktan ibarettir. Bununla birlikte *Taşnak*'lar, 1890 yıllarının sonunda Ermeni meselesini kateden –Fransız-Rus ittifakı, İngiliz-Rus çatışması, Alman-Türk mutabakatı– çelişkilerin net bir algısına hâlâ sahip olmaksızın, Avrupa ekonomik ve mali emperyalizminin ilerlemelerini saptar ve giderek, katliamlara öfkeli işçi ve sosyalist desteği bulmak için kapitalist Avrupa'dan uzaklaşmaya çalışırlar.

Kafkas *Hınçak*'lar, 1889'dan başlayarak II. Enternasyonal tarafından tanınmış olmakla haşır neşir olur. Kişisel olarak bağlı oldukları Plehanov, işçi hareketinde onları formel bir biçimde temsil eder ve kendilerine getirilen ulusalcılık suçlamalarına rağmen onlara güven

duyar. 1896'dan başlayarak iki yıl boyunca sosyalist broşürlerin çevirisi ve yayımlanmasına girişen *Taşnaktsutyun*, Enternasyonal'in bütün kongrelerine katılır.

Marx ve Engels'in –Çarlığa karşı mücadele etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmemek– derslerine sadık kalarak, Ermeni devrimcilerin Küçük Asya'da Rus yayılmasının vasıtası olmalarından şüphelenen Alman sosyal demokrat lider W. Liebknecht'in çekincelerine rağmen sosyalist Rosa Luxemburg'un desteğinden faydalanırlar. Rosa Luxemburg Marksist postulayı tersine çevirerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal demokrasinin gelişmesi için kaçınılmaz önkoşul olan ekonomik ve toplumsal güçlerin gelişmesinin ulusal hareket ve Hıristiyan halkların özgürleşmesinden geçtiğini ortaya koyar. *Taşnaktsutyun* Ermeni davasının sıcak yandaşlarını Jaurès, Longuet, Vandervelde, Van Kol, Huysmans, Kautsky, Bebel, Bernstein, vs'de bulur. 1900'de tamamen bu davaya adanmış bir yayın organı, *Pro Armenia*'nın Paris'te kurulması, *Taşnaktsutyun*'un Fransız (G. Clemenceau, A. France, J. Jaurès, F. De Pressensé, E. De Roberty, J. Longuet, P. Quillard) demokrat ve sosyalist soluyla işbirliğinin meyvesidir. 1901'de, katliamları durdurmak için sosyalistleri kendi parlamentoları ve kendi hükümetleri yanında eyleme geçmeye davet eden Uluslararası Sosyalist Büro'nun çağrısı, hümanitarist güdülerin ötesinde, II. Enternasyonal'in ulusal soruna olan aşamalı farkındalığını gösterir.

Ermeni devrimci hareketinin ilk on yılında (1887-1897) *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun*'un devrimci sabırsızlığı ("hemen harekete geçmek") ve örgütlenme problemlerinin büyümesi ciddi bir teorik düşünceye engel olur. Üstelik aslında Ermeni politik düşüncesi, parti basınının vulgar makale ve propaganda içeriğine indirgenir: sosyalizm argümanlarını Alman, Fransız ya da Rus sosyalizminin bazı klasiklerinden; milliyetçiliği Ermeni edebiyatından –M. Nalbantyan, Alişan, M. Beşiktaşlıyan, Kamar Katiba, Raffi vs– alır. Bu noktada pek çokları aynı zamanda şair ya da nesir yazarı olan militanların psikolojik ve ideolojik formasyonunda ulusal edebiyatın rolünün altını çizmek gerekir.

Hiç kimse, yıkıcı gücünün etkisi bakımından romancı Raffi'yle (1835-1888) karşılaştırılamaz. Genç okurlarında tutkulu bir enerjiye, şiddetli bir özgürlük ve kendini adama susuzluğuna, benin yüceltilmesine, özgürleştirmenin gerektiği lekelenmiş ve tutsak anayurt Türkiye Ermenistan'ı için duyulan nevrotik bir aşka neden olur. Raffi *Khent* ("Çılgın") adlı eserinde, 1880'den itibaren rüyanın serbestçe gözler önüne serildiği öngörülü bir bakış açısıyla "yeni Ermeni insanı", devrimcinin modelini yaratır.

Bu eylem safhasında bireylerle devrimci gruplaşmalar arasında ideolojik birleşme ne gerçekleşmiştir ne de gereklidir. Mücadelenin zor koşullarında acil hedefler konusunda uzlaşmak yeterlidir ve hesaba katılan Ermeni militanların eylemine esin veren modellerdir: bu modeller Rus halkçılığı ve Bulgar yoludur. Halkçılık, Rus-Türk savaşından (1877-1878) *Narodnaya Volya*'nın üyeleri tarafından II. Aleksandr'ın katline kadar (1881) Tiflis, Moskova ve Saint-Petersburg'tan küçük bir kolejli ve öğrenci azınlığını kendine çeker. Fakat taklitçilik gücü ne olursa olsun, Ermeni-Kafkas gençliği Rus halkçılığının amaçlarına – sosyalizmi "kırsal komün" (*mir*) temelinde inşa etmek ve otokrasiyi devirmek– tam anlamıyla katılamaz. Aslında ağır tarım problemleri –bilhassa Gürcistan'da ve köylülerin toprak ve suyu Müslüman önde gelenlerin elinden almaya çalıştığı Ermenistan'da– ve komünal topraklar mevcutsa da Transkafkasya'da *mir* yoktur. Otokrasiye gelince, korkuyor ve hatta nefret ediyorsa da, Doğu despotizmleriyle karşılaştırıldığında uygarlaştırıcı bir düzen olarak ve bilhassa Türk tehdidine karşı bir siper olarak anlaşılmış olması kuşku götürmez. Nihayet, derinliklerinde ulusal ve Slavsever bir hareket olan halkçılık, Rus İmparatorluğu'nun yerlisi olmayanların ulusal problemlerine hiçbir cevap vermez.

Oysa Kafkasya Ermenilerinin aktif olarak katıldığı 1877-1878 Rus-Türk savaşı, Rusya tarafından Kars, Ardahan ve Batum'un ilhak edilmesi, binlerce Türkiye Ermeni köylüsünün Rus ordusu karşısında geri çekilmesi, ilişki ve keşif fırsatı olmuştur. Ermeni-Kafkas basını ve edebiyatı *Yergir* ("yurt") hakikatinin karanlığından, halkının sefalet ve acılarından, etnik gruplar arası ve toplumsal ilişkilerin şiddetinden bahseder. Ayrıcalıklarının farkına vararak ödevleri açığa çıkan cömert ve hassas bir gençliğin huzursuzluğunu sürdürür: "ulus"un (*azk*) çekirdeğini oluşturan *Yergir*'in "halkına" (*joğovurt*) adalet ve özgürlük getirmek. Ermeni entelijansiyasının 1882'den itibaren *Narodnaya Volya* komitelerinden kopması, Tiflis ve Moskova'da gerçekleşir. Fakat Rus düşüncesiyle temas neticesinde radikalleşmiş, Lavrov aracılığıyla kendini tamamen halka adama ödevine ikna edilmiş Ermeni entelijansiyası, ulusal bir kayıtta Rus entelijansiyasının tutumlarını kaleme alır: meşhur "V Narod" ("Halka gidin"), Ermeni yurtseverlerin dilinde "*Tebi Yergir*"e ("Vatana doğru") dönüşür. Kafkasya Ermeni okullarının kapanması (1885-1886) çarlığa karşı Ermenice olarak yazılmış ilk el ilanı vesilesi olsa da, *Yergir*'e doğru "haçlı seferi", Kafkas yurtseverlere Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya dışında hareket etmeyi dayatır. Böylece, tüm Rusya devrimci hareketinin başlaması sırasında, Kaf-

kasya Ermenilerini Gürcü ve Rus komşularından ayıracak ve koparacaktır.

Doğal olarak coğrafyacı, etnograf ve dilbilimci olan ve Türkiye Ermenistan'ını Tiflis Ermeni okurlarına ifşa eden bu seyyahlar ve "hacıların" barışçıl haçlı seferinin yerini Gugunyan'ın silahlı haçlı seferi alır. *Taşnaktsutyun*'un Tiflis'te kurulduğu sıra, oldukça genç 125 kişilik silahlı bir birlik, Petersburglu bir öğrenci olan Sarkis Gugunyan idaresinde 1890 yazı boyunca Osmanlı sınırını aşmaya yeltenir. Askeri planda bu acıklı bir başarısızlıktır. Fakat bu gönüllülerin, şarkılar ve resimler yoluyla anında yaygınlaştırılan kahramanlığı, parolaları ("Kardeşlerimizin özgürlüğü için öleceğiz") Ermeni dünyasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Gugunyan Seferi, halkçı model ile Bulgar modeli arasında buluşma noktası görevini üstlenecektir.

Bulgaristan'ın özgürlüğüne kavuşmasının, farklı safhalarının birbiri ardına gelişini bıktırıncaya kadar inceleyen Ermeni devrimcilerin taktiğine esin verdiği tartışılmazdır: *haiduk* hareketi, halk ayaklanması, "Bulgar zulümleri", parlamenter soruşturmalar, Rus müdahalesi, Bulgaristan'ın özerkliği. Bütün Balkan deneyimlerinin toplandığı bu modeli, Küçük Asya'da, Ermenilerin azınlıkta olduğu çokuluslu bir bölgeye nakletmeyi denerler; bu da halk ayaklanmasının en önemli safhasını dışlar ve Ermeni hareketini Müslüman kitlelerin anlayışsızlığı ve düşmanlığıyla karşılaşan bir Hıristiyan azınlık hareketi olarak gelişmeye mahkûm eder. Nihayet Bulgar modeli, Ermeni yıkımının geliştiği tarih, 1890 yıllarının başlarında hükmünü yitirir: kararlı bir şekilde Uzakdoğu'ya dönen ve Ermeni devrimcileri desteklemek şöyle dursun onların peşine düşen Rusya'nın müdahalesi olası değildir.

Transkafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, Pers'ten Balkanlara ve Birleşik Devletler'e kadar, önce *Hınçak* ardından *Taşnaktsutyun* komiteleri ağının hızla kurulması, 1896'dan sonra, günümüze kadar ayakta kalan pan-Ermeni bir örgütlenmenin yaratılmasıyla sonuçlanır. Fakat Ermeni halk hafızasında devrimci hareket hâlâ yalnızca *fedai* hareketiyle özdeşleştirilmiş olarak kalır.

Fedai, "adanmış", "kurban" anlamına gelen Farsça bir terimdir. Halkın –Kafkas ya da Osmanlı entelektüel, papaz veya köylü– arasından çıkan *fedai* hayatını, savunduğu, kahramanlıkları ve ölümüyle tekrar dirilttiği bu halka adayan silahlı devrimcidir. Bulgar *haiduk* ve Garibaldicilerden ödünç özellikleri kendinde toplasa da, politik partilerin oluşturulmasından öncelere dayanan kırsal bir Ermeni eşkıyalığının mirasçısıdır da. Üç parti, *Armenagan*, *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun* silahlı mücadeleye önemli bir yer verir ve Türkiye Ermeni köylü sınıfının öz

savunmasını öncelikli görevleri addeder. Bu durum, silah taşımaları yasaklanan ve yüzyıllık bir korku ve tevekkülle ezilen *reaya* arasında gerçek bir psikolojik devrim anlamına gelir. Ona direnmesini, kendini Kürt'e, gücünü kötüye kullanan Türk devlet görevlisine, Ermeni tefeciye karşı savunmasını öğretmek ve bunun için bu öz savunmanın araçlarını sağlamak gerekir. Bir tüfek ve fişeklikler eşliğinde on, on beş adamlık mobil mücadele grupları şeklinde oluşan *fedai*'lerin belli bir görevi vardır: her türlü saldırgan eylemden mümkün olduğunca sakınarak güç durumda olan Ermeni köylülerine destek olmak ve onlara bilhassa mücadele etmeyi öğretmek. "Halkın silahlanması" *Taşnaktsutyun*'un saplantısı haline gelir fakat bu bir gerçeklikten çok bir slogandır. İçinden çıkılmaz finansman ve lojistik problemler –Transkafkasya ve Pers'ten transit olarak geçirilen *fedai*'ler, silahlar ve mühimmatlar, Rus tarafında Kazak süvari birliği, Türk tarafında Kürt süvari birliği Hamidiye Alayları tarafından yok edilir– Daron ya da Vasburagan'ın bazı dağlık kesimleri içinde kalan bir gerillanın sınırlarını aşmaya asla izin vermez. 1897 Temmuz'unda, bir Khanasor'daki Kürt kabilesine karşı 250 *Taşnaktsutyun fedai*'sinin özenle örgütlenen seferi olağanüstü bir genişleme operasyonudur. *Hınçak*'ların öngördüğü sonraki genel ayaklanma safhasının olanaksız olduğu ortaya çıkar: *Hınçak* Damadyan ve Boyacıyan tarafından kötü hazırlanmış Sason başkaldırısı 1894-1896 katliamlarıyla sonuçlanır. Başarısızlıklar ve baskıyla eğitilen *Taşnak*'lar, onların programına katılmaz fakat öz savunma hareketini genişletmeye çalışır ve ideolojik basitleştirme, vatanın ve silahlı mücadelenin pohpohlanmasına dayalı devrimci bir didaktik geliştirir. *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun*, yazılı propaganda ve bilhassa sözlü ve resimsel ajitasyon yoluyla Arabo, Mıho, Kevork Çavuş, Rupen, Antranik, Vartan, İşkhan, vs gibi halk adanmışlığının onlara atfettiği sayısız şarkı ve şiirde geçen *fedai*'ler, modern Ermeni kahramanlarının efsanesini yayar.

Buna karşın yüksek din adamları sınıfınca desteklenen Ermeni burjuvazisinin devrimci partilere kesinlikle düşman olduğu ortaya çıkar. Muazzam bir Osmanlı, Rus ve Pers pazarını elinde bulunduran Diyaspora sınıfı olan bu burjuvazi, Ermenistan ölçeğinde bir ulusal pazar peşinde değildir. Muhafazakâr ya da liberal Ermeni burjuvazisi isyankâr bir sınıf değildir. Daima iktidarı yönetme kaygısı içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlar umut eder ve Rus İmparatorluğu'nda edinilmiş ekonomik üstünlükleri geliştirmeye çalışır. Buna karşın *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun*, Ermeni "Krezüs"lerinin kayıtsızlığını ifşa etmekle yetinmez, mücadelenin devam etmesi için

gerekli kapitali onların elinden çekip almak için terörizmi de kullanır. 1901'de *Taşnaktsutyun* tarafından kurulan *Potorik* ("Fırtına") grubu, "vatanın özgürlüğü için vergiyi" ölüm cezası kapsamında zorunlu kılarak partinin kasasını doldurur. Ulusal halkçı Ermeni hareketi, yalnızca baskı altındaki ve harap halk sınıflarının çıkarlarını dile getirir. Ancak 1900'e doğru, Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin özgürleşmesi bir adım dahi ilerlememiştir. 1894-1896 katliamları yalnızca yumuşak serzenişlere neden olur. Armen Garo (Pastırmacıyan) tarafından yönlendirilen bir grup genç *Taşnak,* büyük güçleri kendi çıkarlarına çevirmek için İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı (26 Ağustos 1896) nafile ele geçirir. Buna mukabil Abdülhamid ulusal Anayasa'yı askıya almış ve en göze çarpan (1896-1908) Ermeni yazarları sürgüne zorlamıştır. Ermeni devrimci hareketinin ağırlık merkezi, amaçlarının yeniden gözden geçirilmesi gibi üzücü bir problem ortaya koyarak, birdenbire Osmanlı İmparatorluğu'ndan Transkafkasya'ya nakledilecektir.

Sınıfların Mücadelesi mi, Ulusal Mücadele mi (1903-1907)?

Kapitalizm 1860'lı yılların sonundan itibaren yavaş yavaş Transkafkasya'ya girer. Onu inzivasından kurtaran demiryollarının (Bakü-Batum, Rostov-Bakü hatları) inşası, tarımsal ve endüstriyel gelişimi mümkün kılar. 1898 ile 1901 arasında Rus ve Ermeni uluslararası büyük sermayesinin liderliğinde, Bakü dünya çapında ilk petrol üreticisi olur. Endüstriyel gelişime Tiflis, Batum, Bakü'de bazı proleter bölgelerde yoğunlaşmış çokuluslu bir işçi sınıfının ortaya çıkması tekabül eder. 1897 nüfus sayımı verileri, Ermeni toplumunun kentleşme ve endüstrileşmenin sonuçlarından Gürcü ya da Azeri (Azerbaycan Tatarları) toplumundan daha fazla etkilenmiş diyasporik bir toplum olduğunu ortaya koyar. Sayı itibarıyla toplam nüfusun üçüncü ulusal grubunu ve %12'sini oluşturan Ermenilerin (1.173.096) toprağı gerçekten yoktur. Kafkasya Ermenilerinin %40'ının yoğunlaştığı Erivan hükümetinde bile, Müslümanlardan zar zor daha fazla olan nüfusun yalnızca %35'ini oluştururlar. Ermenilerin %79'u hâlâ kırsala aitlerse, içlerinden %21'i –bu Kafkas halkları arasında ortaya çıkmış en yüksek yüzdedir– özellikle Tiflis (Tiflis idaresinde 200.000 Ermeni vardır ve kentin yarısı Ermeni'dir) ve 52.233 Ermeni'nin yaşadığı Bakü'de toplanan kentlilerdir. Bu kentli dünyasının iki kutbunda, oluşum aşamasında bir işçi sınıfı ile güçlü bir tüccar ve sanayici burjuvazisi bulunur.

Sayıca az –1910'da 30.000-- Ermeni işçileri göçte ve sürgünde ortaya çıkar. Karabağ, Zangezur, Lori, Batı Ermenistan ya da eski Pers Ermenistanı'nın Ermeni köylerinin işgücü fazlası, Bibi-Heibat, Surak-

han, Balakhany karanlık kentlerinde yoğunlaşmış bazı gözükaraların servet yaptığı fakat çoğunluğun petrol işçilerinin saflarını sıklaştırdığı vaat edilmiş toprak Bakü'ye; Ermenilerin tütün, deri ve tekstil işçisi olduğu Tiflis'e; 1895 katliamlarının mültecilerinin yığıldığı Batum'a toplanır. Bir Ermeni ilinde tek önemli işçi yoğunlaşması Alaverdi (Lori) bakır madenlerinininkidir –1905'te 4.000 ile 5.000 işçi– fakat yalnızca üçte biri Ermeni'dir.

Rus ordularına erzak temini, Pers'e şeker ve pamuk nakli içinde oluşan Ermeni ticari sermayesi, Tiflis'te (XIX. yüzyılın ikinci yarısı) pamuk, deri, tütün endüstrilerine ve hatta bir Ermeni bankasına yatırım yapar. Fakat petrol endüstrilerinden ayrılmaz, büyük Ermeni sanayi sermayesinin çiçeklendiği yer Bakü'dür. Petrolün öncüleri –1850'den 1872'ye kadar Ğugasof ve Mirzoyef neredeyse tekeli ellerinde bulundururlar– Ermeni sanayicileri, petrol çıkarma faaliyetlerini arıtma, nakil ve uluslararası ölçekte pazarlamaya kadar yayar. Olağanüstü bir zenginleşme, gerçek bir petrol imparatorluğu yaratmak için sermayesini Aramyants'ınkiyle birleştiren ve kendi arsalarına, su tanklarına, fıçılama fabrikalarına, filosuna, Rusya, Ortadoğu ve Avrupa'da satış kanallarına sahip olan Lianozov'un (Nobel'den sonra kendi boru hatlarını inşa edecek ilklerden), Ğugasof'un, Mantaşef'in girişimlerini taçlandırır. Nobeller ve Rothschildlerle boy ölçüşen bu Ermeni sanayicilerin iş dünyasındaki modernizmi, eski ve Doğu geleneklerini ortadan kaldırmadı. Hisseli şirketlere dönüştükleri zaman bile, firmaları ailesel ve ulusal bir yapıyı korudu. Kilise tarafından cesaretlendirilen bu Ermeni kapitalistleri, hami (okullar, burslar, tiyatro) ve ulusal hayırseverlik işlevini üstlenir ve hayırseverlik görüntüsü altında Ermeni işçiler istihdam eder. Firmalara, kendisi de Ermeni olan bir personel tarafından alınan işçiler, patronu –1901-1903 ekonomik krizine kadar– iş dağıtan bir hayırsever olarak görür. Bir dini ve ulusal dayanışmanın bu belirsiz duygusu, sınıf bilinçlerinin su yüzüne çıkmasına mani olur.

Varoluşları işçi meselesinin önüne geçen ve sosyalizmleri olayların sınavından geçemeyen *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun* partileri Kafkas işçi meselesiyle uzaktan ilgilenmiştir. Fakat *Hınçak*'ların etkisi, ilk Gürcü Marksistlerinin Devrimci Ermeni İşçileri Birliği üzerindeki etkisi kadar önemlidir; işçi sınıfının ekonomik çıkarlarının savunur görünen fakat Türkiye Ermenilerinin alınyazısına yakın alaka gösteren ve özgür bir Ermenistan kurmayı arzulayan bu dernek 1892'de Tiflis'te kurulmuş, 1895'te ortadan kalkmıştır. 1898'de Tiflis'te yaratılan Marksist Ermeni İşçiler Birliği, Ermeni halkının ve işçisinin özgürlüğünü Transkafkasya ve Rusya proletaryasınınkine bağlayarak kesin bir aşamadan

geçer. İlk defa, Ermeni işçisinin yalnızlaşmasından sorumlu tutulan ulusal meselenin terki söz konusudur. Bu enternasyonalist temelde, 1899'dan itibaren Transkafkasya'da Marksist küçük gruplar gelişir; Tiflis ve Bakü'deki Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi komitelerinde Ermeniler az sayıda fakat çok faaldir. 1902 baharında, Riga Politeknik Enstitüsü'nden kovulan genç bir öğrenci olan Isdepan Şahumyan'ın Tiflis'e gelişi Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği'nin yaratılmasından birkaç ay önce gerçekleşir; bu birlik Ermeni Sosyal Demokratları'ndan ayrılan ve Kafkas (Gürcü, Rus, Azeri, Ermeni) Sosyal Demokratları'nın üniter örgütlenmesi RSDİP'nin Kafkas Birliği'ne katılanların (Mart 1903) bir oluşumudur. *Taşnaktsutyun*'un etraflarında nöbet tuttuğu Ermeni işçiler arasında vasat başarıları, Ermeni Marksistlerin "burjuva" olarak itham edilen devrimci partilere karşı sözlü tacizlerine yol açar. Türkiye'de kısır ve ölümcül serüvenlere sürüklemek için Rusya gençliğinin fedakârlık ruhunu uyandırmaktan ibaret *Taşnaktsutyun* ideolojisinin yoksulluğunu sert bir şekilde eleştirirler.

Ermeni meselesinin tıkanması ve Kafkas işçi hareketinin yükselişi, *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun* entelijansiyasında, Ermeni devrimci hareketinin doğası, taktiği (Bulgar yolu ya da çokuluslu mücadele) ve stratejisi (özerklik, bağımsızlık, Rusya ve Türkiye'nin demokratikleşmesi?) hakkında eleştirel bir düşünceye neden olur; bu arada Ermeni din adamları sınıfının mallarının müsaderesi kararı (Haziran 1903) ani bir milliyetçilik parlaması yaratır. Vali Galitsine tarafından önerilen, Plehve tarafından kararlaştırılan, bütün Ermeniler için tek ortak kurum olan Kilise'yi etkileyen bu karar, Ermeni kültürünü boğmayı ve Ruslaştırmayı hızlandırmayı amaçlayan bir dizi önlemin sonuncusudur. Köylüler, zanaatkârlar, işçiler, tüccarlar ve entelektüeller 1903 yazı esnasında kendiliğinden ayaklanır. Önce barışçıl ve dini bir kalabalıktan ibaret olan gösteriler şiddetlenir ve yeni bir biçim alarak otokrasiye düşman olur, ölümlere ve yaralanmalara neden olan çatışmalarla sonuçlanır ve Bakü'de isyanvari bir hal bile alır.

Deliye dönen çarlık bürokrasisi acil durum ilan eder ve yüzlerce tutuklama gerçekleştirir. *Taşnak* Partisi oluşumu (yaz 1903), Ermeni Öz Savunma Merkez Komitesi halk hareketlerini koordine etmeye çalışır ve bunun yönünü tayin eder. Tiflis'te üç *Hınçak* gencin Prens Galitsine'ye saldırısı, çar yanlısı görevlilere ve pek belirgin olmayan "hainler" kategorisine karşı bir dizi uzun terör eylemlerini başlatır. 1904'ten başlayarak *Taşnaktsutyun* teröristleri *Hınçak* teröristlerinin yerini alır fakat bu sonuncular kendi partilerine karşı Erivan, Gümrü ve Bakü'de işçilerin sempatisini kazanmıştır. Böylelikle birkaç ay

içinde çar yanlısı politika, Ermeni-Kafkas halk sınıflarını, hedefleri Türkiye'de olmak olan ulusal devrimci partilere iter. Marksistler için, bu partiler taktikleri ve stratejileriyle, devrimci mücadele Rusya'da başladığı sırada Ermeni işçileri yalnız bırakırlar. *Taşnaktsutyun* sınıf mücadelesini reddeder ve Ermeni ulusunun aşırı dağılmasını dikkate alarak, ulusal özgürlüğün öncelikli safhası boyunca bütün sınıfların ittifakını uygun görür. Ermeni Sosyal Demokratları'nın (1903) küçük grubundan bir ayrılma sonucu oluşan ve militanları, hasımları tarafından "Spesifist" diye adlandırılan Ermeni Sosyal Demokrat İşçi Örgütü, ulusal meseleye büyük önem verir ve sınıfların mücadelesiyle ulusal mücadele arasındaki çelişkileri çözmeye çalışır. Ermeni proletaryasının tek temsilcisi olmak ister ve Bund gibi (Yahudi İşçileri Genel Birliği) ulusal Sosyal Demokrat partilerin federalist bir örgütlenme temelinde Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yeniden yapılandırılmasını talep eder. ESDİÖ bir kilik boyutunu asla geçmez fakat Spesifist entelijansiya –Tavit Ananun, B. İşkhanyan– Ermeni ekonomik ve politik düşüncesini ilerletir ve Ermeni dilinde Marksist edebiyatın en iyi örneklerini sunar.. RSDİP'in Londra'daki (1903) kongresinin ertesinde, Ermeni SD'ları Bolşevik (S. Şahumyan, S. Kasyan) ya da Menşevik (A. Zouabov, A. Yerzingyan) olur fakat enternasyonalizmin Leninci anlayışına sadık kalırlar: propaganda ve ajitasyon için yerel dilleri (burada Ermenice, Gürcüce, Rusça ve Türkçe) kullanarak Rus İmparatorluğu adına tek ve merkezileşmiş bir işçi partisi.

Ermeni Bolşevik işçi ve entelektüellerinin küçük çekirdeği, *Komünist Parti Manifestosu*'nun Ermenice ilk baskısının yayımlandığı yıl, 1904'ten itibaren, Stalin ve Ordjonokidze'yle birlikte Transkafkasya'da mücadele ederek profesyonel bir devrimci ve koşulsuz bir Leninci olan öğrenci Isdepan Şahumyan figürü tarafından belirlenir. Bolşevikler 1905-1907 arasında büyük sanayi ve çokuluslu proletarya bölgelerinde etkili olur fakat başarıları, nüfuzlarının Şahumyan sayesinde kalıcı olacağı Borşalu [Gorki] dışında, Ermeni illerinde vasattır. Ermeni sosyal demokrasisinin ilk legal yayın organı, *Gaydz*'daki ("Kıvılcım") makalelerinde, Transkafkasya ve Rusya'daki ulusal sorunun çözümünü toplumsal meselelerin kökten düzenlenmesinde ve Rus İmparatorluğu'nun demokratik dönüşümünde görür; Ermeni sorununa gelince, otokrasinin yıkılmasıyla çözülecektir.

1903 ve 1905 arasında, çar yanlısı hükümete karşı saldırgan mücadeleye geçen *Taşnaktsutyun* Partisi, Transkafkasya'da (1904'ün sonunda 956 grup) saflarının sıkılaştığına şahit olur; partinin yalnızca Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu için değil, bütün ulusun kurtuluşu için

mücadele ettiği fikri militanları arasında yayılır. Sofya'da gerçekleşen III. Kongre (1904) bu dönemeci belirler; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eylemlere daha fazla öncelik verir –Kilikya'yı örgütlemek, Sultan Abdülhamid'i ortadan kaldırmak (1905 Temmuz'unda başarısız olmuş Yıldız saldırısı)– fakat Kafkasya Ermenilerinin öz savunmasını silahlı direnişle sağlama almaya karar verir. Parti terörist eylemleri çoğaltır, Rus idaresini boykot eder ve imparatorluğun sosyalist ve liberal dokuz partisinin otokrasiyi devirmeye karar verdiği Paris Konferansı'nda politik yalnızlığından çıkar.

1905 devrimi Transkafkasya'da ender bir şiddet iklimi yerleştirir: köylü ve işçi ayaklanmaları, genel grevler, saldırılar, el koymalar, uyrukların isyanı. Şubat 1905'ten itibaren, Kızıl Pazar'dan birkaç gün sonra, Bakü'de "Ermeni-Tatar Savaşı" (1905-1906) patlak verir. Azeriler ve Ermeniler arasındaki bu vahşi çatışma çabucak Doğu ve Orta Transkafkasya'nın kent ve köylerine yayılır: Ermeni kapitalist, işçi ve köylüler de birkaç haftada canlarının ve mallarının Müslüman kitlelerce tehdit edildiğine şahit olur. *Taşnaktsutyun* kendini Ermeni cemaatlerin öz savunma faaliyetlerine verir, katılımı dayatır, Türkiye'den geri çekilen *fedai*'ler ya da yerel militanlar (Nikol Duman, Vartan, Dro, Hamazasp, Sako, Arakel, Murad, Avo, Keri ...) tarafından denetlenen mobil birimler yaratır, kentsel bir gerilla tekniğini elden geçirirler. Kafkasya Ermeni toplumunda egemen partiye dönüşen *Taşnaktsutyun* otoriter bir hakem olarak kendini dayatır. Parti için sosyalist bir hareket hattı çizen "Kafkas Tasarısı" (Haziran 1905) SD'lerin eleştirilerini yatıştırmaz ve Ermeni burjuvazisinin keyfini kaçırır. Ermeni din adamları sınıfının mallarının tazmini ve bir Rus parlamenter monarşisi kuran *Ekim Manifestosu*'yla içi rahatlayan *Taşnaktsutyun* aracılığıyla mallarını koruma altına alan bu burjuvazi, Tatar tehlikesi ortadan kalktıktan sonra onlara karşı açıkça düşman bir tavır benimser.

Viyana'da gerçekleşen IV. Kongre (Şubat-Mayıs 1907) partiyi –Kafkas işçisinin savunulması ile Anadolu köylüsününki arasında seçim yapmak– bölen uyuşmazlıkları çözer ve birliğini kurtarır. SR programından esinlenen sosyalist bir program benimser fakat düalist bir temelde, ulusal meselelere ayrıcalık tanır. Türkiye Ermenistan'ı için yerel özerkliğe dayalı politik demokrasi, Rusya Ermenistan'ı için bir Rus Federe Cumhuriyeti'yle bütünleşmiş geniş bir yerel özerklikle birlikte, demokratik bir Transkafkasya Cumhuriyeti arzu eder. II. Enternasyonal'de Stuttgart (1907) Kongresi'ne katılımı, Mikayel Varantyan gibi, 1900'den başlayarak Enternasyonal'i Ermeni sorunu için bir kürsü olarak kullanmaya çalışanların çabalarını taçlandıran bir takdistir.

Devrimci geri çekiliş 1908'den başlayarak Transkafkasya'da bir manifestodur. Ciddi bir baskı, uyruk gözetmeksizin bütün Kafkas partilerini etkiler; *Hınçak*'lar, Menşevikler, Sosyalist Devrimciler, Ermeni SD'ler alacakaranlık zamanları yaşar. Tutuklanmayan Bolşevikler'den Şahumyan, Spandaryan, Stalin Bakü'ye sığınır. Muazzam bir davası Saint-Petersburg'ta (1912) gerçekleşen, peşine düşülen *Taşnaktsutyun* partisi saflarının eridiğine şahit olur, örgütlenmesini korur fakat artık suç niteliğinde eylemleri yoktur. Tirajıyla (10.000 ila 11.000 kopya), liberallerin yayın organı *Mışag*'ın rakibi olan gazetesi *Horizon* sayesinde, üniter ulusal bilinci yaratmaya çalıştığı ve çıkarlarını yeniden Türkiye Ermenilerine yönlendirdiği Ermeni kitleleri üzerindeki etkisini muhafaza eder. Rus endüstriyel genişlemesinden ve Transkafkasya'da serfliğin sıkıntılarını ortadan kaldıran tarım yasasından memnun, *Taşnaktsutyun* vesayetinden kurtulmuş Ermeni burjuvazisi, Dumalarda (Tiflis ve Bakü belediye meclisleri) ve Ermenilerin iki AD (anayasal-demokrat) vekil tarafından temsil edildiği devlet IV. Duma'sında yönetici bir sınıf rolü oynar. Bununla birlikte geniş bir yerel idari özerklikle etnik olarak türdeş illerde Transkafkasya'nın yeniden yapılandırılmasını arzu eder. Aslında, sayıları 1917'de 1.783.000 olan Kafkasya Ermenileri dağılmış olarak kalır; aralarından yalnızca 669.000'i Erivan idaresinde yaşar fakat yüzyıllardan beri ilk defa, çoğunluktadırlar (nüfusun %60'ı).

Büyük Umutlar

1908 yazı bir dönemeci belirler. Kafkas militanları eylemsizliğe ya da firara zorlayan "Stolypinci reaksiyon" (bakan Stolypin'in isminden), yeni perspektifler açan Doğu devrimleriyle çakışır: İran Anayasal Hareketi'nin (1906-1912) ikinci dalgasını başlatan Tebriz isyanı (Haziran 1908) ve Jön Türkler'in devrimi (Temmuz 1908). Pers Ermenistan'ının *fedai* hareketine devrimci temel hizmeti gördüğü İran'da, bütün Ermeni örgütlerinin Kafkasları, Azeri ve İranlı yurtseverlerin yardımına koşar ve onlara teorik ya da pratik bir katkı sunar: Tebriz, Reşt ve Tahran *fedai*'si (*Hınçak* ve *Taşnaktsutyun*), Tebriz Sosyal Demokrat'ı, Enzeli *Hınçak*'ı. Saygınlığı, Kafkas vaatleri açısından olduğu kadar Enternasyonal'le ilişkileri açısından da büyük olan Taşnaktsutyun, 1909'dan başlayarak, İranlı demokratlar tarafından İran'daki Kaçarlar monarşisine ve Rus emperyalizmine karşı sürdürülen mücadeleye girişir. Rostom tarafından örgütlenip, Nikol Duman ve Keri tarafından yönetilen *Taşnaktsutyun fedai*'leri, Tebriz isyancısı *encümen*'in hizmetine bombacı, fişekçi ve stratejist tecrübelerini su-

nar. Gugunyan seferinden ve Sibirya hapishanelerinden kaçan, "Ermeni Garibaldi" takma adlı, gerçek bir *Taşnaktsutyun* maceraperesti olan Yeprem Han, Bahtiyarlarla birlikte Tahran'ı ele geçirir (Temmuz 1909) ve Anayasa'yı iyileştirir. Monarşistlere karşı üç yıl süren gerilla savaşının ardından, Rus ordu müdahalesinin anayasal harekete son verdiği sırada öldürülür (1912).

1905 Devrimi'nden ve Ermeni sorununun tıkanmasından dersler çıkaran, sosyal demokratların eleştirileriyle darbe alan *Taşnaktsutyun*, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taktiklerini tekrar gözden geçirir. Senelerdir, Müslüman göçmenler tarafından istila edilen doğu *vilayet*'lerindeki Ermeni nüfusunun azalmasını endişeyle tespit etmişlerdir (patrikliğin istatistiklerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda 2.660.000 Ermeni vardır ve bunların 1.630.000'i 1882'de altı *vilayet*'tedir; 1912'de bu rakamlar 2.100.000 ve 1.018.000'e düşer) ve Müslüman halkların uyanışına özen gösterirler (1906'da Van, Erzurum, Kastamonu'daki pazar ayaklanmaları). Despotizmin ancak, imparatorluğun bütün halklarının dayanışma eylemiyle devrilebileceğine inanır ve Türk reformist ve devrimcilerin ittifakına gayret ederler.

1865'de yaratılan ve sonra ortadan kaybolan Jön Türk Komitesi'nin yerini, 1894-1895'te, Paris'e sürgün edilen pozitivist Ahmed Rıza tarafından canlandırılan bir İttihat ve Terakki komitesi almıştır. Bu Batı hâkimiyetini reddeden, reformcu, yurtsever bir harekettir ve imparatorluğu kurtarmak ister. Bir "Osmanlı Liberaller Kongresi" Paris'te (1902) Türk, Kürt, Arap, Arnavut, *Hınçak* ve *Taşnaktsutyun* Ermeni, vs delegelerini bir araya getirir. İmparatorluğun problemlerinin çözümünü "ademi merkeziyetçilikte" gören Prens Sabahattin, Kongre aracılığıyla, Ermeniler lehine bir büyük güçler müdahalesi ilkesini kabul ettirir fakat "özerklik istemenin vatan hainliği olduğunu" düşünen Ahmed Rıza'nın ayrılmasına neden olur. Hareket 1903'ten itibaren Selanik'te konuşlanan subaylara yayılır. Aralık 1907'de, *Taşnaktsutyun* Agnuni'nin girişimiyle Paris'te, bütün Jön Türk akımlarının temsil edildiği "Osmanlı İmparatorluğu'nun Muhalefet Partileri Kongresi" gerçekleşir: Abdülhamid rejiminin devrilmesine karar verilir. Fakat devrim girişimini üstlenen (Temmuz 1908) subaylar, Selanik'ten Niyazi ve Enver'dir: Abdülhamid Anayasa'yı yeniden yürürlüğe sokar. Barışçıl devrimin amacı, Osmanlılaştırma, yani yalnızca eşit vatandaşların var olacağı modern bir imparatorluk ve sloganı: "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet"tir. Büyük umutlar doğurur ve İstanbul birkaç ay için Ermeni, Bulgar, Türk, Azeri, İranlı siyasi sürgünlerin yığıldığı özgür bir kent olur. İstanbul'dan *Fedai*'lerin silah bıraktığı Muş ve Van'a ka-

dar, *Taşnaktsutyun* Jön Türkler'in müttefikleri olarak ortaya çıkar. İlk Temsilciler Meclisi'nde (Aralık 1908) Ermeniler on temsilciye sahiptir (266 üzerinden): dördü *Taşnaktsutyun*, ikisi birlik yanlısı, ikisi partisiz, biri *Hınçak* ve biri liberaldir. Aynı esnada, Ermeni burjuvazisi, Jön Türkler'e karşı güvensiz, *Taşnaktsutyun*'a düşman, ulusal Anayasa'ya bağlı *Ramgavar* ("demokrat") partisi şeklinde örgütlenir.

Abdülhamid'in darbe girişimi (Mart-Nisan 1909), Adana Ermenilerine yönelik katliamı başlatır (30.000 ölü) ve Türklerle Ermeniler arasında bir güvensizlik ortamı yaratır. Balkan savaşlarının ardından (1912-1913) Afrika ve Avrupa'da Osmanlı mülklerinin tasfiyesine götüren ağır dış bozgunlar, Osmanlılaştırmayı Türkleştirme politikasıyla değiş tokuş eden Jön Türkler'in ulusalcılığını azdırır. Adana'dan kalan derin çatlağa, Türkleştirmeye, merkezileşmeye, Anadolu'da tarım ve idari reformların olmayışına yönelttikleri ağır eleştirilere, yaygınlaştırılmış askeri hizmet saçmalıklarına rağmen, *Taşnaktsutyun*, Jön Türkler'le seçim ittifaklarını bozmaz. Bu da Türkiye'de yeniden örgütlenen *Hınçak*'lar tarafından sırası gelince eleştirilmelerine neden olur.

Oysa, Uzakdoğu'da yaşanan bozgunlardan sonra, Rusya Yakındoğu'da yeniden ortaya çıkmış ve İngiltere'ye yaklaşmıştır: İran'ın nüfuz alanları şeklinde (1907) paylaşımı, Alman yayılma politikasına karşı mücadele, Anadolu demiryolları projesi. Traskafkasya'da kral naibi Vorontsov-Daşkov'un politik ustalığı, Ermeni Kilisesi'yle burjuvazisini çarlık hükümetiyle uzlaştırmıştır. İlk Balkan Savaşı sırasında, çarlık diplomasisi Ermeni sorununu yeniden canlandırır. Sonbahar 1912'de, Katolikos V. Kevork, II. Nikolay'a Türkiye Ermenileri lehine bir koruma talebi sunma izni verir. Büyük bir umut, Rus diplomatlara destek noktası olarak hizmet edecek istatistikleri ve belgeleri toplamaya, yayımlamaya, yaymaya koyulan bütün Ermeni örgütlerini ayağa kaldırır. Üç atılım merkezi, bir Ermeni Ulusal Ofisi'nin ortaya çıktığı Tiflis; Patrik ve Ulusal Meclis'in Anadolu'dan gelen rica dilekçeleriyle boğulduğu İstanbul; Mısır'da etkili olan Boğos Nubar Paşa'nın katolikos tarafından vekil tayin edildiği Paris'tir. Çılgına dönmüş Jön Türkler'in bir genel reformlar planı önermesi, hiçbir yerde inisiyatif almayan fakat yeni politikayı benimseyen *Taşnaktsutyun*'u uyarması boşunadır. Rusya tarafından sebatla sürdürülen diplomatik faaliyet, Avusturya-Almanya muhalefetinin üstesinden gelir ve büyük güçlerin nihai tasarı etrafında uzlaşmasını sağlar. Talat, Enver, Cemal üçlüsünün yönettiği Türk hükümeti tarafından 8 Şubat 1914'te kabul edilir. Trabzon *vilayet*'inin eklendiği altı doğu *vilayet*'inin yerine iki Anadolu ili yaratılır; gerekli reformları yerel nüfusla işbirliği içinde

gerçekleştirmekle yükümlü iki yabancı genel müfettiş idaresine verilir. Müfettişler, Hollandalı Westenenk ve Norveçli Hoff'un atanması Nisan 1914'te gerçekleşmiştir. 1914 yazına birkaç ay kala Ermeni meselesi hâlâ çözülmüş değildir.

KAYNAKÇA

Yakın bir tarihe kadar, önceki döneme göre çağdaş Ermeni tarihine ayrılmış çalışmalar daha az sayıdaydı. Kaynaklar çok çeşitli fakat dağılmış, genellikle eksik ve devlet çıkarı (Türkiye, SSCB dönemi) yüzünden zaman zaman erişilmezdi –elyazması arşivleri ve basılı kaynaklar–.

Doğu Ermenileri için: araştırma merkezleri ve kütüphaneler (Akademi, Miasnikian Kütüphanesi, Üniversite, vs) eklenmiş Erivan'daki (Devlet, Sanat ve Edebiyat Müzesi, Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Madenataran tarihsel arşivleri) sağlam ulusal arşivler ağı; tarihsel arşivler; Tiflis, Bakü, Moskova, Saint-Petersburg'daki değerli arşivler.

Batı Ermenileri için: İstanbul, Tebriz, Kalküta, Madras, Kudüs, Venedik, Viyana, Paris, Boston, vs'de sınıflandırılmamış ya da sayımı yapılmamış önemli arşivler; Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından muhafaza edilmiş antlaşmalar ve belgeler sayesinde iyi bilinen Ermeni sorunu.

Bkz. K. Levonyan, *La Presse périodique des Arméniens* (Ermenice, Erivan, 1934), hâlâ geçerli. H. M. Canaşyan, *Brève histoire de la littérature moderne arménienne 1701-1920* (Ermenice, Venedik, 1973). Politik yaşam hakkında: V. A. Barsamyan, *Histoire du peuple arménien 1801-1917* (t. 3, Ermenice, Erivan, 1967); A. Ferrari, *Alla Frontiera dell Impero, Gli armeni in Russia 1801-1917* (Mimesis, Milano, 2000); H. Ğazaryan, *La Situation politique et économique des Arméniens occidentaux 1800-1870* (Ermenice, Erivan, 1967); D. Ananoun (klasik), *Rusya Ermenilerinin Toplumsal Gelişimi* (Ermenice, t. 1 [1800-1870], Bakü, 1916; t. 2 [1870-1900], Eçmiyadzin, 1922; t. 3 [1901-1918], Venedik, 1926); B. İşkhanyan, *Nationaler Bestand, berufmässige Gruppierung und soziale Gliederung der Kaukasischen Völker* (Berlin, 1914); H. Barsumyan, "Economic Role of the Armenian Amira class in the Ottoman Empire" (*The Armenian Review*, 31, 3-123, 1979); P. Carmont, *Les Amiras, seigneurs de l'Arménie ottomane* (B. Dorin'in önsözü, Salvator, 2. Basım, Paris, 1999). Bakü sanayicileri hakkında: S. Saruhan, *Alexandre Mantachev, Hayırsever büyük tüccarlar* (Ermenice, Venedik, 1931). T. Kh. Apeğyan, *Yerevan'ın Tarihi 1801-1897 8*, Erivan, 1959). A. Ter Minassian, *Ermeni Kültürü ve Modernleşme, Şehir, Oyun, Mizah, Aile,*

Dil (Osmanlı Ermeni toplumu hakkında makaleler, Türkçe çeviri, S. Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, 2006); K. Zohrab, *Hayat Olduğu Gibi* (Ayraç Yayınları).

Doğu sorunu, Ermeni sorunu ve Ermeni katliamları hakkında, devasa kaynakça: bağlamları için, B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra, New York, Toronto, 1961). Daha doğrudan: E. Driault, *La Question d'Orient depuis ses origines jusqu'à la paix de Sèvres* (Paris, 1926); K. Tumayan, *Şark Meselesinin Tarihi ve Ermeni Meselesinin Rehberi* (Ermenice, 2 cilt, Londra, 1905); J. Lepsius, *Les Arméniens et l'Europe* (Lozan, 1896); *Livre jaune-Affaires arméniennes 1893-1897* (Paris, 1897); S. Saruhan, *Ermeni Meselesi ve Türkiye'de Milli Meşrutiyet (1860-1916)* (Ermenice, Tiflis, 1912); Leo, *Ermeni Meselesi Belgeleri* (Ermenice, Tiflis, 1915); A.O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* (Urbana, 1938); G. Lazyan, *Ermenistan ve Rus-Ermeni ilişkileri ışığında Ermeni davası* (Ermenice, Kahire, 1957); Y. Ternon, *Les Arméniens, histoire d'un génocide* (Paris, 1977); A. Beylerian, "Ermeni meselesinin, Berlin Kongresi'nde San Stefano Antlaşması'nın kökenleri (1878)" (*Revue d'histoire diplomatique*, 1973) ve "Emperyalizm ve Ermeni ulusal hareketi (1885-1890)" (*Relations internationales*, 1975); C.J. Walker, "From Sasun to the Ottoman Bank-Turkish Armenians in the mid-1890" (*The Armenian review*, 21, No. 3-123, 1979). K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908* (Londra, 1978) içindeki değerli kaynakça. Askeri operasyonlar hakkında, N.E.D. Allen ve L. Muratoff, *Caucasian Battlefields-A History of the wars on the Turco-Caucasian Border 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953.

Devrimci hareket hakkında: L. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley, 1967); A. Ter Minassian, "Ermeni devrimci hareketi, 1890-1903" (*Cahiers du monde russe et soviétique*, 1973). *Taşnaktsutyun* partisi hakkında: M. Varantyan, *Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi* (Ermenice, t. 1, Paris, 1932; t. 2, Kahire, 1950); *EDF Tarihi için belgeler* (3 cilt, Ermenice, Beyrut, 1975-1977). A. Kidour, *SD Hınçakyan Partisi'nin Tarihi, 1887-1962* (2 cilt, Ermenice, Beyrut, 1962). *Fedai* hareketi için: Rupen, *Bir Ermeni Devrimcinin Anıları* (Ermenice, 7 cilt, Los Angeles, 1952), (tek cilt halinde Fransızca baskısı, *Mémoires d'un partisan arménien*, La Tour d'Aigues, 1990). İşçi hareketi, Marksizm, Bolşevizm hakkında: S.T. Arkomed, *Les Mouvements ouvriers et la social-démocratie dans le Caucase* (Rusça, Cenevre, 1910); S. Şahumyan, *Eserler* (Ermenice, 3 cilt, Erivan, 1970); Kh. H. Parseğyan, *Ermeni Bolşevik basın tarihi* (Ermenice, Erivan, 1956); R.

G. Suny, "Marxism, Nationalism and the Armenian Labor Movement in Transcaucasia, 1890-1908" (*The Armenian Review, 1980*); A. Ter Minassian, "Ermeni Marksizminin Kökenleri: Spesifistler" (*Cahiers du monde russe et soviétique, 1978*).

Kilise hakkında: A. Yeritsian'ın referans eseri, *XIX. yüzyıl tüm Kafkas Ermenilerinin Katolikosu* (Ermenice, Tiflis, 1894-1895); F. Heyer, *Die Kirche Armeniens* içindeki önemli kaynakça (Stuttgart, 1978); S. Behboutian, A. Madoyan, *Documents pour l'histoire de l'Église arménienne*, Cilt 10, *İstanbul Ermeni Patriği (1837-1884) Başpiskopos Nerses Varjabedyan* (Ermenice, Zabkag-97, Erivan, 2002); K. Beledian, *Les Arméniens* (Brepols, 1999), Ermeni Kilisesi tarihine ve kurumlarına mükemmel bir giriş yazısı.

Hamidiye katliamları için: Commissione per la publicazione dei documenti italiani sull'Armenia, *Documenti Diplomatici italiani sull Armenia, seconde série: 1891-1916* (Floransa); "Kızıl sultan" için 1. (1999), 2. (1999), 3. (2000), 4. (2003) ciltler. A. J. Kirokossian, *Foreworld by Bob Dole, The Armenian Massacres 1894-1896, US Media Testimony*, (Wayne State Universty Press, Detroit, 2004). V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien* (Stock, Paris, 1996, 1915 soykırımından önceki katliamların neredeyse yarısı).

G. Meyrier, *Les Massacres de Diarbekir, Correspondance diplomatique du vice-consul de France, 1894-1896* (C. Mouradian ve M. Durand-Meyrier tarafından sunulan ve yayıma hazırlanan, L'Inventaire, Paris, 2000). A. Kevonian, *Les Noces noires de Gulizar*, Ermenice'den çeviri, J. Mouradian, *Mémoires mêlées*, A. Ter Minassian ve *Tableuax d'un monde assassiné*, K. Kevonian (Paranthese, 2. Basım, Marsilya, 2005), 1889'da genç bir kızın bir Kürt lideri tarafından kaçırılmasının gerçek hikâyesi; olayın yankısı hakkında: F. Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife* (Fayard, Paris, 2003, [*Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, 2012]).

XIII
1915-1916 Ermeni Soykırımı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu (1914-1923)

Bu bir kopma fasılasıdır: bir yüzyıldan fazla zamandır korkulan ve arzulanan fırtınalar patlak verir, imparatorluklar adalet ve özgürlük düşkünü halklardan kopar ve kurtulur. Nehrin akışının kendi hızına ulaşması gibi, zaman aniden hızlanır ve engelleri yıkar. İlk planda, kendilerini şiddet ve ölüm içgüdülerine bırakmış askerler, savaş ve devrimlerden etkilenen siviller vardır. Onların arkasında subaylar ve diplomatlar, genelkurmaylar ve bir masada oturanlar: savaş ordulara karşı verilir, hesap antlaşmalarda ödenir. Arka planda, bu kan ve balçık dekorunu canlandıran, kadavraları yığan ve yeni bir hasat başlatan mitler, ideolojiler, kuramlar, sloganlar, bayraklar, sarhoşluk, gürültü, tutku ve öfke.

Hakikat ve inancın birbirine karıştığı çılgın ve cömert, zalim ve acımasız, kahramanca ve sefil bir dönemdir. Zayıfların, mağlupların vay haline! Bu bir yaşam mücadelesidir: en güçlünün yasasını dayatır ve araçların, sonunda hayati bir ihtiyaca dönüşen amaca bağlanmasını gerektirir. Ahlaki yüzeyler, güç ilişkileri halini alan politik gerçekliklerin arkasında yiter.

Ortadoğu ve Kafkasya'da üç güç Ermenistan için çekişir:

Emperyalist güçler: denetimlerini sürdürmek ve etkilerini muhafaza etmek için gezegeni kargaşaya sürüklemişlerdir. Canavarca insan öldürme döneminin bitiminde, galip gelenler, tarihin rüzgârının tersine döndüğünü ve savundukları değerlerin artık her yerde geçerli olmadığını geç de olsa fark eder.

Bolşevikler: bir adam ve bir parti tarafından belirlenen hatta boyun eğen ve kırılgan bir iktidarı ne pahasına olursa olsun sürdürmeye kararlı bir avuç adam. Parlak bir gelecek vaat eder ve buna ulaşmak için içte ve dışta bütün düşmanları acımasızca katlederler.

Türk ulusalcıları: bir ütopya –Türkçülük– adına bazı asker ve entelektüeller henüz var olmayan bir halk adına düşünür ve kin ve nefrete

neden olurlar. Bozgunun ardından, yeni milliyetçi avatar, Türkiye'yi uyandıran ve onu imparatorluğun parçalanmasından kurtaran daha yapılandırılmış, daha gerçekçi bir harekettir.

Dünya savaşı ve sonra devrimler. Soykırım ve hızla düş kırıklığına uğramış umutlar. Ermeniler kaderlerini tayin edemez. Oyun esnasında yeri değiştirilen ve ihtiyaç duyulduğunda ortadan kaldırılan piyonlardır. Geleceğin Türkiye'si Ermenilerin canlı bir tehdit olduğunu düşünür. Bu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni halkın sonu demektir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU ERMENİLERİNİN SOYKIRIMI

Yok Etme İradesi

Temmuz 1908'de, İttihat ve Terakki Komitesi Sultan Abdülhamid'e 1876 Anayasası'nı dayattığında, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının önüne geçmek ve ülkenin ekonomik ve sosyal yönden zayıflamasını engellemekten başka amacı yoktu. Bir gizlilik içinde kurulan bu komite –*İttihat ve Terakki Cemiyeti* adıyla da belirleyebileceğimiz– geliştiği ve ülkede çabucak sağlam demirlenmiş bir ağa sahip olduğu sırada, iktidarın koridorlarında, politik gerçekliklerin farkına varır. 1908'den 1914'e kadar, bilhassa Rusya'dan gelmiş bir entelektüel fraksiyonunun etkisiyle fakat aynı zamanda olayların baskısı altında, *İttihat* ideolojik bir dönüşüm geçirir. 1908'de Jön Türkler imparatorluğun bütün tebaasına bir hak eşitliği sözü verirken bu Osmanlılaştırma tasarısından çabucak vazgeçer ve giderek daha uzlaşmaz milliyetçilere dönüşürler. Bu ideolojik dönüşüm Osmanlı Ermenilerini mahkûm eder. Osmanlılaştırma onlara ülkenin politik yaşamıyla bütünleşme fırsatı sunuyordu. Türkçülük onları reddeder. Pan-Türkçülük ise onu Turancılık olarak formüle edilen birleştirici rüyasının gerçekleşmesine en büyük engel olarak görür.

1908'den 1914'e kadar, Osmanlı İmparatorluğu Afrika ve Avrupa'da toprağının dörtte birinden fazlasını ve 5 milyon sakini kaybetmiştir. Bu toprak kayıpları nüfusta bir dönüşüme neden olur. Yurttaşların çoğunluğu Müslümandır ve imparatorluğun tarihinde ilk kez, Türkler en önemli etnik grubu temsil eder. İmparatorluk neredeyse tamamen Asyalı olmuştur. Pek çok ideolog, uluslarının kaderinin Asya'da temsil edildiği ve İttihat ve Terakki Komitesi'nin Turancılığın yolunu açma misyonunu üstlendiği inancı içindedir. Oysa, bu yeniden fethin ilk etabı Azerbaycan'dır. Bu Rus ili ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, sınırın her iki tarafında, Ermeniler oturur. Bu, *İttihat*'ın –kapalı kapı-

lar ardında devleti yöneten– merkez komitesinin pek çok üyesinin ilk fırsatta devirmek istediği hassas bir engeldir.

Bu fırsat Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle ortaya çıkar. Osmanlı hükümeti çatışmaya girmekte önce tereddüt eder fakat Almanya'nın baskıları o derecededir ki, Savunma Bakanı Enver tarafından önderlik edilen kabinenin Alman yanlısı fraksiyonu galip gelir. 2 Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu ittifak kuvvetlerinin kampında yer alır.

Soykırımın Acil Nedenleri

8 Şubat 1914 anlaşması, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir ittifakın başlangıcına işaret eder gibiydi. *İttihat* o sırada Said Halim hükümetini denetliyordu: Dahiliye'de Talat, Harbiye'de Enver, Bahriye'de Cemal, Maliye'de Cavid. Mayıs ayında Talat liderliğinde bir Türk heyeti, iki imparatorluk arasındaki ilişkileri sıkılaştıran bir ziyaret için Kırım'a, Livadia'ya gelir. Fakat 8 Şubat anlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ilişkilerine güçlerin bir müdahalesi olarak anlaşılır ve Ermeni karşıtı tutkuları ateşler. Osmanlı İmparatorluğu Dünya Savaşı'na girdiğinde Rus sınırına 100.000 kişilik bir ordu yerleştirir. Bu ordu Ermenilerin yaşadığı bir ülkeye kamp kurar ve varlıkları Jön Türkler tarafından giderek bir meydan okuma olarak anlaşılır. Farklı türde üç olay *İttihat*'ın bu tespitine katkıda bulunur.

Öncelikle Erzurum Kongresi. Savaş tehdidi sürerken, *Taşnaktsutyun* Partisi'nin VIII. Kongresi, 1914 Temmuz'unda Erzurum'a çağrılır. Osmanlı hükümeti tarafından başlatılan genel seferberlik emrini öğrenen delegeler, olayların akışına göre partinin tutumunu belirlemekle yükümlü bir komite tayin eder. Vramyan, Rüstem ve Agnuni'yle görüşmek isteyen İttihatçı bir heyet geldiğinde ara verilir. Jön Türkler, savaş durumunda Osmanlı ordularının Transkafkasya'ya girmesini kolaylaştırmak için, *Taşnaktsutyun*'un Rusya Ermenilerini bir isyana kışkırtmalarını önerir. Benzer tasarıların Rusya Gürcüleri ve Müslümanları tarafından onaylandığını ortaya koyar ve karşılığında Rusya Ermenistan'ını ve Erzurum, Van ve Bitlis *vilayet*'lerinin pek çok *sancak*'ını ("valilik") içine alan özerk bir devlet oluşumunu vaat ederler. Üç *Taşnaktsutyun* sorumlusu bu öneriyi reddeder. Partilerinin tarafsızlık arzusunun altını çizerek, yangının Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşması halinde Ermenilerin sadakatini garanti ederler. Aslında Osmanlı vatandaşları seferber edildiklerinde Ermeniler orduya akın eder. Firari ve isyankârlar ender görülür; zaten Türkler arasındakilerden sayıca azdırlar. *İttihat* yine de, Erzurum Kongresi'nin ardından bir ilk bahaneye sahiptir: hediye zehirliydi fakat Ermeniler onu reddetmişti.

Rusya'da bir Ermeni gönüllü birliğinin oluşturulması aynı şekilde Jön Türkler tarafından Ermenilere karşı kötüye kullanılır. Rusya'nın savaşa girmesiyle, Rus yurttaşları olan bu ülkenin Ermenileri normal olarak orduya katılır ve çoğunlukla Avrupa sınırına gönderilir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu ile bir çatışma beklentisi içindeki Kafkasya kral naibi Vorontsov-Daşkov, Tiflis Ermeni Ulusal Bürosu'na, önceki savaşlar sırasında bu imparatorluğa karşı Rus ordularına yardım etmiş olanlarınkine benzer gönüllü birlikler oluşturmayı telkin eder. Kaçaznuni ve Vramyan böyle bir birliğin oluşturulmasının yeni Ermeni zulümlerini haklı göstermek adına *İttihat* tarafından kullanılmamasından korkar. Fakat Tiflis'te Türk karşıtı gösteriler çoğalır ve gönüllüler akın eder. Büyük ölçüde eski Osmanlı uyruklarından oluşmuş ve Antranik, Dro, Hamazasp ve Keri tarafından idare edilen, her biri yaklaşık 2.000 adamlık dört grup oluşturulur. Görevleri, Ermeni dağlarının labirentinde Rus birliklerine rehberlik etmektir.

Sarıkamış felaketi Jön Türkler'in kararını daha da kesinleştirir. Rus birlikleri savaş ilanıyla aynı gün sınırı geçer, Pasin ve Eleşkirt vadilerini işgal eder. Fakat güçlü bir Türk direnişiyle karşılaşırlar. Başkomutan yardımcısı olarak atanan Enver, Azerbaycan'ın petrol merkezi ve başkenti Bakü yolunu kendisine açan Kafkasya'da büyük bir operasyon hazırlamak için 3. Ordu Genel Karargâhı'na, Erzurum'a gider. En iyi ortam koşullarını beklemeksizin, lojistik hazırlık yapmadan, o sene özellikle sert geçen kış ortasında 3. Ordu'yu Ermeni yaylasına sürer. Rus ordusunu Kars karargâhından ayırmak ve Sarıkamış'a kapatmak niyetindedir. Rus başkomutan genel bir geri çekilme emri verir fakat alandaki generaller bu emre uymayı reddeder. Ocak ayında Prjevalski ve Yudeniç karşı saldırıya geçer. Daha deneyimli ve daha donanımlı Rus birlikleri karşısında, tifüs ve kolera yüzünden kırılmış Osmanlı 3. Ordusu, Ocak 1915 başında Sarıkamış'ta ortadan kaldırılır: geriye 60.000'den fazla ölü ve 12.000 esir kalır. "Turan" ordusunun enkazı, Erzurum iline derinlemesine giren ve Van'ı tehdit eden Rus birlikleri tarafından sıkıştırılan doğu *vilayetleri* aracılığıyla geri çekilir. Subayından askerine Türkler, stratejik bir hatadan kaynaklanan bir bozgunun birinci derecede sorumlusu olarak Ermenileri gösterir. Askerler onlara karşı Müslüman nüfusu ve Kürt çetelerini kışkırtır: 1828'den itibaren Osmanlı-Rus savaşlarında geleneksel olan katliamlar yeniden başlar. Ocak sonunda Ermeni asker ve jandarmalar silahlarından arındırılmış, 50 ila 100 adamlık küçük gruplar halinde toplanıp çalışma taburlarına gönderilmiştir. Yol çalışmalarında ya da yük taşımakta kullanılırlar. Bu gruplar kademe kademe çalıştırılır. Aynı tarihlerde Ermeni

memurlar işten çıkarılır ve yurtiçi dolaşım izinleri ellerinden alınır. Bu ayrımcı önlemler büyük bir operasyonun habercisidir.

Eyleme Geçiş

İttihat Sarıkamış'tan sonra eyleme geçmeye karar verir. Bu askeri felaket varlığını tehdit eder ve paranoyak bir tutumu kolaylaştıran politik bir ortamda, İttihat ve Terakki Komitesi yöneticileri Ermenilerin ortadan kaldırılmasını hayati bir gereklilik olarak görür. O zamana dek sayısız beyanat tarafından ifade edilen isteğin yerini, tasarısından başlayarak gizli tutulan ortak bir plan alır. Kabul edilebilir hiçbir belge –1919'da Foreign Office'e teslim edilen *İttihat ve Terakki Komitesi'nin On Emri* dışında– karar sürecini yeniden oluşturmayı mümkün kılmaz. Bu karar, o sırada Erzurum'da olan Bahattin Şakir'in İstanbul'a çağrılması ve Talat'la anlaşmaya varılarak, kuşkusuz 1915 Mart'ında muhalefeti de içeren bir çoğunlukla *İttihat*'ın merkez komitesi tarafından alınır. Savaş Jön Türklere Ermeni Sorununu kesin olarak çözme fırsatı verir. Sınırlar kapatılır, iletişim kısmen kesilir, haberler sansürlenir. Cephe bir önceliktir, bu da nüfusun sınır dışı edilmesinin istisnai önlemlerine başvurmayı haklı çıkarır. Fakat bir soykırım gerçekleştirmek için bir araç gerekir. Modern partiler arasında birinci sırada, gerçek bir totaliter yanlısı parti olan *İttihat*, "Özel Örgüt" –*Teşkilat-ı Mahsusa*–, bir kitle imha aracı, iki kat kamufle edilebildiği oranda etkili bir araç yaratır. Aslında Trablusgarp Savaşı sırasında Arap kabilelere sızmak için 1911'de yaratılan Savaş Bakanlığı'na bağlı özel bir Örgüt mevcuttur. Bu Teşkilat-ı Mahsusa, Balkan Savaşları (1912-1913) esnasında aynı tahrip amacı doğrultusunda aynı şekilde kullanılır. Mısır, Sudan ve İran'a müdahale ettiği 1914 Ağustos'undan başlayarak –Ermenilere bir işbirliği önermek için Erzurum *Taşnaktsutyun* kongresine giden bu Teşkilat-ı Mahsusa üyeleridir– onunla karşılaşılır. Fakat gizli ancak tanınan bu Gizli Örgüt'ün arkasından, *İttihat*'ın merkez komitesi, idari makamlar dışında oluşturulan ve partinin gizli fonlarınca finanse edilen gizli bir ikinci Gizli Örgüt'ü Bahattin Şakir'in girişimiyle 1915 Mart'ında yaratır. Merkezi *İttihat*'ın merkez komitesinde, İstanbul'dadır. Orada dört üyeden oluşan bir yürütme komitesi faaliyet gösterir: merkez komitenin iki üyesi Doktor Mehmet Nazım ve Atıf Rıza; Emniyet Umum Müdürü Aziz Bey; İstanbul Merkez Komutanı Cevat Bey'dir. Faaliyet merkezi, sınırsız yetki barındırarak her *vilayet*'te emirlerin "sorumlu sekreterlere" aktarım sistemini denetleyen Şakir'in idaresinde, Erzurum'dadır. Emirleri sivil ve askeri yetkililer tarafından gerçekleştirilmelidir. Yerel kadrolar Jön Türk çevreleri-

nin üyeleri tarafından sağlanır ve militanlar, Adalet Bakanlığı'nın anlaşmasıyla genişletilmiş kamu adi suçlular arasından seçilir. Ardından donanımlı çeteler halinde örgütlenir ve askeri kamplarda eğitilirler. *Çete* adıyla tanınan bu çetelerin görevi, kendilerine uygun yöntemlerle Ermeni sürgünleri katletmektir.

Ermenilerin Doğu Vilayetlerinden Sınır Dışı Edilmesi

1915 Mart'ında İngiliz-Fransız filosunun Çanakkale'deki baskısı yumuşar; o esnada Türk güçleri son top mermisini tüketir, Saray ve hükümet paniğe kapılır. Bu süre, *İttihat* tarafından Ermenilerin imha planı için kullanılır. 1914 Kasım'ının sonunda *cihad* ilan edilmesi, Osmanlı 3. Ordusu'nun çözülmesiyle yaratılan kaos, Ermeni askerlerin tecrit edilmesi Ermeni sivilleri aşırı öfkeli Müslüman bir nüfusa teslim eder. Doğu illerinde daha önceden başlayan anarşik katliamlar yerine, evreleri eksiksizce arka arkaya gelen bir yok etme programının uygulanmasına tanık olunur. Sürgün nisan başında Zeytun'da başlatılır. Evler boşaltılır ve konvoylar Konya ve Der-Zor'a yönlendirilir. Sürgün emri Nur Dağları ve Toroslar'a kadar genişletilir. Dolayısıyla nisan ayında sınırdan uzak bir bölgede başlar.

Sürgünü olağanlaştırmak ve resmileştirmek için kullanılan bahane, Van Ermenilerinin direnişiyle açıklanır. Salmast ve Kotor bölgelerinin çoğunlukla Keldani, Hıristiyan sakinlerini katlettirdiği İran'dan kovulan Van valisi Cevdet, nisan başında Van'a döner ve geçtiği Ermeni köylerini yakıp yıkar. İki *Taşnaktsutyun* liderini, Vramyan ve İşkhan'ı katlettirir ve Ermeni mahallesini kuşatır. Aram Manukyan tarafından idare edilen Van Ermenileri öz savunma şeklinde örgütlenir. Cevdet, köylerini yerle bir ettiği çevredeki köylülerin sızmalarına izin vererek onları aç bırakmaya çalışır. Gıda ve mühimmat yoksunu, yakın bir katliama açık Van Ermenileri, Ermeni gönüllülerin rehberlik ettiği Rus ordusunun bir hamlesiyle kurtulur. 18 Mayıs'ta Van ele geçirilir, Ruslar gölün güney kıyısı boyunca ilerler, doğuda gölün etrafını sarar ve haziran sonunda bir Türk karşı saldırısı yüzünden Bitlis'e doğru ilerlemeleri esnasında kuzeyde duraklarlar. Van *vilayet*'inin Ermenileri yok edilmekten böylece kurtulur. Rus askeri yetkilileri Aram Manukyan'ı işgal bölgesinin valisi olarak tayin eder ve Ermeni birliklerini Van Gölü'nün güneyine Rus güçlerine katılmaya gönderir.

Van isyanının haberi İstanbul'a ulaştığında *İttihat* tarafından anında kullanılır ve üstelik sürgün operasyonunun hızlandırılması ve yaygınlaştırılmasının yolunu da açar. 24 Nisan 1915 Cumartesi günü İstanbul'da kapsamlı bir baskın hareketi Ermeni entelektüellerinin ve

ileri gelenlerinin tutuklanmasına yol açar. Redaktörleri ve gazetecileri tutuklanan *Azadamard –Taşnaktsutyun* partisinin yayın organı– gazetesinden başlayarak, okullar, kiliseler ve Ermeni Patrikliği'nde devam eder. Yazarlar, şairler, doktorlar, avukatlar, entelektüeller, politikacılar 24 ve 25 Nisan'da hapse atılır, daha sonra sürgün edilir ve çoğunluğu, izleyen aylar esnasında katledilir. Yalnızca milletvekilleri Zohrab ve Vartkes, *İttihat* yöneticileriyle dostluk ilişkileri yüzünden birkaç haftalık bir mühletten faydalanır.

İttihat ve Terakki Komitesi bu tutuklamaları haklı göstermek için büyük bir Ermeni komplosu ileri sürer ve bir yıldan fazla bir zamandır hapis bir *Hınçak*'ın asılmasıyla sonuçlanan sahte bir dava bile uydurur. Ermenilerin genel sürgününü başlatan 24 Nisan, bütün Ermeniler tarafından soykırım kurbanlarının hatırasına binaen anılır.

24 Nisan'ın bitiminde ve belli bir programa göre hükümet, Ermenilerin doğu *vilayet*'lerinden sürülmesi emrini verir. Van *vilayeti* Rus ordusu tarafından işgal halinde olduğu için, yalnızca altı *vilayet*, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sivas'ta önlem alınır. Kullanılan yöntem, coğrafi tercih, sürgün konvoyları tarafından izlenen yol, programın gelişimini denetleyen merkezi bir idarenin varlığını ortaya koyar. Karmaşık bir bürokrasi iş başındadır. Erzurum'daki Teşkilat-ı Mahsusa, İstanbul'dan, alandaki *valilere*, *mutassarıf*'lara ("kaymakam") ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın yerel sorumlularına aktardığı direktifleri alır. Bir takdir yetkisinden faydalanır ve dikkafalı bir memur ya da jandarmanın yerini istedikleri gibi değiştirirler. Ağın yoğun ilmeklerinden hiçbir Ermeni'nin kaçmaması için her şey düşünülür.

Belli bir tarihte, her kentte, her kasabada sürgün emri ilan edilir ya da afişle duyurulur; ailelerin kişisel eşyalarını yanlarına almaları için iki ya da üç günleri vardır; mallarına el konur, imha edilir ya da aceleyle komik fiyatlara satılır. İlk önce Ermeni partilerinin ileri gelenleri, üyeleri ve genç erkekler tutuklanmıştır, uydurma itiraflar imzalamaya zorlanır ve küçük gruplar halinde, ıssız yerlerde gizlice ortadan kaldırılırlar. Dolayısıyla sürgün yoluna çıkan kadın, ihtiyar ve çocuk konvoylarıdır. Köylerde temizlik genellikle topyekûndur; mallar çalınır, aileler katledilir, evler yakılır. Karadeniz kıyılarında ve Diyarbakır yakınlarında Dicle boyunca kurban dolu sandallar yüzer. Ermeni illeri 1915 Mayıs'ından temmuza kadar Türk asker ve jandarmalar, Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri ve *cihad* ilanıyla kışkırtılan nüfus tarafından yakıp yıkılır. Ermeni avı başlamıştır. Herkes ceza görmeden, çalabilir, yağmalayabilir, yakabilir, işkence edebilir, sakat bırakabilir, katledebilir. Ceza gören tek suç, bir Ermeni'yi korumak ya da saklamaktır.

Böyle bir çılgınlık ve dehşet patlaması karşısında operasyon gizli devam edemez. Misyonerler ve Alman konsoloslar tarafından uyarılan ya da tarafsız İttifak Ulusları, Türk hükümetinden 24 Mayıs'tan itibaren bu katliamlara bir son vermesini ister ve hükümet üyelerini ve icracıları kişisel olarak sorumlu tutar. Bu da Babıâli'yi örtüyü kaldırmaya ve birkaç gün sonra Ermenilerin düşmanla işbirliği, sabotaj ve terörist eylemler gibi hiçbir dayanağı olmayan suçlamaları bahane ederek sürgün emrini kararnamelerle resmileştirmeye götürür.

Sürgün başlangıçta, her türlü örgütlü isyan olanağını ortadan kaldırmak amacıyla en dirençlilerin –yetişkin erkekler– yok edildiği ve devamında açlık, susuzluk, soğuk ve hastalıklar yüzünden elenerek geriye yalnızca insanlıktan çıkmış bir kalıntı kalsın diye buna maruz kalanların düzenli olarak kırılıp geçirildiği bir engeller parkuru olarak tasarlanır. Yiyecek ve su olmadan dağ yollarından yürüyen sürgünlere, onlardan haraç alan, kadınları, genç kız ve çocukları kaçıran Kürt kabilelerce ve Fırat'a bakan boğazlar gibi seçilen noktalarda nehre attıkları konvoyları ortadan kaldıran çeteler tarafından düzenli olarak saldırılır. Ülke büyük bir mezarlıktır. Binlerce kadavra yollara istiflenir; ağaçlar ve telgraf direkleri asılanlarla doludur; nehirler, kıyı boyunca bıraktıkları yaralı bedenleri sürükler. Türkiye Ermenistan'ı harap bir ülke, yanmış yıkılmış bir toprağa döner.

Yedi doğu *vilayeti* Ermenilerinin 1 milyonundan yaklaşık 150.000'i Rus işgalinden yararlanarak Kafkasya'ya ulaşabilmiştir. Gerisi ortadan kaldırılır. Kadınlar ve çocuklar –en fazla 200.000– kaçırılmış ve İslam dinine geçirilmiştir. Ötekiler, alanda ya da yol boylarında öldürülür zira sürgün kervanlarının birleşme noktası olan Halep'e 50.000'den fazlası ulaşamaz.

Ermenilerinin Öteki Osmanlı İllerinden Sürülmesi

1915 Temmuz'unun sonunda doğu *vilayet*'lerinin Ermenilerinin ortadan kaldırılması, Ermeni sorununu 1878'den itibaren Avrupa güçlerine yöneltildiği gibi kesin olarak çözdü. *İttihat* eserini tamamlamaya ve imparatorluğun öteki Ermeni topluluklarını ortadan kaldırmaya can atar. Cepheden uzak bu bölgelerde askeri önlemler bahanesini ortaya atamayacağı için, vali temmuz ayından itibaren ve hiçbir açıklama yapmadan, yine belli bir takvime göre, *vilayet* be *vilayet* genel sürgün emri verir. Artık sürgün, doğuda olduğu gibi, kılık değiştirmiş bir imha değildir. Gerçek bir nüfus nakil aracına dönüşür. "Yerinden edilen kişiler", masrafları kendilerine ait olmak üzere trenle nakledilir. Nur Dağları ve Toros tünellerinin açılması henüz tamamlanmadığın-

dan, sürgünler bu dağlık bölgeleri yürüyerek geçmek zorunda kalır. Trafik akışı –Mezopotamya ordusu 25 Nisan'da başlayan kara operasyonunun devam ettiği Çanakkale Boğazı'nı ters yönde tırmanır– o derecededir ki, kamplar demiryolu hattı boyunca kurulur. Bu Suriye ve Mezopotamya toplama kamplarının ilk hattıdır. Kilikya kapılarında, Pozantı'da başlar. En önemli kavşak noktası Halep'in kuzeyine yayılır: Mamura, İntili, Islahiye, Katma, Raco, Bab. Halep'in ötesinde, Urfa'nın doğusunda, Bağdat demiryolu hattındaki Resulayn kampı, Temmuz 1915'ten itibaren açılır –valinin emri üzerine 1916 Nisan'ında bölgeye yerleşmiş Çeçenler tarafından tasfiye edilir.

Anadolu yollarının doğal buluşma noktasında yer alan Halep, sürgünün kavşağı ve Bağdat demiryolu üzerindeki bir bağlantı mahallidir. Demiryolu, doğuda Resulayn ve Musul'a yönelir. Güneyde Şam ve Beyrut yoluyla Kutsal Topraklar'a ulaşır. Dolayısıyla Halep, Musul'unkiler dışında neredeyse bütün sürgün konvoylarının birleşme noktasıdır. 1915 yazından başlayarak, Dahiliye Nezareti İstanbul'da İsmail Canbolat tarafından başkanlık edilen bir genel idare himayesinde, orada bir sürgünler alt direktörlüğü kurar. Suriye'de Şam yakınlarında Humus ve Hama'da ve ardından Lübnan ve Filistin'de kamplar inşa edilir. Yaklaşık 120.000 mülteci karşılarlar. Cemal Paşa bu bölgede tek sözü geçen kişidir. Öncelikle Araplara karşı bir mücadele sürdürür. Aynı zamanda Arap nüfusunu çözmek için Ermenileri korur. İttifak'la ayrı ayrı yöneteceği müzakereler perspektifinde karşılık olarak onları kullanmayı da düşünür. Bu yüzden sürgün edilenlerin büyük bir kısmı 1918'de hayatta kalacaktır. Buna karşın Halep'in doğusunda, 500.000'den fazla insan 1915 Eylül'ünden başlayarak Fırat boyunca Mezopotamya'nın ıssız bölgelerine yönelir. Sürgünler alt direktörlüğü bu hat boyunca yoğun bir toplama kampı ağı örgütler: Meskene, Dipsi, Abuharar, Hamam, Rakka, Sebka. Bu kampların hepsi ıssız bölgelere yerleşmiştir. Birkaç kişiye indirgenmiş bir Osmanlı idaresi tarafından denetlenirler. Fakat ihtiyaçları giderilmez ve sürgünler ellerinde bulunan çok az bir parayla yiyeceklerini yerel halktan temin etmek zorundadır. Bunlar açlıktan ölmeyen ya da daha ileriye, Der-Zor'a itilenlerdir. Hayatta kalmanın tek yolu, bir kampta mümkün olduğunca uzun kalmak ve saklanmak için gizlice Halep'e gelmeyi başarmaktır. Halep çevresinde yer alan ilk kamplar giderek kapatılırken, hayatta kalan sürgün kitlesi 1916 Temmuz'unda 200.000 kişinin yığıldığı ıssız bir köy olan Der-Zor'a ulaşır. Hayatta kalan bu son grubu ortadan kaldırmak için İstanbul'dan emirler gönderilir. Bu 200.000 sürgün 1916 Temmuz'undan aralık ayına kadar ortadan kaybolur, konvoylar halin-

de katledildikleri Habur, Marat, Suvar, Kasserdji, Şeddadiye vadilerine gönderilirler. Korkunç şartlar altında Der-Zor'da tutulan son kurtulan 2.000 yetim ve Meskene-Zor hattında toplanmış başka yüzlercesi Suvar'a gönderilmiş, yük arabalarında dinamitlenmiş ya da Der-Zor çevresindeki mağaralara yığılmış ve petrolun içinde diri diri yakılmıştır.

Buna rağmen Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'nda kalır: Filistin'in güneyinde, Halep-Maan civarındaki kamplarda konuşlanmış sürgünler; Halep ve Musul'a gizlenenler; Kürtler, Araplar ve Çerkezler tarafından kaçırılanlar; Türk ya da Hıristiyan yetimhanelerinde hayatta kalan çocuklar; Papalık Büyükelçisi Monsenyör Dolci'nin girişimi ya da Amerikan misyonları tarafından ölümden kurtarılan bazı Ermeni aileleri. Ermeniler bazı kentlerde bir Osmanlı memurunun cesur ve kararlı müdahalesiyle de korundu. Savaştan önce İstanbul'da yaşayan Ermenilerin göçmenler sürüldükleri zaman canları bağışlandı. Alman Komutan Liman von Sanders'in isteği üzerine İzmir'inkiler aynı şekilde sürgünden kurtuldu. Kimileri Kürt ya da Türk dostlarının evinde gizlenebildi. Yezidi Kürtlerin yaşadığı Sincar Dağı yüzlerce Ermeni için bir sığınak oldu. Bazı Ermeni cemaatler ayaklandı ve Türkler Urfa, Şebinkarahisar ve Sason'daki direnişlerini kırmak için birlikler seferber etti. Musa Dağ'da 4.000 Ermeni, denize sırtını dayamış dağları tuttu. Fransız gemileri yerlerini belirledi onları Port-Said'e götürdü.

Ermeni Soykırımının Bilançosu ve İnkârı

Rusya sığınmacılarını ve dini değiştirilerek Müslüman ailelerinde tutulmuş 100.000 ila 200.000 kaçırılmış kadın ve çocuğu göz önünde bulundurarak, en objektif istatistiklere göre, 1914'te 1,8 milyon ila 2,1 milyon olarak tahmin edilen bir nüfustan, toplamda yaklaşık 600.000 Ermeni soykırımda hayatta kalır. Dolayısıyla, en olası kurban sayısı olarak 1,2 milyon rakamı elde edilebilir. Ölenlerin kesin sayısını belirleyen bir liste olmadığından, tahminlere bel bağlanır; bu da kurbanların sayısı hakkında kısır tartışmaları besler ve bu kolektif cinayet tarafından ortaya konan sorunu başka yerlere kaydırır. Aslında cinayetin ağırlığı ölülerin sayısıyla ölçülemez. "Soykırım" nitelendirmesini mümkün kılan, imhanın planlanmasıdır. Totaliter bir devletin emrindeki modern araçlarla planlanarak işlenen ilk toplu cinayet, tarih karşısında bir partinin –*İttihat*– ve o sırada Jön Türklerce idare edilen bir hükümetin –Osmanlı İmparatorluğu– sorumluluğunu ortaya koyar.

1915 ve 1916'da işlenen Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin soykırımı, su yüzüne çıkan Türk milliyetçiliğinin sonucu oldu. Ermenilerle birlikte, Osmanlı ve Rus İmparatorluğu Türklerini bir araya getirme iddiası taşıyan Pan-Türkçülük inşasının birinci etabı, imparatorluğun etnik temizliğine ilk engel ortadan kalkıyordu. İttihat ve Terakki Komitesi, katliamların Abdülhamid geleneğiyle ilişkisini kopardı. *Cihad*, katliamları haklı çıkarmak için halkın nezdinde bir kolaylık sağlasa da, bu cinayetin nedeni din değildi. Jön Türkler pozitivist, ateist ve ırkçı bir doktrinden esinlenen ulusalcılardı. Bir imha politikası yönetmek için din argümanını tamamlayıcı bir bahane olarak kullandılar. Vaktiyle, katliamlar sırasında hayatta kalmaları için Ermenilere sunulan –ve genelde reddedilen– İslam dinine dönme imkânı, 1915'te onlara nadiren teklif edildiği için ölümden kaçmalarını mümkün kıldı. Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin soykırımı milliyetçilik ve ırkçılıktan esinlenmiş bir cinayettir. Ermeniler Hıristiyan oldukları için değil farklı bir ulusal, etnik, ırksal ve kültürel gruba ait oldukları için kurban olarak belirlenmişti.

Bu cinayet başlangıçtan beri bilinir. İttifak güçleri Osmanlı hükümeti tarafından alınan ilk önlemleri öğrenmiş ve 24 Mayıs 1915'te, "insanlığa ve uygarlığa karşı işlenen bu cinayetin" sorumlularını savaştan sonra mahkeme karşısına çıkarmakla tehdit ederek Osmanlı hükümetine bir nota göndermiştir. Alman ve Avusturya hükümetleri kendi elçi ve konsolosları aracılığıyla, önemi gözlerinden kaçmayan bu cinai operasyonun gelişiminden haberdar edildiler. Fakat resmi protestolara rağmen, stratejilerinin dayandığı bir ittifakı tehlikeye atmaktansa göz yummayı tercih ettiler. Ancak, katilleri ortaya çıkarmak ve katliamların sorumluluğunu İttihat ve Terakki Komitesi'ne yıkmak için hakikati gizlemediler. Alman, Avusturyalı ya da tarafsız –en açık ve en iyi şekilde bilgilendirilmiş diplomatlar, sağlık personeli ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan Hıristiyan misyon eğitmenleri; savaşa rağmen alanda kalmış bankacılık, demiryolu ve petrol girişimlerinin üyeleri– yabancı tanıklar, kendi gözlemleri doğrultusunda toplu katliamın uygulanmasının bir kısmına şahit oldu. Dolayısıyla hepsi, emirlerin İttihat'ın merkez komitesinin anlaşması ve Harbiye Nazırı Enver'in yardımıyla Dahiliye Nazırı Talat tarafından verildiğini biliyordu. Kanıt, savaş sırasında Almanya'da Papaz Lepsius ve İngiltere'de Lord Bryce ve Arnold Toynbee tarafından derlenen tanıklıkların yayımlanmasıyla sağlandı. Farklı tanıklıkların bir araya getirilmesi sürecin tümünü ortaya çıkaran bir tablo sunar ve çok az eksik parçalarla, hükümet kararını, bürokratik aygıtı –tek eksiklik Teşkilat-ı

Mahsusa'nın bilgisi–, uygulamayı sergileyen bir puzzle'ı yeniden inşa etmeyi mümkün kılar. Bu cinayetin bütün aşamalarındaki sorumluların kendiliğinden ya da dava sırasında elde edilen itirafları ve hayatta kalanların hikâyeleri, bu ilk bütüne tam olarak uygun düşer; öyle ki, Osmanlı Ermenilerinin imhasını hazırlayan, emrini veren ve gerçekleştiren Jön Türk idarecilerinin cinayet niyeti ve kimliği hakkında en ufak bir şüphe beslemek mümkün değildir.

Türk hükümetleri buna rağmen bu hakikati inkâr etmekten hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Katlin, suçlunun daima meşruluk ya da masumiyete başvurabileceği şekilde tasarlanmış olduğu bir hakikattir: bir isyan ya da bir iç savaş tarafından dayatılan ve sürecin yasallığını iddia eden Osmanlı belge –bu belgeler hiçbir gerçeklikle uyuşmaz ve katillerin korunması için üretilmiştir– arşivlerine kayıtla teyit edilen bir önlemin meşruiyeti; usulsüzlükler yüzünden çaresiz kaldıklarını ve konvoyları koruyamadıklarını iddia eden, sürgünden sorumlu memurların ve sürgün edilenlere eşlik eden jandarmaların masumiyeti. Sahte belgelere sıkıca sarılmış ve buyruk altında bir avuç tarihçinin safsatalarıyla desteklenen inkâr tavrı, Türk hükümetleri tarafından doksan yıldan fazla bir zamandır tarihçiler topluluğunun karşısına çıkarılır ve hiçbir kanıt üretimi bu inkârcı iradeye engel olamayacaktır. Yaygın Türk tarih yazımı ve Batı Türkolojisinin katı Amerikan kesimi tarafından benimsenen bu tavır savunulamaz. Daha gerilerde kalmış, ortaya koyduğu kuşkuculukla bilimin gereklerine daha uygun bir bakış açısı, çifte bir Türk ve Ermeni versiyonu kabul eder. Daha hassas fakat aynı derecede tehlikeli olan bu inkâr tek kelimeyle özetlenir: Osmanlı hükümeti tarafından alınan imha kararı, "gereken doğruluk ve kesinlikle" ortaya konmamıştır. Bu nihai kaytarma, Osmanlı İmparatorluğu tarihçisinin Birinci Dünya Savaşı yıllarına değinir değinmez hangi rahatsız edici pozisyonda kaldığını ortaya koyar. "Ermeni tabusu" olayların sunulmasında ve anlatılmasında bir yarık açar. Bu kaçınılmaz hakikat, hukukçu ve tarihçi için aynı anlama sahip –"soykırım", "cinai eğilim", "tasarlanmış plan"– kelimelerle tanınmış ve adlandırılmış olmadıkça, Türkiye'nin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu tarihi sürüncemede kalır. Dahası, artık herhangi bir kanıt göstermeye gerek kalmadığından ve Türklerin kararlılığı inkâr edilmeyecek durumda olduğundan, tahrif etmek ve yanlış bilgilendirmek sabit kalır, Türk ve Ermeni halkları arasındaki uçurum açılır; bir uçurum ki, bir soykırımın tanınmasının geçmişi unutmak değilse de en azından kabul etmeyi mümkün kılması doğru oldukça, Ermeniler için daimi bir tehdit oluşturur; oysa inkâr, açık bir yarayı muhafaza eder ve katil-

lerin halefleri, af dilemekten uzak durmak ve suçlarından yararlanmaya devam etmek için öncüllerinin cinai eserini tamamlamaya yeltenir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SONU

Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması. Sykes-Picot Anlaşması

İngiltere ve Fransa XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü muhafaza etmekten vazgeçmemişken, Babıâli'nin Birinci Dünya Savaşı'nda merkez güçlerle ittifakı, onları imparatorluğun paylaşım olasılığını düşünmeye ve bu durumda karşılıklı çıkarlarını belirlemeye götürür. Kolonyal imparatorluğunun Müslüman illerinde *cihad* ilanının olumsuz etkisinin önüne geçmek için, İngiltere bir bağımsızlık sözü vererek ve halife olan Mekke prensinin yetkisi altına yerleştirerek, Arapları Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmayı arzu eder. Londra, Hicaz kralının bütün Arapları temsil etmemesini ve bunların bir İngiliz dominyonu değil bağımsız bir devlet istediklerini dikkate almadan Hüseyin'le anlaşır. Diğer taraftan, İngiltere 1860'tan itibaren Lübnan Hıristiyanlarını destekleyen ve Suriye'de çok açık bir şekilde gözü olan Fransa'nın rızası olmadan Araplara bir Osmanlı toprağı teklif edemez. İki güç, geleceğin Arap devletlerinin ve Ermenistan'ın sınırlarını belirlemek amacıyla müzakereler başlatır. Bu müzakereler Ortadoğu'nun iki özel diplomatı Georges-Picot ve Mark Sykes tarafından sürdürülür. 4 Ocak 1916'da kesin bir uzlaşma elde edilir ve İttifak'ın üçüncü üyesi, Rus Dışişleri Bakanı Sazonov tarafından kabul edilip değiştirildikten sonra mayıs ayında onaylanır. Fransa ve İngiltere, haritalarda işaret edilen ve mavi ve kırmızı olmak üzere iki renkle belirlenen A ve B bölgelerindeki bir yönetim bölgesini doğrudan üstlenirler. Fransız çıkarı mavi bölge Kilikya'yı, İskenderun Körfezi'ni, Suriye kıyı şeridini, Lübnan ve Toroslar'dan İran sınırına giden toprakları içerir. Diyarbakır ve Toros bölgelerinde bir Fransız nüfuzundan endişelenen Sazonov, Kilikya'yı Fransa'ya bırakmayı kabul etmiştir ve buna karşılık Rusya, yalnızca o sırada nüfustan arındırılmış Anadolu'nun kuzeydoğusunun Ermeni topraklarını değil, Pers Ermenistan'ını ve Kürtler, Lazlar ve Kızılbaşlar tarafından nüfuslandırılan toprakları da alacaktır. İttifak, Saint-Jean-de Maurienne'de İtalya'yla yapılan bir anlaşmayla İtalya'ya İzmir ve Antalya bölgelerinde hak tanıdı.

Kafkasya Cephesi

Kral naibi olarak Vorontsov-Daşkov'un yerine geçen Grandük Nikolay, 1916 Ocak ayında Kafkasya cephesine bir saldırı başlatır: Şu-

batta Erzurum, martta Bitlis, nisanda Trabzon ele geçirilir. Ermeni katliamları ve sürgünler yüzünden ıssızlaşmış bu bölgedeki birliklerin erzak eksikliği bir Osmanlı karşı saldırısını başarısız kılar. Rus tazyiki yoğunlaşır, Bayburt ve Erzincan'a taşar. Osmanlı II. Ordu'su ağustosta Diyarbakır'ın güneyinde Rus ordusunun sol kanadını kuşatmayı başarır. Osmanlı birliklerinin yarısı o sırada Kafkasa cephesine yerleştirilir ve iki ordu ekim ayındaki konumlarında kalır. Cephe bütün kış değişmez kalır.

Ruslar tarafından işgal edilmiş bölgelerde çar yanlısı yetkililer, dönüşte Transkafkasya'da üst üste yığılan Ermeni sığınmacılarla karşılaşır. Romanov'ların saltanatının son ayları, sivil ve askeri yetkililerin aşağılamalarına maruz kalmış Rusya Ermenileri tarafından oldukça kötü yaşanmıştır. Osmanlı Ermenilerinin yok edilmesi ulaşılmış bir hakikat sayılır ve Petrograd, doğu *vilayet*'lerini Kuban ve Don kolonileriyle nüfuslandırmayı ve bu illeri bir Kazak bölgesine dönüştürmeyi tasarlar. Bu sınır tashihi 1916'da müzakere edilen paylaşıma zaten dahildir; buna göre, Rusya'ya nüfustan arındırılmış Ermenistan kalacak ve Fransa A bölgesinde hayatta kalanları kabul edecektir.

Çarın tahttan çekilmesinin ilanıyla, Mart 1917'de Grandük Nikolay istifa eder. Çar yanlısı iktidarın temsilcileri sivil idareyi, düzeni sağlamakta kifayetsiz olduğu çabucak anlaşılan bir "Transkafkasya Özel Komitesi"ne (*Ozakom*) bırakarak Tiflis'i terk eder. Politik nöbet değişimi böylelikle belli başlı üç Transkafkasya uyruğunu temsil eden üç parti tarafından teminat altına alınır: Gürcü, Menşevik SD; Azeri *Musavat*; Ermeni *Taşnaktsutyun*. Komutan Yudeniç Rus cephesinde askeri görevler üstlenir. 26 Nisan tarihli bir kararname, doğu Osmanlı illerine sivil bir idare bahşeder ve Ermenilere oraya katılma yetkisi verir. 150.000 Transkafkasya sığınmacısı yakıp yıkılan evlerine geri döner. Hayat yeniden başlar: 4.000 Ermeni Erzurum'a, 20.000'i dükkânların yeniden açıldığı Van'a döner, okul ve kiliseler, belediye konseyleri ve mahkemeler yeniden inşa edilir. Topraklar sürülür, ekilir ve hasat yapılır. Ekim ayında Tiflis'te toplanan bir Rusya Ermenileri Kongresi, Ermeni Ulusal Bürosu yerine, Aharonyan başkanlığında on beş üyelik bir Ermeni Ulusal Konseyi (EUK) ve bir Ulusal Meclis atar. Bu kongre bütün politik eğilimleri temsil eder: halkçılar, SR, SD ve *Taşnaktsutyun* fakat FRA [Ermeni Devrimci Federasyonu, Taşnaktsutyun] çoğunluktur. EUK geçici hükümetten Ermeni gönüllüleri tek bir birlik halinde toplama ve Avrupa cephesinin Ermeni askerlerini Kafkasya'ya nakletme yetkisi elde eder. Bu nakil Bolşevik devrim tarafından kesintiye uğrar fakat gönüllü taburların bir alay halinde yeniden örgütlenmesi, ancak aralık ayında kurulan Ermeni Birliği'nin oluşumunu hazırlar.

Osmanlı Bozgunu

Ekim Devrimi ve Brest-Litovsk Antlaşması, 7 Aralık 1917'de merkez güçlerin ordularını yatıştırdıysa da, Birleşik Devletler'in savaşa girmesi de –Osmanlı İmparatorluğu'na değil, Almanya'a ve Avusturya-Macaristan'a savaş ilan ederler– politik ve askeri sonuçlar doğurur. Başkan Wilson 8 Ocak 1918 tarihli mesajında, Birleşik Devletler'in savaş amaçlarını on dört maddede tanımlamıştır. 12. Madde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklarla ilgilidir: "Türk boyunduruğundaki uluslara mutlak bir varoluş güvencesi, özerk ve engelsiz bir gelişimin eksiksiz olanağı garanti edilecektir." Bu 12. Madde net değildir zira Birleşik Devletler birlikte savaşa girmeyecekleri bir imparatorluğu parçalamayı önerir. Aslında Başkan Wilson Amerikan Protestan misyonlarını, özellikle Robert Kolej ile Suriye Protestan Koleji'ni korumak ister ve politik çizgisine sadıktır: Ülkesi hükümetlerle savaşır, halklarla değil.

İngiltere 1916'nın sonunda, Bağdat'a doğru ilerleyişinin Osmanlılar –Bağdat 1917 Mart'ında alınmıştır– tarafından engellendiği özellikle Mezopotamya'da ve İngiliz ordularının Sina'dan ağır ağır Filistin'e uzandığı ve 1917 Noel'i için Kudüs'ü aldığı Ortadoğu'da, Mısır'dan Pers'e kadar 400.000 adamı tek bir cepheye yerleştirir. Doğu ordusu Eylül 1918'de Tuna cephesinde galip gelen bir saldırı yürütür ve Trakya'ya girer; ardından Filistin İngiliz birlikleri Lübnan'ı aşar, 30 Eylül'de Şam'ı, 26 Ekim'de Halep'i alır. Jön Türkler savaşı kaybetmiştir. 13 Ekim'de, 1917'den beri Sadrazam olan Talat istifa eder. 1918 Temmuz'unda ölen V. Mehmet'in yerine geçen Sultan VI. Mehmet [Vahideddin], kısa süre sonra İngilizlerle bir ateşkes müzakeresinde bulunan İzzet Paşa kabinesini atar. Bu ateşkes 30 Ekim'de, amiral gemisi *Agamemnon*'da, Limni Adası limanı Mondros koyunda, Akdeniz Filosu Kumandanı Calthorpe ile Donanma Bakanı Rauf Bey arasında imzalanır. Aslında bu bir teslimdir. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun stratejik bulduğu bütün noktalarını işgal edebilir. Osmanlı birlikleri ağır teçhizatını bıraktıktan sonra Anadolu'ya çekilmeye yetkilidir. Bu müzakerelerde ne Fransa'ya ne de Birleşik Devletler'e başvurulmuştur.

Mondros Ateşkesi'nin imzalanmasının ardından Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmış Alman birlikleri acilen, hâlâ Alman denetiminde olan Ukrayna'ya gitmek üzere gemilere bindirilir. 1 Kasım'da Talat, Enver ve *İttihat*'ın belli başlı liderleri bir Alman denizaltısıyla kaçar ve Odessa'ya ulaşır. İzzet kaçışlarını kolaylaştırır; İttihat ve Terakki Komitesi, iktidarın tekrar ele geçirilmesini hazırlamak üzere, imparatorluğa büyük bir yeraltı ağı bırakır. 12 Kasım'da, dört yıldır

Mondros'a demir atmış filo Çanakkale Boğazı'nı aşar. 13 Kasım'da elli beş İngiliz, Fransız ve İtalyan gemisi Boğaziçi'ne girer.

Barış Konferansı ve İstanbul Davaları

Paris'te başlayan barış konferansında iki çelişkili ilke karşı karşıya gelir: geleneksel olanı, mağlup olanların bıraktıklarının paylaşımıdır; Başkan Wilson'un mesajında özetlenen yeni olan öteki ise halkların kendi kaderlerini tayin özgürlüğüdür. Ulusal grupların heyetleri, Amerikan başkanının desteğini almak ve kendi kaderini tayin yoluyla ülkelerinin bağımsızlığını elde etmek için konferans koridorlarına hücum eder. Mağlupların bıraktıklarından paylarını almak için her biri kendi tarihini, dilini, dinini, kültürünü ileri sürer. Heyetler, Müttefikler tarafından kendileri için verilen taahhütleri de hatırlatır. Dolayısıyla Barış Konferansı'nın görevi, çoğu zaman uzlaşmaz –Ermeni, Kürt ve Süryani-Keldani toprak taleplerinin üst üste yığılması gibi– bu hevesleri içermek ve işgal edilmiş topraklarda düzeni sağlayarak her şeyi çözmektir. Fakat müttefik birlikleri dört savaş yılı yüzünden tükenir, ekonomi çöker ve Bolşevikler dünyasal bir devrim tehdidini dayatır.

Konferans 18 Ocak 1919'da bu bağlamda açılır. Bir ilk evre, biri Japonya beş büyük gücün temsilcilerini –iktidar tarafından iki temsilci– bir araya getiren Onlar Konseyi tarafından yönetilir. Mart ayının sonundan itibaren konferansın etkin yönetimini üstlenen Dörtler –Wilson, Lloyd George, Clemenceau, Orlando– Konseyi'dir. 28 Haziran 1919'da Versay Antlaşması'nın imzalanmasının ardından Wilson Birleşik Devletler'e döner. Bir süre sonra Amerikan Senatosu Versay Antlaşması'nı reddeder. Dolayısıyla Birleşik Devletler, konsey Doğu sorunununu ele alırken konferansta bulunmaz.

Osmanlı İmparatorluğu can çekişmektedir. Sultan ve ardı ardına yerleştirdiği hükümetler Müttefiklerin himayesi altına girerek ayakta kalmayı umarlar. Öncelikli olarak onlara gereken, Türk halkının onurunu İttihat ve Terakki Komitesi'nin bıraktığı kirden arındırmaktır. Sultan, savaş kabinesi bakanlarına bir dava açılsın ister. 1918 Kasım'ından başlayarak iki soruşturma komisyonu atar. Birkaç ay içinde bu iki komisyon suçlayıcı bir belge hazırlar. 16 Aralık'ta, Nisan 1909'dan itibaren her zaman yürürlükte olan sıkıyönetimin mümkün kıldığı istisnai bir hükümle, suçlananları Divan-ı Harp karşısında yargılama kararı alınır. Müttefikler, Ermenilere karşı işlenen cinayetlerin sorumlularının ağır bir şekilde cezalandırılacağını umar ve Babıâli, Barış Konferansı tarafından imparatorluğa dayatılacak koşulların adaletin tecelli edemeyeceği kadar ağır olmasından korkar. Davalar

İstanbul'da, Parlamento –Müttefiklere karşı çıktığından 21 Aralık'ta sultan tarafından feshedilir – binasında gerçekleşir ve 1919 Şubat'ından 1920 Temmuz'una kadar on sekiz aya yayılır. Savaş zamanı bakanlarının ve *İttihat*'ın belli başlı yöneticilerinin davası olan en önemlisi, 28 Nisan 1919'da başlar ve aynı yılın 5 Temmuz'unda Enver, Talat, Cemal ve Nazım'ın gıyaben ölüme mahkûm edilmeleriyle son bulur. Bu davaların kararları Osmanlı subay ve askerlerinden kaynaklı tanıklık ve belgelere dayanır. Katliamların kasıtlı ve kararların "uzun ve derin müzakereler sonucu" alındığını itiraf ederler. Bu davalar esnasında Teşkilat-ı Mahsusa'nın ve cinayetleri planlayan ve uygulayan iki yapılanmanın –sorumlu kâtipler ve çete birimleri– rolü gözler önüne serilir.

İttihat ve Terakki Komitesi kasımdan itibaren siyasi sahneden silinir. 1913'te iktidardan uzaklaştırılan Liberal İttifak, Osmanlı politikasının denetimini ele alır. Sultan, İstanbul ve Boğazlar'da mevcut Müttefiklerle işbirliği içindeki kayınbiraderi Damat Ferit Paşa tarafından idare edilen bir kabine kurmuştur. Bunlar, yerli yerinde kalan Jön Türk komitelerinin desteğiyle ulusalcı bir hareketin geliştiği Anadolu'nun geri kalanını işgal etmek için yeterli birliklere sahip değildir. Sadrazam Barış Konferansı'nın ona dayatmaya hazırlandığı büyük toprak budamalarını kabul etmeye boyun eğer. Konferans çalışmalarının başlamasından itibaren, Arap ve Ermeni topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmasına karar vermiştir fakat bu parçalanmanın hangi biçim altında gerçekleştirileceğini belirlemek ona kalır. Barış Konferansı, 28 Nisan 1919'da benimsenmiş Milletler Cemiyeti (MC) paktına dahil edilen bir prensip, Başkan Wilson tarafından sunulan uluslararası mandalar formülünü muhafaza eder: bu eski Osmanlı illeri Milletler Cemiyeti'nin denetimi altında, manda gücünün yardım ve rehberlik etme yetkisine sahip olacağı bağımsız devletlere dönüşecektir. Konferans nezdinde Ermeni talepleri iki delegasyon tarafından formüle edilir: Aharonyan tarafından temsil edilen Ermeni Cumhuriyeti'ninki ve Boğos Nubar Paşa tarafından idare edilen Diyaspora'nınki. 26 Ocak 1919'da, iki delegasyon adına Aharonyan, Kafkasya'dan İskenderun Körfezi'ne, Hazar Denizi'nden Karadeniz'e yayılan –Kilikya ve Ermeni Cumhuriyeti'yle beraber yedi doğu *vilayet*'inin birleştirilmesiyle oluşturulmuş geniş bir bölge– "bütünleşmiş bir Ermenistan"ın oluşturulmasını talep eder. Özel bir mandanın yirmi yıllık bir dönem için Ermenistan'a yardım etmek üzere güçlerden birine verilmesini de ister. Tazminatları, zorla ve hapsederek dini değiştirilen Ermenilerin geri dönmesini, Türklere karşı koru-

ma önlemlerini ve 1915 katliamlarının sorumlularının yargılanmasını dayatır. Dörtler Konseyi, Başkan Wilson'un girişimiyle, Yakındoğu'ya nüfusun dileklerini toplamakla görevli müttefikler arası bir komisyon göndermeye karar verir. Komisyon tasarısı muhafaza edilir. Amerikan olacaktır. King-Crane Komisyonu, İstanbul'a varmadan evvel Filistin, Lübnan, Suriye ve Kilikya'ya gelir. Raporunu ancak 2 Aralık 1921'de yayımlar. Suriye'deki Fransız iddialarına düşman duygular ifade eden bu raporun gecikmiş yayınından dolayı, Ermeni ve Arap meselelerine yönelik müzakerelere herhangi bir etkisi yoktur. Ermeni talepleri Barış Konferansı tarafından kabul edilemez olarak değerlendirilir. Buna karşın Ermenistan ve Küçük Asya'da bir Amerikan mandası fikrinin yolunu yapar.

Damat Ferit Paşa, 17 Haziran 1919'da Dörtler Konseyi'ne şahsen muhtıra sunar. Osmanlıların onlara rağmen Jön Türkler ve Almanlar tarafından savaşa sürüklendiğini açıklar. Bir Ermeni isyanı tezine var gücüyle sarılarak, katliamların sorumluluğunun İttihat ve Terakki Komitesi'ne yıkılmasını reddeder. Konseyden Türk halkını suçlamamasını rica eder. İmparatorluğun 1914 sınırlarını muhafaza etmesini ister fakat bir Ermeni Devleti lehine sınır tashihlerine rıza gösterir. Bu talep Barış Konferansı tarafından dikkate alınmaz. Clemenceau, 25 Haziran'da sadrazama cevap verir. "Hesaplı vahşeti şimdiye kadar tarihte kaydedilenlerin hepsine eşit ya da geride bırakan" Ermeni katliamlarındaki Osmanlı sorumluluğunun tanındığını kaydeder. Her türlü pazarlığı reddeder ve Konsey'in, Osmanlı İmparatorluğu'yla barış antlaşmasıyla hemen ilgilenmeyeceğini belirterek Damat Ferit Paşa'yı başından savar.

Kemalist Başkaldırı

Çoğu mesele askıda kalır. İtalya'nın, Saint-Jean-de-Maurienne anlaşmalarıyla kendisine tahsis edilen İzmir üzerinde iddiaları vardır. Fakat İzmir Yunanistan'a da vaat edilmiştir. Şubat 1919'da İtalyan birlikleri Antalya'ya çıkar. İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle İzmir'de İtalyan işgalini engellemek için bir Yunan birliği orayı işgal eder ve Aydın *vilayet*'ine girer. Anadolu'da konuşlanan Osmanlı III. Ordu Genel Müfettişi olarak Sultan tarafından atanan Komutan Mustafa Kemal 19 Mayıs'ta Samsun'a çıkar. Osmanlı hükümeti, Kemal'in Müttefiklerle müzakerelerde baskı aracı olarak örgütlemeyi üstlendiği birlikleri kullanmayı düşünür. Fakat Kemal Anadolu'ya adım atar atmaz ateşkesten itibaren zaten oluşturulmuş ancak bir lider bekleyen ve onu Çanakkale Boğazı'nda muzaffer olan bu genç komutanda bulan ve

İngiliz birliklerini Suriye'de tutmaya uğraşan ulusal bir direniş hareketinin başına geçer. Zira hareket, Yunan birliklerinin İzmir'e çıkmasından itibaren hızla gelişir. Kemal Amasya'dan bir ayaklanma çağrısı yapar, ardından 23 Temmuz'da sivil toplumdan temsilcileri ve askerleri bir araya getiren bir kongreye başkanlık ettiği Erzurum'a gider. Erzurum Kongresi ulusal bir antla ulusalcıların taleplerini belirler: Türkiye Türklere kalmalıdır; Yunanlılara ve Ermenilere bir avuç toprak bırakmayacaktır –iki önemli hasım böylece belirlenmiştir; işgal birliklerinin acilen tahliyesini ister. 4 Eylül'de Sivas'ta toplanan bir ikinci kongre esnasında, Kemal'in Türkiye'de bir Amerikan mandası fikrine karşı olmadığı ortaya çıkar. Fakat eyleminin kesin programını belirler; iki formül şeklinde düşünülen bir programdır bu: Türk halkı yalnızca ulusal varlığını geliştirmesini mümkün kılan bir barışı kabul edecek ve bu hakka karşı çıkan kim olursa olsun ölene kadar mücadele edecektir. Kemal artık bu programdan ayrılmayacaktır. Suriye ve Mezopotamya'dan çekilen birliklerin eklendiği birimler, kadroları ve savaş malzemeleriyle Anadolu'da kalan sekiz ordu birliğinin birimlerini oluşturur. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden itibaren Türk ulusalcılarına yakınlaşan Antalya'da konuşlanmış İtalyanlardan silah satın alır ve Almanlar tarafından Ankara ve Sivas'ta stoklanan çok sayıda savaş malzemesini ele geçirir. Böylelikle, operasyonel bir güç oluşturmak için barış antlaşması tartışmalarının ona kazandırdığı süreden faydalanır. Ardından aralık ayında karargâhını, Anadolu'da daha merkezi bir konum işgal eden Ankara'ya taşır.

Müttefikler sultanı krize bir çare bulması için sıkıştırır fakat hükümet isyancılara karşı askeri bir operasyon düzenleme araçlarından yoksundur ve İngilizler müdahale etmek istemez. Dolayısıyla sultan, Mustafa Kemal'le pazarlık yapmaya mecbur kalır. Damat Ferit Paşa hükümeti istifa eder. Kemalist bir çoğunluğu yönetime götüren yeni seçimler örgütlenir. Yeni parlamento İstanbul'da toplanır ve 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli benimsenir. Bu pakt, İttifak'a karşı gerçek bir savaş ilanıdır. İngiliz gemileri 19 Şubat'ta İstanbul'a çıkar. İngiliz, Fransız ve İtalyan denizciler 16 Mart'ta belli başlı bakanlıkları ve idari binaları işgal eder ve 85'i vekil, sivil ve asker 150 kişiyi yakalar. Fransa ve İtalya onunla pazarlığa hazırlanırken, İngiltere Kemalist hareketin etkisini azaltmaya kararlıdır. 5 Nisan'da yeni bir Damat Ferit Paşa kabinesi oluşturulur. Osmanlı Parlamentosu 11 Nisan'da feshedilir. Mustafa Kemal hain ve sapkın ilan edilir ve sultan bir şeyhülislam fetvasıyla onu mahkûm eder. Büyük feodal ve dindar aileler tarafından rehberlik edilen isyan ocaklarının tutuştuğu Anadolu anarşiye ba-

tar. Kemal bir karşı fetva ortaya atarak ve kaçmayı başaran vekilleri Ankara'da toplayarak anında tepki verir. Yeni meclis, yasama ve yürütme yetkilerini birleştirerek Türkiye'nin tek temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni 20 Nisan 1920'de ilan eder. İlk hükümet mayıs ayında kurulur ve Büyük Millet Meclisi'nin başkanı Mustafa Kemal bu hükümetin lideri olur. Bundan böyle biri İstanbul'da öteki Ankara'da olmak üzere iki iktidar vardır.

Ermeni Yurdu Kilikya

Mekke prensi ve İttifak'ın müttefikleri ile İngilizler arasında geçen gizli anlaşmalar, Bolşevikler tarafından ortaya çıkarılır. Çözümsüz uyuşmazlıklar sergiledikleri aşikârdır. Gerçekten de Büyük Britanya Doğu'daki savaşa bütün gücüyle yüklenmiştir ve ateşkes zamanında, Ortadoğu'ya yaklaşık 1 milyon adam yerleştirir. Fakat birlikler itaatsizlik eylemlerinde bulunmadan evvel, onları mümkün olduğunca çabuk ülkelerine geri göndermeyi tasarlar. Fransa yalnızca Filistin Fransız müfrezesi yolladığı bölgede askeri operasyonlarda neredeyse yoktur. Bununla birlikte İngiliz hükümeti 30 Eylül 1918'de Fransa'yla Sykes-Picot anlaşmasını kendine göre yorumlayan bir anlaşma imzalamıştır. Bu yeni anlaşma İngiltere'nin bölgedeki otonomisini sağlar fakat Fransa'yı mavi bölgede tutar. 24 Ekim'de, işgal ettiği bölgede elinde tam yetki bulunduran Komutan Allenby, Ortadoğu'yu üç askeri bölgeye ayırır: Filistin-Ürdün, İngiliz; Lübnan sahili ve Kilikya, Fransız; Damas ve Suriye, Arap. İngiltere Suriye'yi Hüseyin'e vaat eder. Oğlu Emir Faysal onun adına burayı işgal eder ve Barış Konferansı'ndan bunu talep etmek için Paris'e gider. Fransa kabul etmez ve Sykes-Picot anlaşmalarının uygulanmasını sağlamak için İngiltere'yle diplomatik bir mücadele sürdürür.

Komutan Hamelin, Doğu'nun Fransız birliklerinin başkomutanı olarak atanır. Sivil görevler Georges-Picot'ya bırakılır. Suriye ve Ermenistan'daki (*aynen*) Fransa Yüksek Komiseri, Komutan Allenby'e bağlı kalır. Ocak 1919'da İngiliz komutası bu bölgeyi iki kısma ayırır: kuzeyde Kilikya; güneyde Suriye ve Lübnan sahili. Sonraki sert müzakerelere göre, Clemenceau ve Lloyd George Eylül 1919'da Suriye konusunda bir anlaşmaya varır: Fransız birlikleri aralık ayında İngiliz birliklerine bağlı olacaktır. Fransız sivil ve askeri aygıtı o sırada değişikliğe uğrar. Sivil ve askeri yetkiler ekimde, Suriye ve Kilikya'da Fransa Yüksek Komiseri ve Doğu ordularının başkomutanı olarak atanan Komutan Gouraud'a aktarılır.

Kilikya Aralık 1918'de Doğu Lejyonu'na bağlı Filistin Fransız müfrezesince desteklenen İngiliz birlikleri tarafından işgal edilir. Bu aske-

ri oluşum, kısmen tahliyelerinin ardından öncelikle Port Said'e yerleştirilmiş olan Musa Dağ Ermenilerinin direnişinden kaynaklanır. Bir yıldan fazla süren tartışmaların ardından, bir askeri birlik oluşturmak için Ermeni sığınmacıları Kıbrıs'ta toplama yönündeki İngiliz –Boğos Nubar Paşa tarafından desteklenen– projesi Fransa tarafından elde tutulur. 15 Kasım 1916'da bir bakanlık kararı Doğu Lejyonu'nu yaratır ve ona Diyaspora'dan gelmiş Ermeni gönüllüleri de askere alma izni verir. Kumandan Romieu tarafından yönetilen bir Fransız misyonu acemi erleri yetiştirir. Doğu Lejyonu, Fransız müfrezesine bağlandığı 1918 Eylül'ünden itibaren Filistin çatışmalarına katılır. Ateşkes sonrasında iki farklı birliğe ayrılır: Kilikya'da yerleşen Ermeni Lejyonu ve güney kısımda kalan Suriye Lejyonu. Albay Bremond, "Ermenistan ve Kilikya" olarak tanımlanan işgalin Fransız bölgesinin kuzey kısmının yöneticisi olarak atanır. Şubat 1919'da gelip Mondros Ateşkesi'nin hükümleri gereği yerli yerinde kalan Türk yönetimiyle fazla çatışmaya neden olmaksızın otoritesini dayatmaya yeltenir. Komutan Hamelin, Piépape'ın generaline Kilikya Fransız birliklerinin kumandasını bırakır; bu birlikler Yarbay Romieu'nün idaresinde, Ermeni lejyonerlerin çoğunluğu oluşturduğu en az 6.000 adamdan oluşmaktadır. Piépape'ın albayı, 1919 Kasım'ına kadar Kilikya'da mevcut olan İngiliz ordusunun ayrıcalıklarına tecavüz etmeden birliklerini muhafaza etmeye çalışır.

Aralık 1918'de, ateşkes sözleşmesine ek bir maddenin ona bu hakkı vermesinden dolayı, Komutan Allenby Halep'ten Musul'a kadar hayatta kalan az sayıdaki sürgünler gibi, Suriye kamplarında hayatta kalan Ermenilerin Kilikya'ya dönmesine izin vermiştir. Kilikya katolikosunun talebi üzerine, Fransa bu sürgünlerin ülkelerine gönderilmesini, onlara yardım edilmesini ve yeniden yerleştirilmelerini üstlenir. Geri dönüş hareketi 1918 Aralık ortasında başlar ve İngiliz birliklerinin Kilikya'dan çekildikleri tarih Ekim ve Kasım 1919'da yoğunlaşır. Halep'ten geçen sürgünler için bilhassa deniz ve tren yoluyla gerçekleşen geri dönüşler karışıklık arz eder. Her türlü ihtiyaçtan mahrum çoğunlukla kadın ve çocuk 60.000 mülteci Mersin, İskenderun limanlarında ve Adana tren istasyonunda üst üste yığılır. Kamplar ve yetimhaneler açıktır. Fransız yetkililer aileleri toplamaya ve hem düşman hem de misillemelerden korkan bir Türk nüfusuyla çatışmaya girmekten çekinerek, Kilikya'daki Ermeni mallarından geriye ne kaldığını araştırmaya çalışır. Mallarının bu sığınmacılara iadesi, Fransız işgal idaresine çözümsüz bir problem yaşatır: ne kadastro ne tapu senedi ne mahkeme ne polis ne para vardır. Ancak Türk idaresiyle bir uzlaşma

sağlamayı başarır: mallar hayatta kalanlara iade edilecektir; Müslümanlar, zaten sahip çıktıkları ölenlerin mallarını muhafaza edecektir.

Kilikya Aralık 1918'den 1919 Kasım'ına kadar İngilizlerin denetimi altında kalır. İngilizler ile Fransızlar arasındaki ilişkiler iyidir ve en önemli problem, dağlık bölgelerde sürekli görülen eşkıyalık meselesidir. Bu eşkıyalık, bilhassa yeniden yerleşen Ermenilere yöneliktir. Ulusalcı hareketin Anadolu'da gelişmesiyle yoğunlaşır. Hıristiyan ve Müslüman cemaatler arasında gerilim daimidir. Fransız yetkilileri Ermeni Lejyonu'nu denetlemeyi başaramaz; Ermeni Ulusal Birliği delegeleri tarafından sızılan bu lejyonun askerleri suiistimal yapar, itaatsizlik ve firar eylemleri ikiye katlanır. 60.000 sığınmacı 1919'da Kilikya'ya yeniden yerleşir. Eylül ayında, 100.000 Türk ve 100.000 Arap olmak üzere 500.000 sakinlik bir nüfustan 120.000 Ermeni sayılır.

Kilikya'daki İngiliz birliklerinin devri, Ortadoğu'nun idari yeniden örgütlenmesi ve Komutan Gouraud'un atanmasıyla denk düşer. Kilikya birlikleri o sırada Komutan Dufieux'nün idaresindedir fakat Fransız mevcudu İngilizlerinkinin çok altındadır. Ayrıca Komutan Dufieux, denetlediği bölgeyi, Maraş'tan Katma'ya kadar Amanos Dağları'na ve doğuda Katma'dan Fırat'a uzanan şeride yayma emri alır. Fakat doğudaki –askeri sınırlarda– bu topraklara kumanda eden Komutan Querette ayakta kalmak için yeterli araçlara sahip değildir. Bu topraklar, ulusalcı hareket tarafından Misak-ı Milli'de belirlenen sınırlara tecavüz eder.

Kilikya'daki Fransa Yüksek Komiserliği, idaresinin oluşturulmasını kolaylaştırmak için Hıristiyan nüfusunda destekler arar ve mantıklı olarak Ermenilere yönelir. Ancak idare Osmanlı kalır ve olaylar büyüdükçe Müslüman nüfus –çoğunluk olarak Fransızlara düşman olmayan– ulusalcı davayı Ermenilere düşmanlığın ve Kemalist propagandanın çifte etkisiyle birleştirir. Ermenilere gelince, komiteleri aracılığıyla çalışırlar; bu da Fransızlarla gerilimi artırır. Durum çabucak tehlikeli bir hal alır. Bir kin duvarı iki cemaati birbirinden ayırır. Komutan Dufieux küçük Fransız garnizonlarının yardım taleplerini karşılayamaz. Tek kaynağı, geçici bir destek sağlayan yardım müfrezeleri göndermektir fakat geri çekilmeleri sorun yaratır. Aslında, Fransa baştan beri bir önceliğe sahiptir: Suriye ve Lübnan'daki varlığını korumak. Bunu başarmak için Kilikya'yı terk etmesi gerektiğini çabucak kavrar. Kilikya'da Ermeni dramının anahtarı budur.

Georges-Picot Eylül 1919'dan itibaren ulusalcılarla temasa geçer ve aralıkta Sivas'ta Kemal'le buluşur. Fransa Kemal'in Kilikya'nın yeniden fethine hazırlandığını bilir. Kasım'da, ateşkes hükümlerine aykırı oldu-

ğunu düşündüğü Antep ve Maraş'ın işgalini ifşa etmek için Kilikya'da oluşturulmuş savunma komitelerine bir bildiri yayınlamıştır. Aralıkta, 20.000 Ermeni'nin yaşadığı Maraş'ı kuşatmaya düzensiz birlikler gönderir. O sırada Komutan Querette küçük bir birlik ve Corneloup koluyla kente kapanmıştır. 21 Ocak 1920'de ulusalcılar Maraş'a saldırır. Müslüman nüfus ayaklanır ve Fransız askerleriyle Ermeni sivilleri katleder. Normand kolu Maraş'ı geri almaya gönderilir. Aynı zamanda Komutan Dufieux'nün, sükûnet sağlanamazsa yirmi dört saat içinde kenti tahliye etme emrini Kumandan Corneloup'ya iletir. Aslında Albay Normand, Komutan Dufieux'nün emrini yanlış yorumlar: tahliye bir öncelik değil son çaredir. Bu yanlış anlaşılma o denli üzücüdür ki, Türk kuşatmacıların direnecek gücü kalmamıştır ve pazarlığa hazırlanırlar. Komutan Querette, Corneloup kolunun desteği olmaksızın kenti tahliye etmeye karar vermek zorundadır. Fransisken papazlarının kilisesindeki mülteci Ermenileri haberdar eder fakat kiliseyi Fransız kampına bağlayan ince yardım yolları yüzünden hepsini tahliye etmek imkânsızdır. Buna karşın Kumandan Corneloup gizliliğin, hazırladığı gece tahliyesinin başarılı olması için gerekli olduğuna hükmeder ve kentte kalan Ermenileri haberdar etmez. Böylelikle, 1920 yılı 11 Şubat gecesinden 12'sine kadar, 3.000 Ermeni'yi takiben 4.500 Fransız askeri Maraş'ı terk eder. Kol en az eksi yirmi derecelik bir kar fırtınası altında, Maraş'ı Islahiye'den ayıran otuz beş kilometreyi, askerlerin dörtte biri ve sivillerin üçte birini azaltmayı başardığı, kırk sekiz saatten az bir sürede kateder. En az 8.000 Ermeni, sayısız tanıklığa göre, katledilecekleri Maraş'ta kalır. Verileri askeri arşivlerde açıkça sergilenmeyen bu dram, Ermenilerde Fransa'ya karşı bir burukluk duygusu bırakır.

Maraş zaferi Türk ulusalcıları kışkırtır. Ayaklanma giderek büyür. Şubat 1920'de kuşatılan Urfa 8 Nisan'da teslim olur. Fransız garnizonu kentin ihtiyaçlarının karşılanması karşılığında geri çekilmeyi görüşür fakat tuzağa düşer ve katledilir. Zeytun ve Furnus Ermenileri katledilir. 8.000 Ermeni Hacın'a sığınır. Tek bir Fransız kolu kendilerine yardım edemeden sekiz aylık bir kuşatmaya katlanırlar. Ekim ayında hepsi öldürülür. Tek başına ya da çok zayıf garnizonlar tarafından savunulan Fırat üzerindeki Fransız karakolları peş peşe devrilir. Antep kuşatılır. Fransız işgalinin en göze çarpan doğusudur ve onu kurtarmak üzere birlikler gönderilir. Bir askeri kol geri çekilir çekilmez kent yeniden fethedilir. Mart ayında İtalyanlar Antalya bölgesini tahliye eder; bu da Yunan ve Fransız işgal bölgeleri arasında Kemalistlerin dolduracağı bir boşluk yaratır. Kilikya'nın doğu anahtarı Pozantı, 19 Nisan 1920'de kuşatılır.

Fransız komutası seçim yapmalıdır: doğuya askeri kollar göndermeye devam etmek ya da doğu topraklarını terk ederek savunmayı Kilikya'yla sınırlandırmak. Aslında mesele yalnızca bu değildir. Fransa siyaset değiştirmiştir. Bir Millerand kabinesinin oluşmasından itibaren her zamankinden daha fazla önceliğe sahiptir: Suriye. Faysal, Aralık 1919'da İngiliz geri çekilmesinin ardından Fransa'yla müzakere yapmaya mecbur bırakılır. Fransa Suriye'nin bağımsızlık hakkını tanır fakat Faysal Suriye'de bir Fransız mandası ve yine Fransız mandası altında Lübnan'ın bütünlüğü ilkesini kabul etmelidir. Ancak 7 Mart 1920'de Faysal kendini Suriye kralı ilan eder. Öte yandan, Müslüman dayanışmasına çağrı yapan Kemal'den öneriler almıştır. Fransa hem Kemalistlere hem de Araplara karşı mücadele edecek askeri araçlara sahip değildir. Kemal'le pazarlığa oturmayı seçer. Zaman o denli uygundur ki, Osmanlı İmparatorluğu'yla barış antlaşmasının hazırlıkları Şubat 1920'de Londra'da başlamıştır ve 16-26 Nisan arasında San Remo'da devam eder. Müttefikler arası Yüksek Konsey, Suriye ve Lübnan'daki mandayı böylelikle Fransa'ya bırakmaya karar verir. Bundan dolayı, Mayıs 1920'de, Komutan Gouraud'u temsilen Robert de Caix, Beyrut'ta Türk ulusalcılarla bir araya gelir. 30 Mayıs'ta bir ateşkes imzalanır. Sis'in tahliyesini ve Ermeni mahallesinin Fransız kampı hariç, Antep'in Türklere verilmesini uygun görür. Ateşkes Fransız pozisyonunu zayıflatır. Kısa sürer ve çatışmalar 18 Haziran'da tekrar başlar. Doğu topraklarında genel bir ayaklanma hâkimdir. Antep tekrar kuşatılır ve ardından kurtulur. Sıraları gelince kente kapanan Türk ulusalcıları olur. Kilikya'da saldırılar ikiye katlanır ve Fransız komutası Adana ve Mersin'i korumak için Amanos Dağları karakollarını boşaltmak zorundadır. Bu tahliyeler Adana'da durumu daha da istikrarsız kılar. Kent, temmuzda kuşatılır. Bütün Ermenistan'ın Adana'daki temsilcisi Mihran Damadyan, 4 Ağustos'ta Kilikya'nın bağımsızlığını ilan eder ve Fransız idaresinin çabucak son verdiği bir maskaralık, Fransız mandası altında vali unvanıyla donanır. Aslında her şey Barış Konferansı'nda sonuca bağlanır.

Sevr Antlaşması

Bu antlaşmanın ilk taslakları Londra'da planlandı ve kararlar San Remo'da alındı. Antlaşmanın şartları Babıâli'ye, yani ikinci Damat Ferit hükümetine 11 Mayıs'ta bildirildi. Lloyd George, Millerand ve Nitti, San Remo'da Trabzon, Van, Bitlis ve Erzurum illerinin bir kısmını içine alan bir Ermeni Devleti kurmaya karar vermişti. Bir komisyon, geleceğin Ermeni Devleti'nin batı sınırlarını çizmekle görev-

lendirilmişti. Osmanlı İmparatorluğu, Ceyhan'ın doğusunda Adana ve Mersin'le Kilikya'yı ve Maraş ve Diyarbakır bölgelerini geri alacaktı. Sultan ve yönetimi bu antlaşmayı çabucak imzalamakta kararlıydı. 22 Temmuz'da çağrılan Yüce Divan, Yüksek Konsey tarafından dayatılan koşulları kabul etti. Küçültülmüş bir Osmanlı heyeti Paris'e gitti ve 10 Ağustos 1920'de Sevres binasının onur salonunda, bir tarafta beş belli başlı müttefik güç ile öteki dokuz müttefik güç –19 Ocak 1920'de Yüksek Konsey tarafından *de facto* tanınan Ermenistan dahil olmak üzere– diğer tarafta "Türkiye" olarak tanımlanan İstanbul idaresi arasında bir barış antlaşması imzalandı.

Sevr Antlaşması 433 maddelik hukuki bir anıttır. Türkiye'nin Asya ve Avrupa'daki sınırlarını belirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun avatarı olan bu devlete, İstanbul ve Boğazlar gibi yalnızca Anadolu'nun bir kısmını bırakırken Kilikya'nın ve doğu topraklarının büyük bir kısmını Suriye'ye bırakır. Antlaşma, 88. Maddeyle bir Ermeni Devleti'nin bağımsızlığı ve egemenliğini kabul eder. Türkiye ve Ermenistan, 89. Maddeyle iki ülke arasındaki sınır çizgisini Başkan Wilson'un hakemliğine bırakmayı kabul eder. Antlaşmanın öteki şartları azınlıkların korunmasına yöneliktir. Yedinci kısım (226 ila 230. maddeler) "yasalara ve savaş kurallarına aykırı eylemler gerçekleştirmiş olmakla suçlanan kişilere" (madde 226) karşı yaptırımları içerir. 230. Madde, 1 Ağustos 1914 tarihinden sonra Milletler Cemiyeti aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu topraklarında gerçekleşen katliamların sorumlularını yargılamaya yetkili bir mahkemenin oluşturulmasını tasarlar; bu insanlığa karşı işlenen suçlar konusunda gelecek mevzuatları başlatır.

1920 Mayıs'ında Kemalistlerle imzalanan ateşkesin ardından Kilikya Fransız birliklerinin bir kısmı Lübnan'a gönderilir ve Suriye Fransız müfrezesini takviye eder. Ermeni Lejyonu 1 Eylül 1920'de dağılır. 1919'un başında 4.100'ken, 650 kişiye düşecektir. Fransız hükümeti, San Remo'da kendisine verilen mandayı askeri bakımdan Suriye'ye dayatmaya hazırlanır. Faysal boyun eğmeyi reddettiğinden, Suriye ordusu 24 Temmuz'da Maysalun'da Fransız birlikleriyle karşı karşıya gelmiştir. Bozguna uğratılır ve Fransız ordusu, Emir Faysal'ın Suriye'yi kesin olarak terk ettiği sırada, 27 Temmuz'da Şam'a girer. Sevr Antlaşması'nın imzalanması sırasında, böylelikle Fransa Suriye'yi idari anlamda örgütlemekte ve 24 Ağustos 1920'de Büyük Lübnan Devleti'ni ilan etmekte tamamen özgürdür. Antlaşmayla ikiye bölünen Kilikya'ya ilişkin maddelere de saygı gösterir. Albay Bremond'un yerini idari denetim sorumlusu olarak Yarbay Capitrel alır ve Komutan Dufieux sivil ve askeri hizmetleri üstlenir.

Sevr Antlaşması'nın imzalanması İstanbul'dan Ankara'ya varıncaya kadar bütün Türkiye'de bir protesto dalgası başlatır. İstanbul hükümeti bütün inandırıcılığını yitirir. Bu antlaşma ne Türkiye ne de Fransa tarafından asla onaylanmış olmayacaktır. Ankara Büyük Millet Meclisi Sevr diktasını reddeder. Nisan 1920 ve Babıâli'yle kopuştan itibaren, Kemalistlerin Türkiye'deki durumu Yunan ordusu ve sultanın Anadolu'da kışkırttığı isyanlar yüzünden tehdit altındayken, Sevr Antlaşması'nın imzalanması ulusalcı hükümete durumu tersine çevirme izni verir. O gün bu gündür bu hükümet Türkiye adına konuşur.

Fransızların Kilikya'dan Çekilmesi

Barış Konferansı Ermenistan'da bir manda ilkesine uygundu. Tümgeneral Harbord tarafından idare edilen bir komisyon 1919 yazı esnasında, Kemal'le buluşacağı Türk Ermenistan'ına ve Jön Türk idaresinin bütün sorumluluğu konusunda karar vermesini mümkün kılan 1915 katliamlarının delillerini topladığı Transkafkasya'ya gönderilir. Kasım 1919'da Birleşik Devletler tarafından gönderilen Harbord Komisyonu'nun sunduğu rapor bir Amerikan mandasının benimsenmesi yönündedir. Birleşik Devletler bu mandayı kabul ederek ahlaki bir üstünlük elde edecek, Asya kıtasında stratejik bir pozisyon kazanacaktı. Fakat maliyet –ilk yıl 59.000 adam ve 88,5 milyon dolar– bunun reddedilmesini telkin eder. 27 Nisan 1920'de San Remo'da İngiltere Birleşik Devletler'den Ermenistan'da mandayı kabul etmesini, en azından bu devletin sınırlarının çizilmesine hakemlik etmesini ve güvenceler ve askeri bir yardım sunmasını ister. Başkan Wilson kabul eder ve talebini 24 Mayıs'ta Kongre'de ifade eder. Cabot Lodge tarafından sürdürülen muhalefet galip gelir. Seksene karşı elli iki oyla Senato Ermenistan'da mandayı reddeder; Temsilciler Meclisi'nin beş gün sonra onayladığı bir karardır bu. Wilson, Sevr Antlaşması'nın 89. Madde'siyle yinelenen uzlaştırma önerilerine cevap vermekle yetinir. 20 Kasım 1920'de Ermenistan ile Türkiye arasındaki sınır çizgilerini belirler. Bu karar, 23 Eylül'de Kemalist ordular tarafından başlatılan Ermeni Cumhuriyeti'nin istilasıyla uygulanamaz hale getirilir.

Mustafa Kemal için Ermeni sorununun çözüme bağlanması bir önceliktir. Ermeniler, Misak-ı Milli'nin belirlediği Türk ulusal toprağını iki noktada tehdit eder: doğuda Transkafkasya'yla birlikte sınırda; güneyde Kilikya'da. Birlikleri Ermeni Cumhuriyeti'ni istila ettiğinde, ayaklanmanın yayıldığı Kilikya'da baskıyı gevşetmez. Aslında Sevr Antlaşması'nın Anadolu'da hemen uygulanamaz olduğu ortaya çıkar ve Müttefikler bunun yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine ikna

olmakta gecikmez. Sultan, antlaşmanın imzalanmasından itibaren herkes tarafından terk edilen Damat Ferit Paşa'nın görevine son verir ve Ankara Büyük Millet Meclisi'nin onayı olmaksızın antlaşmayı kabul etmeyi reddeden bir Tevfik kabinesi atar. İki olay, müttefik pozisyonunu daha da zayıflatır: birlikleri deniz yoluyla İstanbul'a aktarılan Wrangler ordusunun Kırım'daki bozgunu; İttifak'tan yana Kral I. Aleksandros'un ölümü. İngiltere, İtalya ve Fransa'nın lehte olduğu bir uzlaşmayı reddedecek durumda değildir. Yüksek Konsey, Şubat 1921'de Londra'da Sevr Antlaşması'nın yeniden gözden geçirilmesini tartışmak üzere bir konferans düzenler. Türkiye, Müttefik'lerin anlaşmasıyla iki heyet gönderir: biri Tevfik tarafından yönetilmekte; diğeri kendi kendine ilan edilen Ankara Hükümeti'nin –Ankara hükümetinin *de facto* tanınmasına uygun olarak– Dışişleri Bakanı, Bekir Sami Bey tarafından yönetilmektedir. Tevfik konferansın açılmasından itibaren, Sevr Antlaşması'nın iptalini ve 1913 sınırlarına geri dönüşü –Müttefiklerce reddedilen teklif– isteyen Bekir Sami'nin arkasında silinir. Bununla birlikte, durumun Ermenilere artık bağımsız bir devlet –Ermeni Cumhuriyeti Aralık 1920'de düşer– tanımaya izin vermediğine hükmederler ve Anadolu'nun doğu sınırlarında bir "ulusal yurt" önerisine yoğunlaşırlar. Konferans bir uzlaşma zemini bulamadan martın sonunda dağılır.

Fransız birlikleri Kilikya'da üstünlüğü –Antep'e kapanan Türk güçleri, Teğmen Levonyan'ın Ermeni milisi tarafından yardım gören bir Fransız birliğinin baskısı altında 8 Şubat 1921'de teslim oldu– ele geçirdiklerinde, Fransa Mustafa Kemal'le müzakereleri sürdürmekte kararlı kalır. Martta Londra'da, Franklin Bouillon konferans dışında, acil bir ateşkes öngören ve onu Sevr'de belirlenen Türkiye-Suriye sınırının daha güneyine yönelten bir anlaşmayı Bekir Sami Bey'le müzakere etmiştir. Fakat Ankara Büyük Millet Meclisi bu anlaşmayı onaylamayı reddeder. Fransa'ya yeni önerilerde bulunur ve Franklin Bouilllon Ankara'ya gider. 20 Ekim 1921'de Yusuf Kemal Bey'le –Bekir Sami'nin yerini alan– Dicle üzerinde, İskenderun Körfezi'nden Cezire'ye giden bir hattın kuzeyinde, Kilikya'yı Türkiye'ye sunan bir anlaşma imzalar. İngiltere, Müttefiklerine başvurmaksızın bir antlaşma imzalamayı kendisine yasaklayan 1915 Kasım paktının Fransa tarafından bu ikinci ihlali karşısında –Londra'nınkinin ardından– itiraz eder. Temsilciler Meclisi'nde sorgulanan Konsey Başkanı Aristide Briand devlet çıkarını ileri sürer: Ankara Antlaşması Fransa'ya Suriye'deki mandasını uygulama izni verir ve Müslüman dünyasındaki pozisyonunu güçlendirir. Fransa, Kemal'le imzalanan bir barışın kendisine Suriye'nin

kuzey sınırlarının güvenliğini garanti edeceği inancını edindiği andan itibaren Kilikya'yı kurban etmekte kararlıdır. Ankara mutabakatı bir antlaşma değerindedir. Fransa 1, Büyük Millet Meclisi 4 Kasım'da onu onaylar. Bu antlaşma Fransa'nın, Türk onayını izleyen iki ay içinde, birliklerini çekmek zorunda olacağını şart koştuğundan, süre 3 Ocak 1922'de dolar.

Ankara Antlaşması'nın haberi, 1919'dan itibaren Kilikya'ya yeniden yerleşen Ermeni nüfusunda paniğe neden olur. Ermeni dini yetkilileri –Sis (Kozan) katolikosu, İstanbul Ermeni Patriği– ve öteki Doğu Hıristiyan cemaatlerinin sorumluları, Hıristiyanların gitmeye karar verdiğini zira "antlaşmanın Hıristiyan nüfusların yaşam güvenliği adına olumlu hiçbir bir garanti sunmadığını" bildirir. Aslında, antlaşmanın azınlıkları ilgilendiren tek şartı, Türk jandarma teşkilatını denetlemek için Fransız subaylar öngörmez. Göç dalgası, Komutan Dufieux anlaşmayı ileri gelenler önünde okuyup yorumladığı sırada Adana'da hemen vuku bulur. Komutan Gouraud ve Franklin Bouillon Kilikya Fransızlarını rahatlatmak isteyecektir fakat Komutan Dufieux Hıristiyan nüfusu bekleyen alınyazısı nedeniyle Fransız tahliyesinden sorumlu olmayı kabul etmez. Fransız geri çekilmesini üstlenmekle yükümlü karma komisyonun oluşturulmasından itibaren görevinden alınmayı talep eder. Türklerin kendilerinden intikam alacağından korktuklarından ve savaş Yunanistan'la birlikte devam ederken erkekleri Türk ordusuna alınmasını istemediklerinden, Hıristiyanların hepsi gitmek ister. Komutan Dufieux Kilikya'dan ayrılmadan önce, Kilikya'yı terk etmelerini mümkün kılmak için Ermenilere büyük oranda geçiş izinleri verir. Bu izinleri, Fransızlarla işbirliği yapmış olduğu için tehdit edilen kişilerin özel durumlarıyla sınırlandırmak isteyen Komutan Gouraud'a karşı çıkar.

Gouraud, Suriye'ye toplu bir göçün Fransız mandasına taviz vermemesinden korkar. Göç kaçınılmaz olduğunda onu denetlemeye karar verir. Suriye, ardından Filistin, Kıbrıs, Mısır 1921 Kasım'ından itibaren Fransız ve İngiliz kararları üzerine sığınmacılara kapatılır. Birleşik Devletler vize vermeyi reddeder. Müttefik yüksek komiserlikler mültecilerin İstanbul'a çıkmalarını yasakladığında son kapı da kapanır. Türk ulusalcılarının, onların kendi kentlerine dönmelerine düşman tutumları yüzünden hızlanan göç hareketi yoğunlaşır. Tahliye, 35.000'den fazla kişinin üst üste yığıldığı Mersin'e ve Doğu topraklarının Ermenilerinin oradan Halep'e ulaşmaya çalıştığı Dörtyol'a doğru düzen ve sükûnet içinde gerçekleşir. Toplu göç kasım sonunda neredeyse tamamdır. Komutan Gouraud, bütün öteki çıkışlar onlara

yasaklandığı için Suriye'yi Kilikya Hıristiyanlarına açmak zorunda kalır. Fransa taahhütlerinden kaçamaz. Bir Ermeni Cumhuriyeti kurma sözü vererek Ermenileri Kilikya'ya çekmiştir. Savunmalarını sağlama araçlarına sahip değildir ve Hacın, Zeytun, Urfa ya da kısmen Maraş'ta olduğu gibi, zaman zaman onları tamamen terk etmek zorunda kalmıştır. Fransız yetkilileri böylelikle ticari gemiler kiralayarak Suriye'ye naklin büyük kısmını örgütler. Bütün göçmenler 29 Aralık'ta Mersin'i terk etmiştir. Dörtyol'da toplanan 5.000 Ermeni'ye gelince, aralık sonunda demir ya da kara yoluyla tahliye edilmişlerdir. Ermenilerin çoğu 4 Ocak 1922'de Kilikya'yı terk etmiştir. Göçmenlerin sayılarına ilişkin tahminler farklılık gösterir: cemaatler yoluyla sağlanan istatistikler Hıristiyanları, 125.000'i Ermeni olmak üzere 210.000 olarak hesap ederken, Fransız yetkililere göre en az 60.000'dir. Gizli göçten kaynaklı tahliye edilmiş 100.000 Ermeni rakamı gerçeğe daha yakındır. Türk hükümeti, antlaşmanın ardından Türk yetimhanelerinde kalan Kilikya yetimlerinin nakline izin verir. Anadolu'da kalan yetimler bir yıl sonra tahliye edilir. 12.000 çocuk Lübnan ve Suriye'ye yerleştirilir. Soykırım sırasında kaçırılan, İslam dinine geçirilen ve Müslüman yurtlarında kalan Ermenilerin sayısı hâlâ göz ardı edilecektir.

Türk-Yunan Savaşı

Kral I. Aleksandros'un 25 Ekim 1920'deki ölümünün ardından seçimler Venizelos'a yol verir ve bir referandum, Birinci Dünya Savaşı'nda merkez güçlerden yana olan Kral Konstantin'i yeniden tahta çıkarır. O günden itibaren İngiltere, Anadolu'da kalmak konusunda en ufak bir fikri olmayan Yunanistan'ı desteklemeyi bırakır. Yunan ordusu 4 Ocak 1921'de, Komutan İsmet tarafından kumanda edilen bir Türk ordusu tarafından İnönü'de önü alınan bir saldırı başlatır. İkinci bir saldırı 1 Nisan'da, yine aynı general tarafından yine İnönü'de önlenir. Yunan ordusu mevcudunu güçlendirir ve temmuzda Anadolu'nun bağrını hedefleyen üçüncü bir saldırı başlatır. Fakat 1921'in 22 Ağustos'undan 1 Eylül'e kadar, iki hasmı güçten düşüren sonu belirsiz bir muharebenin gerçekleştiği yer Sakarya Nehri'nin bir ağzıyla sınırlıdır. Bununla birlikte Sakarya çarpışmasına Ankara tarafından bir Türk zaferi olarak bakılır. Franklin Bouillon'un Yusuf Kemal'le pazarlık yapmak için Ankara'ya geldiği sırada gerçekleşir; bu da tartışmalarda güçlü konumda olduğunu düşünen Türk tarafının uzlaşmazlığını kısmen açıklar. Mustafa Kemal 1922 yazı ortasında, İtalyan ve Bolşevik yardımı ve Yunanlılardan ele geçirilen teçhizat sayesinde, kendisini karşı tarafla eşit duruma getiren oldukça donanımlı 150.000 kişilik bir

orduya sahip olur. 26 Ağustos'ta Yunan ordusunu parçalamak amacıyla bütün güçlerini tek bir noktada toplar. Yunan ordusu hızla hezimete uğrar. Yunanlılar geçtikleri her yeri yakıp yıkarak geri çekilirken, Türkler on günde gerçek bir imha savaşı gerçekleştirir. 20 Eylül'de bütün Yunan askerleri Anadolu'yu terk etmiştir.

Yunan ordusu İzmir'i tahliye ettiğinde, Rum ve Ermeni sivil halk da şehri terk eder. O sırada onbinlerce mülteci rıhtımlara, konsolosluklara, kilise ve okullara yığılır. Liman ağzındaki müttefik savaş gemilerinin komutanları, sivillerin sığındığı binaları korumak için deniz piyadelerini indirir. 9 Eylül'de Türk ordusu İzmir'e girdiğinde müttefik denizciler geri çekilir. 13 Eylül'de Ermeni mahallesinde bir yangın çıkar ve çabucak bütün kente yayılır. Türkler, Hıristiyanları İzmir'i yıkmakla suçlar ve Rum ve Ermeni mahallerini yağmalamakla karşılık verir. Kurbanların sayısı 20.000 ila 30.000 arasında tahmin edilir. Daima orada konuşlanan müttefik savaş gemileri, denize atılan ya da derme çatma teknelerdeki binlerce kişiyi toplar fakat denizciler onları kurtarmak için İzmir'e müdahale etmez ve gemilerinin güvertesinden gösteriye katılır. Ermeniler ve Yunanlılar, Türkleri İzmir'i ateşe vermekle suçlar fakat derin bir soruşturma olmadığından yangının sorumluluğu asla üstlenilmemiştir.

Pontuslu Rumların –Karadeniz kıyılarının Rum halkı– kaderi pek iyi bilinmez. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarıyla birlikte, Osmanlı hükümeti o sırada tarafsız olan Yunan hükümetiyle uzlaşarak 150.000 Rum'u Ege Denizi kıyılarından kovmuştu. Fakat düşmanla işbirliği yapmakla suçlanan 50.000 Pontuslu Rum'u, Ermenilerin ortadan kaldırılması modeline göre planlanmakla birlikte sınırlı kalan bir önlem gereği, sınır dışı etmişti. Pontus bölgesinde Yunan ve Türk halkları arasındaki ilişkiler savaştan sonra gerilir ve 1919 Mayıs'ında Yunanlıların İzmir'e çıkışının ardından durum kötüleşir. Yunanlılar Samsun'da bir İngiliz varlığı tarafından kendilerini desteklenmiş hissettiklerinden sivillere saldırırlar. Ayrıca müttefik bir soruşturma komisyonu, Anadolu işgal bölgesinde Türk nüfusa karşı işlenen şiddet olaylarında, düzenli ya da düzensiz Yunan birliklerinin sorumluluğunu ortaya koyar; gerçi Türk ulusalcılarının açık yandaşı olan komisyonun Amerikalı başkanı Amiral Bristol'un tarafsızlığı sorgulanabilir. Tam tersine doküman olmadığından –Kemal bir soruşturma komisyonu gönderilmesine karşı olduğu için– Yunan-Türk savaşı boyunca Yunanlıların eziyetini tespit etmek güçtür. Mondros Ateşkesi imzalanır imzalanmaz Amerikan misyonlarının çocuklarının bakımını üstlenen ve Anadolu'da yetimhaneler açan *Near East Relief*'in üyeleri tarafından sağlanan tanıklık-

lar, Pontuslu Rumların bir kısmının 1915 Ermenileri için kullanılan aynı yöntemle, konvoylar halinde Malatya ve Bitlis'ten geçerek Kayseri, Harput ve Diyarbakır'a doğru sistemli olarak sürgün edildiğini ve sürgün edilenlerin çoğunun öldüğünü ortaya koyar. 1922 ilkbaharında İngiliz basını, barış antlaşmasının imzalanmasından önce Hıristiyan azınlıkları ortadan kaldırmak için Ankara hükümeti tarafından örgütlenen bir plandan bahseder. O zaman Avam Kamarası'nda bir tartışma başlar: Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye tarafından sürgün edilen 500.000 Rum'dan, Mayıs 1919'dan itibaren girişilen sürgünlerden, Ağustos 1920'de İzmit'teki Rum katliamlarından bahsedilir. Bir vekil, "altmış yıl boyunca Ermenilere verilen sözlerin *Journal Officiel*'in ciltlerini dolduracağını" ve Kilikya Fransızlarının ayrılmalarının ardından Hıristiyan varlığının bütün izlerinin silindiğini hatırlatır. Görünen o ki, Kemalistler 1915'te başlayan ama tamamlanmayan Hıristiyan nüfusunun temizliği işini tamamlar. 1923'te Anadolu'da mevcut Rum sayısı yüksek kaldığından, abartılı da olsa, bu olaylar kanıtlanmıştır. Ankara hükümetinin, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da hâlâ mevcut Hıristiyan nüfusunu ortadan kaldırmak değilse bile, barış antlaşması pazarlıkları başladığı sırada en azından bir kısmını azaltma niyetinin olup olmadığı sorusu cevapsız kalır.

Lozan Antlaşması

Ankara hükümeti, 1922 Eylül'ündeki Kemalist zaferin ardından Osmanlı iktidarını tek başına temsil eder. İstanbul hükümeti kasımda istifa eder ve sultan Malta'ya giden bir İngiliz gemisine sığınır. İsmet'in başkanlık ettiği Türk heyeti, 12 Kasım'da Lozan'da müzakere masasına oturur. İsmet, yabancı güçlerin yüzyıllar boyu Türkiye'nin içişlerine müdahalesi konusunda uzun bir konuşmaya girişir. "Üzücü Ermeni sorunu" ortaya atıldığında, "Türk hükümeti ve halkı, her durumda ve istisnasız bir şekilde, yalnızca sabrı tükendikten sonra baskı ya da misilleme önlemlerine başvurduğundan" bütün sorumluluğu Çarlık Rusya'sına ve Ermeni devrimci hareketine atar. Ankara'da birbirini takip eden Türk hükümetleri tarafından o zamandan beri kesin olarak belirlenmiş Ermeni soykırımı versiyonu budur. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Ermeniler lehine savunusuna İsmet, bu konu hakkındaki her türlü tartışma girişiminin müzakerelerin kopmasına neden olacağını söyleyerek karşılık verir. İki Ermeni heyeti, onları dinlemeye hazır bir azınlıklar alt komisyonu önünde taleplerini ifade etmek üzere Lozan'a gider. 700.000 Ermeni'nin anayurtlarından uzak mülteci olarak bulunduğunu, 73.350 kadın ve çocuğun Türk haremlerin-

de hâlâ zorla alıkonduğunu, Anadolu'da kalmış Ermenilerin çoğunun İzmir yangını sırasında öldüğünü ya da Bursa, Biga ve Balıkesir'de katledildiğini, İstanbul'da 150.000, *vilayet*'lerde 131.000 Ermeni'nin hâlâ toplama kamplarında, Kemalist ordunun hizmetinde kaldığını hatırlatırlar. Oturumu terk eden Türk delegesinin uzlaşmaz tavrıyla karşı karşıya kalırlar. Ermeni sorunu alt komisyon tarafından sunulan raporda, çözümlenmemiş sorunlar sütununda yer alır.

Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalanır. Sevr Antlaşması'nın koşullarını geçersiz kılar ve Türkiye topraklarının sınırlarını Misak-ı Milli planına göre belirler. Bu topraklardaki Türk egemenliği kayıtsız şartsızdır. İstanbul ve Boğazlar, antlaşmanın Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından onaylanmasından altı hafta sonra Müttefikler tarafından tahliye edilmelidir –bu da 23 Ağustos'ta gerçekleşir. Tahliye 24 Ağustos'ta başlar ve 4 Ekim'de tamamlanır. İzmir'in alınması ile konferansın açılışı arasında 900.000 Rum Türk topraklarını terk eder. Yunan ve Türk heyetleri Lozan'da, uyruklarının zorunlu (*aynen*) değişiminin koşullarını belirleyen bir anlaşma –ulusal türdeşlik prensibini yasallaştıran anlaşma– imzalamıştır. İki devletten her biri, etnik ve dini bağlarla öteki ulusa bağlanmış kendi ulusunun vatandaşlarının zorunlu tahliyesine girişmeye yetkilidir; 190.000 Rum'u –30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş olanlar dışında– ve 356.000 Türk'ü ilgilendiren karar. Mübadelelerin tümü, önceki göçleri de hesaba katarsak 1,5 milyon insana yaklaşır.

Türkiye'de kalan Ermenilerin durumu, Lozan Antlaşması'nın nüfus mübadelesinden sonra geride kalan azınlıkları ilgilendiren 38. ve 44. maddeleriyle düzenlenir. Bu anlaşmalar güvenliği, yasalar önünde eşitliği, "ulusal azınlıklara ait Türk yurttaşları"nın kültürel ve dini özgürlüklerini garanti altına alır. Aslında Lozan Antlaşması Ermeniler yokmuş gibi akdedilir. Ermenilerin terki Sevr ile Lozan arası dönemde tamama erdirilir. Antlaşmayı imzalayanlardan biri olduğu için Sevr'de *de jure* tanınan Ermeni Cumhuriyeti, Aralık 1920'de ortadan kaybolmuştur. Ocak 1921'de, Londra Konferansı'nda Müttefikler yine bir ulusal Ermeni yurdundan bahseder. Milletler Cemiyeti'nin birbirini izleyen toplantıları, bu ulusal yurdun inşası için temenniler göndermekle yetinir. Mültecilere yardım ederek ve Türkiye'de kaçırılan kadın ve çocukların peşine düşerek iyi niyet gösterir. Topluluğun 1921 Eylül'ündeki ikinci toplantısı bir Ermeni yurdunun bağımsızlığından yana çözümü oylar. Üçüncüsü Lozan'da, Ermeniler için ulusal bir yurt yaratmanın gerekliliğinin gözden kaçırılmaması niyetini bildirir. 1924 Eylül'ündeki beşinci toplantı mülteciler için krediyi oylar, tekrar bü-

tünleşmelerini tasarlar ve bir yurt oluşturuluncaya kadar Ermenilerin ulusal varlığını ayakta tutmanın gerekliliğini ilan eder.

ERMENİ SOYKIRIMININ İNKÂRI

Jön Türkler üç noktada özetlenen bir savunma sistemi hazırlamıştı: Ermeniler ayaklandı; hükümet düşmanla işbirliği yapmalarını önlemek için yerlerini değiştirmek zorunda kaldı; mallarını ve canlarını korumak için alınan önlemlere rağmen, bu nakiller sırasında soğuk, açlık, hastalıklar ya da firari çetelerin konvoylara saldırmaları yüzünden ölümler oldu. Neredeyse bir asır boyunca bu argümanlar değişmedi. Bunlar Türkiye'nin, soykırımın reddedilmez kanıtlarının karşısına çıkardığı aynı cevaplardır. Bir Ermeni isyanının ilk argümanı, hem imhalarının haklılaştırılması hem de inkârın ilk evresidir. 1890'lı yıllarda gelişmiş Ermeni devrimci hareketi, o sırada Abdülhamid rejimine karşı çıkan Jön Türk militanlarını şekillendirmeye katkıda bulunmuş olduğundan ve bu model onları endişelendirmeye –bağımsız bir Ermenistan, Türk milliyetçiliği için katlanılmaz bir tehdit yaratıyordu– devam ettiğinden soykırımın önüne geçmiştir. Buna karşın 1915'te bir Ermeni isyanı suçlaması tutmamıştı: muhtelif kışkırtmalara rağmen Ermenilerin ne komplosu ne de bir başkaldırısı olmuştu; en fazla son çare olarak öz savunma eylemleri söz konusuydu.

Bu savunma sistemi Lozan Konferansı'ndan itibaren kullanılır. İsmet İnönü Ermeni sorununa ilişkin her türlü atfı reddeder. Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin ortadan kaldırılmasıyla belirlenen bu sorun Türkiye'de bir tabu halini alır. Mustafa Kemal'in karizmatik kişiliğinin egemen olduğu yeni ulus-devlet, Ermenileri Türkiye tarihinden siler. Türk Tarih Kurumu, 1930'lu yıllarda hükümetin zihniyetlere yerleştirmek istediği Türk dünyası vizyonunun kesin bir versiyonuna dönüşen Türkiye'nin hayali bir tarihini kaleme alır: çağlar boyunca Türk'ün lekesiz bir imajı. Gerçekdışı bir zamanın üretiminde Ermenilere hiç yer yoktur: Anadolu'da asla temsil edilmedikleri için "katliam" ya da "yok etme"den bahsetmek yararsızdır. Aslında Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin soykırımının bu yalanlanması, genç Türkiye Cumhuriyeti için hayati bir zorunluluktur. Bu cinayet Doğu Anadolu'nun etnik bir temizliğini gerçekleştirmiş ve Türkiye'yi Rusya ve İran'dan ayıran sınırı kesin olarak çizmeyi mümkün kılmıştır. Türkler soykırımın siyasi ve ekonomik faydalarını elde tutar. Öte yandan Kemalist devrimin kahramanları ve Cumhuriyet'in kurucuları soykırımın büyük ölçüde sorumluları, örgütleyicileri ya da uygulayıcılarıydı. Tutuklanmak ya da mahkeme önüne çıkmaktan sakındıkları içindir

ki Anadolu'ya kaçmış ve Kemalist harekete katılmışlardı. Yirmi yıllık Mustafa Kemal iktidarında hazırlanan bu devlet yalanlaması, Milletler Cemiyeti bir Ermeni yurdu sorununu ortaya atmaktan vazgeçtikçe ve soykırımın ardından hayatta kalanlar yalnızca bir Diyaspora oluşturmaya başladıkça, hafızalardan uzak kalmayı başarmış görünür. Ermenilerin tarihçiler elinde ikinci ölümü, Jön Türkler'in cinai eserini tamamlar.

1945'ten sonra her şey değişir. Ermeni Diyasporası yeni bir sözcük olan "soykırım"ın Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen felaketi tanımladığını keşfeder. Aralık 1948'de soykırım suçunun önlenmesi ve cezalandırılması hakkındaki Konvansiyon, bu kelimeyi uluslararası ceza hukuku literatürüne dahil eder. Bu konvansiyon, Türkiye'nin de yer aldığı Birleşmiş Milletler Örgütü'nün üye Devletleri'nin çoğu tarafından onaylanır. Soykırımı anma günü olan 24 Nisan'da dünya çapında, karşı konulmaz bir hareketle, Diyaspora'da olduğu gibi Sovyet Ermenistan'ında da, Ermeni cemaatlerinin Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu –onun mirasını talep etmekten vazgeçmeyen bir imparatorluk– Ermenilerinin soykırımını tanımasını istemesi için yine de 1965'i beklemek gerekir. O gün bu gündür, uyrukları ne olursa olsun bütün Ermeniler halklarının bir soykırım kurbanı olduğuna inanır ve bu hakikatin uluslar tarafından tanınmasından vazgeçmez. Aynı doğrultuda, ardı ardına gelen Türk hükümetleri, uzun inkâr pratiği tarafından biçimlendirilmiş bir esneklik ve bir uyarlama yeteneğiyle bu soykırımın inkârına kök salar. Türkiye, haritaları üzerinde Ermenistan'ı belirten seyahat acentelerini kapatmaya kadar giden, Anadolu'daki Ermenilerin tarihsel varlığının her türlü bahsini yasaklar. Ermeni cemaatlerinin taleplerini destekleyen ülkelere ekonomik ve diplomatik baskıları artırır. Türk üniversiteleri bu inkârcılığı desteklemek üzere, reddin imtiyazlı tezinin –bir Ermeni komplosunun varlığı– geliştiği dezenformasyon laboratuvarları şeklinde işleyen tarihsel araştırma merkezleri açar. Türk hükümeti bu yalanlamaya daha akademik bir biçim vermek için, özellikle Birleşik Devletler'de ama aynı zamanda Fransa'da da Osmanlı incelemelerinin yabancı uzman araştırmacılarından yardım alır. Bu yüksek seviyedeki akademik destek, olayın iki farklı versiyonunu sunan tartışmalı bir tarih tezini inanılır kılmaya, dolayısıyla inkârı Türk ve Ermeni tarihçiler arasındaki açık bir tartışma çerçevesine yerleştirmeye ve bu dosyayı yeniden açmaya hazır olan Türkiye'nin iyi niyetini göstermeye izin verir.

Türk yalanlamacılığı göz boyamak için oradadır. Aslında geri çekilmek şöyle dursun uzlaşmazlıkta ayak diretir. Ermeni soykırımı me-

selesi 1967'den beri uluslararası makamlara sunulur. 1985'te, BM'nin Ekonomik ve Sosyal Konseyi'ne bağlı İnsan Hakları Komisyonu'nun departmanı olan bir ayrımcılığa karşı mücadele ve azınlıkların korunması alt komisyonu, Ermeni soykırımını zikreden Whitaker raporunu benimser. Fakat bu rapor İnsan Hakları Komisyonu'na iletilmez. Avrupa Parlamentosu 18 Haziran 1987'de Ermeni soykırımı gerçeğini tanır. "Ermenilerin saçma grup terörizmine üzülerek" –1975-1983 arasında geliştirilmiş tanıtım amaçlı terörizme anıştırma– Türkiye'den bu soykırımı tanımasını ister. Ermeni soykırımının dünya çapında –parlamentolar, odalar, senatolar, iller, bölgeler, kentler– artan tanınmasıyla dört bir yandan çevrilen Türkiye kendini giderek daha tutarsız bir inkâra kapatır; çünkü bu inkâr suçlamayı tersine çevirmeye –Birinci Dünya Savaşı sırasında bir Türk soykırımı gerçekleştiren Ermenilerdir– kadar gider ve giderek daha saldırgan bir şekilde –Türk Ceza Kanunu reformu bir Ermeni soykırımı olasılığını hatırlatan kimse için on yıl hapis cezası uygun görür– Türk vatandaşlarını cezalandırır. 29 Ocak 2001'de tek bir maddeyle özetlenen –"Fransa 1915 Ermeni soykırımını açık olarak tanır"– bir yasanın Fransa tarafından benimsenmesini, Türkiye'nin diplomatik ve ekonomik misilleme önlemleri –pratik olarak çok az etkisi olan önlemler– takip eder. Yine, bu bildirici yasayı normatif bir yasaya dönüştüren iki maddenin Temsilciler Meclisi tarafından benimsenmesi, yalanlamayı –"anma yasaları" adını verdikleri yasalar– onaylayan yasaların ifade özgürlüğünü tehdit etmesini görmekten korkan Fransız tarihçilerin saptamasını güçlendirdiği sırada, Türkiye'nin şimşeklerini üzerine çeker. Bu yalanlamanın geri tepen etkilerinden biri Nobel Edebiyat Ödülü'nün 2006'da Orhan Pamuk'a verilmesidir, bir eserin niteliğini fakat aynı zamanda 1 milyon Ermeni'nin öldürülmesini tanıyan bir yazarın cesaretini ödüllendiren bir nişan. Ermeni soykırımının güncelleştirilmesi öncelikli olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesi meselesiyle ilişkilidir. Soykırımın tanınması bu giriş için dayatılan koşullardan biri olmasa da, pek çok Avrupa ulusu için öncelikli olarak gerekli bir koşuldur.

KAYNAKÇA

Epey bol ve kısmen yayımlanmamış kaynakça: R. Hovannisian, *The Armenian Holocaust*, Cambridge, Mass, 1978; kapsamlı bir liste: (ilk bölümdeki arşiv kaynakları, ikincide yayımlanmış belgeler). Esas olarak: J. Bryce, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire* (Londra, 1916) [Osmanlı İmparatorluğu Ermenilerinin gördüğü muameleye ilişkin Britanya hükümetinin mavi kitabı, Paris, 1987); J.

Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei* (Postdam, 1916) ve *Deutschland und Armenien*, 1914-1918, *Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Postdam, 1919) [*Rapport secret sur les massacres d'Arménie*, Paris, 1987 ve *Archives du génocide des Arméniens*, Paris 1986 içinde tekrar yayımlanmış]. Ek tanıklıklar ve belgeler: A. Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens* (Paris, 1920); H. Morgenthau, *Vingt-quatre mois en Turquie, Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau* (Paris, 1919); H. Stuermer, *Deux ans de guerre à Constantinople* (Paris, 1917); *Der Prozess Talaat Pascha, Stenographischer Bericht* (Berlin, 1921); A. Asso tarafından bir araya toplanan kurtulanların tanıklıkları, *La Cantique des larmes*, Paris, 2005.

1970'ten itibaren, keşfedilmemiş kalan bir arşiv başvurusu sayesinde, imha sürecinin derinleştirilmiş bilgileri. 1926 ile 1920 arasında yayımlanmış eserlerin bir kısmının Fransızca çeviri tekrar basımı, özellikle A. Toynbee, *Les Massacres des Arméniens*, C. Mouradian tarafından genişletilmiş ve notlar eklenmiş (Paris, 2004). Araştırmacıların epey kalabalık yayımları arasında: A. Beylerian, *Les Grandes Puissances, l'Empire otoman et les Arméniens dans les Archives françaises (1914-1918)* (Paris, 1982); J.M. Carzou, *Un génocide exemplaire: Arménie 1915* (Paris, 1975); G. Chaliand ve Y. Ternon, *Le Génocide des Arméniens* (Brüksel, 1980, son basım 2006); V. Dadrian, *Histoire du génocide arménien* (Paris, 1996); L. Davis, *La Province de la mort* (Brüksel, 1989); R. Hovannisian, *The Armenian Genocide in perspective* (New Brunswick, 1986) ve *The Armenian genocide; History, Politics, Ethics* (Londra ve New York, 1992); A. Sarafian, *United states Documents on the Armenian Genocide* (Watertown, 1995, 3 cilt); Y. Ternon, *Les Arméniens: histoire d'un génocide* (Paris, 1977; cep baskısı, 1996) ve *Mardin 1915* (Paris 2002; [*Mardin 1915*, Çev. Naringül Tateosyan, Belge Yayınları, 2013]); *Tribunal permanent des peuples, Le Crime de silence. Le génocide des Arméniens* (Paris, 1984); C. Walker, *Armenia, The Survival of a Nation* (Londra, 1980). Daha kapsamlı olarak: "Başka yerde, dün, bunun dışında", *Revue d'histoire de la Shoah* özel sayısı, Ocak-Ağustos 2003; R. H. Kevorkian, *Le Génocide des Arméniens* (Paris, 2006).

Soykırımın yalanlanması hakkında: Y. Ternon: *Enquête sur la négation d'un génocide*, Paranthèses Yayınları, Marsilya, 1989; *L'innocence des vistimes. Au siècle des génécides*, Desclée de Brouwer, Paris 2001; *Du négationnisme. Mémoire et tabou*, Desclée de Brouwer, Paris, 1999.

R. Sahagyan'ın eserinin ardından, *Les relations franco-turques et la Cilicie, 1919-1921* (Ermenice, Erivan, 1970), Kilikya Ulusal Yurdu konusunda toplu bir bakışa sahip olmaya izin veren son çalışmalar; Du Hays, *Les Armées françaises au Levant 1919-1923* (2 cilt, Vincennes, 1978 ve 1979); K. Nakache, *La France et le Levant de 1818 à 1923: le sort de la Cilicie et de ses confins militaires* (Nice, 1999, yayımlanmamış tez); Y. Ternon, *Empire ottoman. Le déclin, la chute, l'effacement* (Paris, 2002, cep kitabı, 2006). M. Bruneau, *Les Grecs pontiques. Diyaspora, identité, territoires*, Paris, 1998. Tanıklıklardan örnekler: Yarbay Abadie, *Les Quatre sièges d'Aïntab (1920-1921)* (Paris, 1922); R. Boyer, *Un aumônier militaire français témoin du drame arménien* (Aubagne, 1996); P. Du Véou, *La Passion de la Cilicie* (Paris, 1937); G. Gautherot, *La France en Syrie et en Cilicie* (Courbevoie, 1920); R. De Gontaud-Brion ve L. Le Révérend, *D'Angora à Lausanne* (Paris, 1924); R. Normand, *Colonne dans le Levant* (Paris, 1924); P. Redan, *La Cilicie et le problème ottoman* (Paris, 1922). Yerel olaylar hakkında yeni kitaplar: S. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief*, 1919-1922 (New York, 1973); M. Housepian, *The Smyrna Affair* (New York, 1966). Müttefiklerin ve Milletler Cemiyeti'nin tutumu hakkında, A. Mandelstam, *La Société des Nations et les puissances devant le problème arménien* (Paris, 1926); M. Paillarès, *Le Kémalisme devant les Alliés* (Constantinople, Paris, 1922).

Ermenilerin Tarihinin Önemli Anları

IX. yüzyıl başı	
VI. yüzyıl başı	860'a doğru Ermenistan topraklarında Urartu Krallığı.
860'a doğru	
İÖ 840'a doğru	Aram.
785/80'e doğru	
765/ 60'a doğru	Argistis I.
...– 590	Rusa III.
VII. yüzyıl sonu	
VI. yüzyıl başı	Ermenilerin yerleşmesi.
590?-549?	Medlerin egemenliği.
547?-331	Akamanış Perslerinin egemenliği.
331	Gogamel çarpışması: İskender ve Doğu'nun usta generalleri.
III. yüzyıl	Orontidler hanedanı (ve güneybatıda Sophene).
250	Pers'te Arsacidlerin tahta çıkışı.
190	Selefkilerin Romalılar tarafından bozgunu ve sonucunda kurulanlar:
İÖ 190'a doğru-çağımızın başı	Artaksias hanedanı.
190'a doğru-İÖ 69	Zariadridler hanedanı (güneybatı).
153-152	Ermenistan'ın başkenti Artaşad.
95-55	Bir Ermeni İmparatorluğu'nun başında Büyük Dikran.
66	Ermenistan'da Roma Protektorası.
İS 2-İS 52	Ermenistan'a dayatılan yabancı kökenli değişik krallar.
52-428	Ermenistan Arsacidler hanedanı (Part kökenli).
63	Ermenistan'da bir Roma-Part ortak egemenliğini tanıyan Rhandeia Antlaşması.
I. yüzyılın sonu	Geleneğe göre Ermenistan'da, havariler Tateos ve Bartalmay'ın vaazı.
117-136	Vağarş'ın saltanatı ve Vağarşabad'ın

	kuruluşu.
224	Pers'te Sasanilerin tahta çıkışı
298	Nisibis Antlaşması: Persler Güney Ermenistan satraplıklarını Romalılara bırakır.
298-330	Dırtad (III?)
IV. yüzyıl başı	Aziz Grégoire'ın vaazının ardından Ermenistan'ın Hıristiyanlığı resmen kabulü.
330	Ermenistan'ın başkenti Dwin'in kuruluşu.
384-389	Ermenistan'ın Roma ile, büyük bir kısmına konan Pers arasında paylaşımı.
353-373	Bir kesintiyle Büyük Nerses Katolikosluğu.
405'e doğru	Ermeni Alfabesinin Mesrob Maşdots tarafından bulunması ve ilk çeviriler (*İncil, Kilise Babaları*).
428-654	Pers ve Bizans Egemenliği.
428	Ermeni monarşisinin Persler tarafından bastırılması.
432, 435	Nesturiyanizmi mahkum eden Ermeni Konsilleri.
451	Avarayr Muharebesi, Vartan Mamigonyan ve arkadaşlarının şehit edilmesi.
478-490	Hovhannes Mandakuni I. Katolikosluğu.
485	Dwin'deki konutla birlikte ilk yerli *marzban* (vali) Vahan Mamigonyan.
529-536	Bizans'ın Ermeni illerindeki otoriter reformları.
555	İkinci Dwin Konsili ve Khalkedonculuğun sert mahkûmiyeti.
572	II. Vartan Mamigonyan'ın Perslere karşı isyanı.
591	Ermenistan'ın büyük kısmının Pers tarafından Bizans'a bırakılması.
610-711	Bizans'ta Herakleios hanedanı (Ermeni kökenli?)
654-884/5	Ermenistan'da Arap egemenliği.
640	Arap akınlarının başlangıcı.
654	Araplarla ilk müzakereler.
661	Halifelerin siyasi otoritelerinin tanınması.
670'e doğru	Bizans tarafından Armeniakon Theması'nın oluşturulması.
701'e doğru	Halifeler tarafından Arminiya ilinin oluşturulması.
VIII. yüzyıl başı-IX. yüzyıl sonu	Küçük Ermenistan'da Polisyen sapkınlığı.

718-729	Pilisopa III. Hovhannes Katolikosluğu.
774-775	Araplara karşı isyan.
804	Araplar tarafından "Ermenistan prensi" olarak adlandırılan Aşod Pakraduni.
IX. yüzyıl başı-IX. yüzyıl ortası	Büyük Ermenistan'da Tontragyanların sapkınlığı.
852-855	Bugha Türk'ün yıkılması.
867-1028	Bizans'ta (erkek soy) "Makedonya" (Ermeni kökenli) hanedanı.
IX. yüzyıl sonu-XI. yüzyıl sonu	Ermeni krallıklarının dönemi.
884/ 5	Önce halife, ardında Bizans imparatoru tarafından kral olarak tanınan Büyük Aşod.
892'ye doğru	Bizans tarafından Güney İtalya'da ve Balkanlarda büyük bir komutan olarak tanınan stratejist Sımpad.
893	Albanya Krallığı'nın ilanı.
898-925	Hovhannes Historien'in Katolikosluğu.
908	Vasburagan'da halife tarafından kral olarak tanınan Ardzıruni Gagik.
914	II. Aşod'un Konstantinopolis'e seyahati.
920/3-950'ye doğru	Katolikosların Vasburagan'da ikameti.
937-953	Vasburagan kralı Derenik Aşod Ardzıruni.
951-1003	Mistik keşiş ve ozan Grigor de Narek.
953-972	Vasburagan kralı Abusahl-Hamazasp Ardzıruni.
952/ 3– 977	Aşod III Pakraduni.
961	Pakradunilerin başkenti Ani.
963	Kars Pakraduni Krallığı'nın ilanı.
966/ 7	Taron'un Bizans tarafından ilhakı.
969	Yunan Khalkedonculuğuyla uzlaşmış. Katolikos I. Vahan'ın tahtan indirilmesi.
972/80	Lori Krallığı'nın ilan edilmesi.
973-992	I. Khatchik Katolikosluğu ve Ermeni piskoposların Bizans İmparatorluğu'nda takdisi.
976-1014	Bulgaristan'da Ermeni anneden doğan Çar Samuel.
989/1017/20	I. Pakraduni Gagik.
1000'e doğru	Batı'da Ermeni keşişleri.
1001	Tayk'ın Bizans tarafından ilhakı.
1003-1021	Senekerim-Hovhannes Ardzıruni.
1012-1018	Vasburagan'a ilk Türk akınları.
1017/20-1020/40	Pakraduni Hovhannes-Sımpad ve IV.

	Aşod'un arka arkaya saltanatları.
1019-1058	Petros Gétadardz Katolikosluğu.
1022	Hovhannes-Sımpad Krallığı'nı Bizans'a bırakıyor.
1023	Senekerim'in saltanat süresinin ardından Kapadokya'ya göçü.
1041	İmparator IV. Michel, Hovhannes-Sımpad'ın mirasını istiyor.
1045	Yunanlılar tarafından tahttan el çekmeye zorlanan I. Gagik.
1048	Türklerin Ermenistan'daki yıkımlarının başlaması.
1064-1236'ya doğru	Selçukluların Ermenistan'daki hakimiyeti.
1064	Selçuklular Ani'yi Bizanslıların elinden alıyor.
1065	Gagik-Abas Kapadokya'daki topraklara karşılık Kars Krallığı'nı Bizans'a veriyor.
1065-1105	II. Grigor Martyrophile'in gezici katolikosluğu.
1071	Malazgirt'te Türklerin zaferi ve Ermenistan'ın Bizans tarafından kesin olarak yitirilmesi.
1069-1073	Bizans'ta sürgün Ermeni hükümdarların ölümü.
1073-1375	Kilikya Ermeni Devleti.
1073	I. Rupen'in Kilikya'nın kuzeyine yerleşmesi ve Rupen hanedanının kurulması.
1073-1086	Philarete (Kilikya, Antakya, Fırat, Edessa) Ermenistan Prensliği.
1073-1137	Mısır'da Ermeni vezirler hanedanı.
1097	Rupen'in oğlu I. Konstantin Birinci Haçlı Seferi'ni karşılıyor.
1098-1150	Edessa Fransız-Ermeni ili.
1113	Lori Krallığı'nın Türkler tarafından fethi. Bir katolikos karşıtının Akhtamar'da takdisi.
1137-1143	Kilikya'nın Bizanslılarca yeniden işgal edilmesi.
1145-1168	Bizans'ın kısmi egemenliğinde Kilikya'da Toros II.
1146	Edessa'nın kesin düşüşü.
1150-1292	Katolikosların konutu Hromgla.
1166-1173	Yunanlılarla müzakere eden Narses Chenorhali Katolikosluğu.
1170	Sünik Krallığı'nın Türkler tarafından fethi.
1175-1198	Tarsus Başpiskoposu Narses de Lambroun.

1187-1219	Kilikya Ermenistan'ının önce prensi, sonra kralı Muhteşem Leon.
1188	Sasun Ermeni prensleri Kilikya'ya sığınıyor. Kilikya'nın başkenti Sis.
1198	Muhteşem Leon'un taç giymesi ve Katolikos Grigor IV ve piskoposların bir kısmı tarafından kabul edilen Roma'yla birleşme.
1199'a doğru-1236'ya doğru	Kuzey Ermenistan'da Gürcistan krallarının egemenliğinde Zakaryan Prensliği'nin yükselişi.
1220	Ermenilerin ve Gürcülerin Moğollar karşısında bozgunu.
1225-1230	Transkafkasya ve Küçük Anadolu'da Harezm Türklerinin istilası.
1226	I. Hetum'un Kilikya'da tahta çıkışı ve Hetum hanedanının kurulması.
1236-1317	Ermenistan'da Moğol Egemenliği.
1248	Moğollara karşı Ermeni-Gürcü ayaklanması.
1254	I. Hetum'un Moğolistan'a seyahati ve Büyük Han ile ittifak.
1258-1260	Gürcistan'ın, Ermenistan'ın ve Kilikya'nın destekleriyle Suriye'de Moğolların muzafferane seferleri.
XIII. yüzyıl sonu	Ermeni Basile tarikatının İtalya'ya yayılması. Glatzor ve Tatev "Üniversitesi"
1266	Ermeni Mari felaketi.
1269-1289	Son büyük saltanat: II. Leon.
1289-1294	II. Hetum'un zor saltanatı.
1299-1301	II. Hetum'un zorlukla iktidara dönüşü.
1292	Hromgla'nın Mısırlılar tarafından ele geçirilişi ve katolikosluğun Kilikya'da Sis'e intikali.
1307-1316	Kilikya ve bilhassa Ermenistan'da muhalefet edilen Latin yanlısı Sis ve Adana Konsilleri.
XIV. yüzyıl başı	Çin'de Ermeniler.
1320-1341	Son Hetumyan IV. Leon.
1344	Pers Moğol Hanlığı'nın çözülmesi.
XIV. yüzyıl ortası	Orta Asya'da Ermeniler.
1345-1363	Neghir Konstantin II Kıbrıs'ın ve papalığın yardımını alıyor.
1347	Mısırlılar tarafından Ayas Limanı'nın ele geçirilmesi.
1356	III. Casimir'in Lvov Ermenilerine verdiği ayrıcalıklar.

1374-1375	Lusignan Leon V. Kilikya'nın Mısırlılar tarafından kesin olarak fethi.
1386-1409	İlahiyatçı ve birleştiricilere karşı, Abbatiat de Grigor de Tatev.
1387-1403	Timurlenk'in Ermenistan ve Yakındoğu'ya üç istilası.
1410-1502	Ermenistan'da ve komşu bölgelerde önce Türkmen Karakoyunlu ve ardından Akkoyunlu hanedanları.
1421	Maku'da Katolik Ermeni Prensleri.
1441	Katolikosluğun Eçmiyadzin'e nakli.
1453	Konstantinopolis'in Osmanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesi.
1458	Karabağ siunid prenslerinin Akkoyunlular tarafından restorasyonu.
1461	Bursa Piskoposu Hovakim Konstantinopolis Ermenilerini (izleyen yüzyılda patriklik) yönetiyor.
1467	Karakoyunlular Sımpad Sefedinian'a "Ermenistan Kralı" unvanını veriyor.
1467-1485	Türkmenler tarafından yoksun bırakılan Toros Ermenileri Zeytun'a sığınıyor.
1502 ve 1514/17'den itibaren	Ermenistan'da Pers (1828'e kadar) Osmanlı Türk (1922'ye kadar) egemenliği.
1502-1736	Pers'te Sefeviler hanedanı.
1512/3	Hagop Meğapard'la Venedik'te Ermeni matbaacılığının başlaması.
1514	Osmanlılar Çaldıran'da Sefevilerle çarpışıyor.
1514-1517	Ermenistan'ın Osmanlılar tarafından fethi.
1533-1534	Ermenistan'da Osmanlılar ile Sefeviler arasındaki savaşlar.
1547-1555	Ermenistan'da Osmanlılar ile Sefeviler arasındaki savaşlar.
1547-1562	Batı'dan yardım istemek için Eçmiyadzin katolikoslarının gizli konsilleri.
1567	Apkar Tephir Konstantinopolis'te ilk Ermenice kitapları basıyor.
1580	Osmanlılar Erivan ve Karabağ'ı Sefevilerin elinden alıyor.
1585	Kilikya katolikosu Zakarya Papa XIII. Grégoire'dan yardım istiyor.
1598	Lyon Fuarı'nda Ermeni tüccarlar.
1590-1610	Osmanlılara karşı Celali isyanları.

1604	Ermenistan'da Türk-Pers savaşının tekrar başlaması ve Ermenilerin Şah Abbas I tarafından İran'a zorla nakli.
1606	Şah Abbas Gégham meliklerini onaylıyor ve Varanda'nınkileri kuruyor.
1612	Antoine Armeni Marsilya'ya yerleşiyor.
1615	Ermeni tüccarlar tarafından Bangladeş'te kurulan ilk Ermeni Kilisesi.
1618	Sultan Murat Zeytun'a özerklik veriyor.
1621 (27 Kasım)	Marsilya Kent Konseyi Ermeni tüccarların varlığını kısıtlıyor.
1625'e doğru	Gülistan Melikliği'nin kurulması.
1629-1632	Movses III. Katolikosluğu.
1635 (24 Haziran)	Richelieu kardinali Ermeni tüccarlar için gümrük engellerini hafifleten bir ferman yayımlıyor.
1639	Osmanlılar ile Sefeviler arasında barış. antlaşması: birinciler, Batı, ikinciler Doğu Ermenistan'ı işgal ediyor.
1663	Kilikya katolikosu Khaçadur ve öteki Doğu kardinalleri XIV. Louis'den yardım istiyor.
1668	Oskan Vardapet tarafından Amsterdam'da bastırılan *İncil*.
1669	Colbert, gümrük engellerini ortadan kaldıran, Marsilya Limanı'nın serbest kalmasına ilişkin bir ferman yayımlar.
1669 (11 Ağustos)	XVI. Louis, Piskopos Oskan Yerevantsi'ye Marsilya'da kendi dizgi atölyesini açma izni veriyor.
1674 (14 Şubat)	Oskan Yerevantsi'nin Marsilya'daki vefatı.
1677	IV. Hagop ve meliklerin, papanın ve Avrupalı egemenlerin yardımını istemeyi tasarladıkları gizli Eçmiyadzin Konsili.
1679-1711	Karabağ asıllı İsrayel Ori, XIV. Louis, Bavyera seçmen-prensi ve Rus çarı Pierre le Grand eşliğinde Batı'ya diplomatik yolculuklarını gerçekleştiriyor.
XVII. yüzyıl sonu-XVIII. yüzyıl başı	Polonya'da Kuty, Transilvanya'da Elisabetstadt Vakfı'nın Ermeniler tarafından kurulması.
1700 (16 Haziran)	12 ile 19 yaşlarında ilk Ermeni "tercüme öğrencileri" Louis-le-Grand Koleji'nin doğu kısmında eğitim görmek üzere Paris'e geliyor.

1714/15	Khaçadur kral tarafından, ipekböceği yetiştiriciliğini öğrenmek üzere Martinik'e gönderiliyor.
1715-1726	Marsilya'da ilk Pers konsolosu (Ermeni), Yeni Culfa kökenli bir Ermeni olan Acoljean de Ritchan (Yakobian Arhidjanents).
1717-1741	Konstantinopolis Patriği Hovhannes Kolot.
1717	Venedik'te San Lazzaro Adası'na yerleşen Başrahip Mekhitar.
1722	Rusların Kafkasya'ya seferi.
1722-1730	Davit-Bek ve meliklerin ayaklanması. Karabağ'ın bağımsızlığı.
1728-1730	Başrahip Sevin'in Doğu görevi ve eski Ermeni elyazmaları koleksiyonu.
1742	Katolik Ermenilerinin (Lübnan'da yer alan) ilk Katolikos-Patriği Abraham Bedros Ardzivan.
1748	Jean Althen önce pamuk yetiştiriciliğini Languedoc'a, ardından 1756'da kızılkök yetiştiriciliğini Vaucluse'a getiriyor.
1749	Mekhitar'ın *Ermeni Dili'nin Sözlüğü*'nü yayımlaması ve ölümü.
1760	Hovsep Emin II. Yekaterina yanında Ermeni kurtuluş hareketini savunuyor.
1773	Kurtuluş hareketinin öncüsü Hovsep Arğutyan Rusya Ermenilerinin başpiskoposluğunu yapıyor.
1782	Sainte-Marie de Tabriz (İran) Kilisesi'nin inşası.
1783	Ermenilerin müttefiki Herakli II de Géorgie çarların egemenliğini tanıyor.
1794	Hindistan'da ilk Ermeni gazetesi *Azdarar*'ın yayınlanması.
1796/7	Transkafkasya Pers yöneticilerine karşı Ermeniler tarafından desteklenen Rus seferi.
1798	Doğu Diller Okulu'nda Ermeni kürsüsünün oluşturulması.
1801	Gürcistan'ın Rus İmparatorluğu'na katılması.
1810	Paris'te ilk Ermenoloji Kürsüsü.
1815	Moskova'da Lazarev Enstitüsü'nün kurulması.
1821	Saint-Sarkis de Tabriz (İran) Kilisesi'nin kurulması.

1826-1828	Rus-İran Savaşı: 1 Ekim 1827, Erivan'ın ele geçirilmesi.
1828 (10 Şubat)	Türkmençay Antlaşması: Rusya'da Erivan ve Nahçıvan hanlıkları.
1828-1917	Çarlar İmparatorluğu'nda Doğu Ermenistan.
1828-1840	*Armiyanskaya oblast* ("Ermeni İli").
1831	Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Ermeni-Katolik *millet*'in oluşturulması.
1836	*Polozhenie* (Rusya'da Ermeni Kilisesi'nin statüsü).
1840	*Les Plaies de l'Arménie*, modern Ermenice yazılmış Kh. Abovyan'ın yurtsever romanı.
1841	Konstantinopolis Ermeni zanaatkârların ileri gelenlere ve patrikliğe karşı gösterileri.
1843-1857	Nerses IV Aşdarag Katolikosluğu.
1846	Venedik mekitarist keşişleri tarafından Samuel-Moorat Koleji'nin kurulması, Paris, Monsieur Sokağı; Osmanlı İmparatorluğu kökenli Ermeni seçkinleri burada eğitim alır.
1850	Protestan bir *millet*'in oluşturulması.
1852	Konstantinopolis'te *Masis* gazetesinin yayımlanması.
1855	Ermeni basınının başlangıcı.
1860/3	Liberal ilkelerden esinlenen ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni cemaatinin yaşamını düzenleyen Ermeni Ulusal Anayasası.
1864	Batı Ermenistan'ı altı *vilayet*'e ayıran merkeziyetçi reform.
1866-1895	Ermeni Nubar Paşa Mısır'da değişik bakanlık pozisyonlarında yer alıyor.
1868	Sadrazam'ın yanında Taron Ermeni köylülerinin dilekçesi.
1871	Manchester, Büyük Britanya'da ilk Ermeni kilisesinin inşası.
1874	Eçmiyadzin'de Kevorkyan Koleji'nin kurulması.
1875-1878	Zeytun'un ikinci ayaklanması.
1876	Parlamenter rejim getirmeye çalışan Osmanlı Anayasası. Konstantinopolis'te Getronagan Koleji'nin kurulması.
1877-1878	Rus-Türk savaşı. San Stefano ve Berlin Antlaşmaları: Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya katılması.

1879	Van'da Eğitim Enstitüsü'nün kurulması.
1880	Devrimci modeli temsil eden Raffi'nin romanı *Le Fou*.
1881	Erzurum'da gizli "Yurdun Koruyucuları" Derneği.
1882 (8 Ocak)	Marsilya'da, Ormeaux Sokağı'nda P. Sahag Utudjian tarafından ilk Ermeni şapelinin açılması.
1883	Fransız-Ermeni Yurtsever Derneği'nin üç değerli taş tüccarı Joseph İskender, Gabriel Eknayan, Georges Ekmekdjian ve bankacı Leon Hünkiarbeyendian tarafından kurulması.
1885	Kafkasya Ermeni okullarının kapatılması. Van'da Armenegan Partisi. Marsilya'da *Armenia*'nın yayınlanması.
1885-1923	Siyasi militan, Marsilya'da sığınmacı, ilk Van Yüksek Öğretmen Okulu'nun kurucusu Mıgırdiç Portoukalian (1848-1921) tarafından *Armenia* dergisinin yayınlanması.
1887	Cenevre'de sosyal demokrat Hınçak Partisi'nin kurulması.
1887 (27 Ağustos)	Osmanlı üst düzey yetkililerinden, Osmanlı Anayasası'nın babası Krikor Odian'ın Paris'te ölmesi.
1889	Tiflis'te proletaryan *Mourdch* gazetesinin yayımlanması.
1890	Konstantinopolis, Kumkapı'da Hınçak gösterisi. Tiflis'te Daşnak Partisi'nin (Devrimci Ermeni Federasyonu) kurulması.
1892-1907	Mıgırdiç I. Khrimian Katolikosluğu.
1894	Sasun ayaklanması ve katliamı.
1895-1896	Babıâli Hınçak Gösterisi. Zeytun'un direnmesi. Batı Ermenistan'da kitlesel katliamlar. Daşnaklar tarafından Osmanlı Bankası'nın ele geçirilmesi.
1898	Birleşik Devletler Massachusetts Worcester'de ilk piskoposluğun kurulması.
1898-1906	Paris'e yerleşmiş Ermeni siyasi sığınmacı Minas Tcheraz, *L'Arménie* dergisini Fransızca yayınlıyor.
1900-1914	Pierre Quillard tarafından yayınlanan ve Anatole France, Jean Jaurès, Georges Clemenceau, Victor Bérard, Francis de

	Pressensé, Ernest Lavisse, Jean Longuet tarafından desteklenen *Pro Armenia* dergisinin yayınlanması.
1902	Tiflis'te Ermeni Sosyal Demokratlar'ın birleşmesi.
1903	Rus İmparatorluğu'nda Ermeni Kilisesi'nin mallarının sekülarizasyonu.
1904 (Ekim)	Bakü'de petrol sanayinin öncülerinden, Kafkasya'nın Ermeni zengini Alexandre Mantacheff'in bağışı sayesinde, Paris'te, Jean-Goujon Sokağı'nda, Saint-Jean-Babtiste Katedrali'nin açılması.
1904	Sasun Ayaklanması.
1905	Rus Devrimi.
1905-1906	Transkafkasya'da Ermeni-Tatar savaşı.
1906	Ermeni Genel Yardımlaşma Birliği'nin Nubar Paşa tarafından kurulması.
1907	Venedik'te, II. Enternasyonal'e giren Daşnak Partisi'nin 4. Kongresi. Paris'te Osmanlı İmparatorluğu'nun muhalefet partilerinin kongresi.
1908	"Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" sloganıyla Jön Türk devrimi.
1909	Kilikya katliamları.
1912	Rus diplomasisi Ermeni meselesini canlandırıyor.
1913	Jön Türk partisinin Enver-Talat-Cemal üçlü yönetimi.
1914	Batı Ermenistan'a iki müfettişin atanmasını öngören Türk-Rus anlaşmaları. Erzurum'da Daşnak kongresi. *İttihat* tarafından denetlenen Sait Halim hükümeti. Birinci Dünya Savaşı. Osmanlı İmparatorluğu'nun kasımda savaşa girmesi.
1914	Ararad'da (Rus Ermenistan'ı) Evanjelik Kiliseler Birliği'nin oluşturulması.
1915	Birleşik Devletler'de Near East Foundation'un kurulması.
1915	Mısır'da *Arew* ("Güneş") gazetesinin ortaya çıkması.
1915-1916	Ermenilerin soykırımı.
1915 (Ocak)	Sarıkamış Türk Felaketi.
(Nisan)	Ermenilerin sınır dışı edilmesinin başlaması; Van'ın kendini savunması.
(24 ve 25 Nisan)	Entelektüellerin ve Konstantinopolis'in ileri

	gelenlerinin tutuklanması.
(Mayıs-Haziran)	Ermenilerin Doğu vilayetlerindeki imhası.
(Ağustos-Aralık)	Sonraki yıl katledilen Anadolu ve Kilikya Ermenilerinin sürgün edilmesi.
1917 (Nisan)	Transkafkasya sığınmacılarının doğu vilayetlerine dönüşü.
(Kasım)	Transkafkasya Yasama Meclisi *Seim*'in oluşturulması.
(Aralık)	Ermeni Birliği'nin oluşturulması ve Rus-Türk ateşkesi.
(Mart-Kasım ve Şubat– Ekim)	Rus Devrimi ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirişi.
1918-1920	Ermenistan Cumhuriyeti.
1919-1922	Kilikya Ulusal Yurdu.
1918 (Şubat)	Türklerle birlikte düşmanlıkların yeniden başlaması.
(Nisan)	*Seim* yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan ediyor; Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'nin ilanı.
(24 Mayıs)	Sardarabad Ermeni zaferi.
(28 Mayıs)	Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilanı.
(4 Haziran)	Ermeni-Türk barış antlaşması.
(Nisan-Temmuz)	Bakü Komünü.
(16 Eylül)	Türkler Bakü'ye giriyor.
(30 Ekim)	Mondros Ateşkesi.
(Aralık)	Ermeni-Gürcü çatışması; Türkler Kilikya'yı boşaltıyor.
1918	Birleşik Devletler'de Ermeni Misyoner Derneği'nin oluşturulması.
1919 (Nisan)	Ermeni-Tatar anlaşmazlığı; Ermenistan Cumhuriyeti'nin ablukası; Amerikan yardımlarının gelmeye başlaması.
(Kasım-Aralık)	120.000 Ermeni'nin Kilikya'ya geri dönmesi.
(Aralık)	Kemalistlerin Maraş saldırısı.
1920 (28 Ocak)	Müttefik Yüce Konseyi Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan cumhuriyetlerini tanıyor.
(31 Mayıs)	Amerikan Senatosu Ermenistan'da mandayı reddediyor.
(10 Ağustos)	Sevr Antlaşması'nın imzalanması; onaylanmamıştır.
(23 Eylül)	Ermenistan Cumhuriyeti'nin Türk ordusu tarafından istilası.
(15 Kasım)	Uluslar Topluluğu Ermenistan

	Cumhuriyeti'nin kabul talebinin reddedilmesi.
(2 Aralık)	Alexandrapol: Türk-Ermeni Antlaşması; Erivan: Rusya'ya bağlanan Ermenistan Cumhuriyeti.
1920/22'den itibaren	Sovyet Ermenistan'ı ve "Büyük Diyaspora" dönemi.
1921 (23 Ocak)	Erivan Halk Üniversitesi'nin açılışı (daha sonra Erivan Devlet Üniversitesi).
(18 Şubat)	Sovyet hükümetine karşı köylü ayaklanması.
(8 Mart)	Daşnakların iktidara gelişi.
(16 Mart)	Brest-Litovsk ve Alexandropol antlaşmalarını geçersiz kılan Moskova Antlaşması.
(2 Nisan)	Sovyet iktidarının Miasnikian'la Ermenistan'a gelişi.
(Ekim)	Üç Sovyet Transkafkasya Cumhuriyeti ile Türkiye arasında şimdiki sınırları belirleyen Kars Antlaşması. Ankara Fransız-Türk anlaşması: Fransa Kilikya'yı terk eder.
1922 (Mart)	Paris Konferansı. Müttefikler, Transkafkasya'dan Ege Denizi'ne Türk hakimiyetini tanır.
(Mayıs)	Yunalılara karşı Türk saldırısı. İzmir'in terki.
(11 Ekim)	Mudanya Ateşkesi.
(Aralık)	Ermenistan'ın Transkafkasya Sovyet Federasyonu'na ve SSCB'ye katılması.
1923 (24 Temmuz)	Lozan Antlaşması; Erivan'da gösteriler.

Prof. Gerard Dedeyan'ın derlediği, Urartulardan 1918'e *Ermeni Halkının Tarihi*, esas olarak kronolojik bir seyir izlese de "Toprak, Halk ve Dil" gibi tematik bölümler de içermekte. Eser genel olarak Ermenilerin tarihi açısından temel bir başvuru kitabı özelliği taşımaktadır. Her biri kendi alanının ve döneminin uzmanı olan yazarlar yeni başlayanların okumalarını kolaylaştırırken her bölümün sonundaki zengin kaynakça uzman ve meraklı okuru daha derin ve zengin okumalara davet etmektedir.

AYRINTI • HİSTORİAAYRINTI

ISBN: 978-975-539-969-0

9 789755 399690

50 TL